8/873. 2119

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A MAGYAR
KIR. HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI:

GYALÓKAY JENŐ

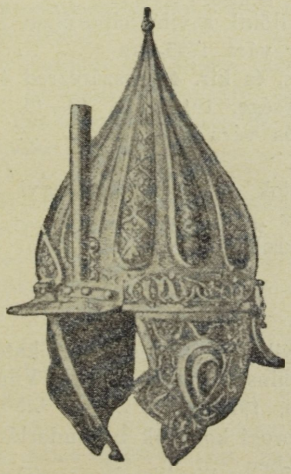

1928. ÉVFOLYAM (XXIX. KÖTET)

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1928

TARTALOM.

		Oldal
Bártfai Szabó László:	Gróf Széchenyi István katonai pályája	38
Dr. Erdélyi Gyula:	Újabb adatok Nagy Lajos tüzérségéhez	137
Follajtár József:	Galgóc eleste 1663-ban	141
Füspök József:	A cs. és kir. 4. lovashadosztály harcai Jaroslavicenél (1914 aug. 21.)	458
Gyalókay Jenő:	Hol lepte meg Dampierre a törököket és Bethlen Gábort 1604-ben	3
	A biharmegyei hadjárat 1604-ben	259
Dr. Iványi Béla:	A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig ... ... 18. 152. 325.	419
Dr. Janicsek István:	Keleti krónikák a török-magyar világról	319
Madarász László:	Repülőink a világháborúban	177
Markó Árpád:	Eger vára 1753-ban	34
Nagy Aurél:	A cs. és kir. 4. huszárezred 4. századának tevékenysége, 1914 aug. 12—15.	69
Dr. Pogrányi-Nagy Félix:	Torna vára	391
Szász Ágost:	Adatok a szent-gellérthegyi fellegvár történetéhez	454
Dr. Szendrei János	(Nekrolog)	1

TÁRCA.

Berkó István:	Melyik hát a legkülönb katona?	342
Görgey Viktor:	Meghiusult merénylet II. Vilmos német császár ellen, 1917-ben	83
Markó Árpád:	Zaporogi kozákok bevándorlása Magyarországra, 1785-ben	474
—y.:	Báró Lakos János (1776—1843)	205

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Gróf Bethlen Elek	naplójegyzetei az 1809-i erdélyi nemesfelkelésről. (Közli dr. Lukinich Imre)	88, 212

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR KÖNYVTÁRA.

Oldal

Fejes Márton hadipraktikája 1805-ből 347
Báró Máriássy András táborszernagy jellemzése egy magyar gránátos-hadnagy önéletrajzában. (Közli Markó Árpád) 228
Schweidel József tábornok naplótöredéke (1849 szept. 3—21.) ... 102
A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben (Paget János feljegyzései: 1849 jún. 13.—aug. 27.) Közli dr. Horváth Jenő) 349, 482

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

Báró Balázs György: Bem József. (Ism. Gy. J.) 108
Daniloff I. N.: Dem Zusammenbruch entgegen. (Ism. A. E.) ... 255
Feldeisenbahnwesen (Das deutsche) I. (Ism. S—y.) 114
Frantz G.: Die Vernichtungsschlacht in kriegsgeschichtlichen Beispielen. (Ism. S—y.) 249
Giesl: Zwei Jahrzehnte im nahen Orient. (Ism. S—y.) 251
Gottl és Mojzer: Hadseregünk ellátása a világháborúban. (Ism. Suhay Imre.) 517
Gróf Gyulai Ferenc naplója, 1703—4. (Ism. Sz—ő.) 244
Hadtörténelmi Levéltár (M. kir.) iratanyagának áttekintése. (Ism. Sz.) 535
Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. (Ism. Horváth Jenő.) 242
Heigel F.: Taschenbuch der Tanks. (Ism. S—y.) 115
Honvédség (A m. kir.) története, 1868—1918. (Ism. P.) 510
József kir. herceg: A világháború, amilyennek én láttam. II. (Ism. Kispalóc.) 497
Kavallerie (Die) 1927—1928. évf. (Ism. Sz.) 253, 525
Kiss Lajos: (Marjalaki): Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848/49-ben. (Ism. A. E.) 370
Luftflotten. (Ism. Suhay Imre.) 523
Dr. Lukinich Imre: A Bethleni Gróf Bethlen család története. (Ism. A. E.) 235
Mach R. v.: Aus bewegter Balkanzeit. (Ism. S—y.) 371
Margueritte V.: Die Verbrecher. (Ism. A. E.) 120
Miskolczy Gyula: A horvát kérdés. (Ism. B. Szabó L.) 363
Μουράτου Φ.: Οὔνυαδης και ἡ ὑπό Μωάμεθ Β τοῦ πορθητοῦ τοῦ Βελιγραδίου τῷ 1456 (Ism. Sz—ő.) 257
Nowak K. F.: Versailles. (Ism. A. E.) 119
Paléologue M.: A cár országa a nagy háborúban. II. III. (Ism. —ch.) 124, 380
Pilch Jenő: A világháború története. (Ism. A. E.) 107
Horthy Miklós. (Ism. A. E.) 499
Poincaré: Memoiren. (Ism. A. E.) 530

Oldal

Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes. 1928. I. (Ism. Suchter István.) 531
Riedl Lajos: A cs. és kir. VI. hadtest a gorlicei csatában, 1915 május 2. (Ism. Gy.) 370
Sasanov: Sechs schwere Jahre. (Ism. S—y.) 134
Schmidtke H.: Völkerringen um die Donau. (Ism. S—y.) 374
Schuld und Schicksal. Die Tragoedie Wilhelm II. (Ism. A. E.) 521
Soós Elemér: Ónod-vár története. (Ism. —ő.) 248
Spindler Charles: L'Alsace pendant la guerre. (Ism. Sadlon Cyrill) 376
Szabó István: Debrecen 1848—49-ben. (Ism. J.) 246
Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. (Ism. Jancsó Benedek.) 111
Taubert Ernő: A katonaság elszállásolása és ellátása Somogy-megyében, a XVIII. század első felében. (Ism. Gy.) 246
Taysen F. v.: Das jugoslawische Problem. (Ism. S—y.) 117
A világháború 1914—1918. (Ism. Gabányi János.) 507

Hajnal István: Megjegyzések egy könyvismertetésről.... 535
Tájékoztató a m. kir. Hadtörténelmi Levéltárról 388

Dr. Szendrei János
(1857—1927)

Szakadatlan munkában eltöltött hosszú élet után, váratlanul és hirtelen ragadta el közülünk a halál, hadtörténetirodalmunk egyik érdemes úttörőjét, Szendrei János nyugalmazott miniszteri tanácsost, a múlt év november 25-én.

A lelkiismeretesen dolgozó, hangyaszorgalmú régi gárda egyik tagja dőlt ki vele, aki élete alkonyán több mint 50 éves írói pályára pillanthatott vissza.

Írói működése többoldalú volt. Megírta szülővárosának, Miskolcnak, részletes monographiáját, majd a magyar viselet történetét. De legnagyobb kedvvel a hadtörténelem egyik nagyon fontos, de nálunk bizony eléggé elhanyagolt segédtudománya, a hadirégészet felé fordult. Nemcsak itthon, de a külföldi múzeumokban is, lankadatlan türelemmel kutatta fényes hadimultunk szerteszóródott emlékeit. A milleniumi országos kiállítás hadtörténelmi csoportjának előadója, magának a hadtörténelmi kiállításnak pedig rendezője lett.

A Hadtörténelmi Közlemények-nek, kezdettől fogva, egyik legszorgalmasabb dolgozótársa s később azoknak egyike volt, akik szüntelen agitációjuk eredményeként, 1910-ben új életre keltették 12 év óta szünetelő folyóiratunkat. Ő lett annak szerkesztője s egyúttal a Magyar Tudományos Akadémia 1909-ben alakult Hadtörténelmi Bizottságának előadója is.

Négy évig töltötte be a szerkesztői állást s csak megrendült egészségi állapota miatt vált meg tőle. De továbbra is hűséges dolgozótársunk maradt s „Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban" című sorozatos tanulmánya, életével egyszerre végződött be. A múlt nyáron megírta Diósgyőr várának történetét, amely szintén folyóiratunkban látott napvilágot.

Nagy szomorúságot okozott neki, hogy alig másfél évvel ezelőtt bevégzett nagy munkáját, „A magyar címer

és hadilobogó története" című, már nem láthatta a könyvpiacon. Bíztatást kapott ugyan eleget, de mikor a könyv kiadására került volna a sor, a sok ígéretből semmi se valósult meg s így ez az alapvető fontos munka kéziratban maradt. „Habent sua fata libelli."

Írói érdemeit már 1903-ban megjutalmazta a Magyar Tudományos Akadémia, azzal, hogy levelező tagjává választotta. Magyarország kormányzója a II. osztályú Magyar Érdemkereszttel tüntette ki 50-éves írói jubileuma alkalmával, szülővárosa pedig halála előtt alig két héttel ünnepelte őt, ugyanebből az alkalomból.

Folyóiratunk egykori szerkesztőjének és mindenkor igaz barátjának emlékét kegyelettel fogjuk megőrízni.

Hol lepte meg Dampierre a törököket és Bethlen Gábort 1604-ben?

Nem szokatlan, sőt elég gyakori jelenség, hogy régibb hadtörténelmünk egyik-másik eseményének színhelyét nem tudjuk pontosan kijelölni, úgy hogy annak ilyen vagy olyan alapon történt elhatárolásában, több kilométerre rugó eltérés mutatkozik.

Ennek okát régibb és újabb kútfőink egyaránt bizonytalan helymeghatározásában kell — legalább részben — keresnünk. Nem szorul bizonyításra ugyanis, hogy a magyar embernek nemcsak a történelmi, hanem a földrajzi érzéke is általábanvéve nagyon fogyatékos. Így azután érthető, hogy akárhányszor még egy-egy újabb hadiesemény színhelyéről is olyan leírást kapunk, amelyen sehogyan se tudunk eligazodni.

Azonban Dampierre és a törökök 1604-i harcára ez az állítás nem vonatkozhatik. Itt t. i. azzal a különös és szokatlan esettel van dolgunk, hogy a régi okleveles és elbeszélő kútfők feltűnően azonosan mondják meg, hogy hol folyt le ez az ütközet; de mindamellett, hogy semmi képtelenséget se tartalmaznak, merőben más eredményre jutottak az újabb feldolgozók. Ez a korábbitól eltérő új helymeghatározás több közkézenforgó történelmi és hadtörténelmi munkában is olvasható.

Meg kell tehát kísérelnünk, hogy világosságot derítsünk erre a szükségtelenül összezavart kérdésre, bárha tapasztalásból tudjuk, hogy az ilyenféle próbálkozás többnyire meddő marad. Nem annyira a bizonyítás hiányos volta miatt, hanem főként azért, mert ha valami tévedés a köztudatban már gyökeret vert, vajmi nehéz, sőt néha lehetetlen azt onnan kiírtani.

*

Az előzményekből elég annyit tudnunk, hogy a török, mióta Lippát elvesztette,[1] folytonosan azon mesterkedett, hogy ezt az akkor annyira fontos marosmenti várat újra hatalmába kerítse. Rákóczy Lajos lippai kapitány már 1604 július 28.-án aggódva jelenti Belgiojoso felsőmagyar-

[1] 1595.

országi főhadparancsnoknak, hogy a török feltűnően mozgolódik s ha a gyönge és rosszul ellátott őrség gyors támogatást nem kap, nem tudja a várat a Temesvár alatt egyre sokasodó török seregtől megvédeni.

Belgiojosoban meg is volt a jó szándék s a Lippa megmentésére mozgósított hadakat Rakamazon gyüjtötte össze, ahova szeptember 8-án ő maga is elindult Kassáról. Nehogy azonban a segítség későn jöjjön, már jóval előbb Lippára irányította egy kisebb lovascsapat élén Dampierre ezredest.

Dampierre — nagyon helyesen — úgy vélte Lippát legjobban megvédhetni, hogy megelőzi és rajtaütésszerűen megrohanja az ellenséget. Magához vette tehát a környékbeli hajdúságot, továbbá Rákóczy Lajost is és 5000 főnél erősebb hadával váratlanul megtámadta s nagyon hamar szét és ugrasztotta a becskereki pasa 4000 főnyi seregét, amelyhez — nehány száz erdélyi menekült élén — Bethlen Gábor is csatlakozott.

Mielőtt most a harc színhelyére vonatkozó véleményünket kifejtenők, lássuk, hogy a leginkább ismert és legtöbbször idézett XVII. századbeli kútfők szerint hol történt Dampierre győzelme; azután pedig vizsgáljuk meg, hogy megbízható alapon állanak-e azok, akik régi forrásainktól eltérő eredményre jutottak? Íme:

a) Szamosközy: „*Temesvár alá* vitt volt Dampierra ötezer kétszáz negyven hajdut... Bethlen Gábor csak alig szaladt *Temesvárba az hostátból*“[2]

„Non secus accidit cum Haidunes facta *ad Temesvarum* excursione ... redirent“[3]

„Dampierra ... ott talált szerencsére *Tömösvár mellett* az Bethlen Gábor hadára“[4]

„Davallus[5] comes mikor *Temesvárra* ütött volna“[6]

„Indult meg az erdélyiekre *Tömösvár alá* Horváth Ábrahám és Lippai Balás ... (Bethlenék) mindnyájan *az tömösvári kapuban* futottak“[7]

b) Istvánffy: „Turcae ... communicato cum Betlenio... haud procul castra *ad fluvium Temesum* metarentur.“[8]

c) Gyulaffi: „*Tömösváratt* ütötték meg üket az hajduk“

„Kiütöttek éjjel *Tömösvárról* az törökök“[9]

---

[2] *Történelmi Maradványai* IV. (Mon. Hung. Hist. Script. XXX. 228. l.)
[3] U. o. 237. l.
[4] U. o. 243. l.
[5] Helyesen: *Du Val* (T. i. Heinrich *Du Val,* Graf von *Dampierre,* Freiherr von *Mondrovillia.)*
[6] U. o. 245. l.
[7] U. o. 270. l.
[8] *Historia.* 1622-i kiadás, 809. l.
[9] *Tört. Maradványai.* (Mon. Hung. Hist. Script. XXXIII. 33. l.)

d) Ortelius: „.... (Bethlen) *an den fluss Themes* gelägert hatte"[10]

e) Bethlen Farkas: „Postquam *Tömösvárum* appulisset, Bethlenius[11] pascendi aquandique Equos commoditate ductus, *extra Civitatem secundum fluvium Tömös* suos disponit... Duvallus et Rakotzius...[12] *Temesváró* propinquant."[13]

f) A Bécsbe hívott magyar tanácsurak 1604 november 20-án kelt jelentése: „Circa initium mensis Septembris dum haidones *ad Tömösvarum* profugis Transylvanis profligatis ampla retulissent spolia"...[14]

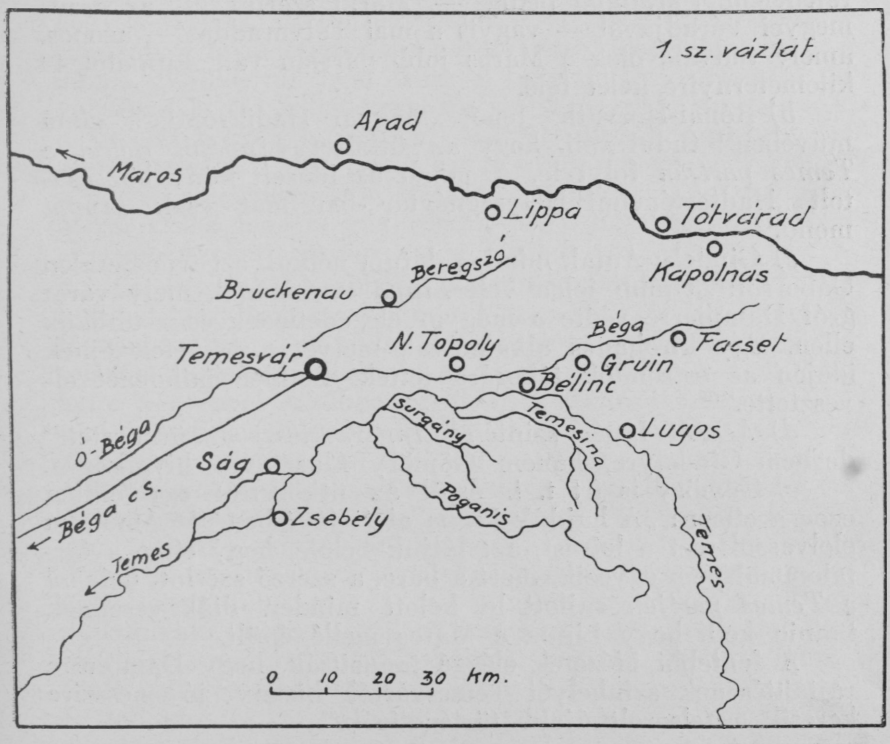

Láthatjuk, hogy az idézett kútfők mindenikében vagy Temesvárról, vagy a Temes folyóról, vagy mindakettőről esik szó. Az ütközet helye tehát — bizonyos határok között — már ezek alapján is alig lehet kétséges.

[10] *Ortelius* red. et cont. I. 361. l.
[11] Gábor.
[12] Lajos.
[13] *Historia de rebus Transsylvanicis:* VI. 116. és k. l.
[14] *Magyar Országgyűlési Emlékek:* XI. 34. l.

Vegyük elő most az újabb feldolgozóknak ettől eltérő helymeghatározásait s állapítsuk meg, mi szól mellettük és mi vall ellenük:

a) Márki Sándor egy kevéssé ismert forrásra, t. i. Bethlen Gábornak Gyulafehérváron, 1627 szeptember 14-én — vagyis 23 évvel az ütközet után — kelt levelére hivatkozik,[15] amelyben többek között ezt is olvashatjuk: „Harmadszor Erdélt az németnek Zsigmond ezelőtt 23 esztendővel hogy ugyan többire erővel adá, szegény uradat *itt Váradgyánál* megvereté véllek."[16]

„Zsigmond" nem más, mint Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, *Váradgya* pedig — Márki szerint — az aradmegyei Váradjával — vagyis a mai Tótváraddal — azonos, amely tudvalevőleg a Maros jobb partján van, Lippától 49 kilométernyire kelet felé.

b) Rónai-Horváth Jenő „Magyar Hadikrónika" című művében[17] tudni véli, hogy az ütközet *Lippától délre, a Temes partján* folyt le. Azonban az idézett könyvhöz csatolt „Hadtörténelmi Helységnévtár"-ban már csak *Lippát* mond.[18]

c) Gindely Antal, minden dátum nélkül, ezt írja Bethlen Gáborról: „Utóbb jelen volt *Lippa* ostrománál, mely várat gróf Dampierre védte a magyar elégedetlenek és a törökök ellen. Egy kirohanás alkalmával, melyet a németek éjnek idején az ostromlók táborára tettek, Bethlen mindenét elvesztette."[19]

d) Acsádi Ignác szintén *Lippára* teszi az ütközetet.[20] de nem Gindelyre, hanem Gömöry Gusztávra hivatkozva.

e) Gömöry is írt t. i. erről az ütközetről egy cikket ezen a címen: „A hajdúk Lippa alatt 1604-ben."[21] Ámde ha elolvassuk ezt a leírást, azt látjuk belőle, hogy címe a tartalommal nem egyezik, mert a harc, a szerző szerint, *valahol a Temes partján* zajlott le, holott minden diákgyereknek tudnia kell, hogy Lippa a Maros mellé épült.

A fentebbi idézetek eléggé tanusítják, hogy Dampierre rajtaütésének színhelyét Temesvártól bizony jó messzire keresik a felsorolt újabb történetírók.[22]

---

[15] A tizenötéves háború történetéhez. *(Hadtört. Közlemények:* 1894. évf. 482., 483. l.)

[16] *Történelmi Tár:* 1882. évf. 48. l.

[17] II. 154. l.

[18] 37. l.

[19] *Bethlen Gábor és udvara:* 8. l.

[20] Magyarország három részre oszlásának története. *(Szilágyi:* A magyar nemzet története. V. 583. l.)

[21] *Hadtört. Közlemények:* 1892. évf. 118—120. l.

[22] Márki: 109 km., Rónai—Horváth: 30—60 km., Gindely, Acsády: 60 km. Gömöry meghatározása teljesen bizonytalan. (1. vázlat.)

A Temesvár ellen szóló állítások közül kétségtelenül Bethlen Gáboré *látszik* legnyomósabbnak. Ezzel kell tehát legelőször végeznünk.

Nyilvánvaló, hogy ha valakinek úgy Bethlennek jól kellett tudnia kudarca színhelyét. Így hát Márki Sándornak feltétlenül igaza van abban, hogy ennek a kérdésnek eldöntésére Gábor fejedelem a leghivatottabb. Levele tehát fontos bizonyság Váradja (Tótvárad) mellett. Ez is igaz, *ámde csakis abban az esetben, ha az idézett sorok valóban Dampierre támadására vonatkoznak.*

De éppen itt van a bökkenő! Bethlen ugyanis azt írja, hogy a vereség „*itt* Váradgyánál" esett meg rajta. Minthogy azonban a levél *Gyulafehérváron* kelt, kétségtelen, hogy az *ottani* „Váradgya" nem lehet a fejedelmi székvárostól légvonalban is 112 kilométernyire eső Tótvárad, hanem csakis a Gyulafehérvár közelében, Marosportussal szemben levő *Marosváradja.*[23] Már pedig ezt a falut sehogy se köthetjük a *Lippa megmentésére* küldött Dampierre rajtaütésével össze. Ebből már is gyanítható, hogy Bethlen összezavarta az eseményeket, amikor ezt a levelet írta.

Ez még inkább abból a körülményből világlik ki, hogy a fejedelem Báthory Zsigmond személyét is belekapcsolja. Hiszen tudjuk — és tudta Bethlen is —, hogy Báthory *1602* nyarán végképen elhagyta Erdélyt; ennélfogva nem küldhette *két évvel később* Bethlen nyakára Dampierret. Az utolsó hadiesemény, amely Báthory Zsigmond ottléte alatt Erdélyben történt, az 1602 július 2-án Gyulafehérvár és Tövis között vívott s Basta diadalával végződött ütközet volt. Anachronismus tehát, ha Bethlen egy 1604-ben lezajlott harc értelmi szerzőjéül Báthory Zsigmondot tünteti fel. Annál is inkább, mert Gyulafehérvár szomszédságában 1604 őszén semmiféle csata vagy ütközet se volt; ennélfogva nyilvánvaló, hogy Bethlent cserbenhagyta az emlékezőtehetsége, amikor a „*25*" számot papírra vetette, mert a levél kelte és Báthory eltávozása között nem 25, hanem 25 év telt el.

Marosváradját tehát feltétlenül el kell ejtenünk. Azonban még így is felvetődhetnék az a kérdés, hogy nem volt-e az aradmegyei Tótvárad a tárgyalt ütközet színhelye, úgy amint azt Márki Sándor hitte? Nos hát ez ellen is van perdöntő argumentumunk, még pedig Mátyás főhercegnek Bastához intézett — eddigelé tudtunkkal ki nem adott —

[23] Most Alsó- és Felső-Marosváradja. Az előbbi csak 4 kilométernyire van Gyulafehérvártól.

levelében,[24] amely 1604 szeptember 30-án, vagyis az ütközetnél csak két héttel később kelt. Idevágó része szóról-szóra ez:

„Wir halten darfür du werdest aus Oberhungern vor diesem Bericht sein worden, das der Conte Dampier die Turggen und mainaydigen Sibenburger *bei Temeßwar* auvshaubt geschlagen: und das Turggische Lager zertrennt habe, zur Verwirrung des feindts wäre guett das solches in dem Turggischen Lager spargiert würde wie du disfalls der Sachen zu thuen wirdest wissen."

Láthatja belőle mindenki, hogy Mátyás főherceg, aki kétségkívül magától a támadást vezető Dampierretől kapott jelentést az ügyesen és olcsón szerzett diadalról, a törökök *temesvári* vereségéről ad hírt Bastánnak.

Dampierre — Rákóczy Lajos előtt — lippai kapitány volt;[25] ennélfogva ismernie kellett a székhelyével szomszédos török erősségeket, többek között Temesvárt is. De ismerte azt a hozzácsatlakozott Rákóczy Lajos is, aki még kevéssel azelőtt barátságos viszonyt tartott fenn a Lippával határos török terület pasáival s így Temesvár környékén is többször megfordulhatott.

Nincs tehát semmi okunk kételkedni abban, hogy Dampierre, az ütközetről szóló jelentésében, megbízhatóan határozta meg annak színhelyét. Ezt a Bécsbe hívott magyar tanácsuraknak csak 3 hónappal az ütközet után készült s előbb már idézett jelentése is erősen támogatja.

De az aradmegyei Váradja (vagyis Tótvárad) ellen bizonyít több más nyomós körülmény is. Elsősorban az, hogy három XVII. századbeli kútfőnk nemcsak Temesvárról, hanem a *Temes folyóról* is szól.[26] Már pedig Tótvárad a *Maros* partján van.

Szamosközy és Bethlen Farkas várról, városról, a város kapujáról és „hostát"-ról ír.[27] A most tárgyalt esetben ez is csak Temesvárra vonatkozhatik. Tótváradon állott ugyan egy kisebb váracska,[28] még pedig a mostani falutól keletre, a Marosra könyöklő magaslaton, de megerősített *város*, amelynek külvárosa is lett volna. Tótvárad nem volt soha.

[24] *Kriegs Archiv Wien:* Feldacten 1604. fasc. IX. ad Nr. 16.
[25] 1599—1604.
[26] *Istvánffi:* i. h.
Ortelius: i. h.
Bethlen F.: i. h.
[27] *I. h.* — „Hostát" annyi mint „Vorstadt", vagyis „külváros".
[28] Lippával együtt 1595-ben foglalta vissza a töröktől Borbély György.
A világjáró *Evlia Cselebi* leírásából következtetve, hosszúkás négyszögalakú, palánkszerű erősség volt, amelynek közepén szilárd anyagból épült torony állott. *(Magyarországi utazásai,* 1660—1664. 22. l.

Nem kevésbbé bizonyít az utóbbi hely ellen az is, hogy a temesvári pasa, a rajtaütésről értesülve, még a harc teljes elűlése előtt közbevághatott, holott az egész csetepaté, a velejáró nagy meglepetés és riadalom következtében, igen rövid lehetett. Tótvárad nagyon messze — 109 kilométernyire — van manapság Temesvártól. A hajdani út inkább hosszabb volt a mostaninál, semmint rövidebb, így hát Hasszán pasa segítsége csak napok multával érkezhetett volna meg az ütközet színhelyére.

Végül nagyon fontos körülmény maga az akkori helyzet is, amely a leghatározottabban kizárja azt, hogy a becskereki pasa, Bethlennel együtt, Tótváradra juthatott volna. Az egykorú tudósítások a Temesvárnál gyülekező török seregről számolnak be, amelytől Lippa várát féltették. Temesvár és Lippa között erősen járt hadiút volt, amely az előbbitől a Beregszó patak völgyén vitt fel a Maros balpartját kísérő alacsony fennsíkra s onnan le a folyó mellé. Természetes, hogy a Lippa elleni támadás, Temesvár felől, csakis ezen az úton indulhatott meg. El se gondolható, hogy a törökök előbb felmentek a Béga völgyén Facsetig, azután a vízválasztón átkelve, valahol Kápolnás táján leereszkedtek a Maros völgyébe, onnan pedig, Tótváradon át vonultak Lippa ellen. Vagyis, hogy a temesvár—lippai (most) 60 kilométernyi út helyett, legalább is háromszorakkorát jártak volna be.[29]

Még azzal se hozakodhatunk elő, hogy a török — valami oknál fogva — talán a *keleti* oldalról akarta Lippát megtámadni, mert az ottani vár, a mellette levő huszárvárral együtt, a palánkkal kerített város *nyugati* oldalán állott, tehát éppen erről lehetett legkönnyebben hozzáférkőzni. De különben is azért, hogy Lippát keletről támadja meg, nem kellett volna a töröknek az imént említett nagy vargabetűt leírnia.

Erdélyben akkor kevés német, továbbá a császár és király zsoldján élő nagyobbszámú magyar katonaság tanyázott, amely — Dampierre Lippánál összegyűlt hadával együtt — könnyen megszoríthatta volna a Maros völgyébe Kápolnás vagy Tótvárad táján befurakodó törököt. Míg ellenben az egyenes úton menve Lippa felé, a török kézen levő Temesvár fedezte a támadó csoport hátát.

Nem akarjuk ezt a kérdést tovább boncolgatni, mert úgy véljük, eléggé bebizonyítottuk, hogy az ütközet színhelyéül se Marosváradját, se Tótváradot el nem fogadhatjuk.

De míg ezt a helymeghatározást, legalább látszólag,

[29] 1. vázlat.

Bethlen levele támogatja, addig Rónai-Horváth állítása mellett, hogy t. i. az ütközetet *Lippától délre a Temes partján* vívták, még ennyi bizonyíték se szól. Itt tehát semmivel alá nem támasztható puszta feltevéssel van dolgunk.

Az a völgy, amelyben a Béga és a Temes folyik, toronyirányában mérve is, csaknem 35 kilométernyire esik Lippától délre. Ennélfogva ez a vár és város egy a Temes partján vívott ütközet helyhatározója nem lehet.

Lippától délfelé haladva, előbb a Bégához jutunk s csak azután érjük el a Temest. Minthogy a szerző a mai térkép alapján áll, a harcnak — az ő meghatározása szerint — a Béga és Temes közötti keskeny sávon kellett volna történnie, még pedig hozzávetőleg azon a területen, amelynek nyugati határát Nagytopoly, keleti határát pedig Bélinc jelzi. Ez a vidék azonban, akkori állapotánál fogva, táborhelynek is ugyancsak rossz volt.

Arra se gondolhatunk, hogy a Temes, vagy a vele régente többszörösen összefüggő Béga, hajdanában Lippa alá kanyarodott, mert a Marost délről kísérő vízválasztó sehol se szakad meg, minélfogva a két völgy között bifurcatio se lehetett.

De megcáfolja Rónai-Horváth véleményét az a már előbb említett körülmény is, hogy a temesvári pasa segítsége még a harc megszűnte előtt érkezett. Ez, ha a fenti helymeghatározást elfogadjuk, képtelenség volna. Ugyanis Nagytopoly környéke 30—35 kilométernyire van Temesvártól; Hasszán pasa tehát csak órák múltával kaphatott hírt a harcról, amelyhez ilyenformán segítséget se küldhetett volna.

Ugyancsak el kell vetnünk Rónai-Horváth másik állítását is, amely az ütközetet Lippához köti. Ezt ugyan támogatja egy kevéssé ismert kútfő, csahogy erről a szerző nem tud. Ennélfogva világos, hogy itt is csupán feltevés alapján tűzi ki a csatateret.

Az említett kútfő Strassburg Pál svéd követnek egyik munkája, amelynek egyetlen megmaradt töredékét Szilágyi Sándor adta ki.[30] Minket érdeklő része pedig így szól:

„Hinc nova cum rerum et vindictae cupiditate ad *Lippam* arcem munitissimam contendit,[31] quam tum Dampirius comes valido praesidio tenebat, Ungari ac Turcae oppugnabant. Ibi secure agens facta per Dampirium eruptione nocturna, et dissipatis Ungarorum castrum famulitium, equos, suppellectilem denuo amisit, et in priorem nuditatem redactus est, solus ac pedis fuga sibi consulens."

[30] „Relatio Pauli Strasburg de motibus nuperrimis Transylvaniae." (Datum nélkül.) *Történelmi Tár:* 1882. évf. 276—278. l. (Ezt követi: *Gindely* i. h.)

[31] Bethlen Gábor.

Strassburg — mint említettük — Svédország követe volt, aki a XVII. század első felében ismételten megfordult Erdélyben. Sokfélét hallhatott, de — mint fennebbi sorai tanusítják — össze is zavart mindent. Elég megjegyeznünk azt, hogy Lippát 1604 szeptemberében se az erdélyi menekültek, se a törökök nem ostromolták, így hát Dampierre se rohanhatott ki belőle. Ezzel megdűl egyszersmind Rónai-Horváth második feltevése is.

Amit eddig Márki Sándor és Rónai-Horváth állítása ellen felsorakoztattunk, ugyanaz szól Acsádi, Gindely és Gömöry helymeghatározása ellen is. Nem akarunk hosszas ismétlésekbe bocsátkozni; ennélfogva csupán annak megemlítésére szorítkozunk, hogy Gömöry a Lippa és Temesvár közötti távolságot 37·9 kilométerre számítja, holott az — a mai úton mérve — 60 kilométer. Hajdanában inkább több, mint kevesebb lehetett. Lippáról Temesvár felé haladva, 38 kilométernyi út után Hidasliget (Bruckenau) községet találjuk, de e mellett nem a Temes, hanem a Beregszó patak folyik.[32]

Végül nem hallgathatjuk el azt se, hogy Gömöry Rákóczy Zsigmondot — a későbbi fejedelmet[33] — lippai kapitánnyá teszi, unokatestvérével, Lajossal, téveszte őt össze.

*

Az elmondottak alapján az a meggyőződésünk, hogy az idézett újabb feldolgozók egyike se tudta megdönteni régi kútfőíróinknak azt az adatát, hogy Dampierre Temesvár közvetlen közelében kergette szét a törökök és az erdélyi menekültek egyesült hadát. Nincs tehát semmi okunk, hogy az előbb tárgyalt új helymeghatározásokon kapva, a harcszínterét akár Lippa, akár Tótvárad táján, akár pedig Nagytopoly és Béline körül keresgéljük. Kizárja ennek lehetőségét — mint azt szintén kifejtettük — a katonai helyzet is.

Most még csak arról lehet szó, hogy Temesvárnak melyik oldalán történt ez a csúfos éjjeli meglepetés?

Ha, egyes katonaíróink rossz szokása szerint, a *mai* térképen keresnők az ütközet gyanítható színhelyét, bizonyára nagyon megzavarna egy fontos körülmény. Az t. i., hogy a Temes, amelynek partján a törökök táboroztak, manapság — a legrövidebb irányban mérve is — 12 kilométernyire van Temesvártól, amelyen át a Béga folyik.

Ebből tehát az következnék, hogy a harc vagy nem

[32] 1. vázlat.
[33] 1607. febr. 11. — 1608. márc. 6.

Temesvár közelében, vagy nem a Temes partján zajlott le. Ámde ez a zűrzavar tüstént eloszlik, mihelyt nem a mostani vízrajzi viszonyok alapján ítélünk, hanem a folyók szabályozása előtti vízhálózatot igyekszünk rekonstruálni.

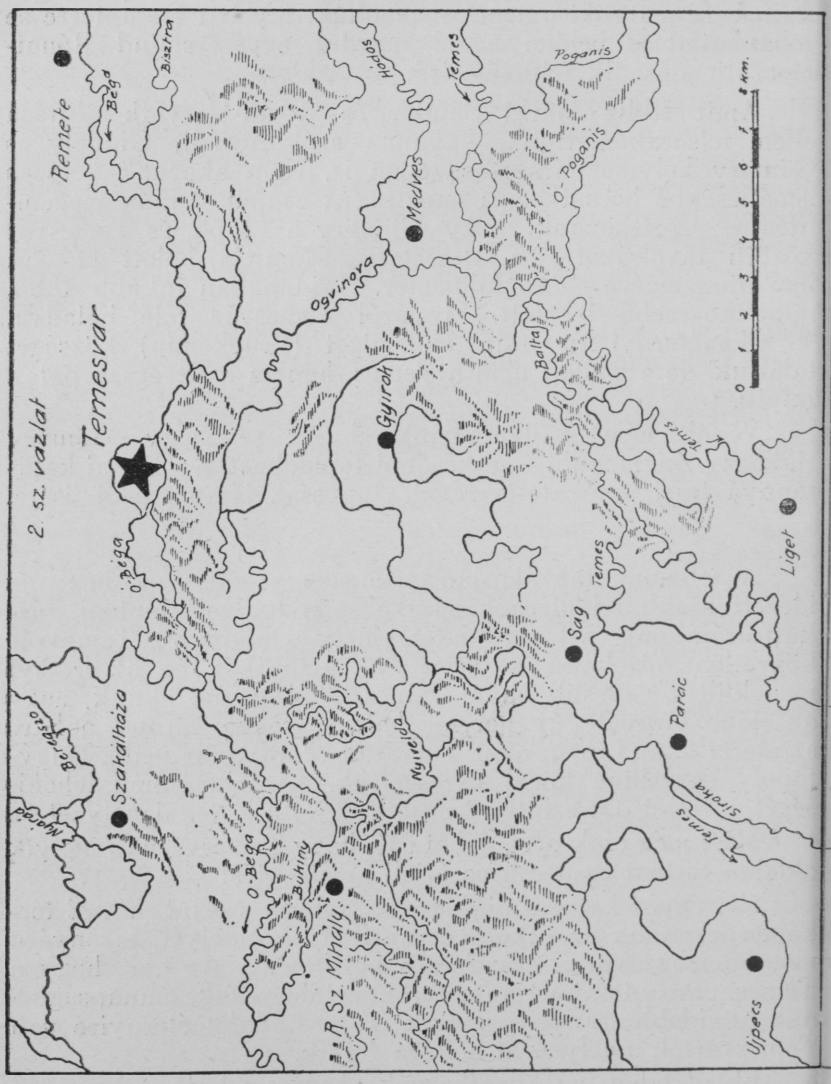

Legelőször is tudnunk kell, hogy a Facset felől jövő Béga s a Lugos felől aláfutó Temes *völgye* Gruinnál egymásba torkollik s a két folyó — minthogy a vízválasztó tel-

jesen eltűnik közülök — közös és Temesvár alatt teljesen szétterülő törmelékkúpon folyik tovább nyugat és délnyugat felé.[34] A folyóágak, völgyeik egyesülésétől kezdve, összevissza keresztezték egykor egymást, ami nemcsak a XVIII. századbeli térképekből, hanem a most is meglevő elhagyott medrekből is könnyen megállapítható. Ennek a bonyolódott vízrendszernek legészakibb folyása az Ó-Béga, legdélibb medre pedig a mostani Temesnek Zsebely alatt látható Birda nevű mellékága lehetett. Ezt a széles sávot a sok keresztülkasul csavargó lomha vízfolyás hatalmas mocsárrá változtatta, amelynek járhatósága az évszaktól és attól az időről-időre változó vízmennyiségtől függött, amelyet a Temes és a Béga ömlesztett bele.[35] Ebbe az ingoványba torkollott a Lugos és Bogsán közötti domb- és hegyvidékről alászálló Poganis. Surgány és Temesina is.[36]

Nagyon valószínű, hogy hajdanában Temesvár táján nem voltak teljesen kialakult, szabályos folyómedrek, hanem a víz — tömegéhez, sebességéhez és az útját álló akadályokhoz képest — hol erre, hol arra fordulva hömpölygött tovább.[37]

Maga Temesvár ennek a miazmás mocsárvidéknek északi szélére épült. Így mutatja az Ortelius krónikájában látható 1596-i rajz, továbbá az 1716-ban készült, az előbbinél sokkal pontosabb felvétel is.[38] Természetesen tudnunk kell, hogy ez az utóbbi rajz tótágast áll, ami már első rápillantásra is kitűnik, mert a karánsebesi út *nyugatra*, a belgrádi pedig *északra* tart rajta. A város neve kétségtelenül azt mutatja, hogy közvetlen közelében volt hajdanában az a víz, amelyet akkor

[34] A „*Théatre de la Guerre dans le Banat de Temesvar*" című, 1738-ban készült térképen a (névtelen) Béga Bélinctől délkeletre egyesül a Temessel.

Winkler-nek a XVIII. század második feléből való részletes térképén a „Begha" Gruin táján torkollik a Temesbe. Azután újra szétágazik, majd ismét egyesül a két folyó, több szigetet alkotva.

Riedl térképén (1789.) a Bégának nincs neve.

Homann 1790-i térképe szerint a „Temissel" néven szereplő Béga Bélinc és Nagytopoly között ömlik a Temesbe.

[35] *Evlia Cselebi*, aki a XVII. század második felében többször megfordult azon a vidéken, azt írja Temesvárról, hogy: „a tengernyi víz és mocsár miatt nem lehet megközelíteni, a környező ingovány miatt nem lehet ostromsáncokba menni." (*I. m.* 10. l.) Továbbá azt is mondja, hogy: „Ha a városban eső esik, akkor a városon kívül levő süppedékes helyen még egy elefánt is elmerül." (*U. o.* 14. l.)

[36] 1. vázlat.

[37] *Dr. Temesi Győző* szíves közlése szerint a víz legnagyobb része hajdanában is, az 1751 és 1753 között ásott Béga-csatorna, valamint a mai Temes irányában húzódhatott le .

[38] *Bubics:* Magyarországi várak és városoknak a Nemzeti Múzeum könyvtárában levő metszetei. 539. sz.

„Temes"-nek hívtak,[39] amely azonban már az előbb mondottak alapján se lehet a mai Temes, minthogy ez most Ság alatt folyik. Ellenben a mostani Temesvár ugyanott van, ahol a hajdani állott.

A mindenfelé kanyargó, egymással sokszorosan összefüggő ágak s a közöttük elterülő mocsarak útvesztőjében nagyon bajos lehetett eligazodni; nevüket csak a legközelebbi környék lakói tudhatták, míg a viszonyokat nem ismerő idegenek legtöbbnyire „Temes" néven foglalták össze a Temesvár és Zsebely közé esett egész vízrendszert.[40] Ha tehát XVII. századbeli forrásaink Temes folyóról beszélnek, azt nem szabad csupán a szorosan vett *mai* mederre vonatkoztatnunk, hanem ki kell terjesztenünk ezt a nevet arra az egész széles sávra is, amelyet a Temes és a Béga látott el vízzel.

A törökök táborát Temesvártól délre, az ingoványok között, nem kereshetjük. Ennek nemcsak a térszín alakulása mond ellent, hanem az ütközet lefolyása is. Az éjjeli rajtaütés t. i. nem sikerülhetett volna olyan könnyűszerrel, ha az alvó tábort nehezen átgázolható mocsarak környezik.

Sokkal valószínűbb tehát, hogy a törökök száraz területen, azaz a vártól északra, a lippai út közelében tanyáztak s a kútfőink említette Temes, tulajdonképen a mostani Béga őse volt. Vagyis a tábor helye úgy volt megválasztva, hogy hátamögé esett a vár, amelybe a szétugrasztott had valóban menekült is.

Az is bizonyosra vehető, hogy a lippa—temesvári úton közeledő Dampierre nem ezen haladt egészen Temesvárig, hanem az utolsó darabon letért valamerre róla. Csakis így volt lehetséges, hogy kikerülte a lippai útra kétségtelenül kiállított vigyázók figyelmét. A most is meglevő maradványokból[41] következtetve, Temesvártól közvetlenül északra és nyugatra is nagyobb, összefüggő erdőségnek kellett hajdanában lennie, amely az álombamerült törökök átkarolását vagy megkerülését megkönnyítette.[42] Másként alig képzelhető, hogy a nagyszámú hajdúság észrevétlenül lopózhatott volna a tábor közelébe.

*

[39] „Temesuarium urbs et arx celeberrima a fluuio *Temesso*, qui ex alpibus ad Seuerinum Urbem haud procul ab Istro seu Danubio sitis profluit, *urbemque et arcem praeterlabitur*, nominata est." (*Istvánffi:* i. m. 1622. kiad. 324. l.)

[40] Az 1716-i felvételen a vár mellett már a Béga folyik.

[41] Csókaerdő, Vadászerdő.

[42] *Szamosközy* szerint megkerülés történt. (*I. m.* IV. 228. l.)

Nem tartozik ugyan szorosan tárgyunkhoz, de mindamellett foglalkoznunk kell a temesvári ütközet általánosan elfogadott dátumával is, amelynek megbízható voltában nem ok nélkül kételkedünk.

Történetíróink 1604 szeptember 19-ét jelölik meg az ütközet napjául,[43] még pedig Gömöry nyomán,[44] aki ezt mint végképen leszűrt igazságot közli s azt állítja, hogy Dampierre szeptember 17-én érkezett Lippára; 18-án Rákóczy Lajossal és a hajdúk kapitányaival haditanácsot ült, 19-én hajnalban pedig felverte a török tábort.

Itt most nem követhetjük a bizonyításnak vagy a cáfolásnak azt a módját, amelyet a harc helyének megállapításánál alkalmaztunk, mert a keresett dátum körül, előbb idézett XVII. századbeli kútfőink is felmondják a szolgálatot.

Szamosközy ugyanis előbb azt írja, hogy: „2. Septembris kerülték meg éjjel a hajduk Tömösvárat";[45] azután pedig azt olvassuk, hogy Dampierre diadalának híre csak szeptember 21-én jutott el Kolozsvárra;[46] vagyis a hírmondó csigaháton járt, 19 napra lévén szüksége, hogy a temesvár—kolozsvári útat megtegye. Itt tehát vagy az egyik, vagy a másik dátum feltétlenül hibás.

Gyulaffi szerint: „Tömösváratt circa VII. Septembris éjjel éfélykor" történt a rajtaütés,[47] míg a Bécsbe hívott magyar tanácsurak — jóval határozatlanabbul — „circa initium mensis Septembris" szókkal jelölik meg az ütközet időpontját.[48]

Bethlen Farkas, aki nagyobbára Szamosközy nyomán jár, úgy tudja, hogy Bethlen Gábor „sub initium Mensis Septembris" érkezett Temesvárra[49] s az erre következő hajnalban történt volna az ütközet.[50]

Mint látjuk, Gömöry meghatározása Szamosközyétől 17 nappal, Gyulaffiétól mintegy 12 nappal tér el. Melyiküknek van igaza?

Ennek eldöntésében nagyon fontos Dampierre egyik jelentése, amely arról szól, hogy Lippa felé vonultában szeptember 9-én hagyta el kis csapatával Váradot.[51] Ennél-

[43] *Rónai—Horváth:* i. h.
Márki i. h.
Acsádi: i. h.
Komáromy: Rhédey Ferenc (*Hadtört. Közlem.:* 1894. évf. 175. l.)
[44] *Hadtört. Közl.* 1892. évf. 118. és k. l.
[45] *I. m.* IV. 228. l.
[46] *U. o.* 230., 231. l.
[47] *I. h.*
[48] *Magyar Országgyűl. Eml.* i. h.
[49] *I. m.* VI. 116. l.
[50] *U. o.* 118. l.
[51] *Kriegs-Archiv Wien:* Feldacten 1604. Fasc. IX. ad Nr. 12.

fogva — ha nagyon sietett — 12-én, lassabban haladva 13-án, kellett Lippára érkeznie. Ebből máris kétségtelen, hogy se 2-án, se 7-én nem csaphatott össze a törökkel Temesvár alatt, de viszont az se következik belőle, hogy Gömöry oldalán van az igazság.

Ugyanis Lippához Temesvár csak két normális menetre van, a támadás tehát -- a hajdúk összeszedése végett okvetlenül szükséges pihenőnappal is számolva — 15-én, vagy 16-án már megtörténhetett. Azt t. i. nem hihetjük, hogy a nagyon mozgékony Dampierre szeptember 9-étől 17-éig rótta volna a várad—lippai (most) 135 kilométernyi útat, hiszen sietnie kellett, nehogy a törökök megelőzzék.

A szeptember 19-i dátumot tehát későinek találjuk s így mindaddig, míg azt valami egykorú hiteles adat nem támogatja, nem is fogadhatjuk el.

A kétkedésre az is feljogosít, hogy — mint Szamosközy állítja — szeptember 21-én, vagyis Gömöry dátumától számítva harmadnapra, már Kolozsvárra jutott az ütközet híre. Az előbb azt mondottuk, hogy Szamosközy idézett két időmeghatározása (szept. 2. és 21.) közül az *egyik* okvetlenül hibás. Ezt az elsőről az imént ki is mutattuk; a másodiknak megbízható voltában nincs okunk kételkedni. Azt ugyanis elhihetjük, hogy a Kolozsvárott tartózkodó krónikás jól tudhatta, mikor ért oda a temesvári rajtaütés postása.

Temesvártól Kolozsvárig, napjainkban 420 kilométer a távolság. Ha azonban a XVII. századbeli — a mostaniaknál jóval kanyargósabb — útakat vesszük alapul s az így beálló hosszabbodásra, nagyon alacsony kulcs szerint, csak 10 százalékot számítunk: 460 kilométer lesz az eredmény. A hírmondónak tehát 150—155 kilométernyi útat kellett volna naponta megfutnia, hogy szeptember 21-én már Kolozsvárott lehessen. Minthogy azonban ekkora napiteljesítménnyel nem számolhatunk, az ütközetnek -- már ennél az oknál fogva is -- 19-e előtt kellett történnie.

A pontos napi dátumot nem mondhatjuk meg, de Dampierre Váradról való indulásának és a vészhír Kolozsvárra jutásának időpontjából következtetve, az a meggyőződésünk, hogy *a temesvári rajtaütés se szeptember 15-e előtt, se 17-e után nem történhetett.*

Persze ez is nagyon eltér Szamosközy és Gyulaffi adatától. Erre az eltérésre legyen szabad megkockáztatnunk egy magyarázatot, amelynek helytálló voltáról azonban nem kezeskedünk.

Tudjuk, hogy a XVII. század elején még elég nagy volt azoknak a száma, akik a Gergely-féle naptártól húzódozva,

még azután is a Julius Caesar-féle időszámításhoz ragaszkodtak.[52] A kétféle naptár között *akkor* 10 nap volt a különbség. Ha feltesszük, hogy az, akitől a két krónikás az adatot kapta, az ó-naptár szerint számított, akkor az új naptárra áttérve, Szamosközy dátuma szeptember 12-ére, Gyulaffié pedig 17-e tájára tolódik el.[53] Az előbbi így is képtelenség, de mégis csak közelebb jár a valószínűséghez szeptember 2-ánál. Ellenben szeptember 17-e egyezik azzal, amit az imént állítottunk. Lehet, hogy a Bécsbe hívott magyar tanácsurak jelentése is az ó-naptáron alapul, mert a 15-e és 17-e közé eső időt másként alig azonosíthatták volna a hónap elejével.

Azt azonban nem tudjuk megmagyarázni, hogy Szamosközy és Gyulaffi dátuma között hogyan van, még a fenti feltevés mellett is, vagy öt napi eltérés. Talán toll- vagy sajtóhibára lehet gondolnunk Szamosközy szövegében, de ezt is csak puszta feltevésként hangoztatjuk.

*

Nemrégen azt a meglepő kijelentést hallottuk, hogy a magyar hadtörténelem régebbi eseményei mind fel vannak már részletesen dolgozva, így hát nem is érdemes többé foglalkozni velük. Ámde a valóság nagyon is rácáfol erre a merész állításra, mert például a most tárgyalt temesvári ütközet is egyike annak a temérdek részletkérdésnek, amelynek kellő megoldása nélkül eredményes synthesishez nem is foghatunk.

Gyalókay Jenő.

[52] *Szentpétery:* Chronologia, 38., 39. l.
Tóth László szerint Magyarországon és Erdélyben 1625-ig van nyoma az ó-naptár szerint való időszámításnak, míg a hódoltság területén még 20 évvel később is találkozunk vele. (Garampi bécsi nuncius jelentése a Gergely-féle naptárreformról. — *Turul:* 1927. évf. 13. l.)

[53] Maga Szamosközy és Gyulaffi az új naptár szerint számított.

A tűzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.

(Kilencedik közlemény.)

1859-ben Eger várának tűzmestere Heymann Tóbiás.[573]

1590-ben Érsekújvár királyi várban, a hely fontosságánál fogva aránylag nagy tüzérséget tartottak, s ekkor a következő nevű tüzérszemélyzetet találjuk itt (bombardarii): Grubmiller Jakab, Pawmann Henrik, De Welss Péter, Steigentass György, Regalato Caesar, Wayller György, Roys Gáspár, Groff János, Strobell György, Castenhoffer János, Glauer Péter, Poleinthal Miklós, Kittheer Menyhért, Taufhoffer Mátyás, Stiller Kristóf, Geyssler Mátyás, Kewber György és Nachtrob János. Íme 18 tüzér közt még csak véletlenül sem akad egyetlen magyar nevű.[574]

1594-ben hazánk legfontosabb királyi végváraiban ilyen nevű tüzéreket találunk:

Szendrő vára: Finkhisch Orbán, Haugg János, Stockl Ulrik és Wich Benedek.

Tokaj: Haugg Jakab. „Diesem succedirt Jonas Freidenberger gewester Zeugwartt auff Krasznahorkha und Filekh vom 1. Juli anno 95."

Kálló: Pauer János.

Szatmár (Saggmär): Stöckhll Ulrik, Linzen Ádám és Hueber Miklós.

Eger: Heymann Fábián. Ugyanitt „Püxengiesser"-ek: Fleischmann Frigyes és Khörner György.[575] Kivétel nélkül csupa német név.

1597-ben Érsekújvár tüzérei a zsoldjegyzékben már mint: „Germanorum bombardarii" vannak elkönyvelve s ennek a német tűzérségnek feje nemes Stanner Simon, aki „magister artellariae", aki alatt 17 német bombardárius

---

[573] Hadtört. Közlemények I. évf. (1888.) 420. l.

[574] Magy. Nemz. Múzeum: Fol. lat. 1373.

[575] Orsz. Levéltár: Lymbus II. soroz. 25'a. csomó, 1594.

szolgál.[576] 1598-ban Bástának tüzérekre lévén szüksége, ilyenekért természetesen Bécsbe fordul, ahonnan azt válaszolják neki, hogy naponta várják Bécsben 16 tüzér érkezését, nyilvánvalóan valahonnan német vagy olasz földről s amint ezek megérkeznek, azonnal továbbítják hozzá.[577]

1598—99-ben Bécsben az „obrister Zeugmaister" Eggerbergi Ruprecht, akinek hadnagya „leutnant"-ja: monsieur de la Hay, ugyanekkor Kassán a királyi „zeugleutenambt" Weidenfelder Miksa. 1600-ban Galgócz és Sempte várak közös tüzére Angelo Rykardus. Ugyanezen esztendőben gróf Sulcz Károly Lajos előterjesztést tesz Rudolf királynak „das Veldzeugwesen betreffend", s eszerint tüzéreket (puchsen maister) „die Statt Augspurg hat deren 12 und die von Nürnberg 14 geschickt."[578]

Ha végig tekintünk a Magyarországon működő XVI. századi tüzérek névsorán, ebből azt a tényt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a magyar nemzetiségű tüzérek az ekkori magyar királyi tüzérségben álláshoz, kenyérhez nem igen jutottak. Itt-ott, elvétve alkalmaznak a királyi várakban egy-egy magyar tüzért is, de a XVI. századi magyar királyi tüzérségben az idegen, s első sorban a német elem dominál, melyet már csak bizalmi szempontból is szívesen látnak. A német nemzetiségű csapatparancsnokok legfeljebb a magyarországi német városokból származó német ajkú, tehát szerintük megbízható tüzéreket vesznek vagy engednek maguk mellé venni. Ekkor tehát úgy a várakban, mint a harcmezőn a magyar tüzér, bármilyen leleményes, ügyes és találékony legyen is, vezető szerephez legfeljebb magyar parancsnok alatt juthat, mintahogy pl.: Bornemissza Gergely Eger 1552. évi ostromakor csak Dobó parancsnoksága alatt értékesíthette tüzér tudományát, mert hiszen idegen parancsnok alatt, idegen katonasággal olyan heves ellentállásra, mint amilyent a török ellen Dobó és emberei kifejtettek, s ezzel kapcsolatban a tüzéri fogások és leleményesség érvényesítésére aligha került volna a sor. Az idegen parancsnokokat és csapataikat a magyar várak török kézre kerülése hidegen hagyta s nem érdekelte és persze semmire sem ambicionálta. A Szondyak, a Dobók, a Lossonczyak nem is hivatásos, pénzért verekedő idegen condottierék voltak, hanem hazájuk minden rögét imádó magyarok.

---

[576] 1597. május 10. Gem. Finanzarchiv, Bécs, Hungarn: 14.397. csomó.

[577] *Veres:* Basta György levelezése I. k. 73. l.

[578] Kriegsarchiv, Bécs: Feldacten 1598. Fasc. 9. p. 2½. — Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor. 1. cs. vegyes militaria. — Feldacten 1600. fasc. 6. p. 11.

A szűkebb értelemben vett Magyarországon ez a helyzet a XVII. században sem változott, mert hiszen a császári seregben, amelynek legfőbb hadura úgy mellékesen magyar király is volt, és a magyar királyi várakban ezután is a német elem maradt az uralkodó a tüzérségnél. Hogy erre csak néhány példát említsünk, Kassán 1607—1608-ban még mindig Weydenfelder Miksa a „zeugleuttenambt", mellette van 15 főből álló tüzérszemélyzet s ezek közt csak egy magyar volt, t. i. Pap Ferencz „zeugreutter." 1610-ben a kassai „Artholleręy Pershonen" között egyetlen magyar sincs. 1622-ben Érsekújvár zeugwarth-ja Weninger János. 1680-ban egész Felsőmagyarország zeugleutnant-ja Freundlich Mátyás. 1683-ban Magyaróvár tüzérei: Helszinger Márton, Pawer Márton és Lechner Simon. A XVII. század folyamán Kassán a következő nevű tüzéreket találjuk: Bekisch (talán Békés) György, Pol Máté, Thill Tamás, Derndl György, Stain Boldizsár, Sonniks Ottó, Mahler János, Scheider András, Meier János, Brandenburgi Lőrincz, Hämerle Pál, Eiders Herman, Schönpöckh Gáspár.[579]

A XVII. században a magyar tüzérek kenyeret és elhelyezkedést inkább Erdélyben, a fejedelmi tüzérségben találnak, bár itt is alkalmaznak német, olasz, svéd, s különösen II. Rákóczi Ferencz tüzérségében — francia tüzéreket. Comen XVII. századi „Gentis Felicitas" című röpirata ezt rossz néven is veszi és az idegen tüzéreknek Magyarországon való favorizálását ő is a Habsburg uralkodóknak tulajdonítja, kiknek „nem áll érdekében a magyarság túlsúlyát emelni."[580]

Erdélyben szervezettebb tüzérséget különösen I. Rákóczi György tartott, s tudjuk, hogy ennek főfelügyelője Mikes Mihály,[581] míg a szertüzérek főnöke a svéd Maxvell vagy Maxfeld Bertalan volt. Rákóczi Zsigmond főpattantyusa egy Kristóf nevű, tüzérségi strázsamestere egy Konrád nevű nyilván német ember volt, azután két Jakab nevű és Angyal Simon magyarok mellett Ágoston és Pattantyus Fridrik nevű tüzérlegényeit ismerjük, akik Danczkából jött németek voltak.[582]

II. Rákóczi Ferencz tüzérsége „többnyire vidékiekből. németekből, városi elemből volt alakítva, jeles francia

---

[579] Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor. 1. csomó. 14. b. és 25 a. csomó. — Miscellanea Nr. 7., Militaria 1. és 3. csomó. — Archaeologiai Értesítő XXIII. (1903.) évf. 219. l.

[580] Hadtörténelmi Közlemények I. évf. 177. l.

[581] U. o.: 1917. évf. 108. l.

[582] U. o.: 1907. évf. 108. l.; 1918. évf. 149. l.

főtisztek alatt" — mondja Thaly.[583] A tüzérség főfelügyelője tudvalévőleg a magyar szandai Sréter János brigadéros volt, főbb tüzér törzstisztek pedig: De Riviér János, De La Motte tüzérbrigadéros, Bersonville ezredes, Du Prés alezredes, Saint-Just, Damoiseau, Du Rhenen, Le Brun Márton, De Plûme Jakab stb. valának. Ezek mellett azonban, bár kevesen, voltak magyar tüzértisztek is, így pl.: Bácsmegyei Simon, Ádám Jakab tüzérkapitány s jeles lantművész, Pattantyús Lukács és János és mások. A magyar és francia tüzértisztek mellett akad olasz és német is, mint pl.: az olasz gróf Stampa, a német Rottenstein Ferencz tüzérőrnagy, aki 1710-ben elesett, vagy Hartele Ferencz, aki 1706-ban Esztergom ostrománál sebet is kapott. 1708—9-ben Rákóczi tüzérségének főfizetőmestere Miklovits András volt.[584]

Ami már most a tüzérség ekorbeli **számát** illeti, az igen különböző volt. Így pl.: 1543-ban a sárosi várban a „czewgwart, czewgwagner, czewgschmidt", tehát kifejezetten szertüzér mesteremberek mellett csak két tüzér, „puchsen maister" volt. 1546—48-ban Szigetvárában találjuk György tüzérmestert két tüzérrel. 1549-ben Győr várában három tüzérmester (bombardarum magistri), 1547-ben Huszton egy tüzér, 1552-ben a sárosi várban 5 tüzér, 1562-ben Palota várában két bombardarius volt. Érsekújvárnak 1568-ban öt, 1569—70-ben 9, majd 7 tüzére volt. 1574-ben az egri vár állapotáról Ungnad jelentésének 8. pontjában ezt olvassuk: „Bombardarii paûci, simplices et male solûti", tehát Eger várának nemcsak kevés, hanem tanulatlan és rosszul fizetett tüzérei voltak. 1578. körül Krasznahorka 25 főnyi várőrsége közül 2 tüzér volt. 1582-, 83-ban, sőt a XVI. század vége felé is Pozsony királyi várnak csak egyetlen tüzére volt, ez is inkább curator armamentariae. 1583-ban Kassán már 45, Tokajban 16, Szendrőn 19, Szatmáron 34, Egerben 18, Kállóban 9 állandó tüzér volt rendes zsold mellett alkalmazva.[585] És így tovább.

Várainkban tehát a XVI. században a tüzérség számbeli leg körülbelül azon a színvonalon marad, mint amilyenen a középkorban volt, s csak a század vége felé kezd egy-egy

[583] U. o.: 1888. évf. (I) 15. l.

[584] U. ott: I. évf. 21. l. Eger város titkos ltára: 1706. nov. 3. — Lőcse város ltára: I. oszt. XII. csomó, 272. szám.

[585] Eperjes város ltára: 1543. VIII. 2. — Magy. Nemz. Múzeum: Fol. Lat. Nr. 1521., 1514., 1575. — Orsz. Levéltár, Miscellanea Nr. 7. Militaria 1. csomó; Liber Instr. 7. kötet; Lymbus III. soroz. XVI. sz. 8. csomó. — Expedit. camerales 1582—3. — Finanzarchiv, Bécs. Hung. 14358. cs. — Kriegsarchiv, Feldacten 1561. fasc. 7. p. 5., 1585. fasc. 11. p. 1. — Staatsarchiv, Bécs, Ungarn, Allgem. Acten 193. csomó. — Jerney-gyűjtemény, Kecskemét, I. kötet 4. szám. — Történelmi Tár 1900. évf. 65., 67., 77., 78., 85., 91. l.

exponáltabb végvárban, vagy a felsőmagyarországi tüzérségi centrumban, Kassán a tüzérség számbelileg emelkedni. Ekkor és a várakban még a XVII. században is, a vár- és szertüzérség egy személyzeti állományt képez, s e kétféle tüzérség egymástól szervezetileg elválasztva nincsen már csak azért sem, mert foglalkozásbelileg sincs köztük választó vonal. Az ágyú öntéséhez értő s arzenáli szolgálatban álló szertüzéreinknek, ha úgy fordult, részt kellett venni mint vártüzéreknek a vár védelmében, vagy esetleg támadás alkalmával valamely vár tüzérségi ostromában is, sőt valószínűleg a tábori tüzérségi szolgálatból sem vonhatták ki magukat. Eme kötelességeket egyébként az illető tüzérmester szegődőlevele pontosan megállapította.

A XVII. század második felében a Rákócziak, Tökölyek már többé-kevésbbé szervezett tábori tüzérséggel operálnak s a XVIII. század elején II. Rákóczi Ferencz szabadságharcában szervezett tábori tüzérséget használ s nála organizált tábori tüzérszázadokban és brigádokban a tiszteken stb. kívül 674, illetve 579 tüzér működik. 1708-ban 579 tüzérből 189 szolgált táborban, Érsekújvárott 88, Kassán 84, Munkácson 52, Egerben 30, Nyitrán 13, Ungvárban 10, Ecsed várában 8, Szepes- és Murány várában 7—7, Árva várában 4 tüzér állomásozott.[586] Mindez azonban nem zárta ki azt, hogy pl.: 1683-ban Magyaróvár várában mindössze három főnyi tüzérség legyen.[587]

Meglehetősen változó volt a tüzérség **javadalmazása** is. Egy-egy tüzér rangjához, szolgálata mineműségéhez képest kapja pénzbeli javadalmazását. Így pl.: 1543-ban Fischer Kristóf sárosvári czeugwart, tehát tüzérfőnökféle évi 38 frt-ot, Jungwirt Pongrác tüzérbognár, zeugwagner évi 30 frtot, a tüzér szerkovács évi 33 frtot, egy-egy tüzér pedig csak körülbelül évi 15 frt. fizetést kapnak. Tehát a professzionistákat itt lényegesen jobban fizették, mint a tulajdonképeni tüzéreket. — György szigetvári bombardarius 1548. telére (a mi elég bizonytalan tartamú idő) 3 frt. 90 dénárt, Balázs „adolescens" tüzér, tehát amolyan inas-féle 1 frt. 69 dénárt, András tüzér pedig egész szolgálati idejére 18 frtot kapott. 1549-ben ugyanitt Kosztán János a bombardista, aki ekkor már havi 6 frt. zsoldot kap, viszont 1547-ben Besztercze város tüzére Gergely, havi 3 frt.-nyi zsolddal kénytelen beérni.[588]

[586] Hadtört. Közlem. I. évf. 345., 347. ll.
[587] Orsz. Levéltár: Miscellanea Nr. 7. Militaria 3. csomó.
[588] Eperjes város ltára: 1543. VIII. 2. — Magyar Nemz. Múzeum: fol. lat. 1521., 1347. — Beszterce város ltára: 1547—1553. évi számadáskönyv.

1549-ben valaki egy számvetést dolgozott ki arra nézve, hogy vajjon Magyarország Habsburg uralom alatti részén tartandó állandó haderő mennyibe kerülne. Itt ki van számítva, hogy tábori tüzérség tartása havi 2000, tehát évi 24.000 frtba kerülne. Sajnos, a kalkuláció nem árulja el, hogy ez az állandónak tervezett tábori tüzérség mennyi emberből állana?[589] — 1547-ben Huszt vár egyetlen tüzére „secundum conventionem", melyet Bécsben gróf Salmmal kötött, évenként 36, havonként tehát 3 frt. fizetést kapott. 1552-ben a sárosi vár tüzérei havi 6—8 rénes frtot kapnak, csak Weis Ágostonnak adnak havi 10 frtot. 1553-ban Haasz Konrád nagyszebeni zeugwart havi zsoldja 16 frt., míg a gyulafehérvári zeugwart Weisz Jakabé csak havi 12 frt. Ugyanezen évben a Kassán működő Ochsel Vid főtüzér havi fizetését a magyar kamara 6 frtról 6 frt. 40 dénárra, a melléje adott nürnbergi Pfaff Konrád tüzér havi 4 frtos fizetését 4 frt. 80 dénárra emeli fel. Ugyanekkor Somogyi Bereczk is havonta 6 frt. 40 dénárt s Planck Jakab is 4 frt. 80 dénárt kapnak. Győr vár tüzérének Antalnak 1554-ben havonként 3 frt. zsoldot fizetnek, viszont Müllner Reinhard az egri arzenál prefektusa havi 15 rénes frtot kap.[590] — Ami pl. Érsekújvár tüzéreinek javadalmazását illeti, 1568-ban Baptista János tüzér havi 8 rénes frt., a többi négy pedig egyenként havi 6 frt. 40 dénár zsoldot kap, s ugyanígy fizetik őket 1569-ben is. 1570-ben Érsekújvár fűtüzére, Senus Joachim havi 9 frt. 60 dénárt. Klezel Bálint havi 8, négy tüzér egyenként havi 6 frt. 40 dénár, János (tüzér) lakatos havi 4 frt. zsoldot kapott. 1574-ben a fenti Baptista János tüzérnek már havi 10 frtra emelik a zsoldját.[591] 1583—84-ben Taglich János pozsonyi vártüzér évenként 64 frt., havonként tehát 5 frt. 33 dénárnyi javadalmazást kap. 1582—3-ban a garamszentbenedeki bombardárius is havi 5 frt.-nyi bért kapott.[592]

---

[589] „Pro intertenendis bombardis sew tormentis campestribus ex personis ad illa necessariis ad minus in mensem 2000 flor hung. in annum flor. hung. 24.000..." Orsz. Levéltár: Miscell. Nr. 7. Militaria 1. csomó.

[590] Gemeins. Finanzarchiv. Bécs, Hungarn: 14.339. és 14.353. cs. — Magyar Nemz. Múzeum: fol. lat. 1314. — Nagyszeben város ltára: kéziratok, 3 m[4]. — Orsz. Levéltár: Szepesi kamara. benigna mandata 1568. Nr. 94.

[591] Magyar Nemz. Múzeum fol. lat. 1375. — Orsz. Ltár: Miscell. Nr. 7., militaria 1. csomó; Exp. camerales, minutae 1574. IV. 1.

[592] Történelmi Tár: 1900. évf. 67., 77., 78., 91. ll. — Esztergomi káptalan magán lt.: Lad. 105. capsa 21. eccl. fasc. 3. Nr. 3.

1585-ben a felsőmagyarországi királyi várak tüzérszemélyzetének havonként a következő összegeket fizették:

Sorszám	A vár neve	A tüzérek száma	Havi zsoldjuk frtban	Megjegyzés
1.	Kassa	45	377	
2.	Tokaj	13	134	
3.	Szendrő	19	155	
4.	Szatmár	34	275	
5.	Eger	18*	194	* Hozzáadva ezekhez az építőmestert és „Pawanschaffer„-t
6.	Kálló	9	72	
7.	Szádvár	kb. 4**	28	** „Auf den Zeugwart und Artalarey Personen." Az összeg szerint 4—5 tüzérnél több aligha lehetett a várban.
	Összesen	145	1235	

Ezen táblázat szerint a tüzérséget átlag legjobban Egerben, leggyengébben pedig Szádváron fizették. Az előbbi helyen egy emberre átlag körülbelül havi 18, Szádváron pedig havi 7 frt. esett.[593]

Már részletesebb, s a fenti tabellát kiegészíti az a tüzérségi állományjegyzék, amely „Arthollerey Statt de anno 1599." felirattal maradt reánk, s amely a felség (Rudolf király) részére[594] készült. E jegyzék szerint: Eggerpergi Ruprecht, aki gráczi várkapitányból lett „obrister Zeugmaister", havi 1400 frt. fizetést kapott, míg ezzel szemben „leutenant"-ja, de la Hay úr már csak havi 200 frtot, mellette még két hadnagy fejenként havi 50—56 frtot kaptak, de már a zeugzallmaister havi 74 frt., a káplán havi 16 frt., a szállás (Quartier) mester havi 40 frt., a kurier havi 14 frt., a „veldzeugwart" havi 40 frt., a „veldzeugschreiber" havi 24 frt. zsoldot kapott. Ez volt a tüzérségi törzs, amely a magyarországi várak tüzérszemélyzete fölött állott. Ekkor már a magyar király magyarországi városaiban nagyszámú és szervezett, s aránylag jól fizetett tüzérszemélyzet volt. E szerint:

1. *Kassa.* Tüzérségének feje Weidenfelder Miksa „zeugleutenambt', kinek fizetése havi 50 rénes frt. „Item werden ihm zur Zeughausz Notturft vier Rosz zue unterhalten pasziret mit monatlich fl. 20." — Zeugwart tartása a jegyzék szerint felesleges. A „Zeugschreiber" havi 10. két

[593] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten 1585. fasc. 11. p. 1.
[594] „Describatur sauber pro imperatore. — Factum."

„Zeug Reuter" à 6 = havi 12, a „Saliter verwahrer" havi 10, a nyolc tüzér (pichsenmaister) à 7 = havi 56 frt. zsoldot kapott. Ezenfelül voltak még lakatosok, bognárok, ácsok, öntők s portörő (pulvermacher) s ez utóbbi havi 10 frtot kapott.

2. *Tokaj.* (Toggay). A tüzérség élén áll a zeugwart, havi 12 rénes frt. fizetéssel, azután 8 tüzér (pixenmeister) à 7 frt. = havi 56 frt. zsolddal, ezenfelül vannak ácsok, kovácsok, lakatosok, bognárok, s „Pauschreiber."

3. *Kálló.* (Callo). Ugyanúgy mint Tokaj, csak a tüzérek száma itt 6.

4. *Szatmár.* (Saggmayr). Személyzete s ennek javadalma ugyanaz, mint Tokajé.

5. *Ecsed.* (Eczeidt.) Zeugwart havi 12 rénes frt. zsolddal, 4 tüzér s egy lakatos.

6. *Szendrő.* (Sandreő). Személyzete s ennek javadalmazása ugyanaz, mint Tokajé.

7. *Ónod.* (Onnodt). Ugyanaz, mint Tokajon, csakhogy itt 6 tüzér van.

8. *Putnok.* (Putthnockh.) Két tüzér à havi 7 = 14 frt.[595]

Eme példákból tehát megállapíthatjuk, hogy Felsőmagyarország váraiban ekkor már organizált, állandó s dotált tüzérszemélyzet van, mely a nagyszerűen fizetett bécsi legfőbb tüzérmesternek van alárendelve, s eme tüzérségnek centruma: Kassa. A tüzérszemélyzet havi fizetése 7—1400 frt. közt ingadozik.

Tihany várának 1585—88 közt mindössze két tüzére volt, akik közül Pattantyus Jakabnak szerződése szerint járt évi 16 frt. készpénz, 16 frt. ára posztó, egy szalonna és 10 kila búza; ezzel szemben Pattantyus Simon 1588-ban évi 40 frt. bérért szegődik Tihanyba tüzérnek. 1586—91. közt Fischer Éliás pozsonyi tüzér évi 96, tehát havi 8 frt. zsoldot kap. A XVI. század vége felé Babocsa várában két tüzér volt, s „annak feletthe két pathanthywsnak mynden tyz tyz rénes forént, ky tezen tyzen hath magyar forentoth." 1596-ban Bécsben a magyarországi hadjáratban résztvevő tüzérségre: „auf die Artollerey-Personen und Officier 3648 fl." volt preliminálva. Sajnos, a létszámot itt sem ismerjük. 1597-ben Stanner Simon „magister artellariae" Újvárott havi 19 magyar frt. és 20 dénár, tehát évi 230 frt. és 40 dénár fizetést kapott, míg az alatta lévő 17 tüzér havonként összesen 84 frt. 60 dénárt, tehát fejenként kb. 5 frtot kapott. 1600—1605 közt Angelo Rykardo galgóczi és semptei

[595] U. ott. 1598. fasc. 9. p. 2½. — A magyar tüzérség állományára nézve ld.: Hadtört. Közlem. 1894.

tüzér évi fizetése 80 rénes, azaz 64 magyar frt. 1607—8. közt Kassán a már ismert Weydenfelder havi 40 frtot, Detterich György zeugschreiber havi 9 frtot, 3 zeugreutter egyenként havi 9—9 frtot, 11 „püchsenmeister" havi 8 frt. 20 dénár, 6 frt. 40 és 3 frt. 60 dénárnyi zsoldot húzott.[596]

Folytathatnánk még a rendelkezésünkre álló példák tömegének felsorolását, ámde ezekből is csak azt állapíthatnánk meg, hogy a tüzérek javadalmazása a XVII. században nem sokat változott. A XVI. században épúgy, mint a XVII.-ikben a köztüzérek havi zsoldja állandóan tíz frt. alatt marad, s ha van is valami javdalmazásbeli különbség, ez a használhatóság, rátermettség, szolgálati időtartam stb. mellett még a rénes és a magyar frt. közti árfolyam különbség rovására is irandó.

Ami II. Rákóczi Ferencz tüzérségének költségeit illeti, La Mothe 1708. évi kimutatása szerint (az 579 fő + törzs) havonként összesen 2797 rénes frtba, 989 étkezési és 405 lótápadagba került.[597]

Természetesen a tüzérek részére (rendszerint szerződésileg) megállapított zsold nem volt mindig elegendő s megtörtént, hogy a bombardáriusok, különösen az élelmiszerek drágaságára való hivatkozással, fizetésjavítást kérnek. Így pl.: 1554-ben „magistri bombardarii Conrhadus P(f)áf, Valentinus Fridexel, Briccius et Jacobus bombardarii Cassovienses", dacára annak, hogy fizetésüket a magyar kamara 1553-ban emelte,[598] mégis felségfolyamodványt adnak be, melyben előadják, hogy jelenlegi fizetésük mellett ebben az iszonyú drága városban (Kassán), a hol mindent drágán adnak el, még mindennapi élelmüket sem tudják megszerezni. Ehez járul, hogy fizetésük átvételére kénytelenek Eperjesre menni, s itt várakozva kénytelenek néhány napon át zsoldjuk nagy részét elkölteni. Ennélfogva több zsoldot, s annak Kassán való kifizetését kérik.[599] A kamara véleménye szerint a tüzérek kívánsága második része jogos, hogy több zsoldot kapjanak, az őfelségétől függ, mégis a kamara azt

---

[596] Gazdas. Történelmi Szemle 1905. évf. 149. l. — M. N. Múzeum: Szalay-gyüjtemény. — Orsz. Levéltár: Lymbus, II. sor. 1 .cs. várak; u. itt, vegyes militaria; Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten 1596. fasc. 12. p. 6. — Gem. Finazarchiv, Bécs, Hung. 14.597. csomó.

[597] Hadtört. Közlemények I. évf. (1888.) 347. l.

[598] „Per dominos consiliarios camerae Hungaricae auctum est", t. i. sallárium. M. N. Múzeum: Fol. Lat. 1314.

[599] „In tam cara civitate, ubi omnia caro venduntur, ne quidem victum quottidianum solito hoc stipendio vel parcissime assequi possumus, accedit ad hoc, quod tempore solutionis cogimur ascendere in civitatem Eperies, illic detenti non paucis diebus partem magnam expendere cogimur." Orsz. Lt. Lymbus II. sor. 14. b. csomó.

hiszi, hogy zsoldjukkal meg lehetnek elégedve.[600] Ugyanezen esztendőben Somodi nagy Somogyi Bereczk („Briccius Schomat bombardarius Cassoviae constitutus") kassai tüzér is intéz egy külön folyamodványt a királyhoz, melyben előadja, hogy személyesen óhajtott volna a király elé járulni, de a kassai kapitány állandóan szolgálatban tartotta, ennek pedig engedelmeskedni tartozik. Valószínűleg emlékszik a felség, hogy ő már régóta hűséggel szolgál, de most már Kassán végső nyomorúságba jutott, abban a városban, amely „tam cara et penuriosa est", s itt minden dupplába kerül, mint máshol. Abból a stipendiumból, amelyet eddig kapott, megélni nem tud, kéri tehát fizetésének felemelését, hogy továbbra is őfelsége szolgálatában maradhasson.[601] Bereczk tüzér eme kérvénye voltaképpen csak kiegészíti az előbbit, amelyre a felség a kamara véleménye alapján alighanem elutasító választ adott.

1568-ban Schmid János, a kassai „rerum armamentarii curator", a maga és bombardáriusai részére a felségtől a zsold kiutalását kéri s egyben panaszt emel, hogy „sibi suisque collegis de victu male prospectum esse" s élemezésük azért rossz, mert húsra hetenként és fejenként csak 7 krajcárt kapnak, ami dolgozó emberek részére édeskevés. A király nevében Miksa főherceg úgy intézkedik, hogy a tüzérek duppla élemezési adagot (dupplicem annonam) kapjanak.

1685-ben „az munkácsi pattantyusoknak (is) kevés a fizetések, e mellé még valami kevés praebendát sollicitálnak."[602]

Megtörténik az is, hogy a tüzérség rendes sallériumára a királyi kincstárban pénz nem volt, s ilyenkor esetleg a tüzérség helyi főnöke előlegezi a kincstár terhére a zsoldot, amint ahogy pl.: 1536-ban Dobó István erdélyi vajda a király nevében egyenesen meghagyja Haas Konrádnak, őfelsége „Zeugwart und Zeugmeister Ambts Verwaltter"-jének, hogy előlegezze a tüzérség sallériumát, s őfelsége majd a legközelebbi fizetési terminuson megtéríti.[603]

A tüzérek nemcsak azon a címen kértek fizetésemelést, mert hogy abból megélni nem tudtak, hanem harcban való megbecsülésük jutalmául is kértek fizetésjavítást, mint ahogy pl.: Németh Mihály, őfelsége szigetvári pattantyusa

[600] „Putat tamen camera, istos posse contentos esse designato salario." U. o.
[601] Orsz. Levéltár: Lymbus III. soroz. XVI. század, 8. csomó. Milit.
[602] Orsz. Levéltár; Szepesi kamara: Benigna mandata 1568. Nr. 257. Török-magyar kori államokmtár VII. k. 10. l.
[603] Nagyszeben város ltára: 1536. Nr. 735.

1558-ban azért kéri stipendiuma emelését, mert a vár ostromakor oly hűen szolgált, hogy meg is sebesült.[604]

Előfordult az is, hogy a sebesült tüzéreknek előljáróik hivatalból jutalmat kérnek, mint ahogy 1553-ben Eger ostroma után történt, amidőn Zalay Mihály és Cherney Benedek bombardáriusoknak 5—5 frt. pénzbéli és ruhabéli jutalmat adni javasolnak.[605] A felség a javaslatot elfogadja s intézkedik a jutalom kiadásáról. Megtörtént az is, hogy egyes tüzérek néha rendkívüli segélyt kértek és kaptak, amint pl.: 1530-ban Boldizsár szebeni tüzér lakodalmára három köböl rozsot kapott, („Ittem dem Balthasar byxenmaster auff seyn hochzeyt korren rump. 3.") vagy 1582-ben őfelsége pozsonyi tüzére Toglich János, akinek a kamara 25 frtnyi segélyt javasol ugyan, de a felség egyszersmindenkorra 50 frtot utalványoz neki, amiből az következik, hogy János az udvar kedves embere volt.[606]

A pénz- és természetbeni javadalmazásokon és jutalmazásokon kívül a tüzérek pl.: házadományt is kapnak, mintahogy 1575-ben Békés Gáspár Pattantyus Balázsnak Csombordon egy nemesi házat adományoz.[607] Megtörtént az is, hogy a tüzérek jutalmul magyar nemességet kapnak, mintahogy pl.: Pattantyus Farkas, Miklós és István, id. Daneczkai Pattantyus Jakab kapnak az erdélyi fejedelmektől címeres levelet, vagy 1668-ban Schops János kap I. Lipót királytól magyar nemességet.[608]

Mint az előző korszakban, úgy most is a tüzér szerződéses, szegődött alkalmazott, aki a tüzéri szolgálatra „választatik", „bévétetik", vagy „szabad akarata szerint lösz" valamely városban, vagy a király, fejedelem vagy valamely úr várában vagy seregében pattantyus. Az is előfordult azonban, hogy a pattantyus mint hadifogoly kerül az ellenség kezébe és ekkor ennek szolgálatába szegődik, mintahogy pl.: Kurtzweil György tüzér így került 1645-ben I. Rákóczi György szolgálatába. A pattantyus elszegődése alkalmával esküt is tett, hogy urának hűen fog szolgálni, kötelességeit híven fogja teljesíteni stb., amint azt pl.:

[604] Kriegsarchiv, Bécs. Feldacten 1558. fasc. 12. p. 2.

[605] Történelmi Tár: 1888. évf. 391. l. — 1553. II. 20-án Grázból I. Ferdinánd a magyar kamarához: „Transmittimus vobis hisce inclusis regesta et extractus personarum illarum, quae se in obsidione Agriensi praeceteris bene gesserunt", ezeknek a tokaji kamarából adjanak sót és posztót. — Gemeines Finanzarchiv: Hungarn 14.337. csomó. — *Nagy* Bémi: Eger ostroma 1552-ben. Békefi Emlékkönyv 275. lap.

[606] Orsz. Levéltár: Pozsonyi Exp. Camerales minutae 1582. IV. 5.; V. 5. N.-Szeben város ltára: Stadtbannenrechnungen 1. csomó 1530—31. 152. l.

[607] Győri Tört. és régészeti füzetek IV. kötet 192. l.

[608] Hadtört. Közlemények 1918. évf. 149. l. Bpesti egyetemi kvtár: Kaprinay kéziratok 4° VI. kötet 256—45. ll.

Khargl Tamás 1621. évi reverzálisában olvassuk.[609] Látjuk tehát, hogy erről az aktusról szokás volt oklevelet, reverzális levelet felvenni, s ilyen reverzálisokból néhányat példaképpen az alábbiakban közlünk:

1639. szeptember 1. Sárospatak.

A Lőcsén lakozó Szakács Tamás tüzér elszegődik I. Rákóczi György fejedelem pataki várába pattantyúsnak, s erről reverzálist ad.

Én Lőcsén lakozó Szakácz Thamás uallom az én levelemnek rendiben, hogy az nemzetes vitézleő Király Daróczi Debreczeni Thamás praeffectus uram eö kegyelme engemet be uött más emberséges embereknek commendálásábul ide Patak uárában városában szolgálatra, ugy mint pattantiuságára és minden szükséges helyekben szolgálatra, az hol szükségh kivántatik igazán igaz hüségemmel, tökéletességemmel, kár és fogyatkozás nélkül szolgálom, életem fottáigh kötelességemben lévén, az mi kegyelmes urunkat, tekintetes, nagyságos Rákóczy Giörgi urunkat, Isten kegyelmeségéből Erdély országának uálasztott fejedelmét, Székelyeknek ispánniát, Magyar országának részének urát, eő nagyságának házastársát, az nagyságos Serkey Lórántffi Susanna aszont, eő nagyságoknak fiait Rákóczy Giörgiet Sigmundot eő nagyságokat tökéletesen, igazán, hiven szolgálom, hátra hagyván barátságot, giülölséget, kedvet, adományt, félelmet. Baráttyának baráttva, ellenségének ellensége leszek, semmi ki gondolható uttal, móddal eő nagyságokat, uárokath uárosokath és az hol az én szolgálatom kivántatik igaz hiveivel el nem árulom, seőt assecurálom obligálom magamat tiszta lelki esmeretemből, hogy pattantiuságomban igazán hiven szolgálom. És az mit itt hallok, ki nem mondom sem verbis sem scriptis senkinek, sőt ha innét el menetelem lenne is soha sub iuramento referálom bona conscientiámmal, uárának uárosának benne leveő czeyt házának, abban leveő minden hoza tartozó leöveő szerszámmal egiut, benne ualókkal és minden névei nevezendeő senkinek megh nem mondom gonosz és ártalom uégre az uárnak, uárosának állapattiát. Kit ha violálnék és praestálnék uel in toto, uel in parte, czak legh kissebbik részében is, tehát megh bizoniosodnék czak egy ember által is gonosz cselekedetem, engemet mingyárást praeffectus uram akkori Patak uárának feő gondviselője megh foghasson ez levelemnek vigora tenora szerint, az

[609] Hadtört. Közlem. 1888. évf. 94. l.

hol találtatom uárosban, akar mi helyen, nekem uárosnak is semmi szabadságom ne használion, sőt magamis semi remediumokkal exceptiókkal ne élhesek, tartozanak mingyárást kézben adnia az törvény és executiónak processusa alatt ellenem szabad procedálni senki pártomat ne foghassa. Esztendőmet kitöltvén bucsu uétlen és szökve el nem megyek. Ha penigh eő nagyságoknak uároknak uárosoknak ualami ártalmas dolgot tudnék értenék akar kiktul, azt praeffectus uramnak eő kegyelmének avagy utánna leveő porkoláboknak tartozom megh jelenteni. Melynek megh állására ez szabad akaratombul adot reversalisomnak nagyob bizonságára eszküszöm az élő Istenre, ki az Attia, az Fiu, az szent Lélek, az tellies szent Háromságh Isten engemet ugy segéllien, minden punctjában és részeiben megh álom ez szabad akaratom szerint attam reversálisomath az uitézleő Fekete János, Szobonia László, Pálházi István, Patak uárának uárosának feő porkolábi és vicze Papolczi Ferencz pataky feő udvarbíró uramék előt. Datum in arce Sáros Patak die 1 septembris anno 1639.

Eredetije egy ív papiron, a szöveg végén papírral födött gyűrűs pecséttel, melyen a címerpaizs fölött: T. K. betűk látszanak, melléje pedig: Tomas Koch van írva. Kívül: „Lőczey Szakácz Thamásnak reversálisa anno 1639. die 1 septembris." Orsz. Levéltár. Kincst. osztály: Miscellanea No 7. Militare Fasc. 3.

1645. március 29. Sárospatak.

Kurtzweil György pattantyús I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és családja szolgálatába szegődvén, reverzálist ad.

Én Curczvai Giörgi pattantius, esküszöm az élő Istenre, ki attia, fiu s zent lélek tellies szent háromság egi bizoni örök Isten, engemet ugi segillien az én kereszteni igaz hitemben és ugi adgia lelkem üdvösségét, hogi én az mi kegyelmes urunknak ő nagyságának az tekintetes méltóságos nagyságos Rakoczi Giörginek, Istennek kegielméből Erdeli országnak fejedelmének Magiar ország egi része urának, szekeliek fő ispánniának és az mi kegyelmes asszoniunknak, az tekintetes méltóságos nagyságos Lórantffi Susánna Aszonnak és az ő nagyságok szerelmes giermekinek az nagyságos Rákóczi Giörginek és Sigmondnak, hü, igaz, tökéletes szolgája és pattantiusa leszek mind holtomig valahol kivántatik. Az ő nagyságok kegielmességét előttem viselem, mivel hogi az ő nagyságok ellenségi közzül fogtanak volt el az ő nagyságok vitézi és ő nagy-

ságok meg köniörülvén rajtam és kegielmességet niujtván hozzám. életemet megtartotta, azért én is az ő nagyságok sárospathaki uárát ellenségnek fejem fen állataig meg nem adom, hanem ő nagyságok számára híven megtartom, ellenséginek ellensége, baráttioknak baráttia és jó akarójoknak jó akarója leszek, az ő nagyságok czeith házakot és azokban lévő hadi és egiéb eszközöket, lövő szerszámokat és az bástiákon ualó lövő szerszámokat el nem árulom, hanem azokhoz tartozó szerszámoknak és bennek lévő eszközöknek igazán gongiát viselem, és ha mi oli titkot itben az ő nagyságok uárában hallanék, látnék, soha életemben egi szóval az uárnak, sem titkon, sem nielvemmel meg nem mondom, nem jelentem, sem irásommal, de még csak intésemmel is, melliet ot kün kinem kellene mondanom, ki nem mondom, hogi ha pedig ez uáron kívül akár hol oli dolgot hallanék és értenék, az ki ennek az ő nagyságok sáros pathaki uároknak, töb jószágoknak, uároknak uagi az magok méltóságos személieknek ellenek és ártalmakra volna, aszt el nem titkolom, hanem czajthbertomnak, porkoláboknak, sőtt még prefectus urnak is megmondom és értésekre adom. Porkoláboknak, czajthbertomnak, előttem járóimnak engedelmes leszek és soha ualamig élek, életem fottáig el nem árulom, el nem hagiom ő nagyságokat, semmi uton módon el nem szököm, el nem bujdosom ő nagyságoktul. Melinek meg állására mégis az tellies szent háromság egi bizoni örök Isten engemet ugi segillien. In arce Sáros Pathak, die 29. marcii, anno 1645.

Fekete János
Thobias Koch Zeigwart mp.
F. P.

Georg Kurtzweil
Coram me **Stephano Pálházy**
manu propria
Joannes Ebenbeck mp.
Pattantyus György **P. S.**

Coram me
Michaele Bolygo
manu propria
Johannes Klein
M.

Kivül: Anno 1645, die 29. martii, Curczvai Giörgi pattantius reversalisa.

Félív papíron a nevek mellett mindenütt vörös viaszba nyomott gyűrűs pecsétek. Orsz. Levéltár. Kincstári osztály: Miscellanea No 7. Militare fasc. 3. — Ugyanitt Heert (Herde) János pattantyusnak a fenti dátum alatt kelt és a fentinek szóról-szóra azonos szövegű szegődvénylevele, ugyanazon aláírásokkal.

A XVII. század közepe táján.

A Bártfán lakozó Pattantyús György elszegődvén tüzérnek a Rákócziak Makovicza várába, reverzálist ad.

Én Pattantius Giörgy, Bártfán lakozó, adom mindeneknek tuttára az kiknek illik, hogi én szabad akaratom szerint leöttem az tekintetes és nagyságos Rákóczi Gieörgi, Rákóczy Sigmond és Rákóczi Pál uramék eő nagyságok szolgaiok Makovicza várokban leveo pattantyuságot wettem fel, eszküszeom azért az tellies szent háromságh Istenre, ki Attia, Fiu és Szent Lilek egi bizoni eoreok Isten, hogy én a tekéntetes és nagyságos Rákóczi Gieörgy, Sigmond és Pál uraméknak igaz hiw zolgáia lezek és az eő Nagyságok Makouicza várokban ualó mindennemeő leoveo és tüzes szerszámra igazán és híven gondot wiselek, semmit azokban el uezteni nem igyekezek, hanem inkább tellyes tehetségem szerint teöbbiteni ügiekezem, az tüzes szerszámot is se titkon, se nylvan, eő nagyságokat, várokat el nem árulom, sem attiafiságért, sem barátságért, sem adományért, sem boszuságért, sem semminemü haszonért, avagy okért, hanem eő nagyságoknak barátinak baráttya, ellenségeknek ellenséghe, nem jó akaróioknak nem jó akarója lezek, feiem fen állattáigh, senki birodalma és hatalma alá nem adom az eő nagyságok parancziolátia nélkül. Ugian az felliűl megh nevezet uramék eő nagyságok ellen es az wárnak ártalmára, kárára hallanik, értenik akar kiteol, tartozzam hitem feiem weztése alat megh ielentenem eő nagyságoknak, auagi hamarab uoltáért tiztartóioknak és gondviseleoieoknek, mindenben az én tellies tehetségem zerint ugi ígiekezem zolgálnom eő nagyságokat mint igaz hiw iámbor szolgahoz illik, seot az mikor kévánniák eő nagyságok conventióm tartása zerint akar meli várokba is tartozzam el mennem a leoveo és tüzes szeszámokat megh tiztogatnom, igazgatnom és tüzes szerszámot czinalnom is, ha eő nagyságok kévánniák. Mind ezeknek teökélletesen való megh állására keoteom hitemet, életemet, tiztességemet, szabad akaratom zerint. Isten engem ugi segéllyen.

Mi. Gorg

Egy ív papíron, alul gyűrűs pecséttel, melynek címerpaizsa fölött M. M. betűk látszanak. Kivül: „Makouicai Pattantius Georgi reversálissa." Orsz. Levéltár: N. R. A. fasc. 740. No 19.

E reverzálisok szerint is a tüzérek **feladata** a köteles hűség s engedelmesség, hadi titok megtartása stb. mellett a vár és annak arzenáljában lévő lövőszerszámok, hadiszerek kezelése, a velük való bánás, ezeknek őrzése, gondozása volt. Ekkor is szerződést kötnek a tüzérrel, s a kontraktusban megállapítják a tüzér kötelességeit egyrészt, java-

dalmazását másrészt. Így pl.: 1533-ban Kassa városa György tüzért két évre, heti 1 frt zsold mellett szerződteti „zu schissen aus dem grossen Zewg"; tartozik azután a tüzérségi anyagot karban tartani „ein zu schmeren und verordnen" stb. és köteles „auch ins Feld zu zycheen", továbbá ágyut önteni, s ha más, idegen városnak öntene ágyut, az öntésért ennek mázsánként két frtot számíthat. Később, mikor már a városok s várak több tüzért tartanak, megosztják köztük a karban tartandó tüzérségi anyagot s szerszámokat. E szerszámokat a pattantyusok között már csak azért is ki kell osztani, hogy: „láttassék meg kinekkinek az ő serénysége". Köteles volt e hadiszereket karban és tisztán tartani („szépen" tartani), tüzes szerszámokat stb. készíteni, szóval a szokványos és szabványos tüzéri szolgálatot ellátni, ami a vártüzéreknél azzal is járt, hogy a várat engedély nélkül el nem hagyhatták, mintahogy pl.: Herman Márton tüzér Szolnokról csak a várkapitány engedélyével mehetett a királyhoz s ugyanő 1532. okt. 20-án az egri várból csak „accepta licentia" távozhatott.[610]

Dr. Iványi Béla.

[610] Gem. Finanzarchiv, Bécs. Hung. 14.336. cs. Archaeol. Értesítő 1903. (XXIII.) évf. 217. l.

Eger vára 1753-ban.

Olvastam, hogy Eger városnak, a régi egri vár történetével szeretettel foglalkozó körei helyre akarnák állítani a várat.

Talán érdekes lesz ez alkalomból közzétenni egy a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár okmánytárában őrzött, francia nyelven írott, eredeti jelentést,[1] amelyet a hozzácsatolt vázlattal együtt, az egri várról szerkesztett a Mária Terézia szolgálatában álló Farrel nevű francia őrnagy.

A várépítésnek és erődítésnek mesterei abban az időben a franciák voltak, nem kell tehát azon csodálkoznunk, hogy Mária Terézia idejében is sűrűn találkozunk Magyarország váraiban francia mérnökkari tisztekkel.

Farrel először a város északi részén levő vár helyzetét vázolja. Körülbelül 10 ölnyire emelkedik a város fölé, de fekvése védelmi szempontból így is nagyon kedvezőtlen, mert a közelében lévő magaslat, amely 3 vagy 4 év óta az egri érsek és káptalan tulajdona, s amelyet „Sánc"-nak hívnak, jóval magasabb. A vár tehát rossz helyen épült, s tanulságos példája annak, hogy az ilyen erődöt nem lehet védhetővé tenni mindaddig, amíg a rajta uralkodó s már említett „Sánc"-ot szintén meg nem erősítik s főerőddé (place principale) ki nem építik.

Az erőd falazása mind a falak külső oldalán, mind pedig a kazemattákban, kapunál, szállásoknál és egyéb lakóhelyeknél több helyen beomlott, sőt annyira megrongálódott, hogy a teljes összedűlés veszélye úgyszólván naponként fenyegeti.

A kapuk, hídak, lakóházak faalkatrészei legnagyobbrészt korhadtak, évről-évre javítani kell őket, így hát igen sok pénzbe s nagy munkába kerül a szállásoknak lakható állapotban való fenntartása.

A kazematák és más földalatti helyiségek összekötő folyósói, a boltozat beomlása folytán, több helyen járhatat-

[1] *Budai General-Commando* levéltára: 1753. fasc. IV. Nr. 43 (M. kir. Hadtörténelmi Levéltárban.)

lanok; a beomlott helyek most veszélyes szakadékokat alkotnak.

A nyár folyamán készített új kútban jó víz van ugyan, de vízbősége a helyőrség nagyságával nincs arányban. Ezért Farrel szerint ezt a kútat őrízni kell, hogy vizét csak ivásra és főzésre használják. A vizet egyéb szükségletre a másik — kb. 2 év előtt rendbehozott — kútból kell venni, de ennek a nagy kereke olyan nehéz, s olyan tökéletlenül van összeállítva, hogy azok, akik forgatják, állandó veszélyben vannak, mert a kerék vagy fellöki, vagy összenyomja őket. Egyébként a helyőrség eléggé el van látva vízzel.

A hosszabb idő óta el nem hordott s nagy halmokban szerteszét heverő ürülék az időjárás viszontagságaival együtt azt okozta, hogy az épületek alapfalai, a felszívódó nedvesség következtében, nagyon megrongálódtak.

Egyébként attól kell tartani, hogy a vár lakói lassacskán egészen el fognak merülni ebben a piszokban, mert annak felvételére alkalmas mély gödör nincs kijelölve s hiányzanak a megfelelő levezető csatornák is.

Panaszkodik Farrel őrnagy ezekután, hogy a város falaiban többhelyen 8—10 öl szélességű nyílások vannak, Ennek az a következménye, hogy sokkal több ember — különösen gyalogos — jön be a városba ezeken a nyílásokon, mint a rendes kapukon. Ennek folytán a kapuőrségek feleslegessé válnak s nem is nagy tekintélynek örvendenek, A katonák ezért únják is ezt az őrszolgálatot, ami viszont nem válik a legfelsőbb szolgálat előnyére. Lehetséges ugyan, hogy ennek a körülménynek valami politikai háttere is van, de ezt ő nem ismeri.

A vár védelemre már csak azért is teljesen alkalmatlan, mivel akkor, amikor Farrel őrnagy 1752-ben a várba érkezett, a budai raktárakból mindössze 24 lövésre való lövőszert vett át. Ez a készlet azóta se gyarapodott.

De nemcsak a vár berendezése és védhetetlensége miatt panaszkodott Farrel ebben a jelentésben, hanem szóvá teszi azt is, hogy a vár tatarozására fordított pénz elszámolását, sőt általában a kiutalt összegekkel való rendelkezést is egy, a mérnöki tudományban teljesen járatlan „Rechnungsführer" végezi. Így tehát minden tatarozó munka, más szakember hiányában, pusztán ennek az embernek szeszélyétől függ, aki valószínűleg össze is játszik két egyszerű kőműves és ácsmesterrel. Nyilvánvaló tehát, hogy így visszaélések fordulhatnak elő.

Megemlíti Farrel, hogy a várnak, anyagi fedezet hiányában, külön káplánja sincs. Ennek folytán a helyőrség lelki gondozása a városi lelkésztől függ, aki minden egyes teme-

tésért 1 forint 15 krajcár stólapénzt követel. Farrel ezt már több ízben szóvá tette a tábori főpap előtt, de eredménytelenül.

A jelentéshez csatolt, ölmértékben szerkesztett vázlat magyarázata így szól:

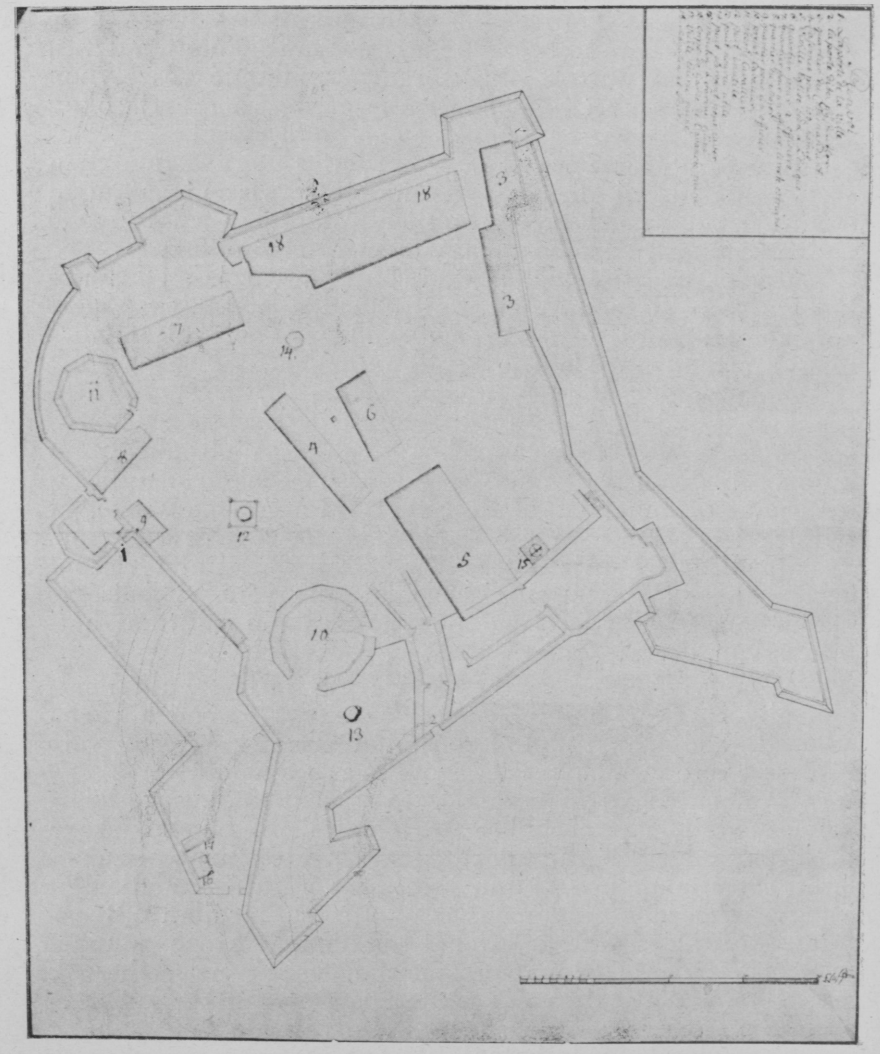

1. — A város kapuja
2. — A „vaskapu" nevű kapu
3. — parancsnoki lakás

4. — kaszárnya 100 ember részére
5. — az érseknek átengedett régi templom
6. — lakás 2 tiszt részére
7. — lakás 1 tiszt részére (az épület többi része beomlott)
8. — az őrnagy lakása
9. — lakás 1 tiszt részére
10. — első „cavalier"[2]
11. — második „cavalier"
12. — elromlott kút
13. — használható új kút
14. — mosásra alkalmas kút
15. — rombadőlt lisztőrlő malom
16. — főőrség a beomlott kirohanó útnál
17. — régi beomlott istálló
18. — raktár és sütőkemence.

A vár maradványai ma Eger város északkeleti részén vannak. Farrel őrnagy szerint 1753-ban a vár még a város északi (septentrional) részére esett.

Eger vára 1687 dec. 12.-én szabadult fel a török járom alól s mint az ország belsejében levő erősség, a kurucvilág letűntével elvesztette minden jelentőségét. Ez lehetett az oka annak, hogy Mária Terézia korában már ilyen siralmas állapotban volt, mint azt Farrel jelentésében szemléltetően leírja.

Markó Árpád.

[2] Cavalier: a vár főgátja fölé emelkedő bástyaszerű erődrész. A hivatalos honvéd szakkifejezés — „tetőző gát" — nem fedi teljesen ezt a fogalmat.

Gróf Széchenyi István katonai pályája.

1809—1826.

1809 április 11-én egy fiatal, vadonat új főhadnagyi ruhába öltözött katona lovagolt két lovásszal és négy lóval a soproni országúton Győr felé, hogy ott szolgálatait a haza védelmére felajánlja.

Az ifjú a két nappal azelőtt insurgens főhadnagynak kinevezett Széchenyi István gróf volt; Ferenc gróf három fia közül a legfiatalabb, ki elsőnek hagyta el a szülei házat. A búcsúzkodás megható ünnepségek közt történt. Anyja aznap a soproni lovas polgárőrség zászlaját szenteltette fel mint zászlóanya, s felkötötte reá a király szalagját is, amelyet külön futár hozott le Bécsből.[1] Fiától, aki éppen akkor került ki az iskola padjaiból, érzékenyen búcsúzott el, ő maga viszont apjához írt meleg búcsúzó sorokat, amelyekben megígéri, hogy szemei elől soha nem téveszti el szülei nemes példáját s az oktatásokat, melyeket tőlük nyert. Anyjától a búcsúzáskor átveszi azt a 400 forintot, amelyet mint saját megtakarított pénzét addig szülei kezeltek.[2]

Maga azon körülmény, hogy Széchenyi katonai rangjához képest nagy kísérettel indult útnak, arra vall, hogy nincs szándékában hosszú ideig szolgálatot teljesíteni, valamint hogy biztos katonai beosztása sincs még.

Egy tizennyolc éves ifjútól, aki csak aznap öltötte fel a katonai ruhát, nagy előképzettséget nem igen lehet várni. Széchenyi e mellett gyenge szervezetű, aki a soproni katonai lovardában tanúlt meg lovagolni, értett a vadászpuskák kezeléséhez, s a két bátyjával sebtiben nyert némi katonai előkészítés volt mindaz, aminek birtokában a katonai szolgálatra vállalkozott.

Széchényi Ferenc grófot, a Múzeum közismert alapítóját, a királynak 1809 február 19-én a nemzethez intézett felhívása bírta rá arra, hogy vején kívül, aki hivatásos katona volt,[3] három fiát is felajánlja a trón és a haza védelmére. I. Ferenc

[1] *Kugler:* Vezető Sopron vm. és vs. múzeumában, Sopron 1905.
[2] Eredeti nyugtája a családi levéltárban, I. k. 1. sz. I. cs. 46. db.
[3] Gróf Zichy Ferdinánd akkor az 1. sz. ulánus ezredben őrnagy.

ebben hivatkozott arra, hogy a nemzet a hétéves háborúban az országgyűlés végzése nélkül is segítette a sereget s ő most az ország súlyos helyzetére hivatkozva ugyanazt kéri. Az ellenség haderejére való tekintettel több lovas katonára is szükség van, mint addig volt.

„Számosan vagynak, kik Isten jóvoltából nagy jószágokkal és szép jövedelemmel bírnak, ezeket hozzánk 's hazájokhoz viseltető szeretetekre buzdítjuk, hogy önként vitézkedő katonákat szedjenek és azokat vagy a' mi Hadainkkal vagy 'a Felkelő Nemességgel egyesítsék."[4]

Széchényi nem elégedett meg tehát azzal, hogy birtokairól lovakat és élelmet küldött a hadvezetőségnek és minden épkézláb embert felfegyverzett.

A naplójába írt rövid följegyzésekből és levelezéséből látjuk, hogy a család szintén sokat szenvedett Napoleon korábbi támadásai következtében. 1805—6 telén, amikor az ország nyugati határain felállított őrséget a „félig elerőtlenedett (fél invalidus) egy kitsiny lovag tsapat támogatta a' mi saját hadunk elmaradott betegeseinek Magyar Országba való bémenetelök ellátására",[5] s mely a nádor parancsára a francia ezredek megjelenésekor nyomban visszavonúlt, a család Linzbe menekűlve várta meg az események lefolyását. A béke 1806 után se akart megállapodni. Napoleon hatalmának emelkedése a nehéz pénzügyi viszonyokkal küzdő, s a hadseregben és pénzügyi téren reformokkal kísérletező monarchiát nehéz helyzetbe hozta. A főnemesség nagy része, köztük Széchényiék is Bécs 1809-iki megszállása idején a házak alatti pincékbe vonúltak le, a fiatalság pedig kiment a harctérre.

Győrben Széchényi Lajos gróf a soproni felkelő lovasoknál maradt: Gomez Móric tábornok, vezérkari főnök, Pált Mecséry Dániel altábornagyhoz irodai szolgálatra osztotta be, Istvánt pedig báró Ertel János ezredes azzal bízta meg, hogy a város körűl sáncokat ásó mintegy 8000 munkásra felügyeljen. A Győr védelmére készülő sánc és árok a Rába és Kis-Duna közt húzódott, s mintegy 20.000 ember és 30 ágyú befogadására szánták. Reggeltől késő estig jár egyik helyről a másikra, s éjjel a számadásokat állítja össze. Széchényi Ferenc külön levélben arra kéri az ezredest, ha ütközetre kerűl a sor, fiainak adjon alkalmat vitézségük bebizonyítására. Ertel báró ezt megigéri s meg is teszi. A június 15-iki ménfői ütközetben Pál és István átesnek a tűzkeresztségen s majdnem fogságba kerűlnek. István gróf jelen

[4] Egykorú nyomtatvány.

[5] Egykorú nyomtatvány, mely gróf Pálffy Lipót vezérőrnagy tárgyalásáról szól Davousttal. — Az 1805. felkelésre l. *Gyalokay Jenő* közleményét a *Hadtört. Közl.* 1925. évf. 234—310. l.

van a haditanácskozáson, amely a visszavonulást elrendeli: János főherceg egyben azzal is megbízza, vigye meg Komáromba az ütközet hírét a nádornak. Kis csolnakban, az ellenség előőrsei tábortüzének világánál ereszkedik le éjjel Győrből a Dunán, s feladatát fényesen megoldja. A nádor néhány napon át szintén futárszolgálatra használja fel, ő közvetíti az érintkezést János főherceg pozsonyi tábora és a Dunántúl levő seregek között. A táborozás befejeztével a király különös elismerését fejezi ki gr. Keglevich György tábornoknak, Esterházy János lovas ezredesnek és Széchenyi István gróf főhadnagynak a visszavonuláskor tanusított hősi magatartásukért.[6]

A kezdet tehát jól sikerült.

Feladatunk a továbbiakban annak kutatása lesz, miért nem volt Széchenyi István pályája ennek megfelelő. A Legnagyobb Magyar életének azon szakáról kell szólnunk, amelyen őt egyik kudarc után a másik érte. De az események megvilágításával Széchenyi lelki élete fejlődésének belső szentélyébe hatolunk bele, akarata edzésének s jelleme megerősödésének gyönyörű képe tárul elénk. A feladat megoldásának megkísérlésénél szemünk előtt Thiers mondása lebeg, amelyet Széchenyi sokszor mondogatott magában, amidőn kutatásaink alapjául szolgáló, lelki harcait teljes őszinteséggel feltáró naplófeljegyzéseit megírta: a történelem nem azt mondja, én költés vagyok, hanem igazság vagyok. A kitűzött feladat minden részletét nem tudjuk megfejteni. Szolgáljon ebben magyarázatúl Schiller egyik mélyenjáró nyilatkozata: „a genie önmaga előtt is mindig rejtély".[7]

Még a felkelő sereg szétoszlása előtt Széchényi Ferenc gróf három fia közül csak István maradt a katonaságnál. Lajos fiatal házas volt, vágyott haza; Pál szintén szabódott a Radetzky-huszároktól, sokkal kényelemszeretőbb volt, semhogy a katonai életbe bele tudott volna törődni. István a szállásmesteri hivatal feloszlása után a Lichtenstein-huszárokhoz (7. h. ezr.) került. 1809 őszén Pápán és Székesfehérvárt időzik, beosztva a Meskó József vezetése alatt álló lovasdandárhoz tartozó soproni huszárosztályhoz. (A felkelő sereg őszi elhelyezkedésére l. br. Mecséry Dániel önéletrajzát a *Hadtört. Közlemények* 1924. 317. s köv. lapjain). Sokat foglalkozik a legénységgel, térképező gyakorlatokat folytat, tiszttársaival együtt gyakran átlovagol Horpácsra Lajos bátyjához, vagy Cenkre a saját birodalmába. Ilyenkor a sövény és kapu nem akadály előtte: egyszer Pápa közelében majd a

[6] L. erre K. *[Vadnay Károly]* Az eldorongolt huszárkapitány c. cikkét (Fővárosi Lapok 1876., 32. sz.).

[7] Levele Goethéhez 1794 aug. 23-án.

nyakát töri. Őrző angyala mentette meg a nagyobb bajtól, ahogy anyjának írja. Gyermekes vággyal várja az év végére ígért szabadságot, hogy Pestre siethessen szülei látására, amit a béke megkötése után el is ér.

Úgy tűnik fel, szellemi képességei lassan fejlődnek, akarata alig mer megnyilatkozni atyja előtt, aki titokban megbízza volt nevelőjét, Liebenberg Jánost, tudja meg, mi fiának szándéka jövőjét illetőleg. Ő se kap egyenes és határozott választ, bár István úrfi megígéri neki, hogy szándékáról és tapasztalatairól sűrűn és őszintén értesíti. Az egyetlen megfogható valami, amit kivehetett tőle, alighanem az volt, hogy az ezrednél nem érzi jól magát, azért Liebenberg azt tanácsolta atyjának, tétesse át valamelyik más ezredhez, talán a Radetzkyhez, amelyet Pál bátyja csak az imént hagyott el. 1810 nyarán a gróf újabb utasítására Pesten kereste fel volt tanítványát Liebenberg, s a vele történt többszörös tanácskozás benne azon meggyőződést kelti, hogy István gróf nem afféle szenvedélyes, tűzről pattant katona, hanem meggyőződésből s melegségből ragaszkodik pályájához. Váltig erősítgette előtte, ő nem akarja azok példáját követni, akik a katonáskodást munkakerülésből választották, tovább akarja képezni magát és a középszerűségből kiemelkedni, becsülést szerezni magának. Azt hiszi, a sors maga vezeti az embereket olyan pályára, amely tehetségüknek megfelel, s egyszer szerencséjükké lesz.[8]

Hogy az ezredtől megváljék, az is indokolttá tette, mert ő mint számfeletti főhadnagy, kineveztetése esetén is a rangsor végére került volna, s mint negyedik számíthatott kapitányi kineveztetésre. E mellett az ezred új állomáshelyén, Világoson és Nagyváradon, nem érezte jól magát: szállásuk igen nyomorúságos volt, sokszor a tető is beázott rájuk. Az unalmas szabadidőt olvasással tölti el, félbeszakított tanulmányait egészíti ki a klasszikusok, regények s egy-egy komolyabb munka átolvasásával. Tervbe vette azt is, hogy néhány hétre lemegy Szerbiába, főleg Belgrád érdekli —, de meg kell elégednie Arad, a világosi vár, Ménes-Gyorok, Mária-Radna megismerésével. Az őszi nagygyakorlatot Mecséry Dániel altábornagy előtt tartják meg Világoson. Utána Széchenyi Bécsbe megy, s ott beszéli meg atyjával azt, hogy áthelyeztetését kéri az 1. sz. ulánus ezredbe, amelynek ezredese Mervelt Miksa gróf a legutóbbi táborozás idején sokáig élvezte a család vendégszeretetét Horpácson.

Az efféle változkodás akkoriban nem volt szokatlan valami, de annál költségesebb. Etzelt János főhadnagynak.

[8] *Liebenberg* levelei a családi levéltár újabb (évek sz. rendezett) részében, VII. sz. másolókönyv.

amiért vele helyet és rangot cserélt, fizetett 3000 forintot, új hintóért 2400 forintot, ládát készíttetett reá 100 forintért, lovakért 7000 forintot, új ruhákért 2700, vasalásokért, kerekekért 1600 forintot fizetett ki. Lovászát, aki vele szintén átment, Bero Istvánnak hívták, kocsisát Fekete Antalnak.[9]

Az ezred törzse Pardubitzban volt s Széchenyi 1811 áprilisában ott jelentkezett szolgálattételre. Első ténykedései között volt ott az, hogy megszökött katonák felett kellett bíráskodnia, egyébként sokat lovagolt, Hohenmauth, Repnik, Prága voltak állomáshelyei az év folyamán. Megismerkedett Auersperg Vince herceggel és sokszor találkozott sógorával Zichy Nándorral, aki ugyanazon ezredben alezredes volt. Lényeges változást azonban ez a körülmény se hozott életébe. Ő tanulni vágyott, tapasztalatokat és érdemeket szerezni, erre pedig a békebeli katonáskodás akkor sem volt alkalmas. Zichy egyidőben azt a hírt közli a családdal, hogy Széchenyit a vezérkarhoz futártisztnek szemelték ki, s erre nézve már a király előtt van a felterjesztés, ami szerinte azt jelenti, hogy sógorából hamarosan törzstiszt lesz. Ez azonban csak később következett be. A gróf helyzetével nem volt megelégedve, 1811/12 telét Bécsben töltötte szabadságon, őszre megint haza ment, s csak 1812 novemberében vonult be állandó szolgálatra, miután atyja közbenjárására megígérik, hogy legközelebb kapitánnyá nevezik ki. Ez a következő év nyarán (június 25-én) csakugyan megtörténik, s Széchenyi ezredével együtt Liebenből indul el az Érchegységen át Drezda felé, ahol Napoleon a lützeni és bautzeni csaták fáradalmait pihente ki.

Az egyesült orosz-svéd és magyar-osztrák sereg fővezérévé a kötelességtudásáról, nyugodt megfontoltságáról és síma modoráról ismeretessé lett Schwarzenberg Károly herceget nevezték ki, aki sietve vonult Drezda felé, hogy a mintegy 130 kilométer hosszúságban elhúzódó franciákat, akik a fegyverszünet ideje (június 4.—aug. 16.) alatt is állandóan készülődtek, az Elba két hídját helyreállították s Drezda megerősítésén dolgoztak, ütközetre kényszerítse. A sereg előnyomulása közben Széchenyi, valószínűleg atyja közbenjárására, a vezérkarhoz nyer beosztást, mint rangban 8-ik parancsőrtiszt. Az augusztus 26—27-én vívott drezdai csatában a balszárnyon elhelyezett lovashadosztály támadásaiban vett részt, mely a Plauen felől igyekezett déli külvárost elfoglalni. A csata második napján reggel, amikor a Moscinsky-kertig nyomúltak előre, a Victor hadtest visszanyomta a lovasságot. Visszavonulás közben Széchenyi elvesztette egyik lovát és

[9] Transferirungs-Liste-ja a bécsi katonai levéltárban. Nyugtája az áthelyezéskor szüleitől kapott 16.800 forintról a családi levéltárban. I. k. 9. sz. 11. csomó.

egész felszerelését, és a szünet nélkül való nyargalászásban egyik csapattesttől a másikig, négy ló dült ki alóla. Azt sajnálta mégis főként, hogy fáradozása hiába esett, mert gróf Toll Károly Frigyes orosz tábornok, akit a fővezér megbízásából együttműködésre rávenni igyekezett, nem támadta meg a franciákat. Szerinte az egyesült seregek nem a francia erősítések hírére vonúltak vissza,[10] hanem mert három napon át élelmezés nélkűl maradtak. Hozzájárúlt a csata kedvezőtlen lefolyásához a napokon át szakadó eső is. Ennivalója neki se volt, az utolsó időben poshadt kenyérhez jutott csak. De feladatát az ütközet utáni napokban is, néha halálosan elfáradva végezte tovább, gyakran abban reménykedve, hogy egy szerencsés golyó megszabadítja szenvedéseitől. Amikor Schwarzenberg elé került, az meleg elismeréssel vette tudomásúl szolgálatait, és szánalmas állapotát látva ráparancsolt, hogy menjen be a prágai kórházba.

Lelkében azon megnyugvással, hogy viselkedéséről senki nem beszélhet kétértelmű gyanusítással, a mi akkoriban a bécsi körökben szokásos volt, rossz ruhában, lázasan gyalogolt Széchenyi Teplitzből Panwitzig, ott 100 aranyért vett egy rossz lovat, azon jutott be szeptember 3-án Prágába. A tábori kórházban, mely az ú. n. Vörös Házban volt, első dolga volt tetőtől-talpig átöltözködni, ami további 1700 forintjába kerűlt.[11]

Prágai egy hetes kórházi tartózkodása látszólag minden nagyobb esemény nélkül telt el, de valójában egész pályájára kihatással volt. Az osztrák kormányzat ugyanis német mintára akkoriban kezdte nagyobb számban alkalmazni a belföldi kémeket.[12] Ezek egyike, Leurs, Széchenyivel egyidőben a kórházban tartózkodott, s egy esztendővel később, amikor a bécsi kongresszus alatt a rendőrség fokozottabb tevékenységet fejtett ki a szabadelvű irányzat ellenőrzésében, azt jelentette írásban (1814 dec. 22-én), hogy a fiatal huszárkapitány társai előtt, kik között sok porosz sebesült is volt, úgy nyilatkozott, hogy nézete szerint Ausztriát győzelmei sem mentik meg a széthullástól, ami egy század eltelte előtt megtörténik, mert részei egyenlőtlenek és közeledés helyett távolodnak egymástól. A kém szerint a fiatal katona nyilatkozata folytatása annak, ahogyan otthon atyja beszél, hiányzott belőle a megfontoltság és rossz szándék.[13]

[10] Hogy t. i. Vaudamme 40.000 emberrel Königsteinnél átment az Elbán és a visszavonulást veszélyeztette.

[11] Levelei szüleihez.

[12] Később megállapították, hogy pld. gróf Majláth János is díjjazott besúgó volt.

[13] *Fournier A.:* Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress. Bécs 1913.

A feljelentésre közvetlen okot az szolgáltatott, hogy Széchenyi a bajor király előtt, akihez a kongresszus idején beosztatott, hasonlóképp nyilatkozott. Kétségtelen, hogy az állam tekintélyét kifelé érzékenyen féltő I. Ferenc királyra, aki a kémek jelentéseit Kutschera János altábornaggyal maga bontogatta fel, a súlyos tartalmú nyilatkozat a lehető legrosszabb hatással volt.[14] Széchenyi ettől kezdve érzi, hogy neve belekerült az ú. n. fekete könyvbe, mint atyjáé Sándor Lipót nádor jegyzékébe, amely azok neveit tartalmazta, akik *nem mindenben támogatták* a kormány törekvéseit.

Félig használható állapotban szeptember 9-én indul el a kórházból, 11-én Teplitzben jelentkezik a főhadiszálláson. Úgy látja, ott mindenki bizakodó hangulatban van, egymásnak a kulmi győzelem után azt mondogatják: 8 nap mulva írmagja se lesz a francia seregnek. Október 13-án Altenburgban van a főhadiszállás, Lipcsétől három mértföldnyire. Az ellenség hadállása főbb vonásokban ez volt: Napoleon az északi sereggel szembe Marmont tábornagy hadtestét állította, Lipcsét Bertrand csapatai szállták meg, a Macdonald, a Victor, Augerau és Poniatovski tábornokok vezette csapatok a Pleisze jobbpartján álltak fel, tartaléknak a gárda régi és új ezrede Probsheidánál állott; amott 190.000 franciával szemben az ütközet első napján 230.000, a vége felé 330.000 ember vonúlt fel, és mintegy 2000 ágyú szólott bele a küzdelembe.

Széchenyi a fővezér hivatalos elismerése szerint mindjárt az első nap kivette részét a gozsai lovas ütközetből, ahol laposvágást kapott a hátára. Schwarzenberg vitéz magatartásáért nyomban előléptette első osztályú kapitánnyá, s megbízta azzal, keresse fel Blücher Gebhard herceg tábornagyot, s nevében hívja fel, avatkozzék bele a csatába. Ez valószínűleg október 17-én Widderitschben történt meg, s később is bámulattal emlegette, hogy a híres „Marschall Vorwärts" a hajfodorítást se hagyta abba, miközben kijelentette, hogy hajlandó a fővezért támogatni. Alighanem Blücherrel együtt ment Hochenthurnba Bernadotte svéd trónörököshöz, akit szeszélyessége miatt a vezérkarban félbolondnak hívtak. A harcba való avatkozás tervét a kora reggeli órákban beszélték meg Breitenfeldben, s a csapatok nyomban indúltak a lipcsei síkságra. Ott Napoleon haderejét a csata harmadik napján félkörbe vonta össze, s nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy a szövetséges haderő csapatai közé éket verjen. Mindaddig ura volt a helyzetnek, amíg Bernadotte csapatai meg nem jelentek, október 18-án reggel azonban elrendeli a visszavonulást. Széchenyi erről a nagy, Európa

[14] Kutschera kijelentését Széchenyit illetőleg l. a jelen cikk végén.

sorsát eldöntő csatáról leveleiben néhány sorban emlékezik meg: 15.000 halott, 10.000 ló fekszik a mezőkön szerteszét, nincs a környéken falu, melyet fel nem dúltak és ki nem raboltak. Azt hiszi, egyetlen ember se jutott ki ép bőrrel a csatából. Ő egyideig Blücher kíséretébe is be volt osztva.[15]

A Népek Csatájából Széchenyi tehát kisebb sebesüléssel és az orosz cártól nyert 4-ik osztályú Wladimir rendjellel ment vissza a főhadiszállásra. Szüleihez írt leveleiben azt mondogatja, az utóbbira se szolgált rá, inkább Constantin orosz trónörökössel kötött barátságának köszönhette, aki csalogatja át ezredéhez; ő azonban nem bízik benne, mert indulatos és bosszúálló, aki esetleg hirtelen haragjában Kamcsatkába küldené száműzetésbe. Pedig az őrnagyi rang elérésének vágya ekkor már jelentkezik benne. Nem bánná, mondogatja, ha csak a címet adnák is meg neki, azzal ő beérné, s elmenne a béke éveiben Cenkre gazdálkodni. Arra is gondol, talán ha

[15] A néhai *Thurzó Kálmán* Széchenyi híres lovaglásának megtörténtét utóbb írt cikkeiben kétségbe vonja két okból: 1. ő maga nem emlékezik meg róla; 2. nem maradt fenn *hiteles* egykorú emléke (Hadügyi Szemle 1. sz., Hadtört. Közlem. 1914. 1. sz.). Természetesen nem lehet osztani azon felfogást, hogy Blüchert és Bernadottet *csak* Széchenyi rábeszélése bírta reá a harcba való bocsátkozásra, kétségtelenül az angol követ közbelépésén kívül a jó diplomata hírében álló Schwarzenberg még egyéb módon is hatott az ő rendelkezéseinek engedelmeskedni nem akaró északi sereg két parancsnokára. Széchenyi ezt is, mint egyéb tettét, mindig szerényen említette, dicsekedni nem hallotta senki. A küldetés megtörténtét sógora, Zichy Ferdinánd alezredes közli 1813 november 15-én nejével azzal, hogy a csata kimenetelére rendkívül fontos volt és annak hitelességéről a fővezér egész környezete tud (das ganze Hauptquartier Schwarzenberg kann dir die Geschichte bestättigen, megjelent a levél: Gróf Sz. I. levelei szüleihez, Budapest 1896., 142—143. l.). Volt bajtársai közül az egyik az Österreichischer Soldatenfreund 1853. 84. számában (október 19) mondja el közvetlenséggel Széchenyi küldetését (Erinnerung an den 18. Oktober 1813) fél hasábnyi közleményében, a másik Széchenyi halálakor a Militär Zeitung 1860. 32. számában emlékezik meg a gróf 1813 október 17-én teljesített nagy szolgálatáról és általában katonai pályájáról. Közel egykorú tanúságnak tekinthető gr. Thürheim András munkája is (Die Reiter-Regimenter der k. k. öst. Armee, 1862).

A magyar lapokban megjelent közlemények a fent idézett levelek és Sz. naplóinak kiadása nyomán láttak napvilágot: Széchenyi István főhadnagy (Pesti Napló 1896. febr. 21. 151. sz.); *Kont Ignác:* Le comte Etienne Sz. à l'armée des alliés (Revue des Revues 1897.); *P*[eisne]*r I*[gnác]: St. Sz. in der Völkerschlacht (N. Pester Journal 1913., 245. sz.), u. az (az Ungarische Rundschau 1913. 898—903. l.); [*Thurzó* K.] Gr. Sz. I. mint katona (*Ludov. Akad. Közlöny,* 1897. 469—477. l.); Gr. Sz. I. katonaéletéből (kétszer a halál torkában, Budapesti Hírlap 1888. 70. sz.). Az eseményt mindegyik elfogadja. A hadjáratról az 1912-ben Vojnovich Emil gyalogsági tábornok által megindított kiadvány (Österreich in den Befreiungskriegen), amelyből Thurzó a részleteket merítette, nem tartalmaz semmi olyan adatot, amelynek alapján a küldetés megtörténtét kétségbe vonhatnánk.

átmenne a Hessen-Homburg huszárokhoz, amely ezred Simonyi József vezetésével többször kiváló ténykedést fejtett ki, ott vágyait elérhetné. Egyelőre azonban erről szó sem lehetett. December 1-én Schwarzenberg a Drezdába szorult és onnan megugrott francia tábornokok felkutatásával bízta meg Széchenyit, s ő a svájci Freiburgból kiindulva Baselen, Laufenburgon, Schaffhausenen, Constanzon, Stockack és Stuttgarton át üldözte eredménytelenül őket. Fáradtan, egészen lerongyolódva érkezik vissza, s hosszú szakálla miatt tiszttársai spanyol követnek csúfolják. Szomorúan jegyzi fel, hogy a csata után tartott fényes tiszti bálról, minthogy nem volt cipője, lemaradt. Öt lováról, 2 inasáról is alig tud gondoskodni, ha szülei állandóan nem segélyezik.

1813 karácsonyestjét, az elsőt, amely nem övéi körében éri, a bázeli táborban egy kis svájci ház kaminjához húzódva egyedül tölti el. A tűz élesztgetése közben szeretett hazájára gondol, a honvágy talán először fogja el. Álmában szülei jelennek meg előtte, s ő Istent arra kéri, áldja meg őket sokszor tapasztalt jóságukért. Szendergéséből egy angyal költi fel: a napos káplár közli vele a parancsot, hogy a francia határon levő Altkirchbe kell mennie szállást készíteni a vezérkarnak. Most érzi először, vallja be őszintén, hogy az éjjeli harcot nem szereti, sem azt, hogy egér módjára kiűzik meleg otthonából.

A felébredés azonban nemcsak jelképes volt. Úgy érzi, lelki világa a háború alatt nagy átalakuláson ment át. Az események forgatagába került ifjúból férfi lett: azelőtt a szenvedély vezette, írja atyjának, most a kötelességtudás és vasfegyelem. Úgy látja, mindaz, amit az emberek nagynak és nemesnek tartanak, jobban szemügyre véve, kicsi és jelentéktelen, s az emberek nagy része inkább a külső látszatnak hódol, mint a belső meggyőződésnek. Szíve a sokszoros próbától megacélozódott s annyira borzalmasnak tartja önmagát, hogy fél egyedül maradni.

1814 első napjaiban francia földön mennek előre, mert úgy látszik, békéről addig szó sem lehet, amíg Napoleonnak egyetlen katonája van. Lovaitól megválva heteken át francia postakocsikban tanyázik Széchenyi, a legszükségesebb pihenést se tudván nyújtani testének. De a vágy, hogy békéhez jussanak, mindent feledtet vele. A fővezér előszobájában, gyertyavilág mellett Páris térképét tanúlmányozza, s viszi szét a parancsokat az előkészületre. Február 10-én éjjel megint kizavarják ágyából, hogy vizsgálja meg Troyes körül az előörsöket. Most még inkább bosszantja a parancs, azt hiszi, ha akkor rögtön beadhatta volna nyugdíjaztatási kérvényét, az egyetlen éj nyugalmáért megtette volna. A ködös éjszakában eltévedt, a kétségbeeséshez járt közel, s az elme-

rüléssel fenyegető mocsarakból a riasztó lövésekre odasietö magyar huszárok mentették ki.

Március 3-án már Páris előtt járnak, de az élelmezési bajok miatt Bar sur Aubéba vonúl a sereg vissza. Innen Schwarzenberg újra Blücher tábornok felkeresésére küldte ki. Elpusztúlt falvakon, lélektelen területeken áthaladva meglelte a vezért 38 kilométernyire a főseregtől. Visszatérve a fővezér örömmel hallotta jelentéséből, hogy Blücher a Marnen két óra alatt hídat verve, állandóan a francia sereg sarkában jár. Troyesből a vezérkar Pont sur Seine-be megy, március 22-én az ütközet már Páris falai alatt folyik, s a hónap utolsó napján bevonúlnak a fővárosba. Az itt töltött időt felhasználja pihenőre, szórakozásra. Április 12-én a francia királyok ősi kastélyát szemléli meg Saint Cloudban. Az elébe táruló pompa, — milyen közös vonás ez minden 25 éves ifjúnál, — az egyedüllét utáni vágyat ébresztik fel, és a csendes órákban azon gondolkodik: a közelmult eseményeinek zavaros ködéből az immár felszabadúlt emberiség hogyan lábal ki; nem tudja, álom-e ami körülötte van vagy valóság, s milyen kevés kell ahhoz, hogy valaki nagy emberré legyen. Bizakodik ő is a jövőben, de úgy érzi, mindennél jobban pihenésre vágyik.

Némi késedelemmel ahhoz is hozzájutott. Napoleon száműzetése után a fővezér Windischgrätz Alfréd herceg tábornok[16] mellé rendelte, hogy menjen le vele Viktor Emánuel szárdiniai király visszahelyezésére. A parancs teljesítése sok bajjal járt, azt se tudták, a király merre van, később Génuában megleltek, s így Széchenyi szabadságot nyervén, június 11-én találkozott két év óta nem látott szüleivel.[17]

Ezzel bevégződött katonai életének első szakasza, amelyet ő a tudatlanság állapotának nevez, valójában pedig a pályájára komolyan készülő ifjú mintaképét nyújtja általa. Ami ezután következik, a pályán visszaesést, egyéni értékekben ellenben a magasratörő lélek első fejlődését tárja elénk. 1815—1819 között, a midőn lelki világa már öntudatos életelvekkel telik meg, akarata határozott cél felé törekszik: Széchenyi először *önmagát* teszi tanúlmánya tárgyává, azután keresi a helyet, ahova a Mindenség őt szánta s a feladatokat, melyeket meg kell oldania.

A bécsi kongresszus idején a bajor király kíséretéhez osztották be, itt kellett lopnia a drága időt afféle inasi teen-

[16] Akkor a 8. vértesezred parancsnoka. Sz. nem sokra becsülte mint fiatal katonát sem, főként fenhéjázó modora bántotta. L. Naplói I. k. 42., 173. l.

[17] Május 30-án adja neki Frigyes Vilmos a porosz katonai érdemrendet. Családi levéltár. I. k. 9. sz. II. csomó. Ebből kitűnik, hogy egyideig a 2. vadászszázlóaljnál is teljesített szolgálatot.

dőkkel.[18] A világ minden tájáról összegyűlt előkelőségeket alaposan szemügyre veszi, s fiatal korához mérten erősen megkritizálja. Ágost porosz hercegről mindenki tudja, hogy szoknyavadász,[19] Lichtenstein Móric altábornagy feleségéről azt írja, olyan mint a tollatlan fogolymadár egy jégdarab tetején, Kinszkyné gr. Wrbna Terézre, amikor Sándor cár udvarlására elvörösödött: nézzék azt a cseh asszonyt, milyen ostobán viselkedik.

December elején ráunva a sok mulatságra, s ideálisabb szerelmi vágytól űzetve, Olaszország északi részét járja be. Alig néhány nappal a mulatozó főváros elhagyása után, szomorú kép tárul elébe: Bologna tájékán kocsija alig tud előre jutni a kb. 800 kolduló katonától, akik kitüntetésekkel megrakva, de éhesen és rongyos ruhában vánszorogtak. 200 forintot osztott ki köztük, hogy kenyeret tudjanak venni. Az eset nagyon felháborítja, első ízben vetődik fel benne a kérdés, szolgálhat-e abban a hadseregben kellő odaadással, ahol a vitézségnek ez a jutalma. Sokat gondolkodik hintójában üldögélve, lehet-e az ilyen demoralizált sereggel valamire menni, mely nem egyéb hirtelen összefogott csoportnál. Szerinte a sereget békében kell kiképezni, a régi fegyelmet, alárendeltséget és engedelmességet újra keresztül vinni. Minden fegyvernemet jól megfontolt elvek szerint, amint a háborúban hasznukat lehet venni, külön-külön gyakorolni.[20] Mennyi becses gondolat és helyes megfigyelés van ebben, milyen kár, hogy nem hallgatott senki a fiatal kapitány szavára.

Olaszországból visszatérve, 1815 szeptember 9-étől az év végéig Francia- és Angolországban jár, 1816 október 4-étől december 17-éig ismét ott látjuk, 1817 május 18-ától június 16-áig megint Olaszországot keresi fel, végül 1818 június 10-én útrakelve, teljes esztendőt tölt el Olasz-, Török- és Görögországban és Kisázsiában.

Olaszországban tett fenti utazását a Murat Joachim nápolyi király ellen indított hadakozás miatt félbeszakítja. Murat t. i. az Elba szigetéről visszatért Napoleonhoz csatlakozott. Széchenyi ennek hírére április 1-én Milanóban bevonúlt ezredéhez, s ott átveszi a 2. escadron vezetését. Ő is azt hiszi, hogy a háború sokáig tart, azért fölszerelését megújítja, jó lovakat vásárol, amint írja, 10 esztendőre rendezkedik be. Nem fogadja el Schwarzenberg meghívását a kíséretébe, mert úgy tünne fel, hogy a kezdődő hadakozás alól akar kibújni. Saint Giustonál lovasai élén részt vesz május 2-án az

[18] Ferenc király mondta környezetének: ha a kongresszus soká tart, nyugdíjba megy.

[19] Hessen-Homburg Fülöp gr. lovassági tábornokról is hasonló megjegyzést tesz. Naplói I. 147. l.

[20] L. bővebben Naplói, I. k. 58—59. l.

ütközetben, s a nagyobb számú ellenséget megfutamítja, két helyen megsebesül, egy tisztje és több közembere elesett. Harmadnapra egy másik escadron támadását fedezte, május 14-én szintén egyik bajtársa századát mentette meg a túlerő támadásától. Másnap Bianchi tábornok a mellére tűzte a nápolyi érdemkeresztet. Az ellenségnél szerzett tapasztalatait abban foglalja össze, hogy odaát Murattól kezdve lefelé mindenki lelkesen teljesíti kötelességét, s meglehet, hogy 1000 *elszánt* nápolyi a sokkal nagyobb egyesült seregeknek is bajt okozhat.

Testileg Széchenyi szervezete nem sokat nyert a táborozások által. 1816 augusztusában Holicsban meghűlt a király előtt tartott díszmenetben. A szomorú hírre atyja elküldte házi orvosát, Kiss Ferencet, aki a jelentkező lázat néhány nap alatt lenyomta. Bécsbe visszatérve, a gróf a házi kápolnában megáldozott felgyógyulása emlékére.[21] 1816 szeptemberében a család soproni ügyvédje Pap Ferenc írja, hogy a gróf panaszkodott előtte étvágytalansága és erőtlensége miatt, amit a beszedett sok chininnek tulajdonít. Ő azt tanácsolta neki, éljen rendszeresen, az asztalnál csak annyit egyék, hogy akár újra is hozzá tudjon látni, de az orvosi kezelést ne hagyja el.[22]

1817 február 15-én Zichy Ferraris Ferenc gr. közölte a családdal, hogy Istvánt a Praterben lova levetette, egyideig eszméletét vesztette, de mire a lakására felvitték, magához tért. Szülei hamarosan felkeresték, s akkor hálát adtak Istennek, hogy fejére esése nem volt halálos. Néhány hétig nyomta utána az ágyat.

Pap egy másik levelében ezt írja róla: „Méltóságos gróf István eránt megújítom igaz szívből eredett óhajtásomat, melyet a folyó holnapnak 11-én kijelentettem. Minden nap emlékezetemben vagyon s lesz is, míg élek. Több tapasztalásból tudom, hogy őtet még a rossz erköltsök még nem vesztegették meg. Ártott neki a rossz társaság valamit, de kereszténi kötelességéről nem szokott megfelejtkezni. Tartsa meg a jó Isten mindezen jó indulatjában."[23] Ugyanezen év nyarán, hogy magát edzze, gyalog ment le Bécsből Cenkre, ami jó 11 mértföldet jelentett. Igen kifáradt, s elhatározta, hogy azután a vándorló legényektől nem tagadja meg az alamizsnát. Szívesen úszott is, Bécsnél nem egyszer átúszta a Dunát. Rómából azt írja haza, hogy este rendesen korán feküdt, de reggel korán kelt. Keleti utazásának nagy részét láztól gyötörve tette meg. A Smyrnában megkérdezett orvos hideg für-

[21] *Gr. Széchényi Ferenc* naptárjegyzetei a családi levéltárban.
[22] *Családi lot.* I. k. 10. sz. III. cs. 2. db.
[23] 1818. július 18. levele u. ott.

dőket rendelt neki; ő azt véli, igen ostoba ember lehet, mert altatószer gyanánt ópiumot írt elő, amit ő nem vett be, így egy hét alatt talpra állt, de még diétát kell tartania. Testileg kifáradva zavartalan nyugalom után vágyik, s azt hiszi, Sció szigetén öreg korában is eltudna élni, ha már nem volna mit remélnie. 1818 végén megnyugtatja atyját azzal, hogy sovány ugyan, de már visszanyerte erejét. Fiatal, de ápolja magát, rendesen él. Élénk és türelmetlen természetét már részben meg tudja fékezni, mert Keleten úgy él, hogy türelmesnek, sőt lustának kell lennie. Olaszországi útján hamar párbajra kész hangulat vesz rajta erőt, s Angliában is csekély ok miatt hívatja ki Neumann követségi titkárt. „Bizzátok magatokat fiatal barátaim kardotokra és pisztolytokra, ne imponáljon nektek semmi szó", írja naplójában. Köszöni atyjának azt, hogy megtanította arra: hogyan kell lassan sietni.

Valóban megható az a gyöngéd viszony, amely szüleihez fűzi. A drezdai csata után atyja megszidja, amiért köpenyét és felszerelését elvesztette. A levélre sírva válaszol. Ahányszor táborba ment, térdenáliva kérte szülei áldását, s ezt leveleiben mint 30 éves ember se mulasztja el megismételni. Atyja Orczy László báró példáján inti arra, hogy ne játszék kártyát, s Pálffy Ferenc gróf sorsát elébe tárva, akit Bigottini Emiliához való viszonya miatt kizártak a kongresszus idején Bécsben időző uralkodók kíséretéből, hogy a színésznőket kerülje. Anyja még nemesebb hatással és befolyással van életére. Róla mindig mélységes szeretettel és hálával emlékezik meg. Széchényiné is gyermekei közül őt, a legfiatalabbat szereti a legjobban, lankadatlanúl bízik fényes jövőjében, bár elismeri, hogy nem katonának való.[24] Széchenyi minden lépését megbeszéli vele, szerelmei tárgyának megválasztásban kikéri véleményét, s csalódásaiban tőle kér vigasztalást.

Testvérei közül Lajos bátyja van reá erősebb hatással és az élénk szellemű Fanny nénje, aki okosan mérsékeli szélsőségeit. Sógorai közül Zichy Ferdinánd grófról, aki pedig elég fényes katonai pályát járt be;[25] nem sokat tart. Egyszer azt beszélte előtte, ha nagy vagyona lenne, a házát olyan kényelmesen rendezné be, hogy körforgó is lenne benne. Néha órákon keresztül gondolkodott a borjúcottlet ára fölött. Nápolyi útja alkalmával felkereste, s akkor egy tengeri halból, amelyet ő és gróf Batthyány János alezredes rendeltek, alig hagyott valamit, noha a sziciliai király fiának ebédjéről jött.

I. Ferenc király 1818 júliusában megnézi a cornigliai híres cseppkőbarlangot, állítólag 2000 fáklyával világítanak neki.

[24] V. ö. *Akad. Értesítő* 1901., 133. sz. Madarász János somogyi ügyvéd feljegyzései. Részben interpoláltnak vélem.

[25] Velence katonai parancsnoka volt utóljára.

Széchenyi egy héttel később járt ott, 6 fáklya fénye mellett szemléli meg a természet csodás alkotását. Reméli, a király jobban meglátott minden részletet, mint ő, de úgy érzi, annak tudna igazán örülni, ha minden más egyebet is tisztábban látna meg, mint egy közönséges lovaskapitány. Úgy olvasta, hogy a szerencsés ember édesdeden húny el, a szerencsétlen nehéz küzdelem után. Elhagyva kísérőit, előre ment a barlangban, s mintegy negyed óráig volt sötétben. Az volt az érzése, ha egy szikla rászakadna, kellemesebb nem igen érhetné. A haláltól való félelem tehát nem jelentkezett. Catániában 1819 április 19-én fürdés közben a tengerbe sodródik. Egyideig apatikusan nézett sorsa elé, majd hatalmas tempókkal úszik kifelé, s újjairól leszakadozik a köröm, amíg a sziklás tengerparton fel tud kapaszkodni. Néhány héttel később a királlyal Nápolyban találkozik, s abban reménykedik, hogy vállalkozván az utazáshoz szükséges 90.000 ezüst kincstári tallér elszállítására Rómába, talán a király figyelme reá terelődik. Hiába volt ez is.

Fanny nővérének egyik inasa 1814-ben be akar jutni Ferdinánd trónörökös szolgálatába, s őt kéri meg pártfogásra azzal, hogy a főherceg olyan jó, hogy még egy csirkének se tudna ártani. Széchenyi megjegyzi: milyen kiváló tulajdonság, bárcsak ő is olyan lenne.

Később Nápolyban megismerkedik György angol trónörökös csapodár feleségével, akit ugyancsak szigorúan megkritizál, s azt írja naplójába: egyetlen jóra való nő nincs a környezetében. A trónörökösnél angolországi tartózkodása alatt többször ebédel. Úgy találja, igen szószátyár; megesett, hogy négy óra hosszan keresztül dicsekedett azzal, mit tett Európa békéjéért, ő pedig viszonzásul huszáradomákkal mulattatta. Egyszer barátja, Sligo lord által azt üzente neki: szeretné, ha Széchenyi nyakán az ő feje lenne. Igazán nevetséges figura. Egy másik angol ismerőse Sidney-Smith Vilmos angol admirális. Metternich egyik báljának végén kocsijával előre hajtatott, s mivel azt hitte, hogy a bécsi rendőrség nem érti meg, ha ő katonai rangját mondja be, azt mondta, hogy ő anglikán püspök.[26]

Lefèbre Ferenc francia tábornagy közlegényből lett herceggé, felesége mosónő volt, s mindketten műveletlenek maradtak. Viszont kiemeli Pacthod Mihály francia tábornok erős egyéniségét, aki 1814 március 25-én Fère Champenoisenál a gárda élén megsebesülve fogságba esett. Sándor cár azon kérdésére, miért nem adta meg magát előbb, azt felelte: katona vagyok és francia. Amikor az esetet gróf Wratislaw Jenő 3. huszárezredbeli őrnagy meghallja, azt mondja: ki adná meg

[26] Az angol tengerészek is vörös köpenyben jártak t. i.

magát, amíg ezekből a kutya legényekből egy is életben van. A németeket jellemző egyenességnek nevezve említi meg Hohenlohe-Langenburg Lajos herceg esetét, aki így szólt francia származású fiatal nejéhez: mindennél jobban szeretlek, de ha népemet boldoggá tehetném, a német fajt egyesíthetném, képes lennék téged várandós állapotban átszúrni, s kardomon véredet megcsókolni. Helyteleníti viszont gróf Batthyány János huszáralezredes eljárását, aki szemrehányást tett nejének azért, mert táncolt Beauharnais Jenő herceggel, aki azelőtt ellenség volt. Filangieri Károly nápolyi tábornokról dícsérőleg említi fel, hogy egy egész évet Coppet svájci faluban töltött el Stael asszony társaságában, ami szellemének rendkívül szép és érdekes fellendülést adott.

A kritika igen erős fegyvere Széchenyinek akkor is, ha közelebbi ismerőseiről, fellebbvalóiról van szó. Ez a támasztéka arra, hogy a hétköznapi hibákon felülemelkedni igyekezzék. Gróf Zichy Károly miniszter, aranygyapjas, házának szellemét abból ítéli meg, hogy egyszer hideg pástétomot kér, de helyette meleget hoznak, amit a tudatlan, *alkalmi* inas hidegnek erősítget. Máskor azt találja nevetségesnek, hogy az egyik inas felkapja az üres pezsgős üveget, hogy majd megtölti. Az önkényeskedésre példának hozza fel Lichtenstein Vencel herceg ezredes eljárását, aki elveszett gyűrűje miatt bezáratta inasát. Amikor az megkerült, s a közhuszár így ártatlannak bizonyúlt, semmi elégtételt nem adott neki, egyszerűen visszafogadta szolgálatába. Saját ezredesét, Simonyi József bárót, szavát nem tartó, megbízhatatlan jellemű embernek találja. Megrójja azért, hogy egy ízben vadászkabátban, mellén a Lipótrenddel sétálgatott a bécsi utcákon, hogy Stadion külügyminiszternek tartsák. Ferdinánd toscanai főherceg azt hiszi, hogy őt kiváló tulajdonságai miatt Isten a nép boldogítására hívta meg, s nem bántja az, hogy mindenki gyűlöli. Lützow konstantinápolyi követ iránt nem tud felmelegedni, bár igen előzékeny iránta, mert tudatlannak találja, aki a bécsi dialektust utánozva beszél. Korfuban P. ezredes konzulról minden bemutatkozás nélkül megállapítja, hogy osztrák ember. Bántja, hogy többnyire nevetséges figurák képviselik a külföldön hazánkat.

Páduában a lóversenyen 1818-ban B. őrnaggyal találkozik öt évvel azelőtt készített egyenruhában. Wojna Móric 4. ulánusezredbeli alezredesből lassan kiábrándul, mert olyan lengyel, akiben semmi eredeti sincs. De a korlátolt katona típusa nála Wartensleben tábornok, aki komolyan azt hitte, a magyarok még őt is megválaszthatnák királyukká. Gróf Auersperg alezredest hallván beszélni, önként azt mormolta: adjatok neki szénát. Amikor János és Lajos főhercegek 1815

október 26-án az angol trónörökösnél megjelennek, kíséretük: gr. Morzin Péter tábornok és br. Pley András ezredes oly ügyetlenül viselkednek, hogy szinte hihetetlen. írja naplójában. Apponyi Antal párisi követről elismerően nyilatkozik. Schwarzenberg fővezért mintaképnek szeretné tekinteni. Metternichhel már ekkor sem rokonszenvez, bár még nem oly lenéző a modora, mint később. Megalázónak találja azt, hogy 1815 szeptemberében Párisban órákon át kell Metternich és Schwarzenberg előszobáiban várakoznia, amidőn előléptetése miatt keresi fel őket. A válasz igen lesújtó: a király még hadnagyi kinevezéseket se akar eszközölni. De ennél is jobban bosszantja a két nagyúr alakoskodása, akik úgy tesznek, mintha nagyon el lennének foglalva. Elégtétel hangzik ki Széchenyi következő soraiból: este gróf Zichy Ferencné színházi páholyában óraszámra látta a fővezért hátul egy széken szundikálni. Amikor megszólította, zavarba jött, alig tudott vele komolyan beszélni.

Környezetének egyik leginkább nevetséges alakja még Siuntin Serafin ezredorvos, aki 1815 őszén Bécsben kezeli. Óraszámra mond neki lehetetlen hadi történeteket. Egyik jellemző pld. az, hogy a francia harctéren 40 ellenséges katona egyszerre halott lett az ijedtségtől, amikor a kisebb számú vörös mantlisok (tengerészköpenybe bújtatott horvát gyalogosok) megtámadták. Széchenyi természetesen alig várta, hogy a „kezelések" alól kimenekülhessen a szabad levegőre.

Amikor azt beszélik el neki, hogy egy osztrák tábornok megbolondult, mert a Lipótrendet nem kapta meg, azt a véleményét fejezi ki: ha az embernek nincs vidám életnézete, jobb ha a már elnyert ordó is elvész.

Azért, amit a körülmények külső dísz és elismerés formájában megtagadnak tőle, kárpótolja az a nyereség, amit saját lelki erői felismerésében és kifejlesztésében elért. Aki Széchenyit üveges batárjában többnyire könyvet olvasva utazni látta, aki megszólta azért, hogy állandóan szabadságot kérve és kapva a külországokat járta, alig sejtette, mi ment az ő belsejében az elmúlt néhány év alatt végbe. Amíg ivadéktársainak nagy többsége megelégedett azzal, hogy szerelmének tárgyat keresve, az élet bajaival tovább nem törődött. Széchenyi lelkét mély és önzetlen vonzalmának ki nem elégíthetése nagyobb célok elérésére ösztönzi, katonai sikerek által nem táplált ambiciója más teret keres magának. A békeévek alatt erre készül elő tudatosan elgondolt rendszerességgel.

Olaszországban, Franciaországban tökéletesíti magát a nyelvismeretekben, külön tanítót fogad, aki a klasszikus okor nyelvi nehézségein átsegíti. Londonban, szerinte a világ-

nak ezen legunalmasabb városában a nap minden óráját tanulásra szenteli, olvasmányait úgy osztja be, hogy változatosak legyenek. Lehet, hogy egyszer az ő karrierje is emlékedni fog, írja atyjának, csak az öreg kokott, a Fortuna nem akar segítségére jönni, addig kárpótolja az önmegnyugvás és öntudat. Úgy örül annak, hogy új ezredéhez, a Hessen-Homburg huszárokhoz bevonulhat, mint vőlegény a menyasszonyának. Lassan életelvei is kialakúlnak. Úgy véli: a múltat ismerni kell, hogy az ember megítélhesse, mi fog történni, s lássa, hogy semmi nem jön, a mire előkészült. Kellően értelmes-e már, a helyes úton halad-e már, kérdezi ismételten önmagától?

Mielőtt Londont elhagyná, számadást vet önmagával: közelebb jutott-e céljához, nem-e? Nem tud reá határozottan válaszolni.

Sokan különösnek találták, hogy ő huszárkapitány létére naponta órákat tölt el gépek tanulmányozásával s a lovak ápolásának elsajátításával. De ez érthető: az angol hadsereget, amely a legelső a világon, hiába hasonlítja össze a mienkkel, nekünk nincs hadseregünk. Hogy legyen, ahhoz Ausztria mostani egész nemzedékének meg kellene halnia.[27]

Keleti hosszú utazása alatt, amikor a legtöbb ideje van a gondolkozásra és olvasásra, eszméi tisztábbak lesznek, gondolatai emelkedettebbek. Úgy érzi, írja atyjának 1818-ban, az elmúlt félév alatt igen sokat látott és tapasztalt, a fátyol lehullott szemeiről, most tisztán lát, nem képzelődik annyit, mint azelőtt. Elhatározta, hogy tovább fog szolgálni. Hogy szabadságot kér-e vagy bevonúl szolgálatra, katonai pályáján, amely nem fényes, különbséget nem okoz. Engedje Isten, hogy idősebb korában a királynak és az országnak jó szolgája lehessen. Ha alacsony sorban lesz, akkor is megnyugszik, ha pedig fölmegy a dolga, s több módja lesz honfitársainak szolgálnia mint másnak, hálatelt fohásszal imádkozik Istenhez. Az ambiciót most csak nevéről ismeri. Ó mi hasznosat végzett eddig? Életének csak kevés órájára tud örömmel visszagondolni, a legtöbbet szeretné meg nem történtté tenni. Könnyelmű és fiatal volt, de érzi, még minden jóra fordúlhat. Atyja nem kívánja nevét az újságokban olvasni, mellét az érdemrendek soraival ékesítve látni, hanem azt, hogy jó ember legyen, akit Isten és emberek szeretnek. Az évek folyása alatt alakja megváltozott s lelke is megnemesbedett, a hazulról eltávozott, könnyelmű ifjú barnára lesült, ki soványabb mint kövér, aki

[27] Hosszú elmélkedést szentel annak: melyik monarchista állam helyzete rosszabb, ahol a király ostoba, vagy ahol okos, de rossz. Ennek hatása van a hadvezetésre is. Naplói I. k. 570—573. l. Érdekes fejtegetés az is, milyen hatást tesz reá az angol hadihajó tisztikara, fegyelmezettsége. U. ott, 589—590. l.

szülei megelégedésére akar élni, alattvalóinak atyja lenni, akit keressenek, akik eddig elkerülték és kedveljék, akik gyűlölték. Jó kedve és vídámsága tehát megmaradt.

> Oly jól esik nekem az a gondolat, írja szintén 1818-ban, hogy az embereket a szerelem avatja be igazán az életbe, csak ezen érzelem nemesíti meg, teszi nagyokká őket. Bizonyára csak a szerelem tesz íróvá, vagy művésszé. Óh, ha általa lehetnék én is valami. De nálam máskép van az. Mert ha évek multán olyan ember válnék belőlem, akit azon a vidéken, ahol él, áldanak és imádnak, és ha ezt ő iránta való szerelmemnek köszönhetném: akkor önmagamat kellene megvetnem. Ez olyan gyengeség volna, melynek szégyenét és gyalázatát, a nagy égre mondom, soha el nem tudnám viselni.

A Rómában élő tudósok munkájának szemlélése s olvasmányai arra csábítják, vesse magát az elvont tudományok művelésére. Ha ezen vonzódását követi, kétségtelenül kortársához, Humboldt Sándorhoz mérhető elmélyedő tudós vált volna belőle. Mert belső érzése azt mondogatja neki, valami magasabbra született, semhogy egy asszony lábainál ülve sóhajtozzék a boldogság után. Férfiasságot és büszkeséget érez önmagában. Gazdag, fiatal, erős akarattal megáldott, aki vállalkozhat bármire, mi egy férfiúnak szégyenére nem válik. Olyan szeretne lenni, aki mindig hű marad önmagához, megtartja kedélye nyugalmát, ehhez *önállóság, függetlenség* és *szabadság* kell. Mindezért áhítattal tudna hosszú éjeken át imádkozni.

Hazája ekkor még ritkán merül fel lelke előtt. Néha úgy érzi, el is tudná hagyni. Csúnyácskának találja, mint sok ifjú, aki máshol szebbet is látott. Elhatározza, hogy hazatérve, futóhomokos alföldjeit is megnézi, lehetne-e rajta még segíteni. Hosszasan elmélkedik hazája életkora, s a hazaszeretet tartalma felett is.

Nem tud megszabadúlni attól az érzéstől, ami a genieknek állandó kísérője, — hogy amint eddig is történt: a jövőben is egyedűl járja útját, nem lesz akivel együtt mehet. Keresi ennek okait: kutatja, van-e olyan öröklött tulajdonsága, amely miatt nem kedvelik? Az is bántja, hogy fölöttesei nem értékelik kellően; elkészül minden eshetőségre, arra is, hogy bevonúltatják az ezredhez. Csak az lesz rossz, ha a nyugodt, szemlélődő életből, amelybe úgy beletalálta magát, a protegáltak tömegébe kell elvegyülnie. A kapitányi egyenruhát, immár a negyedik színnel tarkítva, nem szívesen veszi fel. Sűrűn ismétli, azzal is megelégszik, ha őrnagyi címet kapna.

1819 egyik nyári vasárnapjának reggelén megfürdött a

Dunában, s kiment a Praterba reggelizni. Az idő felségesen szép volt, s ő majdnem egyedül a nagy fasorban. Elgondolkozva leült, s lelke előtt elvonult addigi pályája: úgy érzi, hibás volt neveltetése, tudatlanul ment a katonai pályára, amely nem neki való, mert ambícióját nem elégíti ki. De ki nem mondhatja el magáról ugyanazt? Nem volt-e más is, akinek elvei támadtak, amiket nem tudott megvalósítani? Beismeri, hogy mellőztetése érzetében nem működött kellő szorgalommal, szárnyaszegett volt, reménységét elvesztette. Szeretne bepillantani jövőjébe, de az ködbe burkolva áll előtte; elhatározza, hogy pontot tesz a mult után, s újból kezd mindent. Szendergéséből, amelynél elbűvölőbbet alig érzett valaha, egy feléje ügető lovas: sir Gordon Róbert angol követ ébresztette fel. Széchenyi őszintén feltárta előtte gondolatait, amelyek fölött élénk vita indult meg köztük. A nagy műveltségű diplomata igen jótékony hatással van azon elhatározására: tovább szolgál mindaddig, amíg szembetűnő mellőzés nem éri.[28]

Igazságtalan önmaga iránt, amidőn azt mondja: szerencséjét maga tiporta el: kevés volt emberismerete, szűk előrelátása, nagy ügyetlensége és fecsegő a természete. Annyi mégis bizonyos, hogy fenntartás nélkül hitt az emberekben, ami minden geniet jellemző bizonyos fokú naivitás, ügyetlensége azt jelentené, hogy nem kért kegyet és elnézést, ahol érdemei jutalmazását várta, s egyenes szókimondása is sok ellenséget szerzett neki. Gyakran keresi ő is az eszközöket, amelyek által mások, nála sokkal jelentéktelenebb egyének érvényesültek, s ha megtalálta: nem kívánta felhasználni őket. Ilyen volt pld. anyja azon terve, hogy Jób Sebestyént, a királyné gyóntatóját kéri fel, járjon közbe fia előléptetése érdekében.

Rontotta helyzetét az is, hogy a mellőzés érzete állandóan ott rágódott lelkén, türelmetlenné teszi. 1819-ben abban állapodik meg gróf Hardegg Henrik tábornokkal, a katonai méntelepek parancsnokával, hogy az állomány felfrissítése céljából mint a hadsereg megbizottja. Arábiában 15 kancát s vagy 10—12 csődört vásárol.[29] A megbízatást előbb lekicsinyli, olyan az érzése, mintha lovásznak tartanák. Később arra gondolva, hogy alkalma lesz érdemek szerzésére, Angliából megrendelt kis utazó ágyat, sátrat stb., amelyeket tengeri hajón hoztak neki Triesztbe. Majd izgatottá lesz a miatt, hogy két hónapi várakozás után, 1820 februárjában se kap értesítést, megy-e.

[28] A magas gondolatokkal bővelkedő párbeszédet l. Naplói I. k. 706—733. l. Magyarúl a *Budapesti Szemle* 333. számában.

[29] *Hardegg* gr. levelei gr. Viczay Mihályhoz a hédervári levéltárban 1817—1830-ig. A bábolnai lótenyésztés fejlődésére igen becses részleteket tartalmaznak.

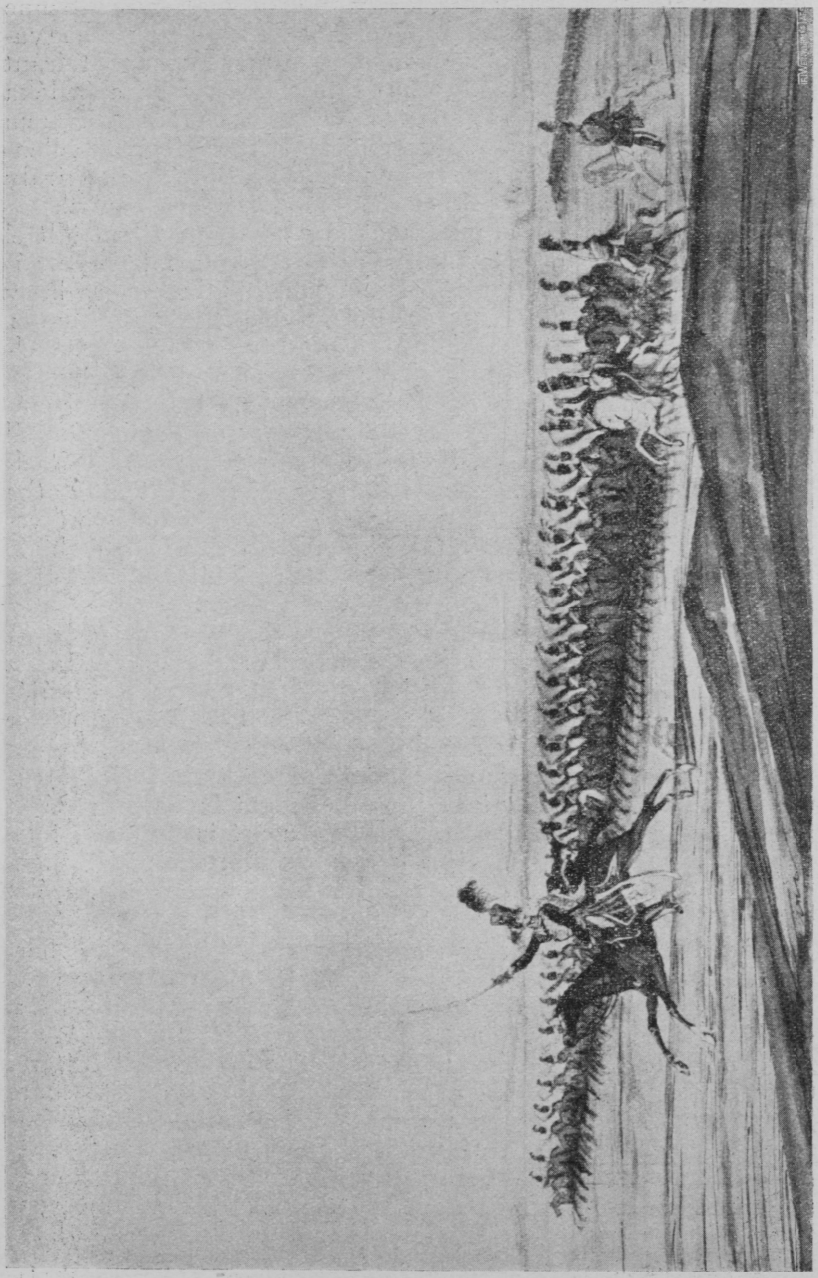

Gróf Széchenyi István huszárjai élén. (Széchényi Fanni grófnő aquarellje után.)

nem, amit ő arra magyaráz, hogy a királynak nincs benne bizalma,[30] közli tehát Hardeggel, hogy őt szüleinek elhagyására, kényelemről való lemondásra a király és hazája iránt való szeretet bírta volna. Nem hitte, hogy ezen szándéka valaha megváltozzék. De most úgy látja: ezután már nem teheti meg az útat, s ezt saját elhatározásából írja, az ellenkezőre ne is kíséreljék meg rávenni. A kötelességek a király és a haza iránt bizonyos körülmények közt megszűnnek.

Terve dugábadőlése miatt néhány hónapot otthon tölt el rókavadászattal és saját Angliából hozott lovainak gondozásával. Átlovagol Dénesfára, s ott megütődik azon, hogy Cziráky Antal későbbi országbíró vendégeinek feltűnik az, hogy ő lóháton ment oda. Azt hiszi, azok még a kocsizás kellemetlenségeitől is félnek, hogy tudnának fegyvert fogni, ha ellenség tör az országra? Szegény hazám, hol maradsz el mások mögött, kiált fel! Vérzik a szíve, hogy éppen neki kell azon tapasztalatra jönnie, hogy az ország régi energiáját elvesztett szabadsága adhatja vissza. Bükön megint ámulatba esik: Felsőbüki Nagy Pál, a soproni ellenzék már ismert vezére mondja neki: gyermeket se érdemes a világra hozni ebben a paralitikus országban, de őt mégis arra bíztatják, maradjon meg a hadseregben.

1820 június 18-án parancsot vesz át, hogy vonuljon be az ezredhez. Különös hangulatban volt ekkor: a behívóban az állott, szabadsága már régen lejárt. Ez valami rosszakarójának a munkája lehetett, mert ő nem volt szabadságon, akkor készült Arábiába. Hogy a behívásnak engedelmeskedett, ősz atyja kívánságára tette, egyébként aligha tudta volna reászánni magát arra, hogy terveit, szabadságát és függetlenségét hosszú ideig szögre akassza. Helyzete azért is különös, írja, mert tulajdonképen nincs miért felindulnia: pályáján nem megy se előre, se hátra. Minden attól függ egyébként, az élet hogyan tükröződik vissza a lelkünkben.

Rendbe hozta tehát felszerelését, vett Lichnovsky hercegtől 200 aranyért egy „rossz" szürkét, amely 50-et se ért meg, de arra gondolt, ő a szabad ember, miért ne vegyen barátjától az „elnyomott" német hercegtől drágábban egy lovat. A fogadtatás Debrecenben nem igen tetszik neki: kapitány társa borízű hangulatban a nyakába borúl, édes bruderkám felkiáltással. Elfoglaltsága a szokott nyári katonai munkakör most is. Augusztus 9-én századát a Nagyerdőben megvendégeli, 20 meszely bort, 10 forintnyi kenyeret és 20 forintnyi szalonnát esznek meg. Egészen elérzékenyül a derék magyar fiúk láttán, a hegedű, cimbalom és duda csaknem sírós han-

[30] Kétségtelen, hogy a király környezete, főleg Kutschera akadályozta meg ezt is.

gulatba hozzák. Úgy érzi, ősei is Attila lovasai között száguldhattak az Alföld rónáin keresztül. Felébredt benne fajának féltése most már tisztán és félre nem érthetően: a nemzet sajátságait nem szabad bántani, inkább vigyázni kell reájok mint a fog zománcára. A század hangulata olyan lelkes volt, hogy ő attakirozni mert volna katonáival. Milyen nehéz feladat lehet, elgondolja, vagy harmincezer embert így felhangolni!

A nap még azért is nevezetes marad életében, mert este a Bikában találkozik a Göttingából visszatérő Wesselényivel, akiben övéhez hasonló lelket és törekvéseket fedezvén fel, vele örök barátságot köt.[31]

Sokat olvas most is, egész utazó könyvtárt visz magával s a sok ide-oda járás, vendégeskedés dacára igyekezik programmot összeállítani és azt keresztül vinni. Diószegen pl. a következők elvégzését tűzi ki maga elé:

1. Görögországi útijegyzeteit előszedi és rendezi.
2. Kidolgozza azon kérdést: a lélek tökéletességével az életrevalóság mennyiben egyeztethető össze.
3. Értekezést ír a lótenyésztésről.
4. Értekezést állít össze a portyázó hadjáratról és az előőrsi szolgálatról.
5. Kutatja, mi lenne az általános reform Ausztriában.
6. Gondolkozik a nemzeti nevelésről.
7. Befejezi regénytervezetét.
8. Lefordítja Childe Haroldot.

Az akkori eszközök mellett végrehajtott sorozás szomorú érzéseket ébresztenek benne. Igen fontos eseménynek tartja ezt; a katona esküjével életét szenteli a királynak, a kivel szerződést köt arra, hogy életét, javait, idejét és nézeteit a katonai rangért, ideális megtiszteltetésért, egyenruháért és kevés zsoldért feláldozza.[32] Ebből a szempontból nézve a verbuvált anyag testi erő, jóság és kitartóság szempontjából igen silány. Sokan kinevetik a csapatok szigorú fegyelmét, azt mondják, ezzel a vezetőség 50 évvel elmaradt, de nem veszik észre, hogy a hajfonattal és puderral a katonák jó ruházata is megszünt. Hát mivel készül a hadsereg a háborúra elő, kérdi ő. Mit érnek az évekre terjedő fáradozás, kitartó szorgalom s a legjobb szabályzat?[33] Fogalmunk sincs a tulajdonképeni katonai nevelésről se fizikailag, se lelkileg, s ha a

[31] Ebben a kiélt és öreg országban elgondolhatja, mennyit ér nekem fiának barátsága, írja Wesselényi anyjának.

[32] Széchenyi ezen eszmemenet megírásakor a Contrat Social hatása alatt áll, amelyet akkoriban olvasott.

[33] Azt a kis becsületet, írja máshol, melyet gyűjtünk magunknak, míg Mars hadisten szolgálatában állunk, biz' Isten oly csínnyán kell őriznünk, mint egy szűz leányt.

multban lefolyt hadjáratra gondol, úgy látja, a háború kimenetét inkább a szerencsétől és sorstól várták, mint alapos számítással, kellő meggyőződéssel előkészítették: hogy fegyvereiknek győzniök kell, mert a sereg szelleme kitünő, a fegyverek tökéletesebbek, mint voltak, a mozgóképesség nagyobb, a katonák egészségesebbek és kitartóbbak, a lovak kitünők, a ruházat tartósabb és a célnak jobban megfelel, mint azelőtt stb. Minderre nem gondol senki, hanem 25 évig állandóan vert bennünket Napoleon, míg végül Isten megszánta balgaságunkat és az ellenséget megalázta a vereséggel. Mert dőreség a szerencsében vakon bízni: a hadi szerencse a legjobb fegyvertől és felszereléstől függ, s a szerencsét munkával kell kiérdemelni, magunkhoz kényszeríteni és megtartani. Lám a közéletben a képzett ember mennyivel megelőzi a tudatlant! A halált vagy üdvöt hozó háborúban a mellékkörülmények döntenék el a sikert?

Az előkészítéshez azonban megfelelő vezetők is kellenek. Saját ezredénél ennek éppen az ellenkezőjét látja: Simonyi ezredes megbízhatatlan jellemű ember, aki mindúntalan érezteti vele felsőbb rangját, emellett állandóan kölcsönökért zaklatja. Illésy Sándor tábornok dandárparancsnok aprólékos felfogású, többször hangoztatja a tisztikar előtt a szabályzat betartásának fontosságát. Ahogyan később útitársai Széchenyibe belekötnek azért, hogy a Dunán lefelé hajózva behajóztatta csukott batárját, hogy abban zavartalanúl olvashasson, most amerikánusnak csúfolják azért, hogy a tábor mögött külön sátorban lakik, amelyben fűthető kályha is van. Csodákat beszélnek erről az emberek, írja, holott Pesten vette 20 forintért. Draskovich Györgyné nyiltan megmondja neki, hogy különcnek és a mások bajai iránt érzéketlennek tartják az emberek. Széchenyinek ez eszébe juttatja, hogy atyját atheistának, lángoló hazafinak, dühöngő royalistának és imádkozó fráternek nevezték ugyanazon időben a bécsiek.

Pesten később azon akadtak fel, hogy nem ment senkihez átutazóban látogatóba, bár ő fagyos lábaira nem tudott csizmát húzni, és bőrsapkát vitt magával csákó helyett. Volt idő, amikor azt is szemére hányták, hogy sok külföldi bort, selymet stb. hozat be, tehát igen liberális gondolkozású!

Estei Ferdinánd főherceg főhadparancsnok többször meghívja magához ebédre. Atyja halála miatt Bécsbe menvén, újra tisztelgett előtte. Azt mondja róla: aligha volt színész a világon, a ki olyan kevés hivatással ment volna pályájára, mint ő, s aki kevésbbé igyekezett volna a nagyfokú tulajdonságot és érdemeket látszólagos jósággal és szeretetreméltósággal takargatni. Olyan komor arccal járt el a hadsereg megszemlélése közben, mint Publius Cornelius Scipio. Az

egész vígjáték: lovak, fegyverzet, ruházat, fegyelem, rend és tudásban visszafejlődő seregnek komédiás vezére. Alig tudja nevetés nélkül megállni, ha ténykedéseire gondol. Eszébe juttatja, hogy a drezdai csata után, állandóan csatakos időben a főherceg egyik ezredtől a másikhoz lovagolt, kezet fogott a tisztekkel abban a hitben, hogy a katonák szeretik, mert megosztja sorsukat, holott a tisztek szidták, mert a nyomorúságos helyzetben új ruhába kellett bújniok, a legénység meg, mivel enni nem kapott a hosszú szemle alatt. Azzal, hogy a komisz csákó, bakancs és köpeny jó-e, célszerű-e, senki nem törődik, azt hiszik, elég, ha néha mutatkoznak az emberek előtt.

Mások, főleg Grassalkovich hercegné biztatására november 13-án a haditanács tagjait járja sorra. Mindegyik megígéri, hogy a következő kinevezéseknél sorra kerül. Kilépési szándéka ekkor már köztudomású, de mindenki biztatja további kitartásra: Cziráky Antal gr. és Végh István baranyai főispán azzal vígasztalják, találhat más magyar ezredesre, aki kinevezteti. Pap Ferenc a 32-ősök ezredese úgy látja, háború lesz az orosszal, akkor pedig van kilátás az őrnagyi csillagra. Mi lesz vele, teszi fel a kérdést önmagának újra meg újra? Arra, hogy a pályájával összekötött függő viszonyt elfogadja, nem tudja magát elhatározni, viszont még nem látja a teret, ahol a névtelenség homályából kiemelkedhet.

1821 nyarán és őszén néhány hetet a magyarországi és erdélyi ménesek megszemlélésével tölt el, a mi hasznos munka volt és egyidőre elvonta megszokott gondolataitól.[34] Erdélyben Wesselényit megy meglátogatni, mert a zsibói ménes egyike a legrégiebbeknek. Kolozsvárt és Brassóban megismerkedik a vezető katonákkal, akik között Villata Ferencet, az 5. dragonyos ezred parancsnokát találja képzett katonának, vele sokat beszélget a hadsereg állapotáról.[35] Érdemesnek tartja Villata reformterveit is feljegyezni naplójában, minthogy azokat ő is helyesli:

1. Össze kell írni a hadiszolgálatra alkalmas egyéneket, a katonafogással felhagyni.

2. A gazdászati bizottságot fel kell oszlatni, e helyett minden ezredes maga veszi át a pénzt, s gondoskodik a szükségletek beszerzéséről.

3. A sereget osszák be állandóan megmaradó dandárokba és hadosztályokba.

---

[34] Az akkori magán ménesek lóállományának általa készített becses összeírását l. a *Gr. Széchényi cs. tört.* III. k. 517—520. l. A lónemesítés ügyében Wesselényivel 1821—1822-ben kifejtett tevékenységét l. a *Katholikus Szemle* 1927, III—IV. füzetében.

[35] Szerinte Lichtenstein Lajos hg. altábornagynak is helyes nézetei voltak a hadsereg akkori állapotáról. Naplói, II. k. 80. l.

4. Az ezredeket laktanyákban helyezzék el, amiket nagy folyók mellett építsenek fel, hogy a szállítás könnyen történhessék.

5. Ne a katonák nagy számára, hanem azok kiválóságára helyezzék a súlyt.

6. A legkitünőbb fegyvereket adják az emberek kezébe.

7. A beállás 20 és 40 évre történjék. Aki ezen felül szolgál, az állam tartsa el, elkülönítve a rokkantaktól.

Bécsbe visszatérve újra elmegy Károly főherceghez, a nádorhoz, hogy kineveztetését kérelmezze. Ezen alkalommal ismét újabb hibát követ el: Lajos főherceg táborszernagy előszobájából, minthogy fél óráig megvárakoztatta, elment. Ismerősei mulattak az eseten, amivel az érzékeny főherceget bizonyára fölingerelte maga ellen. A társaságban Széchenyi hangoztatja, hogy nem született az előszobákban való várakozásra, sőt Károly főherceg asztalánál nyiltan kijelenti, hogy a jövőben a radikálisok közé fog tartozni.

Szóba kerül Metternichnél az, hogy Eszterházy Miklós herceg testőrkapitányt Széchenyi elkíséri Angliába a koronázásra; azt is beszélték, hogy a király őt szemelte ki, hogy nevében a perzsa sahnak ajándékot vigyen. Egyikből se lett semmi. Némi kárpótlásúl 1825 tavaszán Reimsba küldték ki. Ez volt az egyetlen hivatalos megbízatása lemondásáig. Elégedetlenségét a kormány politikájával a nápolyi kérdésben nyiltan hangoztatta, úgy véli, Metternich meghibbant a hiúságtól. Ki ne venné zokon egy huszárkapitánytól, ha politizál? Afféle nyilatkozatot, hogy a 145.000 orosz átvonulása az országon, akik a monarchia nápolyi háborújában felhasználtattak, a trójai falóhoz hasonlít, s szabad-e valakinek népét a vágóhídra vinni, hogy barátját támogassa, még a nem abszolutizmus felé hajló kormány is nehezményezné.

1821 márciusában kineveztetése elmaradván, megint felteszi magának a kérdést, mi szeretne lenni, helyesebben mely úton érné el életcélját. A felállított sorrendből látszik, hogy még katona szeretne maradni és ha az nem lehetne, nem tudja, milyen pályát válasszon:

1. szeretne híres katona lenni, sok kitüntetéssel és ismert névvel,

2. szeretne egész életén át utazni, a végén idegen földben meghalni,

3. szeretne megházasodni, s függetlenül a társadalomnak élni,

4. szeretne nőtlen maradni, mint agglegény lótenyésztéssel foglalkozni,

5. szeretne diplomáciai pályán működni,

6. szeretné mindentől szabadon Svájcban, Franciaországban, Angliában és Olaszországban az élet gyönyöreit élvezni,

7. szeretne egy politikai párt élén az igazságért és jogért küzdeni,

8. szeretne szépíró lenni, verseket és színdarabokat írni.

Miért nem boldogul éppen ő a katonai pályán, kérdezi sürűn önmagától. Szemei előtt megy végbe egész sora az előléptetéseknek, akiket nem irigyel, de magánál nem tart különb embereknek. Amikor meghallja, hogy gróf Clam-Martinitz Károly alezredeshez beosztják Ferenc főherceget, tudja, hogy hamarosan ezredparancsnok lesz belőle. Mintha minden összeesküdött volna érdekében, még Meade Selina is nőül megy hozzá, akiért ő éveken át epekedett. Ott van Esterházy Mihály gróf, aki akkor kezdett szolgálni, amikor ő már osztályparancsnok volt, s most valószínűleg őrnagy lesz belőle. Nem is szól gr. Wrbna Lászlóról, aki megelőzte, de annak atyja főkamarás, neje pedig Golasewska asszony. Ez történik rendesen, ha fiatal nő idősebb emberhez megy nőül. Csak nem követheti Lichtenstein Károly gr. kapitánytársa példáját, aki azáltal akart érdemeket szerezeni, hogy egy katonai ünnepélyre százada minden emberének szakállát kisüttette! Valóban, ki tudna ilyen seregnek ellentállni? Vagy ott van unokatestvére gr. Desfours Vencel tábornok. Valljon Julius Caesar seregében vitte volna-e ennyire, kérdi. Gr. Wimpfen Ferenc 17 éves korában lett hadnagy, felvitte a táborszernagyságig. Olaszországi utazása alatt Sz. szerint mindössze azt figyelte meg, hogy a tyúkot Nápolyban a falhoz vágják, nem tekerik ki a nyakát, mint nálunk.

Baj volt az is, hogy ezredparancsnoka nem nagy tekintélynek örvend Bécsben. Azt a tanácsot adja Széchenyinek, ha már nem juthat másképp az őrnagyi ranghoz, vegye meg valamelyik tiszttársa elsőbbségét, akkor talán nem vetik vissza. Erre Morvay Ignác kapitány hajlandónak is mutatkozott. Széchenyi tárgyalásba bocsátkozott vele, s évi 100 aranyat hajlandó volt neki fizetni élete végéig. Morvay előbb ingadozott, később többet akart elérni, s így az alku abba maradt. Két okból nem hagyja most már el a katonai pályát: reméli, hogy legalább az őrnagyi címet megadják neki, másrészt betegeskedő édesanyja kérésére, aki szomorúan látta fiának szembetűnő testi satnyulását, amit lelki bajai idéztek elő. A sugárnövésű ifjúból sárgásba menő színű, nagy szemöldökű, komor külsejű férfiú lett, aki kerülte az embereket, s csak néha tudott, főként a fehér asztalnál felmelegedni. Most már nem örömmel megy vissza rövidebb-hosszabb megszakí-

tások után az ezredhez, hanem olyan, mintha börtönbe kellene bevonulnia. Simonyi megteszi a lehetőt, felmegy Bécsbe, hogy a Morvay-féle helyeséréhez a haditanács hozzájárulását kieszközölje, de úgy látszik, nem sikerül. Szemrehányást tesznek a grófnak a sok szabadságkérésért, amit legtöbbször a hadi tanács ajánlatára kérelmezett és kapott meg.

1821 októberében végre rászánja magát arra, hogy felmegy a királyhoz s egyenesen attól kéri kineveztetését. Vagy előléptetés vagy nyugdíj, írja naplójában. Rövidre fogva feljegyzi azt is, mit fog az uralkodónak mondani:

> Felség, amióta a hadsereg fennáll, olyan atyának, mint az enyém volt, nem volt még fia, aki ennyi érdemmel és tehetséggel 9 éven át századparancsnok maradt volna. Minden kortársam törzstiszt lett már, csak én maradtam el. Ez fáj. Én pedig életemet adom Felségedért. Ha nem nevez ki őrnagynak, kérek rangom elvesztése nélkül két évi szabadságot, hogy azalatt elmehessek Angliába lovat venni és gazdaságomat rendbehozhassam.

November 8-án került a király elé. Zavartan adta elő kérését, amelyre az uralkodó bizonytalan választ adott, s így minden maradt a régiben. Bellegarde Henrik gróf, a haditanács elnöke tudtára adja, ha nyugdíjba megy, nem kap őrnagyi címet. Egyedül Ferdinánd főherceg tesz érdekében valamit, utasítja Mertens Károly katonai előadót, írja meg a felterjesztést a kinevezésre. A király környezete, valószínűleg Kutschera tábornok most is elgáncsolja, s míg sógora, Zichy Nándor tábornok lesz, Woyna Móric ezredes és mások is előlépnek, az 1823 februári kinevezésekből ő újra kimarad.

Ez nagyon és méltán elkeseríti.

Lehet-e magyarnak katonáskodnia? kérdezi. Pál bátyja a katonai hatalomnak a megyék elnyomására történő felhasználására célozva biztatja, lépjen ki, hiszen most már csendőröknek használják fel őket. A katonaságot majdnem bizonyosan elhagyja, írja Wesselényinek (1822 nov. 27.), mert valaki azt mondta róla: sok eszméje van. Minek töltse idejét hiába, ha itt csak gondolatszegény emberek tudnak érvényesülni. Érzi, hogy a magasabb körök általában elégedetlenek vele. Metternich azt mondja neki 1823 első napján, amikor újévet megy hozzá köszönteni: szívesen kiengedi külföldre, mert bárhol jobb lesz neki, mint hazájában. Valószínűleg értesült már arról, hogy az elégedetlen huszárkapitány Magyarország alkotmányos jogairól készül egy röpiratot írni és kiadni.

Március 19-én felmegy ismét Mertens ezredeshez és Bellegarde grófhoz a haditanácsba. Sok reménységet most se nyújtanak neki, de legalább őszinték hozzá. Kutscherában

ellenben hamisságot tapasztal. Az ő ügyére nehezen kerül a sor, s a következő beszélgetés folyik le köztük:

Ő: Azt mondják, a magyarok nem akarnak szolgálni.

Kutschera: Az igaz, ha már hét szilvafájuk van, elmennek.

Ő: Azt hittem, végre a magyar tiszteket is előléptetik.

Kutschera: Ő nincs tekintettel vagyonra és származásra, csak érdemekre és alkalmasságra.

Milyen különösen hangzik mindez éppen az ő szájából. Elfog a bosszúság és keserűség, írja naplójában.

Kutschera egy évvel később azt is megakadályozza, hogy Zsófia főhercegnő főudvarmesterévé nevezzék ki. A király kérdésére sietve mondja: az Istenért, csak őt ne vigyék be az udvarhoz. Így kerül Lajos bátyja az állásba.

Simonyi tovább is biztatja, fogadást ajánl neki, hogy 3 hónap alatt kinevezik. A gróf tevékenysége a lónemesítés ügyében akkor már közismert volt és nevét becsüléssel emlegették. Megkéri unokatestvérét Desfours Vencel akkor még ezredest, beszéljen érdekében Ferdinánd főherceggel: vagy nevezzék ki, vagy mondják meg, hogy ez lehetetlen, s ő akkor pályáját a csillagok járása szerint igazítja, megkísérli a királynak és hazának máshol szolgálni. Mennyi magyar ezred van, amelyben nincsen magyarúl tudó törzstiszt, s őt mégse léptetik elő. Némileg megvigasztalhatta az, hogy sógora Zichy és gr. Civalart Károly altábornagy, az 1. ulánus ezred másodtulajdonosa, hajlandók átvenni ezredükbe és kineveztetni. Esterházy Miklós herceg ellenben kitérően válaszol neki, amidőn a 32-ik gyalogezredbe kéredzkedik. Lám, milyen erős a faji érzés a magyarok között, mondogatja elszomorodva.[36]

1824 január 20-án szeretett édesanyja elköltözik a másik világba, s Széchenyi úgy érzi, most már rendelkezik önmagával. Akár a predestináció uralkodik az emberek sorsán, akár magunk tudjuk azt irányítani, mint kapitány nem marad meg a hadseregben, írja naplójában. Liebenbergnek, aki háborgó lelkét csillapítani akarja, s arra kéri, vonuljon be újra az ezredhez, goromba levélben válaszol, de azért bevonúl, talán tizedszer mint kapitány, de most már utoljára. Májusban benyujtja kérvényét a nyugdíjaztatásért. Június 26-án értesül arról, hogy nem fogadták el, tehát nem úgy történt, mondogatja magában, ahogyan ő gondolta. Most újra reménykedik, de Kavanagh-Bellyane báró a tanácshoz beosztott alezredes egy héttel később azt tanácsolja neki: kérjen egy évi szabadságot.

[36] A testőrkapitányról máshol is érdekesen nyilatkozik, Naplói II. 83. l.

Kezdődne tehát a kétszínű játék elölről.

Ehhez azonban Széchenyinek nincs tovább türelme. Inkább satyrát hajlandó írni Kayserstern kiöregedett főhadnagyról, aki nem tud érvényesülni. Tartalma az lett volna, hogy Ausztriában akkor, midőn bajok zúdultak rá, nagy becse volt az értelmes, okos embernek, most, hogy a kocka jobbra fordult, tudományt, belátást feleslegesnek tartanak és veszélyesnek, csak úgy hemzsegnek mindenfelé az ostoba fők.

1825 szeptember 11-én fentjár Bécsben, s Kavanagh-Bellyane elmondja neki, hogy Bellegarde valóban felterjesztette újra kinevezésre, de nem jött rá semmi válasz, hanem helyébe gr. Waldstein-Wartenberg Antal 2. ulánus ezredbeli kapitányt nevezték ki őrnaggyá. Kavanagh bátorságot vett magának arra, hogy megkérdezze a király főhadsegédét, Széchenyit miért utasították vissza; ezen okulva minden vagyonos és jómódú magyar elhagyja a szolgálatot. Kutschera válasza büszke volt s egyetlen szóból állott: menjenek.

Harmadnap, szeptember 13-án Széchenyi megjelent Pozsonyban s részt vett a kerületi ülés tárgyalásain.

Utolsó érintkezései katonai előljáróival szintén azt igazolják, a kellő időben hagyta oda pályáját. Szeptember 19-én jelentkezett gróf Hardegg pozsonyi hadosztályparancsnoknál, aki gorombán kidobja, mint egy diákot. Azután behívóparancsot kézbesítenek neki. Erre december 31-én folyamodik a hadosztályparancsnoksághoz, hogy tekintettel az országgyűlési királyi meghívóra, a tanácskozások idejére fizetése beszüntetésével szabadságolják.[37] Nemsokára erősebben érzi, hogy katonai rangja akadályul szolgál abban, hogy kimondja, amit érez, s ne hallgassa el, amit mondani kell.

> „Ezért olyan kemény és méltatlan bánásmóddal illették előljárói, hogy a meg nem érdemlett dorongolást nem tudja tűrni, kénytelen elhagyni a pályát, amelyen élete végéig szolgálni akart."[38]

Ismerősei előtt szintén ezzel okolta meg lemondását tiszti rangjáról.[39] Az 1826 február 13-iki ülésben, amely a magyar nyelv ügyét és az Akadémia felállítását tárgyalta, háromszor felszólalt, s utána beadta lemondási kérvényét.

> „Katonai pályám bevégződött, írja Esterházy Pál hercegnek, s függetlenségem megint nyert. Szerencsés vagyok nyugodt lelkiismerettel, megelégedett belsővel foglalkozásomat fenntartás és kényszer nélkül űzhetni. Remélem, eljön az idő, s ez nem lesz a legszerencsétle-

[37] Fogalmazványa a Széchenyi-Múzeumban.

[38] Levele gr. Teleki Józsefhez 1840 aug. 10-én.

[39] L. gr. Keglevich Jánosné gr. Zichy Adél naplóját a Nemzeti Múzeumban, Quart. Germ. 888/3. sz.

nebb pillanata életemnek, ha nem sokat is, valami hasznosat tudok honfitársaim javára tenni. Ez a kilátás gyönyörrel tölt el.[40]

Naplójába november 20-án azt írja: Es ist angenommen, dass der in Uniform ist, nie auf dem Landtag gegen die Meinung der Minister sein darf.[41]

Arra az önként felmerülő kérdésre, milyen kihatással voltak Széchenyire katonai évei, ő maga adja meg a választ naplójában: ha tudta volna, mit akar, nem ment volna mint egy fiatal medve bele a világba. Lehet, hogy öreg őrnagy lett volna belőle, de akkor nem szerzett volna tapasztalatokat, mert ilveneket az ember leginkább akadályok, szerencsétlenség és füstbe ment tervek árán szerez. E mellett bizonyos katonás modort is megszokott: egyenességet, meg nem hátrálást a nehézségek előtt, s kétségtelen, hogy hazaszeretetének és fajféltésének kifejlődéséhez nagy mértékben hozzájárult

[40] 1826. augusztus 19-én.

[41] Befejezésül felsoroljuk még azon iratok rövid tartalmát, amelyek Széchenyinek u. n. elszámolási ügyére vonatkoznak.

1. 1825 március 26-án az ezred (4. huszárezr.) felszólítja bizonyos elszámolás megejtésére. Erre Széchenyi április 18-án válaszolja, hogy a felhívás homályos, neki annakidején katonai iratai elvesztek, kéri, világosan mondják meg, milyen összegről van szó.

2. 1826. január 21. Átvévén 16 db. nyugtát, arra kéri a pozsonyi hadosztályparancsnokságot, adjon neki némi időt arra, hogy az ügyre vonatkozó iratokat Bécsben és Cenken összeszedhesse.

3. 1826. június 22. Az ezred sürgetésére válaszolja, hogy az elszámolást a hadosztályparancsnokságnál fogja benyújtani, a ruhatartozás címén követelt 131 forintot pedig nyomban lefizeti.

4. 1829. május 12. A pesti térparancsnoksággal közli, hogy kiküldetésénél nemcsak a jogtalanúl visszakövetelt 2068 frt. 6 krajcárt költötte el, hanem azt a sajátjából is megtoldotta.

5. 1828. július 24. A budai főparancsnokság közli a helytartótanáccsal, hogy a kapitányi rangjának megtartása nélkül a Hessen-Homburg huszárok közül kilépett gr. Sz. I.-t 2068 frt. 7 kr. kincstári tartozás terheli. Kéri az ügy megvizsgálását. Helytartótanácsi levéltár, Commissariatica $^{2}/_{149}$ és $^{3}/_{149}$.

6. 1830. január 19. Előterjesztése a magyarországi hadi főparancsnoksághoz, melyben elmondja, hogy a futártiszti küldetéseire vonatkozó iratokat 1814-ben, midőn Párisból Sens-be lovagolt, elvesztette, a másolatokat csak késedelemmel tudta megszerezni, azért kellett a megjelölt határidő kitolását ismételten kérnie. A csatolt nyugták szerint 2068 frt. 7 krajcárról kell elszámolnia; ebből 1498 frt. 29 krajcár kiadást kimutatott, a maradékúl jelentkező 569 frt. 21 kr.-ból ismét elszámolt 45 forinttal, a maradványt: 523 frt. 38 krajcárt hajlandó befizetni, minthogy azokra vonatkozólag iratokat nem tudott beszerezni.

7. 1830. január 19. A pesti térparancsnokságtól haladékot kér a tőle követelt nyílt parancsok másolatainak bemutatására.

8. 1831. január 15. Konkoly Lajos soproni szolgabíró jelenti a helytartótanácsnak, hogy a fenti ügy befejeztetett, Széchenyi a különbözetet kiegyenlítette. Orsz. Levélt. helytartótanácsi oszt. Commissariatica $^{20}/_{110}$.

Az iratok fogalmazványai az 5. és 8. sz. kivételével a Széchenyi-Múzeumban vannak.

az elnyomottság, amelyet elhagyott pályáján másoknál erősebben érezni megtanúlt. Nálánál csak a költők fejezték ki szebben a haza elmaradottsága és elnyomottsága felett érzett fájdalmat, ő az első, aki a kormányon levőknek megmondja, munkáiban megírja, hogy a század uralkodó eszméjére — a mi alatt a népjogok fejlődését érti, — hiába raknak kőlapot a feltámadást meg nem gátolhatja senki. Munkáiban jól értékesíti katonai tapasztalatait,[42] hogy a korabeli országgyűléseken a katonai kérdések is magas szempontból s többnyire a külföldön kifejlődött jognak megfelelően tárgyaltattak, nem utolsó érdeme Széchenyinek. Az 1830-iki országgyűlés törölte el az újoncok fogdosását, ez határozta el, hogy az országgyűlés két táblája közt az üzeneteket magyar nyelven váltsák; ez sürgette, bár keresztűlvinni nem tudta, hogy a magyar ezredeknek csak magyar tisztjeik legyenek, s az örökösödési háborúban már bevált gyakorlat szerint a parancsszó is magyar legyen ezredeinkben.[43] Amikor a fegyelem lazítása ellen felszóllalt, amiért a hozzá nem értők erősen támadták, szintén a tapasztalt katona beszélt belőle. Az 1839 40-iki országgyűlés katonai tárgyalásaiban nem vett részt, amely a kért újoncokat 8 évre megszavazta Deák és Klauzál alapos érveléseire hallgatva. Magas színvonalú volt a katonai kihágások ügyében kiküldött orsz. bizottság jelentésének tárgyalása is 1839 augusztus 31-én.

Egykori tisztttársainak iránta való nagyrabecsülését igen szépen tolmácsolja az 5. huszárezred, amidőn a maguk között összegyűjtött 252 frt.-ot a Nemzeti Szinház építésére elküldik:

„alulírott tisztikar becsületének s dicsőségének tartván, hogy Méltóságodat hajdan mint egyik vitéz, érdemes bajtársát s kapitányát keblében tisztelhette, ezen dicső viszonyt fentartani ... kívánja."[44]

Bártfai Szabó László.

---

[42] A nemesi felkelés elavúltságáról szól a *Hitel* 220—221. *Világ* 85—88 l. A magyar katona erényeiről és hibáiról a *Stadium* 168. l. A naplóiban olvasható megjegyzések egy részét közölték a *Külföldi Utirajzokban*, 34, 61, 210. l. (A lapszámozás az akadémiai kiadásokra vonatkozik.)

[43] Megújítja az 1840 : II. törvénycikk 1. és 12. §-a.

[44] A tisztikar levele Széchenyihez 1836. március 29-én.

A cs. és kir. 4. huszárezred 4. századának tevékenysége 1914. augusztus 12-től augusztus 15-ig.[1]

A cs. és kir. 1. lovas hadosztály. felvonulása során. Csortków környékén gyülekezett. A hadosztály parancsnoka *Peteáni Artur* tábornok. vezérkari főnöke Takács-Tolvay József gróf vezérkari őrnagy volt. Maga a hadosztály a cs. és kir. 4.. 7.. 12. és 14. huszárezredekből állott. A felvonulás tartama alatt határmegfigyelő és biztosító szolgálatot végzett s a közeli felderítést már augusztus 10-én megkezdte: 12-én pedig a hadosztályparancsnok a távoli felderítésre is gondolt s erre a célra a cs. és kir. 4. huszárezred egyik századát — az én századomat — szemelte ki.

1914 augusztus 12-én délben az 1. lovashadosztálytól a következő parancsot kaptam:

„Lovagoljon ma délután századával Hussyatinba: ott háljon meg s holnap hajnalban a 95. gyalogezred egy gyalog- és egy géppuskásszakaszával egyesülve. nyomuljon be orosz területre. derítse fel a vidéket Csemerovcze, Smotrycz. Tyanna, Jarmolinczy. Proskurov irányában és ha ez megtörtént. Gorodokon át vonuljon be a hadosztályhoz. A fent megjelölt útvonalon tapasztaltakról. azaz az ott történő határvédelmi intézkedésekről. valamint az ezen az előnyomulási vonalon működő ellenséges csapatok erejéről stb. tegyen a hadosztályparancsnoknak jelentést."

A század 1914 augusztus 12-én 14 órakor indult el és 18 órakor érkezett meg Hussyatinba, hol a határvédelmi szolgálatot végző 14. huszárezred 1. századának védelme alatt meghált. (38 km. menet).

Hussyatinba megérkezve, megteremtettem a kapcsolatot századom és a csendőrség, valamint az itt határvédő szolgálatot végző 14. huszárezredbeli századdal és beszereztem az ellenségről ezideig beérkezett híreket. Az aznap este ugyancsak ide érkezett gyalog- és géppuskásszakasz részére 10 parasztszekeret foglaltunk le egy szomszédos majorban s ezeket behozattuk Hussyatinba. Miután feladatunkat és ennek terve-

[1] Hozzá általános térkép 44° 49° Hussyatin és 45° 49° Proskurov.

zett végrehajtási módját megismertettem a tisztekkel, a különítmény nyugovóra tért.

Augusztus 13-án 4 órakor indultunk el Bednarówka felé, mégpedig azért erre, mert itt gázló van a Zbruczon és itt akartunk átkelni a határfolyón. Hussyatinnál különben is csak nehéz harcok árán lehetett volna végrehajtani az átkelést, mivel a magasabb orosz part erősen meg volt szállva — tűzérséggel is — ami nemcsak megnehezítette, hanem valósággal kivihetetlenné tette volna a különítmény vállalkozását. Az előrerendelt felderítőjárőr jelentette, hogy az ellenség a tulsó parton megszállotta a gázlót. A megszálló erejét nem tudta pontosan megállapítani; arcvonalának hosszúságát 200 lépésre becsülte.

A gyalog- és géppuskásszakasz, a Bednarówkától nyugatra elterülő erdőben, szembetámadáshoz fejlődött; a lovasszázad elvonult az erdőben Trojanówka felé, itt leszállott a lóról és oldalbatámadta a Bednarówkánál álló ellenséget. Ez 7 órakor északi irányban visszavonult. A különítmény ekkor átkelt a Zbruczon s a folyó túlsó partján menetalakzatban folytatta útját, miközben ismét megkezdte Csemerówcze irányában a felderítést. Egy fél lovasszakasz parancsot kapott, hogy a különítmény baloldalán, az ellenség felőli oldalon haladva, biztosítsa a különítménynek ezt az oldalát s ezenfelül lássa el a felderítést.

A határfolyón történt átkelés közben három huszár elesett, négy gyalogos pedig megsebesült. A halottakat a Hussyatinban maradt ütközetvonat parancsnoka temette el; a sebesülteket az egészségügyi járőr bekötözte és útbaindította Csortkówba.

Patek hadnagy, a gyalogszakasz parancsnoka, aki épen a háború kitörésekor került ki, mint hadnagy a bécsújhelyi akadémiából, rendkívül hősiesen, vitézül viselkedett s noha a fején megsebesült, mégis a különítménynél maradt.

A gyalogsági osztagok rutén legénysége ezidőben még kiváló katonai erényekről tett bizonyságot.

A parasztszekerek polgári kocsisai közül az első tűzben hárman megszöktek; az egyik magával vitte szekerén a géppuskás lövőszer felét. Sajnos, elmulasztottam, hogy kellőképen gondoskodjam a kocsisok őrizetéről. Az egészségügyi járőr mellettük volt ugyan, de úgy látszik, nem lépett fel velük szemben elég erélyesen. Ez a mulasztásom a további előnyomulás folyamán megbosszulta magát, mert a szekerek hiánya nehézségeket okozott; Bondarewkában végre három új kocsit szereztem s okulva a tapasztaltakon, kocsisoknak most már nem oroszokat, hanem gyalogosokat osztottam be.

Mikor Csemerówczéhez közeledtünk, az előrerendelt felderítőjárőr jelentette, hogy az oroszok a Zwaniczuk folyó keleti partját, széles kiterjedésben, megszállták. A gyalogszakasz újból szemben támadta meg a hídnál az ellenséget, míg egy lovasszakaszt, két géppuskával — utóbbiakat szekéren — a Bercsankától délre fekvő hídnak irányítottam. Mire a géppuskák megkezdték a tüzelést, az ellenség visszavonult előttük. A lovasszakasz és a géppuskák ekkor átkeltek a hídon s a Csemerowcénél álló ellenséget oldalba- és hátbatámadták. A szemben támadó csoport eközben, egy lóról leszállt szakasznak a nyugati partról eszközölt tűzzel való támogatása mellett, átgázolt a folyón. A két oldalról megtámadott ellenség erre visszavonult.

Két gyalogos és egy huszár megsebesült. A sebesülteket a legügyesebb őrmesterem parancsnoksága alá rendelt lovasjárőr kíséretében hátraküldöttem s a járőrnek megparancsoltam, hogy visszatértében hozzon lövőszert. A parancs így hangzott: „A lövőszerpótlást Hussyatinban szerezze be és holnap 4 h.-ig vonuljon be Tynnába (északra a községtől) a századhoz."

Elindulásunk idejében a lovasoknak 200, a gyalogosoknak 300 lövésük volt fejenként; a géppuskák egyenként 8 rakasz töltényt hoztak magukkal. A lefolyt két harcban természetesen sok lövőszer fogyott s a további előnyomuláshoz okvetlenül szükség volt ennek pótlására.

A különítmény ezután folytatta az előnyomulást és 13 h-kor Impolcykot érte el, ahol biztosított megállásban megetettük és megitattuk a lovakat s a legénység is elfogyasztott fejenként egy konzervát.

14 h. 30 m.-kor folytattuk tovább a felderítő előnyomulást. Nemsokára jelentés érkezett, hogy az ellenség Smotriczánál az azonos nevű folyó átjáróit nem szállotta meg s hogy csupán ellenséges lovasjárőröket lehet látni, míg egy erősebb lovascsapat Rudkától északi irányba vonult el. A különítmény akadálytalanul folytathatta az előnyomulást és 20 h.-kor elérte Tynnát. Itt a községtől északra, szabad ég alatt töltötte el az éjszakát, — természetesen kellő biztosítás mellett. Ugyanekkor felderítést végzett egészen Ternawkáig.

A Zbrucz, a Zwanczuk és a Szmotricz folyók mentén, 3—5 km. távolságra egymástól, lovasszakasz erejű őrségek állottak, melyek gyönge védőláncot alkottak. Ezek közt telefonösszeköttetés volt s ha az ellenség valamelyik őrség előtt felbukkant, hamarosan a veszélyeztetett pontra rendeltek 3—4 ilyen őrséget, de ezeknek az ellenállása — különösen a géppuskatűzben — nem volt valami tartós. A lakosság passzívan viselkedett.

A napi menetteljesítmény 60 km. volt s közben két erős harcot vívott a különítmény.

Tynnában egy zsidó elmondta nekem, hogy a cár előző napon Proskurówban 3—4 hadtestet esketett fel és hogy Jarmolinczíben sok gyalogság és tűzérség van. Erről azonban nem küldöttem hátra jelentést, mivel erre a célra erős járőrt kellett volna útbaindítanom s óvakodtam attól, hogy a különítményt gyengítsem.

A különítmény most már 100 km.-re távolodott el a hadosztálytól. Lövőszer dolgában igen gyengén állottunk, s bizonytalan volt, hogy a pótlás hamarosan és idejében megérkezik-e? Ezenfelül nyilvánvaló volt, hogy az ellenség országában beljebb haladva, mindig erősebb és erősebb ellenséggel találkozunk, más szóval, hogy igen nehéz harcok előtt állunk. Ezért magamhoz rendeltem a századomhoz beosztott Czynk Ervin főhadnagyot és a gyalogszakasz parancsnokát s megbeszéltem velük a teendőket és terveimet.

Czynk Ervin főhadnagy az eddigi harcokban az elővéd parancsnoka volt s igen észszerűen és higgadtan viselkedett. Vitéz magatartásával a legénységnek jó példát mutatott s parancsnokának igazi támasza volt. A legénység a nagy menetteljesítmények, az erős harcok és a kánikulai hőség következtében, igen fáradt volt. A tiszteknek ezért egész éjjel ellenőrizniök kellett a biztosító osztagokat, nehogy ezeknek a legénysége elaludjék s az oroszok meglepjék és elfogják az egész különítményt.

Augusztus 14-én 4 h.-kor, Bergleiter hadnagy parancsnoksága alatt, egy 15 főből álló lovasjárőrt Solotkowczy—Jarmolinczi irányába indítottam, mégpedig azzal a parancsal, hogy 10 h.-ra vonuljon be Aleksiniecznél a századhoz, amelyet a község mellett elterülő erdőben talál meg. Ez volt az egyetlen, nagyobb távolságra küldött járőr és ez se tért vissza többé a századhoz.

14-ére az volt a tervem, hogy előrenyomulok Jarmolinczin át. Aleksiniecznél pihenőt rendelek el és közben egy fél lovasszázadot géppuskákkal előrerendelek Proskurow felé felderítésre; a továbbiakat a felderítés eredményétől akartam függővé tenni. A beérkezett hírek alapján úgy ítéltem meg a helyzetet, hogy az előnyomulást Proskurow irányában nem folytathatom. Mivel 5 h.-ig a lövőszerpótlás nem érkezett meg, az országúton északi irányban haladtunk tovább.

Ekkor Tynnától nyugatra két kozák ezredet és tűzérséget láttunk menetelni északi irányban Kalinki felé. Ezek egyáltalán nem biztosították a jobb oldalukat. Megállapítottuk, hogy Skazince magasságában, az országút mindkét oldalán, géppuskákkal ellátott gyalogság ásta be magát. A különít-

mény ekkor letért az országútról és Skazince felé haladt, majd átment ezen a községen s már-már elérte a Nw. Sielőtől délre elterülő erdőt, mikor az országút felől tüzet kapott. Sikerült mégis veszteség nélkül elérnünk az erdőt. A különítmény ezután Balakiry felé kanyarodott és ekkor Jarmolinci irányából ágyútüzet kapott. Most egy földhullámtól fedve haladtunk tovább △ 351 magaslati pont felé, mégpedig a lovasszakaszok lóháton, csatárláncban; a gyalogszakasz szekéren követte őket az úton. Egy lovasszakaszt kirendeltem Aleksiniec felé a különítmény oldalának biztosítására.

Amint a △ 351 magaslati pontot megközelítettük, erős géppuska- és puskatüzet kaptunk s közben lövéseket hallottunk Balakiry keleti szegélyéről is. A magaslatról jövő tüzelés azért ért teljes meglepetésszerűen, mert láttam, hogy a parasztok a magaslattól keletre, a legnagyobb nyugalommal rakosgatják kazlakba a learatott gabonát s így egyáltalán nem gondolhattam arra, hogy az oroszok, embereik életét veszélyeztetve, lőni fognak ránk. Amint bebizonyosodott, az oroszok nem sokat törődtek a köztük és a különítmény között szorgoskodó muzsikok épségével és a parasztok, mintegy 40—50 ember, férfiak, asszonyok, gyermekek vegyest, ott hullottak el földieik golyóitól.

Minden oldalról géppuska- és puskatüzet kaptunk. Csapdába kerültünk. Az ellenség áteresztette az elővédet és a járőröket, hogy annál nagyobb eredménnyel üthessen rajta a különítmény zömén.

A ló nélkül maradt huszárok s a gyalogság ekkor rajvonalba fejlődtek, a lovasok pedig megrohanták az ellenséget s átvágták magukat az állásokon. Parancsom ez volt: „Szétszóródni és (mutattam) Zyszczincze környékén gyülekezni!" Az orosz gyalogság szemlátomást nagyon meg volt lepve a rohamtól, mert a katonák behúzódtak a lövészlyukakba és égfelé tartott puskacsővel lövöldöztek.

A gyalogszakasznak a következő parancsot adtam: „Leszállani; a lovasszázadtól balra, lépcsőzve keletfelé előnyomulni és követni a századot."

A lovasszázad Zyszczinczétől 1 km.-re nyugatra gyülekezett. A különítmény előző napon 130 fő létszámmal indult el s most mindössze 70 ember jelent meg a gyülekező helyen. Az imént leírt alkalommal a lovasszázadnak 22 fő vesztesége volt, de sok ló elhullott az ellenség tűzében ezenfelül is. Ezeknek lovasai gyalogszerrel és később érkeztek meg a gyülekező helyre.

A gyalogság szintén áttörte az ellenség vonalát és rajvonalban Zyszczinczétől délre nyomult előre nyugati irányban. A gyalogsághoz lovagoltam és itt értesültem, hogy

Patek hadnagy elesett s a géppuskatűzben még mintegy 30 ember esett el, vagy maradt sebesülten a csatatéren; egy géppuska is odaveszett. A különítmény most a megmaradt 20 gyalogossal Csernavodiig menetelt. A gyalogosok gyalogszerrel követték a lovasokat, mivel a szekerek elmaradtak. Itt — Csernavodinál — a gyalogosok újból szekérre ültek s a különítmény déli irányban Wk. Levada Karabczyjewka felé vonult vissza. 9 sebesült szekéren követte. A biztosításra utóvédet rendeltem ki.

A legutóbbi harcban kb. egy zászlóalj gyalogság és egy üteg állott a különítménnyel szemben; az elővéd különben már Jarmolinczy felé való előnyomulása közben látott egy zászlóaljat, mely ettől a községtől déli irányban haladt. Ezek a csapatok a Proskurówban álló főcsapat előreküldött részei lehettek. A különítmény Karabczyjównál átkelt a Zwancsukon és ettől északnyugatra, az erdőben elrejtőzve, pihent. A 9 sebesültet Karabczyjówban bekötözték.

A különítmény az erdőben biztosítva etetett, itatott; a legénység étkezett s azután Skazince irányában újból megkezdte a felderítést. Az egyik járőr 14 h.-kor jelentette, hogy egy lovashadosztály Jarmolinczyből Gorodok felé menetel. Erős orosz járőrök visszavonulásra kényszerítették ezt a járőrömet. Ez Aleksiniecznél kereste a reggel ebbe az irányba előreküldött tisztijárőrt, de nem találta meg. Mint később kiderült, ez utóbbit az oroszok elfogták.

Blum Döme egyéves önkéntes a harcokban lováról lemaradt 14 huszárral és 5 gyalogos katonával augusztus 23-án, Bucsacsnál bevonult a hadosztályhoz. 8 napig tartott míg ez a derék önkéntes, az ellenséges országban, csupán éjjel menetelve s nappal elrejtőzve, átvágta magát az orosz katonasággal teleszórt területen. Ezért megkapta a nagy ezüst vitézségi érmet. Blum különben a háború folyamán főhadnagyságig vitte fel s az ezred egyik legkiválóbb és legbátrabb járőrparancsnokává nőtte ki magát. Később megkapta még az arany vitézségi érmet, két Signum Laudist és a III. osztályú katonai érdemkeresztet is. 1916 juliusában a Styr és Stochod közt vívott harcokban hősi halált halt.

A különítmény a fogytán levő lövőszerre, az emberek és a lovak elcsigázott állapotára, valamint a sebesültekre való tekintettel, feladatának hátralévő részét már nem tudta volna megoldani s ezért elhatároztam, hogy nem folytatom felderítő útamat Gorodokig — mint parancsom hangzott — hanem Hussyatinon át, bevonulok a hadosztályhoz. A különítmény 16 h.-kor elindult Skipcza felé, itt átkelt a folyón s Wisznieveczik felé vette útját, hogy Impolczikon és Csemerowczen át, bevonuljon a hadosztályhoz. Amint a völgyből

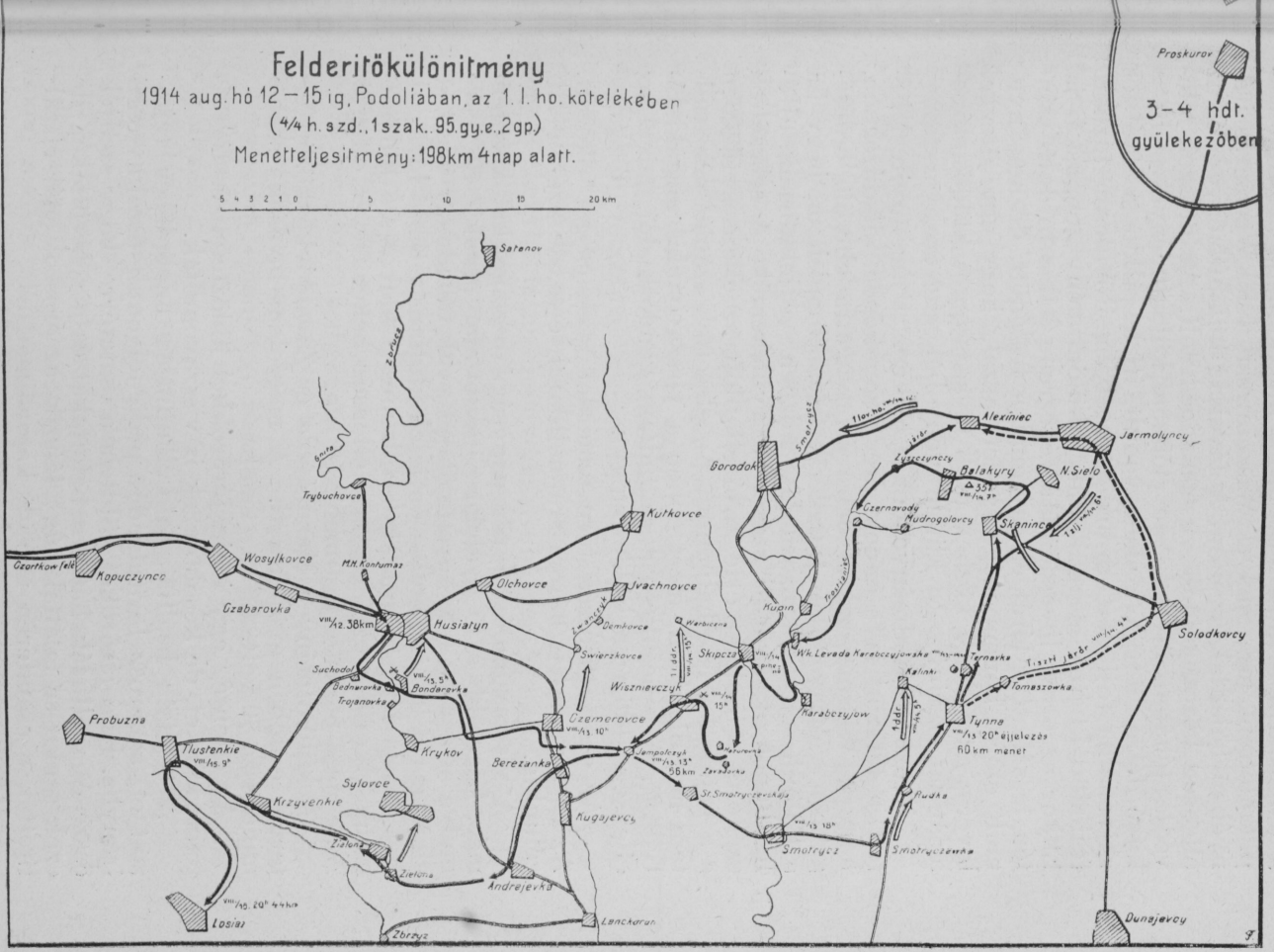
Felderitökülönitmény
1914 aug. hó 12 – 15 ig, Podoliában, az 1. I. ho. kötelékében
(4/4 h. szd., 1 szak., 95. gy. e., 2 gp)
Menetteljesitmény: 198 km 4 nap alatt.
5 4 3 2 1 0 5 10 15 20 km
Proskurov
3–4 hdt. gyülekezőben
Satanov
Zbrucz
Trybuchovce
Kutkovce
Borodok
Alexiniec
Jarmolyncy
Balakury
N. Sielo
Czernawody
Mudrogolovcy
Skaninca
Wosylkovce
Kopyczynce
Czabarovka
Husiatyn
Olchovce
Ivachnovce
Demkovce
Swierzkovce
Skipcze
Wk. Levada
Karabczyjow
Tynna
Soladkovce
Tomaszowka
Tarnavka
Kalinki
Probuzna
Tlustenkie
Krzyvenkie
Sylovce
Krukov
Bereżanka
Czemerovce
Wisniewczyk
Lampoczyk
Kugajevcy
Andrejevka
Lanckoron
Zbrzyz
Losiez
Zielona
Smotrycz
Rudka
Dunajevcy

a magaslatra értünk, egy orosz lovasdandárt és 8 löveget pillantottunk meg, melyek Wiszniewczik felől Werbiczna irányában haladtak az úton. A távolság különítményem és az ellenség között mindössze 600 lépés volt. Az oroszok élővédje lóháton ülve kezdte lőni a különítményt, mely a kissé délre elterülő erdőbe vonult, itt leszállott a lóról és rajvonalba fejlődött az erdő szegélyén. Rövidesen tűzharc fejlődött ki itt s megszólaltak a különítmény géppuskái is. Ekkor az orosz lovasdandár végezredе hátra fordult, szintén leszállott a lóról és rajvonalba fejlődött, de nem nyomult előre, hanem megelégedett azzal, hogy egy üteggel lövette az erdőt s közben több lovasosztagot küldött ki — a látszat szerint — a különítmény bekerítésére.

Eközben tanulmányoztam a térképet s amennyire lehetett, a térszínt is s ennek eredményeképen elhatároztam, hogy a Wisznievcziktől délre és nyugatra elterülő erdőségekben visszavonulok Impolczik felé. Elrendeltem, hogy ha a különítményt visszavonulása közben széjjelszórnák, éjfélig Impolczik nyugati szegélyén gyülekezzék. A sebesültek szekerét telitalálat érte, 6 ló elhullott az ellenség tűzében s a géppuska is elhallgatott. Az elesettek számát nem tudtam megállapítani, mert ebben a visszavonulás megakadályozott. A sebesültekről se tudtam gondoskodni, mivel az ellenség üldözte a különítményt.

Az orosz tűzérség tűze temérdek veszteséget okozott. Az én lovamat is három srapnelldarab érte, de azért elvitt célunkig.

A visszavonulást járőr nagyságú osztagokkal kezdtem meg. Legelőbb a 15 gyalogost indítottam útnak. 10 perc mulva a lovasok fele követte őket Czynk főhadnagy vezetése alatt, majd kis idő mulva én is elindultam a többi lovassal. Így három lépcsőben szakítottuk meg a harcot s a különítmény elkerülte azt, hogy az ellenség bekerítse és elfogja. Az e napi menetteljesítmény 36 km. volt.

A különítmény a Mazurówka és Zawadówka között elterülő erdőben gyülekezett. A megjelent lovasok száma mindössze 30 volt.

Az ellenség egy ideig járőrökkel üldöztetett és figyeltetett minket, de később ezek is visszavonultak.

A sötétség beálltáig a különítmény az erdőben rejtőzött el, az orosz lovasdandár pedig elvonult északnyugati irányba. Este járőröket küldtem a csatatérre, hogy szedjék össze és szállítsák hátra a halottakat és a sebesülteket, de ezek senkit se találtak; úgy látszik, az oroszok már elszállították a csatatéren maradt katonáimat.

A különítmény — a lovasok és a lovak teljes kimerült-

sége következtében, valamint lövőszer hiányában — további tevékenységre képtelen volt. Ezért a sötétség beálltával Berezankán és Zielovén át visszavonult a határ felé. Hussyatint azért kellett elkerülni, mert egy járőr már előbb jelentette, hogy nagyobb ellenséges csapatok vannak ebben a galiciai községben. A különítmény Zielovénál 15-én 4 h.-kor tűzzel rajtaütött egy kozák századon, amely kitért előle észak felé; üldözésére azonban — kimerültségünk következtében — gondolni se lehetett.

15-én 9 h.-kor elértük Tlustenkiét s itt biztosítva szállásba vonultunk. Én, állami telefonon, jelentést tettem a hadosztályparancsnokságnak a felderítés eredményéről s a gyalogszakaszból megmaradt 15 embert, egy őrmester parancsnoksága alatt, ezredéhez küldöttem vissza.

Mivel a lovashadosztály Kameñec-Podolsk irányában akart előnyomulni, azt a parancsot kaptam, hogy különítményemmel 15-én Losiaczon töltsem el az éjszakát, 16-án meneteljek Skalára és itt lássam el a határ védelmét mindaddig, míg a hadosztály ide vissza nem tér. A menetteljesítmény ez alkalommal 30 km. volt.

A különítmény 12 h.-kor érte el Losiaczot s innen másnap, a lovashadosztállyal együtt, Skálára menetelt. Itt három napig pihent és a póttesttől épen beérkezett kiegészítő osztagból létszámát kiegészítették, úgy, hogy a század augusztus 20-án ismét harcrakészen állott a hadosztály kötelékében. A lovasszázad legényei közül a leírt eseményekben véghezvitt teljesítményeikért hármat a nagy, kettőt pedig a kis ezüst vitézségi éremmel tüntettek ki. A századparancsnok megkapta a III. osztályú katonai érdemkeresztet. Czynk főhadnagy pedig a bronz érdemérmet.

Aki ebből a példából a következtetéseket és a tanulságot levonja, az bizonyára helyesen is fogja fel a fenti események leírásában követett célomat, mely nem egyéb, mint az az igyekezet, hogy ne engedjük nyomtalanúl eltűnni a legutóbbi háborúban szerzett tapasztalatainkat, ellenkezőleg, okuljunk rajtuk, hogy ne legyünk kénytelenek a jövő háborújában ismételten hatalmas véráldozatok árán megtanulni azt, amit már egyszer megtanultunk s így tudnunk is kellene.

A Harcászati Szabályzat I. füzet, 14. §-a a távoli felderítésre vonatkozó részében, a 187. pontban, a felderítő osztag és a főcsapat közti távolságot egy napi menetben szabja meg. A szóbanforgó esetben ezt nem tartották be, miértis a felderítő osztag keservesen nélkülözte a főcsapat támogatását akkor, amikor előnyomulása, nagyobb ellenséges csapatok ellenállása következtében, megakadt. A Harcászati Szabály-

zat ugyan *kivételes esetekben* nagyobb távolságot megengedhetőnek mond a felderítőosztag és a főcsapat között, de nagy kérdés, hogy tud-e a több napi járásra előreküldött felderítőosztag — kiváltképen ellenséges országban — eredményesen működni. Mert hiszen az összeköttetés fenntartása, a jelentések hátraküldése és a lövőszer pótlása, bizonyára komoly nehézségekbe fog ütközni.

Legjobb, ha a felderítőosztag járőrei 10—15 km.-re haladnak az osztag előtt s ezeknek határozott utasításokat adunk a *közeli* felderítésre. Az *osztagok* alkotják a *felderítés gerincét.* Ezeknek kb. 10—10 km. szélességű sávokat kell felderíteniök és megtisztítaniok az ellenségtől, abban az esetben, ha a járőrök nem bírnának vele. A legfeljebb egy napi menettávolságra következő lovas főcsapatnak viszont a felderítőosztagot kell támogatnia, ha ennek előnyomulása, a nagyobb ellenség ellenállása következtében, megakad.

A most tárgyalt esetben nem küldhettünk hátra jelentéseket, mivel teljesen el voltunk szigetelve a főcsapattól; a Jarmolynczinél elénk bukkant nagyobb ellenség ellenállását a magunk erejéből nem tudtuk megtörni. A nagy távolság következtében hasztalan vártunk elfogyott lövőszerünk pótlására is.

A különítmény parancsnoka nem küldött ki messzemenő felderítőjárőröket, mert ezt nem találta helyesnek. Hogy mennyire igaza volt, bizonyítja az, hogy az egyetlen messzire előreküldött tisztijárőr, az ellenség fogságába esett. Az ilyen járőrök kiküldése ma már meghaladott dolog s a Harcászati Szabályzat I. füzet 185. pontja is azt mondja, hogy célszerűbb, ha azt a feladatot, melyet valamikor ezek oldottak meg, ma a repülőkre bízzuk.

A háború előtti elvek és a Harcászati Szabályzatnak a felderítésre vonatkozó rendelkezései között az a főeltérés, hogy a régi szabályzat a felderítést a harcot elkerülve akarta végrehajtani, az új Harcászati Szabályzat pedig (I. füzet, 172. pont) *támadó szellemben* kívánja megoldani a felderítést és ezért a felderítőosztagokat (186. pont) gyalogsággal, kerékpárosokkal, páncélgépkocsikkal, lövegekkel és rádióval látja el. Jó lenne, ha a felsoroltakon kívül, a repülőkkel való kapcsolat céljából, nappalra vászonjelzőkkel, éjjelre pedig fényjelzőkkel is felszerelnénk felderítő osztagainkat. Ilyen módon könnyebben össze lehetne hangolni a légi felderítést a földivel.

A lövegek beosztása dolgában a háború arra tanított, hogy a felderítőosztag gyakran kerülhet olyan helyzetbe, melyben a tűzérség támogatására szorul; amikor csupán ennek a fegyvernemnek nagy tüzelő erejével tudja a nagyobb erő ellen-

állását megtörni s így feladatát eredményesen megoldani, amit az ellenséggel való szoros érintkezés közben a Harcászati Szabályzat (I. füzet 173. pont) is, csupán a tűzérséggel ellátott különítménytől vár el.

Példaként megemlítem, hogy 1915 szeptemberében századdommal, 2 löveggel és 2 géppuskával, a Poléziában való előnyomulás közben, Komarówból, felderítésre Czartoryskba küldtek ki. Útközben, Nowosielkinél egy orosz lovas ezredre bukkantam, melynek géppuskái is voltak. Ez az ellenség szívósan ellenállott mindaddig, míg tűzérségem lőni nem kezdett. Ekkor azonban nyomban megszakította a harcot s megkezdte a visszavonulást Czartorysk felé. A különítmény egészen a Styrig üldözte ezt az ellenséget, sőt visszakergette a folyó tulsó partjára s így biztosította a főcsapat tűzér megfigyelőinek másnapra az igen kedvező figyelő állásokat, melyek azon a területen voltak, amelyeket a különítmény tisztított meg az ellenségtől.

Ha az a felderítőosztag, mellyel 1914 augusztusában elindultam, egy osztályból és egy lovasütegből áll — mint az oroszoknál szokásos volt — bizonyára jobban oldotta volna meg feladatát és nagyobb eredményt ér el. Megbízhatóbb jelentéseket küldhetett volna Proskurów környékéről, mert akkor lett volna annyi tűzereje, hogy az ellenség minden fegyvernemből álló, előretolt biztosító részeit áttörje, a főcsapat közelébe férkőzzék s mindemellett a visszatérés is könnyebb és veszélytelenebb lett volna.

Az elmondottakból következik, hogy a járőrnek és az osztagnak ott kell megtámadnia az ellenséget, ahol épen reábukkan. Feladatuk az, hogy foglyokat ejtsenek és visszaszorítsák az ellenség előretolt csapatrészeit, hogy tűzerejükkel széttépjék az ellenség leplező és felderítő őrét s hogy lehetőleg a főcsapat közelébe férkőzzenek. A felderítés kezdetén igen fontos, hogy a parancsnok helyesen parancsoljon, mert ettől függ a jelentések pontossága és értéke. Azt lehet mondani, hogy minden vezető olyan jelentéseket kap, amilyeneket parancsaival kiérdemelt. A *különítmény-* és a *járőrök* parancsnokainak ugyanis pontosan tudniok kell, hogy mit tudunk idáig az ellenségről; a mi csapatainkból mi vagy mik nyomulnak a különítménnyel és osztagaival párhuzamosan előre; *első sorban tudniok kell azonban, hogy mi a vezető szándéka, mert az előreküldött felderítők csak ebben az esetben tudják helyesen megítélni, hogy mely mozzanatokról kell okvetlenül jelentést küldeniök* és hogy egyáltalán kell-e jelenteniök, talán még akkor is, ha semmit se láttak.

A Harcászati Szabályzat (I. füzet 20. §.) a felderítőosztagok és járőrök magatartására kimerítő útmutatást ad; még

se végzek talán egészen fölösleges munkát, hogyha néhány háborús tapasztalatot fiatalabb bajtársaim elé tárok, nehogy a feledés leple borulhasson reájuk.

Felderítő osztagok ne vigyenek magukkal előjegyzéseket vagy naplókat. A különítményeket bőven el kell látni drótvágóollókkal. Az előbb leírt alkalommal a különítményt nem látták el ilyenekkel, minek következtében az orosz határmenti községeket összekötő telefonhálózat megrongálása sokáig tartott, nagy fáradságba került és nehézségbe ütközött. A német lovasság is keservesen nélkülözte ezeket a belga- és a francia harctereken.

A felderítő osztagok éjjeli előnyomulásától nem lehet sok eredményt várni. Ez legfeljebb arra jó, hogy az éjszaka leple alatt közelférkőzzünk az ellenséghez s hajnalra jó megfigyelő pontokat érjünk el. Mivel az ellenség éjjel kivétel nélkül mindig az útakon nyomul elő, álló figyelőörsök kitünő szolgálatot tehetnek, de csupán akkor, ha a jelentések közvetítése kifogástalanul működik. Éjjel nem látunk s így csak hallószervünkre vagyunk útalva. Ezért okvetlenül szükséges, hogy teljes csendben legyünk. Felderítőosztagok csak a legnagyobb óvatossággal használják villanylámpáikat.

Ellenséges országokban számolni kell a lakosság viselkedésével is. Ahol a nép alázatos, előzékeny, ott valószínűleg távol van még az ellenség; ahol fölényes, zord arcokat látunk, ott az ellenség közellétére, vagy arra kell következtetnünk, hogy a lakosság már értesült az ellenséges katonaság közeledtéről. A lakosság kegyetlenkedése esetén, vagy ha egyes házakból katonáinkra lőttek: okvetlenül megtorlást kell alkalmazni. Tanácsos túszokat szedni és kihirdetni, hogy ha bármi történik, ezek életükkel fizetnek a lakosság cselekedeteiért. A távíró-vezetékeket szét kell rombolni. A kerékpárokat el kell szedni. A falvakban a lakosságot két oldalt gyalogosok kísérjék „kész"-ben vitt puskákkal. Az olyan házakat, melyekből a csapatra lőttek: fel kell perzselni. 1914 augusztus 9-én Csemerowczén egy tizennégyes huszár holttestét megcsonkították. Mikor augusztus 12-én különítményemmel ezen a községen átvonultam, büntetésből felperzseltettem a bíró házát.

Falvakban, laktáborokban hálni, nem szabad. Harcászati Szabályzatunk egyedül álló, félreeső tanyákat, erdőrészeket ajánl erre a célra. A megfigyelést és a biztosítást azonban nem szabad elhanyagolni. Mielőtt a csapat éjjeli szállására megy, gyalogos őröket kell kiállítani; ezek ássák be magukat. A telefonvezetékeket meg kell keresni és meg kell rongálni. A lakókat be kell zárni s gondoskodni kell egy második kijáratról is. A legénység tartsa kezeügyében fegyvereit. Éjjel

fegyverrel és géppuskával kell védekezni. A riadóra pontos intézkedéseket kell adni és ki kell állítani a riadóőröket. Az előnyomulás közt váratlanul ellenséges tűzbe került járőrök ne vágtassanak egyenesen hátrafelé, azaz a lövések irányában, hanem igyekezzenek szétszóródva kikerülni a szórás területét s azután a legközelebbi fedezék mögött gyülekezzenek.

Felderítő úton nagyon fontos, hogy jól lovagolt lovaink legyenek. A teljesen engedelmes, jól ugró, a felűlésnél nyugodtan álló ló, sohase fogja cserbenhagyni lovasát. Helytelen lenne, ha most, azért mert a lovasságot különben is sokoldalúan kell kiképeznünk, elhanyagolnánk a lovaglást és a lóidomítást. A jól lovagolt, engedelmes ló mit sem veszít a jövő háborújában sem, mert úttalan vidéken, amilyen a mi valószínű harctereinken sűrűn akad, nem lehet őt egészen géppel helyettesíteni. Természetes, hogy a gyalogkiképzésre a legnagyobb súlyt kell vetni, hogy a huszár eredményesen tudja használni a karbélyát és az ásóját.

Erdőben úgy kell haladni, mint a vadász szokott. A jó vadászok mindig jó felderítők. Erdőben tökéletes csendben kell lenni és puha útakon kell lovagolni. Figyeljük meg a patanyomokat, lovaink patanyomait pedig magunk után húzott ágakkal, tüntessük el. Átvágásokban nézzünk jobbrabalra, gyakran álljunk meg és hallgatózzunk. A fákra tegyünk jeleket, hogy visszafelé könnyen megtaláljuk az útat Használjunk delejtűt és figyeljünk a madarak magatartására. Ha az erdő szélére érünk s el akarjuk azt hagyni, tegyünk úgy, miként a vad szokott: kémleljük ki a látóhatárt s az erdő széleit és csak ezután lépjünk ki a szabad térségre.

A gyalogság szekeren szállítása nem bizonyult célszerűnek, nem felelt meg tökéletesen, mert a szekerek nehezebben és lassabban haladtak a lovasoknál s nem egyszer kerékkötői voltak a különítménynek. A keleti harctereken a gyalogságot, a kövezett útakon kívül, seholse lehet majd gépkocsin szállítani, miért is a felderítő különítmények tűzerejét célszerűbben nem gyalogsággal és kerékpárral, hanem géppel és sok löveggel kell a jövőben növelnünk.

Ha már most, az elmondottak után, a különítménynek ismertetett tevékenységét mai harcelveinkkel összehasonlítjuk, látjuk, hogy ez, a beosztott gyalogság és a géppuskák segítségével, több ízben meg tudta törni az ellenség ellenállását; mivel azonban tűzérsége nem volt, nem férkőzhetett az ellenség főcsapatinak közelébe.

A különítmény — ellentétben az akkoriban dívó elvekkel, — már 1914-ben a lovas és a gyalogharcnak egyesítésével igyekezett felderíteni: ez sikerült is mindaddig, míg

az ellenség nem kezdett olyan nagy ellenállást kifejteni, amelyet a különítmény, meglévő tűzerejével, nem tudott többé megtörni. Ekkor lett volna szükség arra, hogy a lovashadosztály főcsapata kéznél legyen, segítsen a különítménynek, hogy ez áttörhesse az ellenség leplező- és biztosító őrét és így megközelítse az ellenség főerejét. Ezzel a különítménnyel egyidőben az ezrednek egy másik századát is felderítő útra küldötték, mégpedig Skala-Kam Podols irányába; ez azonban nem tudott átjutni a határon, mivel nem volt elegendő tűzereje.

A felderítés eredménye a következő megállapítás volt:

Két lovashadosztály előnyomulása délről északnyugatnak és keletről nyugatnak, Gorodok felé. Ezt látással állapítottuk meg.

Több hadtest gyülekezése Proskurównál. Ezt a lakosság bemondása alapján tudtuk meg.

A cár augusztus 9-én megjelent a csapatok esküjénél.

Biztosító csapatokat Jarmolinczy vonalában észleltünk.

A határtól számítva 30—35 km. mélységben sem erősebb biztosító csapatok, sem különösebb védelmi rendszabályok nem voltak.

*

Nagy kérdés, hogy ez a különítmény, melyet 140 km. távolságra küldtek előre az ellenséges országba s amely itt teljesen és kizárólag csupán a maga erejére volt utalva, visszatérhetett volna egyáltalán, nem semmisül-e meg utolsó emberig, ha az ellenség élénken tevékenykedik, nem pedig olyanképen, mint az oroszok tették? Tekintettel lovasságunk csekély számára, nagyon meg kell fontolnunk a jövőben, hogy az az eredmény, melyet ilyen távoli felderítő alkalmazásától várhatunk, felér-e azzal a nagy veszteséggel, amely feladatának megoldása közben minden bizonnyal éri?

Nagy Aurél.

Források: Poseck: Der Aufklärungsdienst der Kavallerie.
„ Die deutsche Kavallerie in Belgien und in Frankreich 1914.

T Á R C A

Meghiusult merénylet II. Vilmos német császár ellen, 1917-ben

A „Pesti Hírlap" 1926. évi február 9-iki számában a következő közlemény jelent meg:

„Egy román tengernagy leleplezése a Vilmos császár és Károly király ellen megkísérelt merényletről. Bukarestből jelenti a „Pesti Hírlap" tudósítója: Gavrilescu román ellentengernagy érdekes visszaemlékezést közöl az Inn volt osztrák-magyar monitor történetéből, amelyet később Bernardu névre kereszteltek el. Hajszálon múlt, hogy nem az Inn lett Vilmos német császár és IV. Károly király közös sírja, amikor 1917-ben Brailában akartak látogatást tenni. A dunai útat az Inn monitoron akarták megtenni. Az összeesküvés olyan módon volt megszervezve, hogy a brailai kikötő bejáratát aknákkal zárták el úgy, hogy a monitor, amikor fedélzetén a két uralkodóval a kikötőbe ér, a levegőbe röpül. A német rendőrség azonban kinyomozta az összeesküvést és az uralkodók lemondtak az útazásról. A monitor mindamellett megkapta a parancsot, hogy menjen Brailába és a kikötőben valóban súlyosan megrongálódott. Ekkor felderítették az egész összeesküvést és a cinkosokat halálra ítélték, de az utolsó pillanatban sikerült nekik szerb területre menekülni."

A kérdéses időben a cs. és kir. Központi szállításvezetőség hajózási csoportjához beosztva, oláh megszállt területen, Piua-Petri-ben voltam, mint cs. és kir. hajóállomás parancsnok. A megkísérelt merényletre vonatkozóan a következő adatokat tudom:

Midőn II. Vilmos császár 1917. évi szeptember hóban másodízben látogatta meg az oláh frontot, az útat Giurgiutól a Dunán, a Magyar Folyam- és Tengerhajós Társaság „Zsófia" nevű luxusyachtján tette meg. Különös érdekessége ennek a hajóútnak, hogy egy jelentéktelennek látszó epizód közbejötte nélkül, igen tragikus vége lehetett volna.

Ugyanis a császár Giurgiun 1917. szeptember 21-én 8 órakor szállt kíséretével a gőzösre, mely azonnal elindult s teljes sebességgel haladt lefelé. Azonban Oltenica előtt 8 kilométernyire, 11 óra 30 perckor, a „Zsófia" kormányvezetéke ismeretlen okból elszakadt és ezért azonnal meg kellett állni, mert a gőzös nem volt kormányozható.

Mivel ez a késés a német hadvezetőséget annyira jellemző, percnyi pontossággal megállapított programmot megzavarta. Mackensen tábornagy azt akarta, hogy a császár a kísérő monitorok egyikén folytassa útját. Minthogy azonban a yacht

parancsnoka, Farkasits Béla hajóskapitány, kijelentette, hogy a „Zsófia" 20 perc múlva tovább mehet, a tábornagy elállott tervétől. Farkasits kapitány, díszkabátját levetve, maga látott hozzá a kormányvezeték megjavításához s a különben egy órányi munkát 20 perc alatt be is fejezték.

Mindamellett a húsz percnyi késést jóvátenni nem lehetett és ezért a császár környezete elhatározta, hogy eredeti szándékuktól eltérőleg, nem Brailáig mennek a yachttal, hanem már Cernawodán kiszállva, sínautón folytatja útját a császár Constanzába.

Cernawodán a német császárt már várta Ferdinánd bolgár király és együtt tették meg az útat Constanzába. Constanzából Cernawodába visszatérve, Ő Felségeik egymástól elváltak. Ferdinánd bolgár király Szófiába útazott, a német császár pedig Giurgiuba hajózott, honnan Bukaresten keresztül útazott tovább.[1]

Most lássuk, mi történt a Piua-Petri és Braila közti Duna részen?

Szeptember 21-én 15 óra 45 perckor indult Piua-Petriből Brailára, tehát lefelé, a „Latorcza" Mftr. vontató propeller. Vontatmányában volt az „MBR Berta", az „MBR Vilma", a „D. D. S. G. 67202" és „65219" számú megrakott uszály.

Szeptember 22-én 2 órakor indult Piua-Petriből a Mftr. „IV. Károly" személyszállító gőzöse 580 útassal Brailába.

Ugyanazon a napon 8 órakor haladt el — lefelé — Piua-Petri előtt az „Enns", 8 óra 5 perckor a „Bosna", 8 óra 10 perckor a „Száva" és 8 óra 15 perckor az „Inn" monitor, teljes sebességgel.

Én magam ekkor a kikötő uszályán állottam és tisztelegtem az elhaladó monitornak, azon hiszemben is, hogy valamelyiken a német császár is rajta van.

Ugyanezen a napon 15 h 22 m-kor a „Barsch" és 15 h 23 m-kor a „Viza" őrjárónaszád, 15 h-kor a „Helene" és 15 h 01 m-kor a „Sámson" nevű, a monitorok mellé beosztott gőzösök haladtak el az állomás előtt lefelé. 16 h-kor érkezett az állomásra a „Mars" D. D. S. G. gőzös, mely Piua-Petritől a „Borcea" csatornában bonyolította le a személy- és a teherforgalmat. A „Mars" kapitánya estefelé az uszályon levő irodámba jött s ott hosszabb ideig beszélgettünk. Egyszerre csak az ablakom előtt erős fénysugár jelenik meg. A nálam levő kapitány megjegyezte, hogy valamelyik monitor jött vissza. Ez 19 h 5 m-kor történt. Mivel a monitorok nem tartoztak kikötés után nálam jelentkezni, tovább nem törődtem a dologgal.

Valamivel később kopogás hallatszott és bejön egy haditengerésztiszt, a „Viza" parancsnoka, Bublay Hermann sorhajóhadnagy, és a hajóskapitány távozása után jelenti, hogy a Dunát Piua-Petritől Brailáig, Marconi-sürgöny útján kapott felsőbb parancsra lezárták és további rendeletig nem szabad hajót indí-

[1] A fenti adatokat Helvey Aladár Mftr. hajóskapitánytól tudtam meg, aki akkor a „Zsófia" yachton másodkapitány volt.

tani lefelé. Rögtön azt kérdeztem, hogy mi az oka a lezárásnak, mire a következő választ kaptam:

„A „Latorcza" vontatmányának egyik uszálya aknán felrobbant és így járt az „Inn" monitor is, amely elsűlyedt és két halottja, valamint több sebesültje van. A halottak: lovag Förster korvettkapitány és a markonista, akik lent voltak kabinjaikban. A többi tiszt és a legénység a robbanás után úszással menekült meg a biztos haláltól. A „Barsch" őrjáronaszád ott maradt, a netalán odaérkező hajók kalauzolására és feltartóztatására. Én a „Vizá"-val ide jöttem, hogy a Dunát lezárjam." Erre rögtön azt mondtam, hogy csakis ellenségeink helyezhették el az aknákat.

A „Viza" parancsnokának távozása után, azonnal megsürgönyöztem a történteket Bécsbe a „Cs. és Kir. Központi Szállításvezetőség" hadihajózási osztályának, valamint felettes parancsnokságomnak, az „Expositur III"-nak Russéba (Ruschuk). Sürgönyömben mindjárt kértem az aknakereső osztag kirendelését is.

Sürgönyöm beérkezte után Bécs azonnal felhívott telefonon és sehogy sem akart hitelt adni jelentésemnek.

E közben érkezett felfelé az állomásra 19 h 40 m-kor a „Helene", 19 h 42 m-kor a „Sámson" és további parancsig kikötött. A kirendelt aknakereső osztag beigazolta feltevésemet, mert még hat aknát találtak a kérdéses helyen.

Szeptember 24-én 10 h-kor érkezett Brailából a „Latorcza" Mftr. vontató propeller, két uszály bolgár szállítmánnyal Lom és két üres uszállyal Oltenitza részére. Kapitányától ezt tudtam meg:

Piua-Petriből négy megrakott uszállyal indult el. Útközben az ötödiket is vontatmányába vette és így haladt Braila felé. Tichilesti helységet elhagyva, az úgynevezett „Raskruch" helyhez érkezett, mely a sziget északi csúcsától és Brailától délre 14 km.-re, Piua-Petritől északra 59 km.-re van.

Ide érve, a propeller mögött második sorban levő D. D. S. G. 67.202. számú uszály farán nagy dördülés reszkettette meg a levegőt. Az uszály fara a levegőbe emelkedett, a rajta levő, német csapatoknak szánt, katonai szekerek mind a Dunába repültek, a szekerek egyikén alvó német katona szintén repült, de már megsebesülve. Megsérült egy másik német katona és az uszály kormányosa is.

A robbanás után a hajóskapitány azonnal a partra dobta az egész vontatmányt; a sebesülteket felvette a propellerre és teljes gőzerővel ment le Brailába jelenteni és a sebesülteknek segítséget hozni. Még mielőtt oda érkezett volna, találkozott a felfelé tartó „IV. Károly" Mftr. személyszállító gőzössel. Ennek lefelé történt áthaladása után és a „Latorczá"-nak odaérkezése előtt helyezték (valószínűleg oláh halászok) a már előre elkészített aknákat a Dunába.

A „Latorcza" vontatmányának partra helyezése után robbant a második akna. Ez azonban kárt nem tett, mert az egyik uszály mögött valami 30—40 lépés távolságra robbant.

A partra vitt és horgonyt vetett vontatmány egyszerre csak meglátja a monitorokat. Segítséget kérve vörös zászlót lengetnek, de az elől menő „Enns", „Bosna" és „Száva" a segélyhívást nem veszik észre és tovább haladnak. A negyediknek haladó „Inn" monitor észreveszi a segélyhívást. Jelentik a kabinban levő lovag Förster korvettkapitánynak, mire az „Inn" a partra kihelyezett vontatmányhoz akar fordulni, illetve rondót csinálni. A tisztek és a legénység a monitor fedélzetén voltak, kivéve lovag Förster korvettkapitányt és a marconistát.

Fordulat közben egyszerre csak rémes dördülés hallatszik, a fedélzeten levők a levegőbe, egyesek egyenesen a Dunába repülnek, mások, mihelyt lábuk újra erős talajt érzett, a már sűlyedő monitorról a vízbe ugorva, úszással menekültek ki a partra. Mindezt a partra vitt vontatmány legénységétől tudtam meg később; hitelességét igazolja az elsőnek robbant (D. D. S. G. 67.202.) uszály kormányosának elbeszélése, aki szintén lábát törte.

A leírt események nem kerültek nyilvánosságra. A napilapok október 5-én csak azt közölték, hogy lovag Förster korvettkapitány, az osztrák-magyar dunai flottila vezérkari főnöke, szeptember 22-én hősi halált halt. Nem sokkal előbb Vilmos császár, Ferdinánd király és Mackensen tábornagy jelenlétében, személyesen adta át neki az I. osztályú Vaskeresztet.

A Duna ága a kérdéses helyen körülbelül 3—400 lépés széles. Akkor valami 6—7 méter volt a vízállás, tehát bárhol közlekedhettek az arrajáró gőzösök. Mindamellett, hogy az alsó Duna több ágra oszlik és mindkét partja mocsaras, a gőzösök a kis vízállásnak, valamint a mederalakulatnak megfelelően, közvetlen a sziget keleti partja mellett haladtak el.

Ezt ellenségeink hosszabb időn keresztül megfigyelhették, amint be is bizonyult, hogy jó helyre rakták az aknákat. Az aknakereső osztag, a három felrobbant aknán kívül, még hatot talált és megtalálta a parton mind a kilencnek rejtekhelyét is.

Ha szeptember 21-én 11 h 30 m-kor nem szakad el a „Zsófia" kormányvezetéke, akkor a német császár, a megállapított terv szerint, egyenesen Brailába megy s a robbanás talán őt is megölte volna. Hogy a kérdéses időben IV. Károly király is lejött az alsó Dunára, mint azt Gavrilescu oláh ellentengernagy állítja, nem felel meg a valóságnak, mert erről szó sem volt.

Térjünk vissza még egy pillanatra az első akna robbanásához. A vontatmány a „Latorcza" mögött két sorban volt. Még szerencse a szerencsétlenségben, hogy az akna a második sorban levő uszály farát fogta el; mert mi történt volna, ha magát a „Latorczá"-t éri a robbanás? A vontató propeller tönkremegy, elsűlyed. A vontatmányban levő öt uszály, nem csak a test tehetetlensége, de a víz vivő ereje következtében sem tud azonnal megállni, nekimegy a sűlyedő propellernek, összeütköznek és a kár még nagyobb. Az uszályok orrán van a vasmacska. Ha ezt azonnal le is engedik, az uszály magától megfordul és orrával a vízfolyás ellen áll meg jó időre a leeresztett és megkapaszkodó vasmacska segítségével. Még számításba kell venni azt is, hogy ez egy uszállyal is bajos, hát még öt megrakott uszállyal. Kér-

dés, hogy ebben az esetben a még ottlevő aknák nem robbantak volna-e fel, s nem szaporították volna-e halottakban vagy sebesültekben a szerencsétlenül jártak számát.

A fentieket kötelességemnek tartottam leírni. Kétségeket eloszlatni, talán egy szomorú epizód pontos megörökítésével a háború adatait kiegészíteni és a történelem s az utókor számára megörökíteni, ez volt célom.

Az „Inn" felrobbanásáról Lucich Károly nyug. altengernagy úr tudna közelebbi adatokat közölni, aki akkor ezen a hajón tartózkodott.

Görgey Victor.

Gróf Bethlen Elek naplójegyzetei az 1809-i erdélyi nemesfölkelésről.

(Első közlemény.)

Gróf Bethlen Elek, gróf Bethlen Pál vezérőrnagy és bárón Kemény Krisztina fia, 1777 március 20-án született a tolnamegyei Üregen, ahol akkor atyja állomásozott. Gondos nevelésben volt része, s alighogy elvégezte középiskolai tanulmányait, atyja útazni küldte nemcsak Magyarországba, hanem a külföldre is. Utazásairól rendszeres naplót vezetett, amelyben híven feljegyezte mindazt, ami vele történt s amit feljegyzésre méltónak tartott. Főleg az irodalom érdekelte s bárhol fordult meg, mindenüti igyekezett ismeretséget kötni azokkal, akiknek tudományos vagy irodalmi működéséről tudomása volt. Naplójegyzeteit ezen közvetlen följegyzései ma is értékessé teszik.

1795 december 15-én indult el Kolozsvárról Debrecen felé. Léta és Debrecen között — mint jegyzeteiben írja — egy fogadónál itattak. Bethlen Elek a fogadóban két ebédelő debreceni diákot talált, kiktől megkérdezte: „Hát az a két deák *Csokonai* és *Nagy Sámuel* nem mentenek-é ki innepre?" Felel az egyik: „Csokonai Debrecenben a professzorokkal nem egyezhetvén, tegnapelőtt ment Patakra, hazai törvényt tanulni, Nagy Sámuel pedig én vagyok." Ez a véletlen találkozás Bethlen Eleket nagyon megörvendeztette s mint írja: „egy órát mintegy vélle beszélgettem s mindenbe megfelelt rólla előre formált reménységemnek. Sajnállom nagyon, hogy több időt vele nem tölthettem. Ez a Sander és a Kampe Psychologiájának fordítója s emellett kivált a filozofikumokban éles és mély belátású ifjú". Debrecenben több professzorral, köztük Budai Ézsaiással is, megismerkedett. A várossal meg volt elégedve, s főleg a kollégium hatott reá; csupán egy kifogása volt, hogy „fejér személyt egész Debrecenbe valamire valót" nem látott.

Pestre december 31-én érkezett s megszállt a „Fejér hajó" című szállodában. Másnap bejárta a várost, s azután beült a dunaparti nagy kávéházba. „Itt — úgymond — egy csésze csokoládét kértem magamnak, leültem az asztal mellé s gondolkodtam: egyszer jön egy gyerek, s hát a csésze tálában egy kis kalendárium vagyon. Mondom neki, vedd el ezt a kalendáriumot, mert majd ezt is le találom nyelni. Az az úré — úgymond. Hogy lenne az enyém, hiszen én csokoládét kértem csak. De azt mondja, tudják mi az illendőség s engedje Isten, hogy ez új esztendőben hosszas szolgálatjára lehessek az úrnak. Ekkor vevém észre, hogy

mit akar s megiván a csokoládémat, egy nyolc máriásost adék nekie, gondolám, egy kalendárium nyolc máriással eléggé meg van fizetve, mely gondolatomat ő is mosolygással láttatott jóváhagyni. Rendes módokat tudnak az emberek a pénzcsalásra feltalálni", jegyezte meg végül. Másnap fölkereste *Schedius* professzort, aki „egy valóságos jó ízlésű kellemetes ifjú ember. Ezzel beszélgettem — írja — az Universitasnak mostani állapotjáról, mely csudálatoson van, mert a város nagy, a tanulóknak sokféle az elvonattatások, nagy benne a veszettség. A papoknak kezek köttetlen, kivált a mostani kényes környülállásokban; a thékának ötszáz forint esztendei fundussa; a józanobban gondolkodó professzorokat teszik ki, mint most is Koppit, a külső renden lévő professzorok nagyon üldöztetnek, most közelebbről a szombathelyi püspök Szily a fő helytartótanácsnak egy projectumot adott be, melyben azt állította, hogy minden veszettségnek a külső rendi tanítók legyenek okai. Schediusnak is keze az esztetikában is megvan kötve és tartozik magát csak Szerdahelyihez tartani." stb.

Pesten több látogatást tett, de azután 1796 január 7-én Komáromon, Győrön és Pozsonyon át Bécsbe útazott. *Bécsben* két hetet töltött, s ez idő alatt kihallgatást is nyert a királytól. Január 30-án tovább indult Bécsből, Iglaun és Prágán át Németország felé. Február 14-én érkezett *Drezdába*, melynek nevezetességeit alaposan megtekintette. Jegyzeteiben elég részletesen foglalkozik a híres porcellángyüjteménnyel, megemlékezik a könyvtárról, a királyi udvar régiséggyüjteményéről, a fegyvergyüjteményről, s végül a képtárról stb. Február 20-án *Meissent* tekintette meg, 21-én pedig *Lipcsébe* érkezett. Itt hosszabb időt töltött, közben átrándult *Halleba* is. Megfordult *Jenában* és *Weimarban* is. Ez utóbbi helyt megismerkedett *Herderrel* és *Wielanddal*. Ezekre vonatkozó naplójegyzetei így hangzanak: „Április 19. Délután mentem Herderhez, s nálla másfél órát mulatván, a theatrumba. Iffland (kit a herceg ide hozatott, hogy actorait tanítsa s fizet négy hétre neki 100 Louis d'ort) jádzotta ugyan a maga darabjában a Herbsttagban a Licenciátot. Ezen Rollet képzelhetetlen jól jádzotta, de a hercegné maga is s Herder is bizonyossá tettek arról, hogy miólta itt jádzik, minden estve különböző Rollét viszen s mindeniket egyforma mesterséggel. 20-án Wielandot látogattam meg. Goeschetől a Verlegeritől volt Adressem hozzája, de azt nem izentem meg előre, csak órát kérettem tőle, melyet tizenegyedfélre tévén, megjelentem. Se nem Fogteri ölelésekkel, sem Platneri feszességgel nem fogadott, egyszóval mint illik egy Wielandhoz. Mintegy egy óráig a mostani francia háborúról, az udvarok politikájáról beszélvén, végre mondottam neki, hogy a Götter Geschprächje Magyarországon fordíttatott s a fordító rész szerént annak is büntetését vette. S midőn elbúcsúztam, azt mondotta, hogy neki igen interressant volt ismeretségem stb. s kér engemet, hogy ha haza menyek, irásait ne olvassam. Melyre azt feleltem, hogyha egészlen ahhoz alkalmaztatnám magam, ami tiltott s nem tiltott, végre igen kicsiny sphérája lenne nyomorult gondolatimnak, minthogy csupa symbo-

licus könyvekhez kék magamat szorítani. Erre azt mondá, hogy ő nékem s minden jobb gondolatú ifjaknak Amerikát javallja, ott olvashatni s írhatni mindent, amit tetszik, s siratja, hogy nem ifjú, mert maga is oda menne. S ezen javallását sokáig állítván, végre nyájasan egymástól búcsút vettünk. Goethet háromszor kerestem. Schillert pedig (ki négy héttől fogva ül itt) sokáig kergettem, végre látván, hogy ki nem állhat előlem, bezárkózott."

Weimarból *Göttingába* ment, ahol majdnem egy évet töltött. Innen is több ízben tett utazásokat Németország különböző részeibe. Így 1797 április 11-én *Hamburgban* találjuk, ahol *Klopstockkal* találkozott. „Egy néhány minutáig szólván vele, — írja jegyzeteiben — azt mondá, hogy ott visszavár. Midőn visszajöttünk, ... én egyedül maradtam az öreggel. Egy óráig sétálván, maga házához vezete s ott is két egész órát tartván, mindent egybe beszéllettünk, különösen a Messiása magyar fordításáról, s Kazinczyról sokat tudakozódott s midőn harmadikszor végre elbúcsúztam tőle, még egy darabig kisért el az utcán, kért, hogy többször is látogassam meg, s nagy szívességgel vett búcsút tőlem. Igen nyájas, tréfás öreg tisztes ember." Ugyanezen útja alkalmával *Dániát* is beutazta s csak május 26-án tért vissza ismét Göttingába. Innen is nősült, 1797-ben nőül vévén Platow Vilmát.

Külföldi tanulmányainak végzése után hazatérvén, egyelőre a közügyekkel nem foglalkozott. 1809-ben, mint az erdélyi felkelő nemesség egyik őrnagya, Miksa főherceg, az erdélyi felkelő csapatok főparancsnoka mellett teljesített hadsegédi szolgálatot. Ezen időből való *naplóját* a jelen alkalommal közöljük. 1821-től a nagysajói és tekei ref. egyház főgondnoka volt, 1836-ban kamarás és guberniumi tanácsos lett. 1841 február 11-én halt el Pesten, ugyanott van eltemetve. A magyar történelemmel forrásszerűen foglalkozott; nagy gyüjteménye volt okiratokból, kéziratos történeti emlékekből, melyek közül néhányat ki akart adni s e célból összeköttetésben állott Benkő Józseffel is. Műveit nagyobbára német nyelven írta, mert az volt a célja, hogy hazáját a külfölddel megismertesse.

Műveit felsorolja *Szinnyei József:* Magyar írók. I. 1013—14. l. Kéziratainak jegyzékét *Torma Károly* adja a Századok 1887. évf. 152—154. l.

1809—10-ből való naplójegyzetei a következők:

A posoni békességet minden ember fegyvernyugvásnak nézte. Látszott, hogy a megalázódott Austria csak lélekzetet akar venni, hogy a szerencse fiával annál keményebben megmérkezhessék. Akkori igen helyes megváltoztatásával ministereinknek, melyet sokan a győzelmes hatalmas parancsolatjának tulajdonítottak, a franciák egy barátot sem nyertenek. *Wrbna*[1] tanúja volt bécsi magokviseleteknek, *Stadion*[2] pedig mentől bölcsebb általlátású ember volt s inkább féltette hazáját s annak függet-

[1] *Wrbna* Rudolf gr. főkamarásmester.
[2] *Stadion* János Fülöp gr. külügyminiszter.

lenségét, mint *Colloredo*,[3] annál inkább gyűlölte Napoleont. Igen hamar jött talán az alkalmatosság, nem volt még a monarchia eléggé kipihenve, mégis 1807-ben az eylaui ütközet után a háboru állott egész armadánk jobbra döntötte volna sorsunkat, ha a mi Ferenczünk szerencsétlen csillaga úgy nem hozta volna, hogy az egy Károly herczeg magát minden királyi herczegek s az egész ministerium vélekedésének ellenibe szegezze, mindaddig, mig a friedlandi veszedelem s a tilsiti bájolás Európának más ábrázatot adott.

Elmult a jó alkalmatosság, de nemsokára a Spanyolország vitéz magaviselete ha nem is bizonyos reménységet, legalább időt nyujtott készületekre. Mindenfelé egész erővel, lélekkel alkották német tartományaink hadi sergeiket. Magyarországon megállittatott az insurrectio, majd minden országainkban a polgárok katonákká, a sarlók kardokká változtanak, csak nálunk folyt titokban a dolog. A mi hajdan igen sok szép tulajdonságokkal felruházott, de már aggaló gubernatorunk[4] mindent igért az udvarnak, aminek az ország negyedit sem adhatta volna s idővel tizedit sem adta meg. Forralta plánumait s titkolódott egyenként a főispányokkal, kik nagyobbrészt mind gyenge emberek voltanak. A guberniumot mindennap többnyire kétszer is egybegyüjtötte, hosszas s haszontalan tanácskozásival éheztette s az országot mindenféle gyanakodásokkal gyötrötte. Nemcsak a személyes felülés állíttatott meg ezen főispányokkal való beszélgetésekben, hanem a parasztsággal is, hogy a földesuraság a tulajdonosság felett alkudozzék, javaltatott s az országban a föld népe közt is elhíresztetett. Ezért álmodott a gubernátor is Őfelségéhez küldött relatioiban 100,000 emberről Erdélyből, melyet a fennálló katonaságon kívül kiállíthat. A dolog így titokban húzódott 1808 őszéig, midőn minden vármegyék s székek Alsófejéren kivül, marchalis székeiken a készülődést meghatározták. Tiszteket választottak, lustra-könyveket készítettek, melyek szerént a szászságon kívül 20,000 emberre ráment volna az insurrectio. Ekkor választattam én is hitem, akaratom ellen erővel gyalogság vezérjévé Doboka vármegyétől.

Minden marchalis szék csak készülődést igért s diaetát kivánt. Nagy uraink tartván az érdemlett szemrehányásoktól, féltenek az ország gyűlésétől s sokáig nem akarták, végre de későre kérvén, fontosabb dolgokkal volt elfoglalva a ministerium, hogy sem a mi guberniumunk hosszas relatióit olvasgatta volna: kifogyván az időből, a gubernator az alvicziana resolutioba s instructiojában adott hatalmánál fogva diaetát hirdetett június 5-re 1807-ben. Kérdés, hogy ha az udvar, amint hitetik az országot, nem akarta a diaetát, mért hagyta helyben a gubernator ezen cselekedetét? S mért nem élt a jó gubernator maga hatalmával előbb? Azért, mert senki sem félt úgy az ország gyűlésétől, mint ő. Méltán meg volt az ország keseredve a sok törvénytelenségeken, a guberniumnak sok egymással ellenkező rendelésein, a guber-

[3] *Colloredo* Vencel gr. táborszernagy, a haditanács elnöke.
[4] *Bánffy* György gr., aki 1787 óta volt gubernátor.

natornak s egész házának elszenvedhetetlen dölyfösségén s különösen azon általa béhozott szokáson, hogy a legfontosabb dolgokban is diaeta surrogatumait tartson s a főispányokkal s egynehány magától választott emberekkel a constitutiot fenyegető legnagyobb dolgokat is eldöntse. Bizonyos dolog azonban, hogy diaeta nélkül hasznosabb és számosabb insurrectio organizáltatott volna.

Már a háború folytába volt, a sok hirek szárnyaltanak, a rosszak meg bizonyosodtanak, a szerencsétlenség megesett, minekelőtte bégyültünk a diaetára, sőt midőn a követek választására s instructiojok kiadására a marchalis székek tartattak, tudtuk már a regensburgi veszedelmet. Sok helyt oly későre haladtanak a marchalis székek, hogy a Bécs megvétele is már tudva volt s mely sok rossz eredett ebből. Az udvar is parancsolta az ország rendjei egybehivását. A commendirozó a gubernatorral a nap felett nem egyezhettek, végre eljövén a commendirozó *gr. Kollowrath*[5] is, mint királyi biztos, érkezett a hír, hogy a császár küldi ide sógorát Ertzherczeg *Maximiliant*.[6]

Seholt annyi rosszindulatú hamis hirkoholók nincsenek, mint Erdélyben. Az Ertzherczeg jövetele okáról mindenféle esztelen hírek terjedtek el. A commendirozó s gubernator kimentenek eleibe Zentelkére s a diaeta kezdete megint haladott. Az Ertzherczeg megérkezése hirit hozta Nagyváradról két haszontalan rossz ember, oda való kánonok gr. Haller Ferencz[7] és gr. Haller Pál; ezek is véghetetlen sok hazug hirekkel eltöltötték Kolozsvárt s igen nagyon eszközölték a statusok azutáni hidegségeket s csalfa principiumaikat. Hosszas várakozás után végre beérkezék a főherczeg Maximilián is nagy pompa s ágyú durrogások között *június 13-a* délután mintegy öt órakor Kolozsvárra. Egy szekérben ült a gubernatorral. A már egybegyülekezett diaeta tagjai, az egész polgárság, papság, uraság s a királyi gubernium szállása kapuján kivül várta. Szállása volt az uj *gr. Kemény Farkas* piaczi házánál.

Ezen szállás kicsinálása felől is sokakkal hazánk nagy urai közül veszekedtem, vélekedésemet igazán megmondottam, de sükeretlenül s hiszem, hogy a mi uraink önként választották rosszul a királyi herczeg szállását. Ezen gr. Kemény Farkas olyan ember, akinek egy barátja sincs az egész országban, sőt mindenektől egyformán utáltatik. Szóhajtósága, férfiatlan puhasága s számtalan csúf történetei a haza előtt közönségesen esmeretesek. A legnagyobb sybaritismus mellett nemcsak titkot nem csinál, sőt dicsőséget láttatik keresni a szép ifjú férfiakkal való társalkodásba s ezen megrögzött professiojáról ki van czégérelve. Mi nállunk a királyi herczegek is ilyen görög ízlésűeknek hirdettettek. Ezen uraknak vigyázni is kell inkább, mint másoknak az asszonyokkal való társalkodásra s méltán lehetett tartani, hogy

[5] *Kollowrath*-Liebsteinsky Vince gr. altábornagy, b. t. t., erdélyi katonai parancsnok.

[6] *Miksa* estei herceg, osztrák főherceg, altábornagy.

[7] *Haller* Ferenc gr. krasznai főesperes, prinoui apát.

mihelyt a kolozsvári gyanús s alacsony publicum a királyi herczegekről említett képzelődés mellett szállását látja, az asszonyi nemtől való bár szinelt tartózkodását észreveszi, mindjárt csúf gyanuskodása elkezdődik. Hát még mit lehetne várni, ha az az mindennel ellenségeskedő rossz ember magát bé tudná színelni s egy hazafit a másik után hazug vádjaival rágalmazna? Igy gondolkodtam, így beszéllettem, de senki ügyet se vetett rám.

A megérkezett herczeget a királyi gubernium nevébe gyenge ékesen szóló tehetségével az együgyű püspök Mártonfi[8] köszöntötte még a grádics alatt. Mely beszédre a főherceg hallható kellemetes hangon tett feleletét ekképpen fejezte bé: Legnagyobb örömemnek tartom, hogy Őfelsége a' császár egy ily esméretes vitéz nemzet népének vezérlését bízta reám. Ezt mi mindnyájan, kik oda tódultunk, hallottuk s ezen egyenes kifejezéssel egész jövetele célját Kinyilatkoztatta.

Nem lenne ugyan itt helye, hogy akiket még ekkor nem esmértem, azoknak rajzolatjokhoz fogjak, megköszöni mégis, aki írásomat olvasni találja, ha mindjárt eleintén azt neki megmutatom, amit hosszas esmeretség által tanultam ki. A herceg jött két szekérrel, Maga, adjutánsa major báró Woeber Auguszt és egy major Catinelli Károly, egy doktora, de aki se ez életben, se a medicinába, se ezen jegyzésekben is személyt nem játszhatik. Szólok tehát csak a három elsőről.

Maga a főherceg egy 26 esztendős, egészséges, szépnövésű, kellemetes ábrázatú s hódító magaviseletű ifju ur. Sokan megjegyzették s igazán, hogy ajándék kell egy trónból származott embernek arra, hogy minden szívet meghódítson. Társalkodása, leereszkedése, nyájassága olyan, mint egy királyi herceghez illik; de emellett oly mély s széjjelágazott tanulása, hogy ha királyi vérből nem származnék, tudományáról is híres lett volna. Mindent jó szívvel meghallgat, és csak az a hibája, hogy könnyen hajtható, de emellett erkölcsi karaktere tökéletes. A megholt Coloniai elector Maximilián keresztfia s annak örököse is; hogy a közbejött változások miatt helyébe nem következhetett, sirathatják azon tartományok.

Woeber egy 40 esztendős kis sovány szőke emberke. Tudománya, esze elégséges és józan, de éppen nem hasító. Nagyobb, hívebb, tüzesebb katholikust képzelni sem lehet, de minden vallásgyülölség nélkül. Ezen békövetkezett idők alatt azonban senki a hazának többet nem használt. Én szüntelen vele voltam, vele dolgoztam, sok történetek adták elő magukat, melyekben őtet egészen megesmérhettem, s jó lélekkel meg kell vallanom, hogy ehhez hasonló tökéletes emberséges jó emberre sohasem találtam.

Catinelli egy előszegzett állú, gyanus szemjárású, komor, dölyfös sánta olasz. Apja, kiről éppen nem jól emlékezik, egy becsületes görczi volt kereskedő. Mindent egyformán, aki csak ember, gúnyol, útál, gyűlöl. Sánta, nem pipás, nem kártyás, nem

[8] Csíkmindszenti *Mártonfi* József b. t. t.

asszonyos lévén, s emellett szép tanulással s olvasással bírván, az erzhercegnél többet ülhet, mint más, épkézláb s korhelységet is szerető ember s ezért vele többet társalkodván, olasz fínomságával a herceget gyakran s örökké rosszra kormányozá. Ez az átkozott olasz hozta egyben ezen áldott jó ifju urat egy néhány ízben a császárral, örökösen Károly herceggel s kompromittálta egész Európa előtt most közelebb a Bécs feladásával.

Hinc illae lacrimae! Ettől s a gubernátortól, kinek keservesen esett, hogy nagyobb úr is van az országba, jött az insurrectio folyamatjában is minden akadály, vetélkedés, ellenségeskedés. S honnan jött mind e? Mint a Louvois ablakából a nagy veszedelem. (Fenètre de Trianon. Mémoires du duc de Saint Simon. Londre 1789. Tome I. P. 22.) Gyaluban rák volt az asztalnál, melyből Catinelli ett. A gubernátornak egy piperés módja lévén a ráktisztításban, melyről sokat is tart, a maga némelykor meg nem fontolt tréfás hangján megszólította az olaszt, s ráktisztítani akarta tanítani. Ezen kicsinységnek az országra nagy befolyása volt, mert e Catinellit a gubernátor személyes halálos ellenségévé tette, ki az erzherceget a gubernátor ellen szüntelen porozta s ez a fatális rák nekem is számlálhatatlan bajt, bosszúságot s álmatlan éjjeleket okozott. Nagy ellensége volt különben is az egész insurrectionak ez az olasz; mindenben akadályokat vetett s a volt a célja, hogy semmi se legyen belőle s a császár, a herceget hívja vissza az ármádiához, hogy ottan nagyobb mezeje légyen kevélységét s tökéletlenségét gyakorolni s fényesebb rollát játszódni.

Későbbre érkezett mint camerarius, a herceg mellé gróf O'Donell Mauriz, a mostani finánepraesidens nagyobbik fia, ki a bécsi Landwehrnél major volt, egy hozzá hasonlíthatatlan büszke, kényes, praetensiókkal s francia bon mots-kal teljes ember. Igen kevés tudománya mellett is eszéről felette sokat tartott. Legfőbb passioja volt disputálni; különben emberséges s jóindulatú ember.

A herceget az uraságok felkisérték, én is felmentem, de felette dugva lévén a ház, magamat nem praesentáltathattam. 14-én estve a herceg is megjelent a püspöknél társaságban. Itt beszélvén a többi közt a gubernátorral a gyalogság uniformisáról, a gubernátor előszólított, hogy rajtam az uniformist megmutassa. Itt volt legelső szerencsém ő királyi hercegségével beszélleni s megesmérkedni. Másnap junius 15-én kezdődött a diaeta. Kollowrath egy igen szép beszéddel nyitotta ki. A sessio végével a redout házban nagy ebéd volt, melyhez 250-en űltünk mind férfiak. Én egy kevéssé megkéstem, éppen már leűltenek volt, mikor megérkeztem s a herceggel szembe fenmaradott üres helyet elfoglaltam. Asztalnál az egészség italok igen nagy pompával folytanak; a commandirozó elköszönté a poharat a gubernátorra deákul, a gubernátor megint hosszas beszédet tartott minden pohárra magyarul; végre Maximilián főhercegért is iván, ő is nagy szóval a státusokat telipoharával deák nyelven köszöntötte, s végre magyarul ekként fejezte bé: „A tekintetes nemes státusok éljenek!" melyre véghetetlen „vivat" kiáltás fogadta a herceget az ország rendjei részéről, s ujabban ittunk egészségeért.

Ebéd felett említette még a gubernátor, hogy velem beszélleni kíván. Délután mindjárt félrevivén mondotta, hogy az erzherceg egy útai kívánván Radnára, s talán Bukovinában is tenni, kisérőjének választattam a királyi guberniumtól. Én a gubernátor jó emlékezetét s kegyességét illendőleg megköszöntem, s elfogadtam, de a dolog nehézségét mindjárt egészen általláttam. Egy ily nagy s amint már tapasztaltam, egy erőltetett úton, melyet nagy uraink csakhogy nyakokról eltolják, projectáltanak, kísérni s előtte mint egy spionnak látszani, igen kényes dolog. Másnap ugyancsak felmentem s magamat a hercegnél jelentettem, ki igen kegyesen fogadott ugyan, de láttam, hogy gondolkodásom módját félórai beszélgetésünkbe kitanulni kívánta. Az indulás terminusát pedig tette 19-re.

Elhaladott azonban az utazás 20-ra mivel mind a főherceg, teli lévén biztatásokkal s jó ígéretekkel, mind a gubernátor egy aranygyapjat s a dévai dominium megnyerését könnyíteni akarván, azt végzették, hogy a diaeta kezdetéről s jó kinézésekről ő felségét tudósítsák. Ezen bé nem tölt reménységek megvitelével a gubernátor harmadik fia gróf Bánffy József[9] küldetett fel a császárhoz Wolkersdorfban. Ezen követségből eredett a legnagyobb gyülölsége a gubernátornak az erzherceg ellen s ezért lett ő is s egész háza nékem is ok nélkül legnagyobb ellenségemmé. A gubernátor ugyanis a több semmiségek között Zentelkén a hercegnek azt is mondotta, hogy ő a példáért József fiát mint lovas közembert insurgáltatta, melyre a herceg azt felelte, hogy a nem szükséges és ha mint stabális tiszt is insurgálná, úgy is a példa meglenne. Erre a gubernátor megőszült kétszínségével erősködött, hogy fia soha katona nem lévén, s a szolgálatot nem értvén, ő tisztnek nem téteti. A herceg nem értvén s esmérvén az ő jezsuita fogásait, végre azt mondotta, hogy más hivatal is lehetne, mely hozzá illendő lenne s melyet katonai gyakorlottság nélkül is elviselhetne, mint példának okáért a mellette lévő adjutánsság. Ezt várta a gubernátor s egész háza s ezt kezén is tartotta s végre én választatván arra, innen származott a hercegre s rám való harag. Talán a herceg Bánffy Józsefet is maga mellé vette volna, de a királyi hercegek senkit is magokhoz a császár engedelme nélkül nem vehetnek. Mégis ő Wolkersdorfba magát óbesternek s Maximilián főherceg generális adjutánsának mondotta, a császárt, ahol ebédje volt mindennap, némelykor az étellel várakoztatta, akkor jött gyakran, midőn már a tehén-hústették. Mindezekről onnan még tudósíttatván a herceg, de efelett leérkezésével igen sok haszontalan híreket is terjesztvén rólla, megunatkozott s észrevévén elmebeli butaságát is, s szégyenlvén s bosszankodván Wolkersdorfi magaviseletén, az egész fennhéjázó ifju ostoba Sibarität elmellőzte s megutálta. Ő is éppen 20-án indult fel innen Kolozsvárról.

Mi is ugyanaznap reggel 9 órakor megindultunk, én a herceggel egy szekérben, a másikban Woeber s Catinelli. Ekkor volt legelső alkalmatosságom a herceget közelebb megesmérni. Mihelyt

[9] *Bánffy* József gr. számfeletti fogalmazó a guberniumnál.

a szekérben űltünk, legottan beszédhez kezdettünk, tárgya volt beszélgetésünknek az insurrectio, az erről lehető reménységek s a francia háború. Midőn azonban a Tarcsán lelejtettünk s a plébános fogadójához érénk, találtunk egy kurirt, ki herceg Schwartzenberg Károlytól, volt petersburgi követünktől a hercegnek levelet s mentől előbbi megérkezéséről való hírt hozott. Sokáig tanácskozánk itten, hogy most térjünk-e vissza, vagy Bethlenbe várjuk meg a Schwartzenberg érkezését; végtére arra határozta magát a herceg, hogy onnan térjünk vissza. Még ekkor gyanítottam, azután benne egészlen megbizonyosodtam, hogy a herceg a játékot, melyet vele játszódtatni akarták, jól értette s előre feltett célja volt, hogy Schwartzenberggel, kinek jövetelét várta minden szempillantásba, legottan visszamenjen Kolozsvárra. Másfél órai útazásunk után azért reménytelen visszaérkezénk.

Leszállván a szálláson, az erzherceg engemet legottan elküldött a gubernátorhoz, hogy visszajövetelét jelenteném, s kérnem nevében, hogy egy kurirt adjon, kit a főherceg egy levéllel Schwartzenberg herceg eleibe küldhessen. A gubernátor éppen űlést tartott a guberniummal: kihivatván, nagyon csodálkozott reménytelen visszaérkezésünken, a kurir aránt pedig azt felelte: „Én jobb kurirt ő királyi hercegségének öcsém uramnál nem ajánlhatok, s minthogy különben is már útnak van készülve, vállalja öcsém uram ezt is magára!" Ezen felelettel visszamentem Maximilián herceghez, ki az én küldésemmel igen meg lévén elégedve, azt mondá, hogy így nem is ír már Schwartzenbergnek semmit is, hanem arra kér, hogy útját siettessem s igyekezzem rávenni előre, hogy bár egy nap mulasson Kolozsvárt. Elbocsuzván a hercegtől 12 órakor, minden járkálásom mellett is 5 óráig forspontot nem kaphattam, s oly későn kellett elindulnom.

Megjegyzésre méltó dolog, hogy a hígeszü vén szeles Kollowrath már előre gondolván, hogy a királyi herceg hosszasan odamarad, ezen napra táncoló társaságot hirdetett ki. Ezt reménytelen visszajövén Maximilián herceg, megváltoztatni nem lehetett s azután mindenütt a társaságokban táncoltanak. Képzelni lehet, hogy vérzett minden jól gondolkodó embernek a szíve ezen tomboló mulatságokban, látván, mely táncolva rohan az erdélyi nemesség a veszedelemben. De mit gondolhatott s mit érzett a szegény királyi herceg midőn látott egy országot az alatt ily nagyon vigadni, mig a császári ház vándorlásra s a testvérországok végső pusztulásra jutottanak. Sokszor kiöntötte ez aránt az erzherceg előttem szivit s annál nagyobb fájdalommal félhettem, hogy akárhogy forduljon is a kocka, mégis Erdély ennél keservesebb táncot sohasem járhatott.

Az utomba mindenütt várta a herceget a szemfényvesztő insurrectio, kiket hazatérítettem. Egészen setétbe s igen nagy bajjal érkeztem Désre, onnan pedig tovább, míg egy keveset nem pitymallik, mozdulnom nem lehetett. Alig kezdett azonban virradni, Désről megindultam és a bethleni határvégén a somkereki hídhoz közel találtam herceg Schwartzenberget reggel 9

órakor. Ott a királyi herceg s a gubernátor nevébe köszöntvén s a főherceg üzenetét megmondván, Bethlenben hoztam, holott is míg a lovakat változtatták, a Bethlen Ferenc bátyám udvarába bévittem. Itt a lóiskolába mind a Bethlen Ferenc, mind a mi lovainkat megmutattam s onnan a magam lovait fogatván szekere elejébe, jöttünk Désre. A dési porondon az öreg tisztes volt thesaurarius gróf Teleki Károly elömbe jöve a dési honoratiorokkal s ebédre magához béhíva. Az ebéddel meg is késtünk s annál sebesebben igyekeztem menni, előre ki is rendelvén mindenütt a lovakat, többnyire uraságoktól kéretvén, hozatván, el is értem célomat s estvéli 9 órakor Kolozsvárra béérkeztünk. Maga Schwartzenberg azt mondotta, hogy magát Muszkaországba képzeli a sebes útazásért. Kolozsvárra megérkezvén, Schwartzenberg el lévén roncsolódva, a királyi herceghez aznap felmenni nem akart s általam engedelmet kéretett. Én az erzherceget a püspöknél találtam társaságban, ki örvendvén ily hamar s nem várt megérkezésünkön sietségemet nagyon köszönvén, eljött legottan herceg Schwartzenberghez, ki a Közép-utcába a dr. Bara házaihoz volt szállítva. Elkísérvén oda a királyi herceget, az illendőség azt kivánta, hogy ottan elbúcsúzzam s a hercegeket magokra hagyjam. Schwartzenberg két napot mulatván Kolozsvártt s ezalatt és az útazás közben ezeket hallottam tőle a mostani környülállásokról:

Sándor császár Napoleonnak éppen nem barátja, hanem Friedlandtól fogva őtet valami felsőbb léleknek képzeli s személyes félelme van tőlle. Az egész muszka birodalom, a senatus, ministerium ellene van a francia alianciának, regimentek, tartományok irásokkal könyörgöttek a császárnak, hogy Austriával háborút ne kezdjen; hét generális látván az ellenségeskedés kezdetét, haza bocsáttatását kérte. A Schwartzenberg elindulásáért csaknem közönséges lárma lett Petersburgba. A császár mostani kedvese Narischkni hercegasszony egy franciát, sőt a követet magát is házához nem bocsátja. Herceg Schwartzenberg a muszka armádán jött keresztül s mindenütt és a commandirozó generálistól Gallizin hercegtől is a legnagyobb becsülettel fogadtatott. Gallizin a muszka senatustól való instructioját is megmutatta, mely abban állott, hogy menjen, mig az austriai armadára talál, de ott álljon meg és semmi ellenségeskedésbe ne elegyedjék, hanem tudósítván a senatust, várjon attól ujabb parancsolatot. Az egész muszka birodalomba minden ellensége a franciáknak, még a császár is az szivében, de mégis ő és Romantzow magokat a nép kivánságának ellenibe szegezik. Ha az asperni ütközet hire ott érte volna Schwartzenberget, mely lehetetlen volt, mivel ő május 28-a indult el onnan, azt mondotta, hogy a nép őtet el nem bocsátotta volna s ha még egy ilyen ütközetet nyernénk s a cár gondolkodása arra sem változnék, bizonyosan a szokott scenákat s a legnagyobb revolutiót lehet várni Petersburgban.

Schwartzenberggel harmadnap gr. Wass Sámuelnél igen vigan vacsorálván, hazakisértem, itt a legszivesebb leereszkedéssel töllem búcsút vevén, szivembe személyéhez a legnagyobb tiszteletet hagyta, mint oly ember, ki monarchiánk kevés és leg-

erősebb oszlopai közül való. Elindult Kolozsvárról 24-ik jókor. Én is a dolgok folyamotjára visszatérek.

A diaeta folyamotba volt. Az ország rendei commissiokat rendeltenek a különböző tárgyai szerént az insurrectionak. Én is egy planumomat, melyet még áprilisbe Kerlésen készítettem volt, általadtam a királyi hercegnek. Ezen planumot meg lehet irásim között olvasni s meglátszik, hogy mindenbe sokaknak könnyítésére szolgált s az egésznek követése bizonyosan külömb s okosabb insurrectiot szült volna. Lehetetlenség pedig semmi benne nem volt. Ezen munkámnak köszönhetem én az ertzherceggel lett szorosabb esmeretségemet s azután hivatalomat.

A diaetának folyamatját hogy rövidbe foglaljam, candidatio volt ezen a statuum praesidensségre, ország generálisságra, provincialis commissariusságra és két consiliariusi statiora. Az insurrectio megállíttatott, az articulusok ez iránt megirattak, melyeket gyüjteményembe meg lehet látni. Ezekből megtetszik, mint nem akartunk az insurrectioban ügyesen belé ereszkedni s ezért vetettünk el még az articulusokban a mindenféle akadály magvait. Ugyanis az insurrectio decretáltatott az articulusok tenora szerént:

1. in extraordinario hoc rerum situ et proximo periculo.

2. dum regulatus exercitus ad reprimendum propulsandumque hostem minus sufficit.

3. salvis legibus etc. etc.

4. különösen pedig absque ulla pro futuro hinc nectenda sequela és hac unica vice.

A régi zűrzavaros idők, a két haza fekvése és a IX. században ide telepedett eleink geniussa hozta magával, hogy a legvitézebbek megkülömböztessenek. Azért választatott Almus az első nemzeti gyűlésen kapitánynak: quia Almus filius Ugek et qui de eius generatione descenderent, clariores erant genere et potentiores in bello, amint ezt Anonymus Belae regis notarius cap. V. mondja s ugyanott a hét kapitányokról is azt jegyzi meg: isti enim septem principales personae, erant viri nobiles genere et potentes in bello, fide stabiles. Azért nevezi Szt. István a nemeseket: regni propugnatores, defensores inbecillum, expugnatores adversariorum, augmentatores monarchiarum. (Decr. 1. c. 4.) Ez a vitézség s katonáskodás tehát egyetlen egy talpköve a nemesi szabadságnak. Bizonyosan a régieknek is több általlátások volt, hogysem ezen véghetetlen megkülönböztetéseket, ezen drága privilegiumokat ok nélkül osztogatták volna. Az obligatio militandi a magyar nemes embernek a törvény, a constitutio, a feudale systema lelke szerént sokkal kötelezőbb terhe, mint a parasztnak a földesúr szolgáltatja. Ezen vad népek szüntelen való invasioinak kitett szerencsétlen ország a pragmatica sanctioval a mutua defensio provinciarum-ot ki is kötötte s inarticuláltatta. Mire valók tehát a felyebb megjegyzett megszorítások, mire való kivált a 4. pont? Micsoda daemon kormányozza sok elfacsart eszű úgynevezett hazafi lelkét, hogy örökké minden közönséges gyűlésekben az udvar ellen való kétségeskedéssel, annak jussai szorongatásával fejedelmünk szivét elidegenítik; most midőn

csupa titulussal bíró s a legnagyobb adó alatt nyögő minden tartománybeli nemesek véreket s utolsó filléreket feláldozzák, ezek kötelességek teljesítéséből csaknem kegyelmet csináljanak. Nem ez az igaz hazafiság, mert ez azt húzza maga után, hogy vagy francia kéz alá jövén, mig mi fizetni fogjuk a súlyos adót, vagyonunk a parasztiakéval feloszlik s vérzik 18 esztendős fiúnk Spanyolországba, még pedig mint constitutionalis közkatona; vagy visszajövén békesség után előbbi urunk alá s e méltán felingereltetvén ellenségeink által, redimáltatja az insurrectiot s ez által egy állandó truppot tartana, mely ha hajtják, felejti a „pro hac unica vice"-t s „in extraordinario rerum situ et proximo periculo" mégis nekünk is s az egész föld népének fegyvert adhatna.

A negyedik §-ban az 1. articulusnak véghetetlen exemptiok és sokfelé magyarázhatók. P. o. a helyett, mint Magyarországon: unici familiarum superstites, ebben úgy van: patrum et matrum unici filii. Magam láttam egynehány példát, hogy a diaeta után eljött az apa a permanens deputatiojához a vármegyének s azt mondotta, hogy neki egy fia cancellista, a más számtartó, egy kicsiny a collegiumba, tehát aki otthon van még, az egyetlenegy. A permanens deputatio által látta a kérés helyességét s a négy fiú megszabadult, etc.

§ 6. „Natio Saxonica ab insurgendi obligatione dispensata." Nem tudom, ha szász nemzet ravaszságán, vagy a más két nemzeten lehet-é inkább bámulni, melyek másszor éppen nem kímélve bántak a szászokkal. Az Andreanum szerént 500 emberrel tartoztak, ezt hányták, de be kicsiny volt akkor a colonia? 1558-ban kétezer „pedites selectos" tartoztak egészlen kiállítani, 1575-ben 1000 gyalogot tartani, az azutáni zűrzavaros időben, midőn Erdélynek különösen 80.000 embere vala talpon, bizonyosan 20.000 ember volt contingense. A tordai unió után 1542-ben „per singula capita" és 1453-ban „universi et singuli Saxones". De a mi legszebb, az, hogy mindezeket kevesen tudhatták, de ők magok ezen utolsóbb esztendőkben documentumaikkal együtt drágán fizetett trombitásaikkal Ederrel s Schlözerrel kihirdettették s akkor majd minden mocskolódott ezen könyveken, melyeket most kitetszik, hogy nem olvasta.

A nyolcadik §. is csak szótojást szerző, minthogy látni való, hogy meg nem esik.

§. 13. „Tunc tantum in parte etc." Ki ítéli meg azt, s mennyi idő kell arra? De a hazán kívül, ahol messzebb van máléja, felesége etc. könnyebben is tanulna.

Hát még kivált a desertio büntetése! Addig lehetetlen a háborúnak tartani, míg a háromszori desertio büntetéseinek vége lesz. Egyszóval ezen insurrectióval az udvarnak ily szoros környülállásokba nem segítettünk semmit is, magunknak pedig véghetetlen ártottunk.

Az ország is egy solennis deputatio által az Erzhercegnek az insurrectiot ajánlotta s hogy annak fővezérségét általvegye, kérte. Elhallgatom a többi particularitásokat a diaetáról. Csak azt jegyzem még meg, hogy az asperni ütközetről való jó hírekbe minden

ember kételkedett, a wagrami szerencsétlenséget pedig legottan elvitték, nagyítva beszéllették s minden rossz hírek terjesztésével az embereket félénkesíteni, tüzeket megoltani, indulatjokat elfacsarni sokan törekedtenek.

Én azonban a hercegnél gyakran megfordultam, ki engem napról-napra jobban kezdett kedvelleni s hozzám több-több bizodalmat mutatni. Nagyon kedvetlen volt eleinte mind a sok rossz hirekért, mind különösen a sok vádakért, melyekkel Bécs általadásáért méltatlanul illettetett.[10] Mely dologról az ő mentségére rövideden feljegyzem, ahogy a dolgot mind az ő, mind a körülötte valók szájából hallottam, s más környülállásokkal egybevetve bizonyosan kitanulhattam.

Április 19-ikén a mi nagy armadánk, mely is 150.000 emberből állott, az Európa sorsát könnyen el dönthette volna. Bonaparte maga jött csak 30.000 emberrel Augsburgból, más 30.000 emberrel volt Marsall Davoust, ki Regensburgból jövén, magát császárjával egyesíteni akarta. Ami egész armadánk legjobb erővel s kedvvel volt s csak egy parancsolat kellett volna, hogy a hatalmas Napoleon semmivé tétessék. Davoust másfélnap ment a mi armadánk előtt s közte mindenütt apróbb csoportokban armadánkat itt is, amott is megtámadta s mindenütt megverte, míg végre szerencsésen magát Napoleonnal egyesítette. Ekkor is könnyű lett volna az egész armadáját Napoleonnak egyberontani, de a tőle való személyes képtelen félelem mindennek s Károly hercegnek is eszét megzavarta. Gyakran mondotta nékem az Erzherceg is, Woeber is, hogy az egész Monarchiánk veszedelmét egy megsebesített haszontalan francia fogolynak lehet tulajdonítani. Ugyanis Károly herceg minden tudósítás mellett is nem hitte Bonaparte közeledését. Azonban 23-án a generalissimus, Erzherceg Maximilián, Feldmarschall-Leutenant Grünne, az Erzherceg Károly adjutánsai és Woeber együtt űlvén, hoznak egy sebes franciát, kinek a generaladjutáns generalis Colloredo eleibe menvén, megszólítja: „Qui est ce qui vous commande?" A francia meg sem állván azt feleli: „L'Empereur lui même." Ezen egyetlenegy szóra mindnyájoknak ábrázatja elváltozott s mind Erzherceg Károly, mind Grünne, Wimpfen stb. mintegy mennykőcsapásra megbódultanak, eszeket elvesztették s azon szempillantástól fogva a legnagyobb zavar kezdett uralkodni. Semmi rend, semmi parancsolat több nem volt, míg a retirada magától elkezdődött. Ezen szerencsétlenség után a vala a végzés a császár és a generalissimus között, hogy F. M. L. Hiller[11] vonja magát Linzre s ott Károly herceggel egyesüljön. Ezen dolog jobb móddal való kicsinálására Maximilián 28-án maga ment Hillerhez s vele a császár s a Károly herceg parancsolatjok szerént mindeneket elvégzett. 30-ikán a császár parancsolta Maximilián hercegnek, hogy indulna sietve a Bécs oltalmára. Ő előre s sokszor megújítva megmondotta, hogy Bécs nem erősség, az ostromot ki nem állhat a mostani időkben, annál inkább

[10] Ezekről Hunkár Antal is megemlékezik memoárjában. (*Hadtört. Közl.* 1926. évf.)

[11] *Hiller* János br. kamarás, b. t. t.

nagy erő ellen, majd minden nép nélkül oltalmazni lehetetlen. Végtére Károly herceggel úgy végzettek, hogy Erzherceg Károly Hillerrel Linznél egyesülvén, vagy megverje, vagy bár respektusba tartván maga előtt a francia armadát, csupán detasirozott s nem nagy corpus jöhet Bécshez s ezt addig tartóztatni s ennek ellene fog addig állni Maximilián, míg a nagy armada oda érhet. Hogy az egész francia armada Bécshez jöjjön, az ezek szerént senkinek eszibe sem juthatott. Ezen egyezés ezen megállított planum szerént május első napján Maximilián herceg elindult oly bizonyos hiedelemmel, hogy más is minden a planumhoz tartja magát. De Hiller a császártól parancsolatot vett, hogy Linzbe ne menjen, Károly Budweisnál négy nap reszketett. Maximilián mindennap küldötte a kurirt a császárhoz s Károly herceghez, de ezektől soha egy szó tudósítást vagy választ nem kapott, így míg 10-én végre az egész francia armadát Bécs előtt látta. Ily erőnek ellentállani nem lehetett, tehát 13-án capitulálni kellett, melyet a generalissimus, magáról a gyalázatot késedelméért el kívánván hárintani, Maximiliánnak igen rossz neven vett, ellene zúgólódott, őtet ócsárlotta, sőt fenyegette is. Maximilián így lévén egész Európa előtt compromittálva, kénytelen volt maga ellen processust kívánni, melyet a császár, ki őtet személyesen nagyon becsüli s szereti, nem akart megengedni, Károly herceg pedig, nehogy Maximilián magát kitisztíthassa, egész erővel ellenzett. Triumphált ugyancsak utoljára Erzherceg Maximilián annyiban, hogy a császár az egész dolog megvizsgálását herceg Lichtenstein Jánosra bízta, ki Maximiliánt tökéletes ártatlannak találta, sőt a császárnak, midőn a dologról referált, azt mondotta: „Emlékezhetik Felséged, hogy Budweisnál két planumot adtam bé Felségednek, de meg sem hallgattattam s látván, hogy ok nélkül való minden igyekezetem, akkor is végtére Felséged előtt arra fakadtam, hogy nem Maximilián, hanem Károly herceg veszti el Bécset, s így lett a dolog, bétölt a jövendő." Ezen processus végével küldetett Maximilián herceg hozzánk az insurrectio általvételére.

Még egy kis anecdotát említek a bécsi dolgok folyta alatt. Napoleon egy paraszt falusi bírótól egy levelet küldött az ostrom alatt az Erzhercegnek. A herceg ezen levelet ugyancsak ezen bíró által felbontatlan visszaküldötte, azt iratván F. M. L. O'Reilly[12] által Marsall Berthiernek, hogy ezen követség s küldés módja szokatlan és illetlen lévén, a levelet által nem vehette. Ezen kis történetbe mutatott gondolkozása módját a hercegnek én nagyon becsüllöm részemről, annál inkább, mivel ezen usurpatort a nagyok és uralkodók csuszómászósága tette ily felfuvalkodottá.

Közli: *Dr. Lukinich Imre.*

(Folytatjuk.)

[12] *Gróf O'Reilly András,* bécsi hadosztályparancsnok.

Schweidel József tábornok naplótöredéke.

(1849 szeptember 3.—21.)

Az alábbkövetkező naplótöredéket dr. Angyal Dávid egyetemi tanár volt szíves, közlés végett átengedni. Ő ezt az írást 1927 január 4-én kapta Engyeli Jenőtől, a pozsonyi „Grenzbote" és a „Pressburger Presse" szerkesztőjétől, aki viszont Báró Derra Gyula — Schweidel egyik távoli rokona — útján jutott hozzá, körülbelül 25 évvel ezelőtt.

Természetesen rögtön felmerült az a kérdés, vajjon ez a töredék csakúgyan Schweidelnek az aradi várban írott naplójából való-e? Ennek eldöntése nem volt nehéz. Az író ugyanis, szeptember 17-i dátummal, egy az aradi vizsgálóbizottsághoz intézett folyamodványra hivatkozik, amelyben többek között azt is kéri, hogy a nála levő Kossuth-bankópénzt vegyék el tőle. Ez a folyamodvány meg van Schweidel vizsgálati iratai között.[1] Írása a naplóéval teljesen azonos és ezenkívül Schweidel névaláírása is rajta van. Olvashatjuk benne a pénzről szóló részt is, amely így hangzik:

„Ferners habe ich in Erfahrung gebracht, dass dieser Tage von sämmtlichen gefangenen Officieren, die Ungarischen Banknoten abgenommen worden seyen; Ich bin demnach so frey zu bitten, mir die in Händen habenden 962 fl. 30 Kr. Sage! Neun Hundert Sechzig zwey Guld. 30 Kr. (Con. Münz. in Banknoten), gegen geneigte Ausstellung einer Empfangs Bestättigung, abnehmen zu wollen."

Schweidel, szeptember 21-i dátummal, visszatér naplójában erre az esetre s megemlíti, hogy a szóbanforgó összeget csakúgyan elvették tőle, de anélkül, hogy valami elismervényt adtak volna róla.

Így tehát mind az írás, mind az említett részek egyezéséből kétségtelenül kitűnik, hogy a naplót valóban Schweidel írta.

A töredék mindössze 19 napra terjed s szeptember 21-én a lap alján, a mondat közepén szakad meg. Azonban így is érdekes, mert híven visszatükrözi a fogoly majd reménykedő, majd elcsüggedő hangulatát, de egyúttal könnyen megérthető ideges állapotát is. Például szeptember 9-én, amikor arról ír, hogy a Világosnál elfogott honvédtisztek, ha kegyelmet kapnak, az uralkodó leghívebb alattvalói lesznek: egyszerre csak belép a porkoláb és levelet hoz, mire az író, anélkül, hogy a megkezdett mondatot befejezné, rögtön erre az új tárgyra tér át.

Történelmi szempontból különös figyelmet érdemel a szeptember 8-i feljegyzés, amelyben azt írja a fogoly, hogy ha idejekorán megtudta volna azt, hogy a horvátok elleni harc esküszegés számba megy, vagy harmincadmagával visszatért volna Bécsbe.

Minden további magyarázat helyett itt közöljük szóról-szóra a németül írott naplótöredék egész szövegét:

---

[1] *Kriegsarchiv Wien:* Untrsuchungsacten der ung. Insurgentenführer, 1849. Fasc. I. Nr. $^{2}/_{179}$.

Am 3t Sept. Ich habe bis 2 Uhr Nachts nicht einschlafen können, meine Gedanken streiften in den unendlichen Regionen der Unwahrscheinlichkeiten.

Den ganzen Vormittags alles einfach monoton, keine Aussicht auf eine Erlösung.

Nachmittags eine grosse Execution in unserem Hofe, wovon das Jammergeschrey der Honveds bis zu meinen Ohren drang. Die Nacht überschlief ich gut.

Am 4t Septemb. Früh kam der Hauss Profoss mit einem Grusse von Berti, ich liess ihn fragen, ob er nichts brauche? Denn wenn dies der Fall wäre? so könnte ich ihm helfen.

Die bescheidenen Wünsche eines Festungs Arrestanten, sind bald befriediget, des Nachts süsse Traüme in den Armen der seinigen, des Tags Eine gutes Obers, und eine gute Suppe, etwas Obst, dann zuweilen die flüchtigen Gedanken in Gestalt eines Briefes mittelst der Tauben Post, auf den Fittigen der vorüber eilenden Wolken, an seine geliebte in gang gebracht zu haben. Dies ist doch mehr den Bescheidenheit zu nennen, aber der Hoffnung entschlage ich mich nicht, dass am 4 Oktober allgemeine Amnesti für uns alle erlassen werde, wenn mich die süsse Hoffnung nur nicht täuscht.

Am 5 Septen — Ich habe in der Nacht Abweichen bekommen, es ist mir lieb weil ich dadurch bisschen gereinigt werde, aber ungelegen, denn ich habe kein Nachtgeschirr, sondern eine Rein mit zweyfusse.

Heute sah ich Huszti vorüber gehen, vielleicht wird man ihn wo verwenden (egy szó olvashatatlan). Von meinem Berti habe ich keine Nachricht. Der Spiritus gehet mir aus, wenn ich werde bald ohne allen mich befinden.

6t September. Man hat mir gestern die Pester Zeitungen verschafft, und da lese ich eine seit gestern Abends, und Heute den ganzen Tag hindurch. Mein Magen Schmerz dauert noch immer fort, und in meinem Zimmer wird es immer Kälter. Niemand bekümmert sich um mich, ob dies auch mit den andern der Fall ist, weis ich nicht; aber wenn ich mich nicht durchs Fenster, oder durch zetteln um die nöthigste Lebens Mittel besorgen wüsste, so müsste ich Hungers sterben.

7 Septembr. — Heute sah ich die Dahmen, Lahner u. Knezits ganz trauernd zu ihren Männern kommen; doch in Geleite eines Infanteristen, also auch hierin hat man die Maassregeln verschärft. Ich habe das Unglück gehabt die Rothen Wein zu zerschlagen, dies ist ein grosser Verlust, da er nicht leicht zu ersetzen. Von meiner Gattin noch immer kein Brief.

Heute Nachmittag ward ein sehr sinniges Mittel angewandt, um die Gemächer, in welche wir verschlossen, zu bezeichnen, man band einen grossen Strohwisch auf das Fenster Gitter, damit die Schildwache vielleicht ihre Aufmerksamkeit auf diese Puncte mehr verdopple; oder vielleicht um unsere Person recht in einen herabwürdigenden Lichte darzustellen.

8 September. als am Tage der heiligen Jungfrau *Maria*, da

mir das Glück nicht zu Theil ist, diesen Tage im Kreise meiner heissgeliebten Familie zu verbringen, so dachte ich mich in die Maria Radnaer Kirche, wo wir Domein Marie, u. Albert im Jahre 1829. also gerade vor 20 Jahren, in demüthiger Inbrunst, die glorreiche Mutter Jesus in heissen Gebethen anflehten, damit unser in innigster treuerm Liebe geschlossener Bund durch das Segen, des allmächtigen Gottes, sein Gedeihen fände. Die Unergründliche Weisheit Gottes hat auch, sowohl diese, als die nachherige unsere Ergebung, in Gottes Willen über alle Maassen reichlich vergolten; denn ich habe mich bezüglich meiner Gattin u. Kinder stets für den glücklichsten Menschen gehalten. — Meine Milit. weltliche Stellung ist allerdings eine verunglückte zu nennen; denn wenn man nach 34 mit Vorzug geleisteten, und anerkannten Dienstes Befliessenheit, mit schwerer Mühe nur Major wird, und gerade auf dem Puncte angelangt, Obslt zu werden, das Unglück hat, in eine solche Stellung zu gerathen, ja par Fors hineingeschleudert zu werden, woraus bei Besitz der mindesten Rechtlichkeit u. Gewissen kein Rücktritt stattfindet; dies kann ich nur Wille Gottes, Praedestination nennen; meine Oberst Division, von Wiener Neustadt entlassen, geradewegs in das Pahrendorfer Lager von Gaetz (?) mit der Eisenbahn dahin gefördert, damit es ja bei Schwechat nicht zu späth eintreffe; ist dies vielleicht auch von Seite der ersten Minist Rgrg[2] zu rechtfertigen.

Warum führte man keine offene Sprache, mit seinen getreuen Officieren? hätte man uns in Wien, bei unserem Abmarsche die nöthigen Instructionen und Weisungen ertheilt, und gewarnt vor den schon damals bei dem Ministerium gekannten Verhältnissen, oder mindestens, durch Raucer (?) Rittst[3] einen Befehl mitgeschickt, dass wir den Ung. Landtags Beschlüssen, dem Vertheidigungs Comité, dem Ministerium in falle gegen die Croaten noch ferners, ob auf oest. ob auf Ungarischen Boden angekämpft würde, die Truppe in Meineid, Treue Bruch, gegen das Allerhöchste Haus verfalle, so wäre ich, und vielleicht 30 andere meines Rgmts[4] sogleich nach Wien gezogen, und wenn wir das äusserste gewagt hätten; aber so waren wir bis zum letzten Momente, bis zur Schwechater Catastrophe stets in der fixen Meinung, Uiberzeugung, dass Majestaet der Kaiser Ferdinand, von der unerhörten Militair Revolution, die sich allen kais. Befehlen wiedersetzte, gar nichts wüsste. Genug! an dem 4t Hussaren Rgmt ist ein unverantwortlicher Verrath geschehen.

Dies mögen diejenigen vor Gott verantworten.

Indessen alles mit Gottes Wille! ich sollte auf mein Alter, ein Aufrührer, ein Insurgent, ein Rebell, ein Hochverräther scheinen, gegen welche ich meine tiefste Abscheu stets an Tag legte; dies konnte nur die Allmacht Gottes über mich verhängen, denn keinen getreueren Diener hat S Mst[5] mein Kaiser nie besessen

---

[2] Ministerial Regierung.
[3] Rittmeister.
[4] Regiments.
[5] Seine Majestät.

als mich. Vor Gottes Richter Stuhl mögen es die Schuldigen Bösewichte verantworten u. büssen.

Die Sperre wird immer strenger, jetzt fehlt nichts mehr, als Eisen, und die Fenster mit Brette Verschläge zu versehen.

Am 9t Sonntags. Vergebens harre ich von Tag zu Tag auf eine Nachricht von meiner Familie, und bin nicht im Stand weder zu begreifen noch Innerens mich beruhigen zu können, sollten denn auch meine Briefe das Unglück haben und meiner Gattin nicht zugekommen seyn? Das wäre für meine arme Gattin zu viel! Ich bethe nun zu Gott! dass er sie diese meine Einkerkerungs Periode, mit Stärke, Standhaftigkeit, Resignation betheile und alles gute ihr hoffen lasse! Ich mindestens kann ich bis izt durchaus keinen Verzagenden Gedanken preisgeben; ich baue auf die Gerechtigkeit Gottes und auf die jugendliche Milde und Menschlichkeit des Monarchen.

Wenn wir vereint nicht den verzweiflnden Entschluss gefasst hätten, uns zu ergeben, so würden noch tausende Menschenleben zu Grunde gegangen seyn, unbeschreibliches Elend und Jammer über manche Gegend verhängt; dies muss doch in die Wage des eines Schicksals ein gewichtigen Stein werfen. Abgesehen davon, dass der Staat (2 szó olvashatatlan) Armee von 30000 Mann, mit 11 Generals u. so vielen Staabs u. Oberoff. (130 Kanonen) die, bei einem gnädigen Empfang alle einig dem Monarchen huldigen, und die sicher die getreuesten Unterthanen würden, wogegen im entgegengesetztem Falle die ganzen getäuschten Elite des Corps mindestens die mehrzahl davon zu — soeben Erhalte ich Einen Brief, der Staabs Profos bringt nun dreie

vom 3t ... ich vergoss Trähnen, der Freude u. Demuth; nun bin ich gefasster ruhiger, da ich meine süsse theure Gattin mit den Kindern in gleicher Hoffnung beseelt weiss. Die Gerechtigkeit Gottes, u die Milde, u. Barmherzigkeit des Monarchen, werden alles wieder beglücken.

10. Sept. Ich habe durch meinen Diener von einem Cameraden, die 3 Muskatiere erhalten. Deren Lectur mich Heute so ziemlich beschäftiget. — Den ganzen lieben Tag ist auch nichts beachtenswerthes vorgefallen.

11.t Sept. Früh eine Erscheinung mit etwas wenigerstmast (?) Der Diener brachte mir Zwetschken. — Heute Nachmittag wurde mir das Glück zu Theil meinen Sohn Adalbert durch die Güte des H. Generaln auf wenige Stunden zu mir eingelassen zu sehen

12t Sept. Der Profos brachte mir Heute meine blutige Gage vom 25t Aug bis inclusive 12t September mit 19 fl. so hätte ich endlich nach 35 Jahren, die ich meinem Monarchen, dem Staate, in allen Graden mit einer seltener Aufopferung diente, wieder bis auf eine Liut[6] Gage und das nur aus Gnade gebracht. — wer weis was nun bevorstehet?

Heute abermals lauter vergebliche Wünsche; ja selbst die Temperatur ist drückend; wie der Siroko heiss eine Gegend ver-

[6] Lieutenant.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR KÖNYVTÁRA.

sengt, so inzwischen den Mauern von Arad eine unheimliche unheilvolle Luft.

13t Sept. Ein furchtbar langer Vormittag. Mittagmal gut — die Gage bis 15t inclus. a. l. bezahlt.

Vergeblich habe ich von einigen Bücher gebethen, nur das Versprechen von Vecsy[7] erhalten.

14t Sept. F r e y t a g. Bücher v Berti u Vecsi, die aber keinen Werth und Interesse jezt für mich haben. — ich werde versuchen, den Roma . . . ts zu schreiben. dem Teophil u der Mutter!

15 Septemb. Heute Nachts gut geschlafen, weder Spiritus, sondern Obst wider Obst (2 szó olvashatatlan) Durch Fidelis u. Moritz kamen mir sehr schlimme Andeutungen bezüglich meiner Domein zu, aus beyden ist zu entnehmen, als vermöge meine geliebte Seele den Schmerz ob einer Verhaftung nicht länger wiederstehen; ob wohlen ich durch sie nachmittag ein Briefchen ohne Datum erhielt, das mich insofern beruhiget, als sie es selbst nach dem Zwiegespräche mit Fürst Lichtenstein von sich äussert; Gott gebe dass meine durchaus gute Hofnungen diesmals in Erfüllung gehen mögen.

16 Sept. Sonntags. — Einer jener Tage, die den Menschen zuweilen in eine solche Miess stimmung versetzen, dass er sich keines geregelten Gedankens bemeistern kann.

Abends erhielt ich die Zeitung vom 11t, die mich noch mehr in eine Apathie versetzte, da ein Artikel über Amnestie im voraus schon neidisch abmahnend die Gnade des Monarchen von einem Theile der irre geführten abzulenken sich bemüht.

17t Ganz monotom, ich schrieb an die Untersuchungs Comissien und bath bezüglich der Beschuldigung des Hochverrathes meine nähere Detaillierte Entschuldigung der Frage beizuschliessen, so wie ich auch 922 f 30 Ungarische Banknoten antrug, welche gegen Bestättigung übernommen werden mögen.

18 Die Kost ist mir durch die Frau aufgesagt worden ich weis nun nicht mehr, wo ich heute solche erhalte. — aus dem tracteur, Suppe kraut mit Rostbradl (egy szó olvashatatlan)

19 Kost schlecht. Suppe u Fisolen mit stinkenden Schinken.

20 Die Nacht hat es geregnet. so auch den ganzen Tag sind (egy szó olvashatatlan) Jezt wird es recht düster in meinem kalten Gefängnisse.

3 Speisen kosten 25 Groschen — 1 halbe Millig 24 kr — Eine Semel 3 kr. Wo ist Wäsche, Wein, Caffe, Diener?

21 Wurden mir die 962 f 30 kr. Banknoten abgenommen, und zwar ohne aller Bescheinigung. und zwar hat sich deshalb der Unterprofos sehr unanständig bei der Abforderung benommen; — vorauf der Staabs Profos erschien, dem ich solche ohne allem Anstand überliess — als er bei mir war, wurde an meiner Thüre angeklopft, O Wunder! es wurde aber auch bald durch den . . .

(Több nincs.)

---

[7] Vécsey ?

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

A Világháború Története. Szerkesztette: *Pilch Jenő.* Nagy 8°, 418 oldal. Számos színes- és feketenyomású képmelléklettel és térképvázlattal. A Franklin Társulat kiadása. 1927. Ára 40 pengő.

A világtörténelem leghatalmasabb hadtörténelmi eseménye kétségkívül az 1914—18. évi világháború volt. Bizonyság emellett az is, hogy a négy évig dúló háború olyan hatalmas irodalmat teremtett, amilyenre még sohase volt példa. Ez érthető, hiszen jóformán a világ összes népei résztvettek ebben a páratlan viaskodásban s így a világháborús munkák szerzői, méltán számíthattak kiterjedt olvasó táborra. A művelt magyar közönség mindezideig nem tudott megfelelőképpen tájékozódni a nagy háború eseményeiről, mivel nem szerezhette meg és nem olvashatta el az idegen nyelven megjelent műveket. A szerzők az összes megjelent világháborús művek forrásként való felhasználásával, rendkívül népszerű, könnyed modorban, egyetlen kötetbe foglalták mindazt, amit a művelt magyar közönségnek a világháborúról tudnia illik.

Ez a mű ilyenképpen hézagot pótol a magyar irodalomban, mert ez az első magyarnyelvű munka, mely a világháború történetét egész terjedelmében ismerteti s amellett olyan modorban van írva, hogy — mint egy érdekfeszítő regényt — mindenki elolvashatja és élvezheti.

A könyv külső alakja igen tetszetős és ennek következtében bármely könyvtárnak díszére válhat. Az I. Részt „A Világháború politikai előzményei" címmel Dr. Horváth Jenő írta. 1871-től kezdve minden mozzanatot felölelő, alapos tudással írja meg a világháború érlelődésének politikai történetét.

A II. Részt „A szárazföldi hadműveletek"-ről *Pilch Jenő* írta. Évek szerint sorolja fel a világháború hadieseményeit s vázlatok segítségével szemlélteti az egyes helyzeteket és a fontosabb hadműveleti eseményeket. Leírása a legcsekélyebb kételyt is kizáróan világos és érthető; az olvasó előtt tisztán peregnek le olvasás közben a véres harcok.

A III. Részt Trunkwalter Ödön írta „Hadiesemények a tengeren és a folyami háború" címmel.

A IV. Részt „A gazdasági háború"-t Dr. Ihrig Károly írta meg.

V. Rész: „A légiháború", írta Udvary Jenő.

VI. Rész: „A háborús propaganda", írta Dr. Lutter János.

VII. Rész: „A világháború harci eszközei", írta Turcsányi Gyula.

VIII. Rész: „A világháború veszteségei", írta Pilch Jenő.

IX. Rész: „A békeszerződések megalkotása", írta Dr. Horváth Jenő.

Felsorolják ezután a világháború irodalmának legértékesebb termékeit. Ezek egész nagy könyvtárat tesznek ki. A Függelékben Dr. Horváth Jenő és Pilch Jenő szerkesztettek időrendi és vezérszavas kimutatásokat a diplomáciai szakítások s a hadüzenetek időpontjairól, valamint a politikai előzményekről és a világháború politikai eseményeiről.

Reméljük, hogy ez a mű olyan népszerűségnek fog örvendeni, amilyent alapossága és irodalmi értéke következtében méltán megérdemel. *A. E.*

Báró Balás György: *Bem József.* 8°, 39 l. Budapest, 1927. Egyetemi Nyomda. Ára 1 pengő 20 fillér.

Bem halálának 77-ik évfordulója alkalmából, országos emlékünnepek voltak Magyar- és Lengyelországban egyaránt. Ez indította a szerzőt is, a mult év vége felé kiadott füzetének megírására. Csak helyeselni tudjuk, hogy a nekünk olyan nagy szolgálatot tett „Bem apót" időnkint visszaidézzük az utókor emlékezetébe, de egyúttal azt is szeretnők, hogy az, amit róla és az ő erdélyi hadjáratairól írnak, mindenképen megállja a kritikát. Helyes adatokra támaszkodjék s ne csupán a régi, elavult vagy hiányos, sokszor hamisan is valló kútfők szavait ismételgesse. Ennek azonban a források alapos ismerete a legfőbb alapfeltétele.

A szerző — mint látjuk — vajmi csekély s nem is csupa elsőrangú kútfőt használt fel, teljesen mellőzve az újabb kutatások eredményeit. Így azután érthető, hogy a füzetbe bizony sok helyreigazításra szoruló hiba csúszott be. Kiragadunk közülök egynehányat:

A szerző a 9. lapon azt írja, hogy Bem „1810-ben, mint alhadnagy belép a Napoleon szervezte varsói hadapródiskolába, honnan 2 év mulva, mint hadnagy, a lovastüzérségnél nyer beosztást". A valóság ezzel szemben az, hogy Bem — 1813 december 14-én kelt minősítő táblázata szerint[1] — egy évig *a hadmérnök csapatnál* volt alhadnagy s 1811 április 1-én helyezték át, mint hadnagyot, a 2. sz. könnyű tüzérezredbe, ahol már 1812 január 20-án főhadnaggyá lépett elő. Százados se 1817-ben, hanem 1819 november 5-én lett.[2]

A füzet 12. lapján azt olvassuk, hogy Bem 1848 december 15-én vette át az erdélyi hadsereg vezetését. A helyes dátum azonban december 9.[3]

Hibás az ugyanott közölt állomány is. A *hivatalos* kimutatásból ugyanis megállapítható, hogy a Bem vezetése alatt állott erdélyi mozgó haderő 12.542 emberre rúgott ugyan, ámde ebből csak 7663 fő esett a reguláris csapatokra. A többi hasznavehetetlen nemzetőrség volt.[4]

[1] *Nemz. Muz. levéltára.* Törzsanyag. Külföldi iratok.
[2] Kinevező okmánya u. o.
[3] *Dobay* kormánybiztos jelentése. *(Orsz. Levéltár:* HT. 1849. D. 834.)
[4] *Nemz. Muz. ltára:* Vörös Antal kéziratai. 791. sz.

A 21. oldalon olvasható leírás szerint, Puchner *legalább* 12.000 emberrel támadta meg Bemet Vízaknánál, 1849 február 4-én. Ez nyilvánvaló túlzás, mert az erdélyi osztrák hadtest akkor *legfeljebb* 9000 főből állott.

Nagyszeben és Brassó visszafoglalásánál egy szóval se említi a szerző, hogy mikor, miért és mekkora erővel vonultak be oda az oroszok; csak azt halljuk, hogy kitakarodtak az országból.

Puchner, mint az Pfersmann altábornagyhoz intézett leveléből kitűnik, március 10-én nem esti 8 órakor, hanem már hajnali 2 órakor vonult be Segesvárra.[5]

Nagyszebennél, (márc. 11.) az ellenség részéről, nem csak Skariatin orosz csapatai harcoltak, hanem Pfersmann osztrák különítménye is. Skariatin akkor még nem volt tábornok, hanem csak ezredes. Puchner pedig nem Szentágotán, hanem Ujegyházán értesült Nagyszeben elestéről.[6]

A medgyesi ütközetben nem vehetett részt körülbelül 10.000 osztrák, mert a cs. kir. hadtest már február 22-én 7452 főre zsugorodott össze, pótlást pedig azóta nem kapott.[7]

Az osztrák tábornokok nem hagyták cserben Nagyszeben elvesztése után csapataikat. Egyedül csak Puchner menekült Oláhországba. A hadtest parancsnokságát — még Ujegyházán — Kalliány tábornok vette át tőle. Ő vezette az osztrák csapatokat Brassóba s onnan ki Oláhországba. Nem említi a szerző a Brassó megszállását megelőző feketehalmi (márc. 19.) ütközetet, amelynek pedig mind Engelhardt orosz tábornok, mind Kalliány magatartására döntő befolyása volt.

Az a haderő, amelyet Bem április közepén a Bánátba vitt, nem 5000 főből, hanem 7⅓ zászlóaljból, 9 lovasszázadból, mindössze 8212 főből állott, 31 ágyúval.[8]

Hibás a 33. lapon olvasható adat is, amely szerint az erdélyi magyar hadseregnek, 1849 június közepén, csak 27.000 embere és 75 ágyúja lett volna. A teljes állomány — *nemzetőrség és szabadcsapatok nélkül* — 34.303 gyalogos, 2338 lovas, 1408 tüzér és 330 utász volt, 3028 lóval, 79 tábori ágyúval, 4 tábori tarackkal, 8 ostromlólöveggel és 7 röppentyűvetővel.[9]

Bukovina felől nem 15.000 orosz és osztrák nyomult be, hanem csak 12.430 ember, 1528 lóval és 31 ágyúval.[10] Lüders Erdélybe tört hadteste se állott 33.000, hanem csak 29.252 főből. Ágyúinak száma nem 133, hanem 36 volt.[11] Ehhez járult, pár nappal később, Lein ezredes különítménye: 3362 ember, 207 ló és 8 ágyú.[12]

---

[5] *Kriegs Archiv Wien:* Präs. Acten des Gen. Cdos Hermannstadt. Fasc. II. (Irregestr.)
[6] *U. o.* Feldacten 1849. XIII B. Nr. 40.
[7] *U. o.* Fasc. III. Nr. 14.
[8] Hivatalos állománykimutatás. (Birtokomban).
[9] *Tört. Szemle:* 1915. évf. 71. és k. ll.
[10] *Kriegs-Archiv Wien:* Feldact. 1849. Fasc. XIII A. Nr. 6a.
[11] *Neidhardt:* Bericht I. II. 70. és k. l.
[12] *Kriegs-Archiv Wien:* Feldact. 1849. Fasc. VII. ad Nr. 19.

Az oroszok betörése nem június 17. és 20. között, hanem 19-én és 20-án történt. A bodzai szoroson egyáltalán nem jöttek be oroszok.

Téved a szerző abban is, hogy Lüders legelőbb a székelyföldet akarta volna elfoglalni. 1849 május 25-én kelt hadműveleti terve szerint, a székelyek megfékezése és a Barcaság megszállása, a Grotenhjelmhez beosztott osztrák különítmény feladata lett volna.[13]

Paskiewits ezt a tervet annyiban módosította, hogy az V. orosz hadtestnek, Brassó megszállása után, különítményeket kellett a székelyek fékentartására küldeni. Ezeknek a különítményeknek azonban legfeljebb 8 napig lett volna szabad ezzel a feladattal foglalkozniok. A székelyföld teljes megszállása és lefegyverzése, Paskiewits határozott kívánsága szerint, az Oláhországból bevonuló osztrák hadtestre hárul.[14]

A jaádi (helyesen: olaszfalusi) ütközet nem egy, hanem két napig tartott. (Jún. 27., 28.)

Bem nem július 17-én, hanem 16-án érkezett Csíkszeredára.[15] Az a megállapítás se helyes, hogy Bem július 20-án Clam-Gallas *hadtestét* verte meg Sepsiszentgyörgynél, mert ott osztrák részről csak egy dandár (Van der Null) *utóvédje* harcolt. Ugyanakkor visszanyomta Bem Rennenkampf orosz tábornok különítményét Kökösnél.[16]

A moldvaországi expedíciónál Balás füzetében is azt a képtelen adatot olvassuk, hogy Bem 1000 lovast (!) vitt magával. A Háromszékben július 19-én összevont magyar haderőben mindössze 327 lovas volt.[17] Ebből bizony nem vihetett Moldvaországba ezeret Bem. Valójában csak 221 lovas volt vele. A gyalogság állománya 1800 főre rúgott, az ágyúk száma pedig nem 4, hanem 6 volt.[18]

Skariatin elestének a segesvári ütközet sorsára semmi hatása se volt. Az se felel meg a valóságnak, hogy Bem lova ebben az ütközetben megsebesült.

A temesvári csatáról szólva, azt állítja a szerző, hogy Bem, a bal szárnyról a jobb szárnyra vágtatva, felbukott a lovával és súlyosan megsértette vállperecét. Ezzel szemben *maga Bem* ezt írja: „Une circonstance est facheux, c'est que mon cheval effrayé par un obus qui éclata devant moi et qui me blessa légèrement, se renversa en arrière; une chute très rude me causa la fracture de la clavicule."[19]

Végül megemlítjük, hogy a füzet élén Bemnek talán valamennyi között legrosszabb arcképe látható.

Gy. J.

---

[13] *U. o.* Fasc. VI. Nr. 15.
[14] *U. o.* Fasc. XIII A. Nr. 16. 18.
[15] *Hadtört. Közl.* 1922/23. évf. 64. l.
[16] *U. o.* 78. l.
[17] *U. o.* 66. l.
[18] *I. h.*
Tört. Szemle: 1918. évf. 237. és k. ll.
[19] *Nemz. Muz. Ltára:* Törzsanyag. 1849 aug. iratok.

Dr. Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya.* 8°. Budapest, 1927.

A székelyekről a XVI. század első felének nagy magyar jogtudósa, Werbőczi István Hármaskönyvében azt írta, hogy hadi dolgokban igen jártas vitéz emberek. Majdnem kétszáz évvel később, a Leopoldi diploma is úgy emlékezik meg rólok, mint a „legharciasabb nemzet"-ről. Azt is tudta a székelyekről mindenki, hogy kötelességök volt a magyar állam keleti határait az ellenséges betörések ellen állandóan védelmezni, háborúban az előnyomulások alkalmával a főhadsereg előtt járni, visszatérés esetén pedig a visszavonulást fedezni. Az is közismeretes volt, hogy állandó katonai szolgálataik fejében nemesi szabadságokat élveztek. Arról azonban, hogy a székelyek katonai kötelezettsége részleteiben miből állott, azt időnként miként teljesítették és milyen volt régi hadiszervezetök, csak homályos és általános körvonalokkal határolt ismeretek voltak elterjedve.

Szádeczky Kardoss Lajosnak a mult év utolsó hónapjában megjelent „A székely nemzet története és alkotmánya" című könyve, a székelyek régi katonai kötelességeire és hadi szervezetére is éppen olyan világosságot derít, mint politikai és társadalmi életöknek többi részleteire. E könyvében hiteles történeti források és okleveles adatok alapján rajzolta meg a székelyek régi hadi életének szemléletes képét. Legenda és mithos helyett való történetet ír. Tényeket ismerünk meg e könyvből és igazságokat, amelyek azonban lényeges vonásaiban nem változtatják meg a székelyek vitézségének és katonai erényeinek azt a hagyományos képét, amelyik a köztudatban élt.

A székelyek régibb középkori hadi szervezetéről történeti bizonyossággal csak nagyon keveset lehet tudni. A középkor utolsó százada erre azonban eléggé részletes világosságot derít, három fejedelmi intézkedés segítségével. Az első Zsigmond királynak 1435-ben kiadott hadi szervezési rendelete volt; a második Mátyás királynak 1463-ki dekrétuma, amellyel a székelyek jogviszonyát részletesebben szabályozta; a harmadik II. Ulászló királynak kiváltságos levele volt, amelyben 1499. július 13-án a székelyek régi jogait megerősítette. E három hiteles forrásból kitűnik — Mátyás király dekrétuma meg is mondja — hogy csak a székelyek régi szokásainak megerősítését és új formába öntését tartalmazzák csupán. Ennek következtében joggal feltehetjük, hogy a székelyek legrégibb hadiszervezete is ugyanaz volt, melyet Zsigmond, Mátyás és II. Ulászló királyok írásba foglalva, mintegy kodifikáltak.

A székelyek eredetileg két társadalmi, illetőleg katonai rendből: lovasokból és gyalogosokból állottak. Minekutána a lovasszolgálat költségesebb volt, mint a gyalogos, az a nemzetség birtok is (lófőség) nagyobb volt, mint a gyalogos szolgálatot teljesítő székely nemzetségek földtulajdona. Ennélfogva a lófő székelység alkotta a székely nép gazdagabb és előkelőbb társadalmi osztályát. Miután a katonai és polgári tisztségek viselése közöttök nemek és ágak szerint oszlott meg; egyes ágak igyekeztek a magok körében e tisztségeket lehető hosszabb ideig megtartani s így azok nagyobb

hatalomra és gazdagságra tettek szert, mint a többi lófő székely nemzetségek. Ezekből alakult ki a székelység harmadik- illetőleg első rendje: a főemberek (primores) rendje mindjárt a középkor első századaiban. E három rendre való tagozódás semmitsem változtatott a székelység általános katonai kötelezettségén.

Mindnyájan katonák voltak: a főemberek éppen úgy, mint a lófőszékelyek és a gyalogosoknak nevezett *közszékelység*. A különbség csak annyi volt, hogy a főember tartozott a háborúba vinni magával földön lakóiból is annyit, amennyit anyagi helyzete és tehetősége megengedett. E tekintetben állapota hasonlatos volt a személyes hadi szolgálatra kötelezett magyar nemeséhez.

Annak nyilvántartására, hogy kik tartoznak e három rendből katonai szolgálatot teljesíteni, e királyi rendelkezések meghagyták a székely székek kapitányainak, hogy időnként szemléket tartsanak. Számba vegyék és összeírják azokat, akik kötelesek a hívó szózatra hadra kelni. Egy családból, ha közös birtokon gazdálkodnak, csak egy tartozik hadba vonulni és ha ez elesik, az otthon maradt nem tartozik ez alkalommal hadba vonulni. E szemlék alkalmával azt is tartoztak a főbb tisztviselők: a székek kapitányai megvizsgálni, hogy a hadkötelesek rendelkeznek-e a megszabott hadfelszereléssel? A főemberek és a főtisztviselők tartoztak igazolni, hogy páncéljuk, sisakjuk, pajzsuk, dárdájuk, csákányuk, íjuk, tegezük és jó lovaik vannak. A lófőknek is hasonló felszereléssel kellett bírniok, de páncéltartásra nem voltak kötelezve. A közszékelyeknek is olyan fegyverzetüknek kellett lennie, mint a lófőknek, de természetesen lovat nem tartottak.

A hadrahívás úgy történt, hogy a székelyek ispánja, vagy az erdélyi vajda, hadba hívó levelet bocsátott ki, vagy véres kardot hordoztatott szét. Ha pedig a szükség rögtönös hadrakelést parancsolt, akkor a székek kapitányai dobokkal és kürtökkel figyelmeztették a közeli veszedelemre a székelyeket és egyszersmind meggyujtották a „tűzhalmok"-nak nevezett dombokon a máglyákat. Aki nem engedelmeskedett a hívó szózatnak, jószága elvesztésével és halállal bűnhődött. E szigorú büntetés alól még a király kegyelme sem mentesíthetett senkit.

Az is pontosan meg volt szabva, hogy mikor és mekkora erővel kötelesek a székelyek a király táborában megjelenni? Ha a király Kelet, azaz Moldva felé személyesen vezette a hadsereget, akkor az összes székely haderő tartozott a főhadsereg előtt járni előhad gyanánt és az ország határain kívül 15 napig saját költségén az ütközetet bevárni. Azután a király költségén szolgáltak tovább, ha e tizenöt nap alatt az ütközet nem történt meg. Ütközet utáni visszatérés esetén a királyi hadsereg után tartoztak járni, mint hátvédő sereg. Ha Kelet felé a hadsereget a király helyettese vezette, akkor a székely haderőnek csak fele volt köteles hadba vonulni. Ha a király déli irányban, Havasalföld felé, személyesen vezette a hadsereget, akkor is fele követte a királyi haderőt. Ha ebben az irányban a király helyettese vezette a hadsereget, akkor a székely haderőnek csak ötödrésze vonult hadba. Ha a király Nyugat felé személyesen vezette a hadsereget, akkor a székelyek a maguk haderejének csak tizedrészét küldötték hadba; a király helyettesének vezetése alá pedig csak huszadrészét.

Ezek a szabályok nem azt jelentették, hogy a székelyek a bennök megszabottaknál semmi körülmények között sem tartoztak több, hosszabb és nehezebb hadi szolgálatot teljesíteni. Abban az esetben, ha ellenség támadná meg a hazát, tartoztak mindaddig résztvenni a háborúban, míg annak kiverésével a béke és csendesség ismét helyre nem állott.

Szádeczky könyvéből megtudjuk azt is, hogy miként fedezték hadrakelésök költségeit. Nem bízták az egyesekre, hogy magok gondoskodjanak ellátásukról, akárcsak 15 napig is, mert egészen bizonyos volt, hogy e kísérlet feltétlenül csütörtököt mondott volna. A székelyek abban a panaszlevelökben, amelyet 1492-ben Báthory István erdélyi vajda ellen II. Ulászló királyhoz adtak be, elpanaszolták, hogy nem rég egy nyolcadrészöknek hadba kellett vonulnia. Ekkor önmagokra fejenkint egy-egy forint adót vetettek ki, hogy a hadbavonulók felszerelését kiegészítsék és zsoldjukról is gondoskodjanak. A vajda azonban a székelyek előkelőit egyenként magához hívatta és tőlük a hadba szálltak zsoldjára összegyűjtött pénzt elvette.

E panaszlevélből két dolog tűnik ki. Az egyik az, hogy a hadrakeltek felszerelésére és zsoldjára szükséges költséget az otthon maradottaktól rovatal módjára szedték be és közpénz gyanánt kezelték. A másik az, hogy a székely haderő mozgósítása, a szükséghez képest, a fennebb ismertetett rendszabályoktól eltérően, különböző részletekben is megtörténhetett.

Arról, hogy ez a székely haderő mekkora volt, egyes régi magyar történetírók tudósításai alapján igen fantasztikus nagyságú számok terjedtek el a közhiedelemben. Oláh Miklós érsek a XVI. század elején azt írta: könnyen hadba vihetnek ötvenezer embert, sőt még többet is. Verancsics Antal szerint, aki ifjabb kortársa volt Oláh Miklósnak, a székelyek harmincezer embert tudnak harcba vinni anélkül, hogy házaikat otthon védelmezők nélkül hagynák. Szádeczky, helyes kritikai érzékkel, nem fogadja el ezeket a fantasztikus számokat, hanem, támaszkodva Zsigmond király hadszervezeti szabályzatára, amely az erdélyi szászoknak és székelyeknek 4000 ember kiállítását teszi kötelességévé, a székely haderő számát 3500 emberre becsüli, — levonván a követelt 4000 emberből az Andreanum diplomában megállapított 500 főnyi szász kontingenst.

Az erdélyi fejedelemség idejében a rendek, 1559 június havában, szükség esetére a székelyeket illetően azzal a figyelmeztetéssel rendelik el a hadrakelést a Keresztes-mezőre, hogy a székelyek nem úgy, mint azelőtt késlekedve és utolsónak érkezzenek — amint szoktak volt — a táborba, hanem idejekorán és pedig jószágvesztés szigorú büntetése alatt. Volt eset, mikor a rendek megrójják a székelyeket, hogy ne rossz lovakon, vaskengyel és kengyelszíj nélkül, hitvány és semmire való fegyverzettel jelenjenek meg a táborban, hanem tisztességes fegyverzettel és jó lovakon. Verancsics Antal is azt írta róluk, hogy „a székelyek leginkább lovon harcolnak és semmi hadi készlettel, semmi különös felszereléssel, fegyverrel és katonai ékességgel nem tünnek fel". Egyszóval, a régi székely lófő csapatokat alig lehetne ma felszerelésökre, lovaikra és öltözetökre nézve elite lovas csapatoknak minősíteni.

Verancsics a fennebb idézettekhez hozzá teszi, hogy „régi vitézségük nagyszerűségében bizakodva, keményen harcolnak". Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem abban a kiváltságlevelében, amelyet 1601-ben a székelyeknek adott, azt írta, hogy „az 1595-i havasalföldi hadjáratban nemcsak ő csodálta meg a székelyek vitézségét, hanem azok az idegen nemzetbeliek is, akik a vitézség és a hadi fegyelem babérkoszorúját magoknak vitatják. Ezek is látták: milyen vitéz és serény, hadra termett nép a székely, amelynek lelkében még virágzik az ősi hunerő és dicsőség".

Egyszóval, a székelyt vitéz katonává nem annyira hadi felkészültsége és hadi szervezete tette, mint az ősi virtus és katonai szellem.

A székelyek hadi kötelezettségei nem merültek ki a fennebb előadottakban. Hadi kötelezettségök teljesítéséhez tartozott az is, hogy előbb a királyi, később a fejedelmi udvarban, évenként háromszor felváltva, száz lovast tartsanak. Ők adták az erdélyi királyi és fejedelmi várak őrségét, sőt zsold mellett ők őrizték a magán várakat és a szászok határszéli várait is. Legsúlyosabb szolgálatuk azonban a keleti határok állandó őrzése volt.

Ennyiben foglalható össze röviden, amit Szádeczky könyvében a székelyek régi katonai szervezetére vonatkozóan előad. Kétségtelenül egyik legérdekesebb és legtanulságosabb fejezete „A székely nemzet történeté"-nek. Dokumentuma a magyar vitézségnek, a magyar katonai erényeknek, mert akár hún, akár eszegel bolgár, vagy más eredetűek voltak is a székelyek, de amióta a történelemben szerepelnek, mindig magyarok voltak. Életerős és nemes hajtása a magyar fa gyökerének, amely idők folytán maga is terebélyessé izmosodott, virágzott és nemes gyümölcsöket termett az ezeréves magyar élet mezejének egész területén.

Dr. Jancsó Benedek.

Das deutsche Feldeisenbahnwesen. *Band I.: Die Eisenbahnen zu Kriegsbeginn.* Bearbeitet im Reichsarchiv. Mit 14 z. T. sechsfarb. Steindruckkarten und Skizzenblättern, zahlreichen Textskizzen, sowie 21 Abbildungen auf Kunstdrucktafeln. In rotem Ganzleinenband M 20.—, im Halblederband M 25.—. E. S. Mittler & Sohn Verlagsbuchhandlung, Berlin SW. 68.

Általánosan ismert dolog, hogy a világháború a technika jegyében folyt le. A haditudomány minden téren lényeges újításokat hozott; talán még a legkevesebbet a vasúti forgalomban, ha nem számítjuk azt a meglepetést, hogy a vasúti szállítás terén is — éppen úgy, mint minden más téren — a háborús előkészületek nem bizonyultak elegendőknek, miután a belső vonalon végrehajtott hadműveletek, nagy csapattömegek gyakori ide-oda tolását tették szükségessé; a hadseregek háborúja pedig népek háborújává nőtte ki magát, minek következtében szükségletei olyan óriási arányokat öltöttek, hogy a vasútak nem voltak képesek a forgalom követelményeinek eleget tenni.

Fenti mű a vasútak tevékenységét vázolja a háború elején, a nyugati harctéren.

A német birodalmi levéltár (Reichsarchiv) azt a feladatot tűzte ki magának, hogy az 1914—1918 világháború hivatalos kiadványának keretén belül (Der Weltkrieg 1914—1918) a tábori vasútak hatalmas munkateljesítményét is közzétegye. A német hadvezetőség csakis a vasúti hálózat teljes kihasználása mellett volt képes a világháború nagy kiterjedésű területein uralkodni és az egyidejűleg több fronton folytatott háború folytonosan növekvő követelményeinek nagyjából megfelelni. A vasút volt a harcoló seregek gerince és életere.

Ennek a nagy műnek most megjelent első kötete általánosan érthető formában ismerteti a német vasútak fényes működését a mozgósítás és felvonulásnál, valamint a sínvonalak kiváló fontosságát Nyugat és Kelet első harcaiban. Bárhol hatolt is a harcoló hadsereg ellenséges területen előre, a vasútak máris utána nyomultak, lett légyen az a szétrombolt vonalak helyreállításával, vagy új összeköttetések létesítésével. Rövid idővel később a csapatokkal és lövőszerekkel megrakott vonatok már behatoltak az ellenséges tűz leghatásosabb zónájába is.

De nemcsak ezt tükrözi híven vissza ez a kötet, hanem azokról a hatalmas műszaki és szervezési munkálatokról is beszámol, amelyek a csapateltolások és a hadseregellátás terén lettek foganatosítva.

Eltekintve a mű általános hadtudományi értékétől, számunkra annyiból is értékes, mert a német hadvezetőség teljes elismeréssel adózik benne a szövetségesek vasútainak is és kiemeli a pontosan végrehajtott együttműködést, melynek fontossága csak akkor válik érthetővé, ha áttekintjük ennek a szervezetnek óriási kiterjedését az Északi- és Keleti-tengertől egészen Mezopotámiába és Palesztina déli határáig.

Ezen rendkívüli teljesítmény csak úgy vált lehetségessé, hogy a német katonai vasútszervezet könnyen terjeszkedő és simulékony volt, amely alkalmassá tette, hogy a legnehezebb hadműveleti, technikai és gazdasági kérdéshez is alkalmazkodjék. Ez a hatalmas szervezet végül valamennyi frontra kiterjedt és egy közel félmillió alkalmazottból álló hadsereggel rendelkezett teljesen önállóan.

Az országos vasútak teljesítményeinek méltatása, a hadi gazdálkodás és nyilvános forgalom terén, egy későbbi kötet számára van fenntartva. Az osztrák-magyar tábori vasútszervezet pedig csak ott van megemlítve, ahol azt az összefüggés megkívánta.

A rendkívül értékes művet mindenki örömmel fogja üdvözölni, aki tanulságot akar meríteni a nagy idők tapasztalataiból; de a laikus is érdekkel lapozhat benne, mert áttekinthetően és bárki számára könnyen megérthető modorban van megírva és tartalma minden értelmes embert lebilincselhet. *S—y.*

Fritz Heigl: *Taschenbuch der Tanks.* Ergänzungsband 1927. 181. oldal, 63 ábra és 13 táblával. München, 1927. J. F. Lehmann's Verlag.

Mi, a trianoni béke nyomorultjai, jóformán csak hallásból

vagy itt-ott egy-egy képes hetilap révén ismerjük a legmodernebb szárazföldi fegyvernemet, a tank-ot, vagy harckocsit.

Nemzetünk, közvéleményünk, mely úgysem foglalkozik valami sokat a nemzetvédelemmel, honvédséggel s Magyarország integritását úgy véli leghamarabb visszavívhatni, ha jó és bőséges lakomákon emlegetik a „nem, nem, soha"-t; felhasználja a trianoni tilalmat, hogy egyáltalán szemet hunyjon a haditechnika legújabb vívmánya előtt.

Pedig foglalkoznunk kell, legalább theoriában, ezekkel a páncélszörnyetegekkel, hogy szükség esetén védekezni tudjunk ellenük. Mint mindennek, úgy a tankoknak is meg van az ellenszere és a neves osztrák szakembernek és tart. tűzérőrnagynak — Heigl mérnöknek — köszönettel tartozunk, hogy bemutatja nekünk a tanképítő technika fejlődését az 1926/27. év folyamán.

A szerző az első tank leírásával kezdi művét, bemutatja az egyes typusokat, a mozgási lehetőségeket, hajtószerkezeteket, bevezet a tanképítés technikájába.

Majd rátér a különböző államokban rendszeresített typusok ismertetésére.

Európának legjobb könnyű harckocsija a cseh „K. H. 50", míg a nehezek közül az angol Wikers-Tank a legkiválóbb szerkezetű. A cseh „K. H. 50" (Kolo Housenka padesát) tank kereken is fut, vagy a hernyóláncon, súlya 6800 kg. Fegyverzete még nincs végleg megállapítva. Az ú. n. hímnemű tanknál 1 drb 35 m/m ágyút találunk, míg a nőnemű 1 drb Maxim (és nem Schwarzlose)-féle géppuskával rendelkezik. Hernyóláncon óránként 12 km-t tud megtenni, kerékkel 35 km-t. Egy napi maximális teljesítménye 300 km s 160 l. benzinkészlete van. Kezeléséhez 2, legfeljebb 3 ember szükséges. A 3. ember számára csak kevés hely áll rendelkezésre.

Az új cseh harckocsi mindenesetre jobb a Renault-féléknél, sebessége 1½-szer nagyobb. Legfőbb hibája ugyanaz mint a többi tanknál: a süketség és rövidlátás. Mindenki, aki valaha tankban ült, tudja, hogy a külvilágot csak egy egész kis résen át látja s a nagy lármánál fogva nem tudja szomszédai parancsát, jelentéseit megérteni. Leghatásosabb ellensége az aknavető, a nagy öblű, nagy ürméretű 1.5—2 cm géppuska, az ágyú, a lángvető és a kézigránát kötegekben.

A nehéz angol Wikers-tank, tulajdonképen erős fegyverzete (1 ágyú és 3 géppuska) mellett is elég könnyű (kb. 30 tonna) és mivel 25 km-t tud óránként megtenni, elég sebes is, ellenben páncélja nem nagyon erős.

A mű III. fejezete a harckocsik taktikájával foglalkozik. Ismerteti az 1918-i taktikát, elmondja a tankok szerepét a hirhedt Cambrai-i és az 1918. aug. 8.-i csatában. Összehasonlítja az akkori harcmodort a modern tanktaktikával, felemlíti a gyorsjáratú kocsik alkalmazását a háború kezdetén, a nagy mozgás alatt.

Érdekes módon és kimerítően tárgyalja a szerző a tankok elleni védekezés módját.

Minden méregnek meg van az ellenmérge! Nekünk is foglal-

koznunk kell ezzel a legmodernebb fegyverrel, már csak azért is, hogy tudjuk, mivel fognak tisztelt ellenségeink a jövő háborúban nekünk kedveskedni.

S—y.

General d. Inf. a. D. Friedrich v. Taisen: *Das jugoslavische Problem.* (E. S. Mittler und Sohn, Berlin. M. 3.80.)

Taysen sz. k. német tábornok a jugoszláv kérdésről könyvet írt, amelyet különösen érdekessé az a feszültség tesz, amely Olaszország és Jugoszlávia között évek óta fennáll és mint a jövő háborújának rettegett kórokozója kísért. A szerző úgy találta, hogy amíg Olaszország és politikája felől a közvélemény eléggé tájékozott, addig az új délszláv birodalom struktúráját és politikai célkitűzését csak kevesen ismerik. Taysen ebbe a sötétségbe akar belevilágítani. Evégből beutazta Jugoszláviát, tanulmányozta keletkezését és állami életét, hogy aztán élményeiről és tapasztalatairól elég tárgyilagossággal számolhasson be.

A német tábornok műve, különösen nekünk magyaroknak, igen érdekes, mert amíg mi történelmileg is alaposan ismerjük déli szomszédunkat és évszázadokon át közös határok között éltünk a mai Jugoszláviát alkotó népek többségével, addig a szerző közvetlen tapasztalatait csakis a Párizs körüli békék szülte új államalakulatból szerezte. Véleményeink ezért nem mindenben egyezhetnek, de a könyv ezzel — s ezt mindjárt jelezhetjük — semmit sem veszít értékéből.

Amíg mi például tudjuk, hogy Jugoszlávia 15 millió lakosságából közel 8 millió az osztrák-magyar monarchiából származik és minden ami a délszláv államban a kultúra és fejlődés terén mutatkozik, még az összeroppant Dunamonarchia örökségéből származik, addig a szerző — a közelmult benyomásaitól mentesen — főleg a jelenben él. Ő még nem az a gyakorlott balkánutazó, aki csak azt hiszi el, amit közvetlenül lát és megvizsgálhat; ő még nem tudja, hogy a balkáni népek, de különösen a szerbek kitűnő, de magukkal és hazájukkal szemben elfogult politikusok. Ha Taysen nemcsak Dalmáciát, Szlavóniát és a Dunát útazta volna be, hanem behatolt volna Ószerbiába és a macedon területekre is, más benyomásokat kap és ha a jugoszláv információk helyett a szerb nyelv és a cirillika tudásával maga ismerheti meg az új államalakulat lelkét, akkor egyik-másik véleményét bizonnyal módosította volna. Ezt leszámítva, munkája értékes és véleménye különösen ott találó, ahol közvetlen tapasztalatait írja le; így például mesterien vázolja a jugoszláv hadsereget.

Taysen munkája három részből áll.

Az I. fejezet a jugoszláv államba tömörült népek rövid történelmét tartalmazza és megmagyarázza az Ausztria-Magyarország és Törökország részeiből, valamint Montenegróból keletkezett új birodalom struktúráját.

Érdekfeszítő ebben a leírásban annak a történelmi harcnak a vázolása, amelyben a Habsburg- és Karagyorgyevics-ház a szláv hegemóniáért küzd. A harcot a Karagyorgyevics-ház nyerte meg. Sikerét azonban nem nevének, népszerűségének, vagy a

délszláv eszme ellenállhatatlan voltának, hanem pusztán annak köszönhette, hogy az elvesztett háborúval kapcsolatban a Habsburg-ház is elbukott. Az új államalakulatba tömörült szlovének, horvátok, bosnyákok, nem beszélve a magyarokról és a németekről, a világháború legnehezebb időszakaiban is éveken át hűen kitartottak a monarchia zászlói alatt. És ma sem arany ott minden, ami fénylik. Az új birodalomnak több mint kétharmadát alkotó új részek csak azért egyesültek önként az SHS királyságban, mert autonómiában és önrendelkezésben reménykedtek, így hát a bekövetkezett centralismussal ma sincsenek megbékélve.

Erről a belső fejlődésről a mű II. fejezete számol be, amelyben Taysen találóan vázolja azokat a közigazgatási nehézségeket, amelyekkel a szerbek a birodalmi és nemzeti egység megalapozása közben küzdenek. Mi ugyan tudjuk, hogy a nehézségek kútforrása elsősorban az a kultúrfölény, amelyet a monarchiából származó népek magukkal hoztak és amelyre most a kevésbbé civilizált ószerbek cäzarismusa nehezedik. Erre a maga nemében páratlan igazságtalanságra még talán a világ hatalmasságai is rá fognak egykor eszmélni, akik csak azért, hogy a Dunamonarchiát minél alaposabban szétrombolhassák, a nyugati kultúrát a balkáni kultúrának szolgáltatták ki. Kár, hogy Taysen itt nem domborította ki eléggé az elszakadt magyarság és a svábok helyzetét, akik teherviselés terén feltétlenül a jugoszláv lakosság élén állanak, bizonnyal azért, hogy utolsók lehessenek mindenütt ott, ahol jogaik és kultúrájuk elismeréséről lehetne szó. A szerző ennek a kérdésnek a tárgyalásánál felemlíti, hogy a szerbek a németekkel szemben bizonyos belátással vannak és német vidékeken az iskolákban német tanítás is folyik, sőt Ujvidéken egy német-szerb „Göthe-egylet" is működik. Bár a szerző ez utóbbiakat is csak jugoszláv informátorainak bemondása alapján állítja, akiknek megbízhatóságában van okunk kételkedni: el kell ismerni, hogy utóbbi időben a szerbek a svábokkal szemben engedékenyebbek lettek. Ennek oka azonban főleg az izolált szláv állam politikai orientációjára vihető vissza, amely politikai és gazdasági kapcsolatot keres a nagy germán birodalomhoz, mert *mindenütt* ellenség veszi körül.

A szerző kimerítően tárgyalja a jugoszláv *gazdasági helyzetet* is, felemlíti a jugoszláv politika helyes igyekezetét, amellyel a természettől gazdag ország gazdasági fejlesztésére és az Adriához, valamint a Szalonikiba vezető szállítóvonalak kiépítésére törekszik.

Különösen érdekesek a könyv azon részei, amelyek a szokolmozgalomról, a hadseregről és a flottáról szólnak. Taysen itt teljesen otthon van és a jugoszláv hadseregről a szakember éles és érett ítéletével találó képet rajzol meg.

Éppen olyan érdekes, sokszor drámai erővel hat a jugoszláv külhelyzet megrajzolása. Kétséget nem szenved, hogy Jugoszlávia a balkáni és az adriai hegemóniára törekszik, de ebben az igyekezetében mindenütt a 40 milliós Olaszország érdekeibe ütközik.

A két állam között nagyfokú antagonismus fejlődött ki és Jugoszláviában mindenki tisztában van azzal, hogy az olasz-szláv ellentét végeredményben *csak fegyverrel* dönthető el. Csak-

hogy most nincs az SHS királyság mögött, mint 1914-ben, a hatalmas Oroszország, hanem 15 millió jugoszlávval szemben 40 milliónyi, hadigépekkel jól felszerelt, olasz áll. Igaz, hogy Jugoszlávia kenyértörésre csak abban az esetben juttatná a dolgot, ha ebben Franciaországgal karöltve járhatna el. Az utóbbiban erre meg is van a hajlandóság, mert a Földközi tenger kérdésében Olaszországot és Franciaországot szintén egy egész világ választja el egymástól. Csakhogy ebben a kérdésben Olaszország Angliával jár együtt, azzal pedig Franciaország bizonnyal nem keresi a háborút.

Taysen végül a III. fejezetben azokra a kapcsolatokra tér ki, amelyek elsősorban gazdasági téren Németországnak megnyílnának, ha Jugoszlávia közeledését elfogadja, különösen ha a tárgyalás alatt levő kereskedelmi szerződés tető alá jut.

Akit a délszláv probléma világpolitikai vonatkozásban érdekel, annak melegen ajánlom német bajtársunk művét.

S—y.

Karl Friedrich Nowak: *„Versailles."* Verlag für Kulturpolitik Berlin 1927.

A „Der Weg zur Katastrophe", „Der Sturz der Mittelmächte" és a „Chaos" szerzője, legújabb művét hozza most nyilvánosság elé, melyben a Versailles-i béke létrejöttét tárja elénk. Bár Nowak minden állítását megokolni igyekszik, műve mégsem akták, jegyzékek, hivatalos iratok halmaza, hanem a fősúlyt inkább a Versailles-i szerződés, jobban mondhatnók katasztrófa, főszereplőinek jellemzésére és azok közvetlen tevékenységére veti.

Eddig nem ismert, titkos okmányokat közölve, látjuk a tárgyalások egymással küzdő áramlatait, a már lappangó ellentétek majd hevesebb majd enyhébb fellépését, a győzők egyenetlenségét s csodálkozásukat győzelmük felett. Mesterien rajzolja meg a túlzó katona Foch egyéniségét, majd felvonulnak előttünk Wilson, Lloyd George, Clemenceau, a japánok, Orlando, Gf. Brockdorff-Rantzau és Erzberger, szóval mindazok az új világboldogítók, kik ezt a békét „csinálták".

A fegyverszüneti tárgyalásokat, az első találkozást a Compiegne-i erdőben, valóban drámaszerűen írja le. Még most is eláll a szívverésünk, ha ezeket a katasztrófális órákat most, 10 évvel később, még egyszer átéljük. Talán még ennél is megkapóbban vannak ecsetelve azok a súlyos válságú órák, melyeket a német nép vezérei átéltek, mielőtt a békeszerződést végleg aláírták volna.

1919 július 28-án, a szerződés aláírása után, Páris örömmámorban úszott, Németországban a zászlók félárbocon voltak a gyász jeléül, akárcsak nálunk 1 évvel később. Az aláírás után az idegen hatalmasságok elhagyták Párist, örömmel mentek haza, hiszen sikerült a „békét" biztosítani. Csak Wodrow Wilson, a híres 14 pont szerzője, akinek nevéhez fűződött a béke műve, tért megtörve haza. Művét a szenátus nem helyeselte. Az elnök maga akarta az amerikai népet felvilágosítani; városról-városra utazott, szónokolt, beszélt, kapacitálni akarta nemzetét, de hiába! Szervezete nem bírta ezt az iramot: összeroppant az óriási csalódás

súlya alatt. Mint súlyosan beteg embert hozták vissza a washingtoni fehér ház dolgozó szobájába, melyet egy év előtt mint üdvözítő hagyott el. Nem tért többé magához; szélhűdés után hosszú ideig vegetált még s végül agylágyulásban halt meg.

S—y.

Victor Margueritte: *Die Verbrecher.* Németül a berlini Verlag für Kulturpolitik kiadásában jelent meg. 1926. Nagy 8°, 307 oldal.

A háború kitöréséért való felelősség kérdésének hatalmas irodalma, érdekes munkával szaporodott. Victor Margueritte, aki Paul testvérével együtt, rendkívül hazafias szellemben írta meg a német-francia háború történetét, melyben atyja, mint tábornok vett részt s ezért becsületrendet kapott, azzal lep meg bennünket, hogy francia létére igyekszik elfogulatlanul tárgyalni ezt a bonyolult kérdést. Szerencséje az írónak, hogy egyik módfelett szabad szellemű írása miatt, máris megfosztották a becsületrendtől, mert különben most kellene megválnia tőle.

Margueritte a szó teljes értelmében pacifista. Kitűnik ez minden sor írásából. A háborút a sekrestyék, kaszárnyák, paloták és bankok sötétjében agyalják ki. Egyáltalán nem nevezhetjük még szükséges rossznak se, mert sohase volt, ma sincs s a jövőben se lesz rá szüksége az emberiségnek — mondja 1926-ban. A tragédia előidézői — mondja tovább — az uralkodók, helyesebben nem is ők, ezek a bábok voltak, hanem velük kapcsolatosan olyan erők, melyek sokkal hatalmasabbak voltak náluknál. Ezek az erők egy elavult eszményben, a nacionalizmusban gyökereztek. Az 1870/71. évi német-francia háború megbénította Franciaországot s nagyra növelte az új nagyhatalmat, az egyesült Németországot. Ausztria az 1866. évi vereség után szétesőfélben volt s császárának meg kellett élnie, hogy a német császári korona, Nagy Károly öröke, a győzelmes I. Vilmos fejére szálljon. Közben — a cár korbácsának ütései alatt — megszületett a hatalmas új Oroszbirodalom, mely Konstantinápoly és a körülötte lévő két tengerszoros megszerzésére törekedett. A tegnap megszületett római királyság a szomszédoktól való területharácsolással akarta visszavarázsolni Róma egykori fényét. Anglia királyi nyugalommal szemlélte a csatornán túlról, hogyan zúzza szét Németország előbb Ausztriát, majd Franciaországot.

A világháború kitörésének ürügye a Balkán, igazi oka azonban Elzasz-Lotharingia volt. Ezekért az országokért, a karolingok idejétől kezdve, állandó harc folyt. A westfaliai (1648) és a ryswiki (1697) szerződéssel Elzasz-Lotharingia nagyobb részét Franciaországnak adták. Lotharingia Franciaország keleti hídja, mely a germán elemből átvisz a franciába; Elzasz azoban *csalhatatlanul magán viseli a germán jelleget.* 1792-ben ez a két tartomány önkéntesen a francia forradalom mellé állott és hősiesen harcolt a forradalmi zászlók alatt. Ezzel kétséget kizáróan bebizonyította, hogy szíve Franciaországhoz húz. 1815-ben, Napoleon végleges bukása után, a régi határok közé szorított Franciaországtól elvették a Saarvidéket, melyet az 1814. évi szerződés

még meghagyott neki. Az 1870/71. évi hadjáratot a németek Elzász-Lotharingia szenéért és ércéért vívták. A frankfurti szerződés magában hordta a győző nagyzási hóbortjának s a legyőzött vakdühének, azaz Németország s vele együtt egész Európa romlásának csiráját. Franciaországban 40 évig hullámzott a belpolitika felszíne; hol a nacionalista, hol a demokratikus irányzat kerekedett felül, míg végre az előbbi erős gyökereket vert s a cár karjaiba vezette az országot. A 40 év folyása alatt volt idő, mikor a franciák nem a németekben, hanem az angolokban látták ellenségüket.

Franciaország 1892-ig, azaz az orosz-francia szövetség megkötésének évéig, teljesen kiheverte a vereséget és megerősödött. Ez a szövetség azonban felborulással fenyegette Európa nyugodt egyensúlyát. A franciák ekkor még mindig nem voltak egészen tisztában azzal, hogy ezt a szövetséget tulajdonképen ki ellen — Németország, vagy Anglia ellen — kötötték meg a cárral. Később kialakult a helyzet: megszületett egyik oldalon a triple-entente, a másikon a hármas szövetség. Izwolsky, Oroszország párizsi követe, valóságos boszorkánykonyhát rendezett be a francia fővárosban — s francia nemzeti politikusokkal karöltve — lankadatlan kitartással és minden anyagi áldozatra készen, főzte a háborút. Nagy lapokat vásárolt meg, melyek szakadatlanul szították a gyűlöletet, Németország és Ausztria-Magyarország ellen. Poincaré teljesen átadta magát a revanche-gondolatnak s életcéljául tűzte ki az elszakított provinciák visszahódítását. „Das wahre Herz Poincarés, und leider! — auch des oberflächlichen Paris — ist nationalistisch, daher kriegerisch, und schlägt mit der Clique Déroulèdes auf der Frühjahrsparade. Sie versammelt in Vincennes um die Regimenter in Felduniform eine Million Maulaffen, die patriotische Lieder und ihr begeistertes „Vive l'Armée!" brüllen." A francia nemzet egyeteme nem tartott ezekkel a nacionalista túlzókkal, akik vagy egyéni érdekből, vagy elvakultságból kívánták a háborút. Mi sem bizonyítja jobban ezt, mint a soviniszták vezetőjének, aki ebben az időben — szerencsétlenségre — a nemzetnek is hivatott vezére volt, egy ízben tett nyilatkozata, amely szerint a közvéleményt elő kell készíteni a háború eshetőségére. Iswolsky ujságai mindent megtettek ebben az irányban s végtelenül szomorú, hogy akadtak francia lapok, melyek pénzért ilyen célok szolgálatába álltak.

A szerző számtalan beszédkivonatot, levelet és ujságcikket sorakoztat fel állítása mellett. El kell hinnünk tehát, amit mond. De ha igazat beszél, miért haragudott meg a francia közvélemény Hindenburgra, aki a napokban a Tannenbergi emlékünnepen mondott beszédében el merte hárítani a német nemzetről a háború kitöréséért való kizárólagos felelősséget. A franciák talán elvből nem olvassák Margueritte-nek ezt a könyvét?

A triple-entente igazi védő és támadó szövetséggé Sasonow és Iswolsky jóvoltából alakult át. Sasonow 1912-ben Poincaré elé tárta az új pontokkal megtoldott konvenciót. De hiszen ez hadiszerződés — kiáltott fel Poincaré, mikor elolvasta. — Sasonow azonban megnyugtatta, hogy a szerződés csupán *védelmi*

jellegű. Poincaré kijelentette, hogy a francia közvélemény nem szentesítené a kormány elhatározását, hogy az ország, tisztán a Balkán miatt, háborúba keveredjék Németországgal — kivéve, ha Németország támadná meg az országot. Ebben az esetben Franciaországra nyugodtan lehet számítani. „(Der Staat bin ich! sagte Ludwig XIV.)" Ugyanez év december 5-én a kötelességszerűen informált Iswolsky már ezt írhatta Sasonownak Szt. Pétervárra: „In diesen Augenblick ist die französisch-englische Militärkonvention ebenso gesichert und vollständig wie die französisch-russische." Oroszország talán már a Balkánháború alkalmával kenyértörésre akarta vinni a dolgot Németországgal. Parancsot adtak ki Oroszországban, amely szerint a hadsereg általános mozgósítása egyet jelent a Németországnak küldendő hadüzenettel!... Ezt a parancsot azonban később visszavonták; talán meggondolták a dolgot. A Balkán államok váratlan győzelme után Iswolsky résen állott, nehogy Ausztria-Magyarország területeket szerezzen magának. Megnyerte Poincarét is annak a felfogásnak, hogy Ausztria-Magyarország területbeni gyarapodása veszélyeztetné az európai egyensúlyt. Iswolsky mégis azt írta kormányának, hogy Poincaré változott hangulatát — t. i., hogy Ausztria-Magyarország területi gyarapodásában casus foederist lát — ki kell használni az orosz-francia viszony szorosabbá tételére. Most azonban Poincarét nem kellett már többé biztatgatni, sőt: ő mondta Iswolskynak, hogy Oroszország dolga a kezdés, mert hiszen neki vannak közvetlen érdekei a Balkánon! Franciaország egyelőre megelégszik azzal, hogy minden tekintetben támogassa szövetségesét. Így vége lett a képmutatásnak. A szövetségesek egymással szemben nem tartották érdemesnek többé az alakoskodást, nem titkolták már, hogy háborút akarnak, még pedig támadó háborút. Poincaré ugyan megkísérli még, hogy fenntartsa a békés állapotot, mert — mint Iswolsky írja Sasonownak — „Die Stimmung Frankreichs ist tief friedlich, das muss man stets im Auge behalten." De azért hangsúlyozza, hogy nemsokára eljön az idő, amikor Franciaországnak fegyveresen kell Oroszország mellé állania.

A londoni konferencián azonban a Balkán államok, a győzők, túlkiabálták Oroszországot és Ausztria-Magyarországot. Poincaré Olaszország miatt nem nyugtalankodott immár, mert tudta, hogy Olaszország szövetségesei ellen mozgósította hadseregét s nem avatkozik be addig az esetleg bekövetkező háborúba, míg tisztán nem látja, hogy melyik oldalon érheti el biztosan célját. A háború már ekkor a küszöbön állott. Ausztria-Magyarország 10 hadtestet mozgósított. Ez kivívhatta volna Oroszország támadását, aminek eredménye viszont Németország és Franciaország beavatkozása lett volna. Iswolsky ekkor az írta Sasonownak: „Alle notwendigen Massregeln sind von hier ergriffen worden: die Mobilmachung an der Ostgrenze ist geprüft, das Kriegsmaterial liegt bereit"... Keserves ezeket a szavakat leírni, ha a másfélévre erre elkövetkezett Marhange-ra és Charleroi-ra gondolunk. „Der Gedanke dringt ein, Gott sei Dank!" „A hadianyag készen áll" és a politikusok, a katonák és a nagytőkések várják az óra ütését.

Az 1913. év az erőcsoportosítás jegyében telt el. Ferencz Ferdinánd hármas császárságot akart, melyben a szláv elem époly állást foglalt volna el, mint a magyarok. Gróf *Tisza* látköre nem terjedt túl Budapesten; az öreg, önző császár féllábbal a sírban állott. S ezzel az árnyékhatalommal szövetkezett a Németbirodalom. Bécs nem jelentett egyebet tehernél Berlin számára (!) *II. Vilmos békét akart.* Ilyen irányban tárgyalásokat is folytatott Ferencz Ferdinánddal. A német birodalmi gyűlés pártjai rezolúciót fogadtak el, melynek értelmében a helytartónak fel kellett kérnie az Elszász-Lotharingiai képviselőket, akadályozzák meg, hogy Franciaország és Németország közt háborúra kerüljön a sor, ellenkezőleg, keressék a békés megegyezés lehetőségeit. A rezolúciót elszászi és lotharingia képviselők is aláírták, akik később eskü alatt kijelentették, hogy a két tartomány lakói egyek voltak abban a felfogásban, hogy miattuk semmiesetre sem szabad bekövetkeznie egy újabb véres francia-német háborúnak. Tehát „Die Nation will den Frieden, der Nationalismus den Krieg!"

Michel tábornok, Párizs katonai parancsnoka, 1914 januárjában már így beszél: „dieses Jahr ist ein aussergewöhnliches Jahr. Wir wissen nicht, ob nicht in März oder April die Mobilmachung erfolgen wird." Clemanceau áprilisban ezt mondja Sabini olasz követnek: „In drei Monaten werden wir Krieg haben! Wird Italien mit uns gehen?" Bécsben és Szt.-Pétervárott ugyanilyen biztosra vették a háború kitörését. A „Birsewyja Wjedomosti" ezt írja: „Russland will zwar den Krieg nicht, aber es fürchtet ihn auch nicht." Ez szószerinti ismétlése Poincaré Nantesben elhangzott és Franciaországra vonatkoztatott szavainak. 1914 július 21-én Poincaré a következő szavakat intézte Paléologuehoz, a szt.-pétervári francia követhez: „Aber es ist notwendig, dass in der Stunde der Entscheidung Sasonow fest bleibt, und dass wir ihn unterstützen." Az osztrák-magyar monarchia nagyon akarta a háborút. Leste az alkalmat, hogy Szerbiával végre leszámolhasson. II. Vilmos igyekezett ellensúlyozni Bécs háborús törekvését. A császár, a német trónörökös és a német nemzetiek nélkül, sohse került volna Dornba, mert őszintén ragaszkodott a békéhez.

Megtörtént a szarajevói merénylet. A hármas szövetség tagjai azt hitték — és alapos okuk volt ezt hinni — hogy Oroszország kénytelen lesz, készületlensége és egyébkénti ziláltsága következtében, tétlenül nézni a Monarchia szerbiai büntető expedicióját. A központi hatalmak azt hitték, hogy Belgrád erélyes és gyors megleckéztetése meglepi, készületlenül éri a triple-entente-ot. II. Vilmos tisztában volt ugyan a kockázatttal, melyet magára vállalt, de azért nem riadt vissza; a jószerencsére bízta a dolgot. A béke vára tehát összeomlott; össze kellett omlania, mert mindkét oldalon a háborús készenlétre építették fel.

Bécs nagy lendületet vett a szarajevói merénylet után, de nyomban megtorpant. Ekkor Berlin bíztatni kezdte. A császár hangsúlyozta, hogy nem szabad elszalasztania a kínálkozó alkalmat: le kell számolni Szerbiával. Ez nagy hiba volt Berlintől!... Ezért terheli őt a háborús felelősség.

A szerző ezután részletesen ismerteti a diplomáciai és politikai eseményeket, melyek Párizsban, Szt.-Pétervárott, Berlinben, Londonban és Bécsben játszódtak le a háború kitörése előtti órákban. Meddő kísérletet tesz — főképen Paléologue emlékiratainak segítségül hívásával — annak bizonyítására, hogy a háború kitöréséért mégis egyedül a központi hatalmaknak kell felelniök. Ezt azonban, azok után, amiket könyvében előbb olvastunk, nem lehet elhinnünk, sőt talán maga a szerző se hiszi el.

Margueritte azt a végső következtetést vonja le az eseményekből munkája végén, hogy a népek — belcértve a németeket is — egyáltalán nem akarták a háborút. Vezetőik kergették bele őket nyájak módjára. *A. E.*

Maurice Paléologue: *A cár országa a nagy háborúban. II.* Fordították: Fóti I. és Révay József. Genius-kiadás. 340 l.

Folyóiratunk XXVII. évfolyamának 532—546. lapjain kimerítően ismertettük a világháború egyik főmozgatójának, Maurice Paléologue, Franciaország szentpétervári nagykövetének naplóját. Tekintve a nagy érdeklődést, amely a napló, de ismertetésünk iránt is megnyilvánult, szolgálatot vélünk olvasóinknak tenni, amidőn a napló mostanában pompás magyar fordításban megjelent II. kötetének tartalmát is, amely az 1915 június 3—1916 augusztus 18-ika között lefolyt eseményeket tárgyalja, kereteink mértékéhez képest szintén ismertetjük.[1]

A galiciai vereségek hatása alatt kiütött moszkvai zavarok, fosztogatások s dühkitörések leírásával indul meg a II. kötet. Ezen mozgalom már a cári család ellen is irányult, sőt már a trónváltozást is célozta; ekkor merült fel először a háború abbahagyásának a gondolata az orosz népben. A szemfüles Paléologue azonban mindenütt résen van s egyre éleszti a háborús párt lelkesedését abban az országban, amelynek tehetetlen bürokráciája még a háború tizedik hónapjában sem tudja a mozgósítást befejezni. A muníciógyártás a leglanyhábban folyik; Szuchomlinov mintha megfeledkezett volna Joffre tavalyi sürgetéséről, alig tesz valamit az utánpótlás érdekében, de meg is kapja a föl-mentést a cártól, akit a gond egyre őröl s már szinte szemlátomást öregít és megtör. Lemberg elesett, az oroszok folyton visszavonulnak, a balkániak egymást folyton keresztező követeléseit nem lehet összeegyeztetni, a lakosság kétségbe van esve, Oroszország tekintélye és hitele veszendőbe megy. A sok kudarcért a zsidókat teszik felelőssekké, miért is megjelenik egy kiutasítási rendelet, amely körülbelül hatvanezer zsidót üldöz ki eddigi otthonából. Július 10-én azt írja Paléologue, hogy a háború kulcsa Ferdinánd kezében van, őt kell ügyüknek megnyerni, s erre jó lesz a pénzbeli ajánlat, ami után az eladósodott, műgyűjtő, kicsapongó s raffinált pompakedvelő király kétség kívül kapni fog. Július 7-én a szövetséges főparancsnokok tanácsa Chantillyben ülést tartott, amelyben abban állapodtak meg, hogy az angol-

[1] Megjelent időközben már a III. kötet is; ennek ismertetésére alkalmilag rátérünk. *A Szerk.*

francia és az olasz-szerb hadseregek a leggyorsabban energikus offenzivába lépjenek, hogy az általános helyzeten javítsanak. A keleti fronton egyre szaporodtak a veszteségek: A Narev vidékén elfoglalták a németek a mlavai vonalakat 17.000 fogollyal, s Kurlandban elesett Windau. A cár ezeket a csapásokat a pacifista és németbarát klikkeknek tulajdonította s anélkül, hogy valakivel tanácskozott volna, sorra elcsapta a szentszinódus főprokurátorát, az igazságügyminisztert s csak azokat a csinovnikokat hagyta meg, akik a szövetségnek elszánt hívei. Siralmas képet rajzol Paléologue július 20-iki feljegyzésében, amidőn reprodukálja a nagyvezérkar főnökének, Bjelajev tábornoknak a kifakadásait a felszerelés és a lassú muníciógyártás miatt, amikor a katonák harmadrészének nincs puskája s kénytelen azt várni, hogy puskás bajtársa elessék, hogy aztán kezéből átvehesse puskáját. Kétnapi feljegyzést szán naplójában Rasputinnak, akit az új főprokurátor elzavar Pétervárról, hogy befolyásától mentesítse a cárt és a cárnét, akinek búcsúját kegyencétől egyenesen „szívettépőnek" írja le.

Július 31-ikén nagy ünnepséggel vízre bocsátják a Borodino cirkálót, de az ünnepélyt ma is egy gyászhír zavarja meg, úgy mint a minap az Izmail vízrebocsátása alkalmával: Lublin német kézre került. Mitau sem tarthatja magát sokáig. Megnyílik a duma augusztus 1-én, harcias beszédek hangzanak el a miniszterelnök és az új hadügyminiszter részéről, de a siker kivívásához csak a frontokon 1,500.000 puska kellene, az orosz gyárak azonban csak 50.000-et tudnak havonkint gyártani, s Franciaország sem tud a hiányon segíteni. A duma hangulata izgatott; reformokat, megtorlást hangoztatnak mindenfelé s nyiltan kiteregetik a cárizmus bűneit, majd meg vád alá helyezik Szuchomlinov hadügyminisztert s azokat a hivatalnokokat, akik gondatlanságban és sikkasztásban bűnösek. Fejetetejére állít mindent Varsó elvesztése s vele természetesen egész Lengyelországé óriási erőforrásaival együtt. Ezért is megint csak a zsidók lakolnak, akiket újra világgá kergetnek. Az általános depressio hatása alatt a cári udvar is végleg elszigeteli magát. Senkit sem fogadnak, senkivel sem érintkeznek a felségek, ami elég beszédre ad okot. Nincs kemény kéz és eltökélt akarat, amely fordulatot tudna a sok bajnak adni. A forradalom tisztító levegőjét kívánja az egyik, a másik átkot szór egész nyiltan a duma egyik ülésében a cárizmus zsarnokságára, amely a mélységbe rántotta Oroszországot. Komor gondolatok támadnak már Paléologue agyában is, amikor széltében emlegetik Oroszország bukását, a forradalmat, Pétervár elestét, sőt a cárné internálását is. Ekkor érkezik a hír, hogy Bulgária a központi hatalmak pártjára áll, megtámadja Szerbiát; de még fájdalmasabb a másik: Kovno és Novogyorgyevszk bukása s 85.000 ember elvesztése.

Ezek a veszteségek arra kényszerítik a cárt, hogy személyesen álljon seregei élére, amiről miniszterei egyszer már lebeszélték, de amiről most még csak tanácsot sem kíván hallani; másik eltökélése, hogy elejti Nikolajevics nagyherceget, aki képtelennek bizonyult a fővezéri feladatok sikeres megoldására. Ezt az

elhatározást Szuchomlinov tábornok folytonos besúgásaira és Rasputin egyre fékezetlenebbé váló tüzelésére kell visszavezetni, amelyekkel a cárnak magasabb rendű hivatását akarta bizonyítani. A cár — mint Paléologue később írja — vállalkozásával Istennek áldozatot vélt hozni országa megmentése érdekében. Az isteni akaratban való megnyugvás gondolata úgyis nagyon megfelelt passziv jellemének.

Augusztus 26-ikán minden további észrevétel nélkül feljegyzi Bresztlitovszk elestét, majd meg jegyzékbe veszi az orosz hadsereg óriási veszteségeit, amelyek csak augusztus hóban 13.000 embert tettek ki, vagy az első dunajeci vereség óta másfél millió embert. Ezzel szemben megállapítja, hogy hamarosan 42.000 lövedéket fognak naponkint előállítani, a külföldi szállításokkal együtt pedig havonkint 143.000 puskához fog a sereg hozzájutni; vigasztalja magát azzal, hogy Moszkvát a természeti akadályok fogják a német inváziótól megmenteni, Pétervárt pedig az a négy hadsereg, amely a Pskov-Vilna vonalon Ruszkij tábornok parancsnoksága alatt áll. A szakadatlan csatavesztések, a belső forrongás és elégedetlenség már világosan észrevétette magát Paléologuenál, aki éles eszével már meglátta a birodalom válságát s nyomban ajánlotta is kormányának, hogy vegye számításba, hogy az oroszbirodalom nem sokáig lesz képes szövetségesi kötelezettségének eleget tenni.

Csak pillanatnyi enyhülést szerzett az orosz seregnek tarnopoli győzelme, amely közvetlenül akkor következett be, amikor a cár a főparancsnokságot átvette, de Vilna kiürítésével hamar helyrebillent a mérleg a központiak javára, akik most még a duma feloszlatásából is hasznot húzhattak, mert erre úgy a Putilov-művek, mint a balti hajógyárak nyomban sztrájkba léptek, amely rövidesen Pétervár minden gyárára kiterjedt. A sztrájkok közepette elvész egész Litvánia, de Paléologue megnyugszik a vidékről kapott hírekben, amelyek tagadják a forradalmi mozgalom lehetőségét s jelzik az elhatározást a háború folytatására.

Szeptember 21-én Bulgária mozgósítási hírét közölte Szaszanov a nagykövettel. Erre ez a leghatározottabban sürgette, hogy Szerbia rögtön csapjon rá Szófiára, ne vesztegeljen egy napot sem, de Szaszanov nem helyeselte a tanácsot, hanem tárgyalni kívánt a bolgárokkal, rámutatván a gyalázatos bűnre, amelyre csábítani akarják.

A városok és a zemsztvók szövetsége egyre kérte a duma összehívását, majd meg audienciát a cártól, hogy panaszait előadhassa, de a cár nem fogadta e küldöttséget, sőt nem fogadta magát a duma elnökét sem. Kitört az elégedetlenség a miniszterek körében is, akik nem kívántak a tehetetlen Goremykin alatt dolgozni. Memorandumba foglalták kifogásaikat, mire a cár valamennyiöket a főhadiszállásra, Mohilevbe rendelte. Itt kemény lecke várt reájok. A cár kijelentette nekik, hogy nem fogja tűrni, hogy a miniszterelnökkel szemben sztrájkba lépjenek s hogy kényszeríteni fogja őket, hogy akaratát tiszteletben tartsák.

Szeptember 30-ikán a francia-angol offenziva fényesen bevált s bátorságot öntött az oroszokba is. Bulgária „testvérgyilkos cse-

lekedete Szerbiával szemben" arra késztette Poincarét, hogy Paléologue útján felkérje a cárt, küldjön egy hadosztályt a franciák és angolok megsegítésére Szerbiába, hogy a szaloniki útat együttesen őrizzék. A kérelmet azonban a cár nem tudta vagy nem akarta teljesíteni, mire Paléologue sürgősen kihallgatást kért a cártól, akit a reakciós befolyások egyre jobban ejtettek hatalmukba. A kihallgatáskor a nagykövet alaposan kifejtette azokat a sokféle szempontokat, amelyek szinte megkövetelik, hogy Oroszország a bolgár akcióban részt vegyen. Ajánlotta, hogy más út híján Archangelszken át küldjön egy hadtestet Szerbia segítségére s lövesse haladéktalanul Várnát és Burgaszt. A cár hajlandó volt a tanácsot követni, de az utóbbi hadműveletet csak akkor vélte megkezdeni, ha Bulgária tényleg az ellenségeskedés terére lép.

Miközben a cár így intézkedik s hadbaszállását a Rasputin lenyügöző befolyása alatt álló cárné egekig magasztalja, ott szövődnek a legelőkelőbb körökben a trónfosztás tervei, Nikolajevics régenssége s a cárevics trónraemelése.

Október 15: „Alattomos bolgár offenziva" Egri-Palanka vidékén, a piroti szakaszban és a Timok partján a szerbek visszaüzésével. Belgrád osztrák-német kézben. Szerbia összeomlása kikerülhetetlen. A végzetes pillanatban az entente tárgyalást kezd az oláh kormánnyal, hogy 200.000 orosz átvonulását engedje meg a szerbek megsegítésére. Bratianu azonban nem hajlandó az engedélyt megadni, de közli azokat a feltételeket, amelyektől függővé teszi Oláhországnak csatlakozását a szövetséghez. A feltételek azonban annyira súlyosak (500.000 francia-angol, 200.000 orosz a Balkánon és Besszarábiában, francia-angol muníció, erélyes orosz támadás a Balti-tengertől Bukovináig), hogy azokat nem lehetett teljesíteni. Megpróbálták tehát Galicia újabb támadását. A szerbeken azonban ez nem segített.

December 4-én, amikor a brit kormány felfogása szerint az entente már elvesztette a játszmát a Dardanelláknál és Macedóniában, megjelenik Pétervárott Doumer, francia szenátor, hogy az orosz kormány beleegyezésével 400.000 embert vigyen magával a francia harcterekre. Paléologue apróra elmondja ellenvetéseit, de nem ingatja meg Doumert, s így hát nem marad más hátra, mint hogy ő is erélyesen támogassa feladatát.

13-án feljegyzi az előző napi bolgár kommünikét, mely tudtul adja a népnek az eddig vívott harcok eredményeit: Macedónia teljes felszabadítását.

Doumer missziója eredménytelenül végződött. Oroszország nem nélkülözhet ennyi embert. Paléologue különben is a kifáradásnak annyi jelét kénytelen látni, hogy nem mulaszthatja el tapasztalatait Szaszanovval közölni s egészen feléled, amikor a külügyminiszter a németek kifáradására és Eulenberg egy béketervezetének visszautasítására mutat rá. Néhány napra rá látható megelégedéssel s feltűnő részletezéssel beszéli el annak a békeakciónak a rossz végét, amelyet a hesseni nagyherceg Waszilcsikov Mária útján kísérlett meg a cári párhoz intézett leveleiben, amely a levélvivőnek az internálást hozta meg jutalmul.

1916 újév napján Spalajkovics szerb követ elbeszélését foglalja naplójába, amely a szerbek siralmas visszavonulását San Giovanni di Meduába tartalmazza. Valóban siralmas egy kép!

Paléologuenak mindenkor kitűnő „informátorai" vannak, akik sok mindenféle értékes híreket szállítanak neki. Ilyen információt jegyez fel január 6-án egy szociálista gyűlésről, ahol Kerenszki, a „munkapárti" képviselő elnökölt s amelyen Oroszországnak a szövetségesekkel való szakítását és a külön béke eshetőségeit tárgyalták. Ennek a békének csak demokratikus, szociálista békének szabad lennie — úgy mondták — s ha elérkezett a háború végső válsága, meg kell buktatni a cárizmust s fel kell állítani a szociálista diktatúrát. S szinte kedvezni látszik a szociálistáknak, hogy az orosz hadak egyre hátrálnak, egyre szenvedik a legérzékenyebb vereségeket. Csak az imént veszett el Galiciában 60.000 ember s Cartoriszknál néhány perc alatt megvakult 11.500 ember a hófúvástól, akiket aztán a német tüzérség lőtt halomra. Nem sokat lendített az orosz lelkek szörnyű terhén, hogy Csernovictól északkeletre az osztrák állások egy szakasza elesett, hiszen ezt az előnyt is 75.000 emberrel kellett megfizetni. Közel egymáshoz esett két nagy esemény: Gallipoli kiürítése és Cetinje elfoglalása. Főleg az elsőnek széltében nagy jelentőséget tulajdonítanak s fontos következtetést vontak le belőle: „Most dőlt el a kérdés, sohasem kapjuk meg Konstantinápolyt... hát akkor minek folytatni a háborút?"

Január 25-én újra erős napja van Paléologuenak. Tárgyal Diamandival, az oláh követtel, Oláhország haladéktalan intervenciója érdekében, amelyet Bratianu csak az esetben akar kezdeményezni, ha Oroszország 500.000 embert küld Moldvába, mialatt az oláh sereg egész erejét nemzeti ambiciónak tárgya, Erdély felé fodítja. A nagykövet sürgeti az előkészületeket az együttműködésre, amelyeket előbb kell megtenni, mint ahogy a német ultimátum megérkezik.

Január 28-án, amikor Vilmos császárnak, a „Kaisernek", szerbiai tartózkodását feljegyzi naplójába, alkalmat talál arra, hogy a bolgár cár ellen érzett mérhetetlen gyűlöletének újra utat nyisson. „Koburg Ferdinánd önmagát múlta felül a becstelenségben", amikor a császárt Nisben a díszebéden felköszöntötte s azon nap emlékét felújította, amikor Nagy Vilmos Versailles-ben új életre keltette a német császárság fényét (január 18.). Végkép kihozta sodrából a diplomatát Ferdinánd ezen beszéde; Versailles említése, Franciaország történelmének legfájdalmasabb emléke, ennek bolygatása, amikor a német sereg most is csak húsz mérföldnyire van Párizstól s most is dúlja a francia területet. „Árulás, hitszegés, beteges nagyravágyás, méltóság és szégyenérzés hiánya" jellemzi Ferdinánd minden tettét — írja Paléologue — de főleg 1913 július havában tanusított magatartását, amikor a bolgár hadsereg borzalmas vereséget szenvedett s Ferdinánd minden hibáinak terhét s felelősségét tábornokaira és miniszteireire akarta kenni, „titokban csomagolt, hogy a szívének oly drága Kárpátokba meneküljön s végül teli szájjal ökröndözte nagyzoló és

rothadt természetének minden hitványságát". Ez már a gyűlölet tobzódása!

Sehogy sincs ínyére Stürmer bárónak a kinevezése miniszterelnökké a 87 éves Goremykin helyére. A cárné kamarillája sugalmazta ezt a választást s Rasputin hajtotta keresztül a cárnál. Oly jellemzést ad róla február 3-i naplójában, amely semmiképen sem illik rá egy vezető állásban lévő emberre. Boldog napokra lehetünk elkészülve, mondja haragosan. Két nappal később már beszámol a napló annak az embernek a természetrajzával, akit Stürmer, titkári hivatalának főnökéül, maga mellé vett. Manujiov Manaszjevics „zsidó eredetű, eleven és furfangos szellem, szereti a bőséges életet s élvezeteket, a műtárgyakat, lelkiismeretlen, egy személyben rendőrkopó, szélhámos, csaló, betyár, hamisító, kerítő". Az új főnök nemsokára rá, hogy Paléologue ezeket a szép epitetonokat róla naplójában írta, tisztelgett is nála, amikor újra szép információt adott róla.

Február 16. és 18-án az orosz földkérdést s a vele kapcsolatos munkáskérdést fejtegeti, majd meg áttér az orosz nő társadalmi helyzetének a megvilágítására, amikor rendkívül szomorú megállapításokra jut.

20-án Erzerum eleste. 40.000 török halott és sebesült, 323 ágyú a zsákmány és 13.000 fogoly. Az oroszok urai Örményországnak. Két nappal rá megnyitja a cár az újra összehívott dumát; a megnyitás szertartása alatt „siralmas ránézni: a hang alig tud feltörni összeszorult torkából, minden szó után megáll, meginog. Jobbkeze lázas remegésben rángatódzik, balkeze belekapaszkodik kardszíjába; a szerencsétlennek kifullad a lélekzete, mikor az utolsó mondatot eldadogja". A cárnak ezt a szereplését Frederiks, személye körüli minisztere javasolta; a cár gyorsan ráállt, de el volt készülve a cárné felháborodására s tartott a szemrehányások zuhatagától. S tényleg a cárné kifogásolta a szereplést hideg, fojtott szigorúsággal, ami nála gyakran a felháborodás legerősebb kifejezése. Az a felháborodás még két nap mulva is meglátszott rajta, Rasputin pedig csak úgy ontotta magából a siralmakat és a gonosz jóslatokat.

Amikor Verdun körül fokozódtak a támadások, megjelent Filipescu oláh hadügyminiszter Pétervárott, hogy tájékozódjék a helyzetről; de sem ő, sem Diamandi nem nyilatkozik világosan kormányuk szándékáról, s Párizsban sem látják tisztán Bratianu játékát. Poincaré ugyanakkor egy hosszú táviratban nógatja a cárt, hogy símítsa el tekintélyével azokat a nehézségeket, amelyek az orosz és oláh katonai egyezmény megkötésének még útját állják. Említi, hogy Oláhország azon területeken kíván tevékenykedni, amelyeket a diplomáciai megegyezések számára biztosítottak s helyesebbnek is tartja, ha a tapasztaltabb és erősebb orosz hadsereg oly hadi színtéren lelkesíti a felszabadító oláh hadat, ahol az fajtestvéreire talál. A cár az egyezmény elmaradásának az okát az oláh kormányra tolja válaszában, de ígéri egyúttal, hogy minden tőle telhetőt megtesz, hogy az oláh hadak akcióba lépjenek. Paléologue néhány nappal később maga keresi fel a betegen fekvő Filipescut s meggyőzi arról, hogy itt az ideje az

oláh beavatkozásnak, különben le kell mondania „nemzeti álmainak teljesüléséről". Filipescura a nagykövet szavai oly elhatározó hatással voltak, hogy tüstént haza akart utazni, hogy ott ezeket a fejtegetéseket, amelyeket Szaszonov is fenntartás nélkül helyeselt, a kormánnyal rögtön közölje. De nem lett volna Paléologue önmagához következetes, ha rögtön nem jelentkezett volna a cárnál audienciára, hogy megbeszélést folytasson vele Oláhországról és az általános helyzetről. De még a szokásos szertartások közt végbemenő audiencia előtt meghívta a cár Carskoje Szelóba, hogy résztvegyen a cári gyermekek előtt lejátszódó francia hadszíntéri mozgófényképsorozat bemutatásán. Ezt a bizalmasabb jellegű együttlétet is felhasználta a nagykövet, hogy a felségeket jól szemügyre vegye; amikor aztán íróasztalához ül, a következőket jegyzi be naplójába a cárról: „Mindig csak általános és határozatlan kifejezéseket használ, soha egyetlen pontos megjegyzés, soha egyetlen szakszerű megfigyelés vagy bírálat; semmi sem mutat arra, hogy egyénileg is érti a hadi tudományt s a háború technikai jellegét. És ő az összes orosz haderők főparancsnoka!" A cárnéről rajzolt kép sem valami hízelgő. Amikor magukra maradnak, „a cárné töredezett mondatokban s mindig helyeslőleg felelget, mintha valami automata válaszolna. Merev és réveteg tekintetének láttára azt kérdezem magamban, vajjon hallgat-e rám, vagy inkább hallja-e, amit beszélek. És irtózattal gondolok arra a mindenható befolyásra, amelyet ez a szegény idegbeteg asszony gyakorol az állam vezetésében".

Ezek a jellemzések, kiegészítve a duma megnyitásáról festett képpel, világosan mutatják, mit tartott Paléologue a cárról és feleségéről.

Március 3-án a lengyel-kérdésről találunk érdekes feljegyzést. Ennek megoldása a teljes autonómia Romanov-jogar alatt, de legfőbb akadálya az a nézeteltérés, amelyet ez a kérdés az orosz világban támaszt. A cár hozzájárulna a követelések legnagyobb részének a teljesítéséhez, de a közvélemény semmi áron sem hajlandó eltűrni, hogy Lengyelország ezentúl ne legyen az egységes birodalom szerves része. Ellene van a duma minden pártja, ellene a nacionalista körök s az egész bürokrácia. Paléologue a Párizsban egyre tartó nyugtalanság nyomása alatt minden alkalmat felhasznál, hogy a cári kormánynak ezen kérdés megoldásánál tanusított hibáit Pétervárott feltárja s sietést ajánljon, különben megelőzik a germán hatalmak.

A lőszerhiányért való felelősséget, nemkülönben a katonai igazgatásban való rendetlenséget a cár parancsára egy bizottságnak kellett kikutatni. Ez megállapította, hogy mindenért Szuchomlinov a felelős s haditörvényszék előtt kell magát igazolnia.

Március 21-én feljegyzi Paléologue, hogy a verduni hősi küzdelem csodálatot kelt valamennyi orosz társadalmi rétegben, de egyúttal mindinkább fokozódó mélabús és gyötrő érzést is, hogy az orosz seregek valóságos tehetetlenségre vannak kárhoztatva. Meg kellett tehát a közvéleményt valamelyest nyugtatni. E célból adta hát ki a cár a parancsot, hogy az évszak kedvezőtlen körül-

ményei dacára is menjenek át a csapatok egy nagyszabású támadásba a Dvinától délre Vilna felé.

Április 19-én Trapezunt elfoglalásáról ad hírt a napló, ami újra felélesztette a közvélemény konstantinápolyi ábrándját, amelyről immár senki sem beszélt.

Egészen felháborította az arisztokrata köröket, hogy Raszputin és a cárné egyidőben vették magukhoz az Úr testét, aztán békecsókot váltottak az oltár előtt. Raszputin homlokon csókolta a cárnét, ez pedig kezet csókolt neki.

Május elsején feljegyzi az angolok súlyos vereségét Mezopotámiában, amikor Townshend tábornok 9000 emberével élelem- és muníció hiánya miatt átadta Kut-el-Amarát. Ugyanekkor német ügynökök komoly lázadást szítottak Irországban s valóságos harctűzbe és vérbe borították Dublin elsáncolt utcáit.

Oláhország beavatkozásának újabb feltétele Ruszcsuk megszállása az oroszok által. Alexejev és Joffre alaposan megtárgyalják az oláhok ezen újabb követelését, amely mindkettőjükben azt a nézetet érlelte meg, hogy Oláhország csak időt akar nyerni mindaddig, míg bizonyossá válik, hogy nagyobb megerőltetés nélkül eléri a maga elé kitűzött célt. Erre a két tábornok egyetértőleg tudomására adta Bratianuéknak, hogy Oláhország beavatkozása a szövetkezett hatalmak szempontjából nem feltétlenül szükséges, s hogy a jövőben csak annyiban számíthat jutalomra, amennyiben katonai tevékenysége és erőkifejtése ezt meg fogja érdemelni.

Nagyfontosságú volt az a kiküldetés, amely Albert Thomas tüzérségi és muníciós államtitkárt és Viviani francia miniszterelnököt érte, hogy szorosabb kapcsolatot teremtsenek a francia és az orosz kormányok között. Meg kellett Oroszország katonai erőforrásainak mértékét állapítaniok, sürgetniök kellett 400.000 embernek Franciaországba való küldését, engedékenységet kellett kieszközölniök az oláh követelésekkel szemben, s végre rá kellett volna venni az orosz kormányt, hogy határozott és pontosan teljesitendő kötelezettséget vállaljon Lengyelország javára. A cár szívesen fogadta a franciákat, de csak általános kijelentéseket tett arra nézve, hogy Oroszország mindent megtesz erőforrásainak növelésére — a többi kérdés szóba sem került. Az orosz haderőnek Franciaországba való küldetését Viviani Alexejev tábornokkal akarta megtárgyalni, de elég rideg elbánásban részesült az orosz részéről. Annyit mégis megígért, hogy megtárgyalja az ügyet Joffre tábornokkal, de azt sem közvetlenül, hanem a francia főhadiszálláson lévő orosz tábornok útján. Volt e kérdésben a cár elnökletével is egy ülés, amelyen megígérték, hogy augusztus 14 és december 15-ike közt 10—10.000 főnyi dandárt küldenek Franciaországba. Az oláh és az olasz kérdés tárgyalására azonban csak akkor került sor, amikor a franciák a nagy ünnepségek és lakomák után, május 17-én búcsúlátogatásra jelentkeztek Szaszonovnál. A külügyminiszter ekkor kijelentette a búcsúzóknak, hogy élénken kívánja ugyan Oláhország csatlakozását, de komoly tényezőnek nem tekintheti mindaddig, míg Bratianu a katonai konvenció tárgyalását meg nem kezdi; a lengyel kérdés ügyében pedig közölte, hogy veszedelemben forogna a szövetség, ha

Franciaország — bármily tapintatosan is — beleavatkoznék az ügy tárgyalásába.

Amerika ezidőben új emberrel képviseltette magát a pétervári udvarnál. Paléologue ennél is már a legelső találkozás alkalmával tapogatódzott hazája szándékai felől, de kénytelen volt naplójában elég lehangoltan bevallani, hogy Francis úr minden világos válaszadás elől kitér, semmitmondó nyilatkozatokat tesz, amiből azt kell következtetnie, hogy az amerikai lélek még érzéketlen ama nagy erkölcsi érdekek iránt, amelyek a világban kockán forognak.

Május 23-án feljegyzi Paléologue, hogy az osztrák offenzíva az Etsch és a Brenta között kényszeríti az olaszokat vonalaik feladására s hogy Verdun körül újra fellángolt a harc. Az oroszok is egy nagy galiciai támadásra készültek június hó első napjaiban Bruszilov alatt, mire Viktor Emánuel táviratban sürgette az orosz támadást az olasz front tehermentesítése érdekében.

Gondot okoz az entente-nak Görögország, amely nyilvánvalóan összejátszik Bulgáriával. Paléologue világosan látja az orosz birodalom helyzetét s nem habozik oly kijelentést tenni — május 26-án — hogy negyven hónap sem telik le, s az orosz állam felborul.

Június 18. Czernovicz elfoglalása. Mindenesetre jelentős haditény, de alighanem újabb megállópont az oroszok hadiműveleteiben, amelyet a folytonos muníció- és felszereléshiány parancsol. Bjelajev tábornok Franciaországba utazik, hogy tüzérségi és lőszerrendelésekre vonatkozó különféle kérdéseket elintézzen. Útrakelése előtt megtárgyalja a szállítások ügyes-bajos dolgát Paléologue-gal, aki keményen számon kéri az Archangelszkban partra tett hadianyagot. Több mint hetven nehéz ágyú, másfélmillió lövedék, hatmillió gránát, ötvenezer puska vár elszállításra s mindössze 300 vagon végzi a szállítást. De nincs vagon, s hiába minden kérés, minden sürgetés. Erre Paléologue veszi kezébe az ügyet, s néhány nap múlva már közli vele Szaszonov, hogy a vagonok napi forgalmát egyelőre 450-re, majd pedig 500-ra emelik.

A galiciai hadműveletek szépen fejlődnek. Június folyamán 217.000 fogoly, köztük 4500 tiszt, 250 ágyú és 700 gépfegyver volt a hadizsákmány. Most kellene tehát Angliának a bolgárok ellen offenzívába lépni, ami Oláhországot is arra kényszerítené, hogy az entente-hoz csatlakozzék. De a brit főparancsnokság ezidőszerint túlságosan veszedelmesnek tartja ezt a kezdeményezést, bár Briand nyomatékosan sürgeti azt Londonban.

Az orosz offenzíva egyre eredményesebben fejlődik, a franciák előnyomulása a Somme-tól délre is folyton nagyobb tért hódít, s ugyanilyen biztató tevékenység folyik Örményországban is. De hiába való a sikerek sorozata, az orosz népben nincs bizakodás, nincs remény, egyre kevésbbé hisz a győzelemben. Briand ekkor újra nyomást gyakorol Bratianura, s szinte ultimátumszerűen felhívja, hogy miután a szövetségesek összes feltételeit teljesítették, itt az offenzíva ideje, s ha Oláhország nem ragadja meg a jelen alkalmat, soha többé nem lesz módjában valamennyi fiai révén, nagy nemzetté alakulnia. Hasonló lépésre

határozták el magukat a többi szövetségesek is, s augusztus 7-ére tűzték ki az oláh hadak akcióba lépésének idejét, amelynek sikerét most már a Luck mellett és a Lipa-Sztyr összefolyásánál kivívott győzelmek is kilátásba helyezték. Erre június 25-án létrejött Chantillyben a katonai egyezmény Oláhország és a francia vezérkar közt, amely szerint az oláhoknak haladéktalanul 150.000 emberrel kell Bulgáriát megtámadni, amire a szalonikii hadsereg is megkezdi az offenzívát. Amikor Paléologue július 27-én ezt az eseményt naplójába feljegyzi, a legnagyobb meglepetéssel hozzáteszi, hogy titkos forrásból arról értesült, hogy az oláh kormánynak esze ágában sincs offenzívát kezdeni a bolgárok ellen, sőt, hogy titkos megbeszéléseket folytat a szófiai kabinettel. Hasonló értesítést kapott Buchanan, az angol követ is, hogy Bratianu sohasem járult hozzá Bulgária megtámadásának a gondolatához, de még ahhoz sem, hogy megüzenje neki a háborút. Ennek dacára, a nagykövet egyre erőlteti a chantilly-i egyezmény végrehajtását, bár az angol nagykövet nem osztja teljesen törekvését, „különben visszavonhatatlanul elveszítik Oláhország katonai támogatását". Erre a felfogásra valószínűleg az bírta rá Angliát, hogy előre látta az oláhok vereségét, akik nem készítették elő akciójukat a Dunától délre, hanem haderejük zömét a Kárpátokban egyesítették.

Augusztus 4-én Paléologue éles szemmel látja a jövőt, amely a szövetséget fenyegeti. Lehetségesnek tartja Oroszország elpártolását, bár maga a cár utolsó leheletéig híve a szövetségnek. De ő sem halhatatlan. Trónváltozás esetén Paléologue nem táplál illúziókat, nyomon követné Oroszország elpártolása, ami nem volna újság az orosz történelemben (III. Péter felbontja a franciákkal a szövetséget s kibékül II. Frigyessel). A központi hatalmak veresége ugyan bizonyos, de addig még sok idő múlik el, s ezalatt az orosz erő folyton veszíteni fog lendületéből, sőt áldozatul eshetik a forradalomnak, s összeomlása egybe fog esni a központi hatalmak bukásával.

Az oláh támadást egyre halogatják. Joffre most már az osztrákok megtámadását sürgeti, akik már láthatólag elgyöngültek, s akiket Németországnak kellene támogatni, amivel természetesen a többi fronton állása be könnyebbülés. Ily értelemben ír Poincaré is a cárnak, aki augusztus 9-én parancsot ad ki, hogy bukaresti követe írja alá a Bratianu és a szövetséges hatalmak képviselői között megkötendő egyezményt.

A volhyniai és galiciai térnyereségeket szaporítja a németek és osztrákok újabb veresége a Szereth jobb partján, Sztaniszlau és Görz elvesztése, — s mi lenne még, „ha az oláhok egy hónappal előbb léptek volna harcba!" Augusztus 17-én létre jön a szövetségi szerződés Bukarestben. Ennek értelmében Franciaország, Nagybritannia, Olaszország és Oroszország garantálják Oláhország területi épségét s biztosítják neki a békekötés idején Bukovinát, Erdélyt, s a Bánátot: ennek fejében hadat üzen Ausztria-Magyarországnak. Egyidejűleg Oroszország erőteljes akciót kezd az egész osztrák-magyar fronton, hogy fedezze a román mozgósítást s offenzíva indul meg a makedóniai fronton is.

Paléologue azzal zárja be augusztus 18-án naplójának II. köte-

tét, hogy felsorolja azokat az időpontokat, amikor az oláh közbelépésre kedvező alkalom nyílott. Az első alkalom 1914 szeptember elején Lemberg eleste idején volt, amikor Ausztria zűrzavarában és riadalmában képtelen lett volna határait megvédelmezni. A második alkalom 1915 májusában kínálkozott, amikor Olaszország lépett a hadiszíntérre, Oroszország politikailag és katonailag és erejének teljében volt, Athénben Venizelosz kormányozott, Bulgária pedig még nem határozott állásfoglalása kérdésében. Végül a harmadik harmadfél hónappal ezelőtt volt az orosz offenzíva kezdetén. Mindazonáltal Oláhország csatlakozása az entente-hoz úgy a háború pozitív eredményei, mint a keleteurópai francia politika további fejlődése szempontjából is, rendkívüli jelentőségű esemény. —*ch.*

S. D. Sasanoff: *Sechs schwere Jahre.* Verlag für Kulturpolitik. Berlin, 1927.

Nemrég jelentek meg a rövid idő előtt elhúnyt orosz államférfi emlékiratai. Oroszország volt külügyminisztere sok, eddig ismeretlen befolyásról rántja le a leplet; megismerjük az 1914. évi félelmes, de belsejéig romlott, cinikus Oroszországot. A sokszor naivságig menő, állítólag őszinte elbeszélésekből látjuk nemcsak az agyaglábú óriás — a cári Oroszország — hibáit, de azt is, hogy vezetői milyen ingatag jellemű, gyenge emberek voltak, kiknek „vezetése" alatt Európa egykor leghatalmasabb birodalmának *össze kellett* omlania.

A szerző előszavában felemlíti, hogy a világháborút befejező „békekötések" nem hozták meg a békét, messzebb állunk tőle talán mint valaha! Beismeri továbbá, hogy „leleplezései" a volt ellenségeknek sok támaszpontot fognak szolgáltatni, hogy Oroszországot s azokat az embereket okozzák majd sok mindenért, akik 1914-ben és a következő években vezették a szerencsétlen birodalmat.

A cári birodalom balkezű minisztere könyvében is hű maradt önmagához, a központi hatalmak gyűlöletéhez; szemrehányásai, most 10 év után, sokszor már a jó ízlést is sértik. Katonailag sok adat zavaros — enyhén szólva nem helytálló — sőt gyakran nevetséges és ellentmondó. Így pl. hogy Franciaország és Oroszország *csak* védelmi háborúra készültek.

Ilyen absolut „tévedés" pl. Sasanoff azon állítása is, hogy 1912/13-ban Galiciában monarchiánk 3 hadtestet emelt hadilétszámra és a szerb határon 5—6-ot *vont össze* (!!), vagy pedig az, hogy mi 1914 július 28-án már elrendeltük az általános mozgósítást; Krobatin tábornok (a közös hadügyminiszter) volt a balkáni haderők parancsnoka stb. Számtalan ilyen botlással találkozunk lépten-nyomon.

Az oroszok szövetségesei közül alaposan leszidja Oláhországot, amely csak Erdélyre vetette magát, ahelyett hogy Bulgáriát tartotta volna sakkban és segített volna Szerbiát felszabadítani. Különben kijelenti, hogy Oláhország beavatkozása az Ententenek semmit se használt önző és kapzsi céljainál fogva, (neki tudnia

kellett!). A besszarábiai kérdés miatt meg éppen élesen támadja volt barátait és „testvéreit" az oláhokat. Egy naiv állítását is érdemes feljegyezni: „Oroszországban nem ismerték a pánszlávizmus fogalmát".

A sok helytelenség, ferde beállítás s a monarchia elleni gyűlölet mellett is érdemes a könyvet elolvasni, hogy megtanuljuk, minő eszközökkel dolgoztak ellenfeleink, különösen Sasanoff, az álnok, erőszakos szláv politika megszemélyesítője. A kérlelhetetlen végzet azonban bosszút állott rajta, mert száműzetésben távol hazájától halt meg, elhagyatva, végigszenvedve még a „szent Oroszország" romlását és pusztulását, melynek előidézésében neki is tevékeny része volt.

S—y.

Újabb adatok Nagy Lajos tüzérségéhez.

Magyarország a XIV. század folyamán Kelet-Európa legjelentékenyebb katonai hatalmává lett. Nagy Lajos nemcsak a Balkán-félszigeti hűbéres tartományokat szerzi vissza a magyar imperiumnak, hanem Nápoly és Velence elleni hadjárataival az olasz félszigeten is nagy befolyásra és tekintélyre tesz szert, Lengyelország koronájának elnyerésével pedig Kelet-Európa sorsának kizárólagos irányítója lesz.

Nem tehető fel, hogy ekkora birodalom megteremtése és megtartása közben ne rendelkezett volna a nagy király minden olyan harceszközzel, melyet korának hadügyi színvonala a biztos siker eléréséhez megkívánt. Már pedig a XIV. század közepétől kezdve Eruópa minden táján tűzifegyverek alkalmazásáról hallunk s így vajjon nem fajtánk lebecsülését jelentené-e, ha megtagadnók Nagy Lajostól annak meglátását, hogy a hadügyi téren való fejlődés az eddig túlnyomóan személyi jellegű mérkőzések (pár-harcok) mellett a harcgépek (tűzifegyverek) mind gyakoribb, sőt elengedhetetlenné váló alkalmazását teszi szükségessé.

Hogy a kérdésbe kellőleg belemélyedhessünk, vizsgáljuk meg, vajjon a Nagy Lajos-féle birodalom közvetlen szomszédságában levő területen mikor találkozunk először ágyúk alkalmazásával?

Ismeretes, hogy a Lengyelországgal szomszédos Litvánia fejedelme: Gedimin ágyúgolyótól találva esik el a német lovagrend által védett Fridburg vára alatt Stryikowszki szerint 1328-ban, Dlugoss szerint 1338-ban, az orosz krónikák szerint 1341-ben.[1] Bármelyik időmeghatározás legyen is helyes, annyi bizonyos tehát, hogy a XIV. század első felében, azaz már Nagy Lajos uralkodása előtt ismeretes volt a magyar-lengyel állammal északon szomszédos területen a tűzifegyver. Ágyúk szerepelnek különben a litván területen fekvő Kovno 1362-i ostrománál is.[2] De nemcsak a német lovagrend ismeri és al-

[1] *Schlözer és Gebhardi:* Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland. — Halle, 1785. 65. old. — *Engel:* Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken, wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir. — Halle, 1796. 22. old.

[2] *G. Köhler:* Die Entwickelung des Kriegswesens. II. k. 532. old.

kalmazza ez időben az ágyúkat, hanem a németországi u. n. szabad városok is;[3] 1301 az az időpont, mikor Amberg városával kapcsolatban először hallunk német területen tűzifegyverről.

Az osztrákok az 1376-.-i Velence elleni háborújuk alkalmával használnak először ágyúkat; 1380-ban már ágyútűz kényszeríti megadásra a Steierország területén fekvő Leonstein várát.[4]

Csehországban a tűzifegyverek megjelenésének eddig ismert legrégibb időpontja 1373.[5]

Olaszország történetében az 1311. évvel kapcsolatban történik először említés ágyúkról.[6] A bresciaiak ezekkel okoztak nagy károkat Henrik ostromló seregének. Ettől kezdődőleg aztán mind sűrűbben emlékeznek meg tűzifegyverekről az olasz krónikások. Az olaszok tűzértudománya is tehát már Nagy Lajos elődjének, Károly Róbertnek uralkodási időpontjával egykorú. Eszerint még abban sincs semmi lehetetlenség, hogy nemcsak Nagy Lajos, hanem már Károly Róbert is ismerte a tűzifegyvereket. Ez a Károly Róbert trónraléptével bekövetkezett olasz-magyar kapcsolatok révén könnyen feltehető.

De nemcsak olasz területen, hanem Dalmáciában, sőt a Balkán-félszigeten is felbukkannak az ágyúk Nagy Lajos korában. A magyar tengerparti városok közül pl. Zára 1346.-i ostromával kapcsolatban olvasunk először ágyúk alkalmazásáról.[7] Állítólag olyan nagy volt az ágyúk zaja, hogy senki sem értette a másika szavát.[8] Raguza (1358 óta magyar imperium alatt) is már 1378-ban ágyút öntet és lőport tart raktáron; 1379-ben pedig a bosnyák királynak ajándékoz lőport.[9] Ez az utóbbi adat azért fontos, mert a lőporajándékozás feltételezi, hogy Tvartko bosnyák királynak is voltak már eb-

[3] *A. Demmin:* Die Kriegswaffen. 109. old. „Um diese Zeit fingen auch die freien Städte in Deutschland an sich mit Geschützen zu versehen."

[4] *A. Dolleczek:* Geschichte der österreichischen Artillerie. 19. old.

[5] *U. a.* u. o.

[6] *Venturi Giambatista:* Del origine e dei primi progressi delle odierne artiglierie. — Németre fordította *H. F. Rödlich* porosz tábornok, Berlin 1822.

[7] *A L. Battara:* Memorie per la storia della Dalmazia, Zara 1809. — II. k. 133. old. „I danni poi erano infiniti e continui. Nuove macchine, *bombarde* addrizzate dai zaratini verso la bastia gettavano di giorno e di notte sassi in ogni parte di essa."

[8] *U. a.* 138. old. „Tanto era lo strepito delli colpi, *delle bombarde*, delle balestre e delle altre arme che certamente nessuna voce si sarebba intesa. Così li Veneziani combattendo come leoni rispinsero gli Ungari ed i nostri..."

[9] *Dr. Miklóssy Zoltán:* Nagy Lajos tűzérsége. (*Hadtört. Közl.* XXVIII. évf. (1927.) IV. füzet. 520—522. old.)

ben az időben ágyúi. Ágyúparkjának kiegészítését célozhatta ama ágyúvétel is, melyet Velencével bonyolít le közvetlenül Nagy Lajos halála utáni évben (1383.)[10] Kétségbe lehet-e vonni ezekután, hogy ha már a magyar király hűbéresének is vannak 1380 táján ágyúi, akkor maga a hűbérúr, a 3 tenger mosta határokkal dicsekedni tudó Nagy Lajos nélkülözte volna a tűzérséget?

Hogy Nagy Lajos maga önttette-e ágyúit, s ágyúinak kiszolgáló személyzete magyar volt-e, erre még eddigelé pozitiv értesüléseink nincsenek. De hogy Nagy Lajos seregében az ágyú ismeretes volt, sőt serege ágyúk harca közben vitte diadalra a magyar zászlót, arról az 1378—1381-i felsőolaszországi hadjárattal kapcsolatban szavahihető értesüléseink vannak.[11] Venturi idézett művének egyik helyén, ahol a XIV. századi olasz tűzérség történeti fejlődését adja elő, az 1378.-i évvel kapcsolatban a következő szenzációs megállapítást teszi:[12] „Im Jahre 1378 belagerten die Ungarn eine Bastei und griffen sie mit Feuerwurf-Geschützen (Bombarde) und Spiess-Wurfzeugen (Mangani) an, auch stellten sie einige Feuerwurf-Geschütze auf das Thürmlein von San Lorenzo, mit welchem sie im Inneren der Gegend grossen Schaden verursachten." A Napoleon korában élő lovag Venturi, aki a berlini „kais. königl. Institut der Künste und Wissenschaft"-nak a veronai és több más Akadémiának tagja volt és a berlini Institutban olvasta fel ezen emlékiratát 1813 jun. 8-án, mindjárt a forrást is felemlíti, ahonnan adatát meríti. Venturi a Muratori Scr. Rer. Ital. Tom. XV. Col. 714-re hivatkozik, amely hely Daniello Chinazzo-nak „Cronaca della guerra di Chiozza tra li Veneziani e genovesi" című krónikáját tartalmazza. (A krónika eredetije az estei könyvtár kéziratai között található.) A Nagy Lajos korabeli tűzérség történetére annyira nagyjelentőségű sorok a következőkép hangzanak:

Olasz szöveg.	*Magyar fordítás.*
„Lodovico Re d'Ungheria per ajutare il Signore di Padova suo confoderato, mando in Italia il gran Vaivoda, il quale passata la	„Lajos, Magyarország királya, szövetségesének, Padua urának megsegítésére Itáliába küldte a nagy vajdát, aki 5000 magyarral

[10] *Acta Archivi Veneti.* Ed Safařik I. 211. *Ljubič:* Monumenta IV. 193. — V. ö. *Jireček:* A bolgárok története. Ford. *Mayer* R. 396. old.

[11] Ezzel a megállapítással kiegészíteni óhajtom a Dr. Miklóssy Zoltán előbb említett tanulmányát, ahol szerző odanyilatkozik, hogy „ebben a háborúban (t. i. az 1378—1381 köztiben) nem találom nyomát annak, hogy Nagy Lajos felsőolaszországi serege ágyúkat használt volna..."

[12] Az idézetet a könnyebb megérthetés céljából a Rődlich-féle német fordításban közlöm. (*I. m.* 19. old.)

Piave con cinque mila Ungheri, giunse a Padova alli 26. Giugno 1378. Et un giorno dopo tutte le genti Carraresi cavalcarono nel Trivigiano, facendo molto danno; et il Vaivoda mise campo a Mestre e combattè la Bastia, et il Borgo di S. Lorenzo con gran gente di Padovani, *Ungheri,* Furlani et altre genti, che fra Cavalli e Pedoni erano d'intorno a 16. mila persone, e la circondò da tutti i lati, acchioche Veneziani non potessero soccorrerla, batteneola *con bombarde,* e mangani, e gettò un ponte sul canale, che va da Mestre a Mergara, con grossi bastioni acchioche Veneziani per quella via non gli dessero soccorso. E dopo lunga battaglia presero il Borgo predetto con molti huomini d'arme; e *messero alcune bombarde sul Campanil di S. Lorenzo* colle quali facevano dentro della Terra grandissimo danno."

átkelve a Piave folyón, 1378 junius 26-án Páduába érkezett. Egy nappal később az összes carraresiek Trivigianóba lovagolnak, hol sok kárt okoznak. A vajda Castelfrancóban ütött tábort. Julius 5-én Pádua urának kapitánya Mestrében táborozott és páduaiakból, *magyarokból,* furlániaiakból és más nemzetiségűekből álló csapatokkal a bástyát és szt. Lorenzo községet ostromolta; a lovasok és gyalogosok száma körülbelül 16.000 fő lehetett és a községet körülfogták minden oldalról, olyképen, hogy azt a velenceiek nem segíthették és ostromolták *ágyúkkal* és hadigépekkel és hidat vertek a Mestréből Mergarába vezető kanálison, mely számos bástyával lett ellátva, hogy ily módon is meggátolják a velenceiek segélynyujtását. Hosszas harc után elfoglalták a községet sok fegyveres foglyot ejtve; és *a szt. Lorenzói templom tornyán egy pár ilyen bombardát helyeztek el,* melyek segítségével messze területen igen nagy kárt okoztak."

Venturi Daniello Chinazzonak eme soraiból azt olvassa ki, hogy a páduaiak megsegítésére küldött magyar segédcsapatok állították fel az ostromágyúkat s magyarok vitték szt. Lorenzo tornyára is azokat a tűzifegyvereket, mellyel a környéken annyi kárt okoztak ellenfeleiknek. Én nem merek ilyen messzire következtetni. A magyarok csak részt vettek St. Lorenzo ostromában, ahol a tűzifegyvereknek jelentékeny szerep jutott, amiből azonban még nem következik az, hogy ők is hozták magukkal az ágyúkat s hogy ők voltak az ágyúkezelők, bár D. Chinazzonak nem eléggé szabatos szövege alapján az ellenkező sem lehetetlen, amint azt Venturi gondolta.

Hogy magyar csapatok eme harcokban, ahol ágyútűz tette rohamérette a bástyafalakat, tényleg részt vettek, azt egy más egykorú forrás: az „Istoria Padovana" is megerősíti; szerinte is „magyarok és más bátor külföldi csapatok"

vettek részt S. Lorenzo elfoglalásában, ahol valósággal „bőgtek az ágyúk és a hadigépek."[13]

Tényként fogadhatjuk el tehát ama megállapítást, hogy Nagy Lajos 1378—1381.-i hadjáratával kapcsolatban magyar csapatok olyan harcokban vettek részt, hol rohamukat ágyútűz előzte meg.[14]

Dr. Erdélyi Gyula.

[13] *Muratori* Scr. Rer. Ital. XVII. col. 250. Chronicon Patavinum Galeatii et Andreae Gatarorum: „Il Capitano de Signore andò a metter campo a Mestre e combattè la Bastia et il Borgo di S. Lorenzo con gran quantità di gente, Terrieri, *Ongheri* et altra forte di forestieri, che furono in circa 16. mila da piè e da cavallo; e messe campo attorno acchioche Veneziani da banda veruna non potessero dargli soccorso, e *piantòvi le bombarde* e mangani..."

[14] V. ö. *L. A. Casati:* La guerra di Chioggia e la pace di Torino Saggio storico con documenti inediti. — Firenze 1866. — 40. old., amely mű megállapításunkat mindenben alátámasztja.

Galgóc eleste 1663-ban.

Általánosan ismeretes, hogy a „Magistra vitae"-nek nevezett Historia nem egy lapjára valótlan sorokat kanyarított az emberi gyarlóság. Vannak események, amelyekről helytelen vagy téves értesülés, de néha rosszakaratú továbbadás folytán elferdített képet nyerünk, s az ily téves adat azután évszázadokon át, nemzedékről-nemzedékre száll. Sok ilyen tévesen adott dolgot sikerült már helyesbíteni, számos kétes esetet tisztázni. Történelmünknek egy ilyen rosszúl megörökített esete Galgóc 1663. évi eleste is. A róla eddig közreadott téves feljegyzések helyreigazítását tűztem ki mostani feladatomul.

A szomorú eseményről szóló eddigi értesülésünk Wagner Károly előadásán alapszik.[1] Előadását Bel Mátyás[2] és Lovcsányi Gyula betűszerint lenyomatták.[3] Ezek úgy tudják, hogy a felemás (német-magyar) helyőrség nem volt egy értelmen a vár átadása - vagy megtartása dolgában. A német parancsnok, híven fajának veleszületett szokásához, (?) mindent megkísérelt, hogy a várat megtarthassa. Más volt a magyarok nézete. (!) Ezek, látván a környék pusztulását, engedtek a török felhívásának, s így a németek is — kelletlenül bár — hozzájárultak (?) a vár átadásához. Mindazonáltal a német őrség, e feletti dühében, szétverte a kapukat és duzzogva elvonult. Csak a parancsnok maradt a várban ötöd magával, a többieket elbocsátotta. A törökök azután megszállották és innen zaklatták a környéket. Csak az 1664. évben kötött békeszerződés alapján vette át Montecuccoli.

Ennyit mond a tudósítás!

A régi magyar családoknak az a dícséretes és eléggé nem értékelhető szokása, hogy a birtokaikra vonatkozó irataik mellé ellették az értékesebb feljegyzéseket, lehetővé teszi, hogy Galgóc szomorú esetét, szemtanu feljegyzései alapján, hű előadásban ismertethetem ebben a dolgozatomban.

Pöstyén multjára vonatkozó adatokat kutatva, a Magyar Nemzeti Muzeum levéltárában letéteményezett Forgách csa-

[1] *Wagner:* Hist. Leopoldi L. II. 135. l.
[2] *Bél:* Not. Hung. Nov. IV. 485—486. ll.
[3] *Lovcsányi:* A Vág és vidéke 150. l.

lád gazdag okmánygyűjteményében egy, több hosszúkás lapból álló, német nyelven írt jegyzék került a kezembe az 1663. évi írások között. Azt hittem, hogy valami számadás lesz az úrnő (gr. Forgách Ádámné gr. Rechberg Anna) részére, ki tudvalevőleg csak németül beszélt. Annál kellemesebb volt meglepetésem, midőn abban Galgóc ostromának és elestének naplószerű leírását olvastam.

A feljegyző: Bogyó István uradalmi tiszt (udvarbíró), ki úrnője részére német nyelven írta le az eseményeket önigazolásul és felvilágosítás céljából. A másoldalról eleddig napfényre került adatok mindenben igazolják a leírás pontosságát. Így tehát azt hitelesnek kell elfogadnunk.

Hazánk történetében a legszomorúbb esztendők egyike az 1663. év. Mintha átok üldözte volna a magyar fegyvereket, a török diadalt aratott diadal után, míg a mi részünkről egymás után esnek el a végvárak. Török kézre kerül a Vágvölgy kulcsa: Érsekujvár, s néhány napra reá Surány, Nyitra és Galgóc.

Történetünk idejében Galgóc városa és vára az Érsekujvárban körülzárt gróf Forgách Ádám birtoka, ki azt a Thurzó család kihalta után, vétel útján szerezte meg a kamarától.

Galgóc a Vág balpartján, a Várhely és a Töröksáncnak is nevezett hegy oldalán, illetőleg a Várhegy és a Gáborhegy közötti völgyben terül el. A Várhegy oldalán ma remek park, a hegyoldalakon kitünően művelt szőlők veszik körül. Túl a Vágon a Kisalföld síkjába szaladó lapály, az egykori „Mátyus föld" következik. Állott pedig Galgóc a *városból* és a felette délnek emelkedő, közvetlenül a Vág feletti hegyen épült *várból*. Védőpontja volt már a honfoglalás előtti őslakosságnak is, s egyben kulcsa a Nyitra felé nyiló völgynek.[4] Átkelőhely a Vágon. Várispánsági székhely.[5] Fontossága kitetszik már abból is, hogy attól kezdve, amikor megszűnt várispánság lenni, a legelőkelőbb családok kezén látjuk. Bírták: Ménoldfia Vörös Ábrahám,[6] Abaék,[7] Konthék,[8] Ujlakyak,[9] Thúrzók,[10] Forgáchok,[11] Wratislavok[12] és Erdődyek.[13]

A tulajdonképeni város két részből állott: az *Ó-* és *Uj-városb*ól.

Ó Galgóc: Lehel ucca, Wérteska, Zabranje, Jericho uccákkal. Ennek a városrésznek északi felén állott az Ujlaky alapítású és majd évszázados pusztulás után alig néhány év előtt rendbehozott szentferencrendi zárda.[14] Ó-Galgócot em-

[4] *Anonymus B. R. Not.* Cap. XXXVII.
[5] *Pesty Frigyes:* A várispánságok t. 216—224. ll.
[6—13] *Wenzel:* Arp. okt. XII. 611; Anjouk. okt. V. 339. — *O. L.* Dipl. 24033; NRA. 503/6; *O. L.* Lib. Reg. 33. fol. 312.
[14] *O. L.* D. 16208.

líti már Konth Miklós 1363. évi oklevele; így nevezi azt Ujlaky Lőrinc herceg 1496-ban és ettől kezdve majd minden hivatalos irat.[15]

Uj-Galgóc részei: A piactér (theatrum seu circulum), Uj ucca, ebben volt a német nyelvű plebánia; Zsidó ucca, Kovács ucca, Vár ucca, ebben a Collegium részére rendelt telek; Rét ucca, itt állott a sörház. (Az utóbbi uccából nyolc házat sodort el a Vág; hatot pedig a híd felé vezető út rendezésére sajátítottak ki, úgy, hogy ez már inkább csak kertekből állott.) Békavár ucca. Ebben állott a kórház és a fürdő. A kórház Konth Miklós nádor és neje Clára asszony alapítása,[16] kik azt gazdag adományokkal, fekvőségekkel látták el.

A város tágas, négyszögletű piacának közepén állott a méreteivel megkapó, góthstylü templom. A teret jobbára uradalmi tisztek és inscriptionalis nemesek (előzőleg ugyancsak uradalmi tisztek) csinos úrilakai díszítették. A posta, melynek itt jelentős állomása volt; a harmincad házak, a hozzájok tartozó kolnákkal, istállókkal, a nagy urasági sernevelő házzal, három plebaniával, azok iskoláival, a híres háromnyelvű gymnasiummal,[17] gyógyszertárral, nyomdával városi jelleget adtak neki. A Vág folyón levő régi és híres jármoshíd, mint nagy jövedelmet hozó objectum abban az időben zsidókézen bérbe volt adva. (Évi bére 1100 frt. volt.)[18]

Akkoriban a város palánk és vályogfalú kerítéssel volt övezve, három kapuval. (Erre mutat a most is használatos: „Zabranje" — kapun kívül — elnevezés; a város és Szentpéter közti házsor neve, a kolostor mögött.) A védőerőt a városi kapitány vezetése alatt álló fegyverfogható lakosság alkotta. A fontosabb pontok védelmét a céhek látták el.

A lakosság körülbelül egyenlő arányban: tót-német-magyar. A tótság ősi megszálló; a német körülbelül az Árpádkor végén történt telepítés,[19] míg a magyarság későbbi, de leginkább törökkori alföldi menekült. Mindhárom önálló egyházzal bírt. Erős fészke az új vallásnak. A jobbára ipart űző és szőlőműveléssel csak mellékesen foglalkozó lakosság a földesurakkal kötött egyezmény értelmében, úrimunkától megváltott volt.[20] Az iparosok céhekbe voltak tömörülve; volt itt szabó, cipész, molnár, mészáros, kovács és rokonszakma céh.

A másik, fontosabb rész a város felett emelkedő hegyen álló *vár* volt.

[15] *O. L.* D. 5389.
[16] *Coll. Hevenessyana.* LXXX. 402.
[17] *OL.* Acta Publica f. 42. N. 2.
[18] *Forgách* lt. N. M.
[19] *Ocskay* lt. N. M. Aba 7 évi adómentességet ígér a településeknek.
[20] *OL.* Dipl. 5389.

Főbb részei voltak: a várhely déli oldalán álló *Ó-vár*. Ez egy teljesen körülzárt, egyeszerű épület, az ősi lak — *Abavár* — melyet körülfogott a *Belső vár* körfala. Ez volt a várúr részére fentartott épület s a vár tulajdonképeni magja. Tágas kapuján ki lehetett jutni a *Vár piacára*, amelyet, valamint az előbb említett Ó- és Belső várat a Külső vár falai vettek körül. Itt volt a faragott kővel kirakott kút, mely a Rákóci korban törmelékkel lett betömve.[20]/a. A piac-téren állottak: a Caig-ház (Szertár) és az új épületek egész sora. A Vág felőli oldalon állott a Kőbástya. A várfal város felé néző oldalán volt a kapu és előtte a levonó sorompó.[21]

Mikor Forgách Ádám gróf — Thurzóék kihalta után — a várost és az uradalmat a kamarától megvette, kötelezettséget vállalt volt a vételi szerződésben arra, hogy császári csapatokat fogad a várba. Egyúttal leltárszerűen vette át annak egész hadifelszerelését. Így a kérdéses időben egy compania német zsoldos volt a várban elhelyezve Müller Hans parancsnoksága alatt. A várőrség uradalmi része, a hajdúk, Cedák Máté porkolább vezérlete alatt állottak.[22]

Ez volt Galgóc külső és belső képe az 1663. év nyarán.

Azzal, hogy Érsekujvárt az ellenség körülzárta: megszünt az a hivatása, hogy a Kisalföld felé igyekvő ellenség felvonulását gátolja; mint védelmi pont pedig már számba nem jöhetett. A megszálló csapatok azonnal kirajzottak és gazdag zsákmánnyal tértek vissza portyázásaikból. Ez csak fokozta a táborbeliek rablási vágyát és nagy rettegést okozott a megrémült lakosságnál. A Galgóc előtt hirtelen és váratlanul feltűnt portyázók elől a lakosságnak az a része, mely a palánkon kívül lakott, értékesebb holmiját a várba, mint biztosabb helyre vitte fel. Felhurcolkodtak a legerősebb tűzvonalba eső szentferencrendiek is. Egy testvér: Pudmericzky Simon ott halt meg szeptember 30-án.[23] Természetes, hogy családjának, személyének és értékesebb holmijának biztonságba hozását tartotta első dolgának; fegyvert fogni azonban nem akart a megrémült nép.[24] Maga az Újvárba beszorult Forgách is sürgősen intézkedett, hogy neje és a családi ékszerek a nagyobb biztonságot nyujtó Trencsén várába szállíttassanak.[25]

Még állott Újvár, mikor tőle messze már felégetett falvak,

---

[20]/a *O. L.* Urb. et conscript. fasc. 16. No. 1.

[21] A vár átalakítása 1631-ben történt. Építette Wayr Albert, ki e munkáért 3000 forintot s később még házat és malmot kapott. *(Forgách* lt. Nemz. Muz.)

[22] *Forgách lt.* Nemz. Muz. Az eskü levele kelt 1639. X/15.

[23] *Dr. Karácsonyi* J. A Szt. Ferenc rendjének tört. I. 465. l.

[24] Ezt panaszolja Vittnyédi Zrinyihez írt aug. 14. kelt levelében.

[25] *Majláth Béla:* Forgách Ádám és Bathori Sofia ékszereinek tört. 15. s k. ll.

úton-útfélen heverő hullák jelezték a portyázó ellenség nyomát. Az ilyen őszre hajló időtájban a délvidékre vonuló fecskék helyére, a védelmet nyujtó erdőkoszorúzta hegyek völgyei felé özönlött a fogattal még rendelkező felvert lakosság. Az Ujvártól északra eső Nyitra—Galgóc környékéről elmenekült a lakosság s megrémült Galgóc népe is, látva a falai alatt özönlő menekülőket. Tanakodtak, célszerű-e megkísérelni a védelmet? Bíztak a jól felszerelt várban és a saját jól felfegyverzett erejökben és maradtak. Felkészültek. A város falain kívül, a Vágvonal védelmére, néhány száz katona táborozott Csáky parancsnoksága alatt. És még el sem esett Ujvár, már jöttek a hódoltató levelek.

De lássuk az említett jegyzéket:

Augusztus 19-én jött első ízben a török Galgóc ellen, de ugyanaznap kijött Nyitráról öt compania dragonyos és csetepaté keletkezett a sáncok előtt.

Augusztus 21-én újból jött vagy 6—700 török és janicsárok is, de jöttek a nádor emberei és megfutamodtak a híd felé. A török felgyujtott néhány házat, más kárt nem tett.

Augusztus 23-án ismét elég sok török jött a város felé, de nem egészen közel, csak kikémlelte a védők számerejét.

Szeptember 2-án borzasztó sok török-tatár és janicsár jött, kiknek a külső sáncokban ellent nem állhattunk, ekkor a város nagy része leégett és elég sok török is esett el.

Szeptember 3-án jött Jussuf basa sok tatárral és janicsárral s vele jött az oláh vajda is a csapataival, lehettek összesen vagy negyven ezeren. Ezek egyrésze átúsztatott a Vágon a hídnál, a többiek pedig tábort ütöttek a kolostor feletti földeken, sátrakat vontak. E napon kezdett rabolni és fosztogatni a hídnál átment török népség.[26] A Fehérhegyeknél egészen Vágújhelyig s vissza a Vágmentén mindent felpörkölt és sok rabot hozott. Ugyancsak Szeptember 3-án estefelé megtámadtak minket; mintegy 17 zászlóalja janicsár és sok lovas török, trombitásokkal. Mint veszett kutyák estétől reggelig támadtak ellenünk, rohamozván a vár ellen. A palánkokat felégették. Az ellenség közül sokan estek el. A város külső részein foglyokat ejtettek, gyermekeket vágtak le és néhány lovat is elvettek.[27]

Szeptember 5-én ugyancsak átmentek a Vágon és egész

[26] *L. Áldásy* A. Az anabaptistákról írt dolgozatát a Kath. Szemle 1893. évf.; melyben idézi Beck művét a fontes RR. Austr. II. 43. köt. 179. s köv. ll.

[27] *Rozsnyai* feljegyzése: hozának Galgócról a templomból két aranyos zászlót, feketét, melyek egyike Máriasi Pál-é, a másik Georgio Kristófé volt; item egy kis veres vaszon kopját, 8-án 100 levágott fejjel, 10—12 rabbal, 50—60 vasderékkal és egynehány szakállas ágyúval jöttek vissza a portyázók (l. *Magyarország vármegyéi és városai:* Nyitra megye 631. l.)

Morváig kalandoztak és sok rabot hoztak. E napon felhívott az oláh vajda, hogy adjam fel a várat. Mi válaszra se méltattuk.

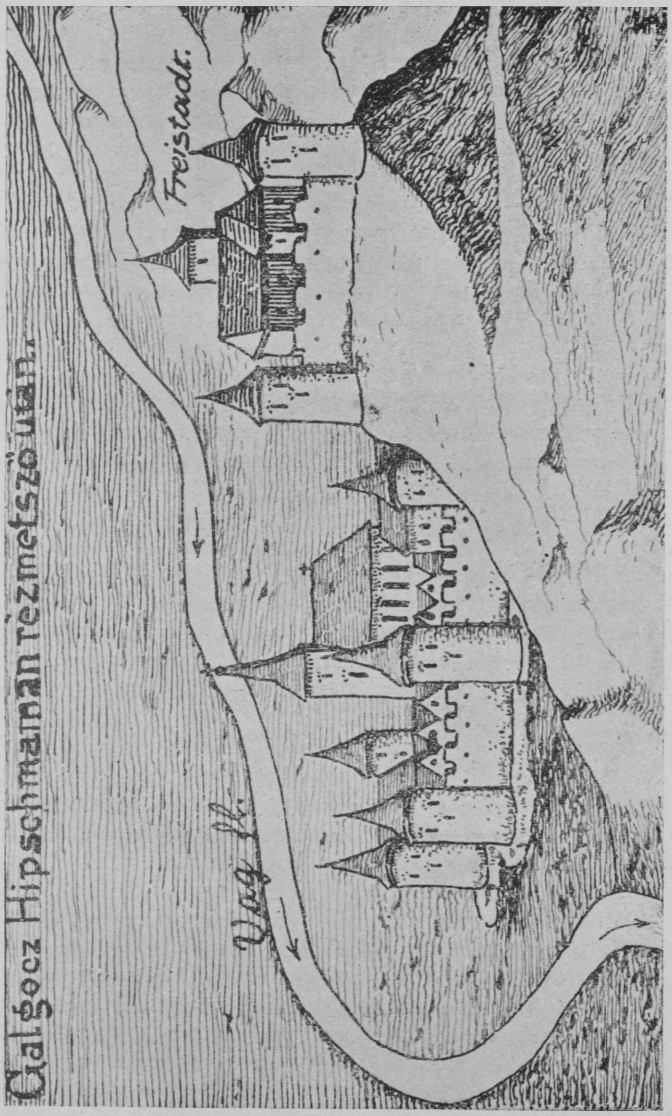

Galgóc a XVII. században. (Soós Elemér rajza.)

Szeptember 6-án újból támadtak, a „Pomajboh" (Istensegíts!) nevű szőlőhegyen sáncot hánytak; másik részök a körbástyánál foglalt állást és trombita harsogás közt estétől

reggelig lőtték a várat. A mieink közül egy esett el, az ellenség közül egy zászlótartó és még egy előkelő török, mi csak fokozta dühüket.

Szeptember 9-én elvonult Jussuf basa, sok foglyot, marhát és más dolgokat vitt magával s ott helyben, a tábor mellett vagy 200 keresztény foglyot lemészároltatott. Az oláh vajda itt maradt a csapatjaival.

Szeptember 12-én délután három óra tájban a vajda elvonult Ujvár irányában s vele az egész tábor, a sok fogollyal.

Szeptember 16-án vagy 8—9 ezer török jött Szent Péter felől a Vágon át. Ezek Pozsony felé voltak rabolni.

Szeptember 18 és 19-én is erre tartott a zsákmánnyal terhelt. Szeptember 20-án szintén jött vagy ezer zsákmánnyal terhelt török s vele sok fogoly. Szent Péter alatt átjöttek a Vágon és Ujvár felé tartottak.

Szeptember 26-án hire járt, hogy Ujvár elesett.

Szeptember 30-án Nagyszombat felől jött vagy 6—8 ezer török. Ezek Szent Péter és Kapláth között úsztattak át a Vágon és a szőlőhegyeken át Tapolcsány felé tartottak. Egy kisebb csapatjuk a foglyokkal és az állatokkal felénk tartott és a szőlők alatt Ujvár felé vonult. E napon eskette fel az udvarbíró a hajdúkat. E napon meghozta Marko nevű galgóci ember az ujvári nagyvezir levelét, melyben felszóllítja a várost, hogy hódoljon meg, és egy másik levelet, hogy adjuk fel a várat. Ez az ember elmondta, hogy Ujvárott már török parancsol, de mi ezt el nem hittük neki, hanem vasra vertük és a nagyvezir levelére nem válaszoltunk.

Október 2-án újból tudakoltuk Ujvár sorsát.

Október 8-án a város kiküldte Szabó Márkot és Szűcs Mihály városkapitányt Nyitrára a város meghódolásának bejelentésére. (Tehát még kézben volt.)

Október 10-én ismét sok török ment át Kapláthnál a Vágon és sok foglyot meg nagy zsákmányt vittek. Ezen a napon adta meg magát Nyitra vára.

Október 11-én jöttek a német csapatok Nyitráról, kiket a törökök trombitaszóval kísértek egész Galgócig. Tökölyi prefektusa itt hagyta a németeket és dobpergés között távozott. Ennek a napnak az éjszakáján a német muskétások megszöktek Galgócról és egész éjjel zajongtak, míg csak ki nem eresztettük őket a várból, hanem a kapitány-hadnagy Miller Hans és a volt káplár meg öt embere a várban maradt.

Október 12-én a szegénység kezdte elhurcolni az úr dolgait a várból. Ezen a napon — úgy déltájban — a kapitány-hadnagy is elment a várból és e napon írt az udvarbíró a nyitrai parancsnoknak a vár ügyében.

Október 13-án déltájban jött a fejérvári Olaj bég 100 törökkel a vár kapuja elé és ott a vonóhídnál tárgyalt az udvarbíróval és más hites emberekkel és ezen a napon estefelé lovastúl bevonultak a várba. Másnap délben elvették tőlem a kulcsokat.

Október 15-én Szűcs (Kürschner Mihály) — a város kapitánya — megérkezett Ujvárból és levelet hozott a nagyvezirtől.

Október 16-án ugyanannak Nagyszombatba kellett mennie, hogy elvigye a város hódoltató levelét.

Október 18-án Olaj bég elvonult Galgócról Nyitrára. A várat teljesen kifosztották.

Október 20-án éjféltájban jött vagy 60 muskétás a várba és itt maradtak, de október 23-án elvonultak a németek."

Eddig a jelentés!

És cape-rape! lett a gróf portékája; hordták azt kocsiszámra, úgy, hogy a puszta falakon kívül mi sem maradt ott. Elvitték még az ajtókat és ablakokat is. Kik? Maguk a gróf emberei és jobbágyai.

A mindenéből kifosztott és lerombolt várat ott hagyta a török, nem találta alkalmasnak téli szállásra.

Forgáchot november 12-én értesíti Bogyó a történtekről, ki azonnal intézkedik, hogy hűtlen sáfárjai elvegyék szigorú büntetésöket. Vizsgálatot indíttat ellenök, melyet december 3-án ejtettek meg a bíró házánál. Ez kiderítette, hogy a tárházban volt kincseket Kovács Pál és társai vitték el és Kovács pincéjében elásták, trágyával letakarták s később Pozsonyban osztoztak meg rajtok. Kisült, hogy Bogyó küldte Dióssy Jakabot Nyitrára tárgyalni a vár átadásáról. A veresváriaktól elhajtott 102 drb. marhát pénzen adta el. Tapolcsány átadásáról is tárgyalt a törökkel. A várfosztogatás alkalmával Taligás András alporkoláb figyelmeztette Cedák Máté porkolábot, hogy ne engedje elhurcolni a gróf dolgait, ő erre azt mondotta: „Vigye el az ördög!" Még a török tisztek is intették a gróf dolgainak kímélésére, de ő nem törődött vele s így szabadon elhordták; vitt aki mit akart, még a posztót is levonták az úrnő asztaláról. Kovács Pál Kőszegi Györgygyel kocsira rakta a tárházban volt ládákat és a présház feletti saját pincéjébe vitte; a nyitrai béget ők és Bogyó hivatták. Veres János szűrbe öltözött s úgy rakatta a portékát és hordatta le a városba. Egy ajtót is elvitt a grófné szobájából. Hogy valamije lett volna a várban, nem tudta senki.

Feknyó András egy hébanum fából való szekrényt vitt el s ő járt Nyitrán Dióssyval, ők voltak a hírvivők, s ők hozták a hirét, hogy jön a török. Zöld ládákat hordott le, azután ajtókat, öreg tábla üvegeket állítván, hogy a tiszttartó adta

neki. Még asszonyokat is felfogadott s azokkal hordatott le mindent. Sőt másokat is biztatott arra, hogy csak hozzák, amit el lehet vinni és lehozni.

Felszakították az urasági pince ajtaját, jóllehet le volt pecsételve. A benne volt bort Nagyszombatba vitték.

A várőrséget gyávaság címén elfogatták. A városbírája személyesen vitte el a vizsgálat eredményét a Győrben vizsgálati fogságban levő Forgáchnak. Ez december 24-én haza bocsátván őt, megfenyegeti jobbágyait és fenntartja ellenök a vádat. „Mert az, ki az én váramot feldúlta és depredálta, készüljön az elégtételre mindenekben és azok is az számadásra az kik az töröktül jövedelmimet szintúgy házaikat megkérték és másként is violálták privilegiumainkat", írja levelében az elkeseredett földesúr! De hogyisne lett volna elkeseredve! A baráti szívességgel felajánlott trencséni biztos rejtekhely sem bizonyult annak. Illésházy megdézsmálta a ládák tartalmát! Mindamellett a fenyegetésből — úgy veszem észre — nem igen lett valóság. Egyetlen írott adatot találtam az iratok között: Cedák Máté porkolábot 600 forint kártérítésben marasztalták el s ezen összeg erejéig több galgóci polgár jót áll érte. Ezt a kötelezvényt később Forgách felajánlotta a nagyszombati ferencrendi atyáknak épülő templomuk és tornyuk költségeihez. Bapcsánszky Didak atya, a zárda guardiánja az adományt köszönettel fogadja.[28]

Maga az elpusztult vár csak lassan épül[29] fel. Brown Ede útleírásából tudjuk,[30] hogy évek mulva is magán viselte a pusztulás nyomait. Szép hadifelszerelése elkallódott. Az újraépített vár azután a család főszékhelye, míg a Rákóczi korban újból el nem pusztult. A mostani díszes kastély gr. Erdődy József alatt épült, a régiből semmi sem maradt.

Az életképes város, bár lassan, de rendbe jött, hogy rövid idő mulva átélje a háborús mozgalmakat. Rendbe hozták a középületeket, de megszűnt a három nyelvű külön egyház, meg a három nyelvű gymnasium, a nyomda.

A Vágvölgy védelmére 1663-ban építették a folyó túlsó partján Lipótvárat s így megszünt védelem szempontjából az a jelentősége, melyet évszázadokon keresztül dicsőn töltött be.[31]

Ha összevetjük az ismertetett nyomtatott közlést az írásos jelentéssel, kitűnik, hogy nem a magyarok, hanem a né-

[28] Az iratok a *Forgách* lt.-ban Nemzeti M. letét.

[29] U. ott a gróf egyezség levele Kranz György bankai kőfaragó mesterrel, kinél lépcsőfokot, kőoszlopokat, apró ragasztó köveket rendel. A kialkudott béren kívül 15 mérő rozsot és egy kősót is kapott.

[30] *Szamota:* Régi utazók stb. 394. l.

[31] *Nagy Iván:* Lipótvár története 1663—1722-ig. *T. Tár:* 1884. évf. 401—411. ll.

met zsoldosok gyávasága okozta a vár elestét, mivel ők a nyitrai helyőrség elvonulása miatt estek kétségbe. Igaz, a parancsnok ötödmagával ott maradt egy napig s a magára maradt néhány hajdú csak másnap, a német kapitány eltávozása után üzent Nyitrára. Talán megkísérelhették volna a védelmet, vethetné ellen valaki, ez igaz; de mentségül szolgálhat az a demoralizáló hatás, mely a német zsoldosok megszökése nyomán támadt. Láttuk, hogy el is fogták őket gyávaság miatt.

Ha elfogadjuk a feljegyzés adatait — hitelességéhez kétség nem fér — úgy szembetűnik az az erőszakolt tendencia: magyart tenni bűnbaknak. Ez történt az Ujvár elestéért elfogott Forgách-csal, s ezt akarták ráfogni egyik vára védelmezőire is. Nem sikerült egyik sem. Forgách Ádámot tisztázta a delegált bíróság, Galgóc helyőrségét tisztázza a történet helyreigazított lapja.

Follajtár József.

A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.

(Tizedik közlemény.)

A XVI—XVII. századi instrukciók a fentieken kívül a tüzérek feladatának ismerik a tüzérségi anyag inventálását, nyilvántartását, a hiányok kipuhatolását és pótlását, a reparálni valók kijavítását, azután az öntés, portörés, golyó készítés, sőt puskaporhoz való szénégetés stb. munkáját is mind a pattantyúsoknak kellett elvégezni, hogy „ne vegyék hijában fel a fizetést!"[260]

Ezenfelül megtörténik az is, hogy a bombardáriusnak órás vagy lakatos, mechanikus munkát kellett végeznie. Igy pl.: a pozsonyi vár tüzérének 1584-ben a tűzvész által megrongált várbeli órát és a vár kútjának felvonó gépét, „machina tractatoriá"-jának szerkezetét is meg kellett javítani.[261]

Természetesen a parancsnokló, vezető állásokban lévő főtüzérek feladata állásukhoz képest más és más volt. Más feladata volt valamely vár, valamely vidék, hadizóna, vagy az összes tüzérség főnökének. Valamely vár tüzérségének főnöke felügyelni tartozott az illető erőd tüzérségi személyzetére és anyagára. Vizitálja a vár és arzenálja felszerelését, ügyel arra, hogy a tüzérek fent körülírt feladataikat pontosan ellássák. Viszont valamely országrész, pl. a Dunántúl vagy Felsőmagyarország tűzérségi főnöke ugyanezt a feladatot végzi az illető országrész várai, arzenáljai felett. Felügyel, vizitál s vizsgálatai alkalmával tapasztalt tüzérségi hiányok pótlásáról s a javítandók reparálásáról gondoskodik, mint ahogy ezt pl. 1568-ban Wietznick Ádám

---

[260] Corpus Statutorum: IV./2. kötet 216. l. — Orsz. Ltár: Diversae Instr. I. kötet 43—44.; VIII. kötet 139. l., u. itt fasc. 1. No 43, 55. — Történelmi Tár 1882. évf. 376—379. ll. — U. et C. 63/20. — Hadtört. Közlem. II. k. 302. l.

[261] Orsz Ltár: Pozsonyi kamara, Exped. camerales, minutae: 1584. IV. 27.

tette.[262] A tüzérség főfelügyelője, minthogy a legnagyobb áttekintése neki van, szervezési és reform munkálatok javaslatainak kidolgozásával s a javaslatok elfogadása esetén ezeknek végrehajtásával is meg szokott bízatni.[263]

Ami már most tüzérségünk *szervezetét* illeti, erről ebben a korszakban már sokkal többet tudunk. A tüzérség gazdája, tulajdonosa és fenntartója szerint meg lehet különböztetni királyi vagy (erdélyi) fejedelmi, városi és magán tüzérséget. Viszont működési kör szerint volt: vár-, tábori- és szertüzérség, amelyek közül mindegyik lehet királyi, városi vagy magántüzérség, viszont a vár-, tábori- és szertüzérség még ekkor sem jelent mindig és szükségképpen szervezetbeli különbséget is.

A magyar királyok közül mindenekelőtt János király tüzérségéről kell megemlékeznünk, akinek tüzérsége voltaképen épúgy szervezetlen még, mint elődeié. Ő is főleg a városoktól (Eperjes, Szeben, Kolozsvár, Beszterce stb.)[264] kér tüzérséget és tüzérségi anyagot, később még török tüzérek is szolgálnak seregében. Mindenesetre megállapítható ,hogy Jánosnak organizált rendes tüzérsége nem volt.

Az 1527-ben hazánk déli részein garázdálkodó Cserni Jován vagy Fekete Iván „cár"-nak sem volt tüzérsége s bár protektorától I. Ferdinándtól kért ugyan ágyúkat, ez azonban nem adott neki.[265]

Meg kell itt emlékeznünk az erdélyi Beszterce város környékén 1528—29 körül működött *bányász-tüzérség*ről. Ezen években ugyanis Bethlen Elek erdélyi vicevajda több ízben fordul Beszterce városához, kérve, hogy a bányászokat ágyúkkal és porral pl. Bálványos vár ostromához küldjék el. („*Montani volgo Banyazok* simulcum bombardis et pulveribus sub castro Balwanyos (si nondum missae sunt) mittantur."). Máskor meg egyenesen megírja, hogy 60 ilyen bányásztüzért küldjenek neki több-kevesebb ágyúval.[266] Nyilvánvaló tehát, hogy ekkor Beszterce város Radnavidéki bányászai, mint műszaki emberek, egyúttal tüzérkedéssel is foglalkoztak s némileg már szervezve is voltak.

[262] Orsz. Ltár: Szepesi kamara: Benigna mandata 1568 No 242. — Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten 1556. fasc. 5. p. 59. — Orsz. Ltár: Divers Instruct. fasc. 1. No 11.

[263] Kriegsarchiv, Feldacten 1570. fasc. 12. p. ad 1/7. — 1576. fasc. 13. p. 2. — 1596. fasc. 12. p. 6. — Ld: gr. Zrinyi Miklós: Tábori kis Tractá-ját. — Orsz. Levéltár: Akadémiától átvett iratok 124. csomó, 72. kötet, 5. szám.

[264] Így pl: 1540-ben Diód vár ostromához két kisebb ágyút csak 2—3 napra kér Kolozsvártól. Történelmi Tár: 1880. évf.409. lap.

[265] Történelmi Tár: 1885. évf. 506. lap. — Hadtört. Közlemények V. évf. (1892) 669. l.

[266] Beszterce város levéltára: 1528. XII. 31.; 1529. I. 2., 5., 6.

Ezeket az úgy látszik használható bányász-tüzéreket azután királyi vagy más csapatok mellé a várostól kölcsön kérték, bizonyára nem minden ellenszolgáltatás nélkül. Ilyen szervezett bányásztüzérséget ekkor az ország többi bányavidékén nem találunk.

Ferdinánd magyar király tüzérsége, épúgy mint a későbbi Habsburgoké, voltaképpen német birodalmi tüzérség, amely, ha szükséges, a magyar király területén is működik, de azért nem magyar tüzérség, dacára annak, hogy magyar emberek is szolgálnak benne. Természetesen a német birodalmi tüzérség, amint az előző korszak tárgyalásánál láttuk, már korán szervezetbe tömörült s így természetesen szervezett volt ennek Magyarországon működő része is. Így pl. 1534-ben Laysser Miksa már a „supremus magister munitionum regiae maiestatis" címet viseli, Zeller Mátyás pedig „eiusdem regiae maiestatis praefectus munitionum *campi*" és ez utóbbi egyúttal feje a pozsonyi királyi arzenálnak.[267] Következik ebből, hogy Ferdinánd tüzérségének Magyarországon működő része (legalább a szertüzérség) ekkor már némileg szervezett volt. Ekkor már lehetett a haditanács alá rendelt főtűzér mester, aki a maga zeugmeistereivel, zeugwart-jaival, büchsenmeistereivel főleg a tüzérségi anyagot adminisztrálja. Ez a szervezet később természetesen mind jobban s jobban kiépül és szélesedik. Kezdetben tehát, a XVI. században a Habsburgok tüzérségének inkább a *keretei* voltak csak megszervezve. A kombattáns tüzérszemélyzet, az iga csak hadjárat esetére lőn felfogadva, békében pedig csak az arzenálokban őrzött tüzérségi anyag s a várak bástyáira felvont ágyúk gondozása, s a tüzérségi készségeket gyártó telepek (ágyúöntődék, porgyártó malmok stb.) üzemben tartásához szükséges személyzet volt állandóan felfogadva s fizetve. Így látjuk ezt pl. Erdélyben is akkor, amidőn Izabella János-Zsigmonddal innen kivonult s Erdélyt I. Ferdinánd csapatai szállták meg s ekkor Ferdinánd Nagyszeben székhellyel organizálta Erdély (szer) tüzérségét, illetve tüzérségi kereteit. Tudjuk, hogy ekkor Erdély tüzérségének feje Walderstein Boldizsár császári zeugwart, majd zeugmeister, „praefectus bombardariorum regiae maiestatis" lett, akinek alája volt rendelve az egész erdélyi tüzérség. Így többek közt alatta szolgál Byber János a „*Velt* zeugwart", Haas Konrád a „zeugwart in der Hermanstadt", azután a „buchsenmeister"-ek, azaz „magistri bombardarii"-k, akik közül néhányat névszerint is ismerünk. Walderstein, mint az egész erdélyi tüzérség és tüzérségi anyag felügyelője, so-

[267] Staatsarchiv, Bécs, Ungarn Allgem. Akten 25. csomó, 1534. X., 28.

kat utazott is, így Gyulafehérváron, Kolozsváron, Váradon, Szamosujváron stb. vizitálja a tüzérséget még akkor is, ha az nem királyi vagy császári tüzérség.[268] Megtörtént, hogy Walderstein a felség engedélyével három havi szabadságra Bécsbe távozott, ekkor Haas Konrádnak parancsolta meg, hogy őt helyettesítse, a királyi tüzérségi anyagot gondozza stb.[269]

Izabella és fia János Zsigmond visszatérése után Ferdinánd király tüzérsége természetesen kitakarodott Erdélyből. A királyné és fia, úgy mint János király, leginkább az erdélyi városoktól kértek tüzérséget, amelynek így különösebb szervezete nem is volt.[270]

Miután a XVI. század Magyarországon főleg a várharcok korszaka, egészen természetes, hogy nálunk elsősorban a *várak* tüzérségét kellett megszervezni. A várak tüzérségének a várparancsnok, várkapitány, várnagy, praefectus volt a feje, főleg fegyelmi szempontból, ezenfelül a várbeli tüzérségi anyagért végső fokon ezek felelősek, amint ezt a különböző instrukciókból látjuk. Szak szempontból a várbeli tüzérségnek rendszerint valamelyik tapasztaltabb, tekintélyesebb tüzmestere volt a főnöke. Így pl. 1558-ban Babocsa várában négy tüzér volt, s a bécsi haditanács Perneszy Farkasnak, a vár prefektusának meghagyja, hogy ezek közül egyet válasszon ki, „qui praesit" a többi felett.[271] 1585-ben Szendrő vár tüzérsége is egy főtüzérnek van alárendelve. Azonban nemcsak az egyes várak tüzérsége volt szervezve, hanem általában a magyarországi várak tüzérsége. Már 1570-ből vannak feljegyzések, amelyekből látjuk, hogy a Habsburg uralom alatti magyar részek végvárai Kassa központtal szervezve vannak, s e vár főssége alatt Eger, Szatmár, Tokaj, Sárospatak, Munkács, Szendrő, Szádvár, Krasznahorka, Sáros, Ónod, Putnok, Diósgyőr várak tüzérsége valahogy organizálva van, azonban e szervezet részleteit nem ismerjük,[272] legfeljebb annyi negativumot tudunk, hogy a nyugatmagyarországi várak úgy látszik,

[268] Nagyszeben város levéltára: Kéziratok No 3 — bis 3n[1], — Zimmermann-gyüjtemény No 81. — Magy. Nemz. Múzeum: Fol. lat. 1314. — „Die Ursach, das ich so lang ausbeleib ist dise, dass ich bey dem Herrn Weyda zw Viwar deszgleichen auch bey dem Bischoff zu Wardein gewest und daselbst das Geschütz vleyssig besehen." Zim. gy. No 81.

[269] „Mando tibi firmiter, ... ut in absentia mea officium tuum fideliter exegui, munitiones regias diligenter tueri ac conservare, easque nullo modo elargiri aut distrahere velis..." Zimmermann-gyüjtemény No 81.

[270] Besztercze város ltára: 1562. II. 4.; 1557. X. 8.; 1564. IX. 6.; 1564. X. 2, és X. 5.

[271] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten 1558. f. 8. p. 1

[272] U. o. Feldakten 1570. f. 11. p. 2.

ekkor még ebbe a szervezetbe nem tartoztak bele. Már valamivel pontosabban ismerjük váraink 1576. évi szervezetét, mikor a várakat mint tüzérségi egységeket Károly főherceg „Offension und Defension beratschlag Ordnung"-ja szerint egyes központok köré csoportosították. Így keletkezett négy várcsoport, amelyek közül az *első* volt az „Oberhungarische Granitz" Szatmár központtal és ide tartozott Kálló, Tokaj, Szendrő, Putnok, Szádvár, Krasznahorka, Onod, Eger, Sáros, Kassa. A *második* csoport volt a: „Perckhstetter Gränitz" Murány központtal s Bozók, Végles, Korpona, Csábrág, Szittnya, Bakabánya, Besztercebánya, Léva, Komjáti, Surány, Újvár, Nyitra várakkal és városokkal. A *harmadik* csoport volt Komárom központtal Győr, Pannonhalma, Tata, Vázsony, Csesznek, Tihany, Keszthely, Veszprém és Pápa várakkal. A *negyedik* csoport volt „Die Granicz zwischen Plattensee und Traa", tehát a Balaton és Dráva közti végvár vonal Kanizsa központtal, Zalavár, Kapornak, Szemenye, Komár, Légrád és Keresztur várakkal.[273]

Egy-egy magyarországi vár tüzérsége már a XVI. században ütegekre volt osztva, mint ahogy pl. Szendrő várában 1585-ben négy üteget találunk egy főtüzér és négy tüzérmester parancsnoksága alatt és a tüzértörzshöz tartozott még egy irnok és két szolga is. Az ütegekhez egy-egy káplár vagy tizedes volt beosztva, s az I. ütegnél 12, a II. és III-nál 11—11, a IV. ütegnél pedig 19 tüzér szolgált.[274]

A XVI. századi királyi (helyesebben császári) tüzérség szervezése körül I. Miksa király idejében Schwendi Lázár, a Magyarországon operáló királyi (császári) hadak vezére és ennek tüzérségi főnöke Poppendorff Ferenc fáradoztak leginkább és a Schwendi által 1565-ben kidolgozott organizációs javaslat 20. pontja a tüzérséggel is foglalkozik. Persze a javaslat szerint a német birodalmi érdekek és szempontok az irányadók, s a szervezet súlypontja a szertüzérségen van. Így nem csoda, ha a magyar király tüzérségével a bécsi haditanács rendelkezik s a „magyar" tüzérség centruma minden tekintetben Bécs. Schwendi első renden arzenálok felállítását s ezeknek megfelelő tüzérségi anyaggal való ellátását tartja fontosnak, tehát a keretekre helyez súlyt. Kívánja a magyar végvárak bőséges tüzérségi armirozását is s a tüzér személyzet mellé kellő számú kézműves (professzionista) felfogadását, továbbá a céheknek a tüzérkedésbe való bevonását is szükségesnek tartja.[275] Ugy lát-

[273] U. o. Feldakten 1576. f. 13. p. 2.
[274] Hadtört. Közlemények: 1889. évf. 419. l.
[275] Wilhelm Edler von *Janko:* Lazarus Freiherr von Schwendi.. Bécs, 1871. 41. l.

szik, Miksa király Schwendi javaslatának legalább részbeni megvalósítását óhajtotta, mert 1568-ban Wiercznicki Ádám „vice praefectus armamentariorum nostrorum"-ot félévre Felsőmagyarországra küldte, aki „in istis partibus res nostras ad armamentaria nostra pertinentes sit tracturus."[276]

Schwendi javaslatában az az ötlet, hogy a városi céhek is bevonandók tüzérségi szolgálatra, Magyarországon nem volt ujdonság, mert hiszen ezek már a középkorban is tüzérkedtek. A XVI. században a városi céhek tüzérségi szolgálata azonban már határozottabb jellegű, ekkor már egyes városaink bástyáin és tornyain a tüzérkedést kizárólag a céhek voltak kötelesek ellátni, pl. 1556-ban Eperjes falain az összes ágyúk (számszerint 91) mellett e szolgálatot tizenkét céh látja el, s egy-egy céh (vártüzér) ütegében az ágyúk minimális száma 3, maximális száma pedig 14 volt.[277]

A XVII. században Habsburg királyaink tüzérségének szervezete voltaképen a német birodalmi tűzérség szervezete volt. Ezzel szemben áll az erdélyi fejedelmek tüzérsége. Ezek közül pl. Bocskay Istvánnak szervezett tüzérsége nem volt, neki ilyent, ha arra szüksége volt, rendszerint a török adott kölcsön,[278] vagy pedig kívánságára egyes városok adtak neki némi tüzérséget, mint ahogy pl. Bocskay kapitánya Lippay Balázs követelésére Lőcse városa ad 1604-ben Szepes vára ostromához négy nagy ágyút s ezekhez Wasszerburg János, Seltenreich Sebestyén és Path János tüzéreket.[279] Nem volt rendszeresen szervezett tüzérsége Bethlen Gábornak sem, mert ő seregében a fősúlyt a gyors mozgású lovasságra fektette. Neki a nehézkes tüzérség csak tehertétel volt s ő csak várak és elsáncolt táborok ostromlására használta fel a tüzérséget.[280]

Ami a két Rákóczi György tüzérségét illeti, ezek közül főleg az első tüzérségi keretek fenntartására, a tüzérségi anyag felhalmozására fektette a fősúlyt s dacára Gusztáv Adolf hatásának, állandó és szervezett tüzérsége egyik fejedelemnek sem volt. Ők inkább arra törekedtek, hogy hadianyaggal jól megrakott váraik, arzenáljaik legyenek, amelyeknek anyagát, ha kellett, akár vár-, akár tábori tüzérségi operációkra bármikor felhasználhatták. I. Rákóczi

[276] Orsz. Levéltár: Szepesi kamara, Benigna mandata 1568: 254.
[277] A tüzérkedő céhek: a szabó, posztós, bodnár, czipész, szíjgyártó, fazekas, esztergályos, mészáros, szücs, kékfestő, kovács-lakatos és kötélverő céh volt. Eperjes város levéltára: 1556. V. 19. Ilyen céhbeosztást találunk Kassán is 1552-ben. Történelmi Tár: 1901. évf. 124—6. ll.
[278] Hadtört. Közlemények: 1893. évf. 569. l.
[279] Hain Gáspár lőcsei krónikája 136. l.
[280] Hadtört. Közlem. I. évf. 603. l.

György különös súlyt helyezett arra, hogy sárospataki s gyulafehérvári ágyúöntődéi kifogástalanul működjenek, jó szertüzérei legyenek, gondja volt továbbá arra, hogy a fontosabb várak, mint Kassa, Szatmár, Várad, Tokaj, Szerencs, Onod, Fogaras stb. „munitió"-ban bővölködjenek, amit az e korból fennmaradt várinventáriumok, s pl. Szalárdi feljegyzései is bizonyítanak.[281]

Úgy látszik azonban, hogy dacára a dús felszerelésű „czeibert"- vagy „czeitházak"-nak, ha szükséges volt, tüzérségi anyag dolgában a török segítségét is igénybe vehette I. Rákóczi György, mert ő maga írja egy ízben fiának, hogy a törökök „mind porral, lövő szerszámmal *kínálnak*, ha kell, Budáról eleget adnak."[282]

Midőn 1644-ben Rákóczi György beavatkozott a harmincéves háborúba, seregének tüzérsége két részre osztva indult el Fogaras váráról, s egyik részt maga a fejedelem, a másikat Rákóczi Zsigmond vezényelte. Az első rész főpattantyúsa Jakab mester, a másodiké Kristóf petárdás mester volt. Egy-egy ilyen rész voltaképen egy-egy üteg volt s minden ütegnek 6—6 drb. 10 fontos pattantyúja, s egy-egy tüzes szerszámok vetésére szolgáló mozsara volt, ezenfelül ütegenként 25—25 mázsa por, 200—200 ágyúgolyó, 200—200 rőf kanóc, megfelelő számú granátok, tüzes szerszámok, ásók, kapák, csákányok, emelő csiga, ón, s más mindenféle készség volt kocsikra rakva, így tehát az üteg, a lőszer oszlop, a sánceszközök együtt valának.[283] Természetesen, ezek az ütegek csak hadjárat idején voltak lábraállítva, békében Fogaras vagy más vár czeibert házában, vagy valamely arzenálban pihent a sok anyag és felszerelés, a fölös személyzetet és igát szélnek eresztették és csak annyi szertüzért tartottak vissza, amennyi az anyag konzerválásához szükséges volt.

Thököly Imre „artoleriá"-ja, amint tudjuk, Szirmay András parancsnoksága alatt állott s úgy látszik, könnyű (tábori lovagló) és nehéz tüzérségre oszlott. Thököly ugyanis naplójában megkülönbözteti a *„lovas tarackok"*-at az *öreg* lövő szerszámoktól,[284] azonban tüzérségének pontos szervezetét nem ismerjük.

Már sokkal többet tudunk II. Rákóczi Ferencz tüzérsége szervezetéről. Tudjuk, hogy tüzérségének feje a „supremus magister artilleriae" De La Mothe brigadéros volt,

[281] Hadtörténelmi Közlemények 1888. (I.) évf. 177—185. ll. — Szalárdi krónikája IV. könyv, 4. rész. — Gazdag inventáriumot találunk: Történelmi Tár 1879. évf. 153—171. ll.

[282] A két Rákóczi György családi levelezése, 140. l.

[283] Hadtörténelmi Közlemények 1918. évf. 148—151. ll.

[284] Késmárki Thököly Imre Naplója II. k. 14., 16. ll.

aki a hat kurucz tüzérszázad élén állott. Ebből 4 század 65—65, kettő pedig 55—55 emberből állott. Később éppen De La Mothe javaslatára a fejedelem Érsekújvár állomáshellyel egy 6 ágyuból, 2 mozsárból s négy lőszerkocsiból álló repülő ostromló üteget (tehát afféle mobile Belagerungs-Batterie) szervezett, megfelelő tüzérszemélyzettel és fogatokkal. Ennek minden órában indulásra készen kellett állani s Bercsényi rendelkezett vele. Ezenfelül a várakban is volt állandó tüzérszemélyzet, amelynek létszáma a vár mineműségéhez képest 4—88 fő között váltakozott. Legkevesebb tüzér volt Árva várában s a legtöbb a fontos Érsekujvárban. A várak tüzérsége bástyák szerint ütegekbe volt osztva.[285] A tábori és vártüzérségen kívül Sréter János parancsnoksága alatt Kassán, Munkácson, Besztercebányán, Dobsinán, Tiszolcon, a Szepességen, sőt Érsekujváron is egy csomó szertüzér dolgozott az itt levő tüzérségi lőszergyárakban és arzenálokban, a salétromfőzés főhelye pedig Kálló volt.

Rákóczi tábori tüzérsége összesen 10 ágyúból, két 30 fontos mozsárból állott (mint pl. I. Rákóczi Györgyé), ehez járult 100 mázsa puskapor, megfelelő számú ágyúgolyó és bomba, azután kén, szén, salétrom, szurok, tüzeskoszorú, kézigránát, mindenféle szerszám, sánceszközök stb. stb., melyeket kocsikon szállítottak, s mindezek továbbításához 300 ló kellett. A tüzérségi anyag zömét a várakban őrizték. Így pl. Kassán 125, Munkácson 131, Egerben 48 különféle kaliberű ágyú és mozsár volt. Ezenfelül volt Rákóczinak néhány rézzel páncélozott dunai fegyveres naszádja vagy csajkája, amelyek forgó tarackokkal voltak felszerelve s amelyek főleg hídak, révek védelmére szolgáltak. Ennek a hajóhadnak szervezője Bottyán tábornok volt.[286]

Ugyanezen időtájt a magyar király, helyesebben német császár tábori tüzérségének békebeli személyzeti létszáma is ismeretes egy német nyelvű összeírásból („Status der kayserlichen *Feld*-Artiglerie ...“ stb.), amely szerint ennek összeállítása a következő volt:

	Létszám
Volt egy: Generalfeldzeugmeister als Artiglerie Obrister, ez volt tehát a főparancsnok	1
Obrister, azaz ezredes volt	2
Obrislieutenant, azaz alezredes volt 1, Obercomissari szintén 1	2
Zeuglieutenant, azaz szertűzérhadnagy volt 1, Stuckoberhaubtmann szintén 1	2
Stuckhaubtlieutenants volt	14
Auditor = hadbíró volt 1, Secretari = titkár szintén 1	2

[285] 1711-ben Munkács várában 131 ágyú és mozsár 13 ütegben volt elosztva. Archaeologiai Közlemények XII. k. (1878) évf. 61—86. ll.

[286] Hadtörténelmi Közlemények 1888. (I.) évf. 21., 343—354. ll.

	Létszám
Zeugwarther volt 1, Oberfeyrwerckmeister szintén 1	2
Quartiermeister = Quártélymester volt 1, Feldscherer szintén 1	2
Zeugdiener Corporal zu Pferdt = Lovas szertűzér szolga káplár volt 1	1
Zeugdiener zu Pferdt = Lovas szertűzér szolgák	6
Oberpedardier = Főpetárdás volt 1, Unterpedardier volt 2	3
Alte Feyrwercker = Öreg tűzmester volt 42	42
Junge Feyrwercker = Fiatal tűzmester volt 46	46
Brück meister volt 1, Fourir is 1, Fourir schücz szintén 1	3
Zeugschreiber = Szertűzérirnok volt 1	1
Pixenmeister Corporal = Tűzér káplár volt	33
Pixenmeister = Tűzér volt	492
Zeugdiener zu Fuesz = Gyalog szertűzér szolga volt 1	1
Oberschmied meister = Főkovácsmester volt 1	1
Oberwagen meister = Főkocsimester volt 1, Sattler- és Riemermeister is 1—1	3
Zimmermeister = Ácsmester volt 1	1
Profos ohne Lieutnant und Scharfrichter volt 1	1
Ezenfelül még egy főkocsimester és egy Geschier schreiber[287]	2
Összesen:	663

Összesen tehát 663 ember állott békében a császári tábori tüzérség szolgálatában, kiknek havi javadalmazása 8061 frt volt. Ekkor a császári tüzérség ismerte már a nyugdíjat is s ekkor már voltak nyugdíjasok is. Sajnos, az összeírás nem mondja meg, hogy az a személyzet mennyi ágyú mellett működött, annyi azonban nyilvánvaló, hogy ez a tüzérség még békelétszámon is erősebb volt, mint Rákóczi mozgósított tüzérsége.

Ami a várostromló tüzérség szervezetét illeti, Ortelius XVI—XVII. századi képein a törökök és a magyarok (illetve németek) is 3—4 ágyús ütegekkel ostromolják a várakat, így pl. 1529-ben Bécset, 1552-ben Szolnokot, 1565-ben Schwendi Tokajt, 1566-ban a török Gyulát, és így tovább. Később már más beosztást is találunk. Így pl. 1593-ban a török Palotát 2+3+2 ágyúval ostromolja s ugyanekkor Füleket Pálffy és Tiefenbach 2 cartaun és 6 singerin tipusú, tehát 8 ágyúból álló ütegekkel vívja, azonban ekkor már előfordul a 3 ágyús + 1 mozsaras battéria is, amint azt pl. 1596-ban Hatvan vagy Temesvár ostrománál látjuk. Az ágyúkhoz 1—2 mozsár hozzáadása a XVII. században azután általános lesz. Ufano De Bry művéből látjuk azt is, hogy ütközetekben 3—3 ágyús tábori ütegekkel dolgoznak az egymással szemben álló felek.[288]

[287] Orsz. Levéltár: Akadémiától átvett iratok: 142. csomó, 72. kötet, 5. szám. A császári tüzérség szervezetére nézve ld: Geschichte der k. u. k. Wehrmacht, IV/1. k., azután *Dolleczek* Antal: Geschichte der österreichischen Artillerie, Wien, 1887. 288., 50—51. ll.

[288] 50—51. ll.

A XVI—XVII. századokban is, úgy mint a középkorban a királyok, fejedelmek tüzérségét gyakran megsegítik vagy kiegészítik tüzérségi anyaggal a mindíg jól felszerelt városok és ekkor is nemcsak ezeknek, hanem a magánosoknak, jogi vagy természetes személyeknek szintén van tüzérségük. Hiszen ezeknek is voltak váraik, amelyeknek védelméről gondoskodni ők tartoztak. Az ágyúfeliratokból s inventariumokból tudjuk, hogy ezek a várurak ágyúkat öntettek, ágyúkat, tüzérségi anyagot vásároltak, eladtak, ajándékoztak stb. Ekkor a magyar és erdélyi főbb vártartó családok egész sora, azután az esztergomi érsekség, pannonhalmi főapátság, garamszentbenedeki konvent, illetve esztergomi főkáptalan s más jogi személy rendelkezik saját tüzérséggel s várakkal. E magánvárak, pl. Garamszentbenedek, Krasznahorka, Verőce, a Nádasdyak várai stb. felszerelése korántsem olyan gazdag, mint pl. a végváraké vagy a stratégiailag fontos erődöké, mert pl. 1555-ben Garamszentbenedeken összesen 2 tarack, 1671-ben a vágujhelyi, 1672-ben a ghimesi várban csak néhány seregbontó és szakállas volt.[289] Természetesen ilyen felszerelésű várakban szervezett tüzérséget hiába keresünk, ezekben legfeljebb egy-egy pattantyús mester szolgált, akinek kötelessége volt a hadianyagot karban tartani.

Azonban a magánosok nemcsak saját költségükön szerelték fel váraikat s öntettek ágyúkat, hanem ilyeneket pl. a fejedelmektől s másoktól ajándékba is kaptak. Így pl. 1567-ben Schwendi adott egy sólyom nevű falkonétát Perényinek, 1622-ben pl. Bethlen Gábor fejedelem írja: „az minemeő kétt álgiu wagion Wywarban, kiket ugian ott Wywar alat az my hadaink nyertek volt,ezeket mind az ketteőt az tekintetes és nagyságos Betthlenffalway groff Thurzó Szánislo uramnak eő kegyelmének emlékezetére conferáltuk."[290]

A magánvárak hadifelszerelése örökség, osztály tárgyát is képezhette és ha osztály útján a családi ágyúk idegen kézbe kerültek, ezekkel szemben is érvényesíthető volt a jus retractus gentilicii, azaz a család visszaváltási joga. Így pl. 1655-ben Apaffi Mihályné özvegy Apaffi Györgyné Petki Borbálától mindazon colubrinákat, siskákat, szakállasokat, seregbontókat, melyek az ebesfalvi várból osztálykor neki jutottak, minden tartozékaival együtt 800 forintért visszaválthatja.[291]

---

[289] Esztergomi főkáptalan magán lt.: Ladula 85. capsa 1. eccl. fasc. 1. No. 32; Lad. 87. capsa 3. eccl. fasc. 2. No. 1. — Orsz. Levéltár: M. et C. 69/50.

[290] Orsz. Levéltár: N. R. A. fasc. 10. No. 20., fasc. 502. No. 17. és f. 814. No. 8.

[291] Székely Oklevéltár: IV. k. 288. l.

Ott, ahol a család több tagból állott, a családi vár tüzérségi felszerelése esetleg condominium-ot képezhetett, mint ahogy pl. az árvai vár 1670. évi összeírása is megmondja, hogy: „Artellaria est communis familiae Thurzó", azaz a vár tűzérségi anyaga a Thurzó-család közös tulajdonát képezte.[292]

A magánágyúkkal való rendelkezésre egyébként legjellemzőbb Teleki Mihálynak két bizonyságlevele. Ezeknek elseje szerint Teleki 1685-ben három ágyút ad be Szebenbe megőrzés végett, s a három közül egyet a városnak ajándékoz, míg a másik kettőre nézve úgy rendelkezik, hogy azokat őrizzék meg az ő, illetve „szerelmesei" részére. 1688-ban azután Teleki ezt a két ágyút 300 aranyért eladja Szeben városának. E bizonyságlevelek szövege a következő:

1685. julius 31. Szeben.

Adom emlékezetül mindeneknek a kiknek illik, hogy Szebenben küldvén három ágyuimat, minden készségekkel megtartásnak okáért, edgyikét, a ki szebb volt közöttök *ajándékoztam* Szeben városának, mellyhez se magam, se maradékim tovább nem praetendálunk, reménlvén én is, hogy ő kegyelmek is hozzám s szerelmesimhez alkalmastattyák magokat és az más két ágyukat minden készségekkel én is maradékim számokra conservállyák és valamikor kivánom vagy szerelmesim kivánnyák minden strepitus nélkül ő kegyelmök kiadgyák magok arrul való obligatiojok szerint, kirül adom ez irásomat.

Szeben, 31. julii 1685.

Teleki Mihály m. p.[293]

1688. május 20. Szeben.

Recognoscalom per praesentes, hogy volt nekem két hosszú öreg álgjum minden készségével az szebeni uraknál, kiknek én s maradékim számokra való conservatiojokról a becsülletes város petsétes levele által assecuráltanak volt. Melly két hoszszú álgyutt én ött száz aranyért (melly ött száz arannyat kezemhez vettem) örökkösön attam Szeben várossának, kikhez ez után már sem magam, sem maradékim semmi közünköt nem tartyuk, sőtt az arról adott veres peczétes levele is, ha szintén valamikor előfordulna is, erőtlen légjen.

Cibinii, 20. may 1688.

Teleki Mihály.[294]

---

[292] Orsz. Levéltár: M. et C. 101/62.

[293] Egy ív papiron, alul gyűrűs pecséttel, Nagyszeben város ltárában 1685. No. 1536.

[294] Egy ív papiron, alul gyűrűs pecséttel Nagyszeben város ltárában: 1688. No. 1605.

Az, hogy ágyúk és tüzérségi anyag magántulajdonban vannak, természetesen még korántsem jelenti azt, hogy ezeket a király vagy a fejedelem baj esetén igénybe nem veheti. Így pl. Kemény János fejedelem 1661. julius 1-én a Marosujvár melletti táborból meghagyja Szeben városának, hogy: „igihen szorgalmatoson cirkáltassa fel székiben léveő kastélyokban az mely munitiók, leőveő szerszámok találtatnak s vitesse be magok városában inventarium szerint, hogy midőn Isten eő felsége ez mostani felháborodott állapotot le tsendesiti, adhassa vissza ismét azon helybelieknek, az honnan el fogia vitetni."[295] Tehát szükség esetén a magánvárak lövőszerszámait jegyzék mellett összeszedték, használták, használat után azonban ismét visszaadták tulajdonosaiknak.

A XVI—XVII. századokban, épúgy mint a középkorban a szárazföldi tüzérség mellett nagy jelentősége volt a *vizi* (hajó) tüzérségnek is. Amikor a török a Duna mentét fel egészen Esztergomig elfoglalta, I. Ferdinánd magyar király és utódai dunai hajóhadának operációs bázisa Komárom lett s a kir. naszádok és naszádosok itt állomásoztak. Innen indult ez a hajóhad részint megfigyelő útakra, részint az egyes dunamenti hadi vállalkozások támogatására. Azonban nemcsak I. Ferdinándnak, de János királynak is voltak hadi naszádjai, még pedig a Tiszán, de eme tiszai hajóhad szervezetéről bővebbet mondani nem tudunk.[296] A dunai hajóhad azonban nemcsak hadi, hanem másféle szolgálatokra is rendelkezésre állott, így pl. a magyar király Konstantinápolyba menő követei rendszerint hadi naszádokon utaztak Esztergomig, ahonnan már a török továbbította őket. E követek naplóiból, Ortelius képeiből és más feljegyzésekből meg tudjuk állapítani, hogy a magyar naszádokon rendszerint három ágyú volt, melyek közül a főágyú a hajó orrára volt szerelve. Ezek az ágyúk többek közt tüzes golyókat is lőttek, így történt ez pl. Buda és Pest 1602—3. évi ostrománál.[297] Sajnos sem a magyar királyok, sem pl. II. Rákóczi Ferenc páncélos hajóhadának tüzérségi szervezetét nem ismerjük, de annyi valószínű, hogy egy-egy hajón 1—2 tüzérnél több aligha szolgált.[298]

Áttekintve immár a XVI—XVII. századok tüzérségi szer-

[295] U. ott. 1661: No. 945. jelzet alatt.

[296] Horváth Ferenc tállyai várnagy a kassai bíróhoz 1530-ban irt egyik levelében emlékszik meg eme naszádokról. Eperjes város ltára: 1530. III. 28.

[297] Hadtört. Közlemények 1910. évf. 58. 74. stb. ll. — *Szamota:* Régi utazások, 184. l.

[298] *Reményi,* Zur Geschichte der Donau Flottille von der Römerzeiten bis zur Schlacht bei Mohács 1526. — Pola, 1888. *Gyukić:* Ein Rückblick auf die Geschichte der österreichisch-ungarischen Donauflottille, Bécs, 1889. Kny. az Österr.-ungarischen Wehr-Zeitungból. — Hadtört. Közl. 1910. évf. 316. l.

vezetéről előadottakat, megállapíthatjuk, hogy a XVI. század tüzérségének szervezete a középkoritól alig különbözött. Csak a század második felében tudunk nálunk a tüzérkedés terén megindúló szervezkedés némi nyomára akadni, de már a XVII. században a tábori vagy mezei tüzérség a vár- és szertüzérségtől kezd lassan-lassan elválni, de a vár- és szertüzérkedés még ekkor is összefolyik, sőt a tábori tüzérség sincs a többitől olyan szigorúan elválasztva, mint a későbbi időkben. Mindenesetre a tüzérkedés háromfelé szakadásának csírája ekkor már adva van s ez a XVIII. században be is következik.

Ami a tüzérszemélyzet *fegyelmi* viszonyait illeti, erről a XVI—XVII. századokban sem tudunk sokat. Ugy látszik a vár- és szertüzér személyzet fegyelmi szempontból a várparancsnokoknak, illetve a szertár főnökének volt alárendelve. Ezek mellé a büntetések végrehajtására megfelelő végrehajtó közeg volt beosztva. Igy pl. 1557-ben a sárosi várban a várparancsnokság törzséhez be volt osztva egy: „Praeco quem Stock Knecht vocant."[299] Következik ebből, hogy a fegyelmi és büntető főhatalom a várparancsnok kezében volt, s ennek végrehajtó közege ez a Stock Knecht. Természetesen a várparancsnok büntető és fegyelmi hatalma a várban szolgáló hét tüzérre is kiterjed. Egyébként az e korból fennmaradt különböző hadi szabályzatok, regulamentumok, edictumok stb. általában a tüzérségre is vonatkoztak. A tüzérség fegyelmi hatósága elsőfokon természetesen maga a tüzérségi parancsnok, az artelleria magister, tüzérkapitány stb., legmagasabb fokon pedig ama taktikai egységnek a parancsnoka volt, amely mellé a tüzérség be volt osztva. A tornai várőrség 1676. évi szabályzatában olvassuk, hogy: „az artilléria magistertől függjön minden, valaki az munitio mellett vagyon, mind *gyalogosok*, pattantyúsok", ez parancsnokol, s ha valaki nem engedelmeskedik, *büntet* is.[300] Ez tehát azt jelenti, hogy a tüzérségi parancsnok még nem tüzérek felett is gyakorol fegyelmi hatalmat, ha azok hozzá vannak beosztva tüzérségi szolgálatra.

A tüzérparancsnokok, magasabb rangú tüzértisztek ellen konkrét panasz vagy feljelentés esetén a magasabb taktikai egységek parancsnokai jártak el. Igy pl. 1690-ben Kőrössy György, a sárospataki vár porkolábja báró Klobusiczky Ferenchez feljelentést intéz, melyben panaszt emel a „stub hapmany, vagyis a czajbert" ellen, aki tavaly a „czejtházbul a nagy rézedényt eladta az zsidónak, puska csüket is adott el a lakatosoknak", amire a pattantyúsok készek esküt tenni.[301] Nyilvánvaló, hogy a pataki czajbert valami meg

[299] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten 1557. f. 4. p. ad. 4.
[300] Történelmi Tár: 1880. évf. 777. l.
[301] U. o. 1900. évf. 345—7. ll.

nem engedett dolgot, visszaélést követett el, amiért felelni tartozott, azonban — sajnos — a feljelentés további sorsáról nem tudunk.

Nagyobb taktikai egységek mellett, különösen a Magyarországon operáló német birodalmi hadseregben a XVII. században működött hadbíró (auditor), profósz és hóhér (Scharfrichter), amint ezt pl. a császári tábori tüzérség 1700. évi személyzeti békelétszámában látjuk, ahol egy: Auditor és egy: Profos ohne lieutnant und Scharfrichter szerepel.[302]

Ekkor már voltak hadbírák pl. II. Rákóczi Ferenc seregében is, és tudjuk, hogy 1709-ben Kajali Pál volt a főhadbíró, tehát voltak alhadbírák vagy hadbírák is. Nagyobb bűnesetekben a hadbíróság ítélt a katonaság, tehát pattantyusok és mások felett is. Azonban Rákóczi csapatparancsnokainak is volt fegyelmi hatalmuk, aminthogy pl. 1708-ban, amidőn a tüzérek úgy látszik kissé szándékosan magasan (weit) lőttek, amint Bercsényi Rákóczinak írta: „Revir (de Riviére) haragudott, hogy fent lőttek az ágyúkkal és az kapitányoknak mondta: mindgyárst *verjék által* az pattantyúsokat, ha másszor így lőnek és azok mentették magukat."[303]

Ami a büntetéseket illeti, a korholáson s néhány könnyebben kívül legnagyobb részt testi és halálbüntetések voltak szokásban. A szabadságvesztés mellett már ekkor gyakori volt a botbüntetés, a három pálca, a „megvirgázás", vesszőfutás, azután agyonlövetés, akasztás s más ekkor divatos halálbüntetés, amint azt a különböző hadi szabályzatokból megállapíthatjuk.[304]

Ami az eljárási szabályokat illeti, erről közelebbi adataink nincsenek, mert korszakunkból tüzér ellen hozott hadbírósági vagy fegyelmi ítéletet eddig találni nem sikerült.

b) A szertüzérkedés.

I. A lőpor. Az eddigiekben a tüzérségi anyag azon részéről volt csak szó, amelyet a régi források szemben a materia flammabilis-szal, azaz gyulékony anyaggal, materia inflammabilis-nek neveztek, rá kell most már térnünk az ágyú „elementá"-inak, s első renden a gyulékony lőpor e korszakbeli történetére.

A már ismert összetételű lőpor neve ekkor is latinul: pul-

[302] Orsz. Levéltár: Akadémiától átvett iratok, 124. csomó, 72. kötet, 5. szám.

[303] Archiv. Rákóczianum VI. k. 98. l.

[304] E hadi szabályok a Hadtört. Közlemények 1910. évfolyamától kezdve rendszeresen közöltettek. Ezenkívül ld. Történelmi Tár: 1880. évf. 776. l.; 1882. évf. 396, 581. ll.; 1898. évf. 367. l.; 1903. évf. 296, 476. stb.

vis, németül: Pulver, Pulwer, Pulfer, Pulffel, magyarul pedig: por. Ekkor is többféle őrlésű lőport, t. i. ágyú vagy pattantyú (pathanthyw), azután szakálos (zakalos) és puska port ismertek, melyet a források ágyú-, szakállas- és apróp ornak, vagy ágyú és aprópuskákhoz, vagy álgyu és apró lövőszerszámokhoz való pornak, vagy ágyu-, apró- és muskétpornak s végül gyújtópornak is neveznek, latinul: pulveres bombardarum, — pixidum barbatorum, — pixidum manualium; vagy pedig pulveres-bombardarum, — falconum, — barbatarum, — pixidum; németül pedig: Zeug- és Handtrohr pulver néven neveztek. Ezeken kívül volt másféle gyártású és elnevezésű puskapor is. Igy pl. 1661-ben Osgyánban volt: „Tesini puskához való *finum* por", a latin források pedig ismernek „pulveres *minuti*"-t, aztán pulvis *grossior* tormentarii-t, „pulveres pixidum barbatorum *grossae*"-t, amiből következik, hogy a fenti por kategóriákban volt durvább és finomabb őrlésü. Volt azután olyan puskapor, amelyet *Kirn* (Kern) vagy Khurnndt pulvernek neveztek a német források. („Pulveris pixidum vulgo Kirn pulver.") Említenek végül olyan őrölt, de romlott port, amelyet csak tüzes szerszámokhoz lehetett használni. („Pulveris molati et corrupti, pro rebus ignitis tamen apti.")[1]

E korszakban is, mint az előzőben súlyt helyeztek különösen arra, hogy a szertárakban ne csak lőpor, hanem annak alkatrészei is kellő mennyiségben fel legyenek halmozva.

A puskapor alkatrészei közül a *salétrom*-ból (saletrum, salnitter, nitrum, salnitrum, salpetra) kellett a legtöbb s ez olyan fontos hadi anyag volt, hogy 1534-ben pl. III. Pál pápa már külön: „salnitri et pulveris munitionum praefectus"-t tartott.[2] A XVI—XVII. századokban a már ismert módon nálunk sokfelé főztek salétromot. Igy pl. már a XVI. században Debrecenben,[3] azután Nagykőrösön,[4] de főleg Kállón s ezenfelül mindenütt, ahol puskaport is gyártottak, tehát minden nagyobb magyarországi és erdélyi városban s minden valamire való várban salétromot is főztek.[5] Természetesen a vá-

[1] Orsz. Levéltár: Lyubus II. sorsz. 14b csomó; 17b csomó; 17a csomó; u. a. III. sorsz. XVI. század, 8. csomó. — U. et C. 76/10.; 28/61.; N. R. A. fasc. 196/17; 315/58; 846/23. — Magy. Nemz. Muzeum: Fol. lat. 1347 és 1386. — Ludovika Akadémia Közlönye: 1888. évf. 625. l.; 1892. évf. 930. l. — Hadtört. Közlemények: 1888. évf. 428. l.; A két Rákóczi György családi levelezése, 194. l. — Pannonhalmi Rendtörténet VII. k. 598—9. ll. — Kriegsarchiv, Bécs: Feldacten 1555. fasc. 6. p. 15. — U. o. 1594. f. 5. p. 1½. — Budapesti egyetemi könyvtár: Litterae orig. No. 409.

[2] Vatikáni levéltár: Armar. XL., tem. 49. folio 367.

[3] Itt pl. 1548-ban már egy Benedek és egy Lukács nevű „salétromfeze"-t ismerünk. Debrecen város ltára, jegyzőkönyv I. k. 66. és 89. ll.

[4] Gazdaságtörténeti Szemle: 1900. évf. 236—39. ll.

[5] A Rákóczi korabeli salétrom főzésre nézve ld. bővebben *Czuberka:* Kuruckori fegyverek, 44. s kk. ll.

rosokban és várakban a puskapor mellett kész salétromot is tartottak, már csak azért is, mert mint egy felségfelterjesztés mondja, a salétrom készítés nem volt drága dolog. („Salnitri non magni sumptibus parari potest.")[6]

A várakban ebben a korszakban a puskaporhoz arányítva elég sok salétromot tartottak. Hogy csak néhány példát említsünk, így pl. 1549-ben Szucsány várában 229 font puskapor mellett 254 font, tehát a pornál több salétromot találunk. 1549-ben Szigetvárában 4 és ½ hordóban 100 mázsa salétrom, viszont 1558-ban Murány várában 103 mázsa por mellett csak 25 mázsa salétrom volt. Ezzel szemben 1568-ban a fontos veszprémi várban 12 mázsa és 225 font por mellett a leltározók sem salétromot, sem ként nem találtak. („Ne salitrum, neque sulphur penitus aut aliam materiam inflammabilem invenimus.") Míg Csejte várában 1569-ben 3½ mázsa por mellett 1½ mázsa salétromot, addig pl. 1573-ban Oroszlánkő várában 1½ *font* por mellett egy mázsa salétrom volt. 1665-ben a fontos Szamosujvárban fél tonnácska salétrommal szemben 9 mázsa por volt, 1670-ben az ecsedi várban 199 mázsa 25?font port és 36 hordó ismeretlen súlyú salétromot találunk. 1683-ban Bécs ostrománál a törökök a város alatt 4000 mázsa port, de csak 30 mázsa salétromot hagytak. 1711-ben Munkácson 182 mázsa és 50 font por mellett 333 mázsa salétromot találtak.[7]

Megkülönböztettek tisztított (purum) és nyers (impurum) salétromot.

Ime tehát a középkor kicsinyes anyagkészletével szemben e korszakban már nagy haladás mutatkozik s ekkor különböző mennyiségű és a puskaporhoz viszonyítva változó arányu volt az egyes várak salétrom állománya. Azonban voltak várak, ahol — mindenesetre pillanatnyilag — nem is volt salétrom, s megtörtént az is, hogy egyes vidékeken egyenesen salétromhiány volt, mint ahogy pl. 1565-ben az erdélyi szász városok a János Zsigmond által követelt puskapormennyiséget éppen salétromhiány miatt nem tudták összehozni.[8]

Salétrommal az egyes városok és salétromfőző helyek természetesen kereskedtek is, így pl. Kassa város 1533-ban egy fél mázsa salétromot 6 frtért ad el az egri püspöknek, mázsája tehát 12 frt. volt. 1569-ben Csejtén 1½ mázsa salétromot 10 frtra becsültek. Báthori István lengyel király Thorn-

[6] 1552. febr. 10. Közös pénzügyi levéltár, Bécs, Hung. 14336. cs.

[7] Orsz. Levéltár: U. et C. 65/83.; 61/31.; N. R. A. fasc. 846. No. 23.; Lymbus III. sorozat, XVI. század, 8. csomó 1538. Murány; M. N. Muzeum: Fol. lat: 1286; 1347; Budapesti egyetemi kvtár: Litt. orig. No. 409.; kéziratok: G. No. 74. — Orsz. Levéltár: U. et C. 75/39.

[8] Beszterce város levéltára: 1565. junius 30.

ból szerezte be salétromszükségletét, mázsánként 16 frtért.[9] Itt tehát a salétrom drágább volt, mint nálunk.

A királyok, fejedelmek salétromszükségleteiket leginkább a városoktól szerezték be e korszakban is, s a királyi várak is innen szereznek salétromot.[10]

A lőporkészítéshez szükséges három alkatrész közül legkevesebb kellett a *kén*-ből, amelyet latinul sulphur-nak, németül schwebell-nek, swebl-nek, magyarul kénkő-nek, büdöskő-nek neveznek a források. Ebből Magyarországon csak Máramarosban és Torján termett valamelyes mennyiség,[11] ez azonban korántsem volt elegendő a magyarországi szükséglet fedezésére, úgy, hogy külföldről kellett a hiányt pótolni. Így pl. 1577-ben a szepesi kamara Nürnbergből vásárol 100 mázsa ként. II. Rákóczi Ferenc Lengyelországból hozatott ként.[12]

Természetesen városaink és váraink súlyt helyeztek arra is, hogy szertáraikban kellő mennyiségű kén is legyen, bár ebből sokkal kisebb készletet tartottak, mint pl. a salétromból. Így pl. Szigetváron 1549-ben is, meg 1551-ben is körülbelül 5—6 mázsa, viszont 1555-ben 104 mázsa por mellett 46 mázsa kén volt. Ugyanezen évben Kassán pl. kén volt ugyan, de már salétrom és szén nem volt semmi. 1557-ben Léván 20 hordócska, 1553-ban Murányban 105 mázsa por mellett 10 mázsa kén, ugyanezen évben Csábrágon 18 hordó porral szemben egy hordó, de ebben öt mázsa kén volt. Míg Babocsán ugyancsak 1558-ban 48 tonna porral szemben 2 tonna kén és ugyanennyi salétrom volt, addig 1564-ben pl. Znióvárában csak 6 font kén, s ugyanitt 1570-ben pedig már csak 2 font kén volt, por, salétrom és szén pedig semmi. 1602-ben Csábrágon 1½ hordó ágyúpor mellett egy hordó kén, 1670-ben Ecseden 9 tonnában 28 mázsa 78 font büdöskő, 1711-ben Munkácson 24 mázsa kén volt.[13]

Épúgy mint a salétrommal, a kénnel is kereskednek a

---

[9] *Kemény:* Kassa város régi számadáskönyvei: 99. l. — 1569. Közös p. ü. ltár, Bécs, Hung. 14.355. cs. — *Veres:* Fontes Rer. Hungaricarum III. k. 23. l.

[10] Pl. 1675-ben Fogaras Szebentől kap 20 mázsa salétromot. Szeben város lt. 1675/1203. A XVII. századi hadi salétromfőzésre nézve ld.: M. N. Muzeum, kamarai iratok fol. hung. No. 507.

[11] Gazdaságtörténeti Szemle 1897. évf. 77. l.; *Czuberka:* I. m. 51—2. ll.

[12] M. N. Muzeum: fol. lat. 2737. — *Czuberka:* I. m. 52. l. — Századok: 1873. évf. 255. l.

[13] Magy. Nemzeti Muzeum, fol. lat. 1347.; Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten 1555. f. 6. p. 15.; 1558. f. 8. p. 1.; Orsz. Levéltár: M. et C. 76/10 és 11.; 77/11. — N. R. A. 846/23. — Ben. Rasd. VI. kötet 61—2. ll. Archeologiai Közlemények 1878. évf. 85. l. — Esztergomi főkápt. országos ltára: Ladulu 44. capsa 30. fasc. 3. No. 2. — Orsz. Ltár: Lymbus III. sor. XVI. sz. 8. csomó. (1558.)

városok. Igy pl. Szeben 1528-ban egyik tüzérének, Jánosnak ad el ként, s általában kereskedést folytat e hadianyaggal. 1533-ban Kassa városa Serédynek ad el fél mázsa ként 3 forintért, tehát egy mázsa kén ára ekkor 6 forint volt.[14] 1577-ben a szepesi kamara a nürnbergi kereskedőktől vett kén mázsáját 7 frt. 25 dénárral fizeti.

A puskapor harmadik alkatrészének, a *szén*-nek megszerzése Magyarországon nem volt probléma, mert ez mindenütt, ahol fa volt, bőven akadt. Szénből a várak s városok nem is halmoztak fel nagy készleteket s az inventariumokban szénmennyiségek kimutatására ritkábban akadunk s erre kevés példánk van. Igy pl. 1533-ban Zalavárában volt egy fél általag szén, s ezenfelül *fenyő*fából aprón hasogatott fa, szénnek való, több volt egy szekérnél. 1533-ban Kassán a szertárban csak kén volt raktáron, salétrom és szén nem, mire Miksa főherceg utasítja a magyar kamarát, hogy szorítsa Kassa városát, hogy szállítson „ligna ad carbones urendos", tehát szénégetésre alkalmas fát. 1536-ban Kanizsa várában volt három „tong"-gal olyan por, amelyet *fenyő*fából „chynált"-ak.[15] Míg tehát a középkorban, amint láttuk, a puskapor gyártásához inkább a hársfa szenét, addig a XVI. században inkább a fenyőfa szenét használták fel és a fát a szénné égetés előtt apró darabokra hasogatták.

Ha valamely várban vagy városban meg volt a kellő mennyiségű salétrom, szén és kén, akkor ahoz, hogy ezekből puskaport gyártsanak, portörők, puskapormalmok s más mindenféle készségek kellettek. Puskapormalmokat a XVI—XVII. századokban nálunk már sokfelé találunk, még pedig részint, — hogy úgy mondjuk: állami, részint városi, részint magán üzemben. Olyan várakban, amelyek stratégiai fontossággal nem bírtak s melyeknek jelentősebb tüzérségi felszerelésük nem volt, a puskapor gyártásához a portörő szerszámokkal is megelégedtek.

A XVI—XVII. század folyamán (időrendi egymásutánban) a következő városokban és várakban találunk puskapormalmot vagy portörő készséget: Nagyszeben, Eperjes, Brassó, Kassa, Pozsony, Trencsén, Vasvár, Huszt, Szucsány, Szigetvár, Beszterce, Zalavár, Kanizsa, Gyula, Diósgyőr, Ónod, Borostyánkő, Vágbeszterce, Bazin, Keszővár, Zágráb, Sempte, Galgóc, Gyulafejérvár, Várad, Munkács, Sárospatak, Ungvár, Szamosujvár, Eger, Debrecen.[16] Már a XVIII. században,

[14] Szeben város számadáskönyve 1528-ból 5. l. — *Kemény:* I. m. 99. l.

[15] Pannonhalmi Rendtört. VII. k. 598—9. l. — Orsz. Levéltár: Ben. Resol. VI. k. 61. l.; Lymbus II. sor. 171a csomó. (1536.)

[16] Az eddig idézett forrásokon kívül ld.: Nagyszeben város 1530—31. évi számadáskönyve 134., 147. ll. — Eperjes város 1532. I. 6. keltű számadáskönyve, Orsz. Ltár: U. et C. 152/17. — Kassa város 1529—79. évi

a Rákóczi korban szerte az országban igen sok portörő hely volt.[17]

Portörő malom többféle volt. Igy pl. Trencsénben már 1535-ben volt egy nyolckölyüs és négy vaskerekű *fa* puskapormalom. (A kölyük neve = cussores, pistilla, stamp, stampe, stampoly). 1549-ben Trencsénben in loco Pompberk már nyolc rézkölyüvel és vaskerekekkel felszerelt két portörőmalom volt. Ungváron 1691-ben volt egy puskapormalom „mit 3 Stampe, mit 3 Blatten", azaz 3 kölyüvel és öt fenékkel vagy tányérral, de minden kereke tönkre ment. 1562-ben Eger várában volt „Egy kézen forgató portörő", azaz egy kézi puskapormalom. 1549-ben Huszton is volt egy három kölyüs portörő, ugyanekkor Szucsányban a várkapu mellett volt egy pormalom. 1622-ben Semptén volt egy nyolc törős, 4 ó és 4 új rézfenékkel (tányérokkal, Blatten) felszerelt pormalom, viszont 1626-ban Galgócon egy 12 rézfenékkel ellátott portörő működik.

Nemcsak malmokban, hanem kisebb tételekben mozsarakban is törnek port, így pl. ugyancsak Huszton 1549-ben volt egy portörő mozsár is. Ugyanekkor Szigetváron is volt ilyen készség, Zalaváron 1555-ban egy nagy vasmozsárban, 1556-ban Kanizsán egy rézmozsárban törnek port, s ugyanitt volt még külön egy szakálas portörő készség, de ez romlott, törött volt. Vas, réz vagy fa portörő mozsarakat találunk még Diósgyőrön (1563), Borostyánkőn (1576), Keszővárában (1590), a zágrábi várban (1569), Szádváron (1603), Semptén (1622), Galgócon (1626); viszont portörő vasrúd volt Vágbesztercén (1580. „por theoreo vasrud"), egy „nagy por törni való orsós vas"-at pedig Semptén találunk.

A puskapor szárítására szolgáltak a porszárasztó táblák, teknők vagy deszkák (tabulae ligneae in quibus pulveres exsiccantur), amilyeneket pl. 1555-ben Trencsénben, 1602-ben Csábrágon („Tabulae vilissimae ad siccandos pulveres tormentarios aptae No. 2"), 1611-ben Ónodon („Item vagyon kett por szárasztó dezka No. 2.") találunk. 1613-ban Csábrágon volt „egi por száraztó fa teknő", Galgócon 1613-ben „puskapor szárasztani való tábla nro 2" találunk. A megszárított port megrostálták, megszitálták megfelelő rostákon, szitákon s ilyen rostáló-szitáló készség némely várban többféle is volt. 1551-ben Szigetvárában pl. a külső vár kapuja felett volt ilyen rosta. („Item super portam arcis exterioris ad conficiendos pulveres cribrae 2."). Bazinban a por szárítására szolgáló ilyen rosta négy volt, („Item capisteria pro exsiccandis pul-

jegyzőkönyve. Itt a Fleischergasse-ban volt a „Pulfermühl." — Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde: 1887. évf. (XXI.) 44. l. — Történelmi Tár: 1893. évf. 542. l.

[17] *Czuberka:* I. m. 44—51. ll.

veribus 4."), ugyanitt 1586-ban „por rostálni való ó rosta" csak kettő volt. 1622-ben Sempte várában 3 pornak való farostát, öt ugyanehez való „szeőr szitá"-t és két réz szitát találunk. 1626-ban Galgócon is volt két „pornak való szeőr szita", viszont 1639-ben Semptén puskapor „ejtő szita és rosta" kilenc volt.[18]

A magánkezekben lévő puskapormalmokkal tulajdonosaik természetesen szabadon rendelkezhettek, azok adásvétel, csere, ajándékozás stb. tárgyát képezhették. Szebenben pl. 1621-ben Cintzen János a puskaporgyártó, a város falain kívül a szabó-rét mellett fekvő puskapormalmának felét 40 forintért eladja Witsch Jánosnak.[19]

A megtört, kirostált, megtisztított puskaport megfelelő száraz, tűztől mentes, biztos helyen hordókban, ládákban, zsákokban, tonnákban (thong), átalagokban, vasfazekakban, vasvedrekben, bőrzsákokban, pintekben, szakállas töltő szakócákban tartották. (Vasa, vascula, negel, tunna, tunella, lagene, bursae coreaceae pro pulveribus, thunen, tonnen, pornak való bőrsák, „Item harom zakalos töltő sakocha tellek porral"). A várakban és városokban a puskaport *porházakban,* puskaporos tornyokban, porkamrákban, zár alatt tartották. Szebenben pl. a porház a cipészek tornya melletti bástya felett volt (domus pulverum supra murum penes turrim sutorum). Szigetváron a belsővár első tornyában volt a puskaporos kamra, 1537-ben Léván, 1538-ban Murányban az egyik toronyban, 1663-ben Szamosujváron a kazamatákban, 1670-ben az árvai várban a felsővárban a korcsma mellett a vár falai közt, az alsóvárban pedig a konyha mellett „penes culinam" volt a puskapor elhelyezve. Fogarason 1637-ben „az vár árkában az vizben lábakra épített zsendelyes dezkás porház" volt, amelyben ekkor 30 tonna port őriztek.[20] A törököktől visszafoglalt várakban, Budán, Egerben, Esztergomban stb. a németek mindenütt rendeztek be puskaportartó tornyokat s puskapormalmokat.

A várakban, városokban lévő puskaporkészletet szokás

[18] Orsz. Levéltár: U. et C. 65/83; 75/40, 41; 76/14; 27/7; Lymbus II. soroz. 17a csomó; Történelmi Tár, 1893. évf. 342. l.; U. et C. 76/1; 76/11; 78/15, 22; N. R. A.: 502/17; U. et C. 85/7; 84/59; 87/30; Tört. Tár: 1881. évf. 759, 762. ll.

[19] „Ich Cintzen Hans Pulvermacher thun alhie mit diesem meinen schreiben kundt und czu wissen, das ich dem ehrbaren man Hans Witsch das halbtheil der pulwer mihel auswendig dem thürchen bey der Schneider Wiesen verkauffet hab fl. 40 in kegenwertigkeit der ehrbarer Männer als nemlig Hans Schmidt Leichenträger und Andreae Fogarascher Goltschmidt" bizonyos feltételek mellett. N. Szeben város levéltára 1621. No. 1087.

[20] Orsz. Levéltár: U. et C. 14/43; 76/10; 99/7; 101/62. — Magy. Nemz. Muzeum fol. lat. 1347. — N. Szeben város lt. 1547. évi számadáskv.

volt már ekkor *megmérni,* lemázsálni is. Igy pl. 1528-ban Szebenben cigányok mérik meg a város puskaporát („pulveres libraverunt vulgo gewegen.") 1541-ben Verőce vár leltározásánál „elsew az porházban való zámlálás és mérés" volt. 1549-ben Huszton szó van „libra aerea pro librandis pulveribus una", tehát egy réz pormérlegről. 1553-ban Zalaváron a puskapor mennyiségét nem súly, hanem kiterjedés szerint mérték. Volt itt ekkor ugyanis egy „thong"-ban puskapor, „kinek hosszát, temérdekségét *cérnával* megmérték." 1559-ben Gyula várában is volt egy „mensura cuprea ad pulveres", tehát egy réz pormérleg. 1603-ban Szádváron találunk egy „réz serpenyő"-t, „kivel port mérnek, eöregh, minden szerszámával."[21]

A városokban, várakban felhalmozott puskaport vagy annak részeiből a tüzérek, porgyártók ott helyt készítették, vagy ha ez nem volt elég, máshonnan pénzért szerezték. A puskapor *ára* természetesen különböző volt. 1528-ban pl. Szeben városa János tüzértől vesz félmázsa szakállasport (ad barbatas bombardas) 6 frtért, mázsája tehát itt 12 frt. volt. 1538-ban György nagyenyedi várnagy ajánl a besztercei tanácsnak 3 mázsa lőport megvételre, s mázsájáért 14 frtot kér. Ugyancsak 1538-ban a városi lőporgyártó ajánl a bécsi főhaditanácsnak puskaport megvételre, mázsáját 17 rénes forintért. 1566-ban Besztercén egy mázsa lőport 14 frtjával számítanak s körülbelül ennyi volt az ára a lőpornak egész korszakunk alatt.[22]

Mielőtt a lőport megvásárolták volna, szokás volt annak erejét kipróbálni. Igy pl. már 1538-ban, midőn a bécsi haditanács a vasvári porgyártótól három mázsa lőport akart venni, a puskaporgyártó próbát adott („ain Prob furbracht"), amelyet a szakértővel (zeugwart) kipróbáltattak, aki a próbatétel után kijelentette, hogy a lőpor olyan jó, hogy még kézilőfegyverhez is lehet használni. 1550-ben Sárkány Antal írja Nádasdy Tamásnak, hogy „16 funt port külgyen kegyelmed az *bróbára.*" Lőporfeszmérők tehát nálunk már a XVI. században voltak, s a XVII. századból ilyen lőporerősségmérőt kettőt is őriznek a kassai muzeumban.[23]

Mint a középkorban, úgy ekkor is szokás volt a lőport előre kiadagolni és a lövéshez papirosba csomagolva elkészí-

[21] Nagyszeben város 1528. évi számadáskönyve, 16. lap. — Orsz. Levéltár: U. et C. 75/39; 99/7; 76/1; 78/15. — Pannonhalmi szt. Benedekrend története, VII. kötet, 598—599. ll.

[22] Nagyszeben város 1528. évi számadáskönyve 44. l.; Beszterce város ltára: 1538. XII. 24; 1566. XII. 6. — Kriegsarchiv, Bécs, 1538. Feldacten f. 5. p. 1. — 1569-ben Csejtén 3½ mázsa lőport 49 frt-ra becsültek, mázsája tehát 14 frt volt. Bécs, Közös pénzü. lt. Hungarn 14.355. cs.

[23] Kriegsarchiv, Bécs, 1538. Feldacten . 5. p. 1. — *Czuberka:* Kuruckori fegyverek, 52. l. — Történelmi Tár, 1910. évf. 391. l.

teni, mint pl. 1536-ban Kanizsa várában „papyrosban tyz lövés por" volt már előre elkészítve.[24]

Szokás volt ekkor már hozzávetőlegesen azt is előre kiszámítani, hogy egy-egy ágyúkategória naponta körülbelül mennyi puskaport fogyaszt. 1560 körül pl. Kanizsa várában volt egy nagy ágyú, s az egykorú feljegyzések szerint, e „nagy álgyuhoz egy nap legh kewesseb harmyncz leowessel el kel egy mázsa por." Kisebb kaliberű ágyúknál, pl. taracokoknál természetesen kevesebb por fogyott, ezeknél 30 lövésre csak 45 font lőport számítottak. Ismerünk számítást, mely szerint pl. 100 tüzes kalácsra három mázsa por kellett („Zasz kalachra harom masa por megyen"), 1000 tüzes fazékra pedig 10 mázsa, 100 fazékra tehát 1 mázsa por ment.[25]

A XVI., de főleg XVII. században egy-egy vár ostroma vagy védelme alkalmával rengeteg lőpor fogyott el. Igy pl. 1594-ben Esztergomnak május 5-től junius 6-ig terjedő ostromakor 1424 mázsa „zeugpulver", azaz ágyúpor és 189 mázsa puskapor fogyott el, ami akkori fogalmak szerint rengeteg mennyiség volt. 1644-ben Kassa 15 napos obsidiója alkalmával fogyott:

32 mázsa és 106 font ágyúpor;
6 mázsa és 102 font szakállaspor;
6 mázsa és 92 font apró por és
33 font gyújtópor. — Fogyott tehát összesen: 46 mázsa és 93 font lőpor, mázsáját 120 fontjával számítva.

1683-ban Bécs sikertelen ostroma után a török 4000 mázsa lőport hagyott a város alatt. Amidőn 1685-ben a császáriak Érsekujvárt a töröktől visszafoglalták, 99 ágyú mellett 1000 mázsa lőport találtak a várban, egy-egy ágyúra tehát több mint 10 mázsa lőpor esett. Belgrád ostromakor 1688. aug. 10-től szept. 6-ig a császáriak 2462½ mázsa lőport lőttek el.[26] Ilyenformán a XVII. században megszünt az a középkori patriarchális állapot, amidőn egy-egy végvárnak ½—1 hordó lőporkészlettel kellett megelégednie. A XVI. század közepétől kezdve a lőpor *mennyisége* még a jelentéktelenebb várakban is sokkal több, mint volt középkori fontos várainkban. Hogy csak néhány példát említsünk, 1549-ben pl. a zuchai várban 229 font, ugyanekkor Szigetváron 49 hordó és „negel" lőpor volt. 1553-ban Zalaváron 37 font, 3 veder és 1 „thong", 1554-ben Gyulán 28½ hordócska lőport találunk, de már 1552-ben Szebenben 658 mázsa 70 font ágyúpor és 230 mázsa 93 font puskapor, 1553-ben Szigetváron 84 mázsa „zeugpul-

[24] Orsz. Levéltár: Lymbus, II. soroz. 17a csomó.
[25] Hadtört. Közlemények: 1888. évf. 427. lap; Orsz. Levéltár: U. et C. 99/16.
[26] Bpesti egyetemi kvtár, Kéziratok: G. 74.; Hadtört. Közlemények: 1888. évf. 446. lap; Történelmi Tár 1895. évf. 57. l.

ver" és 20 mázsa „khurnndt" (azaz: Kern) pulver, tehát ágyú és puskapor volt, míg ezzel szemben Rokonok várában csak két hordó, Jókő várában csak 14 font, Oroszlánkőn másfélfont, viszont ugyanekkor Léván 119 hordócska puskaport találunk.

1538-ban Murány várában volt: 16 mázsa „kirn pulver", 6 mázsa szakállas por,

81 mázsa ágyúpor, összesen tehát 103 mázsa lőpor, ami a középkor lőpormennyiség kereteit jócskán meghaladja. Igy tehát a XVI. századi várharcok odakényszerítettek bennünket, hogy várainkban kellő mennyiségű lőporkészletet tartsunk. A XVII. században a vár fontosságához képest a lőpor menyisége is változó. Igy pl. míg 1630-ban Sümeg várában csak „egy átalagban- nyolczatfél akósban" van puskapor, 1661-ben Osgyánban mindössze „tesini puskákhoz való finum por 1 tonnácskával", 1672-ben Putnokon pedig csak 80 font lőport találunk, addig 1670-ben Ecsed várában 171 tonnában 199 mázsa és 25 font lőpor volt felhalmozva, a bécsi arzenálban pedig 1681-ben 7904 mázsa és 10 lat lőport találunk. Lőpormennyiség tekintetében az újkor tehát messze maga mögött hagyta a középkort.[27]

Mint az előző korban, úgy a XVI. században is a lőport elsősorban a városok adják a fejedelmeknek és hadvezéreiknek, de nem ingyen, hanem rendszerint pénzért; később sok lőport ad bécsi arzenáljából a magyar király és mások is, pl. a török kisegíti lőporral az erdélyi fejedelmeket. Hogy csak néhány példát említsünk: 1527-ben Homonnai Drugeth Ferenc tárnokmester, 1530-ban Serédy Gáspár Eperjestől kér ágyúport, 1529-ben Drakszin Simon, a moldvai vajda csicsói várnagya, továbbá Statilius János erdélyi püspök Besztercétől kérnek lőport. 1530-ban Torquatus János Kacziánertől 1531-ben János király Brassó városától „sub amissione capitum vestrorum", tehát fejvesztés terhe alatt követel lőport. 1531-ben az egri várba I. Ferdinánd király küld puskaport és egyéb hadiszert. 1530-ben Baranyai Imre sümegvári prefektus Nádasdi Tamástól vesz át 10 mázsa ágyú-, szakállas- és puskaport. 1563-ban II. János király a Radák László és Nyakazó Ferenc parancsnoksága alatti serege részére Beszterce város tanácsától rendel 12 mázsa ágyúport. Ugyanezen évben Dacsó Tamás, ura, a moldvai vajda részére 50 frt. árú ágyú- és 50 frt. árú puskaport rendel szintén Besztercétől.

[27] Orsz. Levéltár: U. et C. 65/83; 76/1; 76/10; 196/17; 152/16; N. R. A. 315 58; 196/17; 846/23; Muzeum Törzslevéltár: fol. lat. 1347; Phalmi Rendtört. VII. k. 598. — Kriegsarchiv, feldacten 1553, f. 6. p. 15.; Orsz. Levéltár: Lymbus III. sor. XVI. sz. 8. csomó; Győri káptalan orsz. lt., Théka III. No. 24856.; Badische Landesbibliothek: R. 95. kézirat. — Szeben város ltára: No. 568. Jerney gyüjtemény IX. k. 42.

1563-ban II. János király kancellárja az erdélyi szászoktól 300 mázsa, ugyanezen évben maga a király ugyanezektől 400 m. lőport rendelt. 1567-ben Lőcse városa 100 mázsa port kénytelen adni a császáriaknak. 1644-ben I. Rákóczi György azt írja fiának, hogy a törökök „mind porral, lövőszerszámmal kínálnak, ha kell Budáról eleget adnak", azonban alig hihető, hogy Rákóczi rá lett volna szorúlva a török lőporára. 1672-ben Cobb tárnok Lőcsétől többek közt 10 tonna lőport kér és kap. És így tovább.[28]

Természetesen a XVII. században már nemcsak a városok kötelesek lőport adni, hanem ekkor már a lőpor, általában hadiszer előteremtése a király (az állam) kötelessége, aki főleg a végvárakat tartozik puskaporral ellátni s a király rendszerint a bécsi arzenálból utalja ki a megfelelő lőpormennyiséget, s aki főleg a török kitakarodása után súlyt helyez arra, hogy a fontosabb erődökben lőpormalmokat és raktárakat állítsanak fel. Így pl. Eger visszafoglalása után bent a városban építettek egy lőpormalmot, amely azonban 1691 julius 31-én a levegőbe röpülvén, kénytelenek voltak immár a városon kívül felállítani.[29]

Gondjuk volt a magyar királyoknak arra is, hogy ellenséges országokba, különösen török területre a lőport ki ne vigyék. Lőporkiviteli tilalmat már a XVI. században bocsátottak ki,[30] amelyet a XVII. század folyamán többször megismételtek.

II. A golyó. Az ágyúkból a lőpor feszítő erejének segítségével golyókat, lövedékeket vetettek ki, melyeknek neve ekkor latinul: globi, globuli, németül: cugel, kuglen, kugellen, kugeln, magyarul pedig: glóbis, glóbus, golóbus, goliobis volt. Ebben a korszakban már nemcsak kőből, vasból és ólomból, hanem acélból, sőt rézből készült golyók is voltak, s a gyár-

[28] Eperjes város levéltára: 1527, IV. 21; 1531, V. 17; — Beszterce város levéltára: 1529. VIII. 18; 1530, VI. 19; — Brassó város ltára: Privil. 398. szám. — Bpesti egyetemi kvtár; Kaprinai kéziratok: quarto, 70. kötet, 376. l. — Orsz. Levéltár: Ben. Resol. III. kötet, 120. l. — 1550. márc. 11. — Ego Emericus de Baronya praefectus arcis Symegh etc. fateor et recognosco per praesentes me in persona domini mei gratiosissimi a spectabili et magnifico domino Thoma de Nadasd accepisse pulveres diversorum ingeniorum videlicet pulveres pixidum manualium pixidum barbatorum ac bombardarum centenarios decem, de quibus eundem s. et m. dominum Thomam de Nadasd reddo quietum et expeditum harum mearum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in arce Symegh, die undecima marcii anno 1550. Idem qui supra manu propria etc.

Papíron, gyűrűs pecséttel; Orsz. Levéltár, Lymbus II. sor. 14. b. csomó. — Beszterce város ltára: 1563, IX. 4.; X. 15; 1565. VI. 30; VII. 15; — Hain Gáspár: Lőcsei krónika 111, 414. l. — A két Rákóczi György családi levelezése, 140. l.

[29] Közös p. ü. ltár, Bécs; Hung, 14684. csomó.

[30] Orsz. Levéltár: Pozsonyi kamara: Expedit. camerales: 1580. VIII. 4.

tási anyaghoz képest a golyók neve: globi lapidei vagy saxei, globi ferrei, plumbei, magyarul „kő", vas, acél, ólom vagy ón és réz golyóbis. Ami a kőágyúgolyókat illeti, ezek nemcsak a XVI., hanem még a XVII—XVIII. században is használatban voltak. Így pl. 1704-ben Borostyánkő várában még fel vannak halmozva nagy és kis kőgolyók. 1681-ben a bécsi arzenálban *márvány*ból készült golyó 9963, míg fejér, azaz mészkőből készült 400 fontos kőgolyó csak 9 darab volt. 1671-ben Vágbeszterce várában 305 vasgolyóval szemben „globi lapidei No. 5" volt. 1668-ban Füzér várában 73 darab kőágyúgolyóbis volt.[31] És így tovább. Látjuk tehát, hogy kőgolyók vannak korszakunkban is, de ezeket a vasgolyók mennyiségileg messze túlszárnyalják. Így pl. 1567-ben Szebenben 4493 vasgolyó mellett 368 nagy, 27 igen nagy, 67 középnagyságú és 76 kis, összesen tehát 538 kőgolyó volt. 1580-ban Vágbesztercén 305 kőgolyóval szemben 1016 vasgolyó volt.[32] Ilyen az arány mindenütt, mert kőgolyókat rendszerint csak mozsarakhoz és nagy kaliberű ágyúkhoz használtak.

Az ólomgolyókkal szemben is rendszerint túlnyomó a vasgolyó, mert pl. 1559-ben Palota várában 1867 vas, 231 kő és 113 ólomgolyó volt. Kisebb kaliberű lövőszerszámhoz azonban néha több ólom és kevesebb vasgolyó volt felhalmozva, mint ahogy pl. 1560-ban Tihany várában 300 vas szakállas golyóbissal szemben 2750 óngolyót találunk. Ezzel szemben Znióvárában 1570-ben 225 vasgolyóval szemben csak 13 ólomgolyó volt, viszont Szombathelyen 1590-ben 620 ólomgolyót és csak 420 vasgolyót találunk. 1705-ben Likava várában 2040 vasgolyóval szemben 1½ mázsa ólomgolyó volt.[33]

Acélból készült golyókat a rendelkezésünkre álló források csak egy ízben említenek, t. i. 1556-ban Kanizsa várában volt 300 „aczel globys."[34]

Dr. Iványi Béla.

[31] Arch. Rákóczi I. k. 109. l., Orsz. Levéltár: U. et C. 69/50; Történelmi Tár: 1886. évf. 176. l.

[32] Nagyszeben város ltára 1567. No. 936.; Orsz. Levéltár: Lymbus II. sorozat 17a csomó.

[33] Történelmi Tár: 1878. évf. 343. lap; Orsz. Levéltár: U. et C. 23/7; 37/15; 77/11; Hofkammerarchiv, Bécs, Hung. 14396. csomó. — Arch. Rák. I. k. 92. l.

[34] Orsz. Levéltár: Lymbus, II. soroz. 17/a csomó.

Repülőink a világháborúban.

Tiz év mult el azóta! A harceszközök időközben tökéletesedtek, teljesítményeik növekedtek, kilátásaik jelentősebbek lettek, stratégiai és taktikai elveik több lényeges változást szenvedtek.

A mai nézőpontból a cs. és kir. légjárócsapat háborús története stratégiai, taktikai, szervezési és technikai tekintetben egyaránt túlhaladottnak nevezhető. Fejlődésének és teljesítményeinek összefoglalása — úgy vélem — mégsem érdektelen. A modern repülés ugyanis, főként a háborús multnak köszönheti sikereit, amelynek pedig a cs. és kir. légjárócsapatok is tevékeny részesei voltak. A jelen stratégiai és taktikai elvei a mult tapasztalataiból szűrődtek le, a jelen technikai tökéletessége a háború vaskényszerének szintén sokat köszönhet.

A világháború osztrák-magyar repülőinek férfias akaratereje, törhetetlen bátorsága és példás tettei megérdemelnek néhány késői szót, még akkor is, ha a sok viszontagság és nehézség közt derekasan küzdő csapat azóta már meg is szűnt, s az egykor egységes és a nehéz harcban önfeláldozóan küzdő fegyvernem tagjai azóta már a világ minden tájára szétszóródtak.

Az elmult tiz év az emlékek elevenségéből sokat levont; a világháború okmányai is csak részben maradtak meg, — viszont a megőrzött adatokból mégis többé-kevésbé összefüggő kép alkotható, amely az idő távlatában előnyeivel-hátrányaival egyaránt sok tanulságot nyujt. Az érdemek mellett előtűnnek az elkövetett hibák, az elmulasztott alkalmak, a leküzdhetetlen nehézségek, amelyek az osztrák-magyar repülők működését oly sokszor gátolták; ámde annál inkább kidomborodik a repülők sokszoros túlerővel harcoló kis csapatának érdeme, amely az utolsó pillanatig, minden nehézség ellenére is, híven teljesítette kötelességét. Nem rajtuk múlt, hogy nem érhették el mindig a kívánt vagy várt sikert.

A háborús repülés történetének megírásánál csak teljes tárgyilagosság jogosult. Sem az érdemek kiszínezése, sem a hibák elhallgatása nem volna helyénvaló; emlékek és tanul-

ságok ezek, amelyek utólagosan csak akkor foghatók kritika alá, ha ismeretesek az elősegítő vagy gátló okok, amelyek az események fejlődését közvetve vagy közvetlenül befolyásolták.

*

1. A cs. és kir. légjárócsapatok helyzete a mozgósításkor.

A cs. és kir. légjárócsapatokat a mozgósítás készületlenül találta. A repülőgép mindössze 8—10 éves multra tekinthetett vissza, s ha megvalósulása óta sokat is fejlődött és katonai használhatóságát kül- és belföldi gyakorlatokon, versenyeken, körrepüléseken, sőt már háborús viszonyok közt is igazolta, mondhatjuk mégis, hogy — a francia hadvezetőséget kivéve — egyetlen állam hadvezetősége sem tulajdonított neki olyan fontosságot, amit mint a felderítés és a harc eszközé megérdemelt volna. Megrögzött elvekhez való ragaszkodás, a technika s a harcászat kölcsönhatásának nem helyes mérlegelése, s talán első sorban a nagy és bizonytalan anyagi befektetés kétes kockázata voltak azok az okok, amelyek az ország-magyar repülés fejlődését legjobban gátolták. Következménye ennek az lett, hogy a cs. és kir. légjárócsapatok fejlődésükben a többi nagyhatalom mögött — szervezetben, anyagban, felszerelésben, kiképzésben és gyakorlati tapasztalatban egyaránt — messze visszamaradtak.

A Monarchiának *1913-ban* mindössze 3 léghajója, 9 léggömbje, 15 repülőgépe, 5 repülőtere;[1] *1914-ben:* 2 léghajója, 10 léggömbje, 36 repülőgépe (6 „D" + 30 „B" gépe) és 9 repülőtere volt.

A fenálló alakulatok szervezete is igen kezdetleges volt. A légjáró csapatok még csak egységes vezetés alatt sem állottak. A „léghajósosztag" (Luftschifferabteilung) a „közlekedési dandár" (Verkehrsbrigade), — a 9. „várléggömbosztag" (Festungsballonabteilung) a vártűzérezredek és zászlóaljak kötelékébe tartozott.

A) *A „léghajósosztag"*, amelyre a légjáró-személyzet kiképzése, az anyag beszerzése, átvétele, kipróbálása, gondozása és kezelése hárult, az alábbi alakulatokra tagozódott:

1. *Parancsnokság* a törzsosztagokkal, a kísérleti osztaggal, az anyagkezelőséggel, az anyagvizsgálóállomással, a számvevőséggel és a léghajós könyvtárral.

a) léggömbkeretre (Ballonkader),

b) repülőkeretre (Flugmaschinenkader) oszlott.

[1] Fischamend, Wiener-Neustadt, Görz, Póla, Örkény.

2. *A kiképző osztag,*[2] amely a léghajós és repülő személyzetet képezte ki.

3. *A műszaki osztag*[3] a gázgyárral, műhelyekkel és anyagraktárral.

A személyzet „saját" és „kiegészítő" állományból (Eigener u. Ergänzungsstand) állt, számát a hadügyminisztérium rendeletekben állapította meg.

Az anyagi eszközök elégtelenségére jellemző, hogy a költségvetés a légjárás céljaira 1912-ben a Monarchiában csak 600.000 koronát, mig pld. Franciaországban ugyanakkor 23,000.000 frankot irányzott elő.

A „Léghajósosztag" háború esetén — terv szerint — a a következő alakulatokat állította volna fel:

a) *„Tábori léggömbosztagok"* (Feldballonabteilungen) hadseregfőparancsnokság, minden hadseregparancsnokság és hadtestparancsnokság részére; a léggömbosztagok 1 sárkány- és 1 gömbballonnal, távbeszélő és távjelzőanyaggal, tartókötelekkel és gázpalackokkal (Gasflaschen), 10 kincstári és 44 országos járművel felszerelve; állomány: 6 tiszt, 200 ember;

b) *„Léghajós alakulatok"* (Lenkballonformationen)[4] 1—1 léghajóval, szükséges személyzettel, léghajócsarnokkal és a gázgyárral együtt alkotnak egy egységet.

c) *„Tábori repülő telepek"* (Flugmaschinenparks) a hadsereg és hadtestparancsnokságok részére; minden repülő alakulat áll 4 repülőgépből, 4 sátorhangárból, 2 segélyautóból, törzs és szárnykocsikból (Rumpf- u. Flügelwagen) és országos járművekből.

B) A *„várléggömbosztagok"* (Festungsballonabteilungen) a vártűzérezredekhez és zászlóaljakhoz voltak beosztva, anyagi kérdésekben is függetlenek voltak, csak vitás esetekben küldte ki hozzájuk a hadügyminisztérium a „léghajós osztag" 1—1 tisztjét. Az osztagok 1 sárkány és 2 gömbballonnal, távbeszélő és távjelző eszközökkel és gáztöltőállomással voltak ellátva. Személyzetük 3 tiszt, 50 ember és 2 országos jármű volt.

A repülőalakulatok „Etrich" és „Lohner" tipusú gépekkel voltak felszerelve, amelyek 65, 90 és 120 HP. „Daimler", illetve 85 HP. „Hyeronimus" motorral minden teljesítmény tekintetében a külföldi gépek mögött állottak. Főként az „Etrich" tipus volt az,amely, bár kezdetben meglepő eredményeket mutatott (1912), a háborúban elsőként mondta fel a szolgálatot.

---

[2] Instruktionsabteilung.

[3] Technische Abteilung.

[4] A hadsereg főparancsnokság és a hadsereg parancsnokságok részére.

2. A cs. és kir. légjárócsapatok szervezete a világháborúban.

A cs. és kir. légjárócsapatok fentiekben jelzett fejlesztése a világháború váratlan kitöréséig nem volt végrehajtható. A kiképzett személyzet és a rendelkezésre álló anyag elégtelensége miatt, a tábori alakulatok száma a tervezettnél jóval kisebb maradt.

Mozgósításkor mindössze 15 repülőszázad indult a harctérre, amelyek — egyes kivételeket leszámítva — a hadseregfőparancsnokság és a hadseregparancsnokságok rendelkezésére állottak. A repülők kevés száma és a repülők alkalmazására fenálló nézetek egyaránt közrejátszottak abban, hogy a világháború kezdetén a repülőket szinte kizárólag távoli felderítésre alkalmazták. A repülő közel- és harcfelderítést, a repülővel való tűzvezetést, — amelyet a franciák már a háború előtt, miként azt a Monarchia hadvezetősége is tudta volt, már sok sikerrel használtak, — teljesen elhanyagolták.

A tábori repülőszázadok közül a 7., 8., 9. számút az 1. hadsereghez, az 1. és 11. számút a 2. hadsereghez, a 3. és 15. számút a 3. hadsereghez, a 2. és 13. számút a 4. hadsereghez osztották be. A 4., 5., 6. és 12. tábori repülőszázadok beosztása — a rendelkezésre álló adatokból — nem állapítható meg. Az asperni repülőszázad kiképzési célokra a hátországban maradt.

A *várléggömbosztagokat,* a cs. és kir. vártűzérezredek (zászlóaljak) kötelékében, a megerődített helyekre osztották be még pedig Bécsbe 1, Krakauba 2, Przemyslbe 3, Pólába 2, Cattaroba 1 várléggömbosztagot. A fischamendi léggömbosztag a kiképzést folytatta.

*

Az 1914. és 1915. évek a cs. és kir. légjárócsapatok szervezetében alig okoztak változást. A hiányos és hasznavehetetlen anyag pótlása, amely az osztrák-magyar hadvezetőséget mindjárt 1914 augusztusában arra utalta, hogy az „Etrich" gépek pótlására német „Aviatik" és „Rumpler" gépeket vásároljon, anyagiakban a hadvezetőség kezét annyira lekötötte, hogy 1915. év közepéig új repülő alakulatokat nem állíthatott fel. A léggömbalakulatok szaporítását pedig az gátolta, hogy gömbballonok háborús viszonyok közt — tehát gyakran kedvezőtlen időben — nem voltak használhatók és azokat „sárkány" léggömbökre (Parseval-Siegsfeld-tipus!) kellett átcserélni. A léggömbosztagok létszáma sem emelkedett 1915. év végéig.

Az 1915. év második felében indult meg a légjárócsapatok kezdetben lassúbb, majd egyre gyorsabb fejlesztése. Az állásharc kényszere játszott ebben nagy szerepet, hiszen a merev

harcvonalak a földi felderítést jóformán lehetetlenné tették s egyre több feladatot hárítottak a háborús tűzpróbát megállott *légi felderítésre.* Lassan kifejlődött a *légi harc* is, s a légi felderítést — a vezetésnek most már legfontosabb eszközét — működésében gátolni s így az ellenséges vezetőséget a helyzet helyes ismeretétől megfosztani igyekezett.

Míg tehát a repülő felderítésre nemcsak a távoli, hanem a közeli és a harcfelderítés egyre számosabb feladata hárult, míg a repülő a tűzvezetés és az összeköttetés egyre fontosabb eszköze lett: felmerült annak szüksége is, hogy a repülő felderítők munkáját biztosítsák, viszont az ellenséges repülők tevékenységét lehetőleg zavarják. Erre a célra kezdetben a felderítő századokhoz osztottak be *egyes vadászgépeket,* amelyek főfeladata a saját felderítés támogatása lett, amelyek egyébként az ellenséges repülők elhárítására is szolgáltak.

Addig, míg a légiharc egyes gépek harca maradt, ez a rendszabály némi sikerrel is járt, később azonban, mikor a rajok harca váltotta fel az egyes gépek harcát, önálló *vadászrepülőszázadok* felállítása már nem volt elkerülhető. A századoknak ez a specializálódása, amely a már addig is túlterhelt repülőiparra még újabb feladatot hárított, sajnos későn, — csak 1917 elején — következett be, s építési nehézségek miatt nem volt a kívánt mértékben fejleszthető.

Még később határozta el magát a hadvezetőség arra, hogy a nyugati harctéren oly sok sikerrel járó *bombaharcot* alkalmazza arra, hogy az ellenség védett területeit megtámadja s ott neki érzékeny károkat okozzon. A felderítő repülőszázadok — amelyek hosszú időn át, amig az ipar „egységesítési" elve a harcászat „speciálizálási" elvén uralkodott, még a bombázást is ellátták, — a légi harc hevességének fokozódása és a repülő feladatok állandó gyarapodása miatt ezt — a gép természetével ellenkező, teherbírására túlzott — feladatot később már meg nem oldhatták. 1917 közepétől kezdve a cs. és kir. légjáró csapatok keretében is állítottak fel német mintájára s német gépekkel (Gotha) *„ bombázó csoportokat"* (Fluggeschwader); de ezek felállítása lassan haladt és nagyobb számmal csak 1918 elején jelentek meg.

A légjárócsapatok fokozatos fejlesztése egyre több repülő kiképzését, egyre több gép építését követelte meg. Míg a kiképzés *a repülőkiegészítő alakulatokra* hárult, addig az anyag biztosítása (harctéri és kiképző alakulatok számára) a gyárakat terhelte.

A cs. és kir. légjárócsapatok fejlődéséről részletes képet akarván rajzolni, annak részeit külön-külön kell ismertetnünk. Nevezetesen a központi vezetésről, a tábori és hadtápalakulatokról, a kiegészítő alakulatokról, időjelzőszolgálatról,

a repülő figyelő szolgálatról, az anyagi ellátás központi vezetéséről és szerveiről (Flieger-Arsenal) és a repülő ipar fokozatos kifejlődéséről kell áttekintő képet adnunk.

a) *A központi vezetés.*

A repülő és léggömbalakulatok elkülönített alárendelése mihamar célszerűtlennek bizonyult. A repülők már 1913-ben kiváltak a „közlekedési dandár" kötelékéből és önálló csapattestet alkottak, amely a cs. és kir. hadügyminisztérium alá rendeltetett. *A cs. és kir. légjárócsapatok parancsnoksága* a repülők egységes szervezésének, felállításának, felszerelésének, kiképzésének és anyagellátásának központi szerve lett. A repülők harctéri alkalmazását a felettes parancsnokságokhoz beosztott repülő törzstisztek vezették, akik kezdetben a hadsereg-, majd a hadtestparancsnokságokhoz voltak beosztva, amikor a hadseregparancsnokságoknál külön vezérkari tiszteket bíztak meg az alárendelt repülő alakulatok egységes vezetésével.

A légjárócsapat parancsnokságnak, sokágú hivatása betöltésére, mihamar két — ezredparancsnoki hatáskörrel felruházott — parancsnokság lett alárendelve:

a) *a cs. és kir. légjáró kiegészítő csapatok parancsnoksága,* amely a repülő és a léggömbalakulatok személyi pótlását látta el és

b) *a cs. és kir. légjáró arzenál parancsnoksága,* amely az anyagi kiegészítés, a gyártás, az átvétel, a továbbfejlesztés, a felszerelés és fegyverzet stb. pótlása, valamint a gyáripar fejlesztése és felügyelete terén töltötte be hivatását.

A különböző harctereken beosztott tábori alakulatok törzstisztjei is kezdetben a cs. és kir. légjárócsapatok parancsnoka alá voltak rendelve, majd 1917. év végén ezek felügyeletét tőle elvették, de hogy mégis az olyannyira kívánatos egységes vezetés megmaradjon, megszervezték a *cs. és kir. légi haderők felügyelőségét,*[5] amelynek

a) a hadsereg-repülőparancsnokok útján a tábori alakulatok,

b) a légjárócsapatok parancsnoksága útján a hátországi alakulatok és az anyagellátás és ipar egyaránt alá voltak rendelve.

A cs. és kir. légi haderők parancsnoksága magában *a)* technikai, *b)* tengerészeti, *c)* személyi és általános ügycsoportra tagozódott. (Nr. 399 P.)

[5] Generalinspectorat d. k. u. k. Luftstreitkräfte.

b) *A tábori- és hadtáp-alakulatok.*

I. A tábori repülő-századok és csoportok.

A cs. és kir. légjárócsapatok a háború kezdetén, — miként fent már említettem, — *mindössze 13 repülőszázaddal indultak harcba.* Gyors elhasználódás, valamint a kiképzés és a gyártás terén mutatkozó nehézségek miatt számuk *1915. év végéig* nem is változott, sőt alárendelésük is többnyire ugyanaz maradt, ami teljesítményükre nem is volt rossz kihatással, mert a hónapokig egy területen működő századok, a terepnek minden részeletét és a szemben álló ellenséges erők helyzetét pontosan ismerték.

A századok szinte kizárólag *felderítő gépekkel* voltak felszerelve és ez az „egységes" gép végezte úgy a felderítés, mint a harc és a bombázás feladatait.

Míg tehát a háború első évei a repülőszázadok tökéletesítésével és teljes ujjászerelésével teltek el, *1916. év elején* — éppen az állásharc kényszerű szüksége folytán — megindult a tábori repülőszázadok számszerű szaporítása is. Az új repülőszázadok a fennálló századok tehermentesítésére voltak első sorban hívatottak. Csak így volt a még mindig kis repülőcsapat a hadászati és harcászati vezetés szempontjából egyaránt fontos sokféle feladatra sikerrel felhasználható.

Az 1916. év a repülőszázadok számát havonta 2 új századdal szaporította, úgy, hogy az év végéig 36 tábori repülőszázad állt már a harctereken. Gépeik száma átlag 4—6 volt századonkint. A gépek „Aviatik" és „Albatros" tipusúak voltak, többnyire 160 HP. „Daimler" és 145 HP. „Hyero" motorokkal. A századok az egyes hadseregekre a következőképen voltak elosztva: 1. hadseregnél a 13., 33.; a 2. hadseregnél a 3., 8., 14., 25.; a 3. hadseregnél a 7., 26.; a 4. hadseregnél a 10., 20., 27.; az 5. hadseregnél a 2., 4., 12., 19., 23., 28., 34., 35.; a 7. hadseregnél az 1., 29. 30.; a 9. hadseregnél a 9., 11., 18.; a 10. hadseregnél a 16.; a 14. hadseregnél az 5., 22.; a 16. hadseregnél a 31., 32.; a 19. hadseregnél a 6.; a Terstyánszky-hadseregcsoportnál a 15., 17., 21., 24.; a Mackensen-hadseregcsoportnál a 36. tábori repülőszázad.

A századokhoz, a felderítők közvetlen védelmére és az ellenséges felderítés gátlására, egyes „Fokker" egyűléses *vadászgépeket* osztottak be.

Az 1917. évben a repülőszázadok havonta 2—2 új századdal való számszerű szaporítása tovább folytatódott. Főként az olasz harctéren növekedett erősen a századok száma, ahol az ellenség nagyobb légi készültsége a repülők erősebb gyarapítását már régen megokolttá tette. A légi harc kívánalmainak megfelelően a felderítőszázadok mellett már önálló *vadászszázadokat* is állítottak fel. Ezek száma az év végéig

7-re emelkedik (41., 42., 43., 51., 55., 56., 60. „J" század!). A vadászszázadokat majdnem kizárólag az olasz harctérre küldötték, ahol működésükkel az olaszok szinte nyomasztó fölényét lényegesen enyhítették. Ugyanez év közepén állították fel az első *„bombázócsoportot"* (Fluggeschwader 1. néven), amely azonban — kellő tapasztalatok híján — az éjjeli repülésben nem igen tudott még a fokozott követelményeknek megfelelni.

A háború utolsó éve, amely az összes nagyhatalmak *légi* fölényért való küzdelme volt, *a Monarchiát is „légi hadereje" rohamos fejlesztésére sürgette.* Valóban megindult a versengés, amelyben a Monarchia háborúban létesített ipara már nem állhatta meg a versenyt. A szép tervek, amelyeket a légi haderő korszerű követelményeinek teljesítésére kidolgoztak, a kiképzésben és a gyártáson csődött mondottak. A fejlesztés eddigi mértékét sem tudják már betartani, miáltal az entente-hatalmak (olasz, francia, amerikai, angol) repülőinek számszerű és minőségbeli fölénye egyre nyomasztóbb lett. A légi harcok most már nem az erős ellenséget, hanem saját gyenge légi haderőnket apasztották, nem is beszélve arról, hogy sem a saját gépek minősége, sem a repülők harci kedve nem volt már a háború végén a régi.

A repülőszázadok száma 1918-ban az összeomlásig, mindössze 14 újabb századdal és 4 újabb „bombázó csoporttal növekedett. Az új századok közül: 8 felderítő és 6 vadászszázad volt. Ugyanekkor *speciálizálták a századokat* feladataik alapján, ami azonban — sajnos — nem annyira a századok gépeinek feladatokra való alkalmassága szerint (távoli, közeli felderítő, harci feladatok!), mint inkább aszerint történt, hogy azok mely parancsnoksághoz voltak beosztva, mily feladatot végeztek.

A századok számszerű szaporítása a veszteségek pótlását is megnehezítette. Ezért az 1918-ban felállított új századok a gépek számát nem gyarapították lényegesen, hiszen szinte az összes századok megszabott állományuk alatt állottak, azaz gépeiknek legfeljebb 50—60%-ával rendelkeztek. Végeredményben a már amúgy is lassú fejlődés csak látszólagos volt, mert az *új századokat a régiek rovására állították fel.*

A világháború utolsó évében, 1918. augusztus végén a légjáró csapatoknak összesen 74 tábori repülőszázadjuk (51 hadosztály közel-felderítő „D", 10 hadtest vagy hadsereg távoli felderítő „F" és 13 vadász „J" századjuk), ezenkívül 5 bombázócsoportjuk („G") volt. Ezek, egyesek kivételével, az olasz harctérre kerültek, anélkül, hogy az olaszok bénító légi fölényét kiegyenlíthették volna, ami már a Piave-i téma-

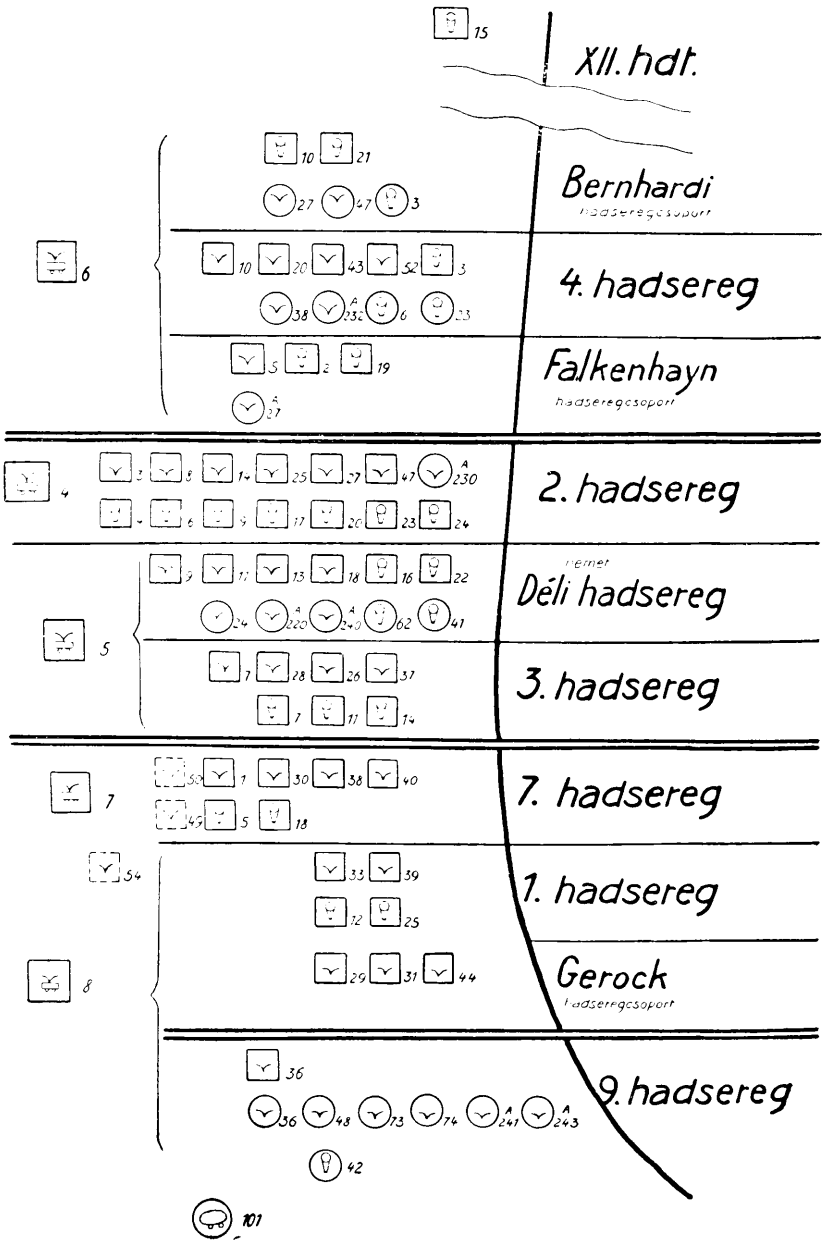

1. ábra. A cs. és kir. légjárócsapatok tábori és hadtápalakulatai, 1917. július havában a keleti harctéren.

dásnál, még inkább az olaszok októberi támadásánál volt igen erősen érezhető. A rohamos fejlődés helyett tehát rohamos hanyatlás állott be. Okai a repülőgépek rosszabb minőségében, kisebb számában, a személyzet hosszú, de hiányos kiképzésben s ezzel a személyi és anyagi pótlás csődjében keresendők.

*

A repülőgépek és a repülőszemélyzet gyüjtésére, elosztására, átképzésére, gépek javítására, minden hadsereg keretében „hadtáp-repülőtelepek" (Fliegeretappenparks) létesültek. Az első ilyen telepeket 1916. közepén állították fel Marburgban, Szegeden, Krakauban (majd Lembergben), s Stryjben. 1917-ben, a repülés fokozatos fejlesztésével kapcsolatban, a hadtáprepülőtelepek száma is növekedett, s ezeket a különböző hadseregek alá rendelték. Számuk 7 volt és sorrendben: az 5., 19. a Terstyánszky, a 2., 3., 4. a József főherceg hadseregeknek voltak alárendelve; — állomáshelyeik: Marburg, Szeged, Laibach, Lemberg, Stryj, Lublin és Szamosfalva voltak.

Ugyancsak 1917-ben állították fel az első „repülő hadtápműhelyt" (Fliegeretappenwerkstätte) a 7. hadseregnél. Ennek hivatása a rongált repülőgépek gyors átjavítása és üzembe helyezése lett.

1918-ban a hadtápberendezések 3 újabb „repülő-hadtápteleppel" és 3 „repülő-hadtápműhellyel" bővültek: 1918 közepén számuk 10, illetve 4 volt, amikor belőlük újabb átszervezés útján az összes hadseregek részére külön „repülő hadtáptelepet" és „repülő motorműhelyt" rendszeresítettek.

Teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy a világháború utolsó hónapjában, az Isonzó-hadseregnél „légi erők fegyverműhelye" és a 11. és a Boroevics-hadseregnél 1—1 repülőtérépítő század létesült; feladatukat nevük mutatja.

II. A léggömbosztagok (századok).

A *léggömbosztagok*, miként békében, úgy a világháború első két évében is (1915. decemberéig) a cs. és kir. vártűzérezredek és zászlóaljak kötelékébe tartoztak, s őket ezek számai szerint nevezték.

Míg a világháború kezdetén az erődített helyek megszálló csapatai közé számítottak, addig az állásharc kifejlődésekor alkalmazásukra a tábori hadseregnél is tág tér nyilott. 1915. évben már nagyobb részük a tábori hadseregnél található, míg 1916-ban már eredeti megjelölésük is megváltozott és sorszámot kaptak.

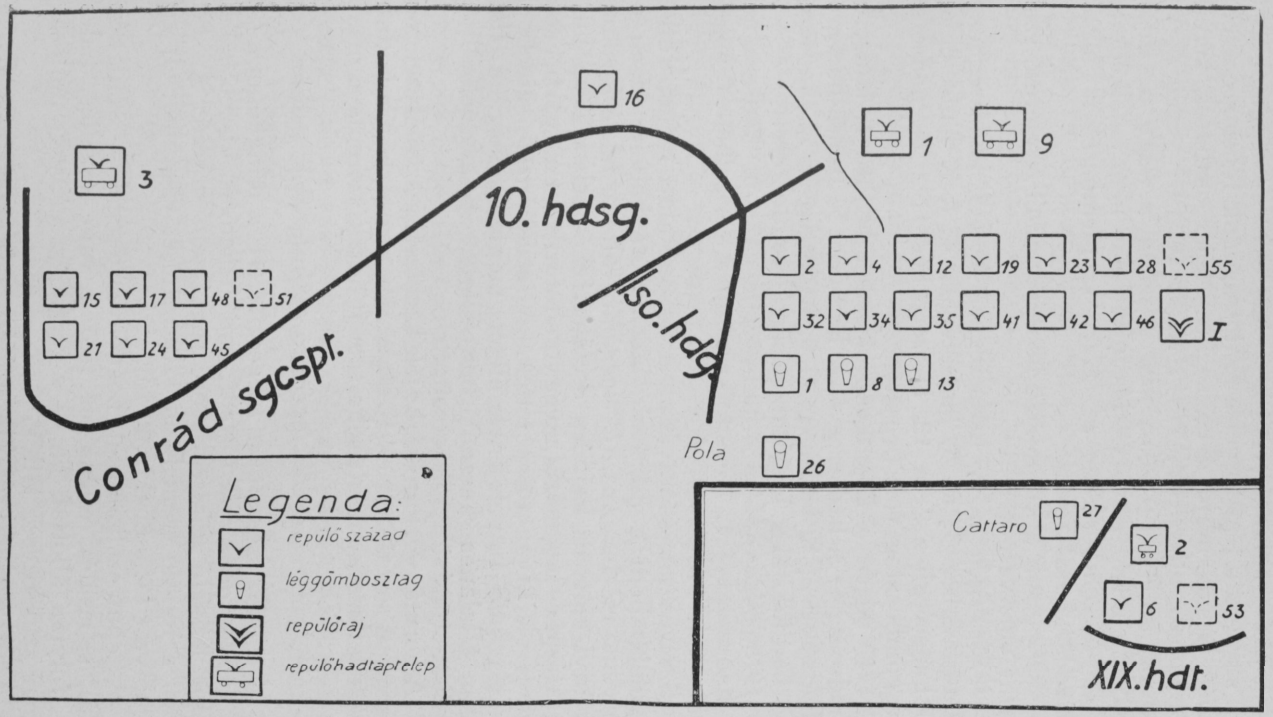

2. *ábra.* A cs. és kir. légjárócsapatok tábori és hadtápalakulatai, 1917. július havában a délnyugati és déli harctéren.

A Monarchiának 1914-ben még csak 11 léggömbosztagja volt, számuk a légi figyelés fontosságának felismerésével kezdetben lassan, majd a cs. és kir. légjárócsapatok keretében gyorsabban, növekedett. 1915 végén 16, 1917 végén 27 volt a számuk, amely 1918-ban *már részben a nagy veszteségek*, részben a nehéz anyagpótlás miatt már nem emelkedett.

A léggömbosztagokat 1917. szeptemberében léggömbszázadokká alakították.

Beosztásuk a különböző hadseregeknél felmerülő szükség szerint volt változó:

1916 végén a 2. hadsereghez 4; a 3. hadsereghez 3; a 4. hadsereghez 3; az 5. hadsereghez 4; a 7. hadsereghez 3; a 9 hadsereghez 2; a 12. hadsereghez 1; a 14. hadsereghez 2 léggömbosztag volt beosztva.

1917 végén a következő elosztást látjuk: 1. hadsereg 1; 2. hadsereg 4; 3. hadsereg 4; 4. hadsereg 3; Isonso-hadsereg 3; 7. hadsereg 2; 8. hadsereg 1; 9. hadsereg 3; 12. hadsereg 1; Pola hadikikötő 1 léggömbosztaggal rendelkezett.

1918 végén: Isonzo-hadseregnél 13; 6. hadseregnél 9; 10. hadseregnél 1, Németországban 2, Triestben 1 léggömbosztag volt beosztva.

Szervezetük és anyaguk a háború alatt szépen fejlődött. A gömbballont a *„sárkányléggömb"*, a háború végén pedig túlnyomó részben az *„AE"-léggömb* váltotta fel. A lóvontatású hajtányt motoros hajtány cserélte fel, amely a léggömb felbocsátását és bevonását meggyorsította, amit a gyakori repülőtámadások kívánatossá tettek. A *szállóernyő,* amely igen sok léggömb figyelőjének életét mentette meg, a háború végén általános használatban állott. A gáz előállítására silicium-eljárást rendszeresítettek.

A kormányozható léghajók kezelését a személyzet Németországban sajátította el. Ezek azonban a léghajók hadi használhatatlensége miatt soha sem jutottak szerephez.

c) *A kiegészítő alakulatok.*

A repülő személyzet kiegészítésére a világháború kezdetén gondoskodás alig történt, ami érthető is, hiszen a háború évekig húzódó döntését előre senki sem sejtette. Az 1914-es évben a repülő személyzet kiegészítését visszamaradt repülő személyzet látta el (kb. 80 fő).

A repülőszolgálatban beálló veszteségek — amik részben halál, sebesülés, ellenséges földön való leszállás, balesetek stb. folytán állottak be — a repülő személyzet pótlását mihamar szükségessé tették.

Az új személyzet kiképzésére a békében már fennállott *repülőterek* közül csak egyesek jöhettek számításba, amelyek

gyárak, jó teljesítményű vasutak közelében, a harcterektől lehetőleg távol voltak. A világháború előtt a Monarchia területén a következő városok közelében voltak már katonai repülőterek: Fischamend, Wr.-Neutstadt, Görz, Mostar, Újvidék, Krakau, Przemysl, Graz, Aspern, Sarajevo. Ezek közül csak 4 volt kiképzési célokra használható: Wr.-Neustadt, Fischamend, Graz és Újvidék. Przemysl és Görz háborús események folytán megszüntek, sőt egyideig Krakau sem volt kiképzési célokra használható. Sarajevo és Mostar a bosznia-hercegovinai vasútak kis teljesítőképessége miatt, addig míg ezek sürgősebb katonai szállítmányokkal voltak megterhelve, nem jöhettek, mint teljes értékűek számításba, Aspern gyári repülőtér lett.

A repülőkiképzés céljaira ezért *új repülőterekről* kellett gondoskodni, amelyek Szombathely, Szeged és Pandorf közelében létesültek.

1915. év végén a nevezett repülőtereken *9 repülő kiegészítő század* működött: Wr.-Neustadtban 3 (2., 7., 9.), Újvidéken (1.), Grázott (3.), Szombathelyen (4.), Szegeden (5.), Fischamenden (6.) és Pándorfon (8.) egy-egy század.

1916 elején a szervezet még Krakau, 1916 végén Arad, Mostar, Klagenfurt, Sarajevo, majd 1917-ben Rajlovac és Lugos részben újonnan létesített, részben újra üzembe vett repülőtereivel bővült.

A repülő kiegészítő századok sok embert vontak el hátországi szolgálatra, hiszen állományuk már 1916-ban több mint 2600 fő volt; viszont teljesítményeik is egyre növekedtek. Számba kell venni, hogy *a repülőszemélyzet — főként a pilóták — kiképzése, bizonyos időn túl nem gyorsítható,* mert a kiképzési idő mesterséges rövidítése a kiképzés alaposságának és a gépvezetők gyakorlatának rovására esik, ami sok balesetnek és sikertelenségnek lehet okozója. Szomorú tanulság volt erre a világháború végén, az új felállítások és a tetemes veszteségek miatt szükségessé vált gyorsított kiképzés, ami bizony sokban hozzájárult az utolsó év szinte ijesztő módon felszökő veszteségi statisztikájához (lásd: utóbb!).

Az 1916. végéig fennálló 9 repülő kiegészítő század teljesítményére felhozható, hogy minden veszteség ellenére is, a háború elején fennállott *létszám* lényegesen javult: a tiszti pilóták száma 89-ről 120-ra, az altiszti pilóták száma 4-ről 155-re, a megfigyelőtisztek száma 30-ról 78-ra növekedett s ezenkívül 26 tiszti és 273 altiszti pilóta, valamint 100 megfigyelőtiszt állott kiképzés alatt.

Az 1917. év elejétől kezdve, az újonnan *kiképzett pilóták* száma havonta átlag 50-re tehető, ami — tekintve, hogy hivatalos adatok szerint, a pilóták fogyatéka átlagban évi 100% —

mintegy 5—600 főnyi összes pilótaállomány pótlására elegendő. Ez a szám nem nevezhető magasnak s oka abban rejlik, hogy az új repülő kiegészítő századokat a régiek gépállományának rovására állították fel, s a századoknak sem elegendő repülőgép, sem jó motor nem állott rendelkezésére. Ennek folytán a repülésre alkalmas időt s a kiképző személyzet teljesítőképességét nem tudták teljesen kihasználni. Bár minden repülő kiegészítőszázad részére 12 egykormányos és 12 kétkormányos gép volt rendszeresítve, a századok gépállománya mindig lényegesen a megszabott létszám alatt maradt. 1917. augusztus egyik próbanapján pld. a 16 repülő kiegészítő század együttes állománya 79 egykormányos és 141 kétkormányos gép volt, viszont ebből javarészt motorhiba miatt, — másrészt mert a gépek jókora száma (s épen a legjobb gépek) légvédelem esetleges céljaira volt fenntartva — mindössze csak 25 egykormányos és 92 kétkormányos gép repült.

A szükséges személyzet biztosítása 1918. évben főként az *erős veszteségek* miatt még nehezebb feladat volt. A 100-ra tervezett repülőszázadok felállítása csak úgy lett volna lehetséges, hogy (1000 fő harctéri, 250 fő kiképző létszámot véve) a kiképzést havi 125 pilótára lehetett volna fokozni (decembert, januárt rossz idő miatt teljesen számításon kívül hagyva!). Ez a létszám 25 repülő kiegészítő századdal lett volna elérhető, — ámde az ilyen irányú tervek részben repülőterek, részben repülőgépek híján nem voltak megvalósíthatók.

A hiányos anyaggal a pilóták kiképzése sem lehetett tökéletes. A tábori alakulatok parancsnokai emiatt számos kifogást tettek, — mert *bebizonyosodott, hogy a gyorsított kiképzés, s a repülőtéren kívüli repülés (Überlandflug) gyakorlatának hiánya, nehéz viszonyok közt nagyon megbosszulta magát.* A nagy veszteségek épen a gyakorlatlan és tapasztalatlan repülők soraiban mutatkoztak.[6]

A megfigyelők kiképzése külön „repülő megfigyelő iskolában" történt (Fliegeroffizierschule), amely Wr.-Neustadton 1916. óta egyik tanfolyamot a másik után tartotta. Egyszerre átlag 100—100 tisztet képeztek ki a megfigyelő szolgálatban, ámde a kiképzés főként elméleti volt, hiszen ily nagyszámú növendék gyakorlati repüléseinek végzésére, még a Wr.-Neustadtban állomásozó 3 repülő kiegészítő század gépei sem voltak elegendők. A tanfolyamok átlag 2—2 hónapig tartottak. A kiképzés — addig, míg a légi harc nem volt túlságosan heves (1916—17-ben) — a háborús céloknak meg is felelt,

[6] E bajon a hadseregeknél felállított külön harci repülőiskolák (Wr.-Neustadt, Udine, Neumarkt!) csak részben, — a pilóták tábori repülőszázadoknál való utánképzése pedig alig segíthettek. *A repülőkiképzés alapja volt hiányos!*

ámde akkor, midőn az entente számbeli fölénye egyre jobban érvényesült (1918-ban), a túlsúlyt csak a kiképzés tökéletessége révén lehetett volna ellensúlyozni. A gyakorlat és a tapaszalat hiánya itt is megboszulta magát.

A régibb megfigyelők elestek, vagy pilóták lettek, s az újak a nehéz viszonyok közt csak szerencsével állhatták meg a helyüket. Már az első repülésük alatt igen sokan keserű tapasztalatokat voltak kénytelenek gyűjteni.

„Die Beobachter sind nicht auf der gewünschten Höhe. Ihre Ausbildung und Disciplinierung in jedem Zweige des Flugzeigbeobachterdienstes dringend erforderlich."

„Piloten entsprechen im allgemeinen nicht. Ihre intenzivste Ausbildung, wie bereits gemeldet, ist notwendig."[7]

A háború végén fennállott helyzet megvilágításához még arra kell utalnom, hogy nemcsak a személyzet kiképzése, hanem annak helyes *kiválasztása* is számtalan akadályba ütközött. A kiváló s talán épen azért a repülőszolgálathoz kívánatos tisztek és legénységi egyének, másutt is kedveltek voltak, miért is a csapatok és parancsnokságok ezek kérvényeit nem szívesen továbbították.[8]

Ugyanilyen nehézségek állottak fenn a repülőszázadok földi szolgálatának ellátásához szükséges *szakszemélyzet* biztosításánál (fényképészek, rádiómechanikusok, elektrotechnikusok, motor- és gépszerelők, fegyvermesterek, hegesztők stb.). Ilyen szakmunkásokat vagy az amúgy is túlterhelt üzemektől, amelyek maguk is állandó munkáshiányban szenvedtek, vagy a fennálló repülőszázadoktól kellett volna elvonni, amelyek gyakorolt erőiket újonnan kiképzett (gyakorlatlan) munkások ellenében nem szívesen cserélték el; avagy oly nagy számban kellett volna kiképezni, hogy a fogyatékok és az új felállítások szükséglete fedezhető legyen.

Mindezekből látható, hogy a személyzet háborús célokra elégtelen kiképzésének, ezzel a repülő századok nem mindig hibátlan működésének oka, végeredményben *az anyagi és ipari felkészültség* hiányában rejlett, amit már a bevezetésben említettem és amire még vissza fogok térni. Az egyesek áldozatkészsége és hősiessége le tudta ugyan néha küzdeni a mindenütt feltornyosuló nehézségeket, de magában nem volt elegendő, hiszen a repülés technikai harceszköz, amelyben épen ezért a gép minden téren dominál. A lassan kialakuló

[7] 6. A. K. Op. Nr. 1060.

[8] E tényre világít reá a cs. és kir. hadügyminisztérium alábbi rendelete: „Es wird allen Kommandanten zur Pflicht gemacht, Gesuche von Offizieren und Offiziersaspiranten um die Verwendung im Dienste bei der Lft., dann persönlich vorgebrachte Bitten der Mannschaft um Ausbildung zum Flugzeugführer nach gewissenhafter Begutachtung unbedingt weiterzuleiten." (K. M. Abt. 5/L. Nr. 8382. Am 29. Oktober 1917.)

gazdasági krizis a repülés terén is ezer meg ezer helyen ütötte fel a fejét.

A kiegészítő alakulatok ezt a nehéz szerepüket csak egységes vezetés alatt oldhatták meg.

Az egész kiképzés a légjáró kiegészítő parancsnokság alatt egyesült a következő séma szerint.[9]

I. *Cs. és kir. Repülő Kiegészítő Csapatok Parancsnoksága, az 1. Törzszázaddal.*

A) *Repülő kiegészítő zászlóaljak.*

I. Repülő kiegészítő zászlóalj. (Wr.-Neustadt.)

Századai:

2. Wr.-Neustadt.
3. Graz.
4. Szombathely.
6. Wr.-Neustadt.
7. Pandorf.
8. Wr.-Neustadt.
10. Krakau.
12. Klagenfurt.

II. Repülő kiegészítő zászlóalj. (Arad.)

Századai:

1. Újvidék.
5. Szeged.
9. Arad.
11. Mostar.
13. Lugos.
14. Sarajevo.
15. Arad.

Repülő anyagraktárak.
Felszerelőosztag.

B) *Repülő tanzászlóalj.*

1. Repülő tiszti iskola (Fliegeroffiziersschule).
2. Tüzérségi repülő-tanszázad (Artilleriefliegerlehrkompagnie).
3. Egyéb iskolák: rádió-iskola (Radioschule).
fényképező-iskola (Photoschule).
géppuskalövésziskola (Mg. Schützenschule).
repülőgépszerelő-iskola (Flugzeugwärterschule).
2. és 3. Törzszázad.

II. Cs. és kir. Léghajós Kiegészítő Csapatok Parancsnoksága.

1. A parancsnokság a törzszázaddal.
2. A léghajós kiegészítő zászlóalj (Luftschiffer-Ersaztbatail.).
3. A léghajós tanzászlóalj (Luftschiffer-Lehrbataillon).
4. A honi légvédelmi zászlóalj (Heimatschutzbataillon).
5. Léghajós műhely (Luftschifferwerft).
6. A gáztelep (Gazwerk).

Mint látható, ez a szervezet, amely hosszas fejlődés után alakult ki, a repülő- és léghajós-szolgálat minden ágát felöleli.

[9] K. M. Abt. 5/L. Nr. 12.000.

d) *Az anyagellátás és a gyáripar.*

A repülőcsapat szorosan vett *technikai fegyvernem*, hiszen harceszköze a gép, amelynek minősége és száma harcerejéhez ép oly fontos, akár a személyzet egyéni rátermettsége. A repülőcsapat taktikai értéke tehát a gép által közvetlenül, a géppel kapcsolatos kiképzés révén pedig közvetve, a repülőgépgyártás és anyagellátás függvénye.

A taktika az építés irányítója, az építés a taktika támogatója vagy gátlója. *A gép természete szabja meg a taktikai elveket, a taktikai elvek irányítják a katonai gépek fejlődését.* A kör ezzel zárul. Miként minden lehetőséget a gép teremt meg, úgy minden nehézségnek is ez lehet közvetett vagy közvetlen okozója.

A cs. és kir. repülőcsapat gépeinek, motorjainak, felszerelésének, fegyverzetének, nyersanyagának beszerzését, átvételét, kipróbálását és elosztását a *cs. és kir. repülőarzenál* végezte, amely a léghajóscsapat műszaki osztagából már a világháború folyamán fejlődött ki. Noha saját műhelyei, telepei és raktárai voltak, mi sem természetesebb, minthogy a háború előre nem sejtett fokozott követelményeinek, még kevésbé a repülés rohamos — soha nem remélt méretekben való — fejlődésének magában meg nem felelhetett. (Személyzete kezdetben 12 tisztviselő, 460 ember; 1916-ban 210 tisztviselő és 4500 fő volt!)

A cs. és kir. repülőarzenálra nehezedett a legsúlyosabb feladat. Úgyszólván semmiből kellett mindent megteremtenie: a repülőgép-, a motor- és a rokonipart megszerveznie, bővítenie, teljesítőképességében fokoznia, a mindinkább súlyosbodó gazdasági krizis — szakmunkások, szén, benzin, vas, egyéb fémek, élelmezés terén mutatkozó nehézségek — hatását kellett kiegyensúlyoznia.

A repülőgépgyártás, felszerelés és fegyverzés terén érdekelt mintegy 30 különböző iparágat vezetni és irányítani igen nehéz feladat. Főként nehéz az elégtelen eszközökkel, a mindig változó és mindig növekedő követelményeknek eleget tenni.

A repülőarzenál, amely a repülőipar különböző ágainak megfelelően repülőgép, motor, gépfelszerelés, kísérletek, nyilvántartó, elosztó ügyosztályokra oszlott, az ipari üzemeket egy kézből irányította.

Első feladata *a gyárak fokozott termelés céljaira való fejlesztése* és új gyárak bevonása, illetve létesítése volt.

A háború kezdetén fennálló Lohner, épülő Albatros és Aviatik gyárak — mintegy 3 millió korona befektetésével — erősen kibővítették üzemeiket. A Wiener Karosserie Fabrik,

az Öfag, Ufag, a Thöne & Fiala gyárak újonnan létesültek, amelyekhez a katonai kincstár újabb mintegy 6½ millió koronával járult. E repülőgépgyárak mellett: Daimler, Hiero, MÁG, MARTA, később a FIAT és Breitfeld & Danek, a repülőmotorok gyártására rendezkedtek be, mihez maga a Daimler-cég, mintegy 3 millió koronát használt fel. A segédipar: cső, tengely, csapágy, golyóscsapágy, vászon, műszer, fegyver stb. gyártására külön rendezkedett be.

A *gyárak üzemének központi vezetése és ellenőrzése*, — amely a személyzet teljesítményére, létszámára, munkaidejére, a szén és a nyersanyag kiutalására, felhasználására, az átvétel és a felügyelet szabályozására, egyszóval a gyári üzemnek szinte minden részletére kiterjedt, — teljes sikerrel járt mindaddig, míg az üzemeknek a követelményekkel arányos bővítése lehetséges volt, amíg a munkát a munkaerő, a szén és a nyersanyag hiánya meg nem zavarta.

Ámde már 1917-ben jelentkeztek a bajok, épen akkor, mikor a repülés gyorsabb fejlesztése egyre égetőbb lett; 1918-ban pedig, amikor az entente fölénye egyre nyilvánvalóbb lett, valósággal katasztrófális gazdasági és ipari csőddé fejlődtek.

Az *anyagellátás csődje* a légi uralomért vívott harcban jelentkezett döntő tényezőként, ahol a gépek száma, minősége, a kiképzés (újra nagyjában a gépszámtól és minőségtől függő) minősége súlyos bajain sem a repülők önfeláldozása, sem ügyessége nem tudott kellő eszközök híján segíteni.

A harctereken küzdött légicsapatokról az alábbi összehasonlítás adhat hozzávetőleges képet:

Hatalom:	Századok Repülőgépek száma		
	1914.	1917.	1918.
	években		
Franciaország	25	152	258
	158	1446	4840
Anglia	15	70	198
	166	1665	4500
Oroszország	6	65	—
	36	300	—
Olaszország	—	162	200
	—	1600	2000
Északamerikai Egyesült Államok	—	4	45
	—	55	700
Belgium	6	-	11
	26	—	186
Németország	41	201	450
	218	2110	4050
Osztrák-Magyar Monarchia	13	61	82
	42	600	800

A dolgok e végzetes fejlődését néhány szóban össze lehet foglalni. 1916. év második felében a 7 repülőgépgyár (Ofag, W. K. F., Ufag, Lloyd, Aviatik, Lohner, Albatros) 389 gépet; 1917. év első felében 478 gépet, összesen 867 gépet, azaz havonta 72 gépet gyártott. 1917. év második felében havi teljesítményét mintegy 150 gépre fokozta. Ami a gép elhasználást (létszám $^1/_3$-a) számítva, mintegy 450 gépből álló repülőcsapat állandó kielégítésére elegendő. A 6 repülőmotorgyár (Daimler, Hiero, MÁG, Fiat, Marta, Breitfeld) 1916. év második felében 643 motort, 1917. év első felében 686 motort gyártott; a havonta gyártott motorok száma átlagban 110 volt.

Ezt az 1917. év végéig mintegy 125-re sikerült fokozni. Ami mintegy 450—500 gépből álló repülőcsapat kielégítésére sem volt már elegendő. (Harcoló gépállomány + $^1/_3$ motortartalék!)

A hadseregfőparancsnokság terve szerint, a cs. és kir. légi haderő 1918. év végéig 1000 gépre lett volna növelendő, ami úgy a motor, mint a repülőgépipar 2—2½-szeres teljesítményével el lett volna érhető, sőt a gyárak a felállítandó új kiképző alakulatok gép- és motorszükségletét is elláthatták volna. A gyártás 1918-ban havi 240 repülőgépre, 175 motorra volt csak fokozható, — ami csak 1½-szeres növekedést jelent.

A fejlesztés programmjának betartása nem a gyárakon múlott. Azok minden erejüket latba vették, hogy a teljesítményeket fokozzák.

Az 1918. évi kimerülés okai egyrészt teknikai, másrészt gazdasági természetűek voltak. Az entente új gépei és motorjai minőségben és számban annyira javultak, hogy a harctereken levő repülőgépeink nagy része hasznavehetetlennek bizonyult. Kicserélésük újabb feladatot hárított az amúgy is túlterhelt iparra, minek folytán a fokozott gyártás sem növelhette jelentékenyen a harcoló repülőerőt.

A gépek minőségbeli fejlődéséről az alábbi táblázat adhat áttekintést:

Gép-típus	Év	Sebesség	Emelkedés felső határa	Hasznos teherbirás	Üzemanyag óra	Motor-teljesitmény
		km/óra	km.	q.	h.	HP.
Felderitő repülőgép	1915.	90—120	2—3	3—4	4—5	80—100
	1918.	160—200	6—7	4—6	3—4	200—300
Vadász-repülőgép	1915.	120—140	3—4	2—3	2	80—110
	1918.	180—220	6—8	2—3	2	160—270
Bombázó repülőgép	1915.	110—120	2—3	6—10	4—5	200—300
	1918.	140—170	4—5	8—15	4—8	450—600
Óriás repülőgépek	1918.	130—140	4—5	30—42	7—8	1000—1800

Kényszerűségből a századok *elavult gépeikkel* is repültek, ami viszont a veszteségeket még inkább fokozta és a gépek számát újra csak apasztotta.

Az ipar fokozott munkát csak úgy teljesíthetett volna, ha ehhez kellő munkaerő, üzemanyag és nyersanyag áll rendelkezésére. Az üzemek programmszerű bővítéséhez — 1918-ban — mintegy 20.000 munkásra, kellő mennyiségű szénre, mintegy 1400 waggon vasra, kellő mennyiségű rézre, aluminiumra stb. lett volna szükség.

Ezzel szemben úgy a szakmunkások harcterekről való bevonása, az acélgyárak szénnel való ellátása — az általános gazdasági krizis folyományaként — megakadt vagy erősen csökkent. Következménye ennek természetesen gyártási pangás lett, aminek megint a tábori repülő alakulatok látták kárát, amelyek 1918. év közepén a rendszeresített gépeknek már körülbelül csak egyharmadával rendelkeztek.

Az anyagi ellátás *külső okokban* rejlő csődje vitt oda, hogy a légi haderő kiépítése fennakadt és hogy fejlődés helyett visszafejlődés volt minden téren észlelhető.

Az ipari nehézségekről az alábbi néhány szám ad teljes képet, mutatván előre a mihamar bekövetkezett bukást.

A *Monarchia* összes gép- és motortermelése a háborúban a következő:

	Ausztria			Magyarország		
Év	Sárkány	Motor	Munkás	Sárkány	Motor	Munkás
1914.	40	50	849	30	22	577
1915.	195	300	2338	145	140	1717
1916.	517	650	3824	414	204	3024
1917.	1050	900	5285	664	550	4100
1918.	1600	1300	7650	778	450	4300
Összesen:	3402	3200	—	2029	1146	—

Ezzel szemben összehasonlítás végett álljon az *entente* néhány adata:

	Franciaország		Anglia		Itália	
	Sárkány	Motor	Sárkány	Motor	Sárkány	Motor
1917.	14.915	23.092	14.421	11.536	4.000	6.500
1918.	23.669	44.563	22.106	22.102	6.500	15.000

e) *Az időjelző szolgálat.*

A háború tapasztalatai hamar beigazolták, hogy a repülőgép a felderítésnek igen hatásos, de — mert az időjárástól függ — nem teljesen megbízható, s kiszámítható eszköze. A repülés s a világháború végén egyre nagyobb arányokban kifejlődő gázharc érdeke volt, hogy az időjárás változásairól

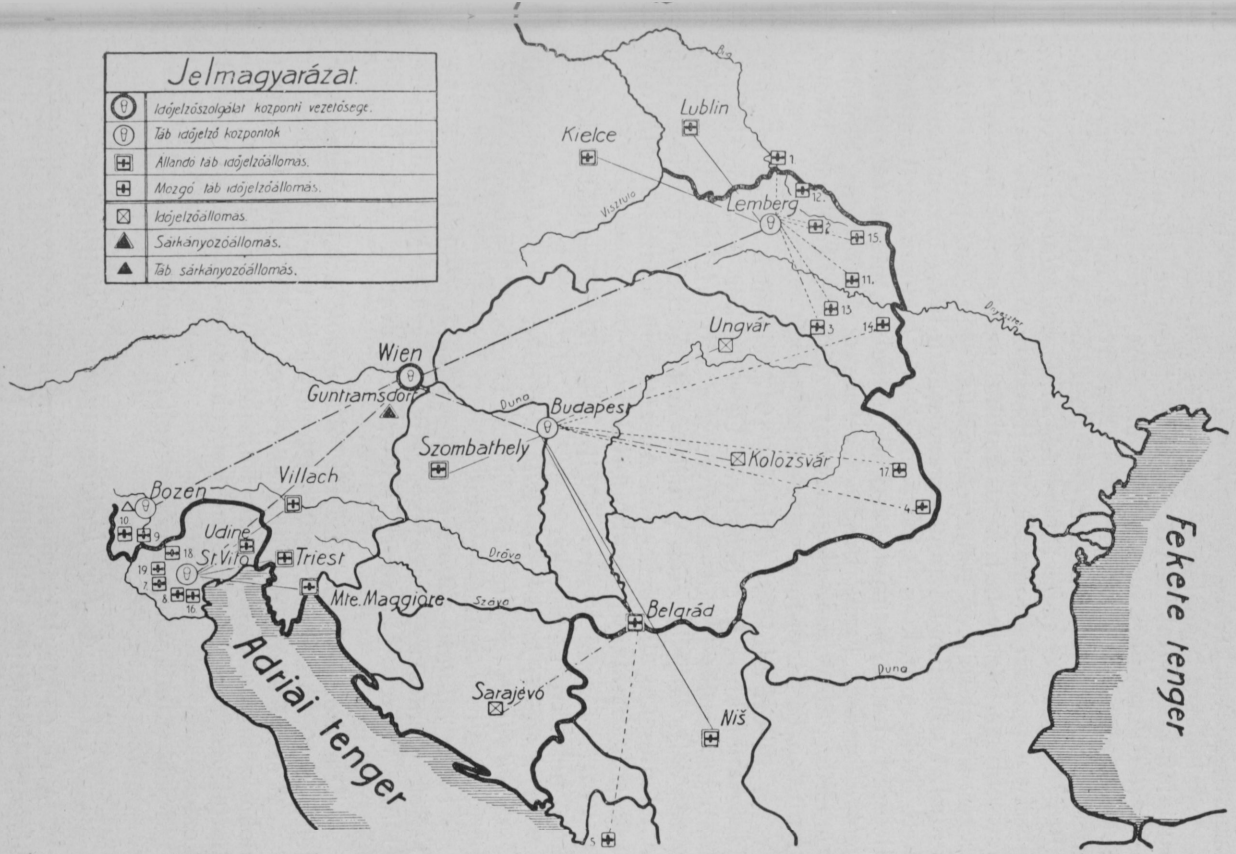

3. ábra. A cs. és kir. légjárócsapatok időjelző szolgálata 1918-ban, Átszervezés után.

idejekorán értesüljön. Evégből kiterjedt *időjelző szolgálat* szervezése lett kívánatos.

A háború kezdetén az osztrák és magyar országos meteorologiai központok adtak csak ki jelentéseket, amelyeknek részletei a repülés kívánalmainak nem teljesen feleltek meg (pld. a magassági szél mérése!). Naponta adtak időjóslásokat, amelyek a rendeltetési helyekre legtöbbször elkésve érkeztek. 1916-tól kezdve *ezért tábori időjelző szolgálatot* szerveztek, amely a polgári állomásokat is bevonta figyeléseibe és tökéletesebb eszközeivel, főként katonai szempontok szerint végezte figyeléseit és tette jelentéseit. 1916. közepén a tábori időjelző szolgálat központi vezetősége a bécsi arzenálban székelt. Néki voltak a *tábori időjelző központok* (Lemberg, Belgrád, Laibach, Budapest) alárendelve, míg a *tábori időjelzőállomások* Luck, Brody, Czernovitz, Mitrovicza, Skutari, Doberdo, Aisovizza, Haidenschaft, Villach, Toblach, Trient, Stanislau és Stryj-ban voltak elhelyezve.

A tábori edőjelző szolgálat 1917. elején a cs. és kir. légjárócsapatokhoz lett beosztva. Ugyanekkor átszervezték és több csoportba foglalva lényegesen kibővítettek. Az átszervezés célja a jelentések gyüjtésének megkönnyebbítése volt. A jelentéseket állami távirón Ausztriában díjazással, Magyarországon díjtalanul továbbították.

1917. végétől kezdve a tábori időjelzőszolgálat a következő helyekre terjedt ki:

a) a *tábori időjelzőszolgálat központi vezetősége* Bécsben,

b) a *tábori időjelző központok:* Lemberg, Budapest, Adelsberg, Bozen, Trient és Udine,

c) az *állandó tábori időjelző állomások:* Lublin, Kielce, Triest, Temesvár, Sarajevo, Nis, Belgrád, Mte. Maggiore, Udine, Villach, Felixdorf, Kiew, Kolozsvár, Ungvár, Brassó, Czernovitz,

d) a *mozgó tábori időjelző állomások* a hadseregek körletében 19 különböző helyen létesültek és tettek figyeléseket.

A széles alapokra épített szervezet jól betöltötte hivatását, noha a központi hatalmak külföldi időjelzéseket nem kaphattak és prognózisaikban csak hiányos adatokkal rendelkeztek.

Sok vállalkozás sikerében voltak csendes részesek!

3. *A cs. és kir. légjárócsapatok teljesítményei.*

A cs. és kir. légjárócsapatok minden nehézség ellenére is híven teljesítették feladatukat.

A repülőket a hadvezetőség túlnyomó részben *felderítésre* alkalmazta, aminek bizonyítéka az is, hogy a századok

mintegy 80%-a kétüléses felderítőgépekkel volt felszerelve, s azok a világháború végéig a felső vezetés parancsnokságaihoz szinte egyenletesen voltak elosztva. A repülők tehát a földi harc céljait szolgálták, s csoportosításukban csak nagyobb hadműveletek idéztek elő változást, amikor a századok száma a földi harc döntésének helyén növekedett, azaz a földi harc súlypontját a légi felderítés súlypontja követte.

A világháború elején a Monarchia hadvezetősége, épúgy, mint a franciák kivételével az összes hadvezetőségek, a repülőgépet kizárólag a felderítés és elsősorban a *távoli felderítés* eszközének tekintették. A repülők az 1914. évi orosz és szerb, az 1915. évi orosz, szerb és olasz, az 1916. évi orosz, olasz és oláh, továbbá az 1917. évi olasz harctéren vívott harcokban, a távoli felderítést sikerrel végezték. Kezdetben a rossz anyag, később az entente légi fölénye gátolta ugyan működésüket, kiváló egyéni teljesítményeik azonban a legteljesebb elismerést érdemlik, mert az ellenség általános helyzetéről a hadvezetőséget mindig helyesen tájékoztatták. A távoli felderítés, a légi harc kifejlődésével, egyre több akadályba ütközött ugyan, ámde a nagy magasságban és kiváló *fényképező készülékekkel* működő repülők ennek ellenére is megoldották feladataikat.

Az állásharc kifejlődésével, amely a földi felderítést szinte teljesen megbénította, a *közeli és harcfelderítés,* majd a tűzérségi és gyalogsági repülés is, a felderítő századok feladata lett. A repülők e téren végzett jó munkájának bizonyítéka az, hogy általános lett a repülők szaporítására vonatkozó óhaj, mert a fennálló kevés repülőszázad a sokféle feladatnak már csak minden erejük megfeszítésével tudott megfelelni. Míg ugyanis a távoli felderítés, ha nagy hadműveletek a mozgás megszüntével ritkábbak is lettek, fontosságában hol nyert, hol meg veszített, de az egész háború alatt folytatódott, addig a közeli és a harcfelderítés, még inkább a tűzérségi és gyalogsági repülés a repülőket az alsó vezetéssel és a harcoló csapattal is közelebbi érintkezésbe hozta.

A sokféle és a taktikai vezetést részletekben érdeklő feladat következménye volt az, hogy a repülők kezdetben csak a felső vezetés, később a középső vezetés szerveihez lettek beosztva. A hadsereg-, a hadtest- és a hadosztály-repülőszázadok különváltak. Mivel tehát a taktikai alkalmazás egyre több parancsnokság kezébe került, a *személyi és anyagi* ellátás és igazgatás, a *repülőtörzstisztek* révén, a cs. és kir. légjárócsapatok parancsnoksága, majd a cs. és kir. légi haderők felügyelősége (Generalinspectorat) kezében maradt.

A *repülők harci alkalmazására,* olyan értelemben, mint azt a nyugati harctéren látjuk, a cs. és kir. légjárócsapatok-

nál csak a háború utolsó másfél évében került, — de akkor is csak szerény keretek közt — a sor. A *légi harc* kifejlődése a repülők működése terén sok változást okozott. A felderítőnek mihamar harc árán kellett a betekintést kikényszerítenie. *A légi harc célja kezdetben csak saját felderítés biztosítása s esetenkint az ellenséges felderítés gátlása volt,* amit más eszköz híján ugyancsak az „egységes" felderítőgépek, valamint a felderítőszázadokhoz beosztott egyes vadászgépek láttak el. Később a saját felderítők támogatása és az ellenséges felderítők megtámadása különvált. Míg az a felderítőszázadok egyes vadászgépeinek feladata maradt, addig ez az újonnan felállított vadászszázadok hivatása lett.

Lassan megindult a harc a légi fölényért s a vadászerők számszerű növelésével egyidejűleg, azok alkalmazásának elvei is jobban tisztázódtak. A légi támadások és a légvédelem fontossága — az entente egyre növekedő légi fölénye miatt — egyre világosabb lett. Hogy a vadászerők ennek ellenére sem érték el a sikeres működéshez oly kívánatos önállóságot, annak okai a nyomasztó helyzetben keresendők, — amely egyfelől a felderítők hatásos védelmét, tehát a vadászerők többé-kevésbé megkötött alkalmazását, másrészt a vadászerők kizárólagos harcát, tehát ezeknek főként felderítéstől független alkalmazását sürgette.

A vadászerők alkalmazása terén tehát a mindenkori helyzet volt mértékadó. Harcuknak lényegére kellő tapasztalatok még nem voltak, s ezért teljes hatásuk sem érvényesülhetett.

A felderítőgépek közvetlen kísérése, amely a vadászgép sajátosságaival ellenkezik, egyes területek „légi zárral" való megszállása, ami viszont a harc ideiglenes jellegével ellentétes, a vadászerőket fölényes ellenség támadásainak tette ki, ami azoknak (minden önfeláldozás ellenére is) sok érzékeny veszteséget okozott. A vadászerők földön való térbeli összevonása, majd az ezeknek alárendelt erők levegőben nagyobb egységekbe „osztályokba" (Geschwader) való összevonása, a fennálló helyzeten nem sokat segíthetett. Oka ennek egyrészt az entente erőinek számbeli és minőségbeli fölényében, másrészt saját erők határozottan támadó alkalmazása helyett azok félig-meddig védő alkalmazásában keresendő. A vadászerők működésének javarésze az ellenséges repülők működésének elhárításában merült ki. Hogy vadászrepülők mindamellett is sok sikert mutattak fel, az többnyire az egységek parancsnokainak és a beosztott repülőknek az érdeme.

A légi harc hevességét leginkább a *veszteségi kimutatások* néhány adata világítja meg. A cs. és kir. légjárócsapatok veszteségei a világháború különböző éveiben a következők voltak:

Év	Hónap	Halott	Sebesült	Sérült	Eltünt	Fogs.-ba esett	Összesen
1914.	8—12.	8	6	4	—	17	35
1915.	1—12.	22	11	2	—	30	25
1916.	1—12.	60	24	38	8	46	176
1917.	1— 8.	—	—	—	—	—	—
1917.	9—12.	38	25	—	14	14	91
1918.	1— 8.	230	82	115	92	6	525
Összesen:		358	148	159	114	133	912

Ebből a számból még az 1917. évi január—augusztus hó nem ismeretes veszteségei hiányzanak, — az összes veszteség (kb. $^2/_3$ ellenséges behatás folytán) cca 1000 emberre tehető.

Míg a saját veszteségek nagysága elsősorban az ellenség fölényével, másodsorban a hiányos kiképzéssel magyarázható, addig a kép helyessége miatt meg kell jegyeznünk, hogy *a harcokban az ellenség is tetemes veszteséget szenvedett,* ami saját gépeink kisebb száma és rosszabb minősége miatt, első sorban *az egyes repülők egyéni kiválóságának* tudható be. A nevesebb repülők *győzelmének* száma rohamosan növekedett. 1918. év végéig kivívott győzelmeikkel az alábbiak érdemelnek külön említést:

Brumovski Godwin (35), Linke—Crawford Frank † (27), lovag Fiala Benno (27), Arigi Gyula (28), Kiss József † (19), Fejes István (18), Gräser Ferenc † (15), Heyrovsky Adolf (12), Bönsch Jenő (11), Navratil Frigyes (10), — továbbá kevesebb mint 10 győzelemmel: Hautzmayer Lajos, Maier József, Tahy Sándor †, Rudorfer Ferenc †, Risztics János, Gruber Kurt, Háry László, Strohschneider Ernő †, Patzelt Károly, Kaszala Károly, Kentzian György, Salmon Gusztáv, Madarász László, Udvardy Nándor, Hartzer Sándor, Magut Vince, Csenkey Géza stb. A *repülők működéséről* fogalmat alkotandó, az 1918. év első hat hónapjának a *délnyugati harctérre* vonatkozó néhány adatát kívánom még megemlíteni, megjegyezvén, hogy az entente erős fölénye miatt, a helyzet itt erősen kiéleződött, míg az orosz- vagy a balkáni harctéren lényegesen könnyebb volt:

Hónap	Repülésre alkalmas napok száma	Végzett repülések száma	Légi harcok száma	Ütegek belövésének száma	Készített fényképfelvételek száma
Január	17	1185	321	14	1979
Február	17	1051	226	9	1405
Március	15	1515	292	26	2166
Április	9	629	146	11	770
Május	12	1846	327	35	2813
Június	11	2791	445	62	2884
Összesen	81	9017	1757	157	12017

Látható ebből, hogy a repülők tevékenysége, a rossz időjárású április hónap kivételével, igen élénk volt. Legnagyobb élénkségét a *júniusi offenziva* idején érte el. A repüléseknek mintegy 19%-a végződött *légi harccal*, azaz a repülők feladataikat minden ötödik esetben harccal oldották meg. A felderítő repülők tevékenysége aránylag szűk keretek közé kényszerült. *Tüzérségi repülések*, — noha a tűzhatás kívánatossá tette volna — csak kis számban voltak végrehajthatók. A felderítés főként *fényképezés* útján történt, mert a légi helyzet a repülőket oly nagy magasságokba kényszerítette, ahonnan a felderítő feladatok látással már nem voltak megoldhatók.

A harci erők *védő* részének — a vadászerőnek — fokozatos fejlesztését, az ellenség légi fölénye szinte kikényszerítette. Ellenben a harci erő másik részének — a *támadó* feladatok megoldására hívatott *bombázóerőnek* — kiépítése igen lassan haladt. Oka ennek egyrészt abban keresendő, hogy *a földi harctól független légi támadások morális és romboló hatását, az ellenséges határországra gyakorolt bomlasztó befolyását s így harcdöntő jelentőségét, — még a repülés vezető hatalmai is csak a világháború végén ismerték fel.* Oka másrészt az, hogy alkalmas *bombázótipus*, amelynek hatástávolsága az ellenség belső erőforrásainak megtámadását lehetővé tette volna, hiányzott. Saját kísérleteink (Mieses!) abbamaradtak, miért az 1917. év végén, majd nagyobb számban 1918. év elején felállított bombázócsoportok számára a hadvezetőség *német gépeket* (Gotha!) vásárolt.

A bombázást, a külön erre a célra rendelt csoportok felállításáig, a felderítőszázadok végezték, amelyeket *nagyobb feladatra* a hadseregeken belül, esetről-esetre egyesítettek. Működésük biztosítása a *vadászerőkre* hárult, mert a rajrepülésben gyakorlatlan századok, az ellenséges támadások egyesített tűzzel való elhárítását még nem ismerték. Más esetben bombatámadásaikat *hajnalban* végezték, amikor az ellenséges vadászerő ellentámadásától nem kellett tartaniok. *A felderítő századok bombázásai nem érhettek el kellő hatást.* A támadások célja még hadseregenkint is több volt, s azt a mindenkori szükség szerint, az ellenséges csapat-, vonat- vagy hadtápkörletben jelölték ki. *A számos cél, terv és folytonosság nélküli* — szinte ötletszerű — *megtámadása, már magában kizárta a kívánt hatást.* Az eredmény azonban már azért sem lehetett nagy, mert a más feladatokra hívatott *személyzet* sem az éjjeli repülésben, sem a rajrepülésben, sem az alakulat egységes harcában, sem a célzókészülékek kezelésében, sem a bombavetésben gyakorolt nem volt; a *gépek* teherbírása is kicsiny volt, a gépek sem a bomba elhelyezésére, sem vetésére berendezve nem voltak. A bombákat a

megfigyelők legtöbbször szemmérték szerint — legjobb esetben irányzókészülékkel célozva — szabad kézzel vetették. Az alkalmazott *bombák* súlya ezért a 20 kg.-ot nem haladta meg.

A bombázások az Isonzo melletti csatákban gyakoriak voltak. Az olasz mögöttes területen Venezia—Milano vonaláig jutottak az esetről-esetre elrendelt támadások. Kedvelt célok pályaudvarok- baraktáborok, telepek és repülőterek voltak. (Cormons, Cividale, Udine; később Treviso, Venezia stb.) Egyes gépek *felderítés közben* is vetettek bombákat, aminek azonban csak morális tekintetben tulajdonítható némi hatás, — minthogy az ellenséget a saját gépeink már megjelenésükkel is védekezésre késztették. Romboló hatásuk szóra alig érdemes.

Nagy harcok idején a repülők — felderítők és vadászok egyaránt — az ellenséges csapatokra bombákkal, géppuskatűzzel és kézigránáttal *csatarepülőkként* támadtak. Ily támadások főként az olasz harctéren 1917. közepétől kezdve lettek egyre gyakoribbak. A cs. és kir. 19. repülőszázad (Haidenschaft) ily célra mereven lefelé irányított géppuskát épített be, Heyrovsky százados, parancsnok tervei szerint, gépeibe. A géppuskák egyenként, vagy egyszerre működtek. Főként morális hatásuk volt nagy. (IX—XII. Isonzó-csata!) Későbbi időkből egyes gépek és kisebb kötelékek támadásai (felderítő és vadászszázadok!) említhetők ellenséges *repülőterekre* (pld. Treviso); visszavonuló *oszlopokra* (1917. nov. tolmeini áttörés), harcoló *csapatokra* (1918. júniusi piavei támadás). Tapasztalatok és alkalmas gépek híján azonban ezek a támadások többnyire veszteséggel jártak.

*

A *léggömbalakulatok* szerepéről még néhány szót!

Míg kezdetben az *erődített helyek* védelmében jutottak szerephez (Przemysl, Krakau, Cattaro), a háború első éveiben jó szolgálatot tettek a *tüzérségi tűz irányításával s a harcterület figyelésével.* E feladatok azonban a *légi harc* kifejlődésével egyre nehezebbek lettek. Az ellenség repülő fölénye a léggömbök munkáját igen megnehezítette, hiszen kellő védelem híján — főként a háború utolsó éveiben az olasz harctéren — tartósabb figyelésükről alig lehetett szó. A léggömb gyulékony töltése (hidrogén) a foszforlövések hatására lángra kapott, amikor a figyelő csak kiugorva *szállóernyővel* menthette meg magát. Hogy a léggömbszázadok ily nehéz viszonyok közt is teljes önfeláldozással végezték feladatukat, az csak erkölcsi kiválóságuk fényes bizonyítéka.

A léggömbszázadok e nehéz helyzetéről képet adhat

1918. év első felében a *délnyugati harctéren* kifejtett működésük.

Hónap	Felszállás	Belövés	Fényképfelvételek	Ellenséges repülők támadásai		Kiugrás szállóernyővel
				Sikertelenül	Sikerrel	
Január	148	1	40	1	1	1
Február	83	—	36	6	3	1
Március	304	13	161	11	2	3
Április	479	4	173	4	3	11
Május	847	76	362	13	7	28
Június	1158	70	98	33	16	22

*

A fentiekben igyekeztem a cs. és kir. légjáró csapatok viszontagságaiban is dicső történetét egységes egészbe foglalni.

Úgy vélem, némi áttekintést sikerült erről nyujtanom, bár szép részleteit ilyen szűk keretben nem is érinthettem.

Tudom, hogy munkám nem hibátlan és nem teljes. Szolgáljon azonban mentségemül, hogy első kísérlet ezen a téren, s első talán azért, mert az idevonatkozó iratok nagy része elpusztult, s a fenti adatok is csak a legkülönbözőbb helyekről szinte egyenkint voltak összegyüjthetők.

Minde nehézségeken csak az a gondolat segített át, hogy a mult dicső tetteinek s életüket áldozó hőseinek némi emléket állítsak.

vitéz Madarász László.

Báró Lakos János
(1776—1843.)

Folyóiratunk multévi I. füzetében már megemlékeztünk egy elfelejtett tudós magyar katonáról. Gróf Karacsay Fedor ezredesről. Ezúttal egy másikról — Báró Lakos János tábornokról — kívánunk röviden szólani, aki szerencsésebb volt Karacsaynál, mert mind a hadsereg, mind az akkori magyar tudományos világ, kellően méltányolta érdemeit.

Lakos a sokoldalú, de mégse felületes emberek közül való s azoknak a kisszámú katonáknak egyike, akik éppen olyan elszánt, vitéz csapattisztek voltak, mint aminő kiválóaknak bizonyultak a haditudományok terén.

Egy szűkreszabott tárcacikk keretében képtelenség volna, egy hosszú emberélet minden fontosabb epizódját felsorolnunk; de úgy hisszük, hogy ez a rövid összefoglalás, amelyet itt adunk, eléggé tanusítja, hogy Lakos János nem volt hétköznapi tucatember s így megérdemli, hogy halála után 85 esztendővel is felújítsuk emlékét a mai nemzedék előtt.

1776 április havában született a veszprémmegyei Ajkán, ahol atyja — Ádám — lutheránus esperes volt.[1]

Középiskolai tanulmányait Pozsonyban és Sopronban elvégezvén, élethivatásául a katonai pályát választotta. 1793 októberében mint „ex propriis" hadapród állott be a cs. kir. 33. („Jellachich") gyalogezredbe s 1795-től 1821-ig minden háborúban részt vett. 1796-ban ezredsegédtiszt a 45. („Lattermann") gyalogezredben; majd főhadnagy a Munkácsy-féle (13.) könnyű zászlóaljban s 1799-ben Legnagonál, 1800-ban Novinál kitüntette magát. A zászlóaljnak 1801-ben történt feloszlatása után, újból a 45. gyalogezredhez tért vissza.

1805 november havában a vezérkarhoz helyezték át, amelynek 1806-ban bekövetkezett csökkentése után, a 27. („Strassoldo") gyalogezred állományába osztották be, de továbbra is vezérkari szolgálatra alkalmazták. 1809-ben vezérkari százados lett. Ebben az évben — április 16-án — olyan hősiesen viselte és annyira

[1] *Individuelle Conduite-Beschreibung:* 1828, 1834. *National- u. Dienst-Beschreibung:* 1835, 1836, 1842. (*Kriegs-Arch.-Wien,* Schriften Abt.)
Magyar Tudós Társaság évkönyvei: VII. 157. l.
Ujabbkori Ismeretek Tára: V. 180., 181. l.
Szinnyei: Magyar írók élete és munkái: VII. 667. l.
Hirtenfeld: Der Mil. Maria Theresien-Orden: II. 920. és k. l.
Wurzbach: Biogr. Lexicon des Kaiserthums Oesterreich: XIV. 10—12. l.

kitűntette magát Sacilenél, hogy annak alapján 1810-ben megkapta a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét, úgyszintén a bárói rangot is.[2]

Nem lehet feladatunk, hogy Lakos hőstettét, annak külső keretével, a sacilei ütközettel együtt, behatóan fejtegessük. Ennek leírása most nem idevaló. Mi ezúttal, a máshol is részletesen olvasható esemény helyett,[3] Lakosnak másik, kevésbbé ismert oldalával, tudományos és irodalmi működésével, óhajtunk inkább foglalkozni.

Már az imént mondottuk, hogy Lakos nemcsak vitéz, hanem tudós katona is volt és kiváló képességeit, sokféle alkalmazhatóságát, előljárói is teljes mértékben elismerték.

1828-ban kelt „Conduite-Beschreibung"-ja szerint — amelyet a későbbiek is megerősítenek — a mathematikában, erődítéstanban, földrajzban, történelemben és statisztikában nagyon jártas. Magyarul, németül, franciául, olaszul, horvátul és latinul beszél; jó előadóképessége van és jól fogalmaz.

Nagyon komoly, szerény, általánosan nagyrabecsült, tudományosan képzett ember. Sokoldalú katonai tudása, bő tapasztalása és helyes ítélőképessége van, minek következtében mindenféle állásban jó megfelelt.

Társas érintkezésben nagyon illedelmes, előljáróival szemben tisztelettudó, az alájarendeltekkel szemben komoly és szigorú.

Bárha vezérkari szolgálata következtében nagyon régen nem volt már a csapatnál, mint ezredparancsnok is jól megállotta a helyét. Csupán egy fogyatkozását látjuk 1834-i minősítésében, azt t. i. hogy rossz lóismerő volt. Ennek azonban se a gyalogságnál, se a vezérkarnál nem vallotta kárát.

Már mint a vezérkarhoz beosztott főhadnagy, Horvátország katonai földrajzán dolgozott 1807 és 1809 között, amit csak a háború kitörése szakított félbe. Ugyanilyen munkával foglalkozott 1810 és 1813 között — már mint aligazgató — a magyar Délvidéken és Erdélyben is.

Az 1813. év eseményei újból a harctérre szólították Lakost, aki ezúttal a Hessen-Homburg lovashadtest kötelékébe került. Ámde a hadjáratot nem küzdhette végig, mert augusztus 26-án, a drezdai csatában, lábát törte. Felépülvén, még ugyanabban az évben őrnagy lett, a vezérkari főnökség elnöki irodájában.

1815-ben előbb Ferdinánd főherceg tartalékhadtestében, majd az 1. hadtestben szolgált s az utóbbinak ideiglenes vezérkari főnöke is volt. Időközben ismét tudományos munkát végzett, amennyiben a Rajna-völgy várainak, továbbá a Vogesek szorosainak bejárását és leírását, valamint a Cassini-féle térkép kijavítását bízták reá.

1816—17-ben Felső-Ausztriában, a térképfelvételnél működött, mint aligazgató, majd 1818-ban — már mint igazgató — a tiroli és vorarlbergi térképezést vezette.

1819-ben hadtörténelmi munkára fogták Bécsben. 1821 ja-

[2] *Kriegs Archiv,* Wien: i. h.
[3] *Hirtenfeld:* i. h.
Wurzbach: i. h.

nuáriusában alezredes lett s résztvett a nápolyi hadjáratban. A cs. kir. megszállósereg kötelékében 1823 áprilisáig tartózkodott Nápolyban, ahol IV. Ferdinánd királytól a Szent György-rend lovagkeresztjét kapta.

Hazatérése után, a bécsi Hadi Levéltár hadtörténelmi osztályának élére állították. 1825-ben újra visszatért a földrajzi szakmához s 1827-ig Galicia és Erdély leírásával foglalkozott. 1827-ben a szlavoniai „Landesbeschreibungs-Abtheilung" igazgatója, 1829-ben pedig ezredes és a 15. sz. (2. székely) határőrgyalogezred parancsnoka lett. 1834-ben tábornokká nevezték ki; majd Brod, végül pedig Eszék várának volt a parancsnoka. 1843 június 28-án halt meg, 67 éves korában, katonáskodása ötvenedik évében.

Ez volna Lakos katonai pályafutásának vázlatos leírása, amelyből, rövidsége és hézagos volta ellenére is, egy nagytudású és éppen ezért sokféleképpen alkalmazható kiváló tisztet ismerhetünk meg.

Tudjuk, mert nem egy helyen olvashatjuk,[4] hogy Lakos a hadtudományi s többek között a hadtörténelmi irodalom terén is, sikerrel működött. Idevágó dolgozatai a Schels őrnagy szerkesztésében megjelent „Neue Militär-Zeitschrift"-ben láttak napvilágot. De azt, hogy mit írt — sajnos — nem állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal, mert ennek a folyóiratnak cikkei, abban az időben, nem árulták el a szerző nevét. A nyilvánosság elé nem került katonaföldrajzi és hadtörténelmi munkái — ha ugyan el nem kallódtak — alkalmasint a bécsi Hadi Levéltárban vannak.

Azonban Lakos nemcsak németül, hanem magyarul is írt. Sőt hozzátehetjük: szívesebben írt magyarul. Azt is érdemes tudnunk, hogy a magyar irodalom iránt megnyilvánult és holtáig tartott szeretete még diákkorából eredt. Ugyanis, a soproni lutheránus lyceumban, 1790-ben egy úgynevezett „Magyar Társaság", olyan önképzőkör-féle alakult, amelynek 1791-ben Lakos lett a „titoknoka".[5] A Társaság alapítója, a tudós Kis János,[6] Lakosnak életefogytáig leghívebb barátja volt. Ő hívta fel Kazinczy figyelmét Lakosra, aki már 1792-ben, tehát 16 éves korában, *„Hunyadi László"* című szomorújátékot írt, amelyet a Társaság ugyanabban az évben elő is adott.[7]

Nem lehet itt valami merőben értéktelen önképzőköri kísérletre gondolnunk; sőt azt kell hinnünk, hogy ez a tragédia, legalább is az akkori irodalmi viszonyokhoz képest, számottevő alkotás volt, mert 1794 október 13-án és november 10-én, továbbá 1807 december 30-án és 1808 február 15-én Pesten, 1812 decem-

[4] *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei:* i. h.
Szinnyei: i. h.
Hirtenfeld: i. h.
Wurzbach: i. h.

[5] *Kovács S.:* A soproni ev. lyceumi Magyar Társaság története (1790—1890.) 9. l.

[6] *Kis János,* theologiai doktor, később lutheránus superintendens és a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Született 1770 szept. 22-én, meghalt 1846 febr. 19-én.

[7] *Kovács:* i. m. 38. l.

ber 12-én és 1813 február 27-én pedig Kolozsvárott is előadták.[8]

Kazinczy, Kis János ajánlatára, már 1793-ban barátságába fogadta Lakost, akinek a magyar szépirodalom terén fényes jövőt jósolt. A legnagyobb figyelemmel és érdeklődéssel kísérte élete folyását s a hosszas háborúk alatt állandóan aggódott életéért. Kis Jánosnak írja 1801 november 21-én: „Hol a mi Lakosunk? nem esett-é el? Semmi hírét nem hallván, félek, hogy borostyánya elvirított, minekelőtte kifakadhatott. Kérlek, ne felejtsd el, ha írni fogsz, hogy élete eránt gondban vagyok."[9] Annál nagyobb örömmel hallja 1808-ban, hogy Lakos a későbbi veszedelmeket is szerencsésen túlélte s ebből az alkalomból írja, ugyancsak Kis Jánosnak, június 2-án: „Örülök, édes barátom, hogy Lakos felől valamit hallhatok ... Mondjad meg neki, hogy ha egymásnak meghalva látszunk is, őtet szívesen szeretem."[10]

Természetes, hogy Lakos a leghálásabb szeretettel és tisztelettel adózott nagynevű pártfogójának, amiről Kazinczynak írott s most másolatban a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában őrzött levelei is tanuskodnak.[11]

Azonban az a nagy reménység, amelyet Kazinczy Lakos magyar szépirodalmi működéséhez fűzött, nem vált valóra. Se sok ide-oda hányódással járó háborús szolgálata, se békebeli állandó és sokféle elfoglaltsága nem engedte, hogy tehetsége ezen a téren is úgy kifejlődjék, amint azt ő maga is szerette volna. Küzdött, főként eleinte, az irodalmi nyelv nehézségeivel. Kazinczy is mondja: „Lakos igen is hogy rosszul ír magyarul. De tüze szép s férfi lélek lakik benne."[12]

Lakos maga is érzi gyönge voltát s ezt el nem palástolható szomorúsággal írja meg, 1806 augusztus 24-én, Kazinczynak:

„Szent azon tűz és tikkadhatatlan, melly bennem mint gyermekbe, a haza literaturájához felgerjedt; de hátrálták annak kilobbanását a környülállások; .... ritkák voltak pihenő óráimba az oly pillantatok, mellyekbe a lélek magát az érdemesebb munkákra érezte. De hogy voltak, tanuji azon aprólékok mellyeket veled közlöttem."[13]

Majd 1816 november 9-én — szintén Kazinczynak — ezt írja:

„Engedd meg, Kedves Barátom, hogy azon meghitt hangon szólítsalak, melyre magad méltóztattál akkor, mikor életem még remény volt. Sok idő tölt azóta, de sajnálva érzem, hogy a valóság a várotnak meg nem felelt. Minden arra mutatott hajdan, hogy a hazai literaturának bennem új segédje támad. De életemnek neme, a nyugalomnak tőlem mindig messzeléte, nem engedték, hogy magamat úgy kimívelhettem vólna, a mint kinek kinek

[8] *Szinnyei:* i. h.
Bayer: A magyar drámairodalom története, I. 100. és 425. l.
[9] *Kazinczy* levelezése: II. 446. l.
[10] U. o. IV. 472. l.
[11] Zalakapolcs, 1802 márc. 3.; Graz, 1802 dec. 25., 1803 május 1., 1804 febr. 17., aug. 1.; Károlyváros, 1806 aug. 24.; Linz, 1816 nov. 9.
[12] *Levelezése:* III. 136. l.
[13] *Magyar Tudományos Akadémia* kézirattára.

szükséges, a ki azon szép ditsőségre számot tart. Nekem, kisded erőm tudásába, meg kell elégednem azon minden hazafival közös érdemmel, hogy hazámat szeretem s a literaturát, mint a haza magasztaltatásának főbb forrását tekintem... Magyarul írtam pedig, mert magyarul érzek és érzésemet földemmel megosztanom legboldogabb."[14]

Láthatjuk, hogy az a mag, amelyet a soproni evangelikus lyceum tanárai egykoron elvetettek, jó talajba hullott. Lakos, bár 30 évig szolgált a cs. kir. hadseregben, mindvégig ízig-vérig magyar maradt, anélkül, hogy megbánta volna azt a lépését, amidőn a katonai pályát választotta hivatásául.[15]

Kitartott azon, az 1815 után beállott mostoha előléptetési viszonyok között is. Nem követte honfitársaink legnagyobb részének példáját, akik a várakozásba s a békebeli szolgálatba beleunva, mint főhadnagyok, vagy kapitányok hagyták el a hadsereget, azt vetvén okul, hogy magyar ember ott nem boldogulhat. Lakos példája — amely korántse kivétel — nagyon alaposan cáfolja meg ezt az állítást. Félszázadra terjedő katonáskodása alatt soha le nem tagadta, vagy el nem hallgatta, sőt mindig büszkén hangoztatta magyar voltát. Magyar írókkal és tudósokkal társalgott és levelezett állandóan és mégis elérte a tábornoki rendfokozatot.

Erős magyar érzése csillan ki abból a verséből is, amellyel a nápolyi cs. kir. megszállósereg parancsnokát, a lotharingiai születésű, de a közöshadsereg huszárságánál teljesen elmagyarosodott Palotai báró (később gróf) Frimont János antrodocoi herceg, lovassági tábornokot üdvözli, abból az alkalomból, hogy megkapta a magyar indigenatust:[16]

„Frank nemes vér nemzett, szíved tett Magyarrá,
Magyar köntösidet sem idegen varrá:
Mert Magyar Huszárból Magyar Generális
Lettél, bár hazádra Lorraini valál is.
Magyar birtokos vagy, nyelved Magyarul szól,
Gyengéd Magyar karok ölelnek ha nyugszol.
Magyar híres sereg viseli Nevedet,
Magyar szent indulat emeli szívedet.
A Csillag seregnek mellyet visel mellyed,
Még egy szép gyémántját Magyar fénybe leljed.
Idvez légy! hogy kétszer egy országot nyertél,
Antrodoco Herczeg — polczra méltán léptél.
Érdem jutalmidon örvend a Magyar nép,
Mert hazafi szíved mindig eggy, mindig ép!"[17]

[14] *U. o.*

[15] Ezt is ugyanebből a levélből tudjuk meg, amelyben az akkor 40 éves Lakos, többek között ezt is írja:

„Major vagyok a General Stabnál. Carriert nem tettem, de a kereszt, melyet 1809-ben szerencsém vala megnyerni, kipótolja valamennyire a gyorsabb előmenetelt. Nem bántam meg, hogy katonává lettem, — sokat láttam, próbáltam, tanultam."

[16] 1825. — *Gyalókay:* Adatok Frimont életrajzához *(Hadtört. Közl.* 1915. évf. 213. és k. l.)

[17] *Nemzeti Múzeum* kézirattára: 650. Quart. Hung.

Lakos, bárha érezte és tudta, hogy mint szépíró sohase fog a magyar Parnassus halhatatlanjai közé juthatni, nem veszítette el a kedvét. Ha ideje engedte, örömest társalgott a múzsákkal. Számos verset írt,[18] sokat fordított is idegen nyelvekből,[19] de ezek — úgy látszik — nagyobbára el is vesztek.

Hosszas olaszországi tartózkodása és ott szerzett benyomásai adták az impulzust *„Vándor szünórái"* című munkájához, amelynek első kötete („Emlékezés Itáliára. Valóság és költemény") 1839-ben jelent meg Pesten. A „Nápolyi levelek" című második kötet azonban kéziratban maradt.[20]

1832 március 10-e emlékezetes dátum Lakos életében. A Magyar Tudományos Akadémia ezen a napon választotta őt tiszteleti tagjává. Ilyenformán sorrend szerint ő lett a harmadik azok között, akik mint aktív katonák jutottak az akadémiai tagsághoz.[21] Kétségtelen, hogy az Akadémia elsősorban a tudós katonát jutalmazta ezzel a választással s csak másodsorban a magyar szépírót, akinek önzetlen lelkesedése és buzgósága nem volt arányban az elért eredménnyel.

Úgy látszik, hogy az Akadémia, abban az időben, amikor Lakost is tagjává választotta, a magyar katonai irodalom megalapozását is egyik céljául tűzte ki. Erre vall az a körülmény, hogy még 1832-ben valamely katonai szakmunka megírására, vagy magyarra fordítására szólította fel Lakost, aki azonban pontosabban formulázott utasítást kér válaszában, „mert hiszen a katonai munkáknak sok ágazatjok van."[22] Ebből a levélből tudjuk meg azt is, hogy kézdivásárhelyi hosszú tartózkodása alatt, a székely nyelvjárás sajátságait kutatta. Azonban annak, hogy kapott-e valami határozott megbízást az imént említett katonai szakmunkára: az Akadémia kézirattárában nincs nyoma. Olvassuk ugyan, hogy a Magyar Tudós Társaságban „főleg a hadtudományi munkálatok körül hű részt vett",[23] de részleteket erről se tudunk.

1836-ban egy *„Emlékezés B. Tott Ferenczre"* című, tehát hadtörténelmi tárgyú, tanulmánya jelent meg a „Tudomány Tár"-ban, azonkívül pedig egy *„Székfalvy Ágnes"* című drámája maradt kéziratban.[24]

Lakos külsejét Csehy József írja le, 1806 április 12-én: „Ez a mi Lakosunk közép termetű, vállas, csontos legény. Harminc esztendősnek gondolhatom; feje nagy, sűrű kondor fekete hajú,

[18] *Magyar Tudós Társaság Évk.* i. h.

[19] Az a bizonyos *„Menyekzői dal"* című „arabs poéma", amelyre egyik levelében Kazinczy is hivatkozik (*Levelezése:* III. 222. l.), másolatban a Magyar Tud. Akadémia kézirattárában van.

[20] *Szinnyei:* i. h.

[21] Első volt Kiss Károly (1831 febr. 17.), a második Szontagh Gusztáv (1832 márc. 9.). Gróf Széchenyi István és Kisfaludy Sándor már nem volt aktív katona akkor, amikor az Akadémia tagjává lett.

[22] *Lakos* Döbrenteinek: Kézdi Vásárhely, 1832 május 19. (*Magy. Tud. Ak.* kézirattára.)

[23] *Magyar Tudós Társaság Évk.* i. h.

[24] *Szinnyei:* i. h.
Bayer: i. m. I. 173. és 422. l.

képe lapos barna, orcája piros, orra egy kevéssé fitos. Magatartása figyelmetes, díszes."[25]

Családot nem alapított; mindvégig agglegény maradt.[26]

A neki olyan kedvesemlékű soproni Magyar Társasággal éltefogytáig fenntartotta a kapcsolatot. Nevének ott mindenkor jó hangzása volt, amit az is tanusít, hogy 1837 tavaszán megjelent „Virágfűzér" című kiadványát, az egykori buzgó „titoknok" arcképével akarta díszíteni a Társaság. De az öreg katona nagy szerényen elhárította magától ezt a kitüntetést s így a könyv Kazinczy arcképével jelent meg.[27]

Mindhalálig tisztelet és hű ragaszkodás fűzte Lakost Kis Jánoshoz, aki élete alkonyán is örömest gondolt vissza, együtt töltött reménnyelteljes ifjúságuknak soproni szép napjaira. Ezeknek a vissza-visszatérő emlékezéseknek hatása alatt írja 1839-ben Lakosnak:

„Az öregségben, midőn a jelen kevés ujsággal gyönyörködtet s a jövendő kevés reménnyel bíztat, minden ember szeret ifjúsága szép örömeiről emlékezni. Én, ki egész életemben, mikor foglalatosságim engedék, örömest mulaték ideális világban, most hanyatló korom pihenő óráinak gyönyöreit is nem ritkán az által szaporítom, hogy az elmúlt kies napokra s ezek között barátságunk lefolyt idejére gyakran visszanézek. Néha soproni tanulóvá leszek, veled a tudományoknak, különösen a magyar literaturának szeretetében vetélkedem, a magyar írókat Kónyi Jánostól s Kartigám fordítójától egész Virágig s Kazinczyig tűzzel olvasom, a kis magyar társaságot alapítom, elmenetem után benned ennek hatalmas restaurátorát látom."[28]

* * *

„Embert barátjáról lehet megismerni", mondja a magyar példabeszéd. Lakost Kazinczyhoz és Kis Jánoshoz fűzte tántoríthatatlan igaz barátság, amire — ha rá nem szolgál — se az egyik, se a másik nem érdemesítette volna. Lakos nem is hozott reájuk szégyent soha. Mint katona, háborúban és békében egyaránt kiváló, mint magyar hazafi kifogástalan volt. Szépírói pályáján nem jutott fel az óhajtott magaslatra. De ha ezen a téren kisebbnek bizonyult is mint a katonain: előttünk — akik most száz, vagy még több év elmultával olvasgatjuk leveleit — egy fennkölt gondolkozású, ideális célokért küzdő igaz férfiú alakja bontakozik ki a multak homályából. Csupa szív, csupa lelkesedés, az irodalomnak szinte rajongó szeretete szól írásaiból lépten-nyomon.

A most annyira általános kíméletlen történtést és anyagias gondolkozást Lakos nem ismerte; olcsó, lármás sikerre nem vadászott soha. Amit földi pályafutásán elért, azt meg is szolgálta s így egy becsületes munkában eltöltött élet megnyugtató tudatával szállhatott sírjába. —*y*.

[25] *Kazinczy* levelezése: IV. 118. l.

[26] Maga írja 1816 nov. 9-én Kazinczynak: „Hymen nekem fáklyát nem gyujtott, ámbár már kétszer szint a meggyujtásnál állott." (*Magy. Tud. Ak.* kézirattára.) 1828 és 1842 közötti minősítő leírása szerint is nőtlen volt. (*Kriegs Arch. Wien:* i. h.)

[27] *Kovács S.:* i. m. 36. l.

[28] U. o. 49. l.

Gróf Bethlen Elek naplójegyzetei az 1809-i erdélyi nemesi fölkelésről.

(Második és befejező közlemény.)

A diaeta alatt a herceg velem gyakran dolgoztatott s az insurrectio dolgában sok előkészületet tettünk. Ugyannyira megnyertem volt bizodalmát, hogy a stabalisoknak való individuumokat is, akiket arra valóknak tartottam, velem feljegyeztette s ezen jegyzést a gubernátorral közölvén, e szerént proponálta Őfelségének őket s eszerént jött le a confirmatio is.

Eloszolván a diaeta, ki-ki sietett vármegyéjében. A készületeknek nagy hire indult meg legottan, de a dolog azonban lassan ment. A sok interesse, a permanens deputatioknak különböző principiumaik s különböző operatioik, a szokatlanság, a dolgok kimenetének (melyet mindennap lehetett reményleni) várása stb. a munkát nagyon késleltették. Őfelségétől az alatt szüntelen érkeztenek a Handbilletek, hogy siessen a herceg, mentől előbb induljon, s magát F. M. L. Merveldttel[1] coniungálja. A császár bizonyosan hitte még a herceg leindulásokat s most a diaeta után annál inkább, hogy az insurrectio készen állt, mert a gubernator s kancellarius az előbbi katona játékokat valóságos insurrectionak rajzolták le. Mindezeket látván a herceg, másfelől Catinellitől is szüntelen ijesztetvén, ki azt akarta, hogy a herceg a commandot tegye le s felmenni s ott az armadánál fényes rollét akart játszódni, felküldötte Woebert Őfelségéhez Komáromban, hogy mindenről szóval tegyen tudósítást, a környülállásokat mondja meg s további parancsolatait kérje ki. Woeber elindult augusztus 9-én, a herceg pedig velem, O'Donellel s Catinellivel 14-én útnak indult, hogy az országban széjjelnézvén, lássuk, a jurisdictiok mit csinálnak, s jelenlétünkkel sürgessük a készületeket.

14-én ebédre mentünk *Tordára* s ott a főispán gróf Teleki Domokosnál ebédelvén s a permanens deputatio munkáját megtekintvén, ugyanott az aranyosszéki főtiszttel gróf Nemes Józseffel is értekezvén, aznap tovább *Felvincznél* nem mehettünk. 15-én jókor *Nagyenyed*re mentünk, ott is a főispán gr. Haller Istvánnal végezvén, késő ebédre *Küküllővár*ra mentünk gróf Bethlen Józsefhez. 16-án reggel *Dicsőszentmárton*ba menvén s ott is mindent megvizsgálván, s gróf Haller Gáborral, a főispánnal, számotadván munkálkodásokról, ebédre jöttünk a szegény gutaütött bátyámhoz gróf Bethlen Lászlóhoz ebédre, s onnan hálni *Marosvásárhely*re. 17-én ott mulattunk. A főtiszt gróf Teleki Mihály ked-

[1] Gróf Merveldt Miksa, korábban követ az orosz császári udvarban.

vetlenségben lévén a szék előtt, a dolgok itt igen rosszul folytanak. Itt azért több igazitani való dolgunk volt. 18-án délután indultunk el lóháton Marosvásárhelyről, mentünk hálni *Erdőszentgyörgy*re a gróf Teleki Domonkos házához. 19-én ebédeltünk Macskássy Lajosnál *Szitáskeresztúr*on[2] s mentünk estvére *Székelyudvarhely*re, mind lóháton, ott bészállottunk a szék házához, a főtiszt br. Henter Antal urhoz. Itt még 20 falu nem akart lustrálni. Sietvén a herceg, innen írtunk a háromszéki főtisztnek gr. Mikes Zsigmondnak, s a csikinek Sándor Mihály urnak s tőllek tudósitásaikat békivántuk az iránt, hogy 1. mennyire mentek az insurrectioval? 2. melyek az akadályok s hogy lehetne ezeket elhárítani? 3. hány lovas, hány gyalog lesz? mikorra lesznek készen? Ezen kérdések szerént folyt mindenütt a visitatio is.

20-án délután mentünk Udvarhelyről *Kőhalom*ba. Onnan 21-én ebédre *Fogaras*ban. Itt kész teritett hosszu asztalt találtunk az arendás udvarban, ahová szállitottanak. Végire járván a dolognak, hát a főkapitány Bisztray József minden krétit-plétit ebédre hivott volt s amidőn mondottam néki, hogy a meg nem eshetik, mert az etiquette szerént egy erzherceg nem ehetik mással, csak születésbeli emberrel, s katonatiszttel, s rendre vettem a hosszu listát, mindegyikre azt felelte: „Az Istenért, ez ugyan jó nemzetség, hiszem e nékem is apámról (vagy anyámról) atyámfia!" Nagy munkával lehetett a méltóságos főkapitány urnak (ki egy oláh arany váltónak a fia), vagy két atyafiát a listából kihuzatnom.

A felsőfejérvármegyei főispány Türy László úr is itt lévén, ki a diaetán is alattomba szüntelen mesterkedett, egy escadron lovasságot oda concentráltatott, melyeket délután a fogarasi escadronnal együtt Pál testvéröcsém igen jól exerciroztatott. A herceg nagyon örvendett, hogy ez első kész insurgenseket látta s az öcsémet igen nagyon megdicsérte, de az öcsém méltán tartván tőlle, hogy a herceg megcsalattatásából nagyobb rossz következik, mint emberséges ember magyarán megmondotta a hercegnek, hogy ezen felsőfejéri escadronból, (mely most mind a legtehetősebb emberekből állott), négynél több nem fog insurgálni. Ezen a herceg nagyon felindult s a főispány Türyt, ki különben is notatus ember volt, erőssen lepirongatta, ki ezért sokakkal együtt, kik ott magokat mutogatták, megengesztelhetetlen ellenségévé vált az öcsémnek.

Egy compania Fogaras-vidéki gyalogság is még ugyan mundirozatlan, de ki volt rukkolva. Itt a vár teli volt francia rabokkal, kik jóllehet bizonyosan nem volt rosszabbul állapotjok, mint a mienkeknek francia rabságba, szüntelen panaszolkodtanak s a hercegnek alkalmatlankodtak.

22-én ebédre mentünk *Freck*re, hová a br. Bruckenthal József házához előnkbe jöttek a Commendirozó, a thesaurarius gr. Bethlen József és a nationis comes Br. Bruckenthal Mihály. Estvére jöttünk *Szeben*be s szállottunk a Br. Bruckenthal József házához.

Azt az attentiot, mellyel a comes a herceget nemcsak Sze-

[2] Most Székelykeresztúr.

benbe fogadta, hanem minden szász helységbe s legalább való szász faluban is fogadtatta, leirni nem lehet. Egyik falu határától a másikig mindenütt 12—20 hosszú bundás szász kisérte szekereinket, a faluk közepén az öregek, gyermekek a pappal együtt csinosan felöltözve vártanak s a pap beszédével beneventált. Városoknál a határ szélén a magistratus acceptált, uniformirozott lovas polgárok mentek a szekér előtt, az uniformirozott gyalog városiak a piacon felmarschirozva vártanak, ágyúztak, harangoztak, vivatot kiáltottak stb. Szebenben annál fényesebben volt a fogadás.

23-án ebédeltünk a Commendirozónál, vacsoráltunk gr. Bethlen Józsefnél, megnéztük a casarmát, a szász oskolát, a nemzeti archivumot, különösen pedig Bruckenthal volt gubernator gyűjteményét, melynek jobb móddal való megmutatására a comes a szász püspöket béhivatta s a tudós abbé Ederrel odarendelte, kik az Erzhercegnek itt kimutatott tudományán, mindenbe, kivált a numismaticában eléggé nem bámulhattak, az Erzherceg is ellenben ezen gyűjteményeket, kivált a régi pénzbeli ritkaságokat előre nem is képzelhette.

24-e egy volt legszebb napjai közzül életemnek. Jókor megindulván a commendirozó, thesaurarius és comes társaságokba, mentünk a Verestoronyhoz, onnan el a határig, s meg vissza ebédre a Verestoronyhoz. A szép út és idő ezen gyönyörű tájékot még kellemetesebbé tették. Egy nagy gondolatlanságot csináltunk azonban ez nap; ugyanis hire már előre elment volt, hogy melyik nap fog a Herceg idejönni, a hely mindenütt nagyon szoros, katonaság egyéb hat golyvás invalidus oláh katonánál a szélen nem volt, a muszkával már Lengyelországban az ellenségeskedés kiütött, mi mégis magunkra a határ szélén megállottunk. Szemben hat kozák volt a patakon túl lóháton, a Herceg a tisztet a commendirozóval általkiáltatta; e volt egy B. Geismar nevű hadnagy, aki azelőtt nálunk a Deutschmeister regimentjébe szolgált, hessencasseli fi. Ez általjövén hosszasan beszélgetett a Herceggel; ha valami maga vető ember lett volna, mindnyájunkat csak tizenkettőd magával is elfoghatott volna s keservesen megadtuk volna az ujságon való kapás árát. A Verestoronytól mentünk délután *Disznód*ra. Itt a falu tisztes öregjei a falun kívül köszöntöttenek, a piacon egyfelől a fiú, másfelől a leánygyermekek mind igen csinosan öltözve, Leszállván, egynéhány házhoz bémentünk s a posztócsinálás minden munkáját kezdetitől fogva végig megnéztük. Valóban szégyenlettem, hogy hazafi létemre ezen industriosus helyet soha még meg nem néztem volt, mert ezeknek szorgalmatosságokat s rendeket amig nem látja az ember, képzelni elégtelen. Ugy tetszik, hogy az industria lelke megszállotta ezen helységet, mert amint a szebeni archivumból megtetszik, ez előtt 300 esztendőkkel mind kaszacsinálók lakták ezt a falut s most ily egészlen külömböző ágára adták magokat az industriának. Az egy posztó most többet hajt bé 800.000 Rh. forintnál nékiek esztendőnként. Bár tizenkét ilyen faluval dicsekedhetnénk szegény Hazánkba! Estve innen visszatértünk Szebenben, hol a comesnél igen szépen kivilágosított kertjébe vigan vacsoráltunk.

25-én megindulván jöttünk *Oláh-Piánba* s ott az aranymosást megnéztük; előttünk mostanak egy akkora darab kővel elegy aranyat, mint egy kis dió, úgy hogy az Erzherceg sokáig kételkedett, hogy csak belélopták ezt a darabot.

26-án ebédre mentünk *Vajdahunyadra*, hol a kastélyt, ezen gyönyörű nemzeti régiséget, azután a hámorokat, különösen a most kezdődött kardvas csinálást megvizsgálván, jöttünk délyestve Dévára. Itt egy osztály nemesség a városon kívül felmarschirozva várt, kiknek különböző gyakorlásaikban a Herceg késő estvig gyönyörködött.

27-én kijött, hogy ez az osztály is csak szemfényvesztésre volt kiállítva s a főispány gr. Bethlen László és az öregebb főbíró Lázár János betegsége miatt a 2-ik főbíró Barcsay László administrálván a vármegyét s az insurrectio dolgát felette hidegen folytatván, itt is minden irásokat megvizsgáltunk s a főbíró Barcsayt a herceg nagyon lepirongatta. Délután még hosszasan exerciroztatta a Herceg a divisiót s későn estve értünk setétbe *Szászvárosra* s a br. Bánffy László házához szállottunk.

28-án jöttünk ebédre *Károlyvárra*[3] s onnan estvére *Nagyenyedre*. Itt láttuk a legelső igaz kezdetét az insurrectionak. Ez a vármegye, mely diaeta előtt semmit sem akart tudni az insurrectióról, mint törvénytelenségről, két derék főbírája Sárpataky György s Pávay Elek és a permanens deputatio praesesse gr. Nemes Ádám igyekezetük által minden más iurisdictiokat a valóságban megelőzött. A Hercegnek is és méltán, itt tapasztaltam legelső s legnagyobb megelégedését.

29-én visszaérkeztünk Kolosvárra s előttünk egy órával érkezett volt meg Woeber is Komáromból. A császár nagyon neheztelt a sok akadályokért s késedelemért s az insurrectio mentől előbbi kiállását Handbillétje által a gubernátornak is keményen parancsolta. Egyszersmind a Herceg commandója alá bizta a még itt lévő s ujonnan felállított regularis katonaságot is oly rendeléssel, hogy ezzel s az insurrectioval késedelem nélkül induljon Lengyelország felé.

Ez az út a Hercegnek igen hasznos volt. Ezen környülállások között volt legjobb módja neki az országgal, sőt az individuumokkal is megesmerkedni. Az insurrectio is bizonyosan legalább egy hónappal későbbre állott volna ki, ha ezt az útat a Herceg nem tette volna. Az ujságokat koholó s értetlen emberek ezen útról is sokat beszéllettek; így p. o. Udvarhelyszékin a renitens faluk közzül sokan menvén keresztül, mind lóháton, sok nemesség kisérésével, ott azt beszélették, hogy e nem herceg, csak az urak öltöztették fel s jártatják ottan, hogy őket ijeszgessék stb.

Woeber az én resolutiomat is lehozván, a Herceg eddig tett fáradozásomat igen kegyesen megköszönte s mondotta, hogy őfelségétől engemet kikért s kinyert s igen örvendi, hogy már együtt maradhatunk. Meg kell még jegyezni, hogy a fenn említett pontokra mindenütt, ahol személyesen is voltunk, irásba kívánta bé az Erzherceg a főtisztektől declaratiojokat, mely különösen a

[3] Gyulafehérvárra.

számra nézve igen nagyon külömbözött az azután valósággal kiállottak számától.

Szept. 9-én érkezett egy Leibhadnagya a Hercegnek a primás halála hirével, mely csapás annál véletlenebb volt, mivel Woeber fenn létében őtet gyógyulófélben s veszedelmen kívül hagyta volt. Az Erzherceg keserűségét képzelni sem lehet, mindnyájan rajta is megijedtünk. Méltó is volt szomorúsága, mert a primás volt az, aki a testvéreket egymás között s különösen a császárral egybekapcsolta; igen nagyeszű, szép maga alkalmaztatású s vig iffiú úr lévén, mindeneknek szivét meghódolta. Egy kevéssé indulatos is volt, de ezzel soha kárt nem tett, sőt gyakran hasznot, mert féltenek haragjától. Magyarország is véghetetlent vesztett halálába. Tulajdon jó szivinek lett áldozatja; az ispotályokat gyakran látogatván, ott kapott nyavalyája ölte meg. Életében gyengék voltak a nervussai, gyakran jött reá valami nyavalyatörés forma ájulás, melybe napokat feküdt. A háza első kikészittése, jószágainak rövid birtoka, bős adakozási s különösen az insurrectio, melyben egész huszárregimentet állított, annyi adósságba keverték, hogy testvérei az örökséghez nem is nyultanak, hanem a császár vette által mind a hagyományt, mind az adósságot. A Herceg requiemet tartatott neki a piaristáknál s 13-án elindult Woeberrel édes anyja vigasztalására, ki ekkor Terebesen Kassa táján mulatott s 19-én szerencsésen visszaérkezett Kolosvárra.

Megérkezésével kapta a Kollowrath levelét, melyben irja, hogy őfelsége 7-én költ Handbilletjébe minden Erdélybe s Bukovinába lévő hadierőnek, az insurrectiot is beleértve, főcommendóját néki adták által. Ez a Catinelli sugorlásinak volt következése; ő iratott a Herceggel őfelségének, hogy az insurrectio akadályait bajoson háríthatja el. Én legottan megijedtem, hogy így az insurrectiobol semmi sem lehet. Féltem, hogy az emberek kapva fognak kapni az alkalmatosságon, hogy törvényesen engedetlenkedhessenek. Az Erzherceg ezen hadra ország generálissa, mind a császár ennek nevezte ki, mind az ország ennek hivta meg. Csudálatosnak is tetszett, hogy Kollowrath a Handbillet mássát el nem küldötte. Ilyen környülállásokban azt kértem a hercegtől, s Woeber is hiven secundált, hogy ezen Kollowrath levelét legottan küldjük fel Őfelségének s irja meg a herceg, hogy minthogy eszerént ezentúl Kollowrath az előljárója, maga tudósitásait többé egyenesen a császárnak egyenesen (igy!) nem küldheti, hanem minden jelentést a Commendirozónak tészen meg, amint a szolgálat rendi hozza magával. Ha ezen tanácsot a herceg követte volna, melyet csak Catinelli disputált el, a dolog idején kitálalódott s minden máskép folyt volna; mert hogy a császárnak nem a volt a célja, amit Kollowrath magyarázott, azt bizonyosan tudtam, s azután meg is tetszett. Kollowrath pedig csak a hadi lábi fizetésre vágyott s Bánffy gondolta, hogy vele könnyebben bánik, mint a császár sógorával. Azt igérvén Kollowrath, hogy egynéhány nap mulva maga eljön Kolozsvárra, ezt a herceg a Catinelli tanácsára meg akarta előbb várni s a Handbilliétet megnézni, minekelőtte valami lépést tenne. Azt pedig előre lehetett látni, hogy szembe másként adódnak elő a dolgok, s a herceg becsülete megsértődését elfelejt-

vén, csak a maga könnyebbülését fogja látni az egész dologban. Úgy is lett. Kollowrath eljött s a gubernátorral és a centrális commissioval ülést akart tartani, de még az ülés előtt általlátván, hogy bajosan egyezhetnek, mindketten a herceghez folyamodtanak, őtet is odakérték s ő legottan meg is jelent. Itt csak arról volt végzés, hogy a két szász bataillon, a Felső Fejérből s szászokból álló lovasosztály, melyet a testvéröcsém Pál commendirozott, Talmácson a generális Novák, a második gyalog- és második lovasregimentek Enyeden a generális Kerekes, az első és harmadik lovasregiment a talmácsi division kivül, az első gyalogregiment és a harmadik gyalogregiment első bataillonja (a Marosszékiek) Dés és Beszterce körül gyüljenek a generális Bánffy brigádája alatt, a fővezérség a Commendirozóé légyen s a generális Bánffy és Kerekes brigádái formálják a herceg divisioját. Ez azután megint megváltozott, mert a császár egy ujabb 30-ik Oct. költ Handbilliétjiben keményen lepirongatta Kollowrathot, hogy miért érthette oly balul az Ófelsége parancsolatját s az egész insurrectio commandoját a hercegnek visszaadta. Ugyanezen ülésben a regimenteknek következendő elosztások állittatott meg:

1. gyalog: Kolozs-, Belsőszolnok-, Doboka-, Kővár-, Középszolnok-, Kraszna.

2. gyalog: Torda-, Küküllő-, Aranyos-, Udvarhely-, Fogaras-, Alsó-Fejér-, Zaránd- és Hunyad.

3. gyalog: Maros- és a szász nemzet két bataillonja.

1. lovas: Középszolnok-, Kraszna-, Kolozs-, Torda-, Doboka-, Belső-Szolnok.

2. lovas: Alsó Fejér-, Aranyos-, Udvarhely-, Zaránd-, Hunyad.

3. Lovas: Felső-Fejér-, a szász escadron, Maros-, Csik-, Küküllő-, Fogaras-, Háromszék.

Az insurrectio egybegyülésének terminussa szeptember végére hangoztatván, az Erzherceg is késedelmezni nem akart s október első napján Kolozsvárról mindenestől megindultunk s jöttünk Désre. Szamosujvártt szinte kitörtük a herceggel nyakunkat, mert az örmény lovak háromszor kaptanak el. A herceg szállott Désen a báró Henter Antal házaihoz. Désen majd semmit sem találtunk. Báró Domokos Antal obester volt az interimális brigadiros, lovasság helybe volt a kolosi divisio, Őrben a tordai lovas divisio, Rettegen a krasznai escadron. Gyalogság a kolozs-vármegyei s a belsőszolnokinak egy része, Kővár vidékéről igen kevés, mert éppen azelőtt való nap tisztjeiket megtámadták s nagyobb részek hazaszökött. Azután két nappal érkezett a doboka-vármegyei escadron s három compania jól kikészitve, a krasznai gyalogság, melynek száma papiroson 252 volt, csaknem mezitelen. A doboka-vármegyei gyalogság is, minekutánna negyedik mustrát tartottunk, nagyobb részén elszökött, a krasznaiból pedig csupán öt maradott. Ekkor gyült meg nagyon a bajom. Catinelli szüntelen erőltette a herceget, hogy példáért lőtessen agyon a desertorokból, én szüntelen csendesitettem, s végre Catinellivel a herceg előtt halálosan egybeveszvén, a dolgot odahajtottam, hogy mindenféle a jurisdictioknak, különösen a gubernatornak s Commen-

dirozónak irjanak, magunk pedig a néppel mentől előbb menjünk Besztercére, hol mindnyájan hazájoktól távolabb lévén, bajosabban szökhetnek.

E szerént Désről megindultunk október 9-én. A Major Balogh Ádám osztálya, mely Dobokából s Belső Szolnokból állott, holmi igazitásokért Désen, a krasznai escadron pedig, hogy megvárja a középszolnokit, mellyel egy osztályt formált, Rettegen maradott. Torda Felőrből 10- én indult. Mi a gyalogságot meg nem várván, a kolozsvármegyei osztállyal reggel lóháton megindultunk. Az egy sánta olosz jött szekéren, O'Donell rosszul lévén, Kolozsvárra bément volt. Ebédre jöttünk Bethlenben a mi házunkhoz, hol az édesanyám igen nagy örömmel fogadván a herceget, egy vig, kellemetes napot töltöttünk. Estve felé a gyalogságnak is egy része megérkezett, de indulásokkor nagy lárma lévén, Désen nagyobb része elszökött, a belső-szolnok-vármegyeiek eloszlottak, ugy, hogy alig volt Bethlenbe 150 ember. 10-én reggel 9 órakor Bethlenből megint lóháton megindultunk. Eznap szinte egy néhányszor szerencsétlenül járt a herceg. Legelőbb is a kevés gyalogság a Bethlen Ferenc udvara előtt felmasirozván s a herceg egy Wesselényi ménességből való oskolás lovon ülvén, ez a fegyvertől s dobtól megijedett, s véghetetlen hányást s ágoskodást tett. Hiában hozattuk elő a vezetéket, mert csak a lovon maradott s végtére mégis odavitte, ahová akarta. Balázsfalvánál megint ugyanazon lóval elesett. Végre Szépnyirnél egy farkast találtunk, melyet az emberek kergettek, ekkor a vezetéket előhozatta, egy szürke igen jól futó mecklenburgi lovat, (melyet a Szent László király lova után Zugnak nevezett), ezen lován utána ered a farkasnak. Én sokáig nem kisértem, mert rossz lovas is vagyok, a lovam is gyenge hátulju lévén, benne sem biztam. De a herceg hegyen-völgyön vágtatva a farkas inába. Woeber mindenütt utána. A herceg a farkast béérte, a kardjával megvágta, farkas felfordult, a ló is reá lépett, de hirtelen felszökvén a farkas, egy posványos helyen keresztülment. A herceg jól látta, hogy a hely seppedékes, még Woebernek kiáltotta, hogy vigyázzon magára s mégis utánna vágtat s Woeber a herceg után. Itt a posványba mind a kettőnek lova belésülyedett, kivált Woebert a herceg alig tudta kihuzni, mert a ló is rá esett s jól bényomta volt. Ő tiszta sár lévén, őtet ott is hagytuk s a herceggel ketten béérkeztünk Besztercére, hol a hercegnek szállásul a tanácsház volt rendelve.

Besztercén s körül bétaláltuk a háromszéki, küküllővármegyei s fogarasvidéki escadront. Azután gyültenek a többi is apródonként oda. Itt az egy Obester báró Szentkereszty Sámuel, volt szolgált tiszt, ez is megbetegedett. Se generális Bánffy, se az első lovasregiment Obestere báró Wesselényi István, se az első gyalogregiment commendánsa Obristlieutenant Récsey nem érkeztenek volt még meg, s a legnagyobb rendetlenségbe lévén minden, nekem kellett mindent igazitnom, mindenre vigyáznom, egyszóval az egész organisatiot kezdenem, folytatnom, ugy hogy éjjel-nappal nyugtom nem volt, mindaddig, mig Generalis Bánffy, sőt mig még utánna 10 nappal az adjutánsa meg nem érkezett, mert azon 10 nap alatt is barátságból mindent én vittem.

Ifjabb gróf Bánffy György, a gubernátor nagyobbik fia, hat héti oberstersége után a herceg közbenvetésére, mint generalis az erdélyi insurrectiohoz tétetett. Október 12-én végre Besztercére jött, de nem hogy szolgálatja mellé álljon, hanem csak hogy az öccsével Józseffel együtt a herceg nevenapját köszöntse. A herceg pedig az efféle gratulációknak megesküdt ellensége. Nekem mindjárt mondván, hogy még délután el akar menni, eleget kértem, hogy bár egy hétig még maradjon, s látván, hogy teljességgel nem akar, Woeberrel együtt, kivel örökké azon törekedtünk, hogy a herceg és gubernátor között a harmoniát fenntartsuk, kértük a herceget, hogy mondja meg kurtán neki, hogy el nem bocsátja. A herceg csak elnyelte a haragját, s mentől inkább nem szóllott, annál inkább bosszankodott. Bánffy pedig délután elment. Catinelli még jobban ingerlette a herceget. Ugyanezen gratuláció alkalmatosságával egy scena a herceg és gubernátor között el kezdett s Catinelli által szüntelen élesztett ellenkezést nagyon nevelte. Az Erzherceg ugyanis Generális Bánffynak panaszolván, hogy a gubernium nem elég szemesen vigyázott az insurrectio kiállítására, a permanens deputáció munkáit, melyekben annyi az exemptio, máig is meg nem vizsgálta stb. Bánffy József két izben is kettévágta az Erzherceg beszédjét s a guberniumot mentette s dicsérte. A herceg az első belészólásra elfordult s ezzel egy okos ember előtt kedvetlenségét eléggé kijelentette, de a szegény együgyü József ezt nem értvén, másodszor is belévágtat s ekkor a herceg is (ami idegenek előtt ritkán történik) kijött flegmájából, s azt mondotta igen hercegi hangon: „Ein Graf Josef Bánffy kann mich nicht dozieren." Bánffy József tehát, aki ostobasága mellett nagyon kevély, nagy méreggel ment el s kétség nélkül szüleinek ezen történetet keservesen megpanaszolta. Generalis Bánffy nyolc napi szabadság helyett visszatért október 29-én, midőn már a békesség hirit vettük volt. Az alatt a herceg zugolódott, a Commendirozótól a parancsolatok Bánffyhoz érkeztek s ott hevertek, nekünk minden 10 nap egyenesen a császárhoz kellett rapportot küldenünk, melybe a brigadiros mindég „abwesend"-nek tétetett fel. Megérkezvén, ugyancsak látta a herceg, hogy hivatalát jól érti, jól folytatja s becsülni, sőt szeretni kezdette. Nekünk Woeberrel parancsolta, hogy mig lovai megérkeznek, kináljuk meg a herceg lovaival s minden héten kétszer legalább hivjuk ebédre. Mi mindezt megtettük, de se a lovakat nem acceptálta, se többször egyszernél ebédre el nem jött. Eleget kértük, sőt valósággal egyben is vesztem vele, mert a herceg mindenkor, mikor vendégek voltanak, kérdette: hol Bánffy? s mindenkor hazudnunk kellett valamit; de ő erre nem hajtott, mindenben ugy viselte magát, hogy truccolni láttatott. Utoljára a herceg is észrevette s megparancsolta, hogy többé ebédre ne hivjuk, de mégis az ő szelid jó lelke haragot rá nem tartott, annál inkább, mivel szolgálatjába hibát nem lehetett kapni, s igen nagy szorgalmatossággal igyekezett s képtelenség is, hogy rövid idő alatt mit csinált a tanulatlan népből.

A gubernátor pedig szüntelen ujjat vont a herceggel. Midőn udvarhelyi utjából, ahová ment volt, hogy a renitens falukat ész-

rehozza, visszajött, azt mondotta a hercegnek, hogy a székelyek inkább kivánnának idegen tiszteket, mint földieket. Ez a szó, s hozzá tévén annak is megfontolását, hogy szolgált s a katonaszolgálatot értő tisztek teljességgel nem voltanak, arra bírták a herceget, hogy a gubernátorral egyetértve, kérne Őfelségétől az armadától 30 tisztet, 10-et a lovassághoz, s 20-at a gyalogsághoz. Midőn Őfelségétől a válasz megérkezett, s ebben a tisztek ki is neveztettek, azt irja a gubernátor 26-ik októberi nótájában, hogy ezekkel egyebet nem tehet, hanem őket a permanens deputationak fogja ajánlani. Ez annál csudásabb volt, mivel ezek a császártól csupán csak tanitani commandiroztattak, s nyilván meg volt parancsolva, hogy ezek Standba ne vétessenek. A stabális tisztekkel is ilyenformán bánt. Ugyanis az ország végzése az volt ugyan, hogy a stabálisokat a gubernium az ország generálisával együtt válassza, de meggondolván a herceg azt, hogy majd az insurrectio reguláris katonasággal együtt szolgál s ott a császári stabálisok soha a guberniumtól tetteket pajtásoknak nem esmérik, s ebből teménytelen civódás származik, a gubernátorral ugy végzett, hogy a stabálisok Őfelséginek proponáltassanak s onnan neveztessenek ki. Amint feljebb is emlitém, én irtam a Vorschlagot, melyet az Erzherceg közölvén a gubernátorral, Őfelségének felküldött. Minekelőtte pedig a resolutio lejött volna, a gubernátor a centralis commissioval a stabálisokat resolválja. Ezek között is gróf Lázár Lajost, egy szolgált derék tisztet, kit a herceg proponált volt, kihágy mint részegest, s helyibe gróf Lázár Józsefet, ki első feleségét s a mostaninak első urát megétette, kinevezi. Báró Wesselényi oberstert s Obristlieutenant Récseyt Őfelsége a herceg kérésére resolválta s midőn ezt tudtára adtuk, azt felelte, hogy ezen két stabális tisztet mindaddig nem resolválhatja, mig meg nem tudja, hogy Őfelsége őket az armadától elereszteté-é? Egyszóval teménytelen izgágákat inditott s mégis volt s van elég rossz ember, ki a herceget s még több, aki engem vádolt, mintha az Erzherceget én ingerlettem volna, pedig az Isten bizonyságom, hogy sokszor csendesitettem és sok érdemlett kedvetlenséget a gubernátor fejétől elháritottam. Bezzeg a lelki-testi barátja Kollowrath nem kimélte, ugy mint a herceg. A fennemlitett 26. októberi nótáját is az idegen tisztek eránt neki küldötte volt. Kollowrath mindjárt copiában a herceggel közlötte, s irt egy privát levelet mellette, melyben a gubernátorra keservesen panaszolt, csak hogy rebellisnek nem irta, egyszersmind pedig jelzette, hogy az originális nótát Őfelségének küldötte fel egyenesen. Lehet képzelni, hogy Őfelsége azt micsoda indulattal vehette!

A besztercei brigáda gyüldegélt s mundurját, fegyverét megigazittatván, s szorgalmatosan gyakoroltatván, reménység felett formálta magát, kiváltképpen a marosszéki négy compagnia, a harmadik lovasregiment s leginkább abban a háromszéki escadron. Hibáztanak még a középszolnoki lovasság s gyalogság, kik november végén érkeztenek meg, Maros- és Háromszéknek egy-egy escadronja, Marosszékről két compagnia. A marosszékiek decemberbe mind bérukkoltak, de a háromszéki második escadron egészlen otthon maradott. Desertorok is még mind sokan volta-

nak, kivált a doboka-vármegyei gyalogságból, a kraszna-vármegyei gyalogság közül pedig egy procuratorból lett kapitányon s egy hadnagyon kivül még mind az az öt közember volt. Ugy hogy az insurrectio effectivus statussa volt a 30-ik októberben Őfelségéhez küldött 10 napi rapport szerént:

A Bánffy brigádája: lovas		1229
gyalog		2218
összesen		3517
A Kerekesé mindösszve		1000
Nováké, szász gyalogság		2000
Felsőfejéri és szász lovasság		278
	mindösszve	6795

Meg kell itt jegyezni, hogy a generalis Kerekes brigádájából a hunyad-, zarándvármegyei s fogaras-vidéki gyalogságnak nagyobb része elszökött. Udvarhelyszék pedig még bé nem rukkolt volt. Az utolsók közül két compagnia jött később le Enyedre, két véghetetlen hiányos compagnia s egy erős osztály lovasság, midőn a Kerekes brigádáját Marosvásárhelyre hozattuk, s magunk is jelen voltunk, decemberben rukkolt bé. Amikor pedig Udvarhelytt voltunk, s 40 renitens falun kivül, kik azután lustráltanak, volt már lovas 405, gyalog mintegy 1600 lustrálva, s készülőfélben, amint ezt a főtiszt irásban is béadta. A császárnak gyakor parancsolatjára ugy végezte volt el már a herceg magában, hogy november közepén induljunk bé a Bánffy s Kerekes brigádáival Bukovinába. Merweldt is szüntelen sürgette menetelünket, de különösen Catinelli által, kit az Erzherceg szeptember elején hozzá béküldött volt s kinek Merweldt a sok complimentekkel a fejét még jobban elfacsarta s reménylette, hogy ott mind a herceg, mind Merweldt az ő kormánya alatt lévén, annál jobban tündökölhetik.

Október 28-ika délbe dolgaimat végezvén, bémenyek a herceghez Woeberrel együtt. O'Donell beteg volt szállásán s csak Catinelli volt benn s ott négyen beszélgetvén a környülállásokról, én az ablaknál ültem, s látom, hogy egy kurir érkezett. Mindjárt kimenvén s leveleit elvévén, béviszem a herceghez, ki alig tekintvén belé az első levélbe, mindjárt felkiált, hogy: „Békesség van!" A kurirt az édesanyja Beatrix hercegasszony küldötte Nagyváradról, s a békesség pontjait mind meg nem irván, annál nagyobb volt örömünk. A herceg mindjárt parancsolta, hogy küldjünk Merweldthez a hirrel kurirt s hirtelen megirván a levelet, egy marosszéki lovas főhadnagy Barátosi nevüt küldöttem legottan Stanislowba, ahol akkor volt a Merweldt hadi kvártélya. A békesség hirit azonban titokban tartottuk. Reménylettük ugyancsak az insurrectio mentől előbb eloszlatásáról való parancsolatot.

November első napján Kollowrath az Őfelsége Handbilliétjit közlötte, melyben irja a császár, hogy a békességet megkötötte, a pontokat nemsokára közleni fogja, de egyszersmind parancsolja, hogy minden katonai készületek maradjanak a magok folyamatjokban. November 3-ikán a Commendirozó a békesség pontjait

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR KÖNYVTÁRA.

közlötte s ezekből láttuk legelőbb, mely káros és mely gyalázatos a békesség.

November 7-ikén érkezett Őfelségének egy október 30-án költ Handbilliétja a herceghez, melyben irja, hogy az insurrectio késedelmét nehezen veszi, ennek rendben hozását sietteti s egyszersmind tudtára adja a hercegnek, hogy ugyanaz nap ezek aránt a gubernátorra is keményen reáparancsolt s a herceg commandója alá bizza az egész insurrectiot a talmácsi brigádával együtt s nem képzelheti, Kollowrath hogy magyarázhatta félre a 7. septemberi Handbilliétet. Ezen az Erzhercegnek szóló Handbilliét a gubernátoréba volt zárva, s ő küldötte estaffettaliter a hercegnek Besztercére, anélkül, hogy egy szót is irt volna mellette.

Csudálatos dolog, hogy az ország rendjei az egyházi nemességet az adó alól articulariter ki akarván venni, akkor ezen articulus confirmatiojáért (midőn a környülállások legkritikusabbak voltanak s bizonyosan könnyen megnyerhették volna) kurirt akartanak Őfelségéhez küldeni s a gubernátor tanácsára ezen céljokról lemondottak. A várt confirmatio meg nem érkezvén, október vége felé consiliárius gróf Mikes Jánost a gubernátor felküldötte Őfelségéhez, aki november 2-án érkezett meg Tatában, hol Őfelsége akkor mulatott. Már a békesség meg volt kötve, a császár az insurrectio késedelmével disgustálva, amint a gubernátornak irt Handbillietből megtetszik, ujabb feladásokkal megbosszantva, hogy nyerhetett volna tehát Mikes jó választ? Mintha keresve keresték volna a legrosszabb napokat ezen dologra.

Egynéhány nap mulva érkezett Kollowrathtól egy estaféta, melyben a hercegnek az Őfelsége parancsolatja szerént a talmácsi brigáda commandoját is általadja s közli a választ, melyet tett az Őfelsége neheztelő parancsolatjára. Ez a legravaszabb s nemtelen fogásból volt irva, s a herceget nagyon megkeseritette. Ugyanis mind az, hogy a hercegnek szabadság nélkül az országból szabad nem volt (kimenni), mind pedig a császári egész háznak, kik mindennel s egymással is a legnagyobb s örökös ellenségeskedésben élnek, nagyobb bosszusága nincs, mint ezen maylandi testvéreknek példás házi egyességek. Kollowrath azt felelte a császárnak, hogy ő a 7-ik szeptemberi Handbillietet a királyi herceggel nem közölhette, mert akkor az Erzherceg nem volt a hazában, hanem elment volt édesanyjához, a commandot általadja s maga általlátja, hogy az insurrectio akadályait más minden meggyőzni elégtelen, csak ez a nagyeszü s tekintetü királyi herceg stb.!

Egyszersmind elküldötte a gubernatornak szóló 30-ik októberi kemény Handbilliétjének mását, melyben Őfelsége igy fejezi ki magát: hogy midőn minden más örökös tartományok minden kigondolható áldozatokat megtesznek, akkoron Erdélynek ezen hidegségét igen kedvetlenül kell tapasztalni, abba most nem ereszkedvén, ki és mi az oka ezen késedelemnek s ennek megvizsgálását más időre halasztván, megkivánja s parancsolja, hogy minden akadályok elháritásával az insurrectio egymásután organisáltassék, organisáltatván azután maga parancsolatit megteszi, addig is némely kétséges pontok aránt a következendőket rendeli etc. etc. Ebből megtetszik, hogy a császárnak nagyon felinditva kellett

lenni, midőn ily kemény Handbilliét irásra fakadott. Hogy pedig a herceg tudósitásiból nem következett ez, azt én, mint aki azokat vagy magam irtam, vagy láttam, bizonyosan tudom, hanem a késedelemből s a tiz napi rapportból s talán Kollowrathnak is valami mentségéből eredett a császár neheztelése.

A főherceg a többi brigádáit akarván visitálni, november 14-én éppen öt héti besztercei mulatása után Enyedre s Szebenbe ment könnyü szerrel, éppen Woebert s a konyha szekerét vivén magával. Nékem megparancsolta, hogy 21-én legyek Kolozsvártt, a lovait s szekereit pedig ezalatt küldjem el; a nagyobbik testvérbátyjának Ferenc Erzhercegnek is irt, hogy jönne le 22-ére Kolozsvárra. Én 20-án s a herceg 21-én megérkeztünk, Ferenc herceg pedig vereshimlőt kapván irt, hogy most nem jöhet, mihelyt azonban a doktorok felszabaditják, útnak indul, s Nagyváradon édesanyjánál néhány nap mulatván, sietni fog öccse látogatására. A hercegnek semmi oka nem volt a generalis Kerekes brigádájával való megelégedésre. Oberster báró Bánffy György a II. lovasregiment mellett nagyon igyekezett s a herceg őtet nagyon is becsülte, de ő generálissal rossz harmoniában élt. A második gyalogregiment commendánsa Eperjesi Mihály ellenben egy élhetetlen ember volt s az egész regimentnél semmi rendet nem tartott. A herceg szükségesnek tartotta, hogy inkább szem előtt légyenek, a brigádát Marosvásárhelyre átszállitani s maga szeme előtt ottan kormányozni.

December elején azért az Erzherceg Woeberrel s Catinellivel egyenesen ment Marosvásárhelyre, ahová a Kerekes generális brigádája már elment volt, én pedig Kerlés felé vettem utamat, s onnan harmadnapi mulatásom után indultam Marosvásárhelyre. Az udvarhelyi divisio lovasság ekkor érkezett meg december közepén, gyalogság onnan még mind csak két compagnia volt, a más kettő még azután, a 4-ik, 24-ik decemberben érkezett meg s csak 74 főből állott. Fogaras-, Hunyad-, Zarándból majd mi gyalogság sem maradott volt; egyszóval igen nyomorult állapotban volt az egész brigáda s mi sem sokat segithettünk ottlétünk alatt, melyet általlátván a herceg is, 22 Decembris elindult onnan, s 25-án Kolozsvárra visszaérkeztünk.

O'Donell többnyire mind Kolozsvártt betegeskedett. Éppen eleinte jött volt el Besztercére, de onnan is hamar visszatért. Itt betegsége alatt megesmérkedvén közelebbről a gubernátor házával, az ifjabbik gróf Rhédey leányt Teréziát megkérte s ezen házasságra mind az apja, a financminister, mind a gubernátorék concensussát megnyerte. A leány is nagyon szerette őtet, de kimenvén Nagyváradra, visszairt, hogy általlátja, hogy jobb lesz, ha a házasságból semmi sem lesz. Ezen gondolatja megváltozatásának pedig oka csupán csak az ő különössége volt, mely kivált abban, hogy senkit is elég pallérozottnak magán kivül nem tartott s igy ezen jó gyermekben is több culturát kívánt volna. Január 9-én délre megérkezék Ferenc herceg, kinek a mi hercegünk Zentelkéig elejébe ment. Ez egy harminc esztendős, barna, egészen olosz ábrázatú úr. Esze nem éppen oly éles, mint a Maximiliáné, de ellenben nem is ejthet tüzből oly könnyen hibát. Különben igen nyá-

jas, szelid, jó gondolkozásu s ha lassacskán is, de mélyen bélát a dolgokba s aki közelebb megesméri, méltán zúgolódhatik a sors méltatlanságára, mely ezen praetendenst megfosztotta azon alkalmatosságtól, hogy népeket boldogithatna. Magyarul oly tökéletesen s tisztán beszél, mintha született magyar lenne. Kisérője volt gróf Saalburg Richárd, egy igen jókedvü friss ember. Ittléte alatt mind otthon ettünk, estvéli társaságokba megjelentenek ugyan a hercegek, de asztalhoz senkihez nem mentenek. Nékem megparancsolta, hogy mindennap valami magyar ételt csináltassak, melyet az ángyom gróf Kemény Sámuelnénél mindenkor megkészittettem s melyeket mind, az egy ikrás káposztán kivül, nagyon szeretett. Tovább mulatott volna még, de tudósitást vettek testvérek Ferdinánd herceg betegségéről s azért anyjokhoz siettek Nagyváradra, kinek legkedvesebb gyermeke Ferdinánd s kit tudtak, hogy fia betegségén nagyon fog nyughatatlankodni. Ez a herceg is nyavalyáját az ispotályok gyakor és hosszabb látogatásának köszönhette. Brünnbe feküdt, távol minden felekezetétől. A hercegek azért 13-án innen megindultanak. Az insurrectio dolgait reám bizta Maximilián herceg oly parancsolattal, hogy ami fontosabb dolog jönne, legottan küldjem utána. Ekkor kiment Woeber s O'Donell is s a cselédeken kivül csak az egy Catinelli maradott még itten. Aznap mentek Almásra, s ott tudósitást kapván, hogy Ferdinándhoz legkisebb reménység sincs, 14-én Nagyváradra érkeztek, ahol egynéhány nap mulva vették az örvendetes hirt, hogy a nyavalya megfordult s a herceg már veszedelmen kivül van.

Maximilián herceg rövid mulatása után visszatérni szándékozott, de azonban Őfelségétől a kancellária utján a kir. guberniumhoz parancsolat érkezett az insurrectio dissolutiója aránt. Minthogy pedig az Erzherceghez ezfelől semmi sem jött, megfoghatatlan volt előttem ezen rendeletlenség, leginkább pedig a Kollowrath magaviselete, kinek katonai kötelessége szerént magának is parancsolatot kellett volna várni s ezen militáris testet civilis uton parancsolat nélkül eloszlatni nem kell vala engedni. Én azért megirtam a környülállásokat a hercegnek, ki azokon hasonlóképpen nagyon elbámult, mert noha az insurrectionak együttléte már rég haszontalan dolog volt, de a rend azt kivánta volna, hogy ne csak a kir. guberniumnak, hanem az előljáróknak (kik a guberniumtól parancsolatot fel nem vehettek) is jött volna az illendő rendelés. Februárius 14-én irt a herceg nekem Nagyváradról, hogy járjak végire az insurrectio eloszlatása modalitásának és a systemának, melyet a kir. gubernium ezen tárgyban felvett s követni fog. Én végére járván consiliárius Kosztától mindennek, láttam, hogy a gubernium nem sokat systemizál, csak ezen nyügtől menekedhessék, de láttam azt is, hogy oly móddal esik az eloszlatás, hogy más insurrectio ha valaha a mi értünkre kellene, lehetetlen lenne. Ugyanis a lovak az olyan proprietariusoktól, kik csak életeket s nyugodalmukat menthessék, egész ménesseket odaadták volna, visszavétetni parancsoltattak s ezáltal az életét királyáért, hazájáért kockáztató szegény nemesember az otthon nyugodott s kötelességéről elfelejtkezett Sardanapalusnak lovászává degra-

dáltatott. Legkisebb királyi kegyelem se tisztekkel, se a köznéppel nem közöltetett; annyira sietett a királyi gubernium az eloszlatással, hogy még, hogy annál hamarább menjen, az egész országban a legszelesebb embert választotta ki elosztó commissariusnak, úgymint gróf Haller Gábort. Nagy megalacsonyítás volt az is, hogy a fegyverek a gyalogoktól a contractio helyén mind elvétettek, s ők fegyvertelen mégis katonai renddel s csomóba vándorlattanak haza. Az eloszlatás kezdődött március első napján Marosvásárhelyt, onnan ment gról Haller Szászrégenbe, Besztercére, Désre s 5-én már az egész insurrectio el volt oszlatva. A herceg éppen ezen eloszlatásért nem akart béjönni s ezen inconvenientiáknak szemmel látott tanuja lenni. Woebert beküldötte februárius közepén s Catinellit kivitette. Én magam is minden igérete mellett már nem hittem, hogy többször béjöjjön. Április közepén azonba vettük levelét, melyben irja, hogy testvérével Ferdinánddal bé fog jönni, s a marsrutát, mely szerént itt utazni kiván, közli. Egyszersmind pedig parancsolja, hogy minden rendeléseket előre tegyünk meg. Mindeneket eligazitván, Woeberrel együtt április 25-én elejekbe mentünk a hercegeknek Nagyalmásra, kik 26-án délre oda szerencsésen meg is érkeztenek. Ferdinánd legszebb, legtüzesebb s legkedvesebb a testvérek között. Vele volt csupán generaladjutánsa Oberster gróf Fiquelmont, egy igen derék eszes ember. Ott délután a lovakat megnézvén, jöttünk 27-én később ebédre bé Kolozsvárra. 29-én a gubernátornál ebédeltünk. 30-án elindultunk Kolozsvárról s mentünk ebédre a tordai sóaknákhoz s onnan hálni Toroczkószentgyörgyre gróf Thoroczkay Pálhoz, ahová a thesauráriusnak irt levelem szerént montanus consiliarius báró Gerliczy is előnkbe jött. Lévén e szerént a hercegeknek utmutatójok, én onnan egyenesen Enyedre s Károlyvárra mentem a szekerekkel, a hercegek pedig lóháton május első napján Abrudbányára, 2-án Zalatnára s ott a tisztektől kocsit kapván, 3-án délre Károlyvárra megérkeztenek, s délután mindeneket megszemlélvén, mentünk 4-én Szebenben. 5-én délelőtt Disznódot megjártuk, ebédre a commendirozóhoz vissza. 6-án a thesauráriusnál ebédeltünk és délután Freckre jöttünk, ahová a nationis comes és báró Podmaniczky elkisérvén s az idő is igen kedvező, a hercegek jó humorba lévén, egy igen kellemetes estvét töltöttünk.

7-én Fogarasba frustukolván mentünk Brassóba, hol 8-án délelőtt a várost és várat, délután a temesi passzust megjárván, estvére visszatértünk s a várost, különösen a tanácsházát igen szépen világositva találtuk. 9-én mentünk Sepsiszentgyörgyre, aholott egy divisio székely huszár a bámulásig exercirozott. Ott ebédelvén, hálni visszajöttünk Brassóban. Visszajövő utunkban Tartlau vagy Prázsmár nevü igen tehetős faluban a Bárczaságon egy keveset mulattunk, a templomot megnéztük, melyben egy igen jó régi képet találtunk is, az emberekkel pedig a hercegek sokat beszélgettek, s mindenekről tudakozódtak. 10-én jókor megindulván s Fogarasban ebédelvén, 12 órakor éjjel érkeztünk Szebenbe s onnan 11-én jöttünk Oláhpiánba, hol megint az egész manipulatiot megnézték a hercegek. 12-én Déva felé Hunyadra, 13-án Gyalár, Toplica felé lóháton Hátszegre. 14-én Demsust megjár-

ván, ebédeltünk Hacazsélen báró Naláczy Józsefnél, estvére értünk Várhelyre vagy Gregyistyára, a régi Sarmisegethusa romjaihoz, melyekből egyebet köveken kivül nem láthatni. Nagy kár volt, hogy ezen napokba szüntelen esett az eső, s nagy köd volt, s a legszebb részét Erdélynek nem láthatták a hercegek. Emellett hámban járni tudó lovak teljességgel nem voltak, szüntelen bajoskodtunk vélek s erre nézve estveledni kezdvén, erőnek erejével tartóztattam meg a hercegeket Várhelyen, mert bizonyosan a tanulatlan lovakkal, kocsisokkal a Vaskapun szerencsétlenül jártunk volna a setétben. Megháltunk egy Tornyáné nevü nemes asszony rossz házánál s egy igen kedves estvét töltöttünk. Mindnyájan meg lévén ázva, levetkeztünk, s tüzet csináltatván, a mellé kuporodtunk. Ferdinánd is maga számára pipát töltetett velem. Ott a tűz előtt pipázva vacsoráig elbeszélgettünk, de egymas mellett feküvén két szobában, a belsőben a két herceg, a külsőben Fiquelmont, Woeber és én, majd egész éjjel semmit sem aludtunk, mind tréfálkodtunk. Virradtakor lóháton a Vaskapun általmentünk, s szekereinket (melyeket előre ökörrel elinditottunk), Márgán innen találtuk s szekérre ülvén aznap, azaz 15-én érkeztünk Karánsebesre. Az egész Banatusban igen nagy tisztelettel fogadtattak a hercegek, mely gyakran nagy alkalmatlanságunkra is volt. Márgára generális Aufteifern, Oberster Mihalovich elénkbe jöttek. Karánsebesen az archimandrita, Rékáson Lovász a temesi gróf, a vármegyei s cameralis tisztek, a commendirozó Duka (ki most a császárnál volt) helyett interims commendirozó F. M. L. Radiowojevics vártanak. Mindenütt a falusiak zöld ágakkal a templom előtt spallért csináltanak, a papjok elől állva a temjénezővel szórta a füstöt szekereinkre s lovainkra, kik majd mindenütt meg is ijedtek ezen manipulatiotól. F. M. L. Bianchi is ugy ejtette utját, inspector lévén, Magyarországon, hogy akkor jöjjön ezen tájékra s Karánsebesre oda is jött, s velünk utazott Temesvárig. Ez az ember egyedül Ferdinánd hercegnek köszönheti szerencséjét s amennyit én vele társalkodhattam, el merem mondani, hogy én egész armadánkon párját nem tartom.

16-án ebédre Lugosra, onnan estve Temesvárra jöttünk. Estve a város igen pompásan ki volt világositva. 17-én theatrum és redout volt a hercegek tiszteletére, melyen meg is jelentek. 17-én délután Maximilián herceg tőlem igen érzékeny bucsut vett, szolgálatom megköszönte, ezutáni kegyességét legnagyobb leereszkedéssel igérte s egy gyürüvel meg is ajándékozott. Soha oly elfogódást nem érzettem, mint ekkor, mert a hosszas esmerkedés által mentől több réteit fejtette előttem ki szép lelkének, mindannyiszor annál szorosabban kapcsolt magához. 18-án elindultak a hercegek, mind a kettő megparancsolta volt, hogy nekem is Vorspontot hozzanak, bé is fogattak szekerembe s erővel el akartak vinni Mezőhegyesig, de én azt mondottam, hogy ujabb bucsuzás kedvetlenségiuek magamat ki nem teszem. Megválék azért ezen nemcsak tisztelt, hanem lelkemből szeretett kedves embereimtől, s minthogy ezen jegyzéket nem idegen szemeknek, hanem csupán magam kedves emlékezetére s maradékimnak irtam, megvallhatom, hogy soha oly két nagyraszületett kedves embert, mint Fer-

dináud s Fiquelmont és soha oly legkisebb homály nélkül való tiszta tökéletes lelket, mint Maximilián s Woeber nem találtam!

Én még 21-én ott mulattam Temesvártt. Akkor megindulván, érkeztem 25-én reggel Kolozsvárra, házom népéhez.

Vége leve e szerént az én hivatalomnak is, melyet a mi megjegyzésre méltó s csudálatosnak tetszhetik a maradék előtt, hogy nyerhessek, elégtelen volt arra születésem, vérségem, tanulásom, erkölcsi karakterem, külső országokon nagy költségekkel gyüjtött tapasztalásom, s pallérozódásom, hanem midőn majd a világ fenekestül felfordult, akkoron egy oly szolgálatba, melyre soha nem készültem, kelle bélépnem s elég tisztesség az nékem, hogy erre is más, aki ezen helyet azon környülállások között ugy betöltse, egész hazámban, melyben elmellőztettem, nem találtatott. Irigyeim támadtanak elegen, kik hazug hireket, mint p. o. hogy a gubernator buktatásán igyekezem, hogy az insurrectio redemptiojáról adtam planumot fel, s több effélét hireszteltek. Ezeket eléggé megcáfolja karakterem, de megcáfolják irásaim, melyekből azon hireknek ellenkezője látszik ki. Nekem csendes lelkiesméretem, hallgatok, hiszen és tulajdon tapasztalásomból megtanultam, hogy: Recti facti merces unica est fecisse.

Utoljára még azt jegyzem meg, hogy ezen irásom sok lármába s utazás közbe készülvén s e lévén az impurum, nem tudom, hogy érkezhetem e még valaha kicsinositására. Erről is tehát csak eszerént kell itéletet tenni.

Közli Dr. Lukinich Imre.

Báró Máriássy András táborszernagy jellemzése egy magyar gránátos hadnagy önéletrajzában.

Iglói Szontagh Gusztáv[1] a Magyar Tudományos Akadémia tagja,[2] a mult század neves bölcsésze és írója, Kisfaludy Károly, Vörösmarty és Bajza bizalmas barátja, 1812-től 1837-ig mint tényleges katonatiszt szolgált, kezdetben a 2. sz. „Sándor cár" gyalogezredben, később a báró Máriássy nevét viselő 37. gyalogezred gránátos századánál Budán. Mint százados ment — saját kérésére — nyugdíjba 1837-ben. A Napoleoni háborúk lezajlása után Budán értesült arról, hogy báró Máriássy altábornagy, kassai hadosztályparancsnok, mint az ezred tulajdonosa, maga mellé rendelte segédtisztül.

A Szontagh-család birtokában lévő „Önéletrajzom" című rendkívül érdekes munkájából közöljük az alábbi részleteket. Mint kitünő tollú író és philosophus derűs humorral, őszintén jellemzi Máriássy altábornagyot, az akkori osztrák hadsereg egy különösen jellegzetes alakját. Megismerjük belőle a keménykötésű, rendíthetetlen bátorságú és szigorú, sokszor nyers és különös, de sohasem igazságtalan magyar katonát.

Márkus és Batizfalvi báró Máriássy András 1759-ben született és mint táborszernagy cs. kir. kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, a Mária Terézia-rend lovagja, a 37. gyalogezred tulajdonosa halt el 1846-ban. Katonáskodását 1773-ben kezdte, végigharcolta a bajor örökösödési háborút, küzdött török és olasz harctereken, és a Napoleon elleni hadjáratokban. Az asperni csata után tábornokká lépett elő, a wagrami csatában Hollabrunn hősi védelméért megkapta a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét.

A lipcsei csatában a csatatéren kapta altábornagyi kinevezését. Ezzel háborús tevékenysége véget is ért, azután még 1832-ig szolgált, mint a Kassán állomásozó hadosztály parancsnoka. Ekkor, 57 évi tényleges katonai szolgálat után, vonult nyugalomba.

Szontagh naplója Máriássy katonáskodásának erről az utolsó szakaszáról szól eképen:

„1827-ben báró Máriássy András altábornagy és ezredünknek tulajdonosa, segédjének nevezett ki. Ki lettem tehát ragadva csendes írói körömből és bele kerültem a világ örvényébe, hol akármivel foglalkozhattam, csak philosophiával és magyar irodalommal nem. Tulajdonképen két hely ürült meg akkor ezredünkben, nevezetesen az ezredtulajdonos mellé rendelt segéd (adjutáns) állása és az ezredbeli növendékház parancsnoksága. Máriássy altábornagy a két hely közötti választást szabad akaratomra hagyni kegyeskedett. A segédi állást választottam, mert azt tekintettük subaltern tisztre a legdíszesebbnek.

Máriássy alatt akkor egy hadosztály állott Kassán. Ő is ott lakott a parancsnokság épületében, én pedig mellette tettem szolgálatot úgyis mint a hadosztályparancsnok és úgyis mint az ezredtulajdonos segédje. Itt egészen új világ nyilt meg előttem. Kassa

[1] Született 1793-ban, meghalt 1858 junius 7-én.
[2] 1832 március 9-én választották meg.

a legszebb felsőmagyarországi város. Télen a szegényebb mágnások tartózkodási helye is volt, mikor is a társadalmi élet itt igen élénk lett. Szép estélyeket rendeztek: gróf Szirmay János, Barkóczyné, Schmidegg és Van der Nath-ék. Különösen utóbbi minden nap látott vendéget és velem rokonszenvezvén, sokat voltam nála. Hetenként 4—5 napra voltam mindenfelé vendégül híva, de rendszerint csak úgy fogadhattam el a meghívást, ha aznap principálisomnak is volt vendége, különben morgott, mert egyedül étkezni nem szeretett.

Máriássynak Kassán több rokona lakott, a többi közt Mecséry tábornok özvegye,[3] valamint Szirmay és Szerencsy asszonyságok, tiszteletreméltó öreg dámák, kiket principálisom parancsára gyakran kellett meglátogatni. Kedveltek is, mint ahogy egész életemben nagy szerencsém volt öreg dámáknál, sokszor megvendégeltek és nagyon dícsértek principálisom előtt.

Ő excellentiája akkor 73 éves volt, egy kuruc természetű öreg sas. Katona volt testestől-lelkestől, igen tevékeny, erélyes, alantosait ráncban tartani tudó. Kitünő bátor katona, szigorú, de igazságos. A mellett tagadhatatlanul nemeslelkű, tántoríthatatlan és meg nem közelíthető. Testre középszerű, ép, fáradtságot, étlenséget és szomjúságot tűrni tudó. Kemény, s ebben a spártaiakat tűzvén ki példaképül magának és másoknak. Arca arisztokrata vonásokat mutatott. Szokása volt — békeidő lévén — a szolgálatot ebédig elvégezni. Ekkor semmi sem vala kedvére, dohogott, gorombáskodott mindenkivel, aki a szeme elé került, tábornokkal, velem mint segédjével és káplárral egyformán. Délután jó barátok voltunk. A fordulat a feketekávénál állott be, mikor inasa a töltött pipát átnyujtotta. Alattvalói tartottak tőle és Bécsben is volt tekintete, kivált, mert Kucsera, a császár szárnysegédje jó barátai közé tartozott.

Ifju korában keveset tanult, de annál többet kártyázott, sokáig kapitánykodott s talán őrnagyságra sem vergődik fel, ha anyja a francia háborúban a saját költségén egy vadászszázlóaljat nem állít, melynek parancsnokává neveztetett ki. Mint törzstiszt nem kártyázott többé, pontos volt szolgálatában, zászlóalját és később ezredét kemény fenyíték által nagy rendben tartá. Mint tábornok, szűkölködvén a hadi tudományban, magára hagyatva alighanem bakot lő, de jó szerencséje úgy hozta magával, hogy mindig Bianchi[4] parancsa alatt állott, ki lángeszű vezér lévén, tudott rendelkezni, Máriássy pedig a legnagyobb eréllyel teljesíté parancsait. Igy egymáshoz illettek s dicsőséget arattak. Mint ezredtulajdonos a tisztikartól igen tiszteltetett, mert idegeneket nem hozott az ezredbe. Örök életéért imádkozunk, mondták a tisztek s ez imádság némileg meg is hallgattatott, mert 95-ik évét elérte. Gazdag volt és fukar, csak ezredére, asztalára, leányra és lóra nem kímélte a pénzt. Velem rokonságban állott, mert nagyanyja, Szontagh Zsuzsanna, testvérnénje volt nagy-atyámnak, de ezen rokonságról segédi koromban mit sem akart tudni. Csak mi-

[3] *Báró Mecséry Dánielné*, Szirmay Teréz.

[4] *Báró Bianchi Frigyes*, casalanzai herceg, altábornagy, a Mária Terézia-rend középkeresztese.

kor kapitánynak nevezett ki, adta ezt levélben tudtomra, aláírván magát: „Verbleibe Ihr ergebenster Diener und Vetter."

Jellemében egy népszerű vonás nyilvánult, hogy t. i. a civil emberek iránt igen udvarias magaviseletet tanusított, s amikor a tisztekkel, különösen a fiatalokkal a legnagyobb szigorúsággal bánt, a közlegényeknek pártját fogta s gondoskodott róluk, amint csak lehetett.

Mikor hozzá kerültem, a szolgálati dolgokon kívül kettőre figyelmeztetett komolyan. Először is a jó gazdálkodásra, amire ő igazán példát adott, mert — tevé hozzá — ha adósságot csinálok és ő megtudja, előbb becsukat vagy 14 napra és visszaküld az ezredhez. Másodszor pedig lányoknak udvarolni ne merészeljek, asszonyoknak amennyit tetszik — mert az előbbiből csak tragoediák következnek s ha leányra szerelmesen csak pislantani merek is, rögtön becsukat.

Ez utóbbi parancs ellen nem is volt kifogásom, de az adósságcsinálásra nézve kénytelen valék azon észrevételt tenni, mikép születésem révén nem sok vagyon birtokába jutottam és ha megszorulok — hogy gyanu és vád ne érjen, magát ő excellentiáját leszek kénytelen bizodalommal megtisztelni. És valóban, az igét, mint a jó pap, azonnal testté változtatván, megszólítám principálisomat az általam átvett segédtiszti ló árának kegyes előlegezésére, mit teljesített ugyan, de havi fizetésemből levont mindenkor irgalom nélkül 8 pengő forintot, míg végre az adósság hátralevő részét megsemmisíté.

Ezen ló t. i. fiatal, csak félig-meddig belovagolt remunda lévén, elődöm pedig rossz lovas, azt átkozottan bokros állapotban hagyta rám. Jó lovas talán helyrehozta volna, de gyalogos létemre én azt nem tehettem. Magamnak is gyakorlatra volt szükségem, ez pedig tanulatlan és elrontott lovon nehéz feladat volt. De én azt makacsul a fejembe vettem, ami furcsa helyzetbe hozott szürkémmel. Tanítani akartam valamire, amit sehogy sem tudtam vele megértetni. Mindketten megharagudtunk egymásra s a vége rendesen az lett, hogy én megvertem, ő pedig ledobott. Igy ment ez napról-napra mindkét részről egyenlő állhatatos elszántsággal, míg végre Máriássy egyik dandárnoka történetesen a lovagló iskolába vetődik és a mulatságnak szemtanuja lőn. Azonnal elfut principálisomhoz és megkéri, eszközölje ki lovam eladását, máskép mulhatatlanul nyakamat szegem. Én erről nem tudtam semmit. A legközelebbi alkalommal ki akarván lovagolni, az istállóba mentem, de lovamat nem találtam. Ló nem tű — gondolván — az nem veszhet el a szalmában s újra körülnézek, de a ló bizony sehol sem volt. Kiáltásomra odafut legényem és kérdésemre jelenti, hogy ő excellentiája a lovat tegnap eladta. Ezt az én tudtom nélkül csodálatos eljárásnak tartottam s rögtön felszaladtam hozzá, saját szájából a dolog mibenlétét megtudandó. — „Igenis eladtam" — mondá — „mert nyakát szegte volna, az emberek pedig nekem tulajdonították volna, mondván, hogy nem volt több eszem, mint Önnek." — Ugy? viszonzám, de min lovagoljak most, épen a hadgyakorlatok alatt? „Erről gondoskodtam — mondja ő excellentiája. Önnek ajándékozom Bella nevű lovamat, a szür-

kéért pedig itt a pénz." — Ezt mondván 150 pengő forintot olvasott le az asztalra. A Bella kitünően idomított meklenburgi kanca volt, azt principálisom 120 aranyon vette. Ez más, gondolám s mély meghajlással kezdtem a pénzt bezsebelni, midőn eszembe ötlött, hogy az imént eladott lóért ő excellentiájának még 60 pengővel tartozom. Előkértem tehát a kötelezvényemet, mit principálisom kedvetlenül fogadott, dorgálván, ne alkalmatlankodjam. De miért maradjak adós, mikor felesleges pénzem van? Erre megharagudott. Fizesse a szabóját kiálta, mert ha megtudom, hogy tartozik, becsukatom. Az ki van fizetve, tessék csak kikeresni a kötelezvényem. Patvar vigye az írását, harsogta dörgő szóval s kihúzta azt a szekrényéből, talán azt hiszi, hogy a pénzét kívánom, nekem az Ön nyomorult fillérjei nem kellenek. Ezt mondván, mérgesen összetépte kötelezvényemet s darabjait nagy haraggal a lábaimhoz dobta: „Itt van ni." Szemem, szám elállott ez új és minden esetre eredeti megajándékozási módon. De, nem mondhatnám, hogy általa nagyon megsértve éreztem volna magam. Egy szót sem szóltam; mélyen meghajtottam magam s könnyű szívvel ballagtam ki a szobából.

Máriássy Andrásnak a spártaiak voltak mintaképei és alattvalóitól is spártai erkölcsöket követelt. Egyszer korán reggel szokásom szerint az istállóban voltam, mikor hallom a nevemet hangosan kiáltani. Kilépek az udvarra és látom ő excellentiáját s mellette legényemet épen megsúrolt kávégépemmel a kezében. — „Az Ön kávégépe az?" kérdé hevesen. Igen, felelém. Talán csak nem iszik reggelire kávét? folytatta kérdését emelkedett hangon. De igen — viszonzám — mit is reggelizzek mást? „Komisz kenyeret — felelé dörgő hangon — én még ezredes koromban is komisz kenyeret ettem és ha Ön már most így kezdi, úgy hadnagyi fizetésével be nem érheti s kénytelen adósságot csinálni, de ha én azt megtudom, hát becsukatom."

Én e beszédet ugyan rossznak nem találtam, de az előljárói hatáskörön minden esetre túlmenőnek, miért is azt nem követtem. Más ember azonban e tanácsnak nagy hasznát vette. Volt ugyanis az egyik ezredben egy főhadnagy, pontos, rendes ember, aki azonban nem hagyott magával packázni. Ezt ezredese valami okból el akarta helyezni, de nem tehette azt a hadosztályparancsnok tudta nélkül, akitől ugy félt, mint a tűztől. Máriássy pedig mielőtt határozott volna, meg akarta ismerni a főhadnagyot közelebbről s azért meghívta magához ebédre. Amint az megjelenik, csudálkozva veszi észre, hogy ő az egyedüli vendég. Ez jelent valamit, mondja hozzám fordulva. — Nekem is úgy látszik. — De hát mi a manót akarnak én velem? Azt nem tudom, mondám, csak annyit gyanítok, hogy ő excellentiája meg fog examinálni. Kérdezni fogja, van-e adósságod, hol étkezel, mit reggelizel stb. És itt egy jó tanáccsal szolgálhatok. Ha kérdezi, mit reggelizel, mondd, hogy komisz kenyeret. — A patvarba. — De igenis, komisz kenyeret, mondám ünnepélyes hangon és pedig szalonna nélkül. A főhadnagy nevetett rajta, de mert bennem jóakaróját látta, megigérte, hogy tanácsomat követni fogja. Erre megjelenik ő excellentiája és leülünk az asztalhoz hárman. Alig estünk át a mar-

hahúson, már megkezdődött a vallatás. Néhány kérdés után a reggelire kerül a sor. „Kegyelmes Uram — mondja bizalmas hangon a főhadnagy — én e tárgyról nem szeretek beszélni, de itt magunk között vagyunk s így nyiltan bevallom, hogy csak komisz kenyeret eszem, még pedig szalonna nélkül." A principálisom szemei szikráztak az örömtől és diadalmas arccal nézett rám, majd a főhadnagyra mutatva megjegyzé: „lássa, ez az igazi katona." Azután a főhadnagyhoz fordulva gúnyolódó hangon tevé hozzá: „a segédem kávét iszik, képzelje kávét, mint valami nagyságos kisasszony." A főhadnagy szerencséje ezzel meg volt állapítva s jaj volt annak, aki ellene ezentúl szólani mert.

Ez Nagyszebenben történt, Erdélyben, hová principálisom Kassáról áttétetett, hogy a gyalogságot rendbe szedje. Tartós béke idején a központtól nagyon távol eső tartományokban végre is el lesz hanyagolva a szolgálat. Tábornokok és ezredesek a kényelemnek adják magukat, a többi tiszt követi e példát és végre csak azt hallja a főhaditanács Bécsben, hogy ez, vagy amaz a hadosztály hanyatlóban van. Így történt ez akkor az erdélyi sereggel, ahová Máriássy a gyalogság, báró Jellasich pedig — a későbbi horvát bán — a lovasság reorganisatiojára küldetett ki,[5] mert mindkettő igen erélyes ember hírében állott. „Vas pálcával, tatár khán módjára kell uralkodnom" — mondja hozzám megelégedett hangon és nemsokára észreveszem, mikép nem idegenkedik attól, hogy ezen tatár bánásmódot épen rajtam kezdje. Az átvételnél rendelt valamit: „ebéd után azonnal elvégzem" mondám. „Micsoda — viszonzá — Ön talán ma még ebédelni is akar?" Ránéztem és jelentettem, hogy tüstént megteszem, a szakácsnak azonban megüzentem, hogy valamit tegyen félre.

Nagyszeben akkor a szász nemzetnek fővárosa volt. Egy csodálatos status in statu. Olyan előjogokkal bírtak a szászok, amilyenekkel a magyar nép sohasem dicsekedhetett. A földnek mindig szabad tulajdonosai voltak, önmaguk által szabadon választott hivatalnokok útján intézték az önkormányzatot, községi és városi szervezetük kezdettől fogva municipális volt a szó legtágasabb értelmében, végre grófjukat is szabadon választották. És ennyi nagylelkűség sem csinált belőlük jó magyarokat. Etekintetben a szepesi szász nagyon is különbözik az erdélyitől.

Szebennek társalgási körei akkoron igen élénkek voltak. Itt állomásozott az erdélyi főhadi kormányszék is. Katonák és polgári tisztviselők a legbarátságosabb egyetértésben éltek egymással. A fiatal tisztek minden háznál tárt karokkal fogadtattak. A főhadi kormányzó Moór lovassági tábornok,[6] a kincstartó gróf Nemes és a katonai főbiztos báró Bruckenthal az egész farsangon át rendszerint minden héten adtak egy bált a házuknál. Kisebb táncvigalom pedig naponta volt az egyes házaknál. Mi fiatalabb tisztek

[5] Ez nyilvánvaló tévedés, mert a későbbi horvát bán, az itt szóbanforgó időben, még csak százados volt. De különben is mindig a gyalogságnál szolgált, s így már csak ezért se bízhatták meg az erdélyi lovasság ráncbaszedésével.

[6] Helyesen: Br. *Mohr* János, lovassági tábornok, az 5. dragonyos ezred tulajdonosa.

voltunk a főtáncosok s mert a principálisomon kívül minden tábornoknak volt neje, azokkal szemben különösen figyelmesen viselkedtünk. Ez által nem egyszer oly előnyöket nyertünk, miket Haus ezredes, a helybeli őrsereg parancsnoka nem szívesen látott. Egyszer a császár neve- vagy születésnapján gróf Nemes bált ad és Haus ezredes elrendeli, hogy a tisztek ezen ünnepélyes alkalomból teljes szolgálati díszben jelenjenek meg. Ez bosszantotta a fiatal tiszteket, hogyan táncoljanak szűk nadrágban, magas stiblivel? Összebeszéltek. Forma-ruhában szándékoztak ugyan menni, de kényelmes bugyogóban. Erre a főhadi kormányzó engedelme volt szükséges. Ki eszközölje ezt ki? Megállapítják, hogy erre én volnék a legalkalmasabb. Megkísérlem. A főhadi kormányzó segédje és egyben veje: báró Defin jó barátom volt, a kegyelmes asszonynál is gratiában állottam. Mindkettőhöz folyamodtam és megkaptuk az engedélyt. A fiatal tisztek tomboltak örömükben, de Haus ezredes kompromittálva érezvén magát, azonnal a principálisomhoz fut és ott rámutat azon veszedelemre, mely a dámák befolyását érvényesülni engedi, úgy hogy még a szolgálati parancsokat is ellenőrzik. Ilyen beszéd víz volt a principálisom malmára. Rögtön kardot köt és a főhadi kormányzóhoz siet. Az engedelem visszavonatott, Haus ezredes pedig rapporton ismétli parancsát. De most attól tart a vezetőség, hogy a tisztek fejességből nem fognak táncolni. Erre azonban a táncra való felügyeletet, mint akárcsak egy balletmester, maga Máriássy veszi át és mondhatom, úgy megtáncoltatott bennünket, hogy mindnyájunk üstöke párolgott és élénkebb táncvigalomra Szebenben egyetlen öreg dáma sem emlékezett. Haza érkezve, tatár khánom be nem csukatott ugyan, mint számtalanszor ígéré, de égett a házam egy álló hétig.

A segédtiszti szolgálatot Máriássy oldala mellett megszeretni nem tudtam, sőt az hovatovább mindinkább kellemetlenebbé vált, mert principálisom nemcsak a magyar irodalommal való foglalkozást tiltotta meg, hanem gúnytárgyává is tette írói voltomat s midőn a bevégzett szolgálat után valami jó munkát vettem a kezembe, eléggé mulatságosan utánozta, hogy vetem magamat székbe, hogyan olvasok és pöfékelek mellette.

Belátva végre azt, hogy mi sehogy sem illünk egymáshoz, elbocsáttatásomat kértem. Ez meg is lett ígérve, de meg nem tartatott. Ismétlém kérésemet, de felváltásomra semmi intézkedés sem történt. Igy ment ez egy ideig, hogy főnökömet hetenként kellett ígéretére emlékeztetnem. De ő ilyenkor nem is adott választ, hanem fütyörészve kitekintett az ablakon és addig hagyott állni, míg az állapotot eluntam és eltávoztam. Azalatt krónikus betegségbe esett, baja veszedelmessé vált és én beláttam, hogy ily helyzetben segédjét nem változtathatja, tehát szó nélkül tűrtem sorsomat és kérelmemet meg sem ismételtem, míg teljesen meg nem gyógyult, és az ily változást alkalmatlanság nélkül eltűrhetett. A főnököm már azt hitte, hogy megadtam magamat, midőn egy szép nap reggelén régi nótámat kezdtem dudolni s hozzátevém, mikép betegsége alatt csak figyelemből nem erőltettem felmentésemet, mely körülmény azonban kérésem valahárai teljesí-

tését érdemli. Ő excellentiája erre roppant dühbe jött s tudtomra adta, hogy azonnal új segédtisztért fog az ezredhez írni s engem többé meg nem tart, ha mindjárt térdenállva kérném is meghagyásomat. Ebből azonban semmi sem lett. Végre beláttam, hogy áthelyezésemet rendes úton el nem érhetem, így hát cselhez kellett folyamodnom.

A principálisomnak súlyos hólyagbaját az orvosok is, meg ő maga is halálosnak tartották, azonban odavetődik egy ezredbeli orvos, székely születésű és 40 maláta fürdővel úgy talpra állítja ő excellentiáját, mintha sohasem lett volna baja. Megmentőjét jól megjutalmazta és annak ezentúl minden szava evangélium vala előtte. Ezt észrevettem s barátságban állván a lelkes magyar férfiuval, arra kértem fel, hogy húzna ki a sárból, mire ő késznek mutatkozott. Történetesen akkor kisebb szemgyulladásban szenvedtem s ő azt a principálisom előtt súlyos következményekkel járható állapotnak tüntette fel és ha rögtöni fürdőkkel azon nem segitünk, öreg napjaimra gyászos következményekkel járhat. A főnököm ezt elhitte s mert nekem ártani nem volt szándékában, elbocsátott a budai fürdőkbe. Onnan már nem is tértem vissza Kassára, hanem egyenesen ezredemnél jelentkeztem. Itt váratlan megjelenésem az ezredest annyira meglepte, hogy rögtön tanácsolta, térjek vissza régi helyemre, mert az ezredtulajdonos a küszöbön álló előléptetéseknél el fog mellőzni. E tekintetben megnyugtattam ezredesemet, mert tudtam, hogy Máriássy ezt meg nem teszi. És valóban alig telt el pár hét, megérkezett ő excellentiája irata, melyben az ezredet értesíti, hogy szolgálatommal teljesen meg volt elégedve, de sőt hogy magamviseletét a tiszteknek mintául ajánlja. Az előléptetéskor pedig nem csak hogy el nem mellőzött, de még át is ugrottam három előttem álló ezredbeli bajtársamat.

Máriássy azután szinte elhalmozott kegyeivel, soron kívül léptetett elő alkapitánnyá, majd mint legfiatalabb főkapitánynak egy gránátos századot adott. Mikor ennek átvételére Kassán keresztül utaztam, felkerestem őt jelentéstétel végett. Akkor mint nyugalmazott táborszernagy a maga házában lakott. Annak udvarán régi kocsisára bukkantam, ki elmondta, hogy a régi paripák még mind megvannak és holtigtartó abrakot nyernek. Azután, hogy jobban lássam az általam is kedvelt állatokat, amelyeken azelőtt annyiszor nyargaltam, kivezettettem azokat egyenkint az istállóból, nevükön szólítottam és simogattam. Ott volt a háznál még az öreg komornyik is s midőn az engem észrevett, az ablakhoz hívta ő excellentiáját, ki látván mit teszek, annyira ellágyult, hogy szeméből könnyek gördültek. Egy hétig tartott akkor vissza ezredtulajdonosom és vendégelt, és mikor magam is nyugalomba léptem, tudom, hogy nála ingyen lakást és ellátást kaptam volna. És mégis korábbi bánásmódja bizonyos keserűséget hagyott bennem, melyet ő excellentiája minden későbbi kegye sem bírt teljesen szétoszlatni. Mihelyt szolgálati viszonyunk megszakadt, elváltunk egymástól és össze nem jöttünk többé e világon. Ezzel azonban árnyékot nem akarok vetni emlékére. Erőteljes ember volt, bátor szív, szigorú, de sohasem igazságtalan."

Közli Markó Árpád.

Dr. Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története.* Az Athenaeum kiadása. Nagy 8°, 591 oldal, számos képpel.

A Bethlen név Bethlehemből származik — írja a szerző — és a keresztes hadjáratok idején vehették fel magyarországi családok. Ezzel a névvel a XII—XIV. században, az ország legkülönbözőbb részeiben találkozunk. A bethleni Bethlen család a Becse-Gergely nemzetségből származik. Nem lehet azonban tudni, hogy a belsőszolnok- és dobokamegyei birtokok központját, Bethlen községet, a család melyik tagjáról nevezték el.

A nemzetségnek oklevélileg kimutatható első őse a XII. század derekán élő I. Ant (Ont) volt, kinek unokáját, I. Apát, a XIV. századbeli oklevelek, az V. István magyar király pártján álló főurak között, „de Bethlen" néven és ismételten emlegetik. Antnak három fia volt: Miklós, az Apafiak őse (elhalt 1298 előtt), Gergely, aki 1325 körül utódok nélkül halt el, és II. Jakab, a bethleni Bethlenek őse. Ennek unokája (II. János fia), II. Gergely (1335—1395) 1395-ben, a király rendelkezésére megszemlélte a törökök ellen induló hadsereget, melyet Losonczi István macsói bán és Bebek Ferenc vezettek. A király rendelete értelmében főként arra kellett ügyelnie, hogy a tisztek és a zsoldosok teljesítsék kötelességüket. Ez valóságos hadseregfelügyelői hatáskör volt. Ez a királyi megbízás utolsó adata szereplésének; 1395-ben állítólag ő maga is elesett a hadjáratban. Fia, VI. János, az okmányokban 1414-től kezdve, mint „strenuus miles" (elszánt katona) szerepel, amiből következik, hogy Zsigmond királyt szolgálta. VI. János korban második fia, III. Gergely, királyi testőr volt és Zsigmond király kíséretében sokat járt külföldön s résztvett több hadjáratban is. Egykorú feljegyzések „nobilis baro et miles"-nek mondják. Szolgálatának elismeréseképen, 1438-ban Albert király megengedte, hogy testőreivel együtt, Bethlenben fa- vagy kővárat építhessen. Bethlen vára ezidőtől Erdély fontos stratégiai pontja volt. 1437-ben Radna vára is a kezébe került, mint zálogbirtok. 1448 táján halhatott meg, mégpedig utódok nélkül. VI. János legidősebb fia, Miklós, résztvett az 1437—38-i parasztlázadás leverésében. 1443 előtt elhalt. Fia, Márk, 1463-ban, a parasztlázadás hatása alatt, több erdélyi főúrral együtt, aláírt egy szövetséglevelet, amelyben egymás védelmére vállaltak kötelezettséget. Márknak három fia és 4 leánya volt. Bernát, Miklós, Lestár; Brigitta, Katalin, Borbála, Anna. A család ágát Miklós tartotta fenn. Ifjúságában Mátyás király hadseregében szolgált s résztvett a királynak III. Frigyes német császár ellen viselt hadjárataiban is. Mátyásnak kedvelt katonája lehetett, mert őt bízta meg az alsó-

ausztriai Retz város és vár parancsnokságával. Mátyás halála után Corvin János sztropkói várának volt egy ideig a parancsnoka s Corvin János királlyá választását támogatta, de később János Albert lengyel herceg pártjára állott és Sztropkót is neki juttatta. Még később a Miksa német császárt támogató párthoz csatlakozott, de 1492-ben ő is aláírta az 1491 november 7-i pozsonyi béke érvényességét elismerő okiratot, mely cselekedetével kivívta magának II. Ulászló jóindulatát s hatalmasan növelte birtokállományát. Három fia közül Farkas fontos szerepet játszott Erdély történetében. 1532-ben, utódok nélkül halt el. Benne kihalt IV. Miklós ága. A máig virágzó Bethlen-családot II. Antal (1414—1472) fia, IV. Gergely, azaz ennek férfikort megélt két fia, Balázs és Elek, tartotta fenn. Balázs unokája, Farkas, egyike a család legkimagaslóbb tagjainak. Székely Mózes vállalkozásához csatlakozott s mikor 1603 július 15-én Radul oláh vajda Brassó közelében megverte az erdélyi sereget s Székely Mózes maga is elesett az ütközetben, Farkas a török területen lévő Szendrő várába menekült, majd Nándorfehérvárott élt egy ideig. A császár, hűtlensége következtében, elkobozta összes birtokait.

Az 1605 február 21-ei marosszeredai gyűlésen erdélyi fejedelemmé választott Bocskay István, Bethlen Farkast küldte másodmagával Erdélybe, hogy a császári biztosoktól Erdély átadását követeljék. Ezt, ha nehezen is, sikerült elérnie Bethlen Farkasnak s ettől kezdve Erdélyben gyorsan emelkedett. Több helyütt volt főkapitány és főispán. Bethlen Gábor 1614-ben tanácsosává és lovas hadainak kapitányává nevezte ki. Vitéz katona volt, akinek 17 sebhelye maradt emlékül a harcokból. Fivére, Elek, tevékeny részt vett János királlyá választásában, minek jutalmául ez Erdély alvajdájává nevezte ki. Később Ferdinándhoz pártolt, aki megerősítette állásában. Rares oláh vajda 1529 júniusában betört Erdélybe s a Ferdinánd-pártiak seregét megverte. Ekkor Elek, több főúrral együtt, Nagyszeben várába ment. Később Bécsben, az udvarnál élt egy darabig s mikor a nagyváradi béke Erdélyt Jánosnak biztosította, hazament, de politikai szerephez nem jutott többé. Az ágat György tartotta fenn. Ennek fia, Ferenc, részt vett Báthori Zsigmond 1594. évi hadjáratában. György másik fia, Miklós, állandóan Báthori Zsigmond oldalán harcolt a Basta-korszakban; 1602 július 2. a Bastával vívott gyulafehérvári ütközet alkalmával eltűnt. Ferenc fia Bethlen Gábor fejedelem udvarába került. A fejedelmeknek az árulások és cselszövések idejében, szükségük volt megbízható emberekre s ezeket elsősorban a maguk nemzetségéből keresték ki. Az iktári Bethlen Gábor a bethleni Bethlenekkel közös eredetűnek tekintette magát, mint ettőlfogva majdnem mindenki s ezért vette maga mellé bethleni Bethlen Ferencet, aki 1623 körül főaszalnoka volt. Bethlen Gábor halála után is megmaradt az udvarnál és mikor I. Rákóczi György megerősödött a trónon, főudvarmestere lett, majd mikor a fejedelem a lengyel királyság megszerzésére törekedett, Bethlen Ferencet igen fontos diplomáciai szereppel ruházta fel. Fiai Farkas, Gergely, Elek és István voltak. Ez utóbbi gyermekkorában halt el. Mind a négy fiú

második házasságából származott. A fiúk közül Farkas (szül. 1638) tűnt fel közéleti szereplésével. Résztvett II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjáratában s azok közé tartozott, akik szerencsésen elkerülték a tatár fogságot. Később is hűen kitartott a trónjától megfosztott fejedelem mellett s Gergely fivérével együtt résztvett Rákóczi György küzdelmeiben. Az 1660 május 22-ei szászfenesi ütközet végleg elütötte II. Rákóczi Györgyöt a tróntól. Ekkor Farkas és két fivére az 1661 január 1-én fejedelemmé választott Kemény János udvarába menekült s nemsokára Fehérmegye főispánja lett. Kemény Jánost azonban rövidesen (1661 szept. 14.) Apafi Mihály követte a fejedelmi trónon, aki Nagyszöllősnél 1662 január 22-én megverte a trón visszaszerzéséért hadbaszállott Kemény János seregét, amelyben Bethlen Farkas is harcolt. Kemény János elesett, ellenben Farkas megmenekült és tovább szervezte a Kemény-pártot, hogy német segítséggel felszabadítsa Erdélyt a török befolyás alól. Bécs azonban nem ment tovább az ígérgetésnél s a Kemény-párti főurak, köztük Bethlen Farkas is, kénytelenek voltak kibékülni Apafi fejedelemmel. Farkas tagja lett később a fejedelmi tanácsnak, fivérét, Gergelyt pedig huszti főkapitánnyá nevezte ki a fejedelem.

A szerző hatalmas fejezetben foglalkozik Bethlen János élettörténetével, aki Bethlen Farkas küküllőmegyei főispán fejedelmi tanácsosnak, az udvari lovashadak kapitányának fia volt. 1613-ban született. Farkason és Gergelyen kívül ő is résztvett Rákóczi lengyelországi hadjáratában. Rákóczi őt tette meg az elfoglalt Krakó város magyar parancsnokává (1657 április 27.). A lealázó béke után Bethlen János hazament Erdélybe, itt a szerencsétlen végű hadjárata következtében népszerűtlenné vált Rákóczi-ellenes párt élére állott, letétette Rákóczit a trónról, kinek helyét Rhédey Ferenc foglalta el. II. Rákóczi György azonban ismét elfoglalta a trónt s noha Bethlen Jánost később is fontos szereppel ruházta fel, nem bízott többé benne. Mikor a török és tatár sereg betört Erdélybe s a rendek engesztelő követséget küldtek a portához, a szultán a követség vezetőjét, Barcsay Ákost tette meg fejedelemmé; Bethlen örömmel csatlakozott az új fejedelemhez s annak leghívebb embere lett. Az 1659. évi (május 24 — június 16) szászsebesi országgyűlés őt ültette a kancellári székbe. Bethlen János „Innocentia Transsylvaniae" címen emlékiratot írt, melyben beszámolt az 1657—58. évi történelmi eseményekről s a porta és Erdély közjogi viszonyának erőszakos és végzetes megváltoztatásáért, valamint a szerencsétlen végű lengyel háborúért, II. Rákóczi Györgyöt tette felelőssé. Bethlen János fontos szerepet játszott Barcsay oldalán a Rákóczi György és Barcsay közt a fejedelmi székért folyó ádáz, országrontó harcban, amelyben Rákóczi kerekedett felül. Barcsay Szebenbe menekült s ide ment később Bethlen János is, aki semmi szín alatt se akarta átadni ezt a várat Rákóczinak. A szebeni megszállók a legnagyobb nélkülözés közt éltek s Rákóczi Bethlennét is elfogatta és tömlöcbe vetette, hogy Jánost engedékenységre bírja. Bethlen mégis kitartott mindaddig, míg a török felmentő sereg

Budáról (1660) megérkezett és Szászfenesnél (máj. 22) szétverte Rákóczi seregét; Rákóczi maga halálos sebet kapott a harcmezőn. A török azonban rendkívül lealázóan bánt Barcsayval s Bethlen János belátta, hogy a törökbarát politika Erdélyt romlásba viszi. Ezért rövid visszavonultsága után, Kemény Jánoshoz pártolt, akinek 1661 január 1-én történt fejedelemmé választása alkalmával, már fontos szerepet töltött be. Kemény János rövid uralkodása alatt, hűségével sikerült a fejedelem teljes bizalmát megnyernie s mikor Kemény a benyomuló török hadak elől Szatmár megyébe menekült, vele ment ő is s Kemény János oldalán volt akkor is, mikor ez serege élén elindult, hogy fegyverrel foglalja vissza az időközben fejedelemmé választott Apafi Mihálytól a trónt. A két fejedelem összecsapása (1662 január 22) Segesvárnál, Kemény teljes vereségével, sőt halálával végződött. Bethlen János ekkor Görgénybe menekült, de mihamar meghódolt Apafi Mihály előtt s rövidesen legbizalmasabb embereinek sorába lépett. Apafi Fehérmegye főispánjává és Udvarhely főkapitányává nevezte ki, majd megbízta, hogy az európai hatalmak tájékoztatására írjon egy történelmi művet, amelyből ezek megtudhatják, hogy miért vállalta el Apafi a fejedelemséget. Bethlen eleget tett a megbízatásnak s Commentarii de Rebus Transylvanicis címen megírta művét, melyben Apafi fejedelem törökbarát politikájának szükséges voltát igazolta. Ez a mű a tudományos történetírás első kísérlete volt nálunk s Európában is nagy sikert ért el; 1666-ban német nyelvre is lefordították „Das bedrängte Dacia" címen. Bethlen a siker hatása alatt megírta „Historia rerum Transylvanicarum ab anno 1662" címen előbbi művének folytatását is, ez azonban csak 1782—83-ban került kiadásra Bécsben. Ez a munkája az 1662-től 1673-ig terjedő idő történelmével foglalkozik.

Bethlen János kancellári minőségben, igen fontos szerepet játszott Erdély politikai életében s államférfiúi bölcsességével sok veszedelmet hárított el hazájáról. Később azonban mindenféle mende-mondák és besúgások alapján kegyvesztett lett s a hatalmára féltékeny fejedelem, abban a teljesen alaptalan hitben, hogy a súlyos beteg Bethlen János, fiával, Miklóssal együtt részes Béldi Pálnak ellene szervezett mozgalmában, Keresdre internáltatta az ősz kancellárt. Teleki közbenjárására a fejedelem ismét megengedte azonban, hogy megjelenjék az udvarnál s ellássa a kancellári teendőket, de ez a hivataloskodása már nem tartott sokáig, mert betegsége erősen súlyosbodott s haza kellett térnie Keresdre, ahol tehetetlenül székben üldögélve, de mindamellett a legkülönfélébb lázadó szándékkal gyanúsítva, élte le hátralévő napjait. 1678 februárjában halt meg.

Bethlen Jánosnak első házasságából származó fia: Miklós 1642-ben született. Kora ifjúságában atyja oldalán résztvett a fejedelmi székért folyó háborúskodásokban. Később külföldi egyetemeken tanult, majd Párisba került, ahol megismerkedett Turenne marsallal és de Lionne államtitkárral. Ez utóbbi diplomáciai célokra akarta felhasználni Bethlent, aki egy ideig valóban azon fáradozott, hogy Erdély és Franciaország között szövet-

ségi viszonyt teremtsen a császár ellen. Bethlen tárgyalt Zrinyi Miklóssal is az ország ügyeiről úgyszintén a török ellen előkészítendő hadjáratról s a nagy hadvezér oldalán akart résztvenni a török leverésében. Ez a tervezgetés azonban félbemaradt, mert Zrinyi 1664 november 18-án egy vadászaton, melyen véletlenül Bethlen is jelen volt, tragikusan elhalt.

Bethlen Csáktornyáról Velencébe, majd Bécsbe ment és itt folytatott még diplomáciai tárgyalásokat a francia-erdélyi szövetség érdekében, de eredményt nem tudott elérni és ekkor hazatért Erdélybe, ahol fontos politikai szerepet töltött be. 1667-ben atyja az ő javára lemondott az udvarhelyszéki főkapitányságról. Később Austriaea Austeritas és Confirmatio címeken könyveket írt, melyekben feltárta Erdély nehéz helyzetét a külföld előtt. Atyjával együtt résztvett Bánffy Dénes ártalmatlanná tevésében s ugyancsak atyjával együtt azzal vádolták meg, hogy résztvesz a Béldi-féle összeesküvésben s emiatt őt is fogságra vetették Fogarason, ahonnan 1677 március 31-én szabadult. Ettől kezdve egyideig visszavonultan élt.

Bethlen János kancellár halála s fiának visszavonulása után, Bethlen Ferenc fiai: Farkas, Gergely és Elek fontos szerephez jutottak a politikai életben. Farkas kancellár lett Bethlen János halála után és 1678-ban igen fontos küldetésben, eredményesen járt el Konstantinápolyban a portánál. Emlékét az utókor számára főképen történeti műve őrizte meg, amely máig kiváló forrásmunka. Ez a mű nyomtatásban az 1526—1609-ig terjedő időről készült el. Gergely résztvett II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában. Apafi előbb a huszti, majd a somlyai vár parancsnokává nevezte ki, de egyik tisztséget se viselte huzamosan. Elek kora ifjúságában Kemény János oldalán katonáskodott, később bátyjának, Farkasnak segített Erdély történetének megírásában. Ő rendezte a családi levéltárat s ő irányította bátyja munkájának nyomtatási munkáit s erre a célra a keresdi várkastélyban nyomdát rendezett be.

Bethlen Miklós, a közélettől való visszavonultságának idején, „Apologia" címen röpiratot írt, amelyben az üldözött magyarországi protestánsok védelmére kelt. Az 1861. évi hadjáratban résztvett, teendője a tábori őrszolgálat ellenőrzése volt; 1682-ben, a füleki táborozás alkalmával, tábornok volt, de a császári haddal nem került szembe. Az 1683. évi hadjáratban nem vett részt, mert mint fehérvári kapitány, otthon maradt. 1686-ban ő vezette erdélyi részről az Erdélyt megszálló Scherfenberg császári tábornokkal folytatott tárgyalásokat s általában fontos diplomáciai szerep jutott neki I. Lipót és Apafi alkudozásai alkalmával. Annak híve volt, hogy Erdély legyen hű a királyhoz és helyezze magát annak fennhatósága alá.

Mikor a porta Thökölyt tette meg Erdély fejedelmévé s ez 1690-ben hadserege élén győzelmesen bevonult az országba, Bethlen Miklós Bécsbe ment és tárgyalni kezdett az udvarral, meg akarván akadályozni azt, hogy a császár, Thököly legyőzése esetén, Erdélyt mint meghódított tartományt kezelje. Bethlen vállalkozása teljes sikerrel járt: I. Lipót aláírta a diplomát,

melyet Bethlen elébe terjesztett s amely II. Apafi Mihályt ismerte el Erdély fejedelmének. Az 1691 január—februári országgyűlés elfogadta a diplomát, letette a hűségesküt s Bethlent az ország kancellárjává választotta. I. Lipót Bethlen Miklóst, ki ekkor követségben járt Bécsben, 1696-ban grófi méltóságra emelte. Az ő javaslatára rövidesen a többi családtagokra is kiterjesztették a rangemelést. Rákóczi hazatérése alkalmából Bethlen Miklós gyanús lett Erdély császári parancsnoka, Rabutin tábornok előtt, aki a felkelés pártolásával gyanúsította a kancellárt s mikor Bethlen megírta a „Columba Noe" című röpiratát, melyben Erdély különválásának eshetőségéről is szó volt s amely a császári tábornok kezeibe került, ez nyiltan megvádolta a kancellárt, minek eredménye az lett, hogy Bécsben parancsot adtak Bethlen elfogatására. Rabutin 1704 júniusában hajtotta végre az elfogatási parancsot. Négy évig tartott Bethlen szigorú fogsága, amely Rabutin jóvoltából, kevés híjján hogy kivégzéssel nem végződött. 1708 májusában Bethlent Bécsbe kísérték, ahol felmentették ugyan a felségsértés vádja alól, de továbbra is enyhe fogságát rendelték el, mégpedig valamely Erdélyen kívül eső területen. Így maradt Bethlen Miklós, III. Károly rendelete alapján Bécsben, ahol 1716 október 27-én, 74 éves korában, elhunyt. Önéletírásával védekezni akart mindazon vádak ellen, amelyekkel közéleti szereplése folyamán illették.

A szerző ezután röviden ismerteti Bethlen Jánosnak a kancellárnak (1614—1678) családi ágát. Első házasságából két fia: Miklós és Pál, második házasságából pedig egy: Sámuel született. Miklós családját két fia: Mihály és József tartotta fenn. Mihály ága gróf Bethlen Györgygyel 1873-ban kihalt. József ágát Elek tartotta fenn, másik két fia Sámuel és Gergely katonák voltak. Eleknek három fia volt: Miklós, Dániel, Sámuel. Sámuel alapított családot a három közül, kinek fia János, résztvett a Napoleon elleni háborúkban és kapitányi rangig vitte fel. Németbarát volt, aki az ország romlását a szlávok elhatalmasodásában látta s meggyőződéses híve volt emellett Erdély és Magyarország uniójának. Ezt Wesselényi Miklóshoz intézett levelében (1844) ki is nyilatkoztatta. 1851-ben halt meg. Fiai: János, Olivér, Miklós mindhárman résztvettek a szabadságharcban. Olivér őrnagy volt és ő alapította a híres 11. zászlóaljat. Miklós százados volt a szabadságharc alatt; 1866-ban szintén résztvett a hadjáratban és meg is sebesült. Különben író és ujságíró volt.

János második házasságából született Dániel és István. István fia (sz. 1874) Magyarország mai miniszterelnöke.

Ezután Pál, majd Sámuel — Bethlen János kancellár másik két fiának — ágát ismerteti a szerző. Mindkét ágnak több katonatagja volt, akik közül a legismertebb Bethlen Farkas, Sámuel fia, aki előbb a Gyulay (51.), majd a Vetésy (34.) gyalogezredben szolgált s résztvett az 1737—38. évi török hadjáratban. 1741-ben, a Mária Terézia kérésére megajánlott ujoncokból szervezett 6 gyalogezred közül az egyiknek (32.), amelyet különben róla neveztek el: ő lett a parancsnoka. Résztvett az örökösödési és a hétéves háborúban s 1763-ban mint altábornagy húnyt el.

Bethlen Ferenc (1601—1653) fiai voltak Farkas, Gergely és Elek. A Farkas ágából származó Lajos (1782—1867) résztvett az 1809. évi nemesi felkelésben. A szabadságharcból is kivette részét, pedig ekkor már 69 éves volt. Ugyancsak Farkas ágából származik gróf Bethlen Margit, a miniszterelnök felesége, ki gróf Bethlen András, volt földmívelési miniszternek a leánya. Ennek az ágnak is több katonatagja volt: így Pál (1783—1842) az 1809. évi felkelésben a 3. sz. felkelő ezred őrnagya volt; Pál fia Gergely (1810—1867) résztvett a szabadságharcban, még pedig eleinte, mint a kolozsvári lovas nemzetőrök századosa, majd Mikes Kelemennel megszervezte a Mátyás-huszárezredet, melyben őrnagy lett. Bem tábornok bizalmasai közé tartozott s mikor Mikes, a huszárezred parancsnoka, Szeben ostroma alkalmával elesett, Bem őt nevezte ki a helyére. Ezrede élén résztvett minden nevezetesebb vállalkozásban: különösen kitűnt a vízaknai (1849 február 4.) és a piskii ütközetben (1849 február 9.), mely utóbbiban személyes bátorságának döntő jelentősége volt a harc sorsára. Vitézségének elismeréséül megkapta a másod- és harmadosztályú érdemrendet. Világos után Törökországba menekült, majd Franciaországba ment; 1859-ben az olasz hadseregben harcolt, ahol a király megbízásából egy magyar mintájú lovasezredet alakított. (Piacenzai huszárezred.) Az ezred magyar katonái, az egyévi szolgálati kötelezettség leteltével,1860-ban nagyrészt Garibaldihoz csatlakoztak, Bethlent pedig a király a Szt. Móric- és Lázárrenddel kitűntetve, mint tábornokot, rendelkezési állományba helyezte. 1867-ben amnesztiát kapott; haza is jött, de még ebben az évben elhúnyt.

Elek ágából Pál (1739—1795) résztvett a hétéves háborúban. 1783-ban tábornokká lépett elő és nemsokára nyugalomba vonult. Fia, Elek (1777—1841) mint őrnagy szerepelt az 1809. évi nemesi felkelésben és Miksa főherceg, az erdélyi felkelő sereg főparancsnoka mellett teljesített hadsegédi szolgálatot. Tekintélyes írói tevékenységet fejtett ki; a magyar történelemmel forrásszerűen foglalkozott s műveit javarészt németül írta, hogy a külföld ezekből megismerhesse hazáját. Unokája, Károly, a világháborúban a koritnicai ütközetben (1916 szept. 20), eltűnt. Elek ágából még néhány katona került ki, az említetteken kívül.

Ennek a műnek méltatására elég lenne annyit mondanunk, hogy dr. Lukinich Imre, Erdély történelmének legalaposabb ismerője, írta. Erdély viszontagságos, vérzivataros története pereg le előttünk ennek a könyvnek lapjain, mert a Bethlen-család története Erdély múltjával tökéletesen összeforrott és mert a szerző hatalmas tudásával s írói készségével szándékosan tömörítette bele ebbe a műbe a nagy idők történetét, hogy az olvasó szórakozva, önkéntelenül tanulságot meríthessen a multból s öntudatot szerezzen a jövőre. Erdély története a tragédiáknak napjainkig szakadatlanul tartó sorozata; a legnagyobb volt ezek között a trianoni békeszerződés. De éppen a múltakból okulva, jogunk van arra, hogy azt reméljük, hogy az az Erdély, amely évszázadok megszámlálhatatlan szerencsétlenségeivel és csapásaival dacolt: ezt a legnagyobb tragédiáját is kiheveri. *A. E.*

Hajnal István: *A Kossuth-emigráció Törökországban.* — Első kötet. Budapest, 1927. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. 929 l. (*Magyarország újabbkori történetének forrásai.* Iratok az 1848—49.-i emigráció történetéhez.)

A Magyar Történelmi Társulat, elnökének Klebelsberg Kunó grófnak vezetése alatt, elévülhetetlen érdemeket szerzett azáltal, hogy Magyarország újabbkori történetének forrásait felkutatta, kiadásukat megindította és ezzel a magyar történelem újabb korszakainak történetét felderítette. Előre kell bocsátanunk, hogy a sorozat Hajnal művével jelentékenyen gazdagodott.

Szerző munkáját két részre osztotta.

Az első részben Bevezetés cím alatt egy a részletekre is kiterjedő tanulmányt közöl (1—440 l.), mely feldolgozásával irodalmi magaslatra emelkedik, a második részben pedig 219 okiratot (441—888. l.), melyek eddig ismeretlenek voltak.

A Bevezetés tíz fejezete közül a harmadik (A magyar ügy és a nagyvilág 64—132. l.) nem az emigráció korszakába tartozik, mert abban szerző a szabadságharc diplomáciáját foglalja össze. Megvalljuk, jobban szerettük volna, ha e fejezet megelőzi a többieket, mert „A menekülés" és „A viddini levél" után oly visszapillantásnak tekinthető, mely az időrendi egymásutánt megzavarja. Nem annyira, hogy így sem állná meg helyét, de annyiban igen, hogy bár igen ügyesen, de saját hibáján kívül többet kellett adni annál, ami a többi fejezetekhez elégnek mutatkozott és kevesebbet annál, amit szerző az érdekes témában elmerülve, adni szeretett volna. Inkább csak módszertani szempontból említjük ezt, mert szerző nem von éles határt a *szabadságharc* és az *emigráció* között, ami pedig nyilvánvalóan két különböző dolog. Elismerjük azt, hogy a menekülésnek és kivándorlásnak voltak előzményei, de hozzá kell tennünk, hogy a szabadságharcnak is voltak utóhullámai. Amint a menekülés nem a világosi fegyverletétellel (1849. aug. 13.) kezdődik, úgy a szabadságharc végső dátuma viszont 1849. augusztus végéig kitolódik, amikortól kezdve már sem az országban bujdosó katonai kötelékek nem voltak, sem pedig az ország határain kívül a szabadságharccal kapcsolatos intézkedések nem történtek.

Ha időrendi sorrendben a III. fejezetet vesszük elsőnek, akkor az emigráció előzményét alkotó szabadságharc diplomáciai történetét (A magyar ügy és a nagyvilág, 64—132. l.) kell mindenekelőtt figyelemre méltatnunk. A fejezet igen jól megállta volna helyét külön, mert a kérdés feldolgozása teljesen figyelmen kívül maradt, mivel az sem a reformkorszak függelékének, sem az emigráció bevezetésének nem tekinthető. Szerző is emiatt kénytelen futólagos áttekintést adni, mert a hat ív, melyet e kérdésnek szentelt, az általa feldolgozott anyaggal és a második részben közölt okmányokkal semmi összefüggésben nincsen. Korántsem a fejezetek irodalmi értéke fölött akarunk ezzel bírálatot mondani, sőt azt ajánlanánk, hogy azt kiegészítve külön dolgozza fel a kérdést, amely a benne való elmélyedés szempontjából hálás feladat. E sorok írója legjobban érzi ezt, mert neki közel kétezer regesztája van, mely a kérdésre vonatkozik. Azok

alapján csak azt a megjegyzést kockáztatja meg, hogy Hajnal művének III. fejezete a mellett, hogy az egész munkával laza összefüggést mutat, a rendelkezésre álló hely hiánya miatt maga is hiányossá lett. Sokkal alkalmasabb lett volna e fejezetben csupán az 1848—49. konstantinápolyi eseményekre, az osztrák-török-orosz és az angol-török viszonylatok megvilágítására szorítkozni, melyet a külföldi történetírás sem ismer kellőleg, pedig a vonatkozó források egyre szaporodnak. Ezen a téren Palmerston lord angol külügyi államtitkár és Canning Stratford angol követ hivatalos és magánlevelezése, valamint a balkáni követi és konzuli jelentések magukban véve is százával tartalmaznak magyar vonatkozású adatokat. Az említett viszonylatok megvilágítása így szükséges és hasznos bevezetés lett volna a törökországi emigráció történetéhez, melynek megírására Hajnal vállalkozott és a rendelkezésre álló hat íven igen értékes munkát adhatott volna, melynek elvégzését így még mindig a jövő feladatok közé kell sorolnunk.

Csak mellesleg említem meg, hogy a szabadságharc angol és amerikai vonatkozásait e sorok írója rendszerezni törekedett (Századok 1925—26. 592—612. és 720—738., 1927—1928. 231—242. l.), amit szerző talán bevezető tanulmányának kinyomása miatt már nem vehetett figyelembe, bár azt a felhasznált művek jegyzékében sem említi meg (897—900. l.). Az általa Brown-nak nevezett magyar ügynök igazi neve Browne Frigyes Vilmos volt, akit Pulszky és Teleki László gróf nyertek meg a magyar ügynek.

Az előzményekről szólva még egyet kell kiemelnünk. t. i. a lengyel-magyar viszonylatok történetét, amelyre Hajnal művében lépten-nyomon hivatkozik. A kérdéssel még igen kevesen foglalkoztak, pedig annak az egész magyar szabadságharc történetében sokkal nagyobb szerepe volt, mint azt kézikönyveink alapján gondolni lehet. Elismerjük, hogy nem szerző kötelessége lett volna erre kiterjeszkedni, de már itt felhívjuk a figyelmet arra, hogy e kérdés alapos feldolgozása nélkül az egész szabadságharc története csonka marad.

A viddini levélről szóló II. fejezet (54—63) példája legjobban bizonyítja ezt, mert a dunai federációra vonatkozó törekvésekben a magyarországi nemzetiségek és a magyar kormány között a magyarbarát, de szláv lengyelek igyekeztek közvetíteni. A viddini levél mögött egy nagy darab magyar és európai történelem van, amely még megírásra vár; amelynek alapos tanulmányozása és megírása éppen a magyar történetírásra vár, mert a lengyelektől közvetített federáció csak formailag különbözik attól az eredménytől, melyet az elveszített világháború eredményének tekinthetünk.

A későbbi fejezetekben annál hatalmasabb körvonalakban bontakozik ki egyrészt az emigráció szervezkedése, másrészt annak az európai diplomáciában elkövetkezett bonyodalmai. Az a nagy küzdelem, amely egyrészt az osztrák-orosz szövetség fellépésében, melyhez Márki Sándor a Budapesti Szemle 1917-iki évfolyamában igen értékes adalékokat közölt, mikor az oroszszövetség felbomlását a belföldi sajtó alapján világította meg,

másrészt pedig az angol és francia kormányok eljárásában volt megállapítható. Kár, hogy a francia külügyminisztériumnak 1852 végéig és a londoni külügyi hivatalnak 1878 végéig megnyitott levéltáraiban felhalmozott anyag e kötetben nem volt értékesíthető.

Annál nagyobb elismerés illeti meg a szerzőt azért, hogy a bécsi állami levéltár vonatkozó anyagát gondosan áttanulmányozta. Közölt okmányai legnagyobb részben onnan valók. A 6. szám alatt közölt Bloomfield-féle útlevélről, melyet a Zamoyski levéltárból idéz, meg kell jegyeznem, hogy egy irat a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában is található, mely szerző figyelmét elkerülte.

A felsorolt megjegyzések tehát nem a mű kritikáját akarják alkotni oly értelemben, hogy az a munka értékét kicsinyítené. Nekünk hálásaknak kell lenni a szerző iránt, aki fáradságos munka után a magyar történetirodalmat egy kiváló munkával gyarapította, melynek haszna és értéke mindenkor maradandó lesz.

Kívánjuk, hogy azt szerencsésen tető alá hozhassa és ha ideje meg fogja engedni, terjessze ki figyelmét azon kérdésekre, melyeket ismertetésünkben felvetettünk és amelyeknek megoldása sürgős, de szép és fontos feladat is.

Horváth Jenő.

Gróf Gyulai Ferenc naplója (1703—4). A cs. és kir. 51. gyalogezred könyvtárában volt eredetiről másolta *Dr. Márki Sándor.* Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Hadtörténelmi Bizottsága. 8° 243 l. Ára ? „Dunántúl" rt. Egyetemi Nyomdája. Pécs, 1928.

A magyar memoire-irodalomban eddig ismeretlen Gróf Gyulai Ferenc altábornagy naplóját, a cs. és kir. 51. gyalogezred birtokában volt eredetiről, 1911-ben másolta le Dr. Márki Sándor, a kolozsvári (később szegedi) egyetem 1925-ben elhúnyt tudós tanára. Az eredeti kézirat, Kolozsvárnak az oláhok által történt megszállása alkalmával megsemmisült, de másolata — szerencsére — megmaradt. Ezt teszi most közzé a Magyar Tudományos Akadémia Hadtörténelmi Bizottsága.

A napló írója — Gróf Gyulai Ferenc — 1674 augusztus 11-én született Torna várában. 1703 április 16-án került, mint alezredes, Bagosy Pál hajdúezredéhez, a későbbi cs. és kir. 51. gyalogezredhez, amelynek toborzására 1702 december 6.-án kapott engedélyt Bagosy.

Az új ezred csakhamar belekerült a spanyol örökösödési háború forgatagába. Előbb Bajorországba, majd — ezt az intézkedést megváltoztatva — Olaszországba irányította az udvari haditanács. Igy jutott Gyulai az olasz harctérre, ahol, Ivrea átadása alkalmával, a franciák hadifogságába esett, amelyből csak 1706 végén szabadult ki.

Ugyanakkor ezredessé és az Ebergényi-féle (a későbbi cs. és kir. 9.) huszárezred parancsnokává nevezték ki. Minthogy azonban Bagosy 1707-ben Rákóczihoz pártolt, helyét ugyanazon év

december 20.-án Gyulai foglalta el, mint ezredparancsnok és egyúttal ezredtulajdonos.

1716 május 7-én Generális-főstrázsamesterré (vezérőrnaggyá), 1723 október 13.-án pedig altábornaggyá lépett elő. Hosszasabb betegeskedés után, Mantua közelében halt meg, 1728 október 18-án. Holttestét Erdélybe szállították ezredének tisztjei s előbb ideiglenesen, majd 1730 július 23-án véglegesen és nagy pompával temették el Erzsébetvárosban.

Gyulai feljegyzéseiből csak az 1703—4. év történetét tárgyaló töredéket ismerjük. Többi része vagy elkallódott már régesrégen vagy pedig lappang valahol. Azonban még így csonkán is nagyon érdekes ez a napló. Az író ugyanis nem szorítkozik csupán a hadieseményekre száraz felsorolására. Sok más egyéb is érdekelte. Megnézett alaposan mindent, ami vándorlásai közben az útjába akadt. Ennek köszönhetjük például számos föld- és néprajzi megfigyelését. Minthogy pedig Erdélyből Steierországba útaztában Magyarország jókora részét is bejárta: II. Rákóczi Ferenc akkor lángra lobbant felkeléséről is sok figyelemreméltó részletet tudunk meg tőle. De fontos naplójának ez a része azért is, mert minden egyes útiállomását feljegyzi, úgy hogy annak alapján hazánk akkori úthálózatáról is helyes képet kapunk.

A hadidolgokon kívül különösen érdekelte Gyulait a földművelés és az állattenyésztés, a folyók és patakok szabályozása és csatornázása, az útépítés, úgyszintén az építőművészet minden ága is. Ellenben a szobrászat és a festészet alkotásaival nem sokat törődött. Volt történelmi érzéke is, de már a természet szépségei iránt nem volt fogékony. Gyakran emlegeti ugyan naplójában a felhők fölé magasló „rettenetes nagy havasokat", amelyek azonban inkább hatalmas méreteikkel, semmint szépségükkel hatnak reá.

Gyulai nagyon vallásos, istenfélő ember volt; amellett kifogástalan jó magyar, bárha mindvégig hű maradt királyához. Rákóczi felkelését se nem gáncsolja, se nem dicsőíti.

Minthogy az 1703—4.-i olaszországi hadakozásban Bagosy hajdúezrede csaknem mindig együtt járt Deák Pál és Ebergényi László ezredével (a későbbi cs. és kir. 8. és 9. huszárezreddel), Gyulai naplója az utóbbi kettőnek történetéhez is sok adattal járul. De a feljegyzéseket olvasgatva, nemcsak ennek a három ezrednek viselt dolgaival ismerkedünk meg, hanem az akkori tábornokokkal, továbbá mindazokkal az egyházi és világi előkelőségekkel is, akikkel az író hosszas vándorlásai alatt találkozott.

Néhai Márki Sándor kétségtelenül nagy szolgálatot tett a magyar hadtörténet- és memoire-irodalomnak, amikor a terjedelmes kéziratot hosszú és fáradságos munkával lemásolta. De elismerés illeti a Magyar Tudományos Akadémia Hadtörténelmi Bizottságát is, amely a naplót — felismerve annak fontosságát — nyilvánosságra bocsátotta.

A könyv a Hadtörténelmi Közlemények kiadóhivatalában kapható.

Sz—ő.

Dr. Taubert Ernő: *A katonaság elszállásolása és ellátása Somogyvármegyében, a XVIII. század első felében.* 8° 38 l. Ára ? „Dunántúl" rt. Egyetemi Nyomdája. Pécs, 1928.

Magyar hadtörténelmünk sokáig parlagon hevert mezején még most is nagyon távol vagyunk a sikeres synthesis lehetőségétől. A részletkutatások a hadtörténelem némely ágában bizony még nagyon hézagosak s éppen ezért örömmel kell üdvözölnünk minden olyan dolgozatot, amely egyik vagy másik kevéssé ismert tárgyra vet világot, feltéve, hogy a szerző alapos és megbízható munkát végezett.

Dr. Taubert Ernő — töretlen úton járva — megírta Somogyvármegye XVII. és XVIII. századbeli hadügyi közigazgatásának történetét, amelynek egy része most meg is jelent.

A szerző gondos levéltári kutatásra alapítja munkáját, de nem mellőzi az idevágó irodalmat se. Dolgozatának bevezetésében a vármegye politikai és gazdasági viszonyait ismerteti, a török háborúk és a kuruc-labancvilág után. Vázolja a megyei tisztikar megalakulását, a telepítéseket, Somogy és Zala megye különválását és a portaösszeírásokat.

Majd áttér az 1715.-i VIII. törvénycikk nyomán született állandó hadseregre, az ugyanakkor kialakult katonai adórendszerre, valamint a megyei hadügyi közigazgatás megszervezésére is.

A tanulmány I. fejezete a központi elszállásoló hadbiztosság megszervezésével s a megyei szállásmesterek intézményével foglalkozik. Szól arról a temérdek súrlódásról, hatalmaskodásról és sérelemről, amely az elszállásolás nyomán támadt. Majd, a különféle ezredek elszállásolását tárgyalva, azoknak szervezetét és állományát is részletesen ismerteti.

A II. fejezetben a katonaság ellátásának súlyos kérdését, az 1740-ig szokásos adónemeket s a téliszállásra vonult ezredek élelmezését tárgyalja. Ismerteti az 1711.-i „Ordinantia"-t, gróf Pálffy János javaslatát, a limitatiót, a „salgamus"-t s végül az előfogatok ügyét.

Mint látjuk, Taubert számos olyan kérdéssel foglalkozik, amelyről bizony nem sokat tudunk. Minthogy pedig a vázolt nehézségek és mizériák nemcsak Somogymegyére szorítkoztak, hanem úgyszólván az egész országban napirenden voltak: a sokszorgalomra valló tanulmány — mint a katonai közigazgatástörténet terén úttörőnek mondható munka — szélesebbkörű érdeklődésre is méltán számíthat.

Gy.

Dr. Szabó István: *Debrecen 1848—49-ben.* 8° 66 l. Debrecen, 1928.

Debrecen városa, annál a fontos szerepnél fogva, amelyet a magyar szabadságharcban játszott, kétségkívül megérdemli, hogy a történetírás bővebben foglalkozzék vele. Ennek felismerése ösztönözte a szerzőt arra, hogy pótolja azt, amit az eddigi kutatók és feldolgozók ezen a téren, egy vagy más oknál fogva elmulasztottak. Mindjárt előljáróba meg kell állapítanunk, hogy dr. Szabó

István lelkiismeretes munkát végzett. Nem érte be azzal, hogy a közkézenforgó, de már elavult és részben meg is cáfolt nyomtatott kútfők adatait ismételgesse, hanem gondosan felkutatta a tárgyához tartozó kiadatlan levéltári anyagot is. Azonban sajnálattal látjuk, hogy a jóval nagyobbra tervezett munka, a mostoha viszonyok következtében, erősen összezsugorodott s így szükségképpen sok feljegyzésreméltó részlet maradt ki belőle.

Hadtörténelmi szempontból fontos, hogy a szerző pontosan kideríti, mennyi honvédet és mennyi nemzetőrt állított Debrecen városa.

Az 1848 április 3-án készült első összeírás alapján, 1300 gyalog és 400 lovas nemzetőrt soroztak. Fegyverük az 1809-i nemesinsurrectióból maradt és sebtében kijavított 233 puska volt. Később 1000 puskát utalt ki a hadügyminisztérium, de ez is kevésnek bizonyult, mert az április 21-i összeírás szerint a debreceni gyalog és lovas nemzetőrség együttes állománya már 3331 főre rugott.

1848 május 17-én a 10. honvédzászlóalj toborzó állomásául Debrecent jelölte ki a hadügyminiszter. Két hét mulva már 1500 jelentkező volt, úgy hogy a fölösleget a 9. honvédzászlóalj vette át. A 10. zászlóalj csakhamar a délvidékre került s ott a rácok ellen harcolt, majd a tavaszi hadjáratot a VII. hadtest kötelékében küzdötte végig.

A városi képviselőtestület felajánlotta a kormánynak, hogy a város költségén nemzetőr-tűzérséget is állít s ehhez a hadügyminisztertől 2 ágyút és 1 tarackot kért. A kérést teljesítették, de a kiútalt három lövőszerszám közül csak egy volt teljes; a másik kettőnek csak a csöve volt meg. Ezekhez azután debreceni mesteremberek csináltak talpat és taligát. A nemzetőr-tűzérséghez főként diákokat és ügyesebb iparosokat osztottak be.

Batthyány miniszterelnök 1848 augusztus 13-án elrendelte, hogy minden helyhatóság válogassa ki nemzetőrei közül azokat, akik önként vállalnak szolgálatot a háború egész tartamára. A Debrecenben ilyenformán alakult u. n. „vöröspántlikás" önkéntes zászlóaljba 311 ember jelentkezett. Parancsnoka Zurics Ferenc őrnagy lett. Ez a zászlóalj szeptember 28-án indult az aradi táborba. 1849 január 19-én rendes honvédzászlóaljjá alakult át s a 68. számot kapta.

1848 október 19-én az 1. és 11. gyalog és a 2. lovas nemzetőrszázad indult el Aradra; november 20-án a 7. és 9. nemzetőr gyalogszázad, valamint a nemzetőr-félüteg, majd 22-én az 1. lovasszázad távozott, Váradon át, Erdélybe.

Amidőn a kormány, a fővárosból menekülve, Debrecenben települt le, a város képe is teljesen megváltozott. Szokatlan nyüzsgés, elevenség költözött belé. Az osztrák hadsereg egyre fenyegetőbb előnyomulása következtében, a közgyűlés a város megerősítését kérte a kormánytól. 1848 december 1-én hozzá is fogtak, de nem sokat végezhettek, mert a hadügyminiszter az amúgy is haszontalannak, de annál költségesebbnek ígérkező munkát, 1849 január 15-én bizonytalan időre elhalasztotta.

Annak a dicsőségnek, hogy Debrecen öt hónapon át az ország fővárosa volt, árnyoldalai is csakhamar mutatkoztak. A kormány

odaköltözésével egyszerre nagyon súlyos probléma lett az élelmezés. A helyzetet az is rontotta, hogy a környékbeli vízimalmok befagytak s a kormány ennekfolytán csak úgy tudta a hadsereg ellátását biztosítani, hogy 1849 január 16-án Debrecen valamennyi — számszerint 97 — lisztőrlő malmát állami célokra foglalta le, március 3-án pedig az 50 legjobb szárazmalmot a katonaság rendelkezésére bocsátotta.

A város virágzó ipara teljesen a hadsereg szolgálatába állott. Lefoglalták az egész guba és pokróckészletet, majd Lukács Sándor, országos felszerelési kormánybiztos, az egész szövet, vászon és bőranyag lefoglalását rendelte el.

Az öthónapi vendéglátásban a lakosság anyagi ereje teljesen kimerült. A drágaságban a debreceni piac vezetett, de csakhamar hozzáigazodott az egész környék is. A termény lassacskán eltűnt a piacról s ezért a kormánybiztosok maximáláshoz, sőt requiráláshoz is folyamodtak. De mindez hiábavalónak bizonyult, mert a drágaságot akkor se sikerült hivatalos intézkedésekkel letörni.

Junius derekán a kolera ütött ki.

Ellenséget 1849 julius 3-án látott először Debrecen, amikor a várost a IV. orosz hadtest szállotta és sarcolta meg. Ez az invázió, szerencsére, csak három napig tartott. Másodszor augusztus 2-án, a város nyugati oldalán vívott ütközet után, vonultak be Debrecenbe az oroszok. Kár, hogy a szerző nem foglalkozik behatóbban ezzel az ütközettel, amelynek körülményei pedig eléggé fel vannak már derítve. Talán ez is egyike az anyagi fedezet hiányában elmaradt részleteknek.

J.

Soós Elemér: *Ónod vár története, hadi és műleírása.* 8° 26 l. Budapest, 1927. Barcza József könyvnyomdája. Ára ?

Valami el nem fojtható lehangoltság fog el, valahányszor egy-egy régi várunk történetét olvasgatom, mert többnyire arról van benne szó, ami csak volt, de ma már nincs. A fényes, büszke várakból és várkastélyokból — mindmegannyi építészeti műemlékünkből — nagyobbára csak egyes, évről-évre jobban tünedező, omladványok láthatók még, amelyeknek összefüggését csupán a szakember gyakorlott szeme tudja felismerni s így az építmény hajdani képét is csak ő tudja rekonstruálni.

Soós Elemér fáradhatatlan buzgalommal dolgozik ezen a téren, évtizedek óta. Hazai várromjaink nagyrészét felmérte, lerajzolta és régi — sokszor külföldi levéltárakban felkutatott — képek és alaprajzok nyomán, legalább papiron, kiegészítette a hiányzó részleteket.

Így járt el Ónod várának leírásánál is, amelynek XVII. századbeli állapotát, a karlsruhei nagyhercegi levéltárban talált tervrajzok alapján ismerteti. A vár viszontagságos sorsára itt is jellemző, hogy az ellenség okozta pusztítások után ismételten újjáépült; de annál szomorúbb, hogy abból a rombolásból, amelyet saját véreink követtek el rajta, nem volt és nem is lesz többé feltámadás. Ugyszólván minden elpusztult várunk történetéhez, vál-

tozatlan szöveggel lehetne hozzáfüggeszteni azt, hogy az ellenségnél sokkal többet ártott nekik a kegyelet és a történelmi érzék hiánya, múltunknak s vele együtt saját magunknak is meg nem becsülése. Nemcsak Ónodon, de máshol is, magtár, istálló, kocsiszín, pajta stb. épült a hajdani vár széthordott köveiből, amelyeket soha senki többé eredeti helyükre vissza nem illeszthet.

Az Erdődy, később Draskovich grófok kezére jutott ónodi vár *béke idején*, a XVIII. és XIX. században, semmisült meg teljesen. Vele együtt lassacskán széthull az Ónodi Czudar család egykori uradalma is. Eleinte bérlő rendelkezik benne, majd feldarabolják a miskolci bankok. Csupán egyetlen vigasztaló mozzanatot látunk a kótyavetyére jutott dominium történetében s ez az, hogy a parcellázó bankoktól magyar ember — Kellemesi Melczer László — vásárolta vissza az uradalom jókora részét.

Soós Elemér rajzaiból, minden egyéb magyarázat nélkül is láthatjuk, hogy milyen lehetett Ónod vára a középkorban s a későbbi századokban. De a szerző 1872-i rajzán azt is szemlélhetjük, hogy mivé lett ez a vár a rendszeresen folyt könyörtelen műemlékpusztítás folytán. Ma, több mint egy félszázaddal később, bizonyára ennyi sincs meg belőle.

—ő.

Günther Frantz: *Die Vernichtungsschlacht in kriegsgeschichtlichen Beispielen.*

A berlini E. S. Mittler & Sohn kiadócég fenti címen igen értékes tankönyvvel gazdagította a katonai irodalmat. A könyvet, a német katonai nevelő és képző intézetek felügyelőségének megbízásából, Frantz volt vezérkari őrnagy írta meg.

A katonai vezetőség olyan könyvet akart iratni a nevelő és tisztképző intézetek számára, amely hadtörténelmi vonatkozásban tömören és szakszerű csoportosításban, a *megsemmisítő hadászatot* illusztráló nagyobb csatákat vagy hadjáratokat foglalja össze. A szerző megbízójának intencióit tökéletesen átérezte és munkájában rendkívül világos, áttekinthető és tanulságos hadtörténelmi segédkönyvet adott.

A szóbanforgó könyv a *győzelem elemeit* óhajtja a tanuló ifjuság lelkébe vésni. Fel akarja rázni mindazokat, akik elfelejtették, vagy még nem tanulták meg, hogy az idők folyamán *csak a hadviselés formái változtak és változnak*, nem változott meg azonban évezredeken át a győzelem első és alapfeltétele, *a győzniakarás*.

A szerző 24 példán, Hannibaltól Nagy Frigyesen, Napoleonon, Moltkén és a világháborún át bemutatja, hogy a hadvezérek évezredeken át egyformán azért keresik a csatákat, hogy azokban *ellenfeleiket megsemmisítsék*. Ez a gondolat vezérelte Hannibalt, amikor szárny-tartalékait lóháton személyesen vezette a nehézkes római phalanx oldalába és hátába és Cannaenál körülzárt ellenfelét lemészároltatta. A későbbi háborúkban, a fejlődő technikával párhuzamosan, megváltozott ugyan a katonaság fegyverzete és felszerelése, megváltozott vele a harcmodor, de Nagy Frigyes,

Napoleon ép úgy meg akarták semmisíteni — ha nem is éppen lemészároltatni — ellenfelüket, amikor a legnagyobb golyózápor közepette gránátosaikat vagy lovas tömegeiket oda irányították, ahol a csata eldöntésére törekedtek. És végül ugyanennek a stratégiai gondolatnak hódolt Hindenburg Tannenbergnél, amikor repülőkkel és rádióval vezetett seregtesteivel orosz ellenfelét körülzárta és megadásra kényszerítette. Látjuk, hogy a megsemmisítést célzó hadvezetés eszközei megváltoztak ugyan — Hannibal páncélosai és Napoleon gránátosai eltüntek, hogy helyet adjanak a gyorsan mozgó tankokban harcoló modern páncélosoknak — de nem változott meg a hadvezérnek az ellenfél megsemmisítésére törő terve. *Csakhogy hadseregek teljes megsemmisítése igen ritkán szokott sikerülni.*

Végighaladva Frantz könyvén és válogatott példáit áttanulmányozva, látni fogjuk, milyen nehéz a hadvezér feladata akkor, amikor ellenfelének megsemmisítésére törekszik. És milyen ritkán koronázza a hadvezetést olyan siker, mint amilyet a cannaei, a sedani és a tannenbergi csaták eredményeztek.

Mint ahogy Schlieffen gróf, a német nagy vezérkar nagyhírű főnöke, stratégiája alapjául a cannaei példát választotta, éppen úgy indul ki Frantz is Hannibal stratégiai mesterművéből, amikor a megsemmisítést célzó csatákat boncolgatja.

A cannaei csatát, 216-ban Krisztus előtt, Varro római konzul 63.000 főnyi gyalog és 6000 főnyi lovas hadseregével vívta meg Hanniballal szemben, aki azonban csak 32.000 gyalogossal és 10.000 lovassal rendelkezett. Hannibalnak sikerült — annak ellenére, hogy számban sokkal gyengébb volt — a római haderőt előbb kétoldalról átkarolni, majd körülzárni és megsemmisíteni. Hannibal ezzel a megsemmisítő csata iskolapéldáját teremtette meg, amelyről Schlieffen megállapítja, hogy vezetés dolgában minden időben mintául szolgálhat a megsemmisítést kereső stratégának.

Frantz azután, hogy Cannaet példaként bemutatta, áttér Nagy Frigyes porosz király csatavezetésére és fejtegeti a prágai, rossbachi, leutheni, zorndorfi, kunersdorfi, liegnitzi és torgaui csatákat.

A nagy porosz király is mestere a hadvezetésnek, hadműveletei mindig az ellenség oldala és háta ellen irányulnak. Hadvezetését sok siker koronázza és Nagy Frigyes ma is előkelő helyet foglal el a mult nagy hadvezérei között.

Frantz azután a megsemmisítő stratégia nagy mesterének, Napoleonnak néhány hadjáratát tárgyalja, különösen a marengoi, ulmi, jenai, leipzigi és ligny-belle-alliance-i csatákat. Napoleon is mindig ellenfelének megsemmisítésére törekszik. Igaz, hogy nagy eredményeket csak akkor ért el, amikor számbelileg fölényben volt. Vezetésének művészete azonban éppen abban állott, hogy erejét a döntés helyén többnyire akként tudta csoportosítani és egyesíteni, hogy ezt a fölényt elérte. Azokat a csatákat, amelyekben ez neki nem sikerült, tehát amelyekben számbelileg ő volt a gyengébbik fél, mind elvesztette.

Gyönyörű példája a hadvezéri mersznek az 1866. évi custozai csata, amelyben Albrecht főherceg három osztrák-magyar

hadtesttel, összesen 71.000 főnyi gyalogsággal és 3300 főnyi lovassággal a több mint 200.000 főnyi olasz haderőt megverte.

Stratégiailag fényesen vezette azután Moltke 1866 és 1870/71-ben a német haderők hadműveleteit. Sikereinek láncolatát a sedani csatával koronázta meg, amelyben francia ellenfelét körülzárta és a francia hadsereget, császárjával az élén, megadásra kényszerítette. Eddigelé Sedan a hadtörténelem legtökéletesebb és hatásában a legsúlyosabb következményekkel járó, megsemmisítő csatája.

A szerző végül még a világháború eseményeiből sorol fel néhány példát. Természetesen elsősorban Tannenberget és a mazuri csatát, amelyekben Hindenburg egy-egy orosz hadsereget semmisített meg. De szép példái a megsemmisítést célzó stratégiának az 1915. évi orosz, a szerb és az 1916. évi oláh hadjárat is, amelyekben a fölényes német és osztrák-magyar hadvezetés nagy, világtörténelmileg is maradandó sikereket ért el.

Frantz könyvét a világháborúra vonatkozó igen értékes statisztika zárja be. Látni mindebből, hogy Frantz könyve *nélkülözhetetlen* mindazok számára, akik a hadvezetést tanulmányozni, a mult hadjáratait megérteni, vagy hadtörténelmet tanulni akarnak. Nem nélkülözheti ezt a segédkönyvet *egyetlen katona sem*, aki a hadvezetés *lényegét* megérteni és a mult nagy csatáit átérezni akarja.

A fentiek alapján a „Die Vernichtungsschlacht" című könyvet mindenkinek melegen ajánlhatom.

S—y.

Baron W. Giesl: *Zwei Jahrzehnte im nahen Orient.* (Verlag für Kulturpolitik. Berlin, 1927.)

A háború utáni mémoire-irodalom újból megszaporodott. A Dunamonarchia utolsó belgrádi nagykövete, Giesl báró, most adta ki emlékiratait, amelyeket Steinitz tábornok rendezett sajtó alá. Izgalmas regény ez, amely az osztrák-magyar monarchia konstantinápolyi katonai attachéjának, majd montenegrói és belgrádi nagykövetének élményeiről és balkáni tapasztalatairól számol be.

Giesl Törökország kulturképével kezdi emlékiratát és megismerteti olvasóját a kilencvenes évekbeli török birodalom bel- és külviszonyaival. Leírása nyomán felélednek lelki szemeink előtt gyermekkori mesevilágunk rémségei. A török szultán — *II. Abdul Hamid* — ázsiai despotaként uralkodik. Nyomor, könnyek és vér ennek az uralkodónak kísérő jelenségei. Egyszer a Bosporusban működő búvárok rémülten mesélik, hogy a császári palota közelében sok összekötözött hullát láttak. Másszor azt rebesgetik, hogy az egyik hadihajó éjnek idején titkos paranccsal a nyilt tengerre futott ki, ahol néhány száz titokzatos ládát süllyesztett el és hogy a tengerész tisztikar a hajó parancsnokát mint a szultán hóhérját, bojkotálta. Maga a szultán pedig állandóan remeg életéért, mindenkire gyanakszik, nincs egy nyugodt pillanata, soha sem hál kétszer egymásután ugyanabban a helyiségben. Állandóan pisz-

tolyt hord a zsebében és rögtön lelövi környezetéből vagy látogatói közül azt, aki gyanus mozdulatot tesz.

Giesl, aki 1893 óta attachéként működik Konstantinápolyban, megismerkedik ott a többi hatalom képviselőivel és részt vesz abban a diplomáciai tülekedésben, amely Európa beteg embere körül már ebben az időben megindul. Ha mindenütt csendes volt is a világ, a Balkánon állandóan villámlott és egy-egy zivatarra sem kellett nagyon várni. Giesl mémoirejaiban beszámol az 1896—97. évi krétai felkelésről, az 1897. évi török-görög háborúról és behatóan tárgyalja az örmény és macedon zavarokat. Vérfagyasztó Abdul Hamid örmény politikája. Ennek irányelve: *Kipusztítani mindent, ami örmény.*

A szerző végigvezeti olvasóját a többi balkáni államon is. Megismerjük a görög, szerb, bolgár, oláh és a montenegrói viszonyokat és a szerzővel együtt újból átéljük az új-török forradalmat, Bosznia és Hercegovina annektálását.

Elszomorító az a kép, amit az utóbbi eseménnyel kapcsolatosan, a monarchiáról kapunk. A kis balkánállamok féktelen szemtelenséggel szembefordulnak Ausztria-Magyarországgal, a beteg Törökország Ausztria elleni bojkottot szervez és a nagyhatalmi Dunamonarchia tűr, kenyeret dob vissza ott is, ahol köveket gördítenek reája. A monarchia vezetősége gyenge, nem ismeri a balkáni nép psychéjét, nem büntet rögtön, ahol ellenszegülést lát, nem mutat erőt akkor sem, ha erre meg is volna minden oka. A következmények nem is maradnak el, Ausztria-Magyarország elveszti presztizsét annyira, hogy a kis balkánállamok: Szerbia, Montenegró még a piaci legyeknél is szemtelenebbé válnak. Giesl könyve minderről részletes tájékoztatót nyujt. A szerző 1909-ben u. i. az eddigi katonai megbízottból cettinjei nagykövetté lépett elő. Ebben a minőségében szemtanuja volt a balkán-szövetség megalakulásának és közvetlen közelből szemlélte a balkánháborút is. Az ember csak pirul azon a gyengeségen, amit a Habsburg birodalom ezekkel az eseményekkel szemben tanusított. Diplomatáink „tevékenységét" olvasva, ökölbe szorul a kezünk. Az ember nem tudja, sírjon-e vagy nevessen, amikor itt átérzi, a kis balkán diplomaták hogyan bántak velünk.

A monarchia gyengesége vitt azután az 1914. évi eredményekhez. Azok a szerb hazafiak, akik szemtanui voltak annak a tehetetlenségnek, amelyet Ausztria-Magyarország a balkáni eseményekkel kapcsolatosan tanusított és akik talán máig sem értik meg, hogy a monarchia mire várt még akkor is, amikor a szerb és montenegrói csapatok a Szandsákot megszállották, Szkutarit elfoglalták stb. stb., azok 1914-ben joggal láthatták elérkezettnek az időt, hogy ennek a tehetetlen testnek egy-egy részét leszakítsák. Csakhogy nem a test volt itt a beteg, hanem csak a vezetőség volt rothadt. Ez a tehetetlennek hitt test aztán, amikor kellett, 4½ éven át osztogatta a csapásokat jobbra-balra és a kis balkáni pimaszok akkor ismerték meg annak a nagyhatalomnak erejét, amely csak azért halt meg, mert szellemóriások helyett nagyobbára törpék irányították a sorsát.

Giesl könyvének történelmileg legérdekesebb része belgrádi

szereplése 1914-ben. Ő adta át az osztrák-magyar ultimátumot a szerb kormánynak és ezzel napokon át a világpolitika gyujtópontjába jutott. Érdekes, hogy Giesl maga meg volt győződve arról, hogy Szerbia engedni fog és a szerb állásfoglalást tisztán orosz befolyásnak tulajdonítja. A szerző megismerteti olvasóját a szarajevói merényletet követő diplomáciai tárgyalásokkal, amelyekből látni, hogy Berchtold egy pillanatig sem hitt a nagyháborúban, ő úgy vélte, hogy a szerb-osztrák-magyar konfliktus *elszigetelten* is lebonyolítható. Nem így fogja fel azonban a helyzetet Tisza gróf magyar miniszterelnök. Ő volt az egyetlen államférfi, aki tisztán látott és aki azért ellenezte is a háborút.

Sajnos, máskép volt minden a sors könyvében megírva, mint ahogyan azt Tisza elképzelte.

S—y.

Die Kavallerie: Halbmonatsschrift für kavalleristische Interessen, für Pferdezucht und Pferdesport. 2. Jahrgang. München, 1927.
10. füzet:

Az 1. és 4. német lovashadtestnek a világháború kezdetén kifejtett tevékenysége. (folytatás).

Az angol-egyiptomi expediciós hadtest lovasságának szerepe az első és második gazai csatában.

A 10. lovas vadászezred 4. századának 1918 telén és tavaszán Ukrainában, a bolsevisták ellen végrehajtott fegyvertényei. (Folytatás).
11. füzet:

A 10. lovas vadászezred 4. századának szereplése Ukrainában, 1918 telén és tavaszán. (Folytatás).

A mexikói lovasság menetközben.

Ennek a füzetnek könyv- és folyóirat rovatában, Suhay Imre m. kir. honvédtábornok ismerteti a budapesti 1. honvéd huszárezred világháborús történetét.
12. füzet:

A 3. német lovashadtestnek a világháború kezdetén kifejtett tevékenysége.

A Pappenheim-féle hírszerző és robbantó különítmény szerepe a Wilna-csata idejében. Ez a különítmény 1915 szeptember havában az orosz Wilna-front hátába törve, a Molodecno-Polotek közötti vasútvonalat két helyen sikeresen felrobbantotta.

A 10. lovas vadászezred 4. századának Ukrainában való szereplése 1918 telén és tavaszán. (Folytatás).
15—16. füzet:

A Nikolajevitsch Miklós orosz nagyherceg nevét viselt cs. és kir. 12. dragonyosezred története. Mint 6. vértesezredet 1798 június 1-én állították fel, de csakhamar dragonyosezreddé vált és Szegeden, majd Nagyváradon állomásozott. 1805-ben Tirolban több ütközetben vett részt. Nagyenyed, Krakkó és Caslau voltak későbbi állomáshelyei. 1809-ben a Napoleon elleni csatákban is kitüntette magát. 1812-ben, herceg Schwarzenberg tábornagy segédhadtestének kötelékében, az oroszok ellen vitézül harcolt, majd

1813-ban a Drezda és Lipcse melletti csatában küzdött. 1813-ben, folytonos csatározás közben, Schweizon keresztül Lyon vidékére hatolt előre s 1818-ig a megszálló hadsereg kötelékében maradt. Ezután jutott vissza az örökös tartományokba. Az 1821. évi nápolyi hadjáratban — az Abruzzokban — portyázó és bandaharcokban vett részt.

A következő időszakban az ezred állomáshelye gyakran változott, így Pécsvár, Bécs, Strakonitz, Podebrad, Klattau, Saay és Kolin. 1848—49-ben résztvett a forrongó Bécs körülzárásában és a Parndorf és Ács mellett vívott csatákban. A szabadságharc leverése után Ujpécsett, Szabadkán, végül Sopronban állomásozott. 1866 után újra 6. vértesezreddé változott; a hetvenes években azonban véglegesen a 12. dragonyosezred megjelölést kapta. A Morvaországban és Galiciában eltöltött békeévek elteltével, a 7. lovas hadosztály kötelékébe tartozó ezred mindjárt a világháború kitörése idejében benyomult Orosz-Lengyelországba, elősegítette az ottani fölkelést és résztvett a Kielce valamint az Ilza melletti ütközetekben. Ezután Krasnik és Lublinnál küzdő 1. hadseregünk bal szárnyát biztosította, majd pedig 1914 október havában Hindenburgnak Iwangorod irányába vezetett támadásában szerepelt. Hadseregeinknek ezután bekövetkezett átcsoportosítását a bajor és porosz lovas hadosztályokkal karöltve leplezte; 1915 február havában a Pilica és Nida mellé, később a Lysagora-ra került, ahol az oroszok áttörési kísérletének elhárításában vett részt. Itt az ezred lövészosztálya egy sikeres éjjeli rajtaütést hajtott végre. Ezután Woyrsch hadseregének kötelékében áttört a Varsó és Iwangorod közötti orosz állásokon, Wolhyniában az Ikwa mellett állásharcot vívott az ellenséggel a Brussilow-támadás idejéig.

1917 őszén az oláh harctéren küzd az ezred s a Braila melletti támadásnál, majd a Callieni környékén vívott harcokban, végül az Ojtozi szoroson keresztül Moldvába végrehajtott előretörésben tüntette ki magát. A fegyverszünet megkötése után Ukrainában a bolsevikek és vörös bandák ellen harcolt, mignem az összeomlás után Olmützbe került.

A 10. lovas vadászezred 4. századának tevékenysége Ukrainában 1918 telén és tavaszán. (Folytatás és befejezés).

A 13. porosz kir. (schleswig-holsteini) dragonyosezred rohama Szytno mellett 1914 november 12-én.

Az angol csapatszállító repülőgépek; az amerikai szárazföldi hadsereg. (Ismertetés).

Ebben a füzetben figyelemreméltó az a cikk, amely leleplezi a franciák azon szándékát, mely szerint a világháború kezdetén Schweiz semlegességének megsértésével, rajtaütéssel szállották volna meg Basel városát.

17. füzet:

A kunnersdorfi csata epizódja. Itt Prittwitz huszárkapitány megmentette Nagy Frigyes porosz király életét.

19. füzet:

Hindenburg birodalmi elnök 80-ik születésnapja.

A Toboly hídfő elfoglalása 1917 április 3-án, orosz szemszögből méltatva.

A lovassági haderők túlsúlya, úgy amint az 1914-ben mutatkozott. Ezt a témát a következő füzetekre is kiterjedő cikksorozat tárgyalja.

20. füzet:

A porosz kir. 2. dragonyos ezred története.

A Posadow melletti ütközet 1914 augusztus 26-án. Wittmann altábornagy, a parancsnoksága alatt álló 6. és 10. lovashadosztállyal gyalogos harc útján állapítja meg az erős ellenség jelenlétét. Nevezett az első parancsnok volt, aki tudatosan használta fel lovascsapatait gyalogos harcra.

21. füzet:

Gróf Wrangel tábornagy halálának 50-ik évfordulója.

Az osztrák lovasság szervezése és kiegészítése. (Folytatólagos cikksorozat).

Az 1917. évi orosz forradalmi hadsereg tényked és a Brussilow-támadás.

Sz.

J. N. Daniloff: *Dem Zusammenbruch entgegen.* Hannover, 1928. Nagy 8°, 189 oldal. Ára 11 Márka. Ez a mű elsőízben 1926-ban, Párisban jelent meg.

A hatalmas Oroszbirodalom összeroppanásáról, a világ legabszolutabb császárságának porbahullásáról, már sokat olvastunk. Az orosz államférfiak — Sasonofftól Kerenszkin át Trockijig — a legkülönfélébb megvilágításban tárták emlékirataikban az olvasó közönség elé Oroszországnak a világtörténelemben páratlanul álló tragédiáját. Ez a könyv mégis érdekes, mégpedig azért, mert más, mint az eddig megjelent művek: őszinte hang csendül ki belőle. Jurij Daniloff — ha fájdalommal is — beismeri azokat a hibákat, melyeket az orosz kormánykörök elkövettek és azt mondja, hogy a bukás okát ezekben kell keresni. Előszavában a következőket írja: A központi kormányzat helytelen kezelése, a hazafias érzés gyengesége, voltak az összeomlás legfőbb okai. A kormány sohase törődött a néppel s nem hallgatott a nép széles rétegeinek hangjára. A cári uralom utolsó évében ezenfelül még olyan felelősség nélküli, sötét elemek furakodtak be a kormány és a nép közé, melyek áthidalhatatlan szakadékot vágtak a nemzetnek e közé a két faktora közé. A háborús szenvedések is hozzájárultak a kormánynak és a népnek egymástól való eltávolodásához. Ez nem vihetett másra, mint az egész rendszer összeomlására.

Daniloff 1915. évvel kezdi meg az események leírását. Ez az év megsemmisítette az orosz haderőnek Galicia meghódításával elért hatalmas eredményeit s ebben az évben csaknem egész Orosz-Lengyelország a központi hatalmak kezébe került. Ekkor

elterjedt a hír, hogy Nikoláj Nikolajevics nagyherceget és törzsét — így Daniloffot is — felmentik eddigi tisztségeiktől. Amíg ez bekövetkezett s a cár átvette a főparancsnokságot, a legnagyobb bizonytalanságban teltek a napok a főhadiszálláson. A nagyherceg nem akart már parancsolni. II. Miklós tulajdonképen a cárné unszolására vette át a főparancsnokságot. A cár nem egyesítette magában azokat a tulajdonságokat, melyeket egy olyan hatalmas hadsereg parancsnokától méltán el lehet várni; Nikolajevics nagyherceg viszont olyan nagy hadvezér volt, mint a francia Joffre és Foch. Hogy egészen kimagasló egyéniség volt, az abból is látszik, hogy mikor a hadsereg bajba került s a forradalom előre vetette árnyékát, megint őreá esett a választás. A cár ismét őt akarta megbízni a főparancsnoksággal. De ezzel elkésett. A szerző rendkívül érdekesen ismerteti az ország népének és a hadseregnek a hangulatát a nehéz háborús években. A cártól sem a nép, sem pedig a haderő nem volt elragadtatva — írja. Általában nem igyekszik hizelegni volt uralkodójának. Annál inkább tömjénezi Nikolájevics nagyherceget. A „Birshewyja Wjedomostzi" 1914 február 14-én (orosz időszámítás) azt írta, hogy Oroszország nem akar háborút, de teljesen el van készülve rá. Ezt a hadügyminiszter sugallta és nagy hiba volt, hogy ilyen kijelentés elhangzott.

Oroszország 1914-ben megközelítően sem volt elkészülve a modern háborúra. A szerző leírja a japánokkal vívott háború katasztrófájának okait s az ezt követő forradalmi jelenségeket és általános elkeseredést. Ebből a kétségbeejtő helyzetből gróf Witte vezette ki az ország szekerét. A világháború kitöréséért természetesen Daniloff is Berlint teszi felelőssé. Azt mondja: Sasonoff mindent elkövetett a véres összecsapás elkerülésére — az utolsó szó azonban Berliné volt. A háború eleinte sok győzelmet hozott az orosz hadseregnek, de eközben legjava elhullott s a továbbiak folyamán hiányzott a jól kiképzett katonaság s óriási hiány mutatkozott anyagban is. A győzelemhez szükséges, hogy az egész nemzet lelkesedjék és törhetetlenül bízzék a győzelemben. Ez Oroszországban nem így volt. Az egyeduralmát féltékenyen körülbástyázó cár nem dicsekedhetett a nép bizalmával és szeretetével. A kormány élére, melyet ő nevezett ki, egy 70 éves aggastyánt állított. Ez a kormány nem felelt meg a nehéz idők követelményeinek s az ember kétségbeesett, ha vergődését nézte. A 170 milliós nép pedig nyüzsgött, mozgott s a vezetők nem értették meg, hogy mit akar vagy nem tulajdonítottak kellő fontosságot mozgolódásának.

A cárról és a cárnéról külön fejezetekben számol be a szerző. A cár befolyásolható ingatag karakter volt, a cárnét német származása miatt nem szerette a nép. A cárné különben igen szerencsétlen volt; eleinte csak leánygyermekei születtek s mikor nagy későn megszületett a trónörökös, ez gyógyíthatatlan betegséggel jött a világra. Az anyát ez a végletekig elkeserítette s különben is hajlamos lévén a vallási túlzásokra, egészen a miszticizmusnak élt. Így tudott az udvarba beférkőzni a fekete lelkű Rasputin, aki Oroszország megrontója volt. Ez a sötét egyén hatalmas befolyással volt az uralkodó párra és az államügyekre. Voltak még

mások is, akik egy követ fújtak Rasputinnal és mérhetetlenül sokat ártottak hazájuknak.

A háború alatt Oroszországban mindenütt árulásról suttogtak. Mindenkit meggyanusítottak. Amellett az emberek nagy jólétben éltek az országban, amit a harctérről jövő katonák láttak. Természetes, hogy ez a harctéren rossz vért szült s megérlelte a béke utáni vágyódást. Daniloff rendkívül élénken írja le a forradalom érdeklődésének és kirobbanásának folyamatát. Mondhatni, ugyanaz történt Oroszországban 1917-ben, mint nálunk 1918-ban. A bomlás csiráit, a hátország nemtörődömsége következtében, elkeseredett és a harctérről megszökött katonák szórták szét az országban. A szerző a kötelező munka törvényének hiányában látja az orosz összeomlás egyik főokát. A háború különben Oroszország végleges kimerüléséhez és elszegényedéséhez vitt. 1917 március 1-én a hatalom már a két fővárosban alakult „munkás- és katonatanács"-ok kezében volt, amelyek olyan értelmű parancsokat adtak a katonaságnak, hogy ez csupán az ő rendelkezéseiket teljesítse. Daniloff megrázóan írja le a cárnak a tábornokokkal folytatott tárgyalását, melynek eredményeképen lemondott a trónról öccse, Alexandrovics Mihály nagyherceg javára. Ez viszont a nép javára mondott le. Ezzel az orosz császárság megszünt s a birodalom feltartóztathatatlanul rohant a végromlás felé.

A. E.

Φρειδερίκου Μουράτυ: *Ὁ Οὐνιάδης καὶ ἡ ὑπὸ Μωάμεθ Β τοῦ πορθητοῦ πολιορκία τοῦ Βελιγραδίου τῷ 1456. Nagy 8⁰ 13 l Athén, 1927.*

Nekünk magyaroknak egyik jellemző sajátságunk volt, hogy mindig haragudtunk, ha azt tapasztaltuk, hogy a külföld nem ismeri, vagy rosszul ismeri nemzetünk multját; de azért vajmi keveset törődtünk vele, hogy az idegenek tudatlanságát kellő tájékoztatással eloszlassuk. Begubózva éltünk, csupán belpolitikai életünk áldatlan harcai iránt érdeklődve. Bezzeg másként jártak el szomszédaink, így például az oláhok is, akiknek sikerült római származásuk s a mienknél régibb erdélyi honfoglalásuk hazug meséjét mindenfelé elhitetniök s ezzel meggyőzniök a külföldet arról, hogy itt, a magyar földön, mi vagyunk a betolakodók, a bitorlók.

Rettentő összeroppanásunk mintha egy kissé felnyitotta volna a szemünket. Kezdjük — elkövetett hibánkat jókésőn jóvátéve — a külföldet is felvilágosítani. „Debuisset pridem!"

Muráti Frigyes ny. honvédezredes is egyike azoknak, akik nagy nyelvtudásukra támaszkodva, kiváló szorgalommal dolgoznak ezen a téren s nemzetünk történetét olyan országokkal is megismetetik, amelyek eddig talán semmit se tudtak rólunk.

Muráti, mint az athéni Byzantinologiai Társaság tagja, újgörög nyelven írta meg Hunyadi 1456.-i nándorfehérvári csatájának történetét. Tanulmánya most különlenyomatban is megjelent. A szerző nem végzett ezen a téren meglepő újdonságokat szolgáltató kutatásokat, hanem csupán az eddigi feldolgozások alap-

ján tárja Hunyadi diadalát a görög olvasóközönség elé. Hozzátehetjük, hogy ez teljesen elegendő ott, ahol a tárgyban merőben járatlan egyének tájékoztatásáról van szó, valamint természetesen arról is, hogy azok érdeklődését vérzivataros történelmünkre terelje.

Muráti Frigyes tehát eléggé nem méltányolható hazafias munkát végez ilyentárgyú dolgozataival, amelyeknek minél nagyobb elterjedését őszintén kívánjuk.

Sz—ő.

A biharmegyei hadjárat 1604-ben.

I.

Bevezetés.

A régibb magyar hadtörténelem legfontosabb eseményeinek mindeddig csak egy kis töredéke van szakszerű alapossággal feldolgozva. Nagyon soknak részletei vagy teljes homályban maradtak, vagy téves megvilágításban, ellenmondásokkal tarkázva tűnnek elénk, még olyankor is, amikor elegendő mennyiségű megbízható forrásanyag állt hatott volna a kutató vagy író rendelkezésére.

Ha erre a feltűnő jelenségre magyarázatot keresünk, akkor azt az alábbi okokban, vagy azok valamelyikében, találhatjuk meg:

1. Katonaíróink *legtöbbje* nem vág neki a *forráskutatás* fáradságos munkájának, sőt a könnyen hozzáférhető kútfőket is vagy hiányosan ismeri, vagy helytelenül értékeli.

2. Nagy részük, minden további vizsgálat és kritika nélkül, szentírásul fogadja el a *régebbi feldolgozásokat,* teljesen mellőzve a napjainkban végrehajtott kutatások eredményét. Így azután sokszor megtörténik, hogy egyik feldolgozó nyomon követi a másikat, olyan tévedések és hibák terén is, amelyeket szélesebbkörű forráskutatással, elemzéssel és kritikával — vagy néha még egyszerűbben az újabb kutatók munkáiból — maga is tüstént megállapíthatott és könnyűszerrel helyre is igazíthatott volna.

3. Mostani hadtörténetíróink egyik-másika abba a súlyos módszertani hibába esik, hogy valami neki tetsző, az ő „saját külön" elméletébe illő, de rendszerint helyt nem álló *feltevést,* végképpen leszűrt történelmi *igazságként* akar az olvasóra erőszakolni.

4. Ugyancsak tollforgató katonáinknál figyelhetjük meg azt a jelenséget, hogy sok száz év előtt lefolyt eseményeket is, a mai katona szemével vizsgálnak s a mostani taktikai és egyéb szabályzatok alapján bírálnak meg és írnak le.

5. Legtöbb hadtörténetírónk egyáltalán nem törődik a

történelmi földrajzzal és a birtoktörténettel, ami szintén sok tévedésnek lett a kútforrása.

Az alapos helyreigazításra szoruló hadieseményekben foglal helyet Bocskay István 1604-i háborújának első felvonása, a biharmegyei hadjárat is, amely előtt az egykorú krónikás szerint — csodálatos égi jelek jártak.[1]

Nem lehet feladatunk, hogy Bocskay háborújának általánosan ismert s különben minden iskolakönyvben is megtalálható előzményeivel behatóan foglalkozzunk s elejétől-végéig ismételgessük azt, amit előttünk már annyian megírtak. Ne keresse tehát ebben a tanulmányban senki se Bocskay élet- és jellemrajzát, se pedig az 1604. év politikai eseményeinek oknyomozó történetét. Nem ezek boncolgatása volt a célunk, hanem csupán az, hogy megállapítva és lehetőség szerint helyre is igazítva a *bihari hadjárat* történetébe csúszott tévedéseket és hibákat, az utánunk jövő feldolgozóknak, az eddiginél hadtörténelmi szempontból megbízhatóbb alapot adjunk.

*

1604 szeptember 15-e és 17-e között történhetett, hogy Gróf Dampierre[2] ezredes Temesvár közelében szétverte Bethlen Gábor és a becskereki pasa egyesült hadát.

[1] „Anno 1604 die 28. Septembris conspicitur signum ingens miraculum noctu in coelo. Surgebat magnus exercitus habens ordines militares, ab oriente tendebant versus septemtrionem, fit sibi obvius alius exercitus se non minor, concurrebant signa quasi pugnatores, cum hastis, bombardis, imo etiam tormentis majoribus. Repellitur oriens, triumphat septemtrionalis." (*Weyss Michael:* Liber Annalium. — *Trauschenfels:* Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. 173. l.)

[2] *Dampierre* (teljes névvel: Heinrich *Du Val*, Graf von *Dampierre*, Freiherr von *Mondrovillia)* 1580-ban született a franciaországi Du Hansban. Előbb a spanyol hadseregben harcolt Hollandia ellen. 1601-től haláláig császári szolgálatban állott. 1602-ben és 1603-ban Basta alatt szolgált Erdélyben. 1603-ban Esztergom várát vé'te a török ellen, de a fellázadt várőrség megkötözte őt s okt. 3-án kaput nyitott az ellenségnek. 1616—1617-ben a velenceiek ellen harcolt, nemcsak német csapatok, hanem magyar hajdúk élén is. 1618-ban a Csehországba küldött magyar lovas és gyalog csapatok parancsnoka; 1619-ben pedig „Obrist-Wachtmeister zu Feld über alles Kriegsvolk zu Ross." Tudvalevően az ő lovasai mentették ki szorult helyzetéből II. Ferdinánd királyt, 1619 jún. 5-én. Ennek a Dampierre-féle lovasságnak volt közvetlen leszármazottja a világháború végéig fennállott cs. és kir. 8. dragonyosezred.

1620-ban Bethlen Gáborral került szembe Dampierre s Pozsony megrohanásánál esett el, okt. 9-én. Kiváló katona és rendkívül elszánt vitéz férfiú volt. Kútfőinkben Daualllus, Davallo, Dempir, Domper, Don Pier, Ampierra, sőt Don Jora néven is szerepel. Az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*-ben pedig két külön személy (Duval *és* Dampierre) lett belőle (V. 293. l.)

Életrajzát *Janko* írta meg (Bécs, 1876.) V. ö. még: *Tomaschek:* Geschichte des k. k. Drag. Regts. No. 8. (9. és k. l.); *Lukinich:* Bethlen Gábor és Pozsony városa (*Századok:* 1921. évf. 189. 190. l.); továbbá *Áldásy:* Egykorú levél Dampierre haláláról (*Hadtört. Közl.* 1927. évf. 412. és k. l.)

Ez az ütközet volt a biharmegyei hadjárat voltaképeni szülőoka, ennélfogva ha röviden is, de szólanunk kell róla.

Tudjuk, hogy a török, mióta Lippát (1595.) elvesztette, folytonosan azon mesterkedett, hogy ezt az akkor annyira fontos marosmenti várat újra hatalmába kerítse. Rákóczy Lajos[3] lippai kapitány már 1604 július 28-án aggódva jelenti „a király képének", vagyis a Basta helyébe ültetett Gróf Belgiojoso felsőmagyarországi főhadparancsnok- és helytartónak,[4] hogy a török erősen mozgolódik s ha a roszszul ellátott gyönge várőrség gyors támogatást nem kap, nem tudja a várat a Temesvár alatt egyre sokasodó török seregtől megvédeni.[5]

Belgiojosoban meg is volt a jó szándék s a Lippa megmentése végett összevont felsőmagyarországi hadak gyülekezőhelyéül, a Tokajjal szemben levő Rakamazt jelölte ki. Szeptember 8-án ő maga is odaindult Kassáról;[6] nehogy azonban a Lippának szánt segítség későn jöjjön, már jóval előbb odairányította Dampierre-t vagy 500 lovassal. Ez a

---

[3] *Rákóczy Lajos,* Felsővadászi Rákóczy György és Velezdi Kövér Dóra fia, 1570-ben született. (*Jászói konvent levéltára:* A° 1579. Prot. I. Fol. 20. Revisio aetatis Ludovici Rákoczy filii Georgii ex Dorothea Kövér progeniti.) Unokatestvére volt Rákóczy Zsigmond fejedelemnek. Kora ifjúságától fogva katonáskodott. 1600-ban Erdélybe küldötték Báthory Zsigmond ellen. Mihály vajdával jó lábon állott, sőt életét is meg akarta menteni, de nem sikerült, sőt ő maga is négy súlyos sebet kapott. 1602-ben és 1603-ban Basta alatt harcolt. 1604-ben lippai kapitány, 1607 nov. 5. báró lett. 1611-ben résztvett a Báthory Gábor elleni hadjáratban. A zemplénmegyei Mezőzomborban halt meg 1612 jan. 3-án s febr. 29-én temették el, állítólag a szerencsi Rákóczy-sírboltba.

Ügyes portyázóvezér és nagyon bátor katona volt. Több ízben meg is sebesült.

[4] *Belgiojoso* (teljes névvel: Johann Jakob *Barbiano* Graf von *Belgiojoso*) a XVII. századbeli „condottiere" typus egyik csekélytehetségű képviselője. Sokfelé szolgált, kevés sikerrel. Volt a francia ligában, a pápai és a spanyol hadseregben, majd 1605-ban a császári hadseregbe lépett. 1606-ban újból Spanyolországba ment s ott egy tartomány kormányzója lett. † 1626-ban.

Forrásaink hol Barbiano, hol Belgiojoso néven emlegetik, sőt néhol két személyt is csinálnak belőle. Ő maga mindig a *Belgiojoso* nevet használta, amelyet aláírásában gyakran *„Belgo"-ra* rövidített. *Pető Gergely* „Belgiai Jósa"-ra magyarosítja. (*Rövid Magyar Krónika:* 160. l.)

[5] „Sehol semmi Élés ninch benne, Puskapor azonképen; az Vitézleő nép is az nagy fizetetlenségh és éhség miatt naponként igen oszol; az mi kevés nép benne vagyon, igen fekűsznek a Hagymáz betegségében. Az Lovaink is igen halnak, betegednek; ki sem járhatunk rajtok. Megh is kérem Nagdat, külgyön ha többet nem chak ezer lovas Hajdút, ió és hasznos chatájok lehet naponkint." (*Gömöry:* Rákóczy Lajos jelentése Lippa helyzetéről. — *Hadtört. Közlemények:* 1894. évf. 688. és k. l.)

[6] *Szamosközy:* Történelmi Maradványai. IV. (*Monum. Hung. Hist.* Scriptores. XXX. 504. 549. l.)

csapat szeptember 9-én indult Váradról Lippára,[7] hova 12-én vagy 13-án érkezhetett.

Itt Dampierre nagyobbszámú hajdúhaddal együtt magához vette Rákóczy Lajost s azután 15-e és 17-e között, napkelte előtt 2 órával,[8] váratlanul megrohanta és alaposan szét is ugrasztotta a becskereki pasa és Bethlen vigyázatlan táborát. A temesvári pasa már csak elkésve küldött segítséget, amely közbevágott ugyan, de a harc sorsát meg nem fordíthatta[9] s legfeljebb az üldözésnek vethetett gátat.[10]

A zsákmány között volt Bethlen Gábor néhány ruhadarabja is; valamelyiknek a zsebében pedig Bocskay levelei, amelyek kétségtelenül azt mutatták, hogy írójuk összeköttetést tart fenn azokkal a menekültekkel, akik az erdélyi fejedelemséget török fennhatóság alatt akarják visszaállítani.

Dampierre az áruló leveleket, Concini váradi alkapitány útján, Belgiojosohoz juttatta, aki már korábban is gyanút fogott ugyan Bocskay ellen, de csak most jutott kézzelfogható bizonyítékhoz.

Erdélyben — már évek óta — hol névleg, hol valósággal, a császár és király parancsolt, aki természetesen nem akarta többé kiadni a kezéből ezt az országrészt. Ezért aztán minden olyan törekvés, amely Erdély újból való különválasztására irányult, az uralkodó érdekeibe ütközött s így megtorlásra adott okot.

Ez történt itt is. Belgiojoso a gyülekező haderőt most már nem szánta csupán a török ellen, hanem azokat is le akarta verni vele, akik a porta támogatását keresték. Ezek közül is legelőször Bocskayval akart végezni, aki nem hú-

---

[7] *Dampierre* jelentése. (*Kriegs-Archiv Wien:* Feldakten 1604. Fasc. IX. ad Nr. 12.)

[8] A nap szeptember 15-én 5 ó. 32 perckor, 17-én 5 ó. 34 perckor kél. A legtöbb helyen olvasható szeptember 19-i dátumot nem fogadhatjuk el.

[9] *Gömöry:* A hajdúk Lippa alatt 1604-ben (*Hadtört. Közlemények:* 1892. évf. 118. és k. l.)

[10] Az ütközet színhelyének meghatározásában az egykorú vagy közel egykorú kútfők az újabb feldolgozásoktól, szokatlanul eltérnek. Az előbbiekben Temesvárról, az utóbbiakban Lippáról, Nagytopoly környékéről és Tótváradról van ugyanis szó. Temesvár és Tótvárad között — légvonalban mérve — 75 kilométer a távolság, ami eléggé mutatja a helymeghatározásbeli különbségeket.

Nem foglalkozhatunk most ennek a kérdésnek fejtegetésével. Csupán annyit említünk meg tehát, hogy kétségtelenül *Temesvár közelében* vívták az ütközetet. Az egykorú német jelentés is a törökök *temesvári* vereségéről számol be. (*Kriegs-Archiv Wien:* Feldakten 1604. Fasc. IX. ad No. 16.) Lásd bővebben: *Gyalókay:* Hol lepte meg Dampierre a törököket és Bethlen Gábort 1604-ben? (*Hadtört. Közl.* 1928. évf. 3. és k. l.)

zódott még valamelyik pasa szárnya alá, hanem biharmegyei birtokain tartózkodott.

A kassai generális nem tudhatta ugyan — mert ma se lehet még bizonyosan tudni — vajjon Bocskay kereste-e a menekültek barátságát, vagy azok az övét, de azért a kocka máris eldűlt s ezzel ütött is a fegyveres leszámolás órája.

Mielőtt azonban a rövid, de tanulságos hadjárat eseményeinek tárgyalásába fognánk, ismerkedjünk meg a hadműveletek színhelyével is.

II.

A hadjárat színhelye.

Az a terület, amelyen az 1604-i hadjárat biharmegyei része lezajlott, a Sebes-Körös, a Berettyó és az Ér vízkörnyékére esik. *(1. és 2. vázlat.)*

Nagyobbára sík és csak kisrészben dombos vidék, amelyet az elmúlt századokban a mostaninál sokkal több állandó folyó- és állóvíz tagozott. Legmélyebb barázdájában a Berettyó folyt és folyik ma is, amelytől Biharfélegyháza mellett marad el a jobb partját kísérő alacsony dombvidék. Hajdanában a mainál jóval kanyargósabb mederben, nagyon lomhán folydogált. Gyakori kiöntéseivel — minden régi térkép szerint — mocsárrá változtatta lapos partmellékét, minélfogva, katonai szempontból, mindenkor számottevő akadály volt. Zsákától nyugatra, az ú. n. Nagy-Sárréten, 80.000 kataszteri hold terjedelmű — ma már lecsapolt — mocsárvidéket alkotott.

Pocsajnál szakad bele az Ér, egy a térszín csekély lejtősödése folytán alig mozgó, sok ágban össze-vissza kanyargó, javarészben náddal és sással telenőtt posványos víz.[11] Még nem is olyan régen, vízimadarak ezreinek nehezen hozzáférhető tanyája, amelynek útvesztőiben csak a pákászok tudtak eligazodni.

Az Ér Szilágymegye északnyugati részén ered s nagy

---

[11] *Fényes Elek* (1839.) ezt írja róla: „Igen szép nádat terem számtalan ágakra oszló ágyában s nagy víz idején jó ízű csukákkal kedveskedik. Nevezetes, hogy az újabb időkben ennek a víznek mellékén a földrengések leggyakoriabbak s legkeményebbek voltak." (*Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja:* IV. 38. l.) A vízimadarak sokaságát ugyancsak ő említi. (*U. o.* 97. l.)

Az Ér esése, Szalacstól Pocsajig kilométerenkint átlag csak 16 centiméter. Vízgyűjtő területe kb. 1550 km.² (*Korbély:* Biharmegye hegy- és vízrajza. — Biharmegye és Nagyvárad monographiája: 8. l.)

ívben kanyarodva, Szalacs közelében jut Biharmegye földjére. Útjának legészakibb szakaszán nagyon megközelíti a Krasznát. Itt a vízválasztó el is tűnik közülök, úgy hogy a Kraszna, nagy vízének jókora részét az Ér mocsaraiba ömlesztette, amelyek ilyenformán sokkal több vizet kaptak tőle, mint amennyit a források és a betorkoló kisebb erek szállítottak beléjük. Így tehát a Kraszna, időszakos kettéválás (bifurcatio) útján, az Éren át a Berettyó völgyével is összefüggött. Ez az oka annak, hogy régi történetíróink ezeket a folyókat annyiszor össze-vissza keresztelik.

Az Ér sok mellékága csak tartós szárazság idején s akkor is kevés helyen, főága azonban sehol se volt átgázolható. 1604-ben csupán Diószegnél és Székelyhídnál vitt át rajta állandó híd, s ez a körülmény adott ennek a két helynek nagyobb katonai fontosságot. Az Ér, katonai szempontból, nagyon kellemetlen, sőt veszedelmes akadály, amelynek tehát a Berettyónál is nagyobb befolyása volt a hadműveletekre. Diószeg táján, a jobb partján húzódó 30—50 méter magasra emelkedő széles földhát egy kissé összeszorítja. Itt torkollik bele az Almás, amelynek tóvá duzzasztott víze, még 1879-ben is, az ú. n. egyedi malmot hajtotta.[12]

Az Ér balpartjával párhuzamosan Szalacstól a Berettyóig, alacsony dombvidék (az érmelléki szőllővidék) vonul, amelynek legnyugatibb része 30—80 méternyire emelkedik a folyó szintje fölé. Száraz időben könnyen járható, de huzamosabb esőzés után, vagy pedig hóolvadás idején, csizmatalp- és patkómarasztaló ragadós sárrá változik agyagos talaja, a gyaloglást, lovaglást és a szekérrel való közlekedést egyaránt megnehezítve.

Az Értől nyugatra, vele párhuzamosan, egy kisebb és nem is olyan mély barázda van, amelynek vize Bagamér alól Álmosdon át Nagylétára húzódik s Konvár táján a Berettyó északi mellékágába, a Kálló-érbe szakad.[13]

Mind ennek a „folyás"-nak, mind pedig az Almásnak, állandó vize van ma is és különösen esős időben, kellemetlen akadály mindakettő.[14]

A hadjárat színterének legnagyobb vize, a Sebes-Körös, Nagy Várad alatt elveszíti hegyi jellegét s alföldi

[12] 2. *vázlat.* — Itt lehetett a középkorban az egyed-monostori barátok halastava. Maga a monostor is ott a közelben, a most Diószeghez tartozó „Templomhely" nevű magaslaton állott.

Az Almás „folyót" Álmosd és Diószeg határán, Buday Ezsaiás is említi. (*Magyarország Históriája:* II. 169. l.)

[13] 1. vázlat.

[14] *Sátor Elemér,* nagylétai birtokrendező mérnök — egykori vitéz hadnagyom — szíves közlése szerint.

folyó módjára kanyarog tovább, Komádi és Szeghalom között az ú. n. Kis Sárrétet alkotva.[15]

Jobb partján, közvetlenül Nagy Várad alatt, egy — a középkorban Viaszos,[16] majd később Kis-Körözs nevű — mellékág szakad ki belőle, amely Nagy Kerekin át a Berettyó felé tart s Szentpéterszeggel átellenben vész el a parti mocsarakban.[17] A Kis-Körözs hajdanában állandó, de nagyon kanyargós, lassú vízfolyás volt, amely partmelléket gyakran elöntötte és ott, sokhelyen, mocsarakat is alkotott. A Sebes-Körözs szabályozása óta nincs benne többé élővíz.

A Kis-Körözsből az Ölyves, a Sebes-Körözsből a Kútas nevű mellékág indult ki, amelyek a mai Nyésta pusztán egyesültek. Azután újra szétágaztak s részben a Kis-, részben a Nagy-Sárrétbe ömlöttek.

Ebből a rövid leírásból is kitűnik, hogy ezt az egész területet jócskán keresztül-kasul hálózták a folyóvizek. Nem csuda, hogy régi történetíróink össze-vissza zavarják őket. Az ő vízrajzi meghatározásaikat tehát nagy óvatossággal kell fogadni.[18]

Az 1. és 2. vázlat némi fogalmat adhat erről a vízhálózatról, amellyel, a hadieseményeknél, feltétlenül számolnunk kell, mert az akkori csekélyszámú útak nagyobb részének a folyó- és állóvizek szabtak irányt.

Az 1604-i biharmegyei hadjáratban ezek az útak játszottak szerepet:[19]

[15] Most már ez is ki van szárítva.

[16] Wyozos, Wynzws. (*Bunyitay:* A váradi káptalan legrégibb statutumai. 32. l.)

[17] *Schmidl Adolf*, a Biharhegység kiváló monographusa, azt írja, hogy a Kis-Körözs a Berettyó parti-mocsaraiból eredt s Nagy-Várad alatt szakadt a Sebes-Körözsbe. (*Das Bihar Gebirge:* 63. l.) A jeles tudós nem vette észre, hogy a folyó váradi végpontja 121, a szentpéterszegi pedig 98 m. tengerszínfeletti magasságban van. A víz tehát csakis az utóbbi végpont felé folyhatott.

[18] Például *Bél Mátyás* a Berettyóról ezt írja: „*Berettyo ramus quasi quidam Tibisci,* sinuoso alveo e lacustribus undis apud Bihariensis et Szaboltsienses natus." (*Compendium Hungariae Geographicum:* I. 11. l.) Ő különben Székelyhídról is azt állítja, hogy a Berettyó partján van: „Székely-Hida, munitio, *ad tutandum super amnem Berettyo pontem,* opera militari excitata, desolata iacet." (*U. o.* II. 174. l.) *Istvánffi* szerint Diószeg is a „Berequio" mentén van. (*Historia:* 499. l.) A *Mikovíny-Fritsch*-féle (1753.) térkép már eléggé helyesen ábrázolja a Berettyót.

[19] 1. vázlat. — Továbbá:

Biharmegye XVIII. századbeli, alkalmasint 1786 előtti, térképe. (Tollrajz). — *Magyar Tud. Akadémia* térképgyűjteménye: VII. 50.

Kauperz-féle postatérkép, 1792.

Homann: Regni Hungariae Tabula Generalis, 1718.

Carte Geographique du Theatre de la Guerre en General representant le Royaume de Hongarie etc. Par Tobie Conrad Lotter, Augsburg. 1771.

A debrecen—hosszúpályi—székelyhídi, amely az utóbbi helyről, a dombokon át, Margittára s onnan a Berettyó mentén a Szilágyságba vitt.

Hosszúpályinál egy másik út ágazott ki belőle délfelé s Pocsajon, Kismarján és Regény-pusztán át Váradra tartott.

Ebből Bihar és a mai Kügy-puszta között indult ki az az útvonal, amely Biharfélegyházán, Jankafalván és Diószegen át Székelyhíd felé bonyolította le a forgalmat. Diószegnél egy elágazása volt, amely — Álmosdon áthaladva — alkalmasint Kálló felé vitt.

Végül fontos volt a Kolozsvárról a Szamos, majd a Sebes-Körözs mentén haladó s az utóbbinak révi sziklaszorosát a Királyhágón át megkerülő hadiút.

Nem szabad itt — mai szemmel vizsgálva a hajdani állapotokat — szilárdan alapozott országútakra gondolnunk. Az egykori római birodalom határa sohase nyúlt eddig. Itt már barbárvilág volt s így hiába keresünk az 1604-i hadjárat színhelyén római útmaradványokat, amelyekre a későbbi hadi- vagy postaútak települhettek volna. A tiszántúli vidék kevésszámú közlekedővonala, bizony csak alapépítmény nélküli, pocsolyakerülgető dűlőút lehetett. Helyenkint talán még az se, hanem csak afféle szekérvagy marhajárás, amelynek híg sarába agyig gázolt a kerék, valahányszor lucskosra fordult az idő. Ennek megfelelő volt legtöbb helyen a hídak állapota is.

Természetes, hogy ezek a gyarló közlekedővonalak, amelyeknek lehetőség szerint víz nem járta helyekhez kellett igazodniok, jóval kanyargósabbak voltak, mint a mostani, a sok mocsár és rónavíz lecsapolása után már szárazra épült útak.[20] *Mindezzel számolnunk kell, ha a XVII. századbeli távolságokról és menetidőkről van szó.*

Ha az elmondottakhoz még hozzátesszük azt, hogy Nagyléta—Álmosd—Bagamér vonalától nyugatra Debrecenig s az Ér balpartja és a Berettyó közé ékelődő dombvidéken — a szőllőművelésre fogott alacsonyabb lejtők kivételével — még a XIX. században is összefüggő erdőség

Comitatus in Regno Hungariae quorum Literae qua versus ad officia postarum sunt dirigendae. (A XVIII. század elejéről).

Minthogy a rendszeres útépítés, a folyók szabályozása, a mocsarak kiszárítása, az erdőségek kipusztítása, nálunk csak a XIX. században kezdődött: a XVIII. századbeli térképek a XVII. századbeli állapotokat eléggé megközelítik, amit különben írott kútfőink is igazolnak.

[20] Például a Hosszúpályit Nagylétán át Székelyhíddal összekötő — részben gondozott, részben gondozatlan — szekérút, manapság meglehetősen egyenes vonalban halad. Ugyanezt az útat sokszorosan megtört vonallal ábrázolják a XVIII. századbeli térképek, annak bizonyságául, hogy iránya nagyon tekervényes volt.

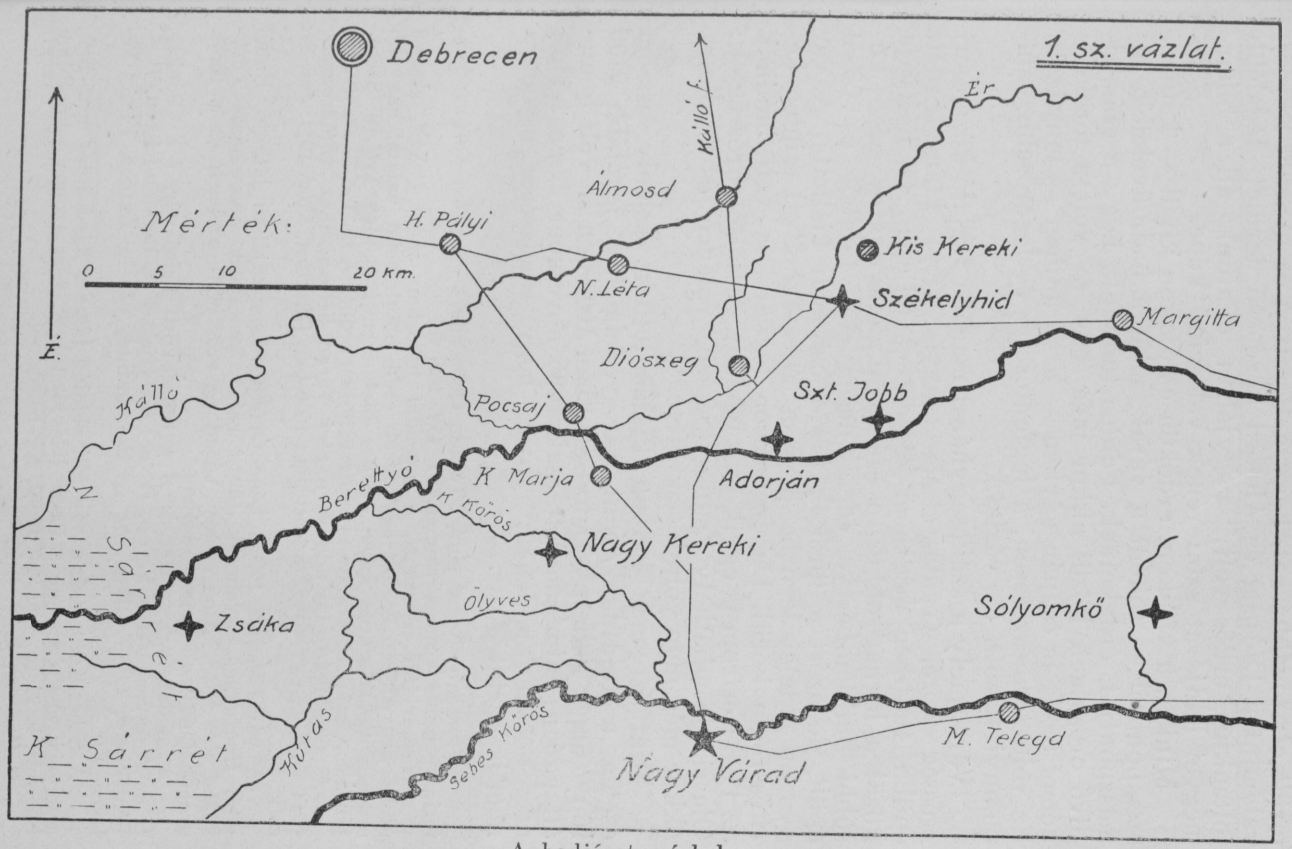

A hadjárat színhelye.

terült el; továbbá azt, hogy a Berettyó és a Sebes-Körözs, valamint a Diószeg és Álmosd közé eső terület, legalább foltonkint, erdős volt:[21] nagyjában előttünk áll a bihar-megyei hadjárat színterének valószínű képe.

Minket, a vízeken, erdőkön és útakon kívül — katonai szempontból — főként a várak, mint a hadműveletek támaszpontjai, érdekelnek. Fontos tudnunk, hogy a számbajövő erősségek közül akkor még egy se volt a töröké s német őrség is csupán egyben — a váradiban — tanyázott. Ez volt, természetesen, a legfontosabb és legerősebb valamennyi között. (3. vázlat.)

Vára, mely a székesegyházat magába foglaló középkori erősség *köré,* Gyula eleste (vagyis 1566) után kezdett épülni, 1604-ben még nem készült el teljesen. Öt bástyája közül a legnagyobbik, a csúcsával délnyugatra néző későbbi Bethlen-bástya, ideiglenesen csak földből és fából épült, de azért a törökök 1598-i ostromát kiállotta. A vár nyugati oldalán levő belső várost (Péntekhelyet) szintén kerítés fogta körül. De ez nagyon fogyatékos volt, aminek az 1598-i ostrom is egyik oka lehetett. A külső városrészek: Olaszi, Szombathely Zsupos (Sápos), Velence és Vadkert, akkor még nem voltak bekerítve.[22]

Mint azt más helyen kiszámítottuk, komoly ostrom esetén a tulajdonképeni vár védelméhez legalább 2400 főnyi őrség kellett.[23] Ennyi azonban 1604-ben se volt benne állandóan; mindamellett csak 1606 november 22-én hódolt meg Bocskay hadának.[24] Igaz, hogy rendszeres ostromra nem is került a sor.

[21] *Homann:* Regni Hung. Tabula Generalis. — *Bethlen Farkas:* Historia de rebus Transsylvanicis. VI. 150. 164. l.

Kismarjától nyugatra, a hencidai határban, még a XIX. század utolsó negyedében is volt egy darab erdő, alkalmasint valami nagyobb erdőség utolsó maradványa. *Fényes Elek* ezenkívül még Ártánd, Szentjános és Csatár határában is említ 1839-ben erdőt. (*I. m.* IV. 70. 99. 102. l.)

[22] *Gyalókay:* Uj adatok a régi Várad helyrajzához. (*Biharvárad:* I. 14. és k. l.) és Nagyvárad ostroma 1660-ban (*Hadtört. Közl.* 1911. évf. 31. és k. l.)

A város egyik, 1598-i képe *Ortelius* krónikájában látható. Ennél jobb *Houfnagel* ugyancsak 1598-i rajza, amelynek hasonmását *Tóth-Szabó Pál* tette közzé „Nagy Várad az erdélyi fejedelmek és a török uralom korában" c. munkájában.

A mellékelt 3. vázlaton: *A* a (középkori) belső vár, *I* a Csonka-, *II* az Aranyos-, *III* a Veres-, *IV* a Királyfia-, *V* a Bethlen-bástya. *P* = Péntekhely, *O* = Olaszi, *Sz* = Szombathely, *Zs* = Zsupos, *Vl* = Velence, *Vk* = Vadkert.

A Sebes-Kőrözsnek a vár déli oldalán látható Kis-Kőrözs nevű ága, amelynek medrében ma a Pecze (Hévjó) folyik, nem azonos a korábban tárgyalt, hajdan „Viaszos" nevű, Kis-Körözzsel.

[23] *Hadtört. Közl.* i. h.

[24] *Bethlen:* i. m. VI. 454. l.

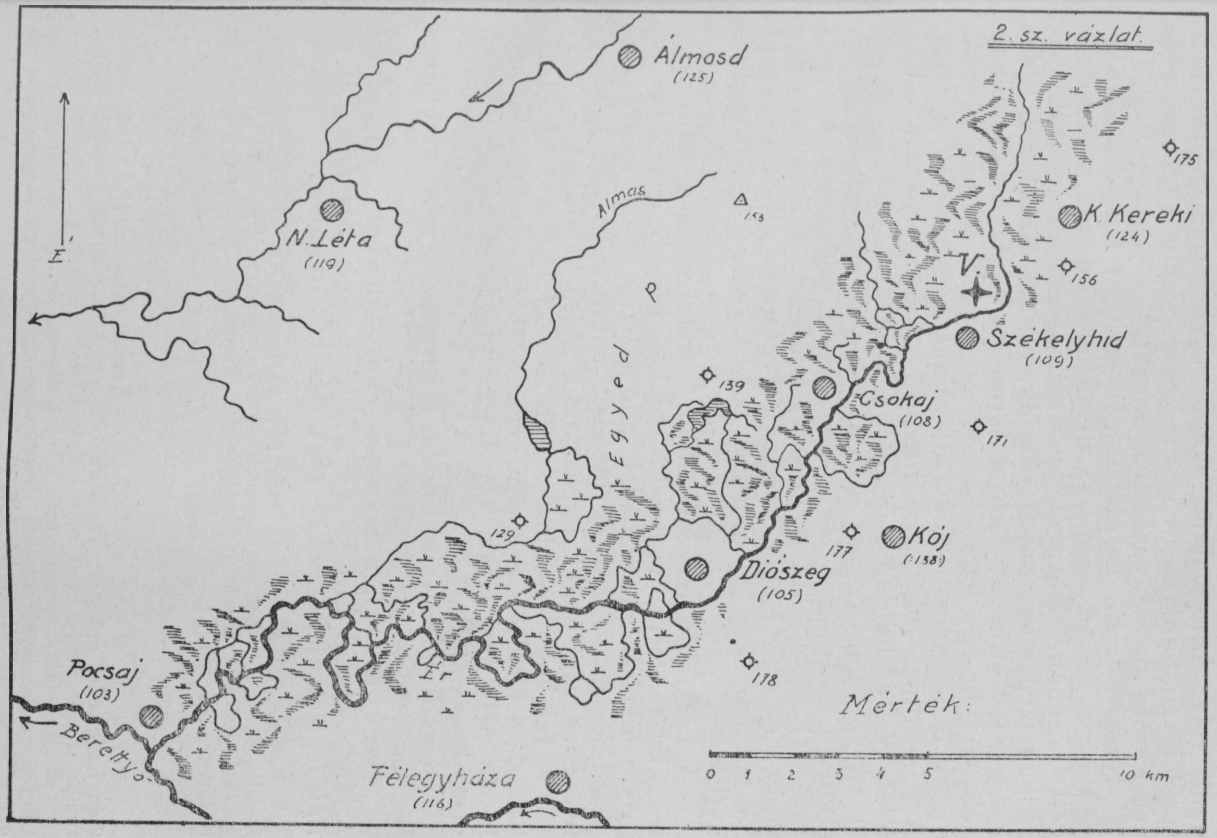
2. sz. vázlat.
Álmosd
(125)
N. Léta
(119)
Almas
Egyed p
K. Kereki
(124)
Székelyhíd
(109)
Csokaj
(108)
Kój
(138)
Diószeg
(105)
Pocsaj
(103)
Berettyó
Félegyháza
(116)
Mérték:
0 1 2 3 4 5 10 km

Az „Érmellék".

Az 1604-i hadjárat kezdetén nagy fontosságra tett szert Nagy Kereki vára is, azért bővebben kell foglalkoznunk vele. Annyival is inkább, mert később helyre kell majd igazítanunk egy nagy tévedést, amely a biharmegyei két Kereki összezavarásából támadt.[25]

Nagy Kereki, az előbb már említett Kis-Körözs balpartján, a váradi *vártól* 23 kilométernyire van, északnyugati irányban.[26] Környéke ma már száraz, de a XVII. században még mocsarak borították. A falu északkeleti oldalán a Kis-Körözs, a délin a Barát-ér folyt. Az utóbbinak déli partján egy határrészt ma is „Kereki tó"-nak hívnak, annak bizonyságául, hogy ott valaha nagyobb állóvíz volt. A Kis-Körözs jobb partján levő „Nagy rét"-et és „Kistelek rét"-et hajdan szintén víz boríthatta.

A vár magva[27] egy most is lakható, négyszögletű földszíntes kastély *(A)*,[28] mely egy szintén négyszögű kis udvart *(B)* zár körül. A kastély mindenik sarkán egy-egy vaskos és elég magas kerek bástyatorony állott, de ezekből ma már csak egy van meg *(C)*. A kapu *(D)* délnyugatra nyílik.

A vár többi részénél átlag 2 méterrel magasabb szinten álló kastélyt, az északi oldalon kisebb, a többin nagyobb távolságban szabadon álló fal *(E)* övezi, amely *állítólag* még az Ártándyak idejében épült volna. Ma mindenféle gazdasági épület támaszkodik belső oldalához.

A fal keleti oldalán — tőle 20—25 lépésnyi távolságban — a Kis-Körözs medre van; a többi homlokzatot széles és mély árok veszi körül, amelybe hajdanában a folyó vizét bocsátották.[29]

Mint Bethlen írja, inkább a természet, mint az emberi kéz tette erőssé ezt a várat.[30]

Nagy Kereki, a Bocskay előtti időkben, a hatalmas Ártándy család birtoka volt. Mint tudjuk, Ártándy Pál és Balázs testvéreket, akik pártállásukat mindegyre változ-

[25] Volt Biharmegyében még egy harmadik Kereki is, t. i. *Tancs-Kereki*, de ez 1604-ben már nem állott fenn. Berettyó-Ujfalutól nyugatra, valahol a Nagy Sárrét táján lehetett. (*Bunyitay:* A váradi püspökség története. III. 326. l.)

[26] 1. vázlat.

[27] Noyau.

[28] 4. vázlat.

[29] V. ö. az 1. és 2. *ábrával* is. — Kerekit, mint tudjuk, 1660 május 9-én foglalta el a török. Vagy akkor, vagy az ő uralma alatt, dőltek romba a várkastély most már hiányzó bástyatornyai.

[30] „Bocskaius arcem suam Kereki dictam petit, caricosis paludibus Chrysii et Berettyoi amnium insinuatam, sed *a natura magis, quam ab opere firmatam.*" (*I. m.* VI. 125. l.)

Mint látjuk, Bethlen se tudta megkülönböztetni a Sebes Kőrözst és a Berettyót, a kettőjüket összekötő Kis Kőrözstől.

tatták, Budavárában, az ú. n. csatornakútnál végeztette ki Gritti, 1531 január 15-én.[31]

Balázs fia, Kelemen — az utolsó Ártándy — 1576 táján halt meg. Akkor Kereki várát, Váraddal, Bajommal, Zsákával és Sarkaddal együtt, a töröknek ajánlotta fel Békés Gáspár, Báthory István fejedelem ellenlábasa.[32] Békés leverése után, az Ártándyak kihaltával gazdátlanná lett birkot Hagymássy Kristófnak, Bocskay István sógorának adományozta Báthory.[33] Majd 1590-ben Báthory Zsigmond adományából, Bocskay kapta meg azt.[34]

Tudnunk kell azonban, hogy Bocskay nem csak felesége révén, hanem egy 1524-ben, II. Lajos király hozzájárulásával kötött családi szerződés alapján is, jogot formált Kerekire. Az említett évben ugyanis, Bocskay Lukács, továbbá Ártándy Pál és Balázs, kölcsönösen megegyeztek, hogy akinek családja hamarabb hal ki, annak birtokait a másik szerződő fél örökölje. A kihalás, mint láttuk, az Ártándyak sorsa lett s Bocskay, ennek a szerződésnek alapján már 1579-ben próbálta megszerezni Nagy Kerekit[35], amely 1590-ben reá is szállott s 1604-ben is az ő kezén volt.

Nagy Kerekitől nyugat-délnyugatra, az egykori Nagy Sárrét keleti szélén, Zsákát[36] találjuk, amelyet, az 1604-i hadjárattal kapcsolatosan, több régi történetírónk említ.[37] Akkori birtokosa Ghyczy Péterné volt.[38]

Régi vára, ott a Nagy Sárrét szomszédságában, a Sebes-Körös és Kis-Körös vízével táplált Kútas és Ölyves, továbbá a Györgyös-, Sutos-, Tekerő- és Vereshalmi-ér kiön-

---

[31] *Karácsonyi:* Az utolsó Ártándy. (*Biharmegyei rég. és tört. egylet* 1901/1902. évk. 14., 15. l.)
Bunyitay: i. m. III. 197. l.

[32] *Lukinich:* Erdély területi változásai a török hódítás korában. 177. l.

[33] *Karácsonyi:* i. m. 19. l. — Bocskay felesége, tudvalevően, Hagymássy Margit volt.

[34] *Jakab Elek:* Uj adatok Bocskay István életéhez. (*Századok:* 1894. évf. 771. l.)
Báthory Zsigmond unokaöccse volt Bocskaynak. Ugyanis Zsigmond apja, Báthory Kristóf, Bocskay testvérét, az 1581 február 25-én elhalt Erzsébetet, vette volt feleségül.

[35] *Bunyitay:* i. m. III. 248. l.

[36] Hajdan: Izsólaka, Izsáka. (1. vázlat.)

[37] *Istvánffi:* i. h.
Szamosközy: Tört. maradványai. IV. 308. l.
Gyulaffi Lestár feljegyzései. (*Mon. Hung. Hist.* Script. XXXI. 31., 33. l.)
Bethlen Farkas: i. m. VI. 133. l.

[38] *Gyulaffi Lestár:* i. h.

tései között, valóságos „Sárvár" lehetett.[39] Keletkezésének idejét nem tudjuk, de 1366-ban már mint „castellum" szerepel.[40] A szatmári béke után mondották ki reá a halálos ítéletet. 1874-ben még állott némi maradványa,[41] de ma már csak az u. n. „Várdomb" őrzi emlékét.

Egy másik vár, amely ebben a hadjáratban némi szerepet játszott, a Csákyak egyik ősi fészke — Adorján — volt, Nagy Váradtól 27 kilométernyire északkelet felé, „mindenfelül rétes, mocsáros helyekkel körülvétetve."[42] A vár mellett, a Berettyó balpartján állott hasonnevű falu 1599-ben már nem fordul elő az összeírásokban.[43] Kétségtelen, hogy annyi mással együtt, ez is az 1598-i török dúlás alkalmával semmisült meg. Puszta határa 1604-ben már a Csákyak kezén levő tőszomszédos Szalárdhoz tartozott.[44] Természetesen Csáky birtok volt a vár is, amely csak október 15-e után nyitotta meg kapuit Bocskay előtt.

A várkastély (mert inkább annak volt mondható) a Berettyó szigetére épült. Öregtornya és egy kisebb tornya, a mult század kilencvenes éveiben még állott;[45] minthogy azonban a romok alját kőbányának használta a környékbeli lakosság: a sokszázados, megrongált öregtorony elvesztette egyensúlyát, úgy, hogy egy nagy vihar az egészet a földre döntötte.[46]

Ugyancsak a Berettyó kiöntéseibe épült, Adorjántól 11 kilométernyire kelet felé, Szent Jobb vára a hasonnevű monostor aljába; 1604-ben szintén Bocskay birtoka. Szalárdi szerint: „egy jeles fő lakóhely, nagy szép alkalmatossággal való erősség volt." Főgátját négy, téglából épült és földdel töltött, bástyázott homlokzat alkotta, amelyen belül, zárt négyszögben kőépületek állottak, belsővárként.[47] 1711-ben

[39] „Erat Saka castellum in media palude, quam Chrysius amnis affundit, infra Varadinum, peroportuno loco insinuata; ideoque ob loci naturam non facile injuriae belli exposita." (*Bethlen:* i. h.)

[40] *Bunyitay:* i. m. III. 343. l.

[41] „Van... a község közepén árvíz idején ma is minden felől nagy vízzel kerített 4 magaslatból álló váromladék." (*Osváth:* Biharmegye sárréti járásának leírása. 619. l.)

[42] *Fényes:* i. m. IV. 71. l.

[43] *Lukinich:* i. m. 147. l.

[44] *U. o.* 343. l.

[45] *Buday Ezsaiás* azt írja, hogy Adorján *templomának* tornya és falai a XIX. század elején még fennállottak. (*Magyarország Históriája:* II. 169. l.) Ez azonban csakis a várra vonatkozhatik, mert a falunak és egyházának akkor már réges-régen eltűnt a legutolsó nyoma is. Buday feljegyzését *K. Nagy Sándor* valóságként veszi át. (*Biharország:* I. 52. l.)

[46] Kegyeletes gondozás hiányában, ez lett a sorsa a Csákyak másik ősi fészkének, a kőrösszegi várnak is, amelynek öregtornyát (egyszersmind utolsó maradványát) szintén vihar döntötte le.

[47] *Siralmas Krónika:* 605—606. l.
Bethlen F. szerint: „Est Szent Jobum extra Transsylvaniam in Be-

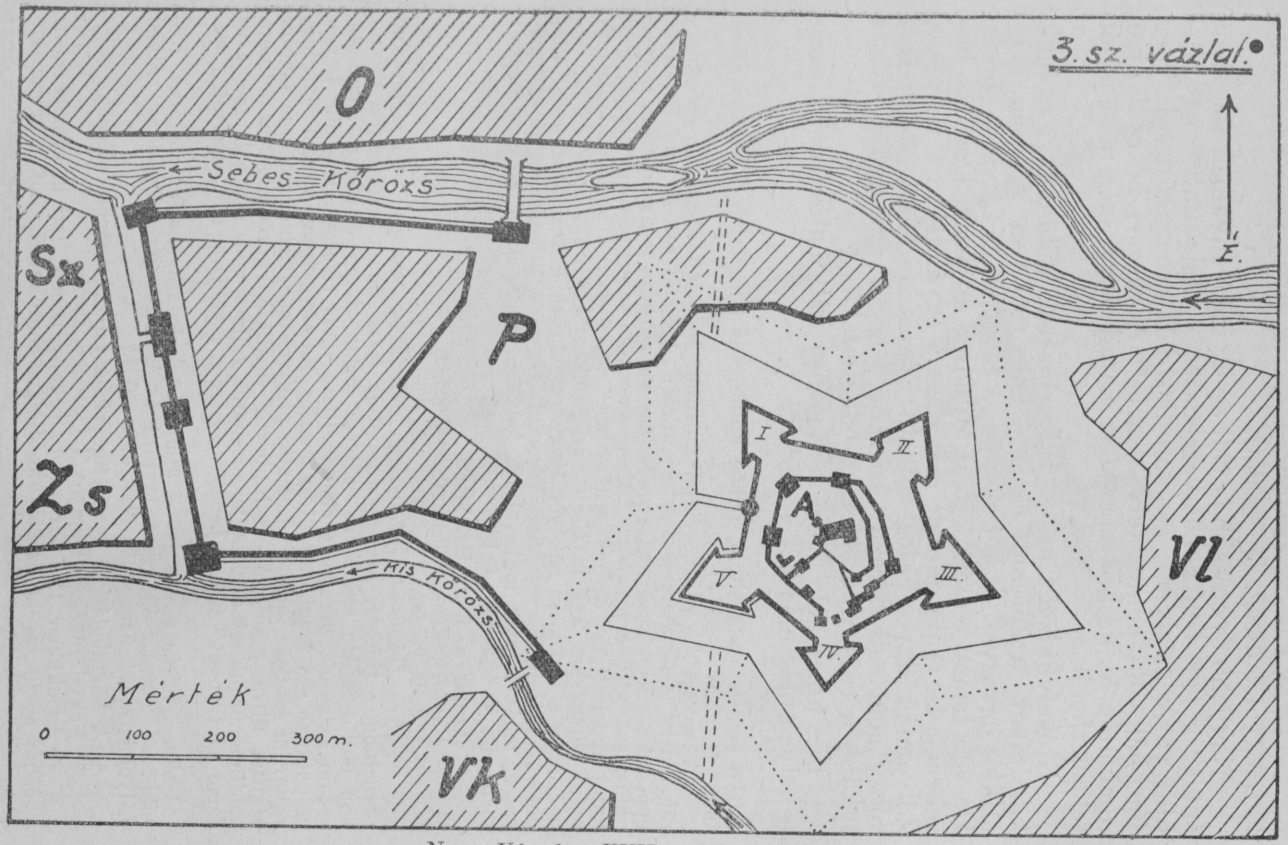

Nagy Várad a XVII. század elején.

bontották le. Kisebb váracska lehetett, olyan mint a többi biharmegyei erősség. (1. vázlat).

Nagyobb és erősebb is volt az Ér ingoványaiban 1460-ban épült[48] s 1595-ben a bástyarendszerre átalakított[49] székelyhídi vár,[50] amelynek megvan 1601-ből származó leírása[51] és 1665-ből való pontos tervrajza is.[52] A vasvári béke alapján rombolták le, de begyepesedett maradványai még most is jól felismerhetők.

Székelyhíd, a Guth-Keled nemzetség dobi-dorogi ágának kihaltával, a Zólyomi családé lett. 1604-ben Zólyomi (II.) Miklós özvegye[53] és két árvája — Erzsébet és Dávid — bírta. De volt benne része Zólyomi Miklósné apjának, Daróczy Ferencnek is. Ő parancsolt a várban s egyáltalán ő intézte a Zólyomiak ügyes-bajos dolgait. Fontos tudnunk, hogy Daróczy nem volt Bocskay pártján s így a székelyhídi várra inkább a császáriak támaszkodhattak.[54]

Bár nincsenek a harctéren, meg kell emlékeznünk ezen a helyen még más két várról is:

---

rettyo amnis insula situm, tribus milliaribus Hungaricis Varadino dissitum." (*I. m.* VI. 124. l.)

A szentjobbi várat, régibb kútfőink is összetévesztik a monostorral, amely pedig fenn a dombon állott: „Abbatia sancti Jobi Berettyonem ad amnem. *Ejus aedes quandam pervetustae arcis speciem retinet, vallis, sudibusque praetensa.* Abest Varadino septentrionem versus, loco haud inopportuno, tribus milliaribus." (*Bonbardi:* Topographia magni regni Hungariae. 580. l.) Csak curiosumként említjük, hogy Acsádi Ignác, azon a térképen, amelyet Magyarországnak a linzi béke utáni állapotáról rajzolt, Szentjobbot Váradtól vagy 40 kilométernyire *délnyugatra*, tehát Nagyszalonta tájára helyezi. (*Szilágyi:* A magyar nemzet története. V. 624—625. l. között.)

[48] *Bunyitay:* i. m. III. 316. l.

[49] *Hadtört. Közl.* 1890. évf. 564. 565. l.

[50] 1. és 2. vázlat.

[51] „Arx Zekelhyda est in lacu paludinoso, caenoso alto et proluxo perpetuoque fluente, in aggesta potius terra quam naturaliter situata non multo lapide sed lignis et terra erecta, domos habens simplices, aream exiguam, munimen vile, favillam ignis referens. Difficile tamen et pontano sed longinquo aditu munita. Ac circa ipsam arcem vinacium aquarum spatiosa latitudine et alto profunditate. Deinde ab arce jactum sagitto, ultra praefatam latitudinem vastitate grandium arundinum continuo usque ad aridam longo spatio vallata, qua nisi sola inedia et fame capi possit." (*Orsz. Levéltár:* Kincst. oszt. Urb. et Conscript. Fasc. 49. No. 1.)

Ez a leírás a vár 1604-i állapotának is alkalmasint megfelel. Később Zólyomi Dávid sokat javított és épített rajta. (*Gyalókay:* Albisi Zólyomi Dávid. *Századok:* 1917. évf. 150. l.)

[52] A leromboláskor készítette Szicha Lukács katonai mérnök.

[53] Nagydaróczi és Deregnyői Daróczy Zsófia.

[54] Az október 15-i harc után, néhány német tiszt is odamenekült: „... qui se in arcem Székelyhíd dictam contulerant, ubi a Francisco Darótzio... locique illius Domino, omnibus humanitatis excepta sunt officiis." (*Bethlen Farkas:* i. m. VI. 157. l.)

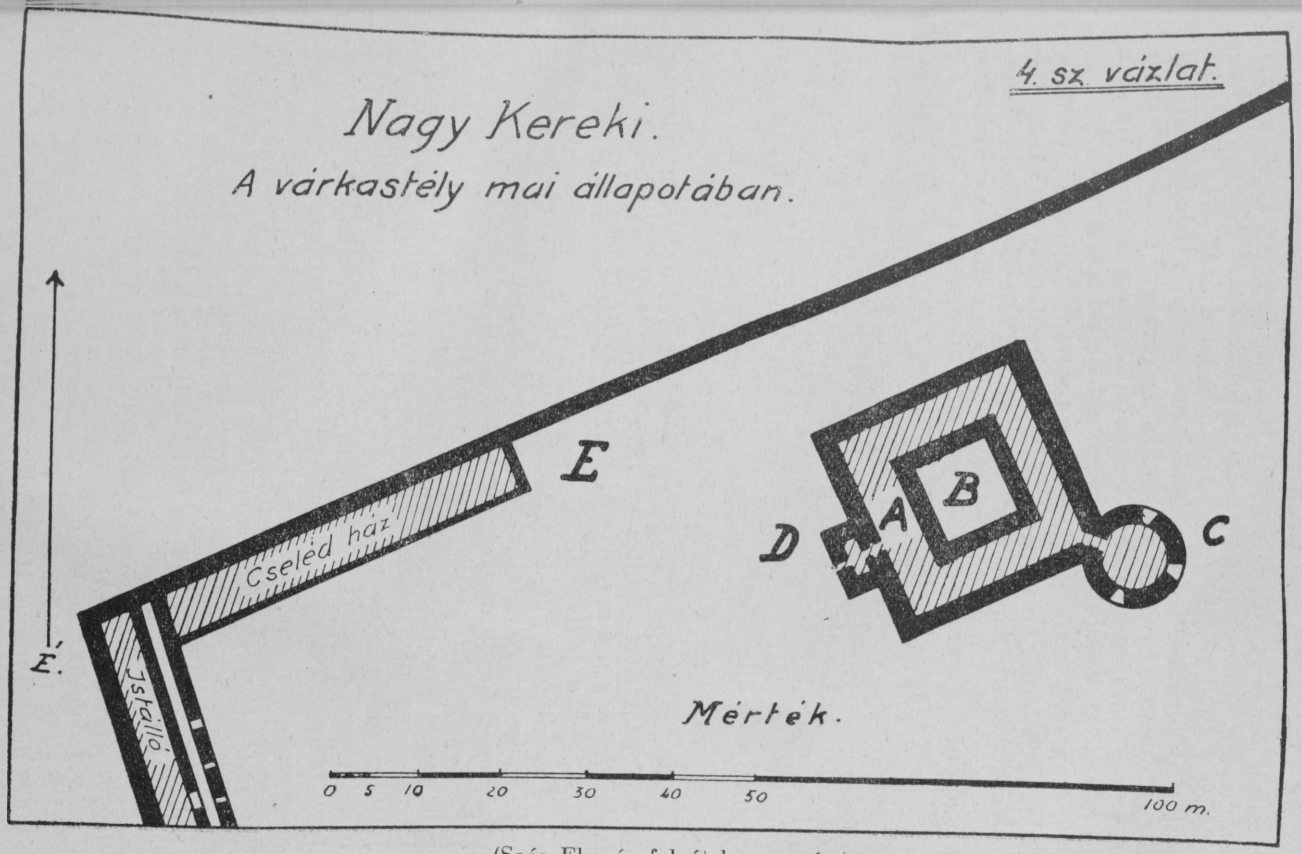

(Soós Elemér felvétele nyomán.)

A Sebes-Körözs egyik mellékpatakjának völgyébe, Élesdtől északra, sűrű erdővel borított hegyek közé, magas hegytetőre épült Sólyomkő igazi fellegvára.[55] Nagy valószínűséggel állítható, hogy az 1241-i mongoljárás után keletkezett s akkoriban, elrejtett s bajosan megközelíthető voltánál fogva, bizonyára csak afféle „lapis refugii" lehetett.[56] 1604-ben már Bocskay birtoka s egy hatalmas uradalom főhelye és névadója, amelyhez 20 környékbeli falu tartozott.[57]

Gyulaffi Lestár feljegyzése alapján, Papmező vára is belekapcsolódik az 1604-i hadjárat történetébe. A vár, a felkelés kezdetén, Kornis Gáspáré volt ugyan, de később Bocskay szerezte meg s végrendeletében Bocskay Miklósra hagyta.[58]

Ez a papmezei vár, a hasonnevű faluban, a Fekete-Körözs egyik északi mellékpatakjának, a Hollódnak völgyében állott. Némelyek szerint megerősített középkori monostor volt. Ez azonban nem bizonyítható, mert a XVI. századnál régibb adatok nem szólanak róla. 1503-ban Thelegdi István birtokaként szerepel.[59] Némi maradványai félszázaddal ezelőtt még állottak.[60]

*

Nem szószaporítás végett soroltuk fel ezeket a földrajzi és birtoktörténeti adatokat. Ismernünk kell őket, mert nem tudásuk — mint majd látni fogjuk — itt is egy súlyos tévedésnek volt a szülőoka.

De különben is *kell,* hogy minden magyart érdekeljenek az imént vázolt birtokviszonyok *ma,* amikor az elszakított részek hajdani uraira gondolva, mi is joggal elmondhatjuk, hogy: „Öröködbe, Uram, pogányok jöttenek." A felsorolt várak és várhelyek közül ma már csak Zsáka és Nagykereki a mienk. Bocskay várától egy-két kilométernyire kelet felé, már idegen világ — az új Balkán — kezdődik, mert a széttépett egykori „Biharország" kétharmadában — a trianoni béke jóvoltából — oláh lett a gazda.

---

[55] 1. vázlat. — Volt Biharban még egy másik Sólyomkő is, de ennek történetéről jóformán semmit se tudunk. Romjai a *Fekete-Körözs* egyik déli mellékvízének — a Sólyom pataknak — partján, erdős, szűk völgyben emelkednek. Ez a Sólyomkő azonban nem volt soha Bocskay birtoka s nem is szerepelt az 1604-i hadjáratban. (Az 1. és 2. vázlaton se látható.)

[56] *Karácsonyi:* Sólyomkő első urai. (*Biharm. rég. és tört. egylet* 1896 97. évkönyve: 12. l.)

[57] *Lukinich:* i. m. 344. l.

[58] *U. o.* 148. és 346. l.

[59] *Bunyitay:* i. m. III. 377. l.

[60] Papmező az 1. és 2. vázlaton nem látható.

III.

Belgiojoso hadrakelése.

„A király képe" — mint már hallottuk — szeptember 8-án hagyta el Kassát s a rakamazi táborba sietett.[61] Odarendelte Bocskayt, hogy élőszóval igazolja magát. Ő azonban, jól sejtvén mi vár reá, nem ment el Belgiojosohoz.[62] Ez a körülmény még gyanakodóbbá tette a császári vezért, akinek most eggyel több olyan ürügye volt, amelynek örve alatt Bocskayt elfoghatta, s egyúttal óriási birtokaira is rátehette a kezét.

Látszólag még mindig a török ellen irányuló hadművelet volt ugyan a fődolog,[63] de Belgiojoso az ezt megelőző bihari megyei expeditio tervét is meghányta-vetette — persze csak bizalmasan — a Rakamazra rendelt Dampierre-el, Rottwitz Menyhérttel s még néhány főbb tiszttel.[64] Hogy később, Bocskay leverése után, mi lett volna a Váradon egyesülő jókora császári sereg feladata; meg akart-e csakugyan a törökkel is mérkőzni a kassai generális, avagy sem? — erre nem tudunk határozottan válaszolni. Kétségtelen azonban, hogy az addig annyira fenyegetett Lippa, a temesvári ütközet óta, nem szorult sürgős segítségre. Inkább Gyula visszafoglalásáról lehetett volna szó, amit Dampierre néhány nappal előbb hiába kísérelt meg.

Az bizonyos, hogy Belgiojoso sokkal nagyobb sereget rendelt Váradra, mint amekkora akkor Bocskay megzabolázásához kellett volna. A császári vezér alkalmasint attól félt, hogy megszorult ellenfele — úgy amint hírlett — a töröktől kér majd segítséget s akkor már nem tud olyan könnyen elbánni vele.

Magával az egyelőre sehonnan se támogatott Bocskayval szemben, könnyű diadalra számított Belgiojoso. Elegendőnek vélte a váradi őrség nélkülözhető részét is arra, hogy Bocskay várai közül Nagykerekit és Szentjobbot rajtaütéssel elfoglalja s ezzel gazdájukat két fontos támaszpontjától megfossza. Megparancsolta tehát Cypriano Concini váradi alkapitánynak,[65] hogy ezt a két várat kerítse birtokába.[66]

---

[61] *Szamosközy:* i. m. IV. 504. 549. l.
[62] *Erdélyi Országgyűlési Emlékek:* V. 293. l.
[63] *Ortelius* red. et cont. I. 364. l.
Bethlen: i. m. VI. 130. l.
[64] *Bethlen:* i. m. VI. 128. l.
[65] A főkapitányi állás nem volt betöltve.
[66] *Gyulaffi Lestár* feljegyzései. (*Mon. Hung. Hist.* Scriptores. XXXI. 31. l.)
Bethlen: i. m. VI. 130., 133. l.
Ortelius: i. h.

Ő pedig azalatt Dampierre-nek Gyuláról Váradra jött hajdúit a Berettyó mellé, Adorjánvárához indította s ugyancsak oda irányította a Kolozsvárról Váradra rendelt erdélyi sereget is, amelynek útközben Sólyomkő várát kellett volna elfoglalnia.[67]

Az erdélyi hadak a működő seregnek körülbelül 40 százalékát tették. A kolozsvári táborban ugyanis, ezek a csapatok gyűltek össze: 2000 székely lovas és ugyanannyi gyalogos; ezenkívül négy század könnyű gyalogság, Horváth Ádám vezetése alatt. Mindezeknek élén Sennyei Pongrác állott. Volt ott továbbá 600 vallon is, akiket Caprioli Tamás vezetett. Mindössze körülbelül 3000 fő.[68] Arról, hogy tüzérség is lett volna közötte, egyik forrás se szól.

Mint látjuk, *az erdélyi had legnagyobb részét nem német, hanem a császár és király szolgálatában álló magyar csapatok tették.*

Sennyei és Caprioli serege október 8-án és 9-én indult el Kolozsvárról Várad felé.[69] Minthogy azonban Erdélyt se lehetett katonaság nélkül hagyni, Mindszenti Benedeket 600 székellyel, Huszár Istvánt pedig 200 hajdúval, Gyulafehérvár mellé rendelték, hogy ott a Maros völgyén őrködjenek.[70]

Maga Belgiojoso, aki nagyon sietett, csupán 1200—1300 lovassal indult el Rakamazról,[71] október 6-án.[72] Ebben a kis hadban Rottwitz 300 sziléziai lovast. Dampierre pedig mintegy 1000 főnyi, részben magyar, részben rác lovasságot vezetett.[73] *Tehát ez se volt tisztán idegen sereg.*

---

[67] *Szamosközy:* i. m. IV. 246. l.

[68] *Bethlen:* i. m. VI. 127. — Ugyancsak ő mondja, hogy a vallonok 800 szekérre való — Erdélyben összerabolt — ingóságot hoztak magukkal.

Az is Bethlen leírásából következtethető, hogy később az itt felsoroltakon kívül is érkeztek még Váradra erdélyi csapatok. (*U. o.* 162. l.)

[69] *Szamosközy:* i. m. IV. 246. l.

[70] *Bethlen:* i. m. VI. 127. l.

[71] „... cum mille ducentis equitibus in Adoryan contendit" (A Bécsbe hívott magyar tanácsurak jelentése: 1604 nov. 20. — *Magyar Országgyűlési Emlékek:* XI. 33. l.)

Istvánffi: (*Historia:* 498. l.) és *Bethlen:* (i. m. VI. 128. l.) szerint Belgiojoso a rendes katonaságon *kívül* Rottwitz és Dampierre csapatát is magával vitte. Ez nyilvánvaló tévedés, mert a „rendes katonaság" éppen Rottwitz 300 lovasa volt, amint az *Ortelius* krónikájából is kitűnik (I. 364. l.) Ha azt vesszük alapul, hogy mekkora erővel hagyta el Belgiojoso okt. 21-én Váradot — leszámítva belőle természetesen a Váradon maradt őrséget s a véletlenül pontosan ismert veszteséget is — akkor azt látjuk, hogy Belgiojoso legfeljebb 1300 lovassal indulhatott Rakamazról.

Gyulaffi csak 1000-ről tud. *(I. h.)*

[72] *Ortelius:* i. h.

[73] *Istvánffi:* i. h.
Bethlen: i. h.

Utána jött Petz János ezredes a sziléziai lovassággal, német és másfajta idegen gyalogsággal, valamint a tüzérséggel. Ez a különítmény — mint látni fogjuk — talán 5000 *harcosból* állhatott.[74]

Ehhez járult végül Várad őrsége, valami 1200 fő, úgy hogy Belgiojoso, október közepére, *legalább* 12.000 harcosra számíthatott, ami az akkori viszonyok között már tekintélyes hadsereg volt, amelynél erősebbet a törökök se tudtak volna egyhamar szembeállítani vele.

IV.

Szentjobb és Nagykereki megtámadása.

Már említettük, hogy Concininak Belgiojoso megérkezése *előtt* kellett Szentjobbot és Kerekit elfoglalnia, úgy, hogy a fővezér ezekkel együtt 5 várra[75] támaszkodva kezdhesse meg további hadműveleteit, ha ugyan Bocskay még mindig nem adta volna meg magát.

A vállalkozás első része minden véráldozat nélkül folyt le, mert Székely Ferenc szentjobbi várnagy és a melléje adott Fráter István, nem voltak Bocskay megbízható, hűséges emberei. Istvánffi állítása szerint,[76] már jóval a támadás előtt Concini besugói lettek, akik — bőrüket féltve — elárulták urukat, azt híresztelve róla, hogy a törökkel alkudozik az erdélyi fejedelemség elnyerése tárgyában.

Bármint volt is, annyi bizonyos, hogy ellenállásra nem került a sor, mert Székely és Fráter — Bethlen szerint[77] a váratlanul jött ellenségtől megijedve — kaput nyitott a váradi alkapitánynak, aki tehát kardcsapás és puskalövés nélkül jutott a természettől is jól védett Szentjobb birtokába, s annak őrzésére 200 katonát rendelt.[78]

Az olcsón szerzett diadal hatalmas zsákmányhoz juttatta a támadókat. Ugyanis, a bizonytalan viszonyok miatt, a környékbeli birtokos nemesség nagy része, már korábban a várba vitette ingóságait, sőt pénzét is ott helyezte el, azt gondolván, hogy így nem jut a garázdálkodó hajdúk és német katonák kezére. Ámde ebben a reményében alaposan csaló-

[74] „Sok féle németből állott ez az Pecz hada, voltak austriacusok, köztök, tirolensisek, misniacusok, niderlandiak és többfélék." (*Gyulaffi:* Tört. Maradványai. *Mon. Hung. Hist.* Script. XXXIII. 77. l.)

[75] Várad, Kereki, Adorján, Székelyhíd, Szentjobb.

[76] *I. m.* 497. l.

[77] *I. m.* VI. 130. l.

[78] *Szamosközy:* i. m. IV. 246.

dott, mert Concini emberei a Székelyre bízott javakat rögtön és teljesen felprédálták.[79]

Ennek az eseménynek dátumát egyik kútfőnk se közli, de abból, amit alább Kereki megtámadásáról fogunk elmondani, kitűnik, hogy *Concininak ez az első kísérlete már októberben, még pedig 5-e előtt történt.*

Szentjobb elfoglalása könnyűszerrel sikerülvén, Concini — aki „ifjú temerarius ember" volt[80] — most már Kereki ellen indult, állítólag 4 zászlóalja gyalogsággal és néhány ágyúval.[81] Itt azonban kemény dióra talált, mert Bocskay várnagya — Örvéndy Pál[82] — felfogadta az elpusztult Kölesérről,[83] Egry István vezetése alatt, Kerekibe költözött 300 hajdút, s ellenállásra készült.[84]

Concini, látván, hogy nem lesz könnyű dolga, felszólította Örvéndyt és a várőrséget, hogy adják meg magukat, mert különben pórul járnak.[85] De a várnagy nem ijedt meg a fenyegetéstől, sőt attól az öreg ágyútól se, amelyet a váradi alkapitány, mint faltörő szerszámot, a vár alá vonszoltatott. A védőknek is volt ágyújok, a fal és a várkapu se akart engedni s így a kölcsönös lövöldözés néhány napon át tartott,[86] miközben a várbeliek az egyik ostromló ágyúnak — úgy lát-

---

[79] *Ortelius* leírása szerint (*I. m.* I. 364. l.) maga Belgiojoso vezette volna a szentjobbi expediciót, amely állításnak téves volta, többek között a Bécsbe hívott s közvetlen forrásból jól értesült magyar tanácsurak jelentéséből is kitűnik. (*Magyar Orszgy. Eml.* i. h.)

[80] *Gyulaffi Lestár* feljegyzései. (*Mon. Hung. Hist.* Script. XXI. 31. l.)

[81] *Ortelius* red. et cont. I. 364. l.

Bethlen: i. m. VI. 133. l.

Ez az *Orteliusnál* szereplő négy zászlóalj (körülbelül 1200 fő) kétségkívül túlzás. Ennyi volt ugyanis az egész váradi őrség; már pedig annak legfeljebb a felét lehetett onnan elvinni. Azt is hallottuk, hogy Concini 200 főnyi őrséget hagyott Szentjobb várában. Ilyenformán nagyon valószínű, hogy a Nagykereki ellen indított csapatban nem volt több 400 embernél s így elhihető, hogy 300 hajdú elbánt vele. *Rónai-Horváth* szerint Concini Kiskerekit támadta meg. (*Hadtört. Közl.* 1893. évf. 528. l.)

[82] *Szamosközy* (i. m. IV. 246. l.) Eörmendinek, több írónk pedig Örvendinek mondja. A helyes név: „Örvéndi." A családnak nevet adó Örvénd falu Biharmegye élesdi járásában, a Sebes-Körözs jobb partján, Mezőtelegdtől 6 km. keletre van. 1604-ben, mint a sólyomkői uradalom egyik része, Bocskay birtoka volt. (*Lukinich:* i. m. 344. l.)

[83] Hajdanában város, ma már csak puszta, Nagy-Szalonta határában. Az egykori város helyét az „Egyházdűlő" és a „Várdomb" jelzi a Köles-ér partján.

[84] *Bocskay* szabadalomlevele a Kerekit védett hajdúk számára 1606 márc. 16. (*Jakab Elek:* Uj adatok Bocskay István életéhez. — *Századok:* 1894. évf. 793. és k. l.), továbbá *Györffy István:* A hajdúk eredete. (*Protest. Szemle:* 1927. évf. 140. l.)

[85] *Szamosközy:* i. h.

Bethlen: i. h.

[86] „... complures Concin irrite impendisset oppugnationi dies" (*Bethlen:* i. h.)

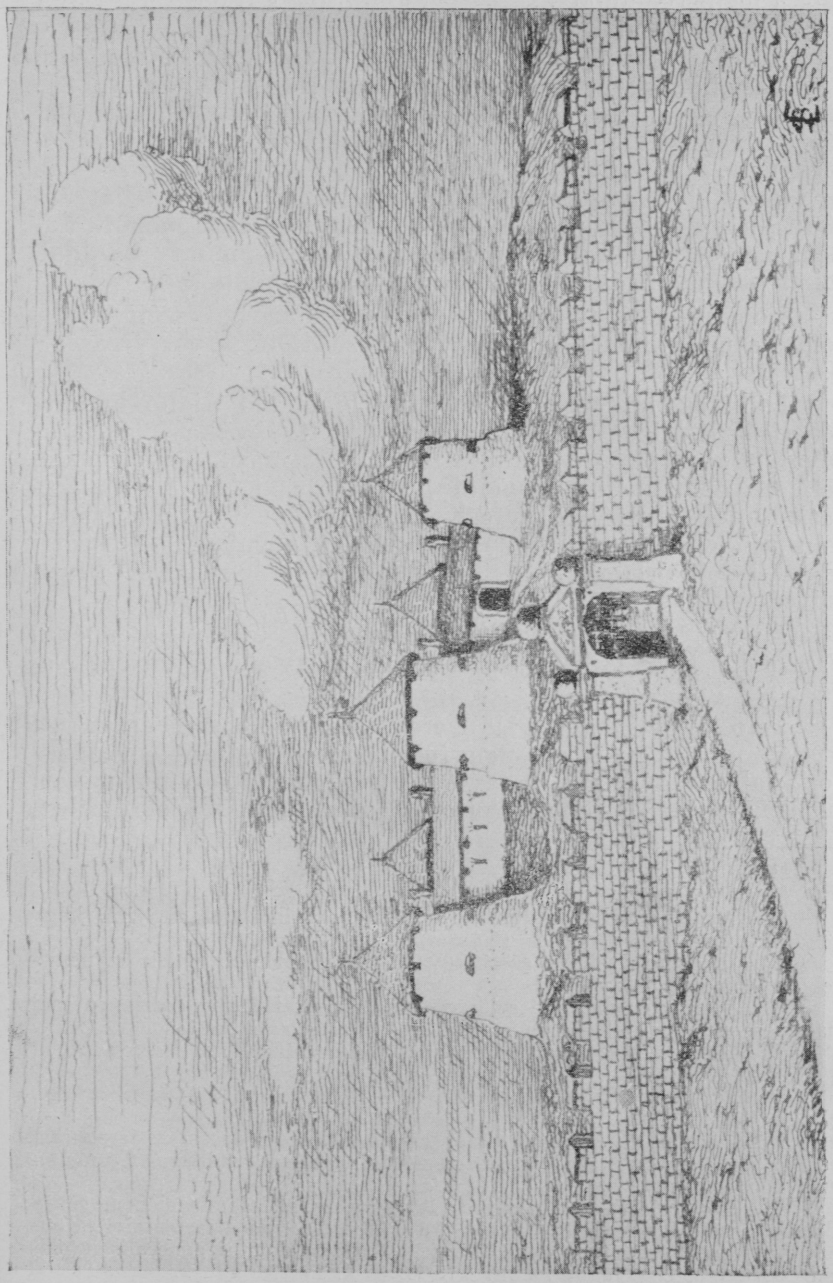

1. ábra. — Nagykereki vára a XVII. században.
(Soós Elemér rajza.)

szik a legnagyobbnak — kerekét szétlőtték s így azt a további használatra alkalmatlanná tették.[87]

A vár sorsát azonban nem a nagyhangú, de keveset ártó ágyúzás, hanem a hajdúk kardja és puskája döntötte el. Bocskay ugyanis ezt mondja előbb idézett szabadalomlevelében: „a mi Kereki várunk elől említett katonái a várba bemenvén... az ellenséget — *közülök sokat levágván* — az ostromlástól megszűnni kényszerítették."[88] Ebből tehát kitűnik, hogy a hajdúk nem űltek tétlenül a falak mögött, hanem ismételten ki-kicsaptak a németekre, mind karddal, mind puskával jókora veszteséget okozva nekik.[89]

Concini, miután minden erőlködése kárbaveszett s állítólag ő maga is megsebesült,[90] félbeszakította a vár vívását s összelőtt ágyúját is otthagyva, Váradra tért vissza.[91]

Különös, hogy Rónai-Horváth Jenő, aki újabb hadtörténetíróink közül leginkább foglalkozott Bocskay hadjáratával, egyik helyen éppen csak említi,[92] a másik helyen pedig teljesen elhallgatja[93] Concini próbálkozását. Az író hallgatása annál feltűnőbb, mert Kereki megtámadásától úgyszólván minden kútfőnk tud. Ir róla — bár röviden — Istvánffi is, akit Rónai-Horváth a bihari hadjárat leírásában híven követ.[94]

Mielőtt az események tárgyalásában tovább mennénk, arra a kérdésre is kell válaszolnunk, hogy mikor történt Kereki megtámadása?

Pető Gergely szerint,[95] Kereki alatt Petz ezredes vallott kudarcot, akit az író — nem tudni miért — állandóan „Doktor"-nak címez. Petz csatavesztése október 15-én történt, de nem Kerekinél. Mindamellett Pető is adhatott reá okot, hogy

---

[87] *U. o.*

[88] *Jakab:* i. h.

[89] „Ott igen meglövöldözték az német uraimat, el annyira, hogy sok fű ember hullott német" (*Gyulaffi:* i. h.)

[90] „Gonczin is sebben esett. Igy kelletett onnét eljünniek az németeknek sok kárral." *(U. o.)*

[91] „... dass er und die seinigen mit Verlust flüchtig entrinnen und das Geschütz dahinden lassen mussten." (*Ortelius:* i. h.)

[92] Bocskay István háborúja Rudolf ellen. (*Hadtört. Közlemények:* 1893. évf. 579. 582. l.)

[93] *Magyar hadikrónika:* II. 157. l. — A szerző itt csupán Szentjobb elfoglalását említi.

[94] „Concinius... atque aliam quoque Boscaii arcem Querequiam eadem via adortus erat, sed isthinc non sine aliquot militum Germanorum caede fuerat repulsus." (*Historia:* 498. l.)

De nyoma van, mint láttuk, Bocskay szabadalomlevelében, sőt a Bécsbe hívott magyar tanácsurak 1604 nov. 20-i jelentésében is: „Konczin... Kereki adoritur. Unde pulsus, auxilium domini generalis imploral." (*Magyar Országgyűl. Eml.* XI. 33. és k. l.)

[95] *Rövid magyar krónika:* 160. l.

több írónk, összezavarva az eseményeket, október 15-re tegye a Kereki ellen megkezdett támadást.[96]

Talán nem szorul bizonyításra, hogy ez a dátum szóba se jöhet, mert akkor már nem ott, hanem az Érmelléken folyt a harc Bocskay és a császáriak között. Concini veresége tehát előbb történt.

Bethlen Farkas mondja, hogy Bocskay: „rem feliciter ad Kerekium gestam accepit... e Sólyomkő *postridie nonas Octobris*... Kerekium, unde Concin fuerat rejectus, tacitus pervenit."[97]

A római időszámítás *Nonae*-ja október havában 7-ére esett.[98] Igy tehát Bocskay másnap, október 8-án, hagyta el a kerekii diadal hírére Sólyomkő várát; vagyis Concini visszavonulása *legkésőbb* október 7-én történt. De történhetett 6-án este is, amely esetben Bocskay — a Kereki és Sólyomkő közötti legalább is 70 km. távolságot számításba véve — már csak másnap értesülhetett a vár felszabadulásáról. Minthogy pedig — ugyancsak Bethlen szerint — néhány napig[99] táboroztak a németek Kereki alatt: *a támadás kezdetét október 5-énél későbbre nem tehetjük.*

A harctér leírásában — teljesség okáért — megemlítettük Papmező várát is, minthogy Gyulaffi Lestár a hadieseményekkel kapcsolatban hivatkozik reá, mondván, hogy Concini: „ex abrupto neki ment mindjárást Papmezőnek és értelme is lévén az László deákkal és Fráter Istvánnal, azt kezében ejtették Papmezőt, amit benne találtak, mindenben zsákmánt hántak."[100]

Már hallottuk, hogy ez a vár 1604-ben még nem volt Bocskayé, így tehát se neki, se Concininek nem volt ott semmi keresnivalója. „László deák", az állítólagos papmezei udvarbíró, alkalmasint azonos azzal a Lázár deákkal, aki — Istvánffi szerint — *Szentjobbon* szolgált.[101] Fráter Istvánról is hallottuk, hogy Székely Ferenccel együtt játszotta a németek kezére *Szentjobb* várát.[102] Azonban Gyulaffi erről mitse szól, hanem Papmező elfoglalása után tüstént Kereki megtámadására tér át.

---

[96] A legnagyobb botlást *K. Nagy Sándor* követi el, aki szerint Kereki sikertelen megtámadása *október 15-én* történt (*Biharország:* I. 12. l.); de Bocskay — *Örvéndi ottani diadalának hírére* — már 9-én elhagyta Sólyomkő várát. (*U. o.* 79. l.)

[97] *I. m.* VI. 133. l.

[98] A „*Nonae*"-t nem a *Calendae*-től előre, hanem az „*Idus*"-tól *visszafelé* számították, belefoglalva magának az Idus-nak dátumát is. Március, Május, Julius és Október hónap Idus-a 15-ére, a többieké 13-ára esett.

[99] „complures dies" (*U. o.* 133. l.)

[100] *I. h.*

[101] *Historia:* 497. l.

[102] *Bethlen:* i. m. VI. 124. 130. l.

Mindebből az tűnik ki, hogy az idézett papmezei epizód meg se történt, hanem az író egyszerűen összetévesztette Szentjobbot Papmezővel, amit az is bizonyít, hogy erről az utóbbi várról, az 1604-i események során, rajta kívül egyetlen kútfőnk se szól. Ugy látszik, hogy hadtörténetíróink figyelmét is teljesen elkerülte Gyulaffinak ez a feljegyzése, mert a későbbi feldolgozásokban sehol sincs nyoma.

*

A Rakamazról Kállón át Váradra sietö Belgiojoso talán még elindulása előtt értesült a szentjobbi „diadal"-ról. De csakhamar elrontotta örömét Concini Kerekinél vallott kudarcának, kétségkívül már útközben kapott híre. Egyelőre nem tehetett mást, mint hogy kengyelfutókkal[103] nógatta sietésre Petz mögötte jövő, de tőle jócskán elmaradt különítményét,[104] úgyszintén az erdélyi hadat is,[105] amely ilyenformán nem is támadhatta meg Sólyomkő várát. Üzent továbbá Dampierre Várad körül maradt hajdúinak, hogy Adorjánvárához vonuljanak, ahova az erdélyi hadat is rendelte.[106]

Bocskay, ha eddig talán nem hitte volna, most már tisztán láthatta, hogy a Belgiojosoval való fegyveres leszámolást nem kerülheti el. Harcra készült tehát ő is. Sólyomkőről előbb Kerekibe ment, ahonnan minden értékes ingóságát a biztosabbnak ígérkező zsákai várba vitette,[107] azután pedig hadat kezdett fogadni. Éppen kapóra jött, hogy Dampierre hajdúi hangosan zúgolódva és fenyegetőzve követelték immár öt hónap óta elmaradt zsoldjukat.[108] Bocskay tehát útasította néhány megbízható emberét, hogy igyekezzenek az ő pártjára hódítani a hajdúk kapitányait s velük együtt az egész elégedetlenkedő hadat is.[109] A kísérlet jól sikerült. A bihari nábob neve jó csalogató volt s a hajdúkapitányok: Ibrányi Ferenc, Dengeleghi Mihály, Szilassy János, Szénásy Mátyás, Lippai Balázs, Németh Balázs, Horváth Ábrahám,

---

[103] Honvédnyelven: lovasküldöncökkel.

[104] *Istvánffi:* i. m. 499. l.

[105] *Bethlen:* i. m. VI. 129. l.

[106] *Szamosközy:* i. m. IV. 246. l.

[107] *Gyulaffi L. feljegyzései. (Mon. Hung. Hist.* Script. XXXI. 31. és k. l.)

[108] *Szamosközi:* i. m. IV. 242. l.
Bethlen: i. m. VI. 137. l.

[109] *Szamosközy:* i. h.
Istvánffi: i. m. 498. l.
Bethlen: i. h.
Magyar Országgyűl. Eml. XI. 33. és k. l.
Maga Dampierre, mint hallottuk, Váradról Rakamazra ment s csak Belgiojosóval tért onnan vissza. Hajdúi tehát már az ő távollétében kisiklottak a kezéből.

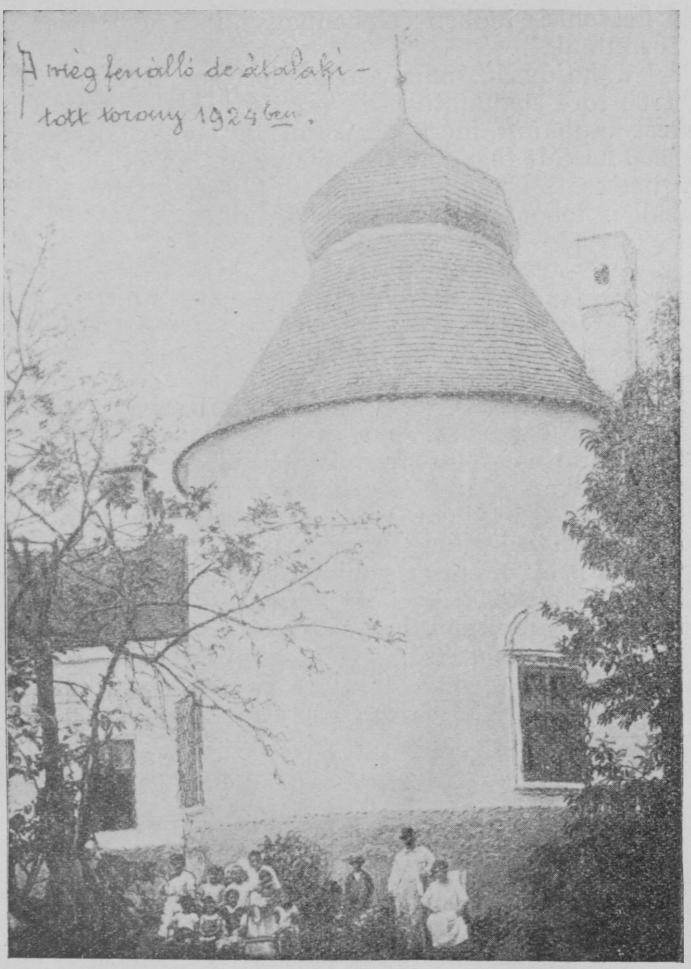

2. ábra. — Nagykereki. A várkastély bástyatornya.
(Fényképfelvétel.)

Kun István, Vivarius János és Deli Száva,[110] csakhamar megegyeztek Bocskayval abban, hogy annakidején megállapí-

[110] *Szamosközy:* i. m. IV. 230., 233. l.
Pető: i. h.
Istvánffi: i. h.
Ortelius: i. m. I. 366. l.
Bethlen: i. m. VI. 155. l.
Magyar Országgyűl. Eml. i. h.
Erd. Országgyűl. Eml. V. 293. l.

tandó helyen és időben cserbenhagyják a németeket és ellenük fordulnak.

Az a hajdúság, amely Dampierre-el Gyuláról Váradra jött, 1900 főre rughatott,[111] de vagy útközben, vagy Váradon, erősítést kaphatott, mert forrásaink úgy mondják, hogy Bocskay 3000 hajdút fogadott szolgálatába.[112] Az is lehet azonban, hogy nemcsak Dampierre csapatait szegődtette el, hanem másfelől is toborzott gazdátlan hajdúkat.

V.

Belgiojoso hadműveleti terve.

Mi volt a császári vezér hadműveleti terve? Erről Rónai-Horváth Jenő ezt írja:[113]

Belgiojoso nagyobb akadály nélkül érte el *Váradot* s ott táborba szállván, Dampierre hadával egyesült. De hiányzott még Caprioli erdélyi hada és Petz kassai kapitány ezrede. Október 14-én Adorjánig ment előre Belgiojoso s ott, a Berettyón átkelt és táborba szállott. Dampierre hajdúit előreküldötte Diószegre, hogy Petz számára biztosítsák az Ér átjáróit. Petz ezrede, melyhez sziléziai lovasság és tüzérség is volt beosztva, Álmosdra érkezett, Caprioli erdélyi hada pedig Adorjántól négy mérföldnyire, *a Berettyó felső völgyén* szállott táborba.[114] Majd így folytatja:

---

[111] *Szamosközy:* i. m. IV. 230. l.

[112] *Gyulaffi:* Tört. Maradv. (*Mon. Hung. Hist.* Script. XXXIII. 33. l.) *Szamosközy:* i. m. IV. 256. l. *Bethlen:* i. m. VI. 137. l.

Ezzel szemben *Ortelius* 6000 *(I. m.* 366. l.) és *Gyulaffi* 7800 hajdúja (*Mon. Hung. Hist.* Script. XXXI. 33. l.) kétségtelen túlzás.

[113] Bocskay István háborúja Rudolf ellen. (*Hadtört. Közl.* 1893. évf. 582. l.), továbbá: *Magyar Hadikrónika* II. 158. l.

[114] Tehát valahol Margitta táján. R. Horváth nem vette észre, hogy *Istvánffi,* akit az okt. 15-i ütközet előzményeinek leírásában híven követ, ezt mondja: „Erat (Belgiojoso) tunc in castello quod Adorianum vocatur: *interim et Capriolus adfuit et intervallo quattuor millium passuum ab Adoriano consedit.*" (*I. m.* 499. l.) Az *„adfuit"* ige teljesen kizárja annak lehetőségét, hogy Istvánffi a Berettyó távoli *felső völgyére* gondolt volna s így a „quattuor millia passuum" csak 4 *római* mérföld (6 kilométer), vagyis 1½ órai út lehet.

*Bethlen Farkas*tól tudjuk, hogy: „Nobilitas ex ingentibus cladibus residua, *proxime Claudiopolim* castra ponit." (*I. m.* VI. 127. l.) *Szamosközy* pedig félre nem érthetően írja, hogy: „Immár az erdéli had... *kiindulván Erdélből Várad felé, az Keres útján mennek ki.*" (*I. m.* IV. 246. l.)

Igy tehát az erdélyi segítőcsapatok semmiképen se juthattak Kolozsvárról Várad felé menve, a Berettyó *felső* völgyébe. Mert, ha csakugyan odaigyekeztek, akkor — egy szintén nagyon járt úton — a Szilágyságon át, kellett volna menniök s ebben az esetben Szilágynagyfalunál érhették el a Berettyót.

„A következő napon, Belgiojoso Kereki ellen... szándékozott előnyomulni és pedig Petz ezredes különítményével — miután Székelyhíd a kereki vár körletében volt (!) s különben is Bocskay csapataival erősebben volt megszállva (!) — Diószegen át, a főcsapattal Kájon[115] *át Székelyhídnak és továbbá Kerekinek. Caprioli vagy egyenesen Kerekinek, vagy az egyesülés szempontjából szintén Székelyhídnak volt irányítva. Bizonyára Székelyhídnál akart Belgiojoso megállapodni és a vezérekkel a további teendőket, esetleg Kereki ostromát (!) megbeszélni."*[116]

Kénytelen vagyok a jeles hadtörténetírónak ezt a nagy tévedését helyreigazítani. Emlékezzünk vissza a II. fejezetben felsorolt földrajzi és birtoktörténeti adatokra s különösen arra, hogy Nagy Kereki Bocskay birtoka volt s ottani vára még ma is fennáll. Vegyük elő azután az 1. vázlatot s rögtön kitűnik Rónai-Horváth tévedése; különösen ha még hozzátesszük azt, hogy *a Székelyhíd szomszédságában levő Kis- (középkori nevén: Egyházas-) Kerekit, se Bocskay István, se családjának valamely más tagja, nem birtokolta soha.* 1262 óta a Kereki családot, később a Zólyomiakat, uralta.[117] *Vára sohase volt, tehát annak ostromára se gondolhatott Belgiojoso. Székelyhíd semmikor se tartozott Kis Kerekihez, hanem éppen megfordítva, Kis Kereki lett a XVI. században — mint Zólyomi birtok — a székelyhídi vár és uradalom egyik tartozéka.* Láttuk azt is, hogy *Bocskaynak Székelyhídhoz semmi köze sem volt, s így azt — se gyöngébben, se erősebben meg nem szállhatta.*

Mindebből most már az következik, hogy:

1. Belgiojosonak nem lehetett rá semmi oka, hogy Székelyhídat vagy Kis Kerekit megtámadva, nyitott ajtót törjön be.

2. Rónai-Horváth Nagy- és Kis-Kerekit összetévesztette s így hamis alapra építette a Belgiojosonak tulajdonított egész hadműveleti tervet. Megjegyezzük, hogy Kis-Kereki Nagy-Kerekitől — toronyirányában mérve — 34 kilométernyire esik, tehát nem két szomszédos falu összezavarásáról van szó.[118]

De hibás ez a hadműveleti terv akkor is, ha azt a Kis-Kerekivel összetévesztett Nagy-Kerekire vonatkoztatjuk, mert *egyáltalán nem találjuk annak írott nyomát, hogy Belgiojoso Váradról akart volna Nagy-Kereki ellen menni.* Ha ez volt a szándéka, akkor merőben érthetetlen, hogy előbb

[115] Helyesen: Kój.
[116] *I. h.*
[117] *Bunyitay:* i. m. III. 245. 246. l.
[118] 1. vázlat.

észak felé vonul Adorjánig (27 km.) s onnan akarja Nagy-Kerekit (22 km.), délnyugati irányban, megtámadni; vagyis 49 kilométer útat tesz meg, ahelyett, hogy Váradról egyenesen északnyugatra, Kis- és Nagy-Szántón át menne Nagy-Kerekibe (25 km.).

Belgiojoso, Dampierre-el és az erdélyi csapatokkal egyesülve, bizonyára elég erős lett volna arra, hogy bevegye Nagy Kerekit, amely az akkori fogalmak szerint se volt valami hatalmas vár. Miért húzódott hát előbb Adorjánig *vissza?* Azért talán, hogy ott Petzet bevárja, azután pedig Váradra kalauzolja? Sehogyan se hihető. Petz, ha útközben el nem gáncsolják, magában is eltalál Váradra, ha pedig megzavarják az egyesülés előtt — amint valóban meg is történt — akkor úgyis hiába ment volna eléje Belgiojoso.

Hogy ezt a zűrzavart eloszlassuk, legelőbb is azt kell eldöntenünk: megállja-e a sarat az a feltevés, hogy Belgiojoso *október 15-e előtt is* megfordult Váradon? Azután pedig ki kell számítanunk azt, hogy mikor érhetett oda.

Bethlen Farkas leírásából az tűnik ki, hogy *Concini,* a Nagykerekinél vallott kudarc után, *Belgiojosohoz tért vissza.*[119] Ámde Concini váradi csapatokkal ment Kereki ellen s a balsiker után ismét a váradi várba húzódott. Abból tehát, hogy Belgiojosohoz tért vissza, az következnék, hogy a császári vezér, Kereki megtámadása idején már Váradon volt, ami azonban merő képtelenség.

A IV. fejezetben megállapítottuk, hogy a kerekii expeditio nem egy napig tartott s hogy a németek október 6-án vagy 7-én takarodtak el a vár alól. Belgiojoso október 6-án indult el Rakamazról,[120] nem lehetett tehát aznap, vagy másnap már Váradon s nem vesztegelhetett ott október 14-ig, amint az Bethlen leírásából gyanítható.[121]

A fizikai lehetősége megvolt annak, hogy a kassai generális az október 15-i ütközet előtt — *legfeljebb egy napra* — Váradon is megszálljon, de akkor se 6-án vagy 7-én juthatott el oda.

Nem tudjuk ugyan pontosan az *akkori* rakamaz—kálló—váradi út hosszát, de *legalább is* 150 kilométerre kell azt becsülnünk. Belgiojoso október 6-án kerekedett fel s 14-én — a feltevés szerint Váradról visszatérőben — már Adorjánvára alatt táborozott. Ilyenformán 12-én kellett volna Váradra érkeznie, ahol legfeljebb egy napig időzött. Marad tehát a rakamaz—váradi útra 7 nap, két közbeszúrt pihenőt leszámítva 5 nap, azaz naponkint átlag 30 kilométernyi menet.

[119] „Concin... ad Barbianum redit." (*I. m.* VI. 133. l.)
[120] *Ortelius* red. et. cont. i. h.
[121] „... hærebat Varadini adhuc Barbianus." (*I. m.* VI. 138. l.)

Kivált lovassággal, az akkori viszonyok között is elképzelhető teljesítmény, *feltéve, hogy száraz idő járt.*[122]

De miért jött Belgiojoso Váradra, ha onnan — egy napi pihenő után — máris *visszafelé indult, anélkül, hogy csak valamit is végzett volna?* Érdemes volt ezért az egy napért a Berettyótól oda és vissza (54 km.) fáradnia? Ismételjük: Belgiojosonak a Berettyó mentén, vagy attól északra, semmi keresnivalója se volt. Miért ment volna tehát Váradról, minden ok nélkül hátrafelé?

A császári vezér magatartása azonnal érthetővé válik, mihelyt elhagyjuk azt a feltevést, hogy már október 15-e előtt is Váradon járt. Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ebben a kérdésben a német forrásból eredő tudósításokat kell legelőbb is meghallgatnunk, mert elvégre a császáriak tudhatták legjobban, hogy mikor és hol voltak. Ortelius krónikájában csak október 15-e *után* van szó Váradról.[123] De ha ezt nem találnók eléggé hitelesnek, vegyük elő a Bécsbe hívott magyar tanácsurak jelentését, amely kétségtelenül vagy magának a császári vezérnek, vagy valamelyik főbb tisztjének elbeszélésén alapul. Ebből egész határozottan az tűnik ki, hogy Belgiojoso egyelőre csak Adorjánt akarta elérni s hogy odarendelte a Rakamaznál visszamaradt csapatokat.[124]

Vagyis: az előresietett kassai generális — bizonyára az időközben kapott nyugtalanító hírek hatása alatt — nem mert egyedül továbbmenni, hanem a Berettyónál megállapodott s itt akarta bevárni Petzet, *aki a tüzérséget hozta magával.* Oda rendelte Váradról Dampierre hajdúit és a Kolozsvár felől útban levő erdélyi csapatokat *Telegdről,*[125] amelyek Petz veresége után vele mentek Váradra.[126]

Adorjánvárát véve kezdőpontul, könnyen eltudjuk képzelni Nagykereki megtámadását, ellenben Váradról, *Adorjánon át,* nem. Ennélfogva nemcsak az idézett forrásokból, hanem a helyzetből is következik, hogy Belgiojoso október 15-e előtt nem járt Váradon s hogy ez a feltevés, a császári vezérnek tulajdonított egész hadműveleti tervvel együtt, meg nem bízható alapra épült.

---

[122] Belgiojoso a Bécsbe hívott magyar tanácsurak jelentése szerint is, csupán lovassággal ment Adorjánra. (*Magyar Orszgy. Eml.* XI. 33. és k. l.) Minthogy a lovasság egy része vértes volt, valami nagyon gyorsan nem haladhatott. (V. ö. *Bethlen:* i. m. VI. 126. l.)

[123] *Ortelius* red. et cont. *(i. h.)*

[124] „Koncin... auxilium domini generalis implorat, qui... confestim cum mille ducentis equitibus *in Adorjan contendit,* reliquam exercitus partem ad Rakomaz relictam, ubi manifestam etiam Kerekiensium rebellionem animadverterit, *in auxilium obsidionis avocavit.*" *(I. h.)*

[125] 1. vázlat.

[126] *Szamosközy:* i. m. IV. 246. l.

Belgiojosonak ez a várad-adorjáni mozdulata csakis akkor volna megérthető, ha Bocskay, a császári vezér (feltételezett) Váradra érkezése után, nagyobb hadat vont volna valahol az Érmelléken össze, amely Belgiojosonak Tokaj felé való összeköttetését megszakíthatta. Ebben az esetben valóban szükséges lett volna, hogy a császári sereg legalább a Berettyó adorjáni átjáróját erősen megszállja, ahonnan azután — a Bocskaynak akkor még nem hódoló Székelyhídra is támaszkodva — szükség esetén keresztülvághatta magát Szatmár felé!

Ámde ilyenfajta veszedelemről szó se lehetett. Bocskaynak ugyanis nem volt egyelőre más hada, mint a Kerekiben levő hajdúság; az pedig sokkal gyöngébb volt, hogysem Belgiojoso egyesült hadával szembeszállhatott volna.

Ha tehát a császári vezér már eljutott Váradra, nem lehetett többé semmi értelme se annak, hogy onnan — ahelyett hogy Kerekit megtámadná — a Berettyóhoz vonuljon vissza.

Rónai-Horváth szerint, Belgiojoso hadműveleti vonala Adorjántól Kiskerekibe — tehát délről északra — irányult; valóságban Adorjántól délnyugat felé, Nagykerekibe vitt. Nem is volt a császári vezérnek egyelőre semmiféle, nagyobbszabású stratégiai fontolgatáson alapuló, bonyolódott hadműveleti terve.

Minthogy Bocskay várai közül Szentjobb már az övé volt, most a Concinival dacoló Nagykerekit akarta elfoglalni. *Ennyi az egész hadműveleti terv.* Hogy mi következett volna Nagykereki bevétele után, azt senki se tudhatja. Az amit Rónai-Horváth ír, nem más, mint egy jelenkori vezérkari tiszt hamis földrajzi alapra épült okoskodása, a XVII. század elejére visszavetítve.

*

Nem tudjuk megmondani, hogy az Adorjánra rendelt hadak mikor érkeztek oda, mert erről semmiféle tudósítás se szól. Annyi bizonyos, hogy Bocskay nem akadályozhatta meg egyesülésüket s így ott, legkésőbb október 14-ére, több mint 8000 főnyi császári sereg gyült össze. Ezzel Bocskay — természetesen — nem birkózhatott meg s így csak Petz Álmosd felől várt különítményének megtámadására gondolhatott.

Talán nem kell különösen hangsúlyoznunk, hogy Bocskay — a hajdúkapitányok útján — jól értesült a császáriak helyzetéről s így azt is tudta, hogy milyen türelmetlenül várta Petzet Belgiojoso.

A kassai generális, aki a hajdúk megbízhatóságában

nem ok nélkül tamáskodott, október 14-én újra a császár hűségére eskette őket[127], sőt — hogy ne zúgolódjanak — egyhavi zsoldjukat is kifizette.[128] De ez akkor már eső utáni köpenyeg volt s a Bocskay ügyének megnyert hajdúságot az elillanástól nem tarthatta többé vissza.

Arra a kérdésre, hogy miként történt a hajdúk átszökése Bocskayhoz, nem tudunk pontosabban válaszolni. Istvánffi úgy adja elő a dolgot, hogy akkor tagadták meg nyiltan az engedelmességet, amikor Dampierre Petz elé akarta őket küldeni.[129] Nagyon bajos elhinni, hogy ilyen fontos feladatra éppen azt a seregrészt választották volna ki, amelynek megbízhatósága máris kétséges volt, amelyet tehát folytonosan szemmel kellett tartani.

Valószínűbbnek látszik Szamosközy leírása, amelyből az tűnik ki, hogy a hajdúk nem érték be az egyhavi zsolddal s többet nem tudván behajtani, egyszerűen a faképnél hagyták Dampierret[130], ami abban az időben — a rosszul fizetett csapatoknál — úgyszólván napirenden volt. Nagy ügyetlenség is lett volna, ha — mint Istvánffi mondja — nyílt zendülést csinálnak s a kapott parancsnak ellene szegülnek, mert ezzel még gyanakodóbbá tehették s talán rögtöni ellenintézkedésre is késztették volna, a velük szemben anélkül is bizalmatlan Belgiojosot.

Bármint volt is, annyi kétségtelen, hogy a hajdúk otthagyták az adorjáni tábort, még pedig anélkül, hogy ebben bárki is akadályozta volna őket s még a kellő időben Bocskayhoz csatlakoztak. Ez, egy pillanatig se késve, tüsténti meg is támadta velük Petz, Álmosdról immár Diószeg felé indult, hadát.

---

[127] *Gyulaffi* feljegyzései. (I. h.)

[128] *Szamosközy:* i. m. IV. 242. l.

[129] *I. m.:* 499. l.

Rónai-Horváth, Istvánffi elbeszélését továbbszőve, azt is tudni véli, hogy Belgiojoso, az Ér átjáróit biztosítani akarván Petz számára, Diószegre tolta előre Dampierre hajdúit. (*Hadtört. Közl.* 1893. évf. 582. l.) Hogyan volt ez lehetséges, mikor a hajdúk — ugyancsak az ő előadása szerint — már előbb otthagyták nagy zajjal és káromkodással Dampierret? (*U. o.* 583. l.)

Bethlen azt állítja, hogy először csak Kun István pártolt át s csak azután követte őt a többi kapitány — egyik a másik után — csapatával együtt. (*I. m.* VI. 139. l.)

A többi kútfő egyáltalán nem szól a részletekről.

[130] „Az hajdúk felveszik ez egy hópénzt, de mikor az többit ki nem vehetnék, úgy mennek Bocskay pártjára." (*I. m.* IV. 242. l.)

A Bécsbe hívott magyar tanácsurak úgy hallották, hogy a hajdúk megkapták egész hátralékos zsoldjukat. (*Magyar Országgyűl. Eml.* i. h.)

VI.

Az 1604 október 15-i ütközet színhelye.

Hol vívták azt az ütközetet, amely a biharmegyei hadjárat sorsát Bocskay javára döntötte el? Sokan alkalmasint fölöslegesnek látják ezt a kérdést, hiszen minden diák tudja, hogy ez a gyakran emlegetett harc *Álmosdnál* zajlott le, 1604 október 15-én. Valóban így hallottuk, így tanultuk talán mindnyájan, holott ezt a helymeghatározást egyetlen régi kútfő se támogatja.

A bizonyára legjobban értesült Szamosközy egész határozottan és ismételten *Diószeget* nevezi meg az ütközet helyéül.[131] Ezt olvashatjuk Pető Gergely[132] és Nagy-Szabó Ferenc leírásában is.[133]

Basta, 1604 október 22-én kelt jelentésében, Diószeg *tájára*,[134] Bethlen Farkas[135] Álmosd és Diószeg *közé* teszi a csatateret. Az utóbbi helymeghatározás alapján áll Istvánffi is.[136]

A Bécsbe hívott magyar tanácsurak 1604 november 20-án írott jelentése[137] az ütközet színhelyéről nem szól. Nem ír róla semmit Gyulaffi Lestár[138], Weyss Mihály,[139] Nössner[140] és Závodski se.[141]

Ortelius krónikája[142] azt mondja, hogy az összecsapás Kálló és Várad között folyt le. Nagyon bizonytalan helymeghatározás, amelyre semmit se lehet alapítani.

Az előbb felsorolt adatok eléggé tanusítják, hogy az

---

[131] Tört. maradványai: IV. (*Mon. Hung. Hist.* Script. XXX. 244., 247., 251., 495. l.)

[132] *Rövid magyar krónika:* 160. l.

[133] *Memoriale.* (*Mikó:* Erdélyi tört. adatok. I. 94. l.)

[134] „circa Dioszegh." (*Kriegs-Archiv* Wien: Feldacten 1604. Fasc. X. ad Nr. 10. b.)

[135] *Historia de rebus Transylvanicis:* VI. 142. és 158. l.

[136] *Historia:* 499. l. — Ne tévesszen meg senkit, hogy Istvánffi, Álmosd helyett, *„oppidum Almasium"*-ot ír, mert ennek a falunak hajdani neve Alumas, Almus, Almuz, Almos stb. volt.(*Bunyitay:* i. m. III. 192. l.) Különben egy Álmosd alatt eredő s az Érbe torkoló vízfolyásnak (úgyszintén völgyének is) — mint a II. fejezetben hallottuk — ma is *Almás* a neve.

[137] *Magyar Országgyűl. Emlékek:* XI. 33. és k. l.

[138] Tört. maradványai. (*Mon. Hung. Hist.* Script. XXXIII. 28. és 35. l.)

[139] Liber Annalium. (*Trauschenfels:* Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. 174. l.)

[140] Res actae quaedam in partibus Hung. et Transylv. (*Trauschenfels:* i. k. 64. l.)

[141] Diarium rerum per Hungariam gestarum. (*Bél:* Adparatus ad Historiam Hungariae. 360. l.)

[142] I. 365. l.

idézett kútfőírók egyike se nevezi meg magát Álmosdot, vagy közvetlen környékét, a harc színhelyéül, ellenben éppen a legjobban értesültek, Diószegről szólanak.

De Álmosd ellen vall egy másik körülmény is. Az t. i., hogy Bocskaynak sietnie kellett, ha idejekorán lesbe akart állani Petz ellen. Dampierre hajdúi ugyanis csak 14-én (alkalmasint este) hagyták ott az adorjáni német tábort s hogy az Ér diószegi mocsarain át az egyedi fensíkra juthassanak — a legrövidebb irányt véve is alapul[143] — 15 kilométernyi útat kellett megtenniök.

Valószínű, hogy Bocskay Diószeg közelében várakozott az érkező hajdúcsapatokra. Hiszen természetes, hogy gyülekező hadát az ellenség mindkét csoportjától lehetőleg távol kellett összeszednie és rendeznie. A hajdúktól megtudta, hogy Petzzel még akkor éjjel találkoznia kell. Nem maradt tehát annyi ideje, hogy hadával Álmosdot elérhesse. Nem is lett volna semmi értelme, mert az egyedi fennsíkon erdők állottak, amelyek a tervezett rajtaütést nagyon megkönnyítették. Így hát fölösleges volt továbbmennie, mert kedvezőbb feltételek Álmosd felé se kínálkoztak.

Az elmondottak alapján nincs többé semmi okunk arra, hogy Bocskay győzelmét Álmosdhoz kössük. A helyes megjelölés csakis *„diószegi ütközet" lehet.*

Sajnos, *a döntő viadal helyét s a két fél csapatainak állását, még csak megközelítő pontossággal se lehet kijelölni.* Annyi bizonyos, hogy a harcot az Álmosdról jövő úton, a *mai Diószeg határában* vívták, mert könnyen kimutatható, hogy se ez a falu, se Álmosd, nem cserélt helyet az elmúlt századok folyamán.[144]

Legfeljebb annyit tehetünk még hozzá, hogy az ütközet a △ 155 háromszögelési ponttól délre, de még azon az alacsony fennsíkon folyt, amely Álmosd és Diószeg között terül el.[145] Akkoriban ott, nemcsak Ortelius[146] és Bethlen[147] adataiból következtetve, hanem az 1601-i úrbéri

[143] Adorjántól a dombvidéken át egyenesen Diószeg irányában.

[144] Álmosd templomáról a sok mindenféle átalakítás ellenére is megállapítható, hogy XV. századbeli csúcsíves építmény. Ebből világos, hogy a régi Álmosd itt ott volt, ahol a mai van. (*Bunyitay:* i. m. III. 194. l.) Diószeg hajdani várában, a *mai* ref. templom táján, Szent Péter apostol tiszteletére épült egyház állott. (*U. o.* 230. l.) Tehát ez a falu se költözött odább.

[145] 2. vázlat.

[146] „kamen eben die Keyserl. Furire und Quartiermeister für einem *Wald*voran geritten." (I. 366. l.)

[147] „Rarae atque intercisae *sylvae* eas plagas distingvunt" (*I. m.* VI. 150. l.)

összeírás szerint is, erdő terült el,[148] amely azonban, mint Bethlen írja, nem volt sűrű és összefüggő, hanem ritkás és foltokra szakadozott.[149] A gyanítható csatatér közelébe eső egyik határrésznek még ma is „Irtás" a neve.

VII.

A diószegi ütközet.

A Diószeg határában 1604 október 13-én vívott ütközetet legbehatóbban és legértelmesebben Bethlen Farkas írja le.[150] Eléggé részletes Istvánffi elbeszélése is.[151] Az Ortelius krónikájában olvasható leírás azonban nagyon zavaros;[152] látszik, hogy több olyan résztvevő vallomása nyomán készült, akiknek egyike se tudta a látottakat és hallottakat világos és egységes képbe foglalni. Legkevesebb részletet tartalmaznak az ütközet után s annak hatása alatt császári részről készült jelentések.[153] Ezek igazán csak a vereségnek és Petz fogságbajutásának felemlítésére szoritkoznak s így ismereteinket egyáltalán nem bővíthetik. Nagy kár, hogy Szamosközy, aki pedig legjobban lehetett Bocskay hadjáratáról értesülve, történelmi munkáját nem fejezhette be. Az 1604. évről már csak töredékek, még pedig — hozzátehetjük — egymásnak itt-ott ellenmondó töredékek maradtak fenn.[154] A szerző gondosan följegyzett mindent, amit innen is, onnan is hallott, de az egybegyüjtött anyag megrostálásáig és összehangolásáig már nem juthatott el, amit bizonyára csak sajnálni lehet.

---

[148] Ez az összeírás azt mondja a diószegiekről, hogy: „Sylvis usualibus abundant, glandiferis carent." (*Orsz. Levéltár:* Kincst. oszt. Urbar. et Conscript. Fasc. 49. No. 1.) A Diószeghez tartozó szentegyedi puszta szomszédságában, az Almás jobbpartján, még nem olyan régen is volt egy jókora darab erdő. (*Fényes* is említi: i. m. IV. 97. l.) Ellenben a Diószeggel szomszédos Csokajnak, az 1601. dec. 13-án készült összeírás szerint se volt erdeje. (*Orsz. Levéltár:* i. h.) Ebből az következik, hogy a harc színhelye nem nyúlt át a csokaji határba.

[149] 147. jegyzet.

[150] *I. m.* VI. 142. és k. l.

[151] *I. m.* 498. és k. l.

[152] *I. m.* I. 366. és k. l.

[153] *Basta* jelentése, 1604 okt. 22. és 26. (*Kriegs-Archiv Wien:* Feldacten 1604. Fasc. X. ad Nr. 10. a. und 10. b.)

Gömöry Gusztáv a bécsi hadilevéltárban őrzött egykorú levelek nyomán közöl leírást erről az ütközetről. (*Hadtört. Közl.* 1891. évf. 709. és k. l.) Lehet, hogy ezekben *külön-külön* volt valami érdekes és használható adat, de így önkényesen összevegyítve és átdolgozva, kútfő értéküket teljesen elvesztették. Minthogy Gömöry, legtöbb katonaírónk ki nem írható rossz szokása szerint, levéltári jelzésre nem hivatkozik, magukat a leveleket nem tudtam megkeríteni.

[154] *I. m.* IV. 238. 244. 246. 247. 251. 253. 256. 308. 353. 493. l.

Petz János ezredes, akit Belgiojoso sietésre ösztökélt és türelmetlenül várt, alkalmasint október 14-én érkezett Álmosdra, s a kapott parancs értelmében, a 14-ről 15-re virradó éjszakán próbált a császári vezérhez csatlakozni. A helyzet nagyon bizonytalan lévén, megérthetjük Belgiojoso idegességét, tudva azt is, hogy mindössze 1200—1300 főnyi haddal szállott Rakamazról Adorján alá. A rosszul, vagy sehogyan se fizetett s így nyomoruságukban rablásra és fosztogatásra utalt hajdúkban, a kerekii eset után már nem igen bízhatott. Abban se reménykedhetett föltétlenül, hogy az erdélyi segítőhad eléri őt, még mielőtt valami baj történt volna. Ennélfogva Petz csapataira égető szüksége volt.

Ez a különítmény amennyire a különböző forrásokból megállapítható, 3000, legfeljebb 3500 főre rúghatott,[155] beleszámítva a nem harcoló fuvarosokat s a szintén elég nagyszámú asszony- és gyermeknépet is.[156]

A gyalogság 6 zászlóra (vexillum) oszlott, Gyulaffi szerint mindössze 1800[158], Szamosközy szerint 2000 főnyi[159] állománnyal. A sziléziai vértesezredből mintegy 600 lovast hozott magával Petz;[160] a többi — mint tudjuk — Belgiojosoval jött Adorjánra. Volt végül az ezredes kis hadában hét könnyű (tábori) és két nehéz (faltörő) ágyu is.[161] Világháború előtti szemmel nézve, az egész különítmény két gyalogzászlóalj, négy lovasszázad, egy könnyű és egy fél nehéz üteg állományának felelne meg. Az 1914—1918 között harcolt óriási embertömegekhez hasonlítva, parányi kis csapat, de az 1604-i szűkös viszonyok között számottevő segítőhad, amelynek váratlan veresége nem ok nélkül ejtette a legnagyobb aggodalomba a különben se túlságosan merész Belgiojosot.

Petz, aki 14-én már összeköttetésben volt a vezérrel,

---

[155] „... Petz cum tribus armatorum... millibus adventabat." (*Bethlen:* i. m. VI. 141. l.)

„... voltak eggyel is mással is mind asszonyemberekkel, gyerekekkel, kocsisokkal és egyéb efféle aprólékkal egyetemben, *többen háromezernél.*" (*Szamosközy:* i. m. IV. 253. l.)

[156] *Bethlen* szerint a nem harcolók száma 400 (*I. m.* VI. 157. l.), vagyis a teljes állomány 3400 fő volt.

Szamosközy azt írja a németekről, hogy „ott (Diószegnél) mind levágják őket mind gyermekekkel, kurvájokkal együtt, *kik az gyalog németekkel az ű módjok szerint ugyan számosan voltanak.*" (*I. m.* IV. 247. l.)

[157] „Ex castris vero ad Racamassium collocatis... Peczium cum suae legionis sex vexillis militum... arcessivit." (*Istvánffi:* i. m. 499. l.)

[158] „Egy regimentben 10 zászló vagyon... minden zászló alatt 300." (*Mon. Hung. Hist.* Script. XXXIII. 77. l.)

[159] „... az gyalog kétezer volt." (*I. m.:* IV. 253. l.)

[160] „Hatszáz volt az siléziai fegyveres az Pecz János hada." (*U. o.*)

[161] „... tormenta currulia majora ad dilapidandos muros idonea, quae bina secum trahebat et minora versatilia septem..." (*Bethlen:* i. m. VI. 149. l.)

azt a parancsot kapta az utóbbitól, hogy éjfélkor induljon el Álmosdról; oldalát és hátát lovassággal biztosítva, csöndben és óvatosan haladjon, mindaddig, míg a császári csapatokkal nem találkozik.[162] Az ezredes, ennek megfelelően, a szekerek és az ágyúk fedezésére akarta volna a vértes lovasságot visszatartani. Csakhogy ennek parancsnoka, Scarsella Kristóf, nem sokat hederítve a gyalogos Petzre, vonakodott szótfogadni és a kiadott menetrendhez alkalmazkodni.[163]

Saját tetszése és belátása szerint járván el, ezrede zömével[164] a menetoszlop élére került[165], vagy három kilométerrel előzve meg az éjszakában lassan ballagó gyalogságot.[166] Petz szintén a lovassághoz csatlakozott. Sőt, elég vigyázatlanul, annak élén lovagolt[167] néhány kísérőjével együtt, azzal a szándékkal, hogy megvizsgálja az Ér diószegi hídjait, vajjon elbirják-e az ágyúk, a lövőszeres- és málhásszekerek nagy súlyát.[168]

Ezalatt a derékhadnál teljesen felbomlott a rend. A gyalogság — amelynek az előresietett vasasok helyett az ágyúk és a hosszú szekérsor két oldalát is biztosítania kellett volna — összevissza szállingózva és szétszakadozva rótta az útat[169] *a szekerek nyomában járó tüzérség mögött.*[170]

[162] *Istvánffi:* i. h.

[163] *U. o.* (Lásd: 171. jegyzet.)

[164] „2 Fahnen Reuter, deren 450, so zur Hand gewest" (*Ortelius:* i. h.)

[165] „Ita Baptista (Petz) ordinem digesserat, ut primi omnium equites cataphracti... praecederent, quibus se ipse Dux Baptista se adjunxerat. Secundum hos carrorum et impedimentorum longa series... totum denique agmen peditatus Germanicus a tergo claudebat" (*Bethlen:* i. m. VI. 144. l.)

A Bécsbe hívott magyar tanácsurak is úgy hallották, hogy a gyalogság hátul jött a tüzérséggel: „(Bocskay emberei) Silesitas ac Petzianos milites generalim *cum artolaria subsequentes* invaserunt et crudeliter trucidarunt." (*Magyar Országgyűl. Eml.* XI. 33. l.)

[166] „cataphracti... ad bina passuum millia *a peditum agmine* processerant." (*Bethlen:* i. m. VI. 148. l.)

„Mille passuum" (ezer *kettős* lépés) annyi mint 1 (római) mérföld, vagyis 1482 méter (1976 mai katonalépés). 1 *kettős* lépés = 5 római láb.

[167] „... contra omnem militarem ordinem praecedens..." (*Szamosközy:* i. m. IV. 238. l.)

[168] „Peczius relicto aliquantisper peditatu et tormentis, ad pontem Diosegianum Berequio annu impositum... praecessit, visurus an tormentis sustinendis et transvehendis validus esset." (*Istvánffi:* i. h.)

Már mondottuk, hogy Diószeg nem a Berettyó, hanem az Ér mentén van. Ez is mutatja, milyen óvatosan kell régi íróink földrajzi adatait fogadnunk.

[169] „... exercitu cetero *sparsim et inordinate* passim insequente..." (*Szamosközy:* i. h.)

„peditatus *soluto incedens agmine* advenit" (*Bethlen:* i. m. VI. 147. l.)

„exercitum dissolutis ordinibus procedentem aggressi, primo Peczium et equites nihil adhuc hostile metuentes invadunt." (*Istvánffi:* i. h.)

[170] „In dem als die Rebellen des Petzischen Fussvolcks, *so bald auf die Artolerey gefolgt,* ansichtig worden..." (*Ortelius:* i. h.)

Leghátul, jócskán elmaradva és rendetlenül, a vértesek kisebbik része — valami 150 lovas — következett.[171] Az 5—6 kilométer hosszú menetoszlop beosztása tehát ez volt:

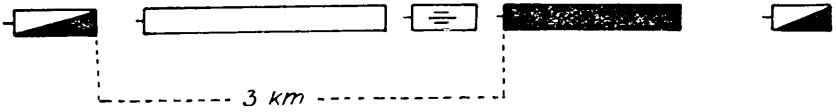

Belgiojoso kétségtelenül oldalról vagy hátulról jövő rajtaütéstől féltette leginkább Petz különítményét; ezért kellett volna a lovasságnak az ágyúk és a szekérsor mindkét oldalát is fedeznie. Szemben bekövetkezhető támadásra, úgy látszik, se ő, se Petz nem gondolt. Pedig ez a bizakodás, az Álmosd és Adorján közötti legalább is 24 kilométer távolságot számításba véve, sehogyan se volt megokolt, amint azt különben a következmények is kézzelfoghatóan igazolták.

Bocskay — nagyon helyesen — azt a haditervet főzte ki, hogy meghiusítja Petz lázas izgatottsággal várt hadának Belgiojosohoz való csatlakozását s megveri, még mielőtt a főseregtől támogatást kaphatna.[172] A helyzet ennek a tervnek különösen kedvezett. A két császári seregrész között, körülbelül feleúton, az Ér mocsárvidéke terült el, amelyen — a távolabbi Székelyhidat nem számítva — csupán Diószegnél volt híd. Itt lehetett tehát legkönnyebben gátat vetni Petz elé. A Diószegtől nyugatra eső erdős fennsík pedig a lesből való támadást mozdította elő. Kapóra jött Bocskaynak, hogy a császári csapatok az éj sötétjében indultak Álmosdról, úgyszintén az a körülmény is, hogy Petz egymástól elválasztott gyalogsága és lovassága, legalább a harc kezdetén, nem tudta egymást támogatni.

*

Érdekes volna tudnunk, hogy mekkora erővel támadta meg Petz hadát Bocskay; ámde erről a különböző króni-

[171] „In dem seyn *die andere Schlesische Reuter,* so hin und wieder zerstrewet gelegen... *im Nachtrab gefolgt.*" (*Ortelius:* i. m. 367. l.)
Különös, hogy *Rónai-Horváth* — minden forrástól eltérően — a lovasság *zömét* teszi a menetoszlop *végére.* (*Hadtört. Közl.* 1893. évf. 582. l.) Kétségtelen, hogy félreértette a különben híven követett Istvánffit, aki azt mondja ugyan, hogy: „Silesiaci equites... *latera ac terga claudere rent*", de mindjárt hozzá is teszi: „*Sed equitatus dicto parere, institutumque ordinem servare recusavit.*" (*I. m.* 499. l.)
Gyulaffi is azt írja, hogy: „*elől* az lovagja volt az németnek." (*Mon. Hung. Hist.* Script. XXXI. 31. és k. l.)

[172] „Bocskaius autem audito, non procul jam Baptistam (Petz) abesse, multum saluti suae, bellique rationibus conducere ratus est, *si prius quam ille cum Barbiano se conjungat,* cum ipso pugnae aleam periclitari decernat" (*Bethlen:* i. m. VI. 142. l.)

kások annyira zavarosan és egymástól eltérően írnak, hogy előadásukból semmi bizonyosat se tudunk kihámozni. Magának Bocskaynak egyik forrás szerint 300,[173] a másik szerint 800[174] hajdúja volt. Ehhez járultak a Dampierretől elpártoltak, akiknek száma az egyes leírásokban nagyon tág határok — 1900[175] és 7800[176] fő — között ingadozik. Ortelius hat,[177] Bethlen három ezerről tudott.[178] *Ez az utóbbi szám látszik legvalószínűbbnek.* De az itt említett leírások egyikéből se tűnik ki, hogy mekkora volt az a had, amely valóban részt is vett az október 15-i viadalban.

Gyulaffi — az egyetlen, aki erről szól — a diószegi harcban küzdött hajdúságot 2000 főre becsüli.[179] Mennyi alapja van ennek az adatnak? — nem tudjuk eldönteni.

Éppen így teljes bizonytalanságban vagyunk arról is, hogy Bocskay Petz hadának csak egyik, avagy mind a két oldalába tört-e? A megvert németek az ütközet után (sőt részben már alatta is) *leginkább* Diószeg s csak kis részben Székelyhid felé futottak. Ebből azt lehet *gyanítani,* hogy a támadás a menetoszlop baloldalát érte.

*

Ezen a helyen még arról is kell szólanunk, hogy vajjon részt vett-e Bocskay a diószegi ütközetben? Ennek tárgyalása főleg azért szükséges, mert a kútfők nem egyformán vallanak; egy részük, ha nem is tagadja határozottan Bocskay jelenlétét, hallgat róla.[180]

---

[173] *Jakab E.:* i. m. 795. l.

[174] „volt 800 hajdú, ki beszorult volt Kerekiben Bocskaival" (*Gyulaffi:* i. h.)

[175] „Temesvár alá vitt Dampierre ötezer kétszáz negyvenhárom hajdút, Tömösvárat, Jenőben kótyavetyét hántanak. Jenőről visszabocsátván Rákóczy Lajost a lippai kapitánt, u, m, harmadfélezeren indultanak Jenőről Gyula alá", (de a törökök) „úgy meglövöldözték őket, hogy hatszáz testnél több maradt oda." (*Szamosközy:* i. m. IV. 230. l.)

[176] „Immár annyiban az dolog, hogy az egész hajdúság melléje állott Bocskainak, hétezer és nyolcszáz, kik azelőtt Conte Don Jora (Dampierre) alatt voltak." (*Gyulaffi:* i. h.)

[177] „6000 Heyducken so zu unserm Volck stossen solten." (*I. m.* 366. l.)

[178] „Erant *ter mille* Hungarici nominis milites... qui Hajdones vocabuntur... sed a Barbiano valde exasperati, cum intra decursum aliquot annorum stipendiis crebro frustrarentur." (*I. m.* VI. 137. l.)

[179] *Mon. Hung. Hist.* Script. XXXI. 32. l.

[180] Például *Szamosközy* egyszer azt mondja, hogy „(Petzre) rámennek a felgyűlt hajdúk", (*I. m.* IV. 247. l.), más helyen pedig így ír: „(Bocskay) rátámad Pecz hadára, megveri." (*U. o.* 244. l.); „Bocskai István Diószegnél levágá az Pecz János hadát." (*U. o.* 251. l.); „Mikor Pecz János hadát megverte volna Bocskai István Diószegnél" (*U. o.* 495. l.)

Pető Gergely előadása szerint: „Németi Balás és Lippai Balás... *Botskaival edgyütt* Doktor Pecz hadára menének." (*Rövid magyar krónika:* 160. l.)

Úgy véljük, hogy Bocskay részvétele ellen az „argumentum ex silentio" itt alig állja meg a helyét. A krónikák t. i. (különösen a rövidre fogottak) *rendesen* csak a mindennapitól eltérő eseményeket vagy jelenségeket örökítik meg; arra, ami megszokott, mondhatni szabályszerű dolog, *nem mindig* vesztegetik a szót.

A XVII. század elején az volt az általános szokás, hogy maga a fővezér is csatasorba álljon. Nem volt tehát okvetlenül szükséges, hogy a történetírók külön is felemlítsék a vezér jelenlétét. Ellenben azt, ha valamely vezető helyen levő katonaember, a szabályszerű esettől eltérően távolmaradt a küzdelemtől, bizonyára szóvátették volna.

Bocskay viselt dolgait Szamosközy tudhatta legjobban. Ő — mint láttuk — többször *állítja*, egyszer pedig *nem tagadja*, hogy ura résztvett a diószegi ütközetben. Mi is elfogadhatjuk tehát Szamosközi *állítását*, annyival is inkább, mert azt a bár későbbi, de szintén szavahihető Bethlen is teljes határozottsággal támogatja.

De itt, a most tárgyalt esetben, még egy nagyon fontos körülménnyel kell számolnunk. Azzal t. i., hogy 1604 októberének derekán, az egész Bocskay-féle mozgalom még a kezdet nehézségeivel küzdött. Bocskaynak tehát életbevágó érdeke volt, hogy maga is a hajdúk közé menjen, megszervezze és saját bátor példaadásával is buzdítsa őket.

Nagyon jól tudjuk, hogy az enyém-tied fogalmával nem sokat törődő zabolátlan hajdú, pénzért és prédáért, akárkinek a malmán szívesen húzott. Tévedés volna tehát azt hinnünk, hogy valami önzetlen hazafias érzés lakozott benne, amelyre — szükség esetén — appellálni is lehetett. Erre a törvényt nem ismerő, csak hadakozásból, vagy ennek hiányában fosztogatásból élő szegénylegény hadra, a drákói szigorúságon kívül csak azzal lehetett hatni, ha vele együtt a vezér is bátran vásárra vitte a bőrét. Holmi buzdító beszédekre, hazafias tirádákra, közjogi fejtegetésekre, a hajdú sohasem hederített. Ellenben, mint született katona, tüstént megérezte, vajjon annak, akiért verekszik, helyén van-e az esze, nem száll-e az inába a bátorsága, a harc válságos pillanataiban? Ugyan mit gondoltak volna a hajdúk, vagy még inkább kapitányaik, ha Bocskay, ahelyett

---

Weyss Mihály ellenben nem szól Bocskay ottlétéről: „adoriuntur enim eum (Petz) *Haidones Bocskaii*" (*Trauschenfels:* i. k. 174. l.)

Gyulaffi szerint (*I. m.* 32. l.): „Kétezer hajdút *küldött* reájuk" (t. i. Petzre.)

Ortelius leírásából következtetve: „des Botschkay bestellter Feldobrister Lippai Balas" lett volna a vállalat vezetője. *(I. h.)*

Bethlen azonban félre nem magyarázhatóan állítja, hogy maga Bocskay vezette a hajdúkat a németekre: „Bocskaius... audacter suos in hostem ducit." (*I. m.:* VI. 145. l.)

hogy jóban-rosszban osztoznék velük, valamelyik várában meglapulva lesi sorsának jobbra vagy balra fordulását?

Bocskay jelenlétére már csak azért is feltétlen szükség volt, mert a hajdúk, saját kapitányaik alatt, szervezetileg egymással össze nem függő csapatokban harcoltak. Kellett tehát egy erős marok, amely közös vállalatra összefogja, egységesen irányítsa és vezesse őket.

Ez a vezető *akkor* csakis Bocskay lehetett, senki más. Később, amikor már jobban ismerte a hozzá csatlakozott s szervezetében valamennyire megszilárdult fegyveres népet, valamint a vezetők képességeit is: inkább bízhatta valamelyik alvezérre egyik vagy másik hadivállalat gondját és felelősségét. Ennélfogva nemcsak több kútfő nyomán, hanem a most felsorolt belső okok alapján is, azt kell mondanunk, hogy Bocskay igenis ott volt a Diószegnél harcoló hajdúk sorában.

*

Még mielőtt az ütközet tárgyalására áttérnénk, ki kell jelentenünk, hogy ennek a harcnak sok olyan részlete van, amelyről a források egyike se világosít fel kielégítő módon. Ezen azonban nincs mit csodálkoznunk, mert a küzdelem éjjel, rajtaütésszerűen kezdődött; a viaskodó felek csakhamar összekeveredtek s így senki át nem pillanthatta és elméjében össze nem kapcsolhatta a gyorsan lepergő mozzanatokat. Tudtunkkal a kútfőírók egyike se vett részt a harcban; ismereteik tehát csak másod-harmadkézből s talán nem is kivétel nélkül szavahihető egyénektől származtak. Mindamellett van több olyan részlet is, amelyet — az egymástól többé-kevésbbé független kútfők egyezése alapján — hitelesnek fogadhatunk el. Segítségükkel tehát, legalább főbb vonásaiban, megrajzolhatjuk az ütközet *valószínű* képét.

Ha elfogadjuk azt, hogy Petz éjféltájban indult el Álmosdról[181] s ugyanakkor kerekedtek fel a Bocskay ügyének már megnyert hajdúk Adorján alól,[182] akkor — egyenlő gyors haladást feltételezve — az utóbbiak hajnali 3 óra táján érkezhettek a diószegi (nyugati) hídhoz; Petz hadának éle pedig, ugyanabban az időben, vagy 2 kilométernyire lett volna tőlük.

Minthogy azonban Bocskay támadása a németeknek nem az élét, hanem a 3 kilométerrel hátrább következő gyalogságot érte: nyilvánvaló, hogy a hajdúknak 3 óra tájban már nem a diószegi hídnál kellett lenniök, hanem messzebb, Álmosd felé. Annyival is inkább, mert akkor, amidőn az összecsapás

[181] *Istvánffy:* i. m. 499. l.
Bethlen: i. m. VI. 143. l.
[182] *Istvánffi:* i. h.

megtörtént, Petz és kísérete se jutott még el Diószegig. Ebből tehát az következik, hogy vagy Petz kelt útra éjfél után,[183] vagy a hajdúk indultak jóval éjfél előtt Adorjánvárától s a diószegi híd közelében hagyott csapat kivételével, az erdőben lesték a császáriak jövetelét.

A valószínűség erősen támogatja az *utóbbi* feltevést. Bocskaynak ugyanis előbb rendeznie kellett, azután pedig a kiszemelt állásban lesbeállítania a csapatokat, ami — kivált sötétben — hosszabb ideig tarthatott. Minden beállható eshetőségre parancsokat, útasításokat kellett az egyes hajdúkapitányoknak adnia s meg kellett nekik alaposan magyaráznia a csatatervet. Vigyázókat kellett az álmosdi útra rendelnie, hogy Petz közeledéséről idejekorán értesüljön stb. stb.

Mindezt nem volt lehetséges — fűhöz-fához kapkodva — az utolsó pillanatban elintéznie, hiszen nem találkozóharcról, hanem tervszerű rajtaütésről volt szó.

Alig lehet tehát kétséges, hogy Dampierre hajdúi jóval azelőtt hagyták el az adorjáni tábort, hogy Petz Álmosdról útrakelt. Az utóbbinak indulásául elfogadhatjuk éjféltáját; a hajdúk, ennek megfelelően, több órával hamarabb válhattak meg addigi gazdájuktól. Ennek különben írott nyoma is van.

Bethlen állítja ugyanis, hogy Bocskay „derengő holdvilágnál" intézett buzdító beszédet a hozzápártolt hajdúkhoz.[184] Nagyon kétséges, hogy az a szónoklat, amelyet az író Bocskay szájába ad, akármilyen formában is, elhangzott-e csakúgyan; azonban maga az itt említett csillagászati adat figyelmet érdemel.

A svábhegyi m. kir. Astrophysikai Observatorium szíves közlése szerint, a Nap 1604 október 14-én délután $4^h\ 50^m$-kor áldozott le Diószegen. A fogyó Hold pedig éjjeli $9^h\ 45^m$-kor kelt s 15-én már jóval napkelte után nyugodott le. Így, a leghosszabb szürkületet véve alapul, a Hold feljötte előtt három órán át sötétség volt; „derengő holdvilágról" tehát csak éjjeli 10^h tájban lehetett szó.

Mindebből az következik, hogy:

1. A Hold az október 14-éről 15-ére virradó éjszakának

[183] *Ortelius* szerint (i. m. I. 366. l.), a hajdúk „zwo Stunde vor Tags" találkoztak Petzzel. Ez tehát (pontosan számítva) $4^h\ 20^m$ volna, vagyis Petzék eszerint 1^h tájban indulhattak.

[184] „Itaque ut copias suas cum copiis Baptistae committere posset, subsistens, aliquantum in mediis camporum arvis, *sublustri luna,* non sine magna animi anxietate, ita ad milites verba facit: (Következik a szónoklat) Hac oratione confirmatis Bocskaius militum animis... audacter suos in hostem ducit." (Következik a támadás leírása). *I. m.* VI. 144. l.

legnagyobb részét megvilágította, ami a harcvezetés szempontjából nagyon fontos.

2. Bethlen nem állított valótlanságot akkor, amidőn már az állás megszállása előtt holdfényt említett.

3. Hogy a hajdúk éjjel 10 h-kor, ha még nem is a kijelölt leshelyen, de legalább is annak közelében voltak már s így útrakelésük jóval megelőzhette Petz indulását.

*

A hajdúk útján jól értesült Bocskay azt határozta, hogy a császári lovasságot s az utána következő hosszú szekérsort bántatlanul engedi el a lesállás előtt, azután pedig a különítmény legerősebb részére, a gyalogságra, veti magát. A terv bizonyára jó volt; mert ha az élen menő lovasságot lepi meg, az talán megszalad, de a hátrább következő gyalogság és tüzérség időt nyer arra, hogy az ellenállásra felkészüljön. Ellenben ha sikerül a gyalogságot, a rajtaütés riasztó hatása alatt, gyorsan szétvernie, akkor a vértesek egyedül, az erdő és az éjszaka sötétségében, nem csinálhattak volna nagyobb bajt.

A Diószeg felé haladó Petz egyáltalán nem gyanított semmi rosszat, amikor egyszerre a hajdúk szembejövő csapatával találkozott, mert azt, hogy már Bocskayhoz pártoltak, nem is sejtette. Szóba állott velük[185] s a hajdúk, békés szándékot színlelve, tovább engedték a császáriakat. Ők maguk pedig az erdőbe vonultak,[186], ahol övéik nagyobb része már lesben várakozott.

Midőn a német gyalogságnak közvetlenül az ágyúk mögött haladó éle a hajdúk leshelye elé jutott: az utóbbiak nagy lármával előrohantak az erdőből s az ellenségre vetették magukat.[187] A meglepetés sikerült, de nem egészen úgy, amint kellett volna. Már hallottuk, hogy Petz gyalog-

[185] „Ita cum iis colloquia miscentes, quonam tam intempesta nocte iter intendant, exquirunt." *(Bethlen:* i. m. VI 147. l.)

„Als sie nun den 15. Oktobr. zwo Stunde vor Tags aufgezogen kamen eben die Keyserl. Furirer und Quartiermeister für einen Waldvoran daher geritten auff welche alsbald etliche aus dem Walde zuruckten und ihnen ob sie Freund wären und wo sie hinaus wolten starck zugesprochen. Sie aber gaben sich darauff zu erkennen dass sie die 6000 Heyducken so zu unserm Volck stossen solten und anyetzo im Anzug wären." *(Ortelius:* i. h.)

[186] „Nach eingezogenem Bericht haben sie die Furirer und Quartiermeister... fürüber passieren lassen, sie aber sind wieder in den Waldgeruckt" *(U. o.)*

Ebből az látszik, hogy Petz az Ér mélyedését akkor még nem érte el, mert az csupa mocsár s így erdőtlen volt.

[187] „Hungari... equitatum omnem, carrorum quoque... seriem tacite praeterire finunt; ubi peditatus soluto incedens agmine advenit, tum vero protinus in hos totis simul viribus impetum faciunt.„ *(Bethlen:* i. h.)

sága rendetlenül, csoportokra szakadva s egymástól el-elmaradozva követte a tüzérséget. Ez az összevisszaság most véletlenül hasznukra vált, mert ennek köszönhették, hogy Bocskay támadása csak egy részüket, t. i. az élüket, érte váratlanul. A hátrábbmaradottak felocsudhattak első meglepetésükből s fokozatosan a viadal színhelyére érve, megszorult társaik támogatására siethettek. A magyaroknak tehát nem sikerült az egész német gyalogságot egyetlen megrohanással zavarba hozniok s ezt kizsákmányolva, megfutamítaniok.

Dühös kézitusa kezdődött. Bocskay hajdúi kétszer-háromszor is megrohanták a csoportonkint érkező német gyalogságot, amelyet végül is áttörtek és visszaszorítottak.[188] Kétségtelen, hogy a harc sorsa rövidesen eldűlt volna, ha Petz, a csatazajt meghallva,[189] vagy ami még valószínűbb, idejekorán jelentést is kapva,[190] a vértesekkel vissza nem fordul s a már-már szétvert gyalogság támogatására nem siet. Egyúttal pedig kengyelfutót küldött Adorjánba, sürgős segítséget kérve Belgiojosotól.[191] A hírvivő — mint látni fogjuk — csakugyan eljutott a fővezérhez, amiből nyilván az következik, hogy a hajdúk nem állották el mindvégig a diószegi hidakat, mert különben — más átjáró hiányában — senki se juthatott volna át az Éren.[192] Mire Petz a harc helyére ért, megjött a német lovasságnak a gyalogságot hátulról fedezni hivatott, de — mint hallottuk — jócskán elmaradt kisebbik része is.[193]

---

[188] „A hajdúk szakasztják el őket és közből ezer hajdú egyeléti magát közikben." (*Gyulaffi:* i. h.)

[189] „cataphracti... audito pugnantium saevo clamore, armorumque ingenti strepitu, labanti suorum aciei auxilio accurissent." (*Bethlen:* i. m. VI. 148. l.)

Istvánffi leírása szerint, a hajdúk előbb a német lovasságot támadták meg s csak azután került volna a gyalogság megrohanására a sor: „primo Peczium et equites... *postea* peditatum cum tormentis et carris subsequentem, adoriuntur." *(I. h.)*

Ez a sorrend, az előbb már kifejtett okoknál fogva, nem fogadható el. Lehet, sőt valószínű, hogy a menetoszlop élén is volt valami kis csetepaté, de a tulajdonképeni főtámadás a derékhadat érte először.

[190] „Herr Petz... hat... eylend zurückgeschickt und die Schlesischen Reuter... mit eilender Hülff zu erscheinen, und sie zu entsetzen auffmahnen lassen." (*Ortelius:* i. h.)

Tudjuk, hogy Petz elől a lovasságnál volt, ennélfogva nem ő, hanem valaki a derékhadból kérhetett segítséget. De a jelentés akkor se mehetett Petzhez *hátrafelé.*

[191] *Istvánffi:* i. h. — Ő még azt is írja, hogy a hírmondó Scarsella Kristóf „equitum praefectus", azaz a lovasság parancsnoka volt. Sehogy se hihető, hogy Petz a vértesek parancsnokát ilyen szolgálatra alkalmazta volna.

[192] Az a körülmény, hogy a diószegi hídak nem voltak megszállva, *Ortelius*-ból is kitűnik. *(I. h.)*

[193] *Ortelius:* i. h.

Hatszáz lovas megjelenése akkor, amikor a döntés már csaknem megtörtént, bizonyára nagyon kellemetlen meglepetés volt, amelynek káros hatása csakhamar mutatkozott is. A vértesek t. i. tüstént nekivágtak a német gyalogságot szorongató hajdúknak s keményv küzdelem után vissza is verték őket. Ámde az erdős térszín — kivált éjjeli sötétségben — gátolta a hátrálók üldözését.[194] Így történt, hogy a hajdúk csakhamar megállhattak, sőt újabb harcra is készülhettek.

Bocskay ugyanis nem tágított. Nem akarta, hogy a félig-meddig máris kivívott győzelem kicsússzék a kezéből. Összeszedve meghátrált csapatait, ismét támadott.[195] Nyolcszor fordult a szerencse kockája; majd az egyik, majd a másik fél kerekedett felül az újra meg újra fellángoló viadalban.[196] Most már Petz tüzérsége is beleszólott a harcba,[197] de az ágyúk alkalmasint csak egyet-egyet lőhettek, mert a pattantyúsok, a közvetlen közelükben tomboló tusa közepette, alig végezhették el másodszor is a töltés hosszadalmas műveletét.

Végre a nyolcadik összecsapás meghozta a várva-várt döntést Bocskay javára. A vértesek meghátráltak, majd — úgy látszik több irányban — szétfutottak. Menekülésük azonban nem ment símán. A magyarok nem üldözhették ugyan őket, mert a győzelem még nem volt bizonyos, de ott volt helyettük a kettős akadály: az Almás és az Ér vize. Különösen az Ér volt — összevissza kanyargó, sokhelyen nagyon mély, de sehol át nem lábalható főágával — a nehéz lovú és fegyverzetű vasasoknak veszedelmes. Érthető tehát, hogy sokan közülök ott vesztek a mocsarakban.

Jobban járhattak azok, akik az Ér mentén — vagy délnyugatra Pocsaj felé, vagy északra Székelyhíd irányában — menekültek s ott kelhettek át a vízen. Gyaníthatóan elég sokan futottak Diószeg felé is s az ottani hídakon át a főseregheż csatlakoztak.[198]

---

[194] „Sed suffragentem viribus victoriam, sive insidias in tanta tenebrarum importunitate veritus miles Germanus: seu quapiam alia suspicione moratus; *minime Hungaro cedente persequi institit.*" (*Bethlen:* i. m. VI. 149. l.)

[195] Bethlen állítása szerint: *U. o.*

[196] „Octies utrumque agmen alterum aequata pugna sustinuit, perque vices pepulit. Nunc his, nunc illis, fortuna victoriam spopondit." *(U. o.)*

[197] *U. o.*

[198] A hídak akkor még nem voltak megszakítva ... „die unsern ... die Brücken, so sie mit Muskatirern bewachen lassen, *hinter ihnen* nit abgeworffen hätten, so währe ihres Gebeins nit darvon kommen" (*Ortelius:* i. m. I. 367. l.)

Időközben virradni is kezdett[199] s Petz úgy látta, hogy a csata máris elveszett. Kibontakozott tehát a harcból, amelyből eddig derekasan kivette a részét s a menekülő lovassághoz csatlakozva, Várad felé futott. De nem juthatott messzire, mert Nadányi György, többedmagával utána iramodott s, alkalmasint vagy az Ér, vagy az Almás vízénél, el is fogta. Petz tudott valamennyire magyarul s így értésére adta Nadányinak,[200] hogy kegyelemre megadja magát.[201]

A sziléziai lovasság megszaladása után, Bocskaynak a német gyalogsággal és tüzérséggel kellett leszámolnia, amely a hajdúknak a vértesekkel vívott harca közben, lövőszeres- és egyéb kezeügyében levő alkalmatosságokból, valami szekérvár-félét rögtönzött[202] s abba húzódva várta az újabb támadást.

De ez a hevenyészett mentsvár nemsokáig oltalmazta a németeket, mert mindjárt kezdetben robbanás történt s tűz ütött ki benne. aminek okát nem egyformán adják elő forrásaink, már t. i. azok, amelyek egyáltalán szólanak róla. Bethlen azt írja,[203] hogy a németek a szekérvárat puskaporral hintették körül, meg akarván azt a magyarok rohama alkalmából gyújtani. De a csel balul sült el, mert az ágyúkból kicsapó láng kelleténél korábban lobbantotta fel a puskaport, mire a szekérvár is lángba borult. Ennek következtében hihetőleg felrobbant az egész puskaporkészlet is.[204] Ennek a leírásnak első része nem valószínű. Először is aligha volt a németeknek annyi idejük, hogy puska-

[199] „Et jam inceptam concubia nocte pugnam primum diluculum occupaverat." (*Bethlen:* i. m. VI. 150. l.)

[200] „ut potuit hungarico sermone" *(U. o.)*

[201] Petz — *Istvánffi* szerint — meg is sebesült: „Peczius... non sine gravi vulnere capitur" *(I. h.)*

Ortelius (i. h.) nem tud róla, úgyszintén *Bethlen* (i. h.), *Szamosközy* (i. m. IV. 238. l.) és *Gyulaffi* se (i. h.)

Basta 1604 okt. 22-i jelentése csupán ennyit mond: „dicunt captivum esse Joannem Petz." (*Kriegs-Archiv Wien:* Feldacten 1604. Fasc. X. ad Nr. 10. b.) Később azonban úgy hallotta, hogy az ezredes ott veszett Diószegnél. (*U. o.:* ad Nr. 10. a.)

Olyan hír is keringett, hogy Bocskay Konstantinápolyba szállíttatta a fogoly Petzet. (*Weyss:* Liber Annalium. — *Trauschenfels:* i. k. 174. l.)

Ezt megcáfolja a bizonyára legjobban értesült *Szamosközy:* „Baptista Pecz Jánost Sakába (Zsákába) vitette Bocskai, most is ott vagyon 1605. Januario, nem küldötte az török császárnak az mint mondják vala." (*I. m.:* IV. 308. l.)

[202] „illi *vallo ex curribus facto* diu se defendunt." (*Istvánffi:* i. h.)

[203] *I. m.:* VI. 155. l.

[204] „explosione tormenti, ignem longius ejaculantis... non solum circumsparsus pulvis subito flammen concipit; sed ipsa castrorum interiora, denique referti pulvere caduci, subito incendio, cum armis simul et Viris correpti, in ictu oculi in summum conjiciuntur discrimen." *(U. o.)*

porral szórják körül a szekérvárat, másodszor pedig sejthették, hogy veszedelmes dolog ilyesmivel az ágyúk és lövőszeres szekerek szomszédságában játszani. Azután meg tömérdek puskapor is kellett volna hozzá, hogy valami hatása legyen.

Istvánffi csupán annyit mond, hogy a harc vége felé az ágyúpor felrobbant, felbontva minden rendet a németek között.[205]

Azt gondolhatnók, hogy Petz katonái legjobban és talán egyformán tudhatták, mi és hogyan történt. Ámde azt látjuk, hogy Ortelius szerint a robbanást egy égő kanóc okozta, amelyet egy német muskétás ejtett vigyázatlanul (alkalmasint) valamelyik puskaporos ládába vagy hordóba.[206] Egy másik német híradó ellenben azt mondja, hogy a *hajdúk* a földre öntötték puskaporukat és azt meggyujtva, kifüstölték a németeket a szekérvárból.[207] Kétségtelen, hogy a két utóbbi leírás közül Orteliusé látszik valószínűbbnek.

Bármint volt is, annyi megállapítható, hogy a magyarok, gyorsan felhasználva a németek között támadt nagy riadalmat, a sűrű füst leple alatt megrohanták és bevették a szekérvárat. A benne levő gyalogosokat és tüzéreket részint levágták, részint szétugrasztották vagy elfogták; az ágyúk kerekeit összetörték és mindent felprédáltak, amit csak elérhettek.[208]

A menekülők nagy része, fegyverét elhányva futott arra, amerre egérútat sejtett. Legtöbben Várad felé igyekeztek, de közülök azok, akik nem jutottak át a diószegi hídon, az Éren megpróbált átkelés közben az ingoványba fulladtak.[209]

Némelyek az erdőkben húzódtak meg, de ezeket vagy kardélére hányták, vagy összefogdosták a hajdúk.[210]

---

[205] „pulvis tormentarius fortuitum ignem concepisset, ordines militum dissolvit" *(I. h.)*

[206] „Unterdessen hat sich ein Musquetierer auss unsern Soldaten zur Munition, Pulver, so ihme gemangelt, abzuholen, begeben, welchem unversehens ein brennender Zündlunte entfallen, dadurch alles Pulver im Rauch hinweg gangen" *(I. m.* I. 367. l.)

[207] *Gömöry:* i. k. (*Hadtört. Közl.:* 1891. évf. 710. l.)

[208] *Bethlen:* i. m. VI. 157. 158. l.
Ortelius: i. h.
Istvánffi: i. h.

[209] *Bethlen:* i. m. VI. 156. l. — Ő ugyan Berettyót mond, de a 2. vázlatból is világosan kitűnik, hogy az ütközetből délfelé futó németek útját az Almás és az Ér állotta el. Csak azután juthattak volna a Berettyóhoz. Az üldözésnek is meg kellett az Érnél szűnnie, mert a magyarok az Almáson még csak átkelhettek, de a sokkal veszedelmesebb Éren már nem; legfeljebb beleszoríthatták a futókat.

[210] *Bethlen:* i. m. VI. 157. l.

Petz veresége teljes volt és — mint látni fogjuk — az egész bihari hadjárat sorsának eldöntője lett. Érthető tehát, hogy kezdetben nemcsak a magyarok hatványozták diadaluk nagyságát, hanem maguk a németek is azt állították, hogy a diószegi vereségnek az ő részükről hírmondója is alig-alig maradt.[211] Később azonban mégis csak összeverődtek az életben maradottak, úgy hogy Petz különítményéből végül 1383 fő hiányzott, vagyis az egész állomány 40—45 százaléka.[212]

Nagy lehetett a magyarok vesztesége is, mivelhogy a németek szívósan védekeztek. De számokkal még csak megközelítően se tudjuk kifejezni, mert erről se a magyar, se a német források nem szólanak.

Nem mondhatjuk meg azt se, hogy az ütközet mikor végződött. Ortelius adatai szerint több mint három óra hosszáig tarthatott a harc,[213] de kezdetének időpontjáról egymástól eltérően nyilatkoznak az egyes kútfőírók. A végéről pedig csak annyit tudunk, hogy akkor már világos volt. Az kétségtelen, hogy még hajnalhasadása előtt történt a rajtaütés, ami annak meglepő és riasztó hatását bizonyára fokozhatta.

Említettük az ütközet leírásának elején, hogy Petz a magyarok támadását meghallva, segítségért küldött Belgiojosohoz. De a várvavárt mentő kéz mindegyre késett.

Istvánffi beszéli, hogy a császári vezér, mihelyt a vészhír hozzájutott, tüstént útrakelt a kezeügyében levő lovassággal[214] és egyúttal Capriolit is útasította, hogy a vallon

---

[211] A *Gömöry* ismertette egykorú német tudósítások szerint, a sziléziai vértesekből 40, a hat muskétás zászlóaljból 30, a kassai lövészekből pedig csak 2 ember menekült meg. (*Hadtört. Közl.* 1891. évf. 710. l.)

Petz hada csaknem teljesen megsemmisült *Szamosközy* (i. m. IV. 247. l.) *Bethlen* (i. h.) és *Ortelius* (i. h.), úgyszintén más magyar kútfők szerint is:

„Az hajdúk... iszonyúképpen vágták őket, harmad része se ment el, csak illő fillő szaladt bennek." (*Gyulaffi:* i. h.)

„Adoriuntur enim eum (Petz) Haidones Bocskaii, *eosque omnem ad unum usque interficiunt.*" (*Weyss:* Liber Annalium. — *Trauschenfels:* i. k. 174. l.)

„Doktor Peczet igen meg-verék... a *Németeket mind le-vágák.* Táborokat, Álgyujokat és hadakozó szerszámokat mind el-nyerék." (*Pető:* Rövid Magyar Krónika. 160. l.)

[212] „Sub initium belli Bocskaiani az Pecz hadában és az németekben az kik innét kimentek vala veszett 1383." (*Szamosközy:* i. m. IV. 253. l.)

Basta, 1604 okt. 22-én kelt jelentésében nem szól számszerint a veszteségről. Csupán ennyit ír: „dicunt enim vehementer profligatum esse exercitum Imperatoris." (*Kriegs-Archiv* Wien: F. A. 1604. Fasc. X. ad No. 10. b.)

[213] *I. h.*

[214] „cum iis, quod apud se habebat... adcurrere... non praetermissit." *(I. h.)*

gyalogsággal hozzá csatlakozzék. A fővezér el is jutott a diószegi hídig s ott a hátrábbmaradt gyalogságra várakozott;[215] de még mielőtt közbevághatott volna, megtörtént a robbanás, mire a harcnak csakhamar vége is szakadt.[216]

Bethlen nem mondja,[217] hogy Belgiojoso kimozdult volna Adorjából, sőt úgy tudja, hogy mindvégig ott várta Petzet; azonban Szamosközy megerősíti Istvánffi leírását, amelyet tehát mi is elfogadhatunk.[218]

Ha Belgiojoso még idejekorán megérkezik, alkalmasint elragadhatja Bocskaytól a győzelmet. De a helyzet és az ütközet imént vázolt folyása azt tanusítja, hogy a császári vezér Petz katasztrófája előtt nem igen avatkozhatott volna a harcba, amelynek sorsa az ő Diószegre érkezésekor alighanem el volt már döntve.

Minthogy Petz alkalmasint nem jutott még el Diószegig akkor, amikor Bocskay támadásáról hírt kapott: annak a lovasnak, akit Belgiojosohoz küldött, legalább 20 kilométernyi utat kellett Adorjánig megtennie. Ugyanis a valószínűség amellett szól, hogy ez a kengyelfutó a vidéket nem ismerhette. Ennélfogva nem a rövidebb úton a szőllőhegyeken át lovagolt, hanem Diószegnél átkelve, az Ér mentén Félegyházáig s onnan a Berettyó jobb partján Adorjánig. Indulásakor még sötét is volt s így valami gyorsan már csak ezért se haladhatott. Belgiojoso hadának felriasztása s az (Istvánffi szerint) vagy 6 kilométernyivel messzebb táborozó vallonok értesítése és megmozgatása se volt pillanat műve.

A császári vezérnek — feltéve, hogy ismerte a rövidebb útat — körülbelül 15 kilométert kellett megjárnia, hogy a *harc szinhelyére* jusson. Az ütközet, Ortelius feljegyzéseiből következtetve, több mint három óra hosszáig tartott ugyan, de nem hisszük, hogy Belgiojoso — Petz hírvivőjének indulásától számítva — 5 óránál rövidebb idő alatt érhette volna el a mai egyedi pusztát, amelyen az ütközet lezajlott. Hallottuk azonban, hogy a lovassággal előresiető kassai generális nem mert egyedül odáig menni, hanem

---

[215] „eumque (t. i. Capriolit) ad pontem Dioseghianum aliquantisper expectavit." *(U. o.)*

[216] „Sed antequam opem tulissent, iam et pulvis suphureus tanta cum militum strage succensus et pugna peracta erat." *(U. o.)*

[217] *I. m.* VI. 158. l.

[218] „Ezt (t. i. Petz vereségét) az kassai generalis megértvén, minden hadával kiindult Váradrul Diószeg felé, hogy az magyarokkal megvívjon, de mikor eszébe vötte volna, hogy nem bír velek, nem mer megvívni velek, hanem visszaszáll Váradra." (*I. m.*: IV. 247. l.)

Itt csak az a hiba, hogy Belgiojoso az ütközet idején nem Váradon, hanem Adorjánban volt.

megállapodott a diószegi hídnál, ott akarván bevárni a szükségképpen messze mögötte maradt vallonokat. Így tehát már mindennek vége volt, mire tettre kerülhetett volna a sor s a későn jött segítség Petz megfutamodott hadát többé nem fordíthatta vissza.

Mindez azonban korántse bizonyítja azt, hogy Belgiojoso most már semmit se csinálhatott volna. Kétségtelen, hogy a hajdúk nagyon kifáradhattak a hosszú és véres küzdelemben. Egyik részük zsákmányolással, másik részük a futók üldözésével volt elfoglalva. A Diószeg felé menekülő németek nem ronthatták el olyan alaposan a hídakat, hogy rövidesen helyre ne lehetett volna őket állítani; talán csak egynehány felszakított deszka pótlásáról lehetett szó. Belgiojoso tehát legalább is megzavarhatta volna a kimerült és szétszóródott hajdúkat. Csakhogy ő, mint azt az 1604-i hadjárat története eléggé igazolja, nem volt a merész elhatározás és a gyors cselekvés embere. Petz veszedelmének, majd vereségének útközben hozzájutott híre nagyon megrémítette. Szinte kapott rajta, hogy a harctól már úgyis elkésett s anélkül, hogy csak valamit is próbált volna, Adorjánba vonult vissza; majd másnap — október 16-án[219] — egész hadával Váradra húzódott.

---

[219] Nem szorul semmi bizonyításra, hogy a diószegi ütközet október 15-én (Pénteken) hajnalban volt. *Bethlen* szerint Belgiojoso: „postera statim a clade Baptistina die, toto cum exercitu... Varadinum se recepit." (*I. m.* VI. 158. l.) Ezt mondja *Istvánffi* is: „postero die Varadinum... ire contendit." (*I. m.* 499. l.)

Gyulaffi (i. k. 32. és 35. l.) kétízben Szombatra (tehát október 16-ra), egyízben Péntekre teszi a német hadak visszavonulását Adorjánból Váradra.

A szombati dátum mindenképpen valószínűbb. Először is Belgiojoso csapatai 15-én már vagy 25 kilométernyi útat jártak be; ugyanezen a napon még 27 kilométer egy kissé sok lett volna. Másodszor pedig össze kellett Petz hadának menekültjeit szedni, hogy a veszett fejszének legalább a nyele megmaradjon.

Dús László szerint (*Biharvármegye és Nagyvárad monographiája:* 193. l.), a Diószegről Váradra futott *Belgiojosot nem engedték be (!) a váradi várba,* ami nyilvánvaló képtelenség.

Ezzel szemben *Tóth-Szabó Pál* azt írja, hogy egyszerre három császári generális volt Váradon, t. i. Belgiojoso, Barbiano és Petz. (*Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában:* 38. l.) A szerző nem vette észre, hogy *Belgiojoso és Barbiano ugyanegy személy,* Petz pedig nem volt tábornok s különben is foglyul esett Diószegnél. Majd így folytatja: „Belgiojoso... Október 23-án még Váradon volt. E napon, mely szombati nap volt, délelőtt 11 órakor indult Váradról s a következő vasárnap estére már Tokajnál álltak. *Kevéssel utóbb otthagyta Váradot Barbiano is s a vár őrizete Petz gondjaira maradt.*"

VIII.

Belgiojoso visszavonulása.

A diószegi ütközet jó iskolapéldája annak, hogy miként lehet aránylag kis erővel nagy sikert elérni.

Hallottuk, hogy a császári haderő, közvetlenül az ütközet előtt, három csoportot alkotott. Az egyik Várad őrserege volt; a másik — a derékhad — Adorjánnál állott, végül a harmadik — Petz különítménye — Álmosdra érkezett. Bocskay az utóbbit támadta és verte meg, mire Belgiojoso, a legerősebbik csoporttal — anélkül hogy megütközött volna — Váradra vonult vissza.

Ezzel szemmelláthatóan elárulta, hogy megijedt, nem bízik magában és seregében s ezért keres oltalmat — támadó tervétől elállva — Várad falai között. Amennyit ártott ez a vereség nélküli gyors visszavonulás és Petz kudarca a császári fővezér harcikedvének és erkölcsi erejének, ugyanolyan mértékben fokozta Bocskay hajdúinak bizakodását és bátorságát.

Az Ér és a Berettyó vonalának számottevő része Bocskay hatalmába került, aki ilyenformán elvághatta Belgiojosot tulajdonképpeni hadműveleti alapjától: Felsőmagyarországtól. A helyzet súlypontja tehát a magyarok javára tolódott el, mert Váradon se voltak olyanok a viszonyok, hogy a császári vezér hosszabb ideig ottmaradhatott s újabb hadműveleti alapot teremthetett volna.

Serege t. i. sokkal nagyobb volt, mint amekkorát a vár befogadhatott;[220] a belsőváros — Péntekhely — kerítése az 1598-i ostrom alkalmával javarészben elpusztult s a kerítetlen többi városrész meg éppen tárva-nyitva állott.[221] A németek megpróbálták ugyan, hogy Péntekhely hiányzó védőműveit valami árokkal, hevenyészett földhányással és reárakott tüskéssövénnyel pótolják, de — úgy látszik — maguk se bíztak ebben a rögtönzött védővonalban.[222]

---

[220] „Nam Varadinum magni quidem momenti arx, sed tantae multitudinis, quantam Barbianus ducebat, minime capax" (*Bethlen:* i. m. VI. 161. l.)

„in arcem vero, propter ejus angustiam, diversarum nationum milites recipi non esse tutum censebant" (*Istvánffi:* i. h.)

[221] 3. vázlat. — „postquam Civitas Varadiensis propter ejus amplitudinem, multo vero minus suburbia nec vallo, nec fossa munita, defendi nequaquam possent." *(U. o.)*

[222] „Az király képe ben az belső várban vagyon, az erdélyi had Sennei urammal ismét azon kívül, ki hányás vagyon, valami árkocskát ástak volt, péntek helt kerétettek volt be a nyáron, annál az árkocskánál, ki csak igen keskeny, tövissel hánták fel és földdel az szélét." (*Gyulaffi:* i. h.)

Belgiojoso egyáltalán nem gondolt többé támadásra, sőt attól félt, hogy a hajdúk találnak rajtaütni.[223] Mindamellett, hogy erősebb voltának legalább a látszatát megőrizze, felhívta Bocskayt, hogy bűnbocsánatot fejében adja meg magát. Természetes, hogy az utóbbi, aki máris a császári vezér fölé kerekedett, nem hajlott a szóra; sőt, további harcra készülődve — hír szerint — nemcsak az Ér és a Berettyó átjáróit szállotta meg,[224] hanem mindazokat az erdőkön átmenő útakat is,[225] amelyeken a császári vezér a Berettyó felé nyomulhatott.

Belgiojoso mindenről értesült, sőt alkalmasint többet is hallott a felkelők erejéről, mint amennyi igaz lehetett. Elküldötte tehát Sennyey Miklóst, hogy Bocskay hadáról megbízható híreket hozzon. Sennyey el is járt ebben a dologban s azt jelentette a vezérnek, hogy Bocskay serege jóval kisebb ugyan a császáriakénál, de elszánt és harcban kipróbált csapatokból áll, amelyekkel nem egykönnyen lehet elbánni.[226]

Belgiojosot nagyon nyugtalanította ez a hír és most már csak arra gondolt, hogy otthagyja Váradot és Tokajba vonul vissza.[227] Ezt a szándékát az a körülmény is táplálta, hogy a hajdúk elpártolása után nem bízott a seregében levő székelyekben se s célszerűnek látta eltávolításukat Bocskay közeléből.[228] Holott az erdélyi csapatok — jól emlékezve a hajdúk korábbi erdélyi garázdálkodására[229] — szívesen megütköztek volna a felkelőkkel. Sőt voltak a császári seregben egyes magyar csapatparancsnokok, akik arra kérték a vezért, hogy engedje át nekik erre a célra a sereg felét.[230] Belgiojoso azonban hallani se akart róla. Az volt ugyanis a meggyőződése, hogy Bocskay bizakodását és csapatainak harckedvét módfelett felcsigázta a diószegi diadal, úgy hogy most már csak igen nagy áldozat árán lehetne valami sikert kivívni ellene. Ennélfogva nem akarta

[223] „Igen félnek, hogy reájok mennek, nem is tarthatják azt sokára, kiváltképpen ha éjjel ütik meg üket." *(U. o.)*

[224] „... Boscajus tam pontem Diosegianum quam Sakam et Hencidam ac Chatarum et pontem quem vocant Siculorum aliaque loca... praeoccupare dicebatur." (*Istvánffi:* i. h.)

Az itt felsorolt helyek közül: Saka = Zsáka, Chatar = Csatár (Váradtól ÉÉK. 11 km.), Pons Siculorum = Székelyhíd. Hencida a Berettyó balpartján van, Kismarjától 10 km. nyugatra.

[225] „Fama erat, Bocskaium omnes sylvas, quibus hic tractus passim frequentatur, armatis militibus complevisse." (*Bethlen:* i. m. VI. 163. l.)

[226] *U. o.:* 162. l.

[227] *Istvánffi:* i. h.

[228] *U. o.*

[229] 1602—1603. — *Szádeczky:* A székely nemzet története és alkotmánya. 162. és k. ll.

[230] *Bethlen:* i. m. VI. 163. l.

seregét újabb kudarc lehetősége elé állítani. Hogy azonban a magára maradó váradi őrség nagyon meg ne ijedjen, olyasfélét is mondott, hogy eljő még az idő és az alkalom, amikor Bocskay mozgalmát kellő erővel elfojthatja.[231]

A császári vezér észrevétlenül akart Biharmegyéből visszavonulni; így hát Bocskaynak nem volt szabad a sereg útirányáról semmit se megtudnia. Hogy ezt biztosítsa s a felkelőket megtévessze, mindenfelé azt híreszteltette, hogy az Érmelléken át Szatmárra akar vonulni. Sőt saját embereit is ezzel áltatta, nehogy valódi szándéka kitudódjék.[232] Belgiojosonak ez a csele valóban sikerült is.

Általában úgy olvastuk, hogy a császári sereg október 23-án indult el Váradról s 24-én este már Tokajba is érkezett.[233] Szamosközy még azt is hozzáteszi, hogy ilyenformán rövid másfél nap alatt, 12 magyar mérföldnyi útat tett meg Belgiojoso.[234] Már említettük, hogy Várad és Tokaj között legalább 150 kilométer, azaz 18 magyar mérföld volt *akkor* a távolság. Bármennyire igyekezett is Belgiojoso Bocskaytól menekülni, nem járhatott meg — kivált gyalogsággal — ilyen rövid idő alatt ekkora útat; még akkor se, ha — mint Istvánffi mondja — a szekerek és a málha fölösleges részét Váradon hagyta.[235]

Világos, hogy az indulás napjának meghatározásába az idézett íróknál hiba csúszott. Egyedül Gyulaffi mond hihetőbb dátumot. Ő ugyanis azt állítja, hogy Váradra érkezése után ötödnapra szedte fel a sátorfáját Belgiojoso.[236] Ez tehát október 21-e volna, vagyis az egész visszavonulásra

---

[231] *U. o.*

[232] *Istvánffi:* i. h.

Szamosközy: i. m. IV. 247. l.

[233] „die 23. oct. szombaton indul ki az generalis minden népével Váradrul... Ilyenképpen Váradrul szombaton tizenegy órakor kiindulván, másnap estvére jutottak az tokaji hídhoz azon vasárnap 24. die Oct." (*Szamosközy:* i. h.)

„Den 24. Octobr. ist Herr Feldobrister... Belgiojoso Abendzeit mit seinem bey sich habenden Kriegsvolck von Gross Wardein auff Tockey angelangt." (*Ortelius:* i. m. I. 367. l.)

„... circa meridiem abiit, ac sequenti vespere circa solis occasum ad pontem Tibisci prope Tocajum pervenit." (*Istvánffi:* i. h.)

Bethlen szerint (i. h.) csak 24-én indult volna Váradról a császári sereg: „Barbianus... nona Kalendas Novembris hora quarta promeridiana Váradino exgressus est."

[234] „másfél nap az generalis tizenkét magyar mélyföldet ment Váradtul fogva Tokajig." (*I. m.* IV. 248. l.)

[235] *I. h.*

[236] „az király képe pénteken jőtt Váradra, *ötöd napnál tovább ott nem késett.*" (*I. k.:* 35. l.)

Minthogy Péntek október 15-re esett, az ötödik nap 20-a lett volna. Azonban már hallottuk, hogy Belgiojoso valószínűleg csak Szombaton (16-án) vonult be Váradra.

nem másfél, hanem négy nap esnék, ami 35—40 kilométer napi átlagnak felelne meg. Ez elfogadható teljesítmény, kivált ha meggondoljuk, hogy a kassai generális a visszavonulás első felében éjjel-nappal hajszolta csapatait s hogy — a félelem hatása alatt — később is nagyobb sietséggel haladt, mint amekkorával Tokajból Adorjánba jött.[237]

Természetes, hogy jó időt, tehát járható útakat kell alapul vennünk, mert esőzés idején talán 15—20 kilométert se számíthatunk egy-egy napi menetre, még gyorsított visszavonulás esetén se.

Belgiojoso visszavonulását legrészletesebben — s alkalmasint leghívebben is — Szamosközy írja le. Az ő előadása szerint, az álhírekkel megtévesztett magyar sereg az Érmelléken várta a császáriakat. Belgiojoso szándéka eleinte az volt, hogy Kismarjánál megy át a Berettyón; de azt hallván, hogy *„túl az magyar sereg készen várja üket,* nagy félve, rettegve és nagy rémüléssel Pocsajra verekednek."[238]

A császári vezér — mint ebből látható — nem tudta, hol van Bocskay, mert a magyarok nem a Berettyó mentén, hanem „Kismarján túl *Diószeg felől* várták az generalist kész haddal. Mert az hajdu magyarok azt tudták, hogy *az generalis reájuk megyen és meg akar víni.*"[239]

Ez tehát azt bizonyítja, hogy:

1. A magyar tábor Diószegtől *északra* lehetett, mert különben nem várhatta volna a *délről* jövő Belgiojosot „Diószeg felől."

2. Bocskay, alig 3000 főre tehető egész hadát szükségképpen együtt tartotta; így hát se a pocsaji, se a kismarjai gázlón nem őrködhetett.[240] Fölösleges is volt, mert nem arról várta a támadást.

Kétségtelen, hogy ha Bocskay serege — úgy amint a császáriak hitték — a Berettyó jobb partján, Kismarjával szemben áll: akkor a késő esti órákba — tehát a sötétségbe — nyúló pocsaji átkelés se történhetett volna símán.

---

[237] „Barbianus Berettyó amne superatus, omnique pugnandi consilio abjecto cum nullam vel nocturni temporis partem ad sistendum pedem adhibuisset, Debrecinum oppidum versus iter intendit." (*Bethlen:* i. m. VI. 164. l.)

[238] *I. m.:* IV. 247. l. — Bocskay idejében Pocsaj nem tartozott még az erősségek sorába. Állott ugyan ott valami régi földvár, de annak nem volt semmi fontossága. Pocsaj tulajdonképpeni várát csak I. Rákóczy György építette 1641-ben. Közelében még három földvár, u. m. a hosszúzúgi-, hídközi- és leányvár, maradványai láthatók.

[239] *Szamosközy:* i. m. IV. 248. l.

[240] Kismarjától Diószegig, *toronyirányában mérve,* 16 kilométer a távolság. Az Ér mellékágait és parti mocsarait kerülgető *úton,* természetesen, sokkal nagyobb lehetett.

Ugyanis, a két falu között mindössze 4 kilométer a távolság.[241] Ennélfogva a Kismarja táján leselkedő magyar sereg könnyen megtehette azt, hogy a bal partra átkelve, váratlanul hátba támadja (a Berettyón való átgázolás közben) a császári sereget, amelyet ezzel a rajtaütéssel ugyancsak megriaszthatott és nagy bajba is hozhatott volna. Ez, Szamosközy állítása szerint is, könnyen sikerülhetett.[242]

Volt azonban még egy fontos ok, amely a taktikai helyzettől függetlenül, talán a leghatározottabban szólott a kismarjai átkelés ellen. Tudniillik az, hogy itt menve át a Berettyón, az Ér mocsárvidékébe jutott volna a Debrecen felé igyekvő császári sereg.[243] Már pedig az Ér — mint azt a II. fejezetben kifejtettük — át nem gázolható, nagyon veszedelmes akadály volt, holott a Pocsaji átkelés esetén csak a Berettyó állott a visszavonulók útjában.

Belgiojoso tehát jól cselekedett, amikor Pocsajnál vitte át seregét a Berettyón, akár józan megfontolás és a környék felderítése alapján határozott így, akár csak véletlenül hibázott reá a helyes útra.

A császári sereg több mint felerészben magyarokból (székelyekből) alakult. Minőségre jó, számban pedig sokkal erősebb volt a hajdúhadnál.[244] Bocskay ilyenformán nem remélhette azt, hogy elenfelét *nyilt csatában* megverhesse, mert erre még gyönge volt. Diadalra annál kevésbbé számíthatott, mert a császári seregből csupán Petz hadát érte döntő taktikai vereség. A többi nem volt még megtörve s csupán a nagyon megijedt Belgiojoso erőszakolta mindenáron a mielőbbi gyors visszavonulást.

Ellenben a diószegihez hasonló éjjeli rajtaütést inkább megkísérelhetett volna Bocskay — mint már mondottuk —

---

[241] Pocsaj és Kismarja (régi nevén: Kis Mária), akkor is mostani helyén állott. (1. és 2. vázlat.)

[242] „... oly nagy rettenés volt közöttök, hogy ezer ember mind ott veszthette volna őket." (*I. m.* IV. 256. l.)

[243] 2. vázlat.

[244] A Váradon október 16-án egyesült császári seregben a székely lovasság és gyalogság körülbelül 5000 főre, a többi erdélyi csapat pedig mintegy 1500 főre rugott. A rácok száma 2400, a vallonoké 600, a németeké 300 volt. (*Bethlen:* i. m. VI. 162. l.) Ez mindössze 9800 fő. Ebből 1200 embert Váradon hagyott Belgiojoso. Maradt tehát 8600 fő, vagyis csaknem háromszor annyi, mint amennyi Bocskaynak, ugyancsak Bethlen szerint (*u. o.:* 137. l.) volt.

Szamosközy a császáriakat 8000, a magyarokat alig 3000 főre becsüli (*I. h.*). Nem is valószínű, hogy az utóbbiak többen lettek volna, mert egyrészt a diószegi véres harcban sokan hullottak el, másrészt pedig Kerekit se lehetett őrizetlenül hagyni. Arra se igen volt október 15-e óta Bocskaynak ideje és alkalma, hogy valami nagyobb hajdúcsapatokat fogadjon fel és szervezzen meg. (V. ö.: *Gyulaffi:* i. k. 35. l.)

a pocsaji átkelésnél. Arra kevesebb lehetőség kínálkozott, hogy Diószeg közelében tőrbecsalja a netalán arra vonuló Belgiojosot, mert a császári vezér, okulva Petz kudarcán, most már bizonyára óvatosabb volt s nem ment volna egykönnyen a csapdába. Bocskay — úgy gondoljuk — valami védőállást szállott meg, még pedig olyan helyen, ahol az ellenség a maga nagyobb erejét nem fejthette ki. Ilyen alkalmas védőállás az Érmelléken lépten-nyomon kínálkozott.

Meddő kísérlet volna, ha annak kiderítésével akarnánk foglalkozni, vajjon a sötétség leple alatt hátbatámadta volna-e Bocskay a Pocsajnál átkelő császári hadat, ha annak odavonulásáról idejekorán értesül? Erről semmiféle feljegyzés se szól s így a kérdés eldöntésében puszta feltevésekre és találgatásokra lennénk útalva. Csupán annyit tudunk, hogy október 21-én egyáltalán minden harc elmaradt, mert Bocskay táborában aznap senki se sejtette, hogy merre fordítja a szekere rúdját Belgiojoso, ami kétségtelenül a hírszerző-szolgálat hiányára vall.

A császári hadsereg alkonyatkor ért a Berettyóhoz, Pocsaj közelében, ahol elég jó gázlót talált. Azonban a megszeppent és türelmetlen vallonok nem akartak addig várakozni, míg reájuk kerül a sor, hanem egymás hegyénhátán tolakodva igyekeztek minél hamarább átjutni a folyón. Ebben a zűrzavarban és tolongásban sokan a gázló mellé szorultak s meg is fulladtak a Berettyó ingoványos vizében.[245]

Pedig a nagy ijedség és kavarodás oknélkül való volt, mert Bocskay serege egész nap és egész éjjel állásában vesztegelt, mindegyre várva a császáriak támadását.[246] Csak másnap (okt. 22-én) reggel tűnt ki az ámítás, amikor nyomozni kezdették, hogy merre jár Belgiojoso hada.

Ellenfelének gyors elillanásából most már azt láthatta Bocskay, hogy az nem mer vele megütközni. Üldözőbe fogta tehát, de derékhadát már nem érhette utól. Ellenben

---

[245] „... ott kelnek az Berettyón által, az ki hol költözhetett, úgyannyira, hogy az balonok közzűl és egyéb rendbeliek közzűl is, kiknek rosz lovok volt, *sok bele holt,* némely nehezen verekedvén ki, lovát ott hatta és avagy más társa lovára űlt, vagy gyalog kellett elmaradni." (*Szamosközy:* i. m. IV. 247. l.)

„... increbescente crepusculo vespertino ad Berettyó amnem pervenit, quem cum ad Potsaj vicum vadabilem invenisset, tanta cum festinatione trajecit, ut e Vallonibus aliquot, dum alii alios trajiciendo studio praevertere conantur, lutulento amnis alveo oppressi perierunt." (*Bethlen:* i. m. VI. 163. l.)

[246] „... mind egész éczaka míg az generalis ment azok táborba veszteglésbe voltanak és *magokra vigyáztanak inkább,* hogy valami csalárdság ne essék rajtok." (*Szamosközy:* i. m. IV .248. l.)

a Rakamaz mellett — a Tisza balpartján — maradt rácokat október 25-én megrohanták és felkoncolták a hajdúk.

Alig húzta ki a lábát Váradról Belgiojoso, máris siralmas napok virradtak a szegény lakosságra, amely az 1598-i ostrom okozta károkat is alig heverhette még ki.

A rosszul ellátott német, vallon és rác katonaságot nem engedte ki a várból a fővezér, nehogy Bocskay rajtaüthessen. Így aztán eleinte csak egymástól lopkodtak eleséget;[247] de mikor a derékhad s vele együtt a rendet valamennyire mégis csak fenntartó Belgiojoso is elvonult: egyszerre szabad lett a vásár. A visszamaradt várőrség megrohanta a belső várost — Péntekhelyet — s a kellően védekezni nem tudó lakosságot mindenéből kifosztotta.[248] Az összerabolt élő és holt javakat a várba szállította, hogy ostrom esetére el legyen mindennel bőven látva.[249] A kárvallottak pedig — mit is tehettek volna mást? — magukkal cipelték azt a keveset, amit meg tudtak menteni s feldúlt házaikat odahagyva, elmenekültek a kipusztított városból[250]

A biharmegyei rövid hadjáratnak vége volt s ezzel a háborúnak egy, most már országos és nemzeti célért folyó újabb szaka kezdődött meg. A felkelés az októberi hadjárat lezajlásával kinőtt addigi szűk keretéből. Ugyanis, a hajdúk megnyerése, továbbá az a körülmény, hogy a császári sereg a tiszántúli vidéket elhagyta, sőt maga Belgiojoso Tokajban se mert megállapodni: kedvező alapot teremtett Bocskaynak a háború folytatására.

A most tárgyalt hadjárat zárójelenete nagyon fontos határjelző tehát, amely Bocskay *önvédelmi* harcát. Rudolf császár és király ellen meginduló *támadó* háborújától félre nem ismerhetően választja el. Bocskay eddig magát és birtokait védte a hatalmaskodni akaró császári vezér ellen; október végével azonban Felső-Magyarország fővárosa, Kassa, lett a legközelebbi hadműveleti cél.

*

Forradalmak, felkelések alkalmával vajmi gyakran ismétlődik az a jelenség, amelyet Belgiojoso bihari hadjáratában is láthattunk, hogy t. i. a mozgalom elfojtására rendelt haderő éppen a kezdet stádiumában nem lép fel kellő nyomatékkal és energiával, holott akkor egyetlen erőszakos lépés is meghozhatná a kívánt sikert.

---

[247] *Gyulaffi:* i. m. 33. l.
Bethlen: i. m. VI. 164. l.
[248] *Szamosközy:* i. m. IV. 242. l.
[249] *Bethlen:* i. h.
[250] *U. o.*

Ennek a tétovázásnak, gyorsan cselekedni nem tudásnak, közelebbi okát a vezér alkalmatlan voltában, távolabbi okát pedig a forradalmak és felkelések természetrajzában találjuk meg.

Ha két szomszédos állam, annak rendje és módja szerint háborúba keveredett, már a régi világban is tudták, legalább hozzávetően az érdekeltek, hogy ellenfelük mekkora erőt mozgósíthat. Ismerték a várható támadás valószínű irányát és a lehetséges hadműveleti vonalakat is. Volt tehát egy bizonyos alap, amelyre a hadjárat terve épülhetett.

Hirtelen kirobbant felkelés vagy forradalom esetén már egészen más a helyzet. Sohase lehet előre tudni, hogy a mozgalom hány helyen és hol indul meg s hogy a legrövidebb idő alatt is mekkora méreteket ölthet. A helyzet mindenfelé bizonytalan s váratlan meglepetés bármely oldalról jöhet. Mindehhez hozzájárul még a százféle szóbeszéd, felelőtlen mende-monda, amely csaknem mindig sokszorosan nagyítva hirdeti a rögtönzött felkelőcsapatok fizikai és erkölcsi erejét. Éppen elég ahhoz, hogy a helyzet magaslatán nem álló gyönge vezér, teljesen elveszítse a talajt a lába alól.

Belgiojoso, amikor Rakamazról elindult, alkalmasint olcsó diadalra számított. Azt hihette, hogy Szentjobbot és Kerekit gyorsan elfoglalva, talán máris hódolásra kényszerítheti Bocskayt, akinek egyáltalán nem is volt hadereje s egy pár nap alatt a töröktől se kaphatot segítséget. Ez a számítás, amelyet már Concini kudarca is megzavart, abban a pillanatban csődöt mondott, amikor Dampierre hajdúi Bocskayhoz pártoltak s a diószegi ütközetben döntő győzelmet arattak a császári hadsereg egyik gyanutlanul közelgő csoportján.

Ezzel Belgiojoso agyában egy többé el nem fojtható aggodalom fogamzott meg: attól félt, hogy a sereg zömét alkotó székelyek is cserben hagyják, holott akkor még a megtorlás vágya élt bennük és szívesen visszaadták volna a hajdúknak a kölcsönt azért a sok istentelenségért, amit azok — nem is olyan régen — Erdélyben elkövettek. És most megszólaltak a rémhírek is, amelyeket a biharmegyei viszonyokat nem ismerő császári vezér — úgy látszik — szóról-szóra el is hitt. Hiába volt Sennyey Miklós megbízható jelentése, amely a helyzetet komolynak mutatta ugyan, de a győzelem lehetőségét nem tagadta. Belgiojoso rendületlenül hitte, hogy Bocskay körül akarja őt Váradon zárni, ahonnan majd nem tud többé kiszabadulni. Hiszen máris úgy hírlett, hogy a magyarok elállották az útak és hidak legnagyobb részét s a császári sereg komoly vesze-

delembe jut, ha csak idejekorán Erdélybe nem húzódik vissza.[251]

Pedig Bocskaynak az ellenfél egy harmadával alig felérő, sebtében összerótt hada, nem kerithette be a Váradra vonult Belgiojosot, akinek útja éppen csak arafelé nem volt szabad, ahol a hajdúsereg állott, tehát a diószeg—székelyhidi vonalon.

Előbb azt mondottuk, hogy a diószegi győzelem azt példázza, mint idézheti elő valamely részleges taktikai siker az ellenség általános visszavonulását. Belgiojoso rákövetkező eljárása pedig ennek az ellenkezőjét mutatja be; azt t. i., hogy egy magában és csapataiban nem bízó s a hirtelen helyzetváltozással teljesen megzavart vezér kontár kezében, egy jó csapatokból összeállított az ellenfélnél sokkal erősebb és jobban felszerelt hadsereg is hasznavehetetlen eszközzé válik.

Gyalókay Jenő.

[251] A Bécsbe hívott magyar tanácsurak úgy hallották, hogy a Váradra vonult Belgiojosot valóban körülzárták Bocskay hajdúi. (*Magy. Országgyűl. Eml.* i. h.)

Érthető, hogy a császári tisztek, főként pedig maga a vezér, — restelvén a harc nélküli gyors megszaladást — úgy adták elő a dolgot, hogy az ellenség gyűrűjét át kellett törniök.

Keleti krónikák a török-magyar világról.

Ha a kutatnivágyó orientalista Nyugat hatalmas könyvtáraiban búvárkodik s kutatásai közepette vizsgálódó szemét a török-magyar világ *még fel nem tárt* forrásanyagára irányítja, ezen a téren sok újat és érdekeset fog találni. Igy például meglepetve fogja tapasztalni, hogy nemcsak az egykorú és késői török forrásmunkák, hanem perzsa, sőt arab kompilációk is — *többnyire en passant* — foglalkoznak a török hódoltság egy-két fontosabb fázisával.

Természetesen, az imént említett perzsa és arab krónikák jelentősége, a magyarországi török hódoltság forrásanyagának analizise tekintetében, nem valami nagy. Ugyanis tudnunk kell azt, hogy ezek a keleti históriák legtöbbnyire csak kompilációk s a minket, magyarokat érdeklő részeket leginkább a már ismert — avagy még ismeretlen — török nyelvű krónikákból merítik, mely utóbbiak anyagának abszolut értéke — igen gyakran — szintén nem számottevő.

Azonban ha számításba vesszük azt a le nem tagadható vezérelvet, mely szerint a török-magyar világ lehetőleg minden fázisának pontos ismerete nem igen képzelhető el az erre a korra vonatkozó összes, keleti nyelvű munkák feltárása nélkül, továbbá, ha megfontoljuk azt a lehetőséget, mely szerint nemcsak a török, hanem az arab és perzsa nyelvű krónikákban is találhatunk több olyan eredeti betoldást, melyeket nem lelhetünk föl egyéb keleti kútfőkben, ismétlem: mindezeket meggondolva, meg kell engednünk azt, hogy a már gyakran említett *arab és egyéb keleti nyelvű kompilációk, ha nem is abszolut, de legalábbis formai jelentősége — hazánk török hódoltsági korszakának pontos vizsgálata szempontjából — elvitázhatatlan.*

A legutóbbi fontolgatás alapján talán nem lesz érdektelen, ha egy-két olyan epizódot mutatunk be egyes keleti krónikákból, melyek megemlékeznek a törököknek Magyarország ellen vívott harcairól is.

*

A British Museum keleti könyvtárában található „Add. 18.517" jelzésű kézirat szerzője: Aḥmad bnu Júszuf bnu Aḥmad Cselebí al-Karamáni. A krónika címe: „Achbár el duval va áthár el uval." Anyaga: világhistória.

Hádsí Chalfa (Ed. Fluegel, I. 186.) ezt az írót egy kissé másképp nevezi meg és többek között megállapítja róla, hogy munkáját 1598-ban írta, melyet al-Dsenábí történetéből állított össze; azonban ezt kibővítette, „sok helyen összezavarván a dolgok rendjét a dinasztiák tekintetében."

Ez az elég silány krónika ránk nézve annyiban érdekes, amennyiben többször megemlékszik a törököknek hazánk ellen vívott harcairól. Igy — többek között — szól a várnai csatáról (229., 230. folio), a mohácsi vészről (240. folio, a. és b.) és Szigetvár megvételéről (244. folio) is.

A várnai csatáról ezeket mondja:

„A 849-ik évben (Kr. u. 1445.) Murád chán lemondott a szultánságról fia, Muḥammad chán szultán javára és visszavonult a szultánság ügyeinek vezetésétől. Magnísza várost választotta ki önmaga részére s ott meghúzta magát. Ez a hír elterjedt mindenfelé, mire a gyaurok fejedelmei mondották egymás között, hogy az igazhívők királya már nagyon öreg lett s már visszavonult a szultánság ügyeinek vezetésétől és helyét átadta ártatlan gyermekkorban élő fiának. Ekkor tehát a magyarok királya, a németek királya, a csehek királya, a latin fejedelem, Boszna fejedelme, Bolja ura, Aflák ura és a francia nép megegyezik egymással arranézve, hogy a muszlimek ellen háborút indítanak és hogy ezek országát tökéletesen el fogják pusztítani.

Miután ez a hír eljut a szultánság nagyjaihoz, ezek megijednek és megrettennek, majd azon mesterkednek, hogy Murád szultánt visszahívják Magnísza-ból azért, hogy velük legyen, mivel Murád neve már mindenfelé ismert s mert már sok volt egy kicsit a gyaurok szemtelen magaviseletéből. Tehát elutaznak Murádhoz és kérlelik őt. Ő azonban szabódik és azt mondja: mit is tehetnék én értetek, hagyjatok engem! — De végre is enged kérésüknek és elindul fiával, Muḥammad szultánnal az ellenség ellen.

A két tábor csatarendbe áll s ezután a döntő ütközet megvívása végett összecsapnak és megtörténik, hogy a muszlimek megfutamodnak. Ekkor a gyaurok üldözőbe veszik és öldösni kezdik az igazhívőket. A centrumban csak Murád chán szultán maradt meg. Miután ő látja ezt, két kezét kitárva az ég felé térdre esik Allah színe előtt és az ő mindenható segítségéért könyörög, valamint a szentéletű próféta közbenjárását is kéri.

Valóban, egy pillanat sem múlt el s a magyarok királya

— aki vezére volt az ellenséges seregnek — a győzelem csalfa reményében ringatva magát, kiválik katonái közül olyannyira, hogy egyedül marad és kihívja Murád szultánt párviadalra, majd ráront a muszlimekre, azonban történetesen lova lerogyott alatta s ekkor hozzárohannak a muszlimek és levágják fejét, melyet azután lándzsára tűznek, miközben ütögetik az átkozott király ezen levágott fejét. Miután látják ezt a gyaurok, mind egy szálig megfutamodnak. A muszlimek nyomukban vannak és halomra ölik őket. Ez a nap a gyász, az öröm és egyúttal a pusztulás napja volt a jámbor hívők részére, akik rengeteg hadizsákmányt és foglyot ejtettek hatalmukba.

Miután a szultán visszatért a győzelmes hadjáratból, a szultánságot ismét ráruházta fiára, Muḥammadra, majd visszavonult Magnísza vidékére..."

A 238. és 239. foliókon a krónikaíró a mohácsi vész előzményeiről szól. Magáról a csatáról is megemlékszik egypár sorban, melynek magyar fordítását szabad legyen az alábbiakban adnom:

... a szultán a Drávához jut el, mely egyike a legnagyobb folyóknak a világon. E fölött nagy hidat vernek Eszék magasságában. Ezen a hídon átkel a hatalmas török sereg. Miután ezt hallja a pogány magyarok feje Láhús, összegyűjti ördöngős katonáit s elindul velük székhelyéről, Búdín-ról a törökök ellen körülbelül öt állomásnyira és tábort üt egy víztelen pusztaságon, melyet Muhárds-nak hívnak. *A muszlimek felülről néznek a gyaurok táborára,*[1] majd rendezik a jobb és balszárnyat. A szultán Allah-hoz imádkozik. Ezután *a janicsárság elé, a katonák közé 150 szekeret állítanak, melyek a nagy ágyúkat vonták. A kocsikra ráteszik a nehéz lövegeket, majd az egyik szekeret a másikhoz erősítik láncokkal.*[2] A janicsárok a szokásos kilencsoros hadrendbe állanak. Jönnek a pogányok s mindannyian a centrumra rohannak, de ekkor látják, hogy nem tudják ezt áttörni a szekerek miatt s így a jobbszárny[3] ellen fordulnak. Közöttük meg a ruméliaiak között véres harc fejlődik ki, de mikor látják a gyaurok, hogy nem bírnak a muszlimekkel, akkor az anatóliai katonák ellen fordulnak, ezekkel erősen összecsapnak. A pogányság vezére, az átkozott király már elérte a török

[1] Ez nagyon fontos adat annak bizonyítására, hogy a magyarok készültségi állása nem lehetett nagyon messzire a Majssról a Duna felé húzódó terrasz szélétől. (V. ö. *Gyalókay:* A mohácsi csata. — *Mohácsi Emlékkönyv:* 220. és k. ll.) *(Szerk.)*

[2] Ez tehát szintén ellene szól annak a sokszor hallható hamis feltevésnek, hogy a török seregnek 300 ágyúja lett volna. (*U. o.* 198. l.) *(Szerk.)*

[3] Helyesen: balszárny. *(Szerk.)*

ágyúkat, többre azonban már nem képes. Az öldöklés eltart napnyugtáig, ekkor felülkerekednek a muszlimek és a pogányok megfutnak, mint a félénk szamarak. A muszlimek üldözik őket és rettenetes mészárlást visznek végbe közöttük. Közeledett az éjszaka, akkor megpihentek, mert már patakokban folyt a vér. Ekkor a muszlimek számtalan sok zsákmányt ejtenek. Ezután a szultán a magyar király országa székhelyének, Búdín-nak elfoglalására indult. Ezt a várost üresen találva, hatalmába is veszi. Ez a győzelem egyike volt a legnagyobbaknak...

Szigetvár megvételéről krónikásunk — többek között — ezeket mondja:

973. év savvál hó 9-én (1565 Kr. u.) a szultán elindult Szigetvár (Szakadvár) városának meghódítására. A szultán akkor már öreg és elhízott volt, azonkívül köszvényes bántalmak is kínozták. Elindult tehát tengernyi katonájával. Elküldte Portú basát Kele vár meghódítására. Ami Szigetvár várát illeti, ez igen meg volt erősítve. Víz vette körül és minden oldalról pocsolyák környékezték. A szultán betegsége ostrom közben erősödött. Érzi már halálát és győzelemért imádkozik Allahhoz. A leendő szultánhoz, fiához, Szelímhez levelet ír, melyben többek között meghagyja neki, hogy rögtön siessen hozzá, „nehogy a muszlim katonák a gyaurok országában elpusztuljanak." Ezután a szultán meghal. A nagyvezír eltitkolja halálát, majd az orvosok főnökével a holttestet bebalzsamoztatja s a belső részeket ott helyben eltemetteti. Szüntelen keresik az alkalmat a vár meghódítására, míg szombaton délben sikerül is bevenniök Szigetvárt. Ez történt szefer hó 7.-én, a 974. évben (1566 aug. 24.-én). A katonák megerősítik és rendbehozzák a várat, míg Muḥammad basa a nagyvezír Szelím chán szultánt idehívja, aki Kutáhije vilajetből Sztambulba jön, ahol elhúnyt atyja örökébe lép s nemsokára Szigetvár felé indul...

Ugyancsak a British Museum-ban találhatjuk a „23,311. Plut." jelzésű, arab nyelven írt krónikát, melynek címe: „Raudat al-achbár fi *dz*ikr afrád al-achjár." Ennek a történeti kompendiumnak szerzője: 'Alí bnu Jászín al-'Umrí. Minőségre nézve ez a világkrónika sem jobb a többi hasonszőrű keleti históriáknál annál inkább, mivel már a XIX. sz. első felében íródott.

Anyaga: főleg muḥammedán történet. Az oszmanidákkal kapcsolatban többször megemlékszik a magyarokról, az „unkarúsz"-okról, még pedig meglehetősen felületes modorban. Igy például a 145. folio, a. oldalán II. Muráddal, illetve ennek apjával, I. Muḥammaddal kapcsolatban elmondja hogy I. Muḥammad — fiának kérésére — másodszor is elfog-

lalja a trónt, tekintettel a magyarok támadására. Muḥammad azután megtámadja a magyarokat, megöli királyukat és őket megfélemlíti.

Ugyanezen a folión megemlékszik Konstantinápolynak II. Muḥammad által eszközölt elfoglalásáról. A sorokból kilátszik az a néma csodálat, mellyel a krónikaíró adózott Bizánc hős védőinek. A bizánci császárt „király"-nak nevezi, aki, krónikásunk szerint, a falakra hágott és onnan buzdította a gyaurokat a végső ellenállásra, míg egy janicsár felkúszott hozzá és leütötte a fejét.

Ennek elmondása után az arab krónika még többször szól a magyarokról. Igy például a 149. folio a. oldalán megemlíti, hogy I. Szolimán egy hónapig ostromolta Belgrádot, míg ezt be tudta venni. Majd elmondja egypár sorban, hogy a nevezett török uralkodó ostromolta Búdín-t — azaz: Budát — melyben a magyarok királya tartózkodott. Azonban ez a király elmenekült és így a szultán elfoglalta Búdín, Úník (?), Tabar (?), Dín (?) és Chardsat (?) várát. Ezután ostromolta Ílúf (?) és Marádsa várakat, melyeket be is vett. Végül elfoglalta Barḳáṣz-t (?), Búkáj-t (?), Ruknavár-t (?) és Mardún-t (?), a „nemcse" király városát, minekutána visszatért Isztambulba.

A 149. folio b. oldalán olvashatjuk, hogy a gyaurok bevették Búdín-t és a benne levő muszlimeket felkoncolták. Erre a szultán ismét megtámadja őket, mire a magyarok megalázkodnak és az engedelmesség útjára térnek. Ekkor a szultán ostromolni kezdi Búdín-t s elmult az év s a szultán csak nagy nehezen tudta elfoglalni ezt a várost. Ami gyaurt talált benne, azt mind megölte. *Ezután a szultán bevette Aḳ Hiszár-t (Székesfehérvárt ?), majd ostromolta Bíds (Bécs) várát, ahonnan megszökött a „nemcse" király. A szultán hatalmába kerítette ezt a várat, lerombolta s az itt levő asszonyokat és kis gyermekeket fogságba hurcolta s azután visszatért hazájába.*

A 48-ik évben ismét visszatért a „nemcse" király és hatalmába kerítette Búdín-t. Erre a szultán ismét visszatért, a „nemcse" király megfut, mire a szultán ismét beveszi a várost, azonkívül elfoglalja Asztabúr-t (?) és Szuva-t (?). Ezután hazájába tér...

Ugyanezen, továbbá a következő folio a. oldalán Szakatvár (Szigetvár) bevételét olvashatjuk. Eszerint a várat maga a beteg szultán veszi be és csak a vár eleste után hal meg. Megemlíti a szultánról, I. Szulejmánról, hogy 73 évet élt és 48 évig volt szultán...

A 151. folio a. oldalán, a kegyetlen III. Muḥammad szultánnal kapcsolatban olvassuk, hogy a nevezett szultán a nagy Muḥammad basát vallásháborúra küldi, aki elfoglalta Aflák

várost. Az 1004. évben (1595. Kr. u.) pedig maga a szultán indult hadjáratra s több mint egy évig ostromolt egy várost — melynek neve, sajnos, a krónikából kimaradhatott — míg végre ezt elfoglalta. De akkor a magyarok összegyülekeznek, meglepik a szultán katonáit s egészen a szultán szállásáig hatolnak. Azonban a muszlimek megemberelik magukat s Allah megfutamítja a gyaurokat. A győzelem után a szultán haragjában több hívét megöleti és elcsapja Ibrahím vezírt s helyébe Szinán basát Dsagál fiát teszi, majd ezután visszafelé indul. 1007. évben (Kr. u. 1598.) Várdár várat ostromolja egy évig, míg végre ezt is elfoglalja . . .

A 154. folio b. lapján olvashatjuk, hogy az 1102. évben (Kr. u. 1690.) Szulejmán szultán Edirné-be (Drinápoly) megy, azon célból, hogy Szendrő és Belgrád várát ostromlóknak segítséget küldjön. De miután eljut Edirné-be, ott megbetegszik és meghal. II. Aḥmed idejében azután a törökök elfoglalják Szemendert (Szendrőt) és Belgrádot.

*

Végül szabad legyen még egy krónikáról szólanom, melynek szerzője: Sükrüllah ibn Siháb. Az eredeti krónika perzsa nyelven íródott, azonban van egy török nyelven írt variánsa, mely arról nevezetes, hogy általában véve bővebb mint az eredeti. *Ebben a török nyelvű variánsban* — melynek egy kópiája a British Museum-ban van az „Or. 9266." jelzés alatt — *találhatunk a déloroszországi steppén csatangoló ősmagyarokra vonatkozó oly mondatfoszlányokat, melyek az eleddig ismert keleti források egyikében sincsenek meg.* Ezek ismertetése és analízise nem lehet jelenlegi szerény cikkünknek feladata. De talán nem lesz érdektelen, ha egy-két szót szólunk erről az „Or. 9266." jelzésű, 1604-ben másolt világhistóriáról, mint olyanról, mely többször megemlékszik egypár sorban a törököknek a magyarok ellen vívott harcairól.

Igy — tizennégy sorban — megemlékszik a nikápolyi csatáról is. Itt a krónikás elmondja, hogy az átkozott unkarúsz-ok (magyarok) 130,000 gyaurral megtámadni szándékoztak az igazhívők országát, mire Bajezíd szultán legott a Dunához siet s az iszlám határain levő Níkúpúlí (Nikápoly) erődnél a gyaur sereget teljesen szétveri. A magyar seregből azok, akik másfelé nem találtak egérútat, hajókra szállván kieveztek a Dunára, azonban a hajók legtöbbje a túlterhelés következtében elsűlyedt. Az igazhívők rengeteg hadizsákmányt és foglyot ejtenek. A szultán a hadjáratból visszatérve Edirné-be megy s ott a zsákmányból jótékony alapítványokat létesít. (292. folio, b.)

Janicsek István.

Tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.

(Tizenegyedik közlemény.)

A XVII. században, bár rendszerint csekély mennyiségben, itt-ott előfordul rézből készült, tehát voltaképen luxusgolyó is. Igy pl. 1553-ban Besztercebányán találunk aránylag sok, t. i. 610 rézágyúgolyót. („Globi ad bombardas cuprei 610.") 1613-ban Csábrág várában egyetlen darab, belül üres, „réz golóbis" volt, 1665-ben Kővárban volt „siskában való réz golóbis nro 3."[35]

Az ágyúgolyók közt találunk olyan vasból készülteket, melyeket azután ólommal borítottak vagy vontak be, mert valószínűleg rájöttek arra, hogy ha a golyó az ágyú csövében szorosan jár, ezzel a találási lehetőség emelkedik. Ilyen ólommal bevont vasgolyó volt pl. a véglesi várban 1547-ben 4681 db., 1551-ben Szigetvárban találunk 358 „globi ferei ad pixides barbatas plumbe reformati"-t; 1556-ban Kanizsán volt 200 „ónnal burétot tarack globys", 1557-ben Sároson találunk 171 „ubergossenn fallkawnen khugeln mit bley", s ugyanitt „mitt bley ubergossenn falcknetel khugln 400" volt.[36] Általában ekkor már mindenütt találunk „plumbe circumfusi, plumbus obducti, vagy sub ducti" vasgolyókat kisebb-nagyobb számmal, ami e golyók használhatóságát is bizonyítja.

Azonban a golyókat nemcsak aszerint nevezték el, hogy milyen anyagból készültek, hanem hogy milyen ágyúfajtához valók voltak. Ehhez képest ismerünk: globi pixidum-, barbatorum-, falconum-, falconetarum-, globi ad tormenta, vagy pro bombardis-, globi tormentales vagy bombardarii; németül: hacken-, falkanettel-, falkaunen-, notschlangen-, khartawnen-, singerin stb. kugeln; magyarul: zakalos-, ta-

[35] Közös pénzügyi ltár, Bécs, Hungarn 14.337. csomó. — Orsz. Levéltár. U. et C. 76/11. — Budapesti egyetemi kvtár: Litterae orig. Nr. 410.

[36] Bécs, Staatsarchiv Ungarn, Allgem. Akten, 344. csomó, 259. szám. — M. Nemz. Múzeum kézirattár: fol. lat. 1347, 1359. — Orsz. Ltár: Lymbus II. soroz. 17/a csomó. — U. et C. 76/2.

KÖNYVTÁRA.

rack-, seregbontó-, álgyú- stb. golyóbis. Voltak olyan golyók is, „kinek álgyúja nincsen", vagy latinul: „globi bombarda carentes, globi ad nullam bombardam apti, globi non habentes ingenia", ezeknek neve németül a „gerechte kugeln"-el szemben: „ungerechte kugeln" volt. Ezek tehát ágyú nélküli, gazdátlan golyók voltak, s ilyeneket találunk pl. 1549-ben Huszton 67 db. „globi ferrei maiores"-t, „qui bombarda carent"; 1561-ben Gyulán volt 65 golyó „ad machinam murifragam, sed nulla adest talis machina"; 1665-ben Kőváron volt „eöregh vasgolyó, melyhez ágyú nincsen 34." — 1547-ben Szigetvárában is voltak „etlich khugln, darczue khain stuckh vorhannden",[37] és így tovább.

Megkülönböztették a golyókat nagyság szerint is és ehez képest voltak globi vagy globuli magni, parvi, mediocres, maiores, minores; németül: grosse, kleine, gargrosse stb. kugeln, magyarul: apró, kisebb, nagy és „eöregh" glóbisok.

Az ágyúkhoz azonban nemcsak gömbölyű és tömör kő, vas stb. golyókat használtak, hanem már a XV. század közepetáján ismerték a *kartácsot,* azaz az ágyúból lőttek ki kővel vagy kaviccsal töltött zacskókat („sacus lapidibus plenus"), amelyekről a Zsigmond király korában Magyarországon is járt Paulus Santinus emlékszik meg az általa szerkesztett codexben.[38] A kartácsot: schrot, ferrum sectum v. consectum, particulae ferreae, magyarul „wagdalt was" vagy serét, „ágyú srit" néven a mi XVI. századi forrásaink is ismerik.[39] Ilyen kartács-félének tekinthető, amidőn Zrinyi híres kirohanásakor a Szigetvár kapujában lévő ágyúkat mindenféle vasszegekkel és darab vasakkal megtöltette és elsüttette. A XVII. század elejétől kezdve a kartácsot nálunk már ezen a néven — kordács, kurtács, németül: Cartätschen, latinul grandines — említik, de még az „ágyú srit" vagy srét elnevezés is előfordul és pl. 1670-ben Ecsed várában lévő 8 „ágyusritnek való fa edény"-ről 72 „vas sretnek való facsupor"-ról és 5 fontos srétes ágyúról olvasunk.[40]

A kartács kővel vagy vasdarabokkal (sréttel) töltött zacskó, pléh-, vagy fa-tartály volt, melynél a kilövés pillanatában a zacskó vagy a tok széjjel szakadozván vagy

[37] Orsz. Ltár: U. et C. 75/39.; 76/1.; Budapesti Egyetemi kvtár: Litt. orig. No. 410.; Orsz. Lt.: Lymbus II. sorozat, 15/b. csomó.

[38] Bibliot. National. Páris, Manuscr. lat. No. 7259. 23. lap. Fotografikus másolata a M. N. Múzeum régiségtárában.

[39] Orsz. Levéltár: N. R. A. 502/17.; 617/16.; 363/25.; 846/23.; U. et C. 76/2.; 96/5.; 76/16.; 85/7.; Lymbus III. soroz. XVI. sz. 8. csomó, 1558. Murány; Lymbus II. sor. 17/a. csomó; Kriegsarch., Bécs. 1557. fasc. 4. p. ad 4.; 1603. f. 2. p. o.; M. N. Múzeum: fol. lat. 1386.; Bpesti egyet. kvtár: Kéziratok: Litt. orig. 409, 410. sz. — Ludovika Akad. Közlönye 1888. évf. 630. l. — Arch. Rák. I. 92; IX. 284.

[40] Orsz. Lt.: N. R. A. 846/23.

elégvén, a szerte repülő kő- vagy vasdarabok nagyobb kárt okozhattak az ellenség soraiban, mint egy-egy (rendszerint rosszul irányzott) golyó. A források ismernek töltött és töltetlen vagy üres, — „gefüllte und lähre" — továbbá fehér ólomból és fából csinált „kordács"-ot, azután „ágiuban való küvel tültet kosar"-akat, ami voltaképpen szintén kartács. Igy tehát a kartács hüvelye lehetett zacskó, kosár, fa, vagy fehér pléh tok, amely kővel, vassal meg lőn töltve. Igy pl. 1603-ban Zágrábban „ferrum consectum pro replendis tormentis No. 19" volt, 1663-ben Kőváron „kurtácsnak való kupák" két tonnával valának s ezenfelül „egy rakás kető kurtácsok vászon saczkókban." Ugyanekkor Székelyhidon 31 db. kartács mellett 120 db. kartácshoz való pléh; Szamosújváron pedig „kurtácsok 14 kupával" voltak. 1688-ban a huszti czejtházban „ágyuban való" vas és kő kartács 19 zacskóval volt. — Megkülönböztetnek a források hüvelyes és gerezdes, vagyis szőllőfürt alakú, németül: Hülsen és Trauben vagy Pixen kartácsot, amint pl. 1690-ben Szendrő várában volt 49 darab 3 fontos „Hülsen" és 51 db. 3 fontos „Trauben" kartács.[41]

A kartácsokat rendszerint kis kaliberű, könnyebb ágyúkból lövik és inkább tábori harcban használják, mint ahogy pl. 1658-ban Gaudi a tatárok elleni védelemre „két könnyű, mozsár forma ágyucskákat idején tengelyekre csináltatott vala, mellyeket két-két lovon mindenütt nyargalvást is utánna hordozhatnának, azok mellé egy-egy jó pattantyúst is állatván", e kis ágyúkat aztán leg „gyakrabban kártácsokkal, dirib-darab vas szakadékokkal megtöltvén", harc közben a csatázók háta megett és a sereg közt az ellenséghez lehetőleg közel vivén, a mieink nagy hirtelen kétfelé válván, elsütik és így sok kárt okoztak a tatároknak, sőt meg is szalasztották őket.[42]

1688-ban Belgrád ostromakor 204 db. 3—24 fontos kartácsot lőttek el. 1706-ban Pápa mellett Bottyán Jánost a labancok kartáccsal három helyen megsebesítették.[43]

A XVI. században nálunk már használtak *láncos golyók*at, kettenkugel is, mert 1602-ben Regécen találunk „egi tonnával lánczios tarask golyóbis"-t, nyilvánvaló tehát, hogy ezt a golyófajtát már előbb is ismerhették. 1639-ben Sempte várában volt „ágyuban való lánczos glóbis No. 2", 1644-ben Regécen 30 db. „lánczos golyóbis"-t találunk. 1669-ben az angol Brown Edward nálunk utaztában Győr és Komárom várakban látott többek közt igen sok láncos golyót.[44] A lán-

[41] Hadtört. Közlem. III. évf. 586. l.; Orsz. Lt. Lymbus II. soroz. 16/b csomó; Archeol. Közlem. 1878. évf. 84. l. Tört. Tár 1902. évf. 456. l.
[42] Szalárdi: VI. könyv, 5. rész.
[43] Történelmi Tár: 1895. évf. 56. l., Arch. Rák. IX. k. 284. l.
[44] Orsz. Levéltár: N. R. A. 363/25.; U. et C. 78/34.; 85/7; *Szamota:* Régi utazások, 321. l.

cos golyó voltaképen két, lánccal összekovácsolt ágyúgolyó, amelyeket két, párhuzamosan felállított ágyúból egyszerre lőttek ki. Voltak kalán forma, azután rúdvassal összekötött ilyen golyók is,[45] végül *tövises*, azaz kívül kiálló hegyes szögfélékkel borított golyók is.[46]

A kuruckorban említenek a források *mérgezett* golyókat is és 1704-ben volt Kállón valami golyókat „mérgesítő" eszköz.[47]

Ismerik a XVI—XVII. században nálunk már a *bombákat*, azaz a belül üres és lőporral töltött robbanó golyókat és ilyen „nagy eöregh mozsárhoz való üres golyóbisok"-at találunk pl.. 1622-ben Sempte várában, amiből azt is látjuk, hogy a bombákat mozsarakból vetik.[48] Ugy látszik bombák gyártására szolgáltak azok a golyóbis-fúró vasak, amelyekkel már a XVI. században találkozunk s amelyekkel a tömör golyó belsejét a lőportöltés befogadására kifúrták. Ilyen „golóbis kifúrni való fúró"-t találunk 1586-ban Bazinban, 1615-ben Galgócon volt egy „golióbis fúró vas", amelyet még az 1622. évi inventarium is emleget. 1683-ban a törökök Bécs alatt 1000 db. „bomba magná"-t hagytak. 1688-ban aug. 10-től szept. 6-ig Belgrád ostromakor ellőttek:

290	darab	200	fontos
1157	„	100	„
2216	„	60	„

Összesen: 3663 darab bombát.

1690-ben Szendrő várában mindössze két db. 50 fontos bomba volt.[49]

A bombákat mint robbanó és így gyujtó golyókat különösen várostromoknál használták, s ellenszere a vizes bőr volt, amellyel a várba belőtt bombát leterítették s ártalmatlanná tették. 1687-ben pl. Munkács ostromakor Zrinyi Ilona, — amint Cserei Mihály históriájában olvassuk — „sok ökör és bial bőröket mindenkor vízben ásztat vala" és ha bevágódott a várba egy bomba, az arra rendelt vigyázók vizes bőrrel megterítvén felyül, ez a bombát megoltja „és minden inpetussát elveszi vala." Ugyancsak Csereinél olvassuk, hogy 1708-ban Görgény vára ostromakor Kaltemplat labanc alezredes a várat bombákkal lövette és „mihelt a bombát a mozsárból kilőtték, azon szempillantásban mellette való ágyuk-

[47] *Czuberka:* I. m. 66. l.; Arch. Rák. I. k. 110. l.

[46] 1711. „A vasláncos avagy tövises golyók... kirakandók a bástyákra." Arch. Rák. III. k. 581. l.

[47] *Czuberka:* I. m. 66. l.; Arch. Rák. I. k. 110. l.

[48] Orsz. Levéltár: N. R. A. 502/17.

[49] Tört. Tár: 1893. évf. 542. l. — Orsz. Levéltár: N. R. A. 298/21; U. et C. 84/59.; Bpesti egyetemi kvtár: G. 74. sz. kézirat. Tört. Tár, 1895. évf. 56. l. — Orsz. Lt. Lymbus, II. soroz. 15/b csomó.

ból köveket lőtet vala az várban azért, mert a kuruc hajdúk mindenkor készen valának s mihelt a bomba leesett, vizes marha bőrével béborították úgy semmi kárt nem tehetett, de azután a kövek mellett nem mehetének közel a bombához."

A lecsapódó és mély gödröt fúró bombák hatása ellen földsáncokkal (Vauban), vastag falazatú s a tetején vastag földréteggel beborított kazamatákkal védekeztek (ld. pl. a bombamentes iszonyatos falú schaffhauseni Munoth erődöt.)[50] Ha a földréteg a kazamaták tetején nem volt elég vastag, még ganéjjal is szokás volt meghordatni. Azért írja 1710-ben II. Rákóczi Ferenc Prinyi Miklós egri várcommendánsnak, hogy: „a bomba ellen pedig mind éjjel, mind nappal bátorságosan alhatik az egri casamátában és kivált ha még némelyeket *felül ganéjjal megtöltet:* bizonyára öt száz fontos bombától sem tarthat." A bomba, úgy látszik, csak akkor volt veszedelmes, ha boltozatot tört át, vagy ha kiskaliberű volt, mert akkor sok darabra szakadván, az emberekben nagy kárt tehetett. Ezért írja a fejedelem ugyanekkor ugyanahhoz: „A cserepit és gödrit méretteti kegyelmed a bombáknak, — valljon azt félti-é, hogy az egri patkányokat és egereket megölik, oly mélyen menvén bé a földbe?" Mivel még eddig se boltot nem törtek se annyi embert nem öltek, a miért érdemes volna a legkisebb következményt is levonni, mert tapasztalt dolog, hogy „az nagy bomba annyi darabokra nem szakadhatván, mint a kicsiny — sok embert vesztegetni nem szokott."[51]

A golyókon kívül előfordul pl., hogy ágyúkat *csermak*kal is töltenek, amint az 1708-ban Görgény ostromakor történt, amidőn Rátonyi János, II. Rákóczi Ferenc kapitánya, „sok zsákkal csere makkot hozata, azt erősen megfőzeté, azután pokrócokra teregetvén, megszáraztatá, sok kárt is tett azzal a németekben, mert az ágyúkat, tarackokat azzal töltete s a németekre úgy sütögette el", — amint azt Cserei Mihály históriájában olvassuk.

Olvasunk a forrásokban tüzes golyókról, azután „laptá"-król (globi v. globuli igniti, Feuerkugel, pila) stb., amelyek azonban már inkább a tüzes szerszámokhoz tartoznak.

Ami a golyók *készítési módját* illeti, ezeket, ha kőből voltak, akkor épúgy kőből faragták, mint a középkorban, míg a fémgolyókat vagy öntötték vagy kovácsolták. A golyók kovácsolását ritkábban említik a források, s úgylátszik e korban inkább a golyóöntés divatozott. 1549-ben pl. Huszt várában volt 49 db. golyóformára vert, vagyis kovácsolt és kisebb falkonéták részére alkalmas vaslövedék. („Frusta

[50] Ennek az erődnek hat méter vastag falai vannak s 1564—1582 közt épült, e sorok írója is megtekintette.

[51] Archiv. Rákócz. II. k. 314, 315. ll.

ferrea in modum globorum *cusa* pro falconetis minoribus.") 1577-ben kovácsolt vas ágyúgolyókat használt Báthori István lengyel király is. — 1622-ben Galgóc inventáriuma külön kiemeli, hogy van a várban „másféle golyóbis, ki nem öntött, hanem csak vasból verték No. 61." — 1645-ben I. Rákóczi György írja feleségének, hogy ha valamely várból golyóbist kihoznak, „oda mindjárt mást veressetek." 1706-ban a fejedelem azt írja Károlyinak, hogy: „az vas golyóbisoknak öntése nem succedálhat, mert még az ágyugolyóbisokat is *formában kell veretni,* az mely késedelmes volna." Látjuk tehát, hogy a kovácsolt vasgolyókat elég gyakran emlegetik a források és Felsőmagyarország 1570. évi inventáriuma külön sorolja fel az „Eysen *geschmidte*" és „gegossene khugeln"-t.[52]

Az ágyúgolyók öntése *formák*ban történik. Golyóöntőforma (formae pro globorum fusione existentes) természetesen már az ágyú neméhez, kaliberéhez képest is sokféle volt, s ehhez képest megkülönböztetnek ágyúhoz, bombardához, tarackhoz, falkonhoz, falkonétához, seregbontóhoz „quatyrslangh"-hoz, „scharfanet"-hez, szakállasokhoz, „muskatélyos"-hoz stb. való golyóöntőformákat, amelyeket a latin források is formá-nak, modus, modulus vagy modelá-nak neveznek.[53] Azonban a források néha nem mondják meg, hogy milyen ágyú fajtának való golyóöntő formáról van szó, hanem csak általánosságban nagyobb és kisebb golyók formáiról beszélnek, mint a hogy pl. 1539-ben Garamszentbenedeken „formae globorum minorum et maiorum XV" vagy 1596-ban Zágrábban „forma aenea pro globis maioribus et minoribus 4" volt.[54]

A golyóöntőformák rendszerint kőből, vasból vagy rézből készültek (forma ex lapide, ex ferro, forma ferrea, aerea, cuprea, forma ex metallo). Így pl. 1615-ben és 1622-ben Galgócon „Tarazk golióbisnak való keőbeöl chinált forma" hat volt; 1672-ben a zólyomlipcsei várban 5 nagy golyóöntő forma közül „tres ex lapide, quarta ex metallo, quinta ex ferro" vala. 1538-ban Egerben, 1563-ban Diósgyőrön, 1596-ban Zágrábban csak réz golyóöntőformák voltak. Vasból készült golyóforma számtalan helyen volt.[55] Megtörtént az is, hogy

[52] Orsz. Levéltár: U. et C. 75/59; N. R. A. 298/21. — *Veres:* Fontes Rer. Hung. III. 42. — A két Rákóczi Gy. családi levelezése 339. l.; Arch. Rák. I. 510. — Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten: 1570. f. 11. p. 2.

[53] Modus globorum pro falkonis; Pro falkonetis moduli: Modelae ferreae pro fundendis globis maioribus... Orsz. Levéltár: 1557. Sáros, Lymbus III. sor. XVI. század. milit. 8. csomó; U. et C. 101/43.

[54] Esztergomi káptalan magánlevéltára: Lad. 85, capsa 1. eccl. fasc. 1. No. 36.; M. Nemz. Múzeum: fol. lat. 1386.

[55] Orsz. Levéltár: U. et C. 76/14; 77/11; 84/59; 119/17; N. R. A. 298/21; 1648/27; Lymbus II. sor. 15/b csomó; M. Nemz. Múzeum fol. lat. 1386.

a vasformát még külön fába, vagy a rézformát vasba foglalták, a mint hogy pl. 1555-ban Egerben volt három falkonéta golyóforma „in lignis composita", tehát fába foglalva, viszont 1586-ban Bazin várában öt „tarack glóbishoz" való rézformák voltak vasba foglalva.[56]

A formákon kívül a golyóöntéshez szükséges volt még az öntőkanál vagy serpenyő, amellyel a megolvasztott fémet a formába öntötték. Igy pl. 1665-ben Kővár inventáriumában volt: „Egi eöregh taraczk golyóbis vasforma *kalánostól*",[57] amiből következik, hogy a golyóöntőkészség kiegészítő része volt az öntőkanál, bár a források ezt legtöbbször külön, sőt néha csak ezt említik meg. Öntőkanál persze mindig kevesebb volt, mint forma, hiszen egy nagy kanál olvasztott fémmel több formát is ki lehetett önteni. 1615-ben Galgócon pl. 6 kőforma mellett „golióbis önteni való vas serpeneő" csak egy volt. 1622-ben ugyanitt 6 kőforma mellett „golyóbist önteni való serpeneő No. 1" és „gollyóbist önteni való vaskalán" ugyancsak egy volt. 1659-ben Septén 7 golyóforma mellett csak „két glóbisöntő vas kallán"-t találunk. 1650-ban, 1654-ben Hrussón, 1650-ben Bittsén csak egy-egy golyóöntő vaskanalat sorolnak fel a leltárak, formák nélkül.[58]

Megkülönböztettek a források dupla és szimpla golyóöntő fomákat, mint ahogy pl. 1670-ben Léka várában a nagyobb golyók öntéséhez volt egy vasból készült dupla, viszont a kisebbek öntéséhez ugyancsak vasból készült öt szimpla forma. Sajnos, forrásunk nem árulja el, hogy vajjon a nagyobb golyók formája kettős falú volt-e, vagy pedig egyszerre két golyó öntésére szolgált?[59]

A golyóöntő formákat és kanalakat vagy serpenyőket együtt golyóöntőkészségnek, „instrumentum pro fundendis globis" nevezték s rendszerint valami ládában tartották. Igy volt ez pl. 1607-ben Szentgyörgy várában, ahol volt egy cista, azaz láda, „quae continet instrumentum pro fundendis globis falconetarum", tehát a falkonéta golyók öntésére szolgáló készséget foglalta magában, s volt egy másik láda telve három szakállas golyóöntőfelszereléssel. Ilyen instrumentum rézből volt 1671-ben Vágbeszterce várában is, de hogy volt-e ennek külön tartálya, azt a forrás nem említi.[60]

Ami az öntőformák *számát* illeti, az nagyon különböző volt, mert míg pl. Egerben 1558-ban a „quatyrslangh" ágyú-

[56] Orsz. Levéltár: Lymbus II. soroz. 15/b csomó. — Tört. Tár: 1893. évf. 542. l.

[57] Budapesti egyetemi kvtár: Litt. orig. No. 410.

[58] Orsz. Levéltár: U. et C. 84/59; 85/7; N. R. A. 107/19, 20, 25; 171/27; 298/21.

[59] Magnorum globorum *dupplicata* ferrea forma No. 1. — Minorum globorum simplices formae ferreae No. 5. Orsz. Levéltár: U. et C. 68/43

[60] Orsz. Levéltár: U. et C. 69/53; 76/12.

hoz csak egy, addig a falkonétákhoz 9 golyóöntő rézforma volt. 1581-ben Gyulán 5 ágyú (bomba) golyóforma, 1555-ben Garamszentbenedeken csak egyetlen tarack golyóöntő forma van. 1558-ban Palotán négy különböző ágyútypushoz természetesen négyféle golyóöntőforma volt. Kisebb kaliberű ágyúkhoz rendszerint több golyóöntőformát találunk, mint ahogy pl. 1575-ben Bazinban 6 falkonéta forma, 1590-ben Szombathelyen egy falkonéta golyóöntőformával szemben 4 szakállas golyóforma, 1631-ben Felső-Vadászon szakállashoz és muskatélyosokhoz 6 golyóforma, 1555-ban Egerben 6 falkonéta és 20 szakállas golyóöntőforma, 1559-ben Garamszentbenedeken 15 darab kisebb és nagy golyóforma 15, 1622-ben Semptén „golyóbis önteni való forma" 55 volt.[61] II. Rákóczi Ferencnek golyók öntésére huták és öntőházak állottak rendelkezésére, ami azt jelenti, hogy az a rendszer, hogy a várakban a tüzérség patriarchális módon maga öntögessen egy-két golyóöntőformán golyókat, immár megszünt. Rákóczi egyébként megpróbált forma nélkül, fövénybe ágyúgolyókat önteni, 1706. május 15-én Károlyihoz intézett levelében ugyanis ezt írja: „Igen akarom, hogy succedált az vas golyóbisok csináltatása; méltán kételkedhetem benne, mert ezen öntőházakban még az ágyugolyóbisok öntése sem succedált forma nélkül; próbáltattam ugyan fövenybe is, egyszersmind százakat is öntetvén, de igen varapotyosak lévén, nagy kára lett volna az ágyuknak benne."[62] Rákóczinak ez a kísérlete tehát nem sikerült, mert a varapotyos, ripacsos golyók többet ártottak volna az ágyúk csöveinek, mint amennyit ezzel az öntési móddal megtakarított.

Gyula vára 1554. évi inventáriumában három olyan golyóöntő formát említ, melyek „in forpicibus" existálnak, ami nyilván azt jelenti, hogy a formák (félgömbök) ollószerű fogantyúkhoz voltak erősítve, amelyekkel a forma összecsukható volt. Ezek a fogantyúk valószínűleg az öntőformák könnyebb kezelhetésére szolgáltak.[63]

A golyók *ára* természetesen változó. Függött az az anyag (kő, vas, fém) árától, a készítés módjától (öntés, kovácsolás), a munkabérektől. 1552-ben pl. Nádasdi Tamás Bécsből hozatott 6 és 8 fontos ágyúgolyókat s a 8 fontos golyók *száza* épúgy 3 rénes frtba került, mint a 6 fontosaké. 1569-ben Csejte várában 4526 kisebb-nagyobb vasgolyó volt összesen két mázsa súlyban, amelyet összesen 6 frtra becsültek, úgy

[61] Orsz. Levéltár: U. et C. 76/1; 25/7. — N. R. A. 502/17; Lymbus II. sor. 15/b csomó, IV. sor. XVI. század. milit. 8. csomó. — Eszterg. kápt. magált. Lad. 85., capsa 1. eccl. fasc. 1. No. 32 és 36. — Tört. Tár: 1878. évf. 931. l. — Hofkammerarchiv, Hung. 14396. cs.

[62] Arch. Rák. I. 545.

[63] Orsz. Levéltár: U. et C. 76/1.

hogy itt tehát a golyók *mázsá*-ja került 3 frtba. 1577-ben Báthori István lengyel király kovácsolt vas ágyúgolyókat vásárolt. Veretett ekkor 850 db. 24 fontos vasgolyót, ami = 20.400 fonttal = 170 mázsával. Egy mázsa golyó ára 3 frt 3 dénár és 6 garas volt, a 850 golyó tehát 528 frt. 26 dénár és 3 garasba került. Ugyanekkor 850 darab 21 fontos vasgolyót is kovácsoltatott, ami = 17850 fonttal = 149 mázsával. Ez is mázsánként 3 frt. 3 dénár és 6 garassal számítva, 463 frt. 16 dénár és 12 garasba került.[64] E példákból is látjuk tehát, hogy akár 6, vagy 8, akár 21 vagy 24 fontos volt a készítendő ágyúgolyó, annak százankénti vagy mázsánkénti ára rendszerint egyforma volt. — Már a XVI. században, de pl. I. Rákóczi György idejében is (1632) a Szepességben s itt többek közt Korompán (Krompachon) gyártottak ágyúgolyókat és a fejedelem érdeklődésére Reöthy kapitány jelenti, hogy régebben 11 frtért csinálták a golyó mázsáját, de akkor a vas sokkal olcsóbb volt, mert „3 frton megvehették mázsáját, most pedig négynél is feljebb adják, jóllehet az egyik pattantyús, Mátyás mester, ki akkor ott volt, mikor csinálták, úgy emlékszik rá, hogy 10 frtért csinálta volna."[65]

A golyóknak volt valami *mérőszerszámuk* is, melyekről a források már a XVI. században megemlékeznek. 1555-ben pl. a felség leír a m. kir. udvari kamarához, melyben jelzi, hogy tudomása van arról, hogy náluk valami golyómérték (mensura globorum) van. Ugyanekkor Miksa főherceg egy másik leiratban a kassai nagyobb ágyúkhoz küld ilyen golyómértéket, s ilyenfélék voltak a XVII. században pl. Huszton is.[66] Ezek a golyómensurák valószínűleg azonosak lesznek azokkal a voltaképeni kaliber-mértékekkel, amelyekből néhány a Magyar Nemzeti Múzeum Delhaes-féle gyűjteményében ma is meg van, s amelyekről már volt szó.[67] Azonban nemcsak ilyenféle, hanem más golyómértékek is voltak, így többek közt körzőt (Proportional-Zirkel) is használtak a golyók nagyságának mérésére. 1548-ban Szeben városa pl. 10 dénárt adott: „Reobaldo bombardario *pro circulo* ad mensurandos globos",[68] tehát golyómérő körzőért. Ilyen Proportional-Zirkel képe látható pl. Furtenbach 1643-ban megjelent Büchsenmeysterei-Schul-jának 100. lapján.

[64] Hofkammerarchiv, Hung. 14355. cs. — *Veres:* Fontes Rerum Hungaricarum III. k. 42. l.

[65] Tört. Tár: 1899. évf. 430. l. — Orsz. Lt.: Expeditiones Camerales 2. csomó. Murány vár provisiója. Iglón is gyártottak golyókat. Ld.: Orsz. Lt. Ben. Resol. VI. k. 61. l. (1555.)

[66] Országos Levéltár: Ben. Resol. VI. k. 37, 61, 62. ll. — *Czuberka:* I. m. 63. l.

[67] *Dr. Gasparetz* Géza Elemér: Régi pattantyús szerszámok. — Közlemények a Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából 1916. I. évf. 38. skk. ll.

[68] Nagyszeben város ltára, számadások: 1548. év, 2. csomó.

Az ágyúgolyókat rendszerint olyan koporsóforma *ládák*ban tartották, mint amilyenek pl. Ortelius régi várostrom és csataképein láthatunk. Sáros vára 1557. évi inventáriuma említ is egy olyan „cistá"-t, „in qua servantur *pro quotidiana* necessitate globi."[69] Ilyen cistákban, ládákban, ládák fiókjaiban (pl. 1622-ben Galgócon: „Második ládában egy *fiókában* szakállos vas golyóbis No. 1077."), ládácskában, tonnákban, hordókban (cista, ladula, vasa, vascula, tunella) tartották a golyókat a várakban, de előfordul a golyótartó bőrkosár is, mint ahogy pl. 1670-ben Árva várában „in uno coreaceo corbe" tartottak vagy 300 db. szakállasokhoz való vasgolyót. Azonban a nagyobb kaliberű s főleg a nem rozsdásodó kőgolyókat egyszerűen a vár udvarán, a bástyákon, vagy más alkalmas helyen rakásokba rakva tartják, mint ahogy pl. 1580-ban Vágbesztercén volt „keő goliobys egy rakasson". 1665-ben Szamosújvárom pedig részint ládákba, részint rakásokba halmozva állottak a golyók, míg 1639-ben Sempte várában az ágyú-, tarack-, seregbontó-, nagy és apró golyók 27 rakásba voltak rendezve.[70]

Ami a várainkban, arzenáljainkban stb. lévő golyók *számát* illeti, ez a vár nagysága, fekvése, fontossága, az ágyúkategóriák stb. szerint, nagyon különböző volt. Vannak váraink, amelyekben alig van ágyú és hozzá golyók, viszont vannak, amelyekben ezrekre menő golyótömeg van felhalmozva. Kisebb kaliberű ágyúknak rendszerint több, nagyobb kaliberűeknek kevesebb golyójuk van. Míg pl. 1562-ben Végles várában egy kis falkonétához csak két golyó volt, addig 1557-ben Léván 11.000 kis falkon golyót találunk felhalmozva. 1590-ben a vasvármegyei nem túl jelentékeny Keszővárában mindössze négy ágyúgolyó volt. 1560-ban Szebenben 57 nagy kartaun golyó mellett 37.900 szakállas golyót találunk.[71]

A XVI—XVII. század harcaiban a viaskodó felek rendszerint sok ágyúgolyót használtak el. Így pl. míg 1558-ban Csábrág ostromakor állítólag csak 60 nagy vasgolyót lőttek, illetve szedtek össze a várban, addig 1594-ben május 5-től június 6-ig Esztergom vívásánál ellőttek:

692	darab	66	fontos	ágyúgolyót
579	„	50	„	„
2264	„	40	„	„

[69] Orsz. Levéltár: Lymbus III. sor., XVI. sz.; milit. 8. csomó.

[70] Orsz. Levéltár: U. et C. 85/7; 101/62; N. R. A. 298/21; 315/58. — Lymbus II. soroz. 17/a csomó. Magy. Nemz. Múzeum: fol. lat. 1347; 1386. — Bpesti egyetemi kvtár: Litt. orig. No. 409. — Történelmi Tár: 1878. évf. 931. l.

[71] Orsz. Levéltár: Lymbus II. soroz. 15/b; U. et C. 76/10. — Szeben város levéltára: 1560. No. 882. — Hofkammerarchiv, Hung. 14396. csomó: Győri Tört. és Régészeti Füzetek: I. k. 79. l.

260 darab 36 fontos ágyúgolyót
1107 „ 34 „ „
2344 „ 24 „ „
700 „ 22 „ „
817 „ 15 „ „
252 „ 10 „ „
1530 „ 6 „ „
525 „ 2 „ „
400 „ „Scharfatinkhugel"-t és
170 „ „Feuerkhugel"-t. — Tehát:

Összesen: 11.360 darab, illetve a tüzesgolyók leszámításával 11.390 darab golyót. Ezenkívül még elhasználtak 63.000 darab „Moschgeten und Handtrohr kugel"-t.[72] Eszerint tehát az ágyúgolyók közül legjobban a 24, azután a 40, 6 és 34 fontos ágyúgolyók fogytak, másrészt meg e kimutatás alapján is elképzelhető, hogy a kaliber sokféleség mellett az akkori tüzérség mennyire nehézkes lehetett. — 1644-ben Kassa ostromakor 15 nap alatt 1239 ágyú- és tarack-, továbbá 2165 szakállas golyó fogyott.[73] Ha már most figyelembe vesszük, hogy 1360—70. körül egy-egy 3—½ fontos tarackkal naponta 30—50 lövést lehetett tenni, amely szükség esetén legfeljebb napi 80—90 lövésre volt fokozható, vagy amidőn 1360. körül Murány várában a Serpens nevű ágyú golyóit számba vették, kiderült, hogy csak 104 golyója van, ami a feljegyzések szerint szükség esetén két napra lett volna elegendő („bombarda serpens vocata non plures habet globos quam 104, in necessitate ultra duos dies non durarent"), akkor valószínű, hogy Kassa ostrománál 4—5 ágyúnál nem több, míg Esztergom vívásánál, mint a kaliberek különbözősége is mutatja, összesen 12 ágyú dolgozhatott.[74]

Mindezek a tények azt bizonyítják, hogy a kis számokkal operáló középkor szűkös viszonyaihoz képest az új korban a tüzérségi anyag mennyisége dolgában is bizonyos lassú bár, de állandó lendület tapasztalható, amely lendülés tulajdonképpen még ma sem érkezett nyugvópontra.

A golyók beszerzésére vonatkozólag nagyjában körülbelül ugyanaz áll, mint amit a lőpornál mondottunk, hogy t. i. a golyókat vagy azok anyagát, pl. az ólmot, rezet, vasat, elsősorban a városoktól szerzik be, később pedig a magyar király főleg a bécsi arzenálból, az erdélyi fejedelmek, különösen a Rákócziak, saját öntőházaikból és arzenáljaikból látják el golyókkal is a várakat vagy az operáló seregeket.

---

[72] Orsz. Levéltár: Lymbus III. soroz. XVI. század, milit. 8. csomó. — Kriegsarchiv, Bécs. Feldacten 1594. 5. p. 1½.
[73] A két Rákóczi György családi levelezése 194. l.
[74] Orsz. Levéltár: U. et C. 99/16; Lymbus II. soroz. 17/a csomó.

III. Az ágyúöntés.

A szertüzérkedés legfontosabb feladata ebben a korszakban is az ágyú öntése volt, melynek technikája a XVI. században is körülbelül olyan, mint amilyen az a XV. században volt. Korunkban a megöntendő ágyúnak a megrendelő legalább is a hosszát és kaliberét adta meg, amint hogy pl. 1530-ban Esztery György Terebesről ura nevében Kassán ágyút rendelvén, a megrendelő levélhez csatolja az ágyú hosszát jelentő fonalat és egy vas golyót, amelyhez az ágyú kaliberének kell igazodni. E mérték szerint készítse el Simon mester, a kassai szertüzér az ágyú formát és öntse azt meg.[75]

Később már a megöntendő ágyút papiroson, rajzban előbb megtervezik, mint ahogy pl. 1534-ben Serédy Gáspár a neki megküldött „characteres formae pixidum" közül választ ki egyet és küldeti Lőcsére megöntés végett.[76] Ilyen a későbbi korból származó ágyútervrajzokat találunk pl. a bécsi Heeresmuseum 297. számú tárlójában, ahol 1690-ből Kollmann Dánielnek van egy „Falkaun oder Achtelkartaun" terve s ugyanitt Károly főhercegnek, a későbbi III. Károly magyar királynak 1709-ből egy ágyútervrajza, amelyek után ágyúk öntettek. Ilyen ágyúminták voltak a kassai múzeumban is. Megtörtént az is, hogy ügyes ágyúöntőmester nem szorult tervrajzra, hanem elég volt neki, ha mintákat látott s ezek után dolgozhatott. Igy pl. 1545-ben Dóczi Miklós levélben kéri a selmecbányai bírót, hogy engedje meg a zsarnócai kovácsmesternek, hogy a város ágyúit megtekinthesse s azoknak mintájára a zsarnócai vár számára új ágyúkat öntsön.[77]

Ha a megöntendő ágyú tervrajza készen volt, hozzáfogtak a terv kiviteléhez. Mindenekelőtt finom agyagból kigyúrták a csőformát, ezt azután terpentinnel leöntötték s faggyúval kikenték. Az ötvösök a díszítéseket, feliratokat megmívelvén, a kész formát hosszú, lapos vas vagy farudakkal kö-

[75] 1530 január 25. „Misi in filo mensuram longitudinis bombarde ad quam dominus gratiosissimus unam bombardam fieri wlt, item misi globum ferreum unum similiter pro eadem bombarda facientem. Rogo d. v. e. ut eadem cum magistro Simone loquatur, causa domini gratiosissimi, uti velit statim pro huiusmodi bombarda facienda formam predisponere, hoc est iuxta mensuram fili et globi, et ego propediem erga do. vestras veniens incipiam sibi solvere iuxta conventionem." Kassa város nyilvános ltára: 1498/96. szám.

[76] 1534. november 21. Ida vára. — Serédy levele Melczer András kassai jegyző nejéhez: „Characteres formae pixidum per dominum Gasparem Milner domino marito vestro missos accepimus, ex eisque, qui nobis placuere consignavimus et unacum presentibus remisimus" azzal, hogy azokat azonnal küldje Lőcsére. — Kassa város nyilv. ltára, irreg. I. B. csomó.

[77] Századok: 1872. évf. 291. l. — *Czuberka:* I. m. 78. l.

rülvették s e rudakat vaskarikákkal, abroncsokkal a formához erősítették, úgy, hogy az agyagforma szilárd vas vagy faváz közé volt foglalva. Az így elkészített formát szájával felfelé, lehetőleg közel az olvasztó kemencéhez földbe ásták s ha az agyag megszáradt, a közben a kemencében megolvasztott fémet (vasat, rezet, bronzot) a csőnyílásba engedték. Kihűlés után az öntvényt formástól kiásták a földből, a vázat s formát levették róla, kifúrták az ágyúcsövet és a porkamrát s a csőre kívül esetleg rávésték a feliratokat, képeket, címereket, jelvényeket stb., szóval mindazt, ami a forma készítésekor magába a formába esetleg bele mívelve nem lett, amint az pl. a Hadtörténelmi Közlemények 1913. évi folyamának 118. lapján lévő képen látható. Ha a cső így elkészült, esetleg megmérték, lemázsálták s azután alkalmas helyen megtartották a próbalövéseket.[78] Ha a három próbalövés sikerült, a megrendelő átvette az ágyút, ha a cső megrepedt, az az öntő kára volt, mert az egész öntési procedurát saját költségén újra le kellett folytatni.

Ami az öntés *anyagát* illeti, ez vas, réz és bronz, azaz réz (még pedig tiszta réz) és ón, ólom, fejér ólom volt, amelyet vagy egyenesen a bányából szereztek be, vagy pedig szükség esetén harangokat, hibás vagy repedt ágyúkat is felhasználtak erre a célra, egyszerűen újraöntvén őket. Az I. Ferdinánd és Zápolyai János közt folyó harcok idején Laszky és Bebek a felvidéki falvakból 160 harangnál többet szedtek össze és ezekből ágyúkat öntöttek. 1533-ban Eperjes város vezetősége gondolkozik a környékbeli harangok összeszedéséről és ágyúkká való átöntetéséről. 1551-ben a szigetváriak öntettek egy 19 mázsás ágyút harangokból. 1552-ben Lippán öntenek át a császáriak repedt ágyúkat és ugyanezen esztendőben Lőcse városa volt kénytelen a várost ért tűzvészben tönkrement ágyúkat, hogy úgy mondjuk: államsegéllyel újra megöntetni. 1577-ben Báthori István lengyel király is a tiszta réz mellett felhasználja a törött ágyúk anyagát is, s mindezeket Vilnába küldi átöntés végett. A XVII. században a romlott ágyúcsövek átöntése már szinte általános, így 1648-ban Draskovics nádor a repedt és hibás ágyúk átöntésére s kijavítására a komáromi öntődét jelöli ki. 1693-ban Kővárból, Fogarasból, Görgényből, Kolosvárról, Déváról és Szamosújvárról az újraöntést kívánó lövőszerszámokat Szebenbe szállítják átöntés végett. A Rákócziak új ágyúk öntésénél mindig felhasználják a törött, romlott régi ágyúk fémanyagát is.[79]

---

[78] Arch. Értestíő: 1880. évf. 137. l.

[79] Hain Gáspár lőcsei krónikája 54. l. — Eperjes város ltára: 1533. jan. 30. — Zrinyi levelek II. k. 288. l. — Történelmi Tár: 1891. évf. 643. l. — Orsz. Levéltár: Ben. Resol. IV. k. 80. l.; Lőcse város ltára XI. oszt. I. csomó, 18. szám. — *Veres:* Fontes Rer. Hung. III. k. 56. l. Győri törté-

Rendszerint nem harangokban vagy törött ágyúkban, hanem fémben adják vagy kérik a megrendelők az ágyúöntéshez szükséges anyagot. Így pl. 1541-ben Bidi Mihály munkácsi várnagy és beregi főispán Eperjes városától kér „cuprum ad facienda ingenia saltem centenarios XII atque plumbum centenarium 1", tehát 12 mázsa rézhez egy mázsa ólmot.[80] A fémeknek ez az egy a tizhez való aránya, vagyis hogy az ólom a réz tiz százaléka, ekkor körülbelül általános, s egy 1554-ben kiadott memoriale pl. pontosan meg is mondja, hogy az egri vár felszerelésére szükséges ágyúkhoz mennyi réz és mennyi ón (stannum) kell, „nam ad singulas decem centenariae cupri oportet unam centenariam stanni" hozzáadni.[81] 1538-ban Lőcse városa kér a felségtől ágyúöntéshez 30 mázsa rezet, 1566-ban a felség Dobó Istvánnak ad 30 mázsa rezet, hogy ebből saját költségén ágyúkat öntessen, de a felség a kamara útján megkérdezteti Dobótól, hogy „qualia tormenta bellica... fundi velit", azaz miféle ágyúkat óhajt öntetni?[82] I. Rákóczi György ágyúinak öntéséhez fehér ólmot használt, ugyanis 1634-ben írja fiának, hogy „akarnánk igen, hogy az fehér ólommal ide (t. i. Gyulafehérvárra) érkezhetnének péntekre, mivel egy 7 singes és 15 fontos szép lövőszerszámot akarnánk Isten áldásából szombaton öntetni."[83] Az ágyúöntéshez használt réznek úgy látszik, lehetőleg tisztának és nem „egyvelesnek" kellett lenni, bár ha nem volt más, ilyent is használtak. 1662-ben egy ágyúrendeléssel kapcsolatban írja Wesselényi Ferenc Wéber János eperjesi bírónak, hogy az ágyúöntőtől tudakozza meg, hogy az öntéshez „ha mind tiszta réz kívántatik-e avagy *egyveles*, egyébaránt vagyon Besztercebányán vagy másfélszáz mázsa rezünk", tehát a réz előteremtése neki gondot nem okoz.[84]

Megtörtént gyakran az is, hogy a törött, repedt vagy romlott ágyúcsöveket elajándékozták harangöntésre, mint ahogy pl. 1699-ben Budán a jezsuitáknak adnak át a felség parancsára „drey ruinirte metallene Veldtstückhel"-t harangöntési célokra.[85]

Az ágyúöntéshez való fémet a megolvasztás előtt apró darabokra tördelték, hogy gyorsabban megolvadjon, amely

---

nelmi és rég. füztek II. évf. 96. l. — Szeben város lt. 1696. No. 2020. — Hadtörténelmi Közlemények 1891. évf. 116. s kk. ll. — Századok. 1872. évf. 590. l.

[80] Eperjes város ltára: 1541. jún. 5.

[81] Orsz. Levéltár: Kincst. oszt.: Miscellanea No. 7., Militaria 1. csomó.

[82] Hain: I. m. 105. l. — Orsz. Levéltár: Exp. Cameral. 1566. nov. 19.

[83] A két Rákóczi György családi levelezése 115. l. — Hadtörténelmi Közlemények 1891. évf. 118. l.

[84] Eperjes város levéltára: 1662. nov. 13.

[85] Orsz. Levéltár: Jesuit. Coll. Budens. fasc. 7. No. 5.

munkát most is napszámosok, segédmunkások, Szebenben pl. 1530-ban cigányok végezték.[86]

Mint a középkorban, úgy az újkorban is, sőt ekkor még inkább sokféle *szerszám* és eszköz kellett az ágyúöntéshez, azonban ezeket a források e korszakban is elég ritkán emlegetik. Nyilvánvaló, hogy az ágyúöntéshez döröcskölők, kalapácsok, vasrúdak, fogók, kampók, fúrók, forma vasvázak, pántok, abroncsok, vésők, reszelők, azután mindenféle csiszoló és mívelő szerszámok, emelőgépek, csigák, láncok, kötelek, csőtartó gerendák, ásók, lapátok, azután viasz, terpentin, faggyú, kovácsszén, mindenféle a kemencéhez vagy kohóhoz szükséges szerszámok, fújtatók, kavaróvasak, öntőkanalak stb. stb. kellettek. E sokféle szerszám közül a források leginkább a csőfúrókat emlegetik. Igy pl. Eperjes városa 1533-ban ágyúcsőfúrót, továbbá a csőformához vázként szolgáló farúdakat szerez be. 1530-ban Szeben városa is vesz „ad formam unam bombardarum", nyilván csőváz céljaira, fákat. 1540-ben Lőcse városa küld Eperjes városának egy ágyúcső fúró rúdat, mellyel falkonjaikat kifúrták. („Auff Ewer Namhaftigen Weisheit fruntlich Anlangen schick wyr eine stangen, domit man unszere Falkon auszbart hott.") Viszont 1557-ben Kassától kér kölcsön Eperjes városa csőfúró vasat. 1549-ben a huszti várban egy hordóra való és csak úgy általánosságban említett ágyúöntő szerszám mellett, a szakállas csőfúrót emeli ki az inventárium. 1642-ben a sárospataki ágyúöntőházban volt egy tiz fontos ágyú, „az kibe az vas rud" azaz fúró belé tört. 1567-ben a fogarasi várban „ágyó forma mellé waló eöregh hosso lapyss vasrudak 15. — Ezekett az formákhoz foglalny való vas karykak 44" darabok valának. 1670-ben az ecsedi várban „ágyú öntéshez való hosszú rud vas" 7, „ágyu fúróhoz rud vas" pedig egy darab volt.[87]

Az ágyúkat öntő szertüzér mester mellett természetesen *segédszemélyzet,* napszámosok, tüzelő-, fujtató-, érctörőlegények, azután mű- és technikai személyzet, nevezetesen ötvösök, mívelő mesterek, esztergályosok, kovácsok, lakatosok, bodnárok, ácsok, fazekasok stb. is dolgoztak. Igy pl. tudjuk már, hogy Szebenben a megolvasztandó rezet cigányok törték össze s ugyanekkor Pál és Tamás ácsok készítenek fából az ágyúöntőformához valami tokot vagy favázat.

[86] Ittem egipciis cuprum bombardarum discutere juvantibus expensae ffl. o. den. 28. — Nagyszeben város levéltára: Stadthannen Rechnungen 1. csomó, 1530—31. évi számadás 139. lap.

[87] Nagyszeben város előbb említett számadáskönyve 139. l. Hadtörténelmi Közlemények 1914. évf. 678—9. ll. — Eperjes város ltára: 1540. VI. 24. — Történelmi Tár: 1879. évf. 167. l. — Orsz. Levéltár: U. et C. 75/39—40; N. R. A. 846/23. — Gyulafehérvári lymbus I. cs. 7. sz. — Archiaeologiai Értesítő: 1903. évf. 218. l.

Ugyanitt 1543-ban Márton lakatos fúr ki hat darab ágyócsövet. 1555-ben Murányon az ágyúöntőházban dolgozik Kristóf mívelőmester, aki az ágyúcsövekre a feliratokat vési.[88] 1582-ben Besztercebányán egy előttünk ismeretlen mester míveli Ujbánya városa által megrendelt ágyúkra ez utóbbi város címerét.[89] 1530-ban Szebenben Zsigmond szertüzérnek 12 napszámos segített az ágyúformát a földből kiásni és ugyanitt Lőrinc fazekas készít egy-egy kemencét Jakab és Boldizsár szertüzérek részére. 1645-ben a nagystilü gyulafehérvári ágyúöntőházban 248 kovács, 47 lakatos, 80 bodnár, 84 ács, 16 ötvös dolgozott, a segédmunkát pedig, az ásást, fúrást, próbát, mázolást 1296 idevezényelt darabant végezte.[90] Tehát e korszakban már az ágyúöntőmesterek mellett rengeteg segédszemélyzet dolgozott.

Tudjuk már az eddigiekből, hogy a megöntött, kész ágyúcsöveket szokás volt lemázsálni, s erre különösen akkor volt szükség, ha az ágyúöntő mestert a feldolgozott érc súlya szerint, azaz mázsánként honorálták. Igy pl. 1543-ban Perényi Ferenc levelet ír az eperjesi bírónak, melyben írja, hogy azoknak az ágyúcsöveknek megmázsálására, amelyeket Daru Balázs öntött, elküldte a maga emberét, hogy mázsálja le „quot centenas singula (t. i. ingenia) contineant", s kéri, hogy az ágyúcsövek megméréséhez a város is küldjön ki a maga részéről egy ellenőrző közeget.[91] 1543-ban Szeben városa is megmázsáltatja azt az új ágyút, amelyet János szertüzérmester öntött. s 1571-ben két újonnan öntött „Stüklein"-t ugyancsak lemázsáltat a város.[92]

Azonban a mérésnél sokkalta fontosabb volt az ágyúcső kipróbálása, az obligát három próbalövés megtétele. Ennek sikerétől függött minden, s ha az új cső a három próbalövést nem állotta ki, hanem megrepedt, az ágyúöntőmester saját költségére volt kénytelen a csövet újra önteni, sőt esetleg még állását is elveszíthette. Viszont a próbalövések sikere esetén nemcsak munkája honoráriumát kapta meg, hanem esetleg még jó borravalóban is részesülhetett. Igy pl. 1530-ban a szebeni szertüzérek a nagy ágyúcsövekkel végzett jó sikerű próbalövésekért 12 dénár borravalót kaptak. 1543-ban Peré-

[88] „Magistro Christophero pro scriptura super bombardam facta et excisa numerati sunt fl. V." — Magy. Nemz. Múzeum kézirattára: fol. lat. 2128./III.

[89] *Demkó:* A felsőmagyarországi városok életéből, 83. l.

[90] Nagyszeben város idézett számad. könyve: 141—142. ll. — *Szendrei:* A sárospataki és gyulafehérvári ágyúöntő házak. Hadtört. Közlem. 1891. évf. 122—123. ll.

[91] Eperjes város lt.: 1543. jan. 20.

[92] „Ittem pro vectura novae bombardae quam magister Joannes fudit, ad libram librando ac inde ad Ladislaum Fabrum ffl. o. den. 10." Szeben város 1543—4. s 1571. évi számadáskönyve.

nyi Ferenc is arra kéri az eperjesi bírót, hogy a Daru Balázs által megöntött négy ágyú kipróbálásához emberével együtt küldjön ki valakit „coram quibus bombardarius probat ea bona fore, tria eiaculatione seu emissione globorum singula, sicuti mos est ubicunque locorum...“ — Tehát a hármas próbalövés mindenütt szokásban volt. 1543-ban Szebenben a két új ágyút szintén elviszik „ad locum probationis.“ Itt tehát a próbalövések tartására külön lövőtérféle lehetett.[93]

Dr. Iványi Béla.

[93] Nagyszeben város idézett 1530—31. évi számadáskve 126. l. — Eperjes város ltára: 1543. I. 20. — Nagyszeben város 1543. évi számadáskönyve.

Melyik hát a legkülönb katona?

Neves osztrák katonai író — Teuber Oszkár — egyik könyvében[1] olvastam ezt a kijelentést: „Oesterreichs Kürassiere — die ersten Reiter der Welt." Kétszer is elolvastam. Háromszor is. Nem akartam ugyanis elhinni, hogy a szerző, aki a régi hadsereg régi csatáiról ír, ilyen nagy határozottsággal állapítsa meg, hogy az osztrák vértesek voltak a világ legkülönb lovaskatonái. Tudniillik abban a régi hadseregben nemcsak ausztriai legényekből állottak a csapatok, hanem jó néhány magyar ezredünk is közéjük tartozott; már pedig a leghivatottabb idegen vezérek, például Nagy Frigyes vagy Napoleon is, újra meg újra megmondották, hogy például a magyar lovasság felülmúlhatlan. Ezek a magyar lovasok azonban nem voltak vértesek, tehát a szóbanforgó vélemény, vagyis „a világ első lovas katonái" dicsérő név, eszerint nem ő reájuk vonatkozik. Tudtam, mert sokszor és sokhelyütt olvastam, hogy a magyar katonák vitézsége számtalan levelet fűzött a régi hadsereg babérkoszorújába; sőt a régmultnak egyes nagy diadalairól is tudtam, hogy azok, a mi véreinknek, a magyar harcosoknak köszönhetők. Azt kellett tehát gondolnom, hogy az említett író mellőzte a harctéren tanusított egyéni vitézség bizonyítékait, vagyis a kitüntetéseket, amelyeknek számából a régi időkben kétségtelenül meg lehetett állapítani, hogy mely katonák verekedtek jobban.

Régente ugyanis nagyon szűkmarkúan osztogatták a vitézségi érmet és nagy dolgot kellett véghezvinnie annak, aki akár csak az ezüstöt is megkapta. Az aranyérem elnyeréséhez pedig valóságos Kinizsi Pálnak kellett lennie. Elég itt csak azt megemlíteni, hogy a régi 2. gyalogezred, amely abban az időben Felsőmagyarországról, Pozsony vidékéről, kapta a legénységét, az 1809. évi francia háborúban, noha még a hivatalos történetírás is kiemeli, hogy hat csatában kitüntette magát, egyetlen egy vitézségi érmet sem kapott. A vitézi tettek jutalmazásául akkor inkább pénzt, azaz néhány tallért vagy aranyat adtak az illető katonának.

Legcélszerűbbnek és legigazságosabbnak véltem tehát, ha a régi háborúkban vitézségért kiosztott kitüntetésekkel teszek összehasonlítást.

Először is a lovasságot vizsgáljuk, hogy vajjon csakugyan Ausztria vitézei vitték-e el az elsőség pálmáját?

---

[1] „Ehrentage Österreichs."

A magyar lovas, a huszár, absolut magyar volt mindig. Hiszen a védtörvény is elrendelte, hogy huszárnak csak magyar anyanyelvű legényt lehet besorozni. A régi hadseregben nem is alakítottak másféle lovas csapatot magyarokból, csakis huszárokat. Azután meg a régi háborúkban éppen a lovasságnak nyilt legtöbb alkalma egy kis vitézség bemutatására. Nem akarok a vértesek, sőt az egész osztrák lovasság érdemeiből semmit levonni, mert derék, vitéz katonák voltak azok is. De azt, hogy a speciális régi magyar katonákat, a huszárokat, bárki is kevesebbre értékelje, mint a vérteseket, mint nemzetemért, fajtámért rajongó magyar nem engedhetem. Nem elfogultság ez részemről, hiszen magam mindig baka voltam és a jó Isten segedelmével az is maradok.

Az igazság minél nagyobb kidomborítása végett azonban ne csak a szóbanforgó vérteseket állítsuk szembe huszárainkkal, hanem az egész ausztriai lovasságot, mindent, ami csak a vitézség megjutalmazására szolgáló legelső kitüntetés, vagyis a Mária Terézia-rend 1757. évi megalapításától fogva szerepelt, azaz a karabélyosokat, vérteseket, dragonyosokat, chevauxlegerseket, dsidásokat és lovas vadászokat, mind, mind, ha időközben fel is oszlattak közülök néhány ezredet. Sőt nagylelkűen számítsuk még hozzájuk a nem magyar nemzetiségű horvát- és erdélyi oláh határőr-lovas csapatokat is, noha ezek a Magyar Szent Korona országaiból származtak. Hadd szaporítsák ők is az ellentábort, hiszen nem a mi fajtánkból valók. Még így is felvesszük a versenyt.

Valamely csapat kiválóságára nemcsak a legénységi vitézségi érmekből lehet következtetni, hanem a csapattiszteknek adományozott Mária Terézia-rendjelekből is. Ennek a kitüntetésnek kivívásánál tudniillik nemcsak az illető tiszt egyéni bátorsága volt fontos, hanem nagy szerepet játszott az is, hogy mennyire derék bajnokokból állott az a csapat, amellyel a hőstettet végbevitte. E szerint a Mária Terézia-rend fényéből a csapat legénységére is bőven árad. Összehasonlításképen tehát ezt is számításba kell venni.

A Mária Terézia-rendjelekkel való összehasonlításnál osztrák részen 55 lovas csapattest szerepel. Ezek közül 26 a világháború végéig fennállott, 22 pedig időközben megszűnt. Az utóbbiak közé számítandó a volt 15. és 16. huszárezred is, amelyek csak 1873-ban lettek huszárokká, vagyis magyarokká. Az időközben megszűntek között szerepel 6 horvát és 1 oláh határőr lovas ezred is. Magyar részen ellenben csak 18 huszárezredet lehet számítanunk, amelyekből 14 a világháború végéig fennállott, 4 pedig még a XVIII. század közepén feloszlott.

Az 1848 49. évi rendjeleket el kell hagynunk, mert az egyoldalú adományozás volt, s csakis az osztrákoknak jutott. Huszáraink akkor, majdnem teljes számban, az osztrákok ellen harcoltak, s a magyar lobogó alatt valószínűleg ők is vittek véghez olyan tetteket, amiért Mária Terézia-rend lett volna a jutalom, ha a császári seregben küzdenek.

A szóbanforgó több mint száz esztendő valamennyi hábo-

rúját összevéve, az ausztriai *lovasság* 99, a magyar pedig 78 Mária Terézia-rendjellel dicsekedhetik, ami annyit jelent, hogy egy-egy osztrák lovasezredre átlagban 1·8, egy-egy magyarra pedig 4·33 rendjel jut. Vagyis egy-egy magyar lovasezrednek átlag két és félszer annyi Mária Terézia-rendjele volt, mint egy-egy osztráknak.

De ha az 1848/49. évi rendjeleket is beszámítanók, még akkor sem változnék sokat az arány, mert az átlag az ausztriai csapatoknál még így is csak 1·92-re emelkedik.

A magyar nemesi insurrectio és az osztrák önkéntes alakulások csapattesteit ki kell hagynunk, mert ezek nem tartoztak a haderő reguláris csapatai közé. Meg kell azonban említeni, hogy a magyar nemesfelkelés pozsonymegyei huszárezredében gróf Esterházy János ezredes és Olgyay Boldizsár százados, a békésmegyei insurgens lovasságnál Szily Antal őrnagy, 1809-ben szintén elnyerte a Mária Terézia-rendet. Az osztrák önkéntesek közül két vitéz férfiút a francia háborúk alatt szintén méltónak találtak erre a nagy kitüntetésre.

A legénység között kiosztott vitézségi érmek összehasonlításánál már csakis azok a lovas csapattestek jöhetnek számításba, amelyek a vitézségi érem 1789. évi alapítása óta fennállottak. Ilyen volt 47 osztrák és horvát, továbbá 14 magyar lovasezred.

Az osztrákok 324 arany és 3153 ezüst, összesen 3477; a magyarok pedig 392 arany, 2217 ezüst, vagyis összesen 2609 vitézségi érmet kaptak. Egy-egy ezredre tehát átlagban az osztrákoknál 6·8 arany és 67 ezüst, együttvéve 73·8 érem jut. A magyaroknál az átlag ezredenkint 28 arany, 158·4 ezüst, összesen 186·4 vitézségi érem.

Az 1848 49. évi vitézségi érmeket, a már említett okoknál fogva, itt is hagyjuk el, az osztrákoknál is, de a magyaroknál is, akik közül 2 huszárezred abban az időben Olaszországban harcolt; azonkívül más ezredek több osztaga 1848 tavaszán az ausztriai forradalmak leverésében vett részt; az egyik erdélyi huszárosztály pedig — a magyarok ellen küzdött. Ha tehát ezeket az érmeket mindkét részen leszámítjuk, akkor az osztrák lovasságnál csak 251 arany és 2481 ezüst, vagyis összesen 2732 érem lehet az összehasonlítás tárgya, a magyar lovasok 385 arany és 2110 ezüst, összesen tehát 2495 vitézségi érmével szemben. Ezredenkint tehát így fest az átlag: az osztrákoknál 5·3 arany és 52·8 ezüst, összesen 58·1 érem; a magyaroknál ellenben 27·2 arany és 150·7 ezüst, együttvéve 178 érem. Ez pedig annyit tesz, hogy a magyar lovasok az osztrákoknál háromszorta több olyan vitézi tettet hajtottak végre, amiért kitüntetésre érdemesítették őket.

Nem is kellene tovább mennünk az összehasonlítással, hiszen elég világosan látható, hogy a magyar lovasok mégis csak különbek lehettek, mint ausztriai fegyvertársaik. De ha ezt már megállapítottuk a lovasokról, akkor vizsgáljuk meg a gyalogság hasonló adatait is. Mert a vér nem tagadja meg magát; akár baka, akár huszár az illető, mégis csk egyformán magyar. Sőt a régi háborúkban a bakának sokkal kevesebb alkalma kínálkoz-

ván a hősi virtus kimutatására, mint a huszárnak: többet jelentett abban az időben, ha valamely baka nyerte el a medáliát.

Az egykori ausztriai és a magyar gyalog csapatok szembeállításánál ugyanolyan feltételek szerint járjunk el, mint azt a lovasoknál tettük és csak az igazán magyar csapatokra szorítkozzunk. A Horvát-Szlavonországból származó összes csapatokat, valamint — a régi idők 2 székely határőr-gyalogezredének kivételével — az összes határőr alakulatokat számítsuk hozzá az ausztriai csapatokhoz.

Így még jobban kidomborodik a mi magyar dicsőségünk.

A mult évszázad valamennyi háborúját azonban nem vizsgálhatjuk, mert a magyar gyalogcsapatok számát csak 1849 után kezdték emelni, még pedig jórészben egyes ausztriai ezredeknek magyar ezredekké való átalakításával. Az 1860-ban nagyobb számmal felállított magyar ezredeknek pedig már nem sok háborúban nyílt alkalmuk vitézkedni. Tehát csakis azokra a korábbi háborúkra szorítkozzunk, ahol a régen fennálló ezredek harcoltak. Csak így lehet igazságos az összehasonlítás.

A vitézségi érem alapítása idején, 1788—1790-ig, éppen javában folyt a háború. Északon Brabantban, Németalföldön és Luxemburgban a franciákkal, délen pedig a törökökkel. A hadsereg gyalogságából akkor csak 10 sorezred és 2 székely határőrezred volt magyar legénységű, míg az ausztriai és a fentemlített horvát és határőr csapatok összesen 62 ezredet tettek ki, vagyis a magyaroknak több mint a hatszorosát.

A kérdéses háború 3 esztendeje alatt a 62 idegen ezred összesen 10 arany és 142 ezüst, vagyis együttvéve 152 vitézségi érmet kapott. A 12 magyar ezrednek 3 arany, 105 ezüst, azaz együttvéve 108 érem jutott. Ez pedig azt jelenti, hogy amíg egy-egy idegen ezredben átlag csak 2·45, addig egy-egy magyar ezredben átlag 9 vitézségi érem találkozott, vagyis több mint háromszor annyi volt a magyar érmek átlaga, mint az osztrákoké. Az arany érmekből az idegen ezredre 0·16, a magyarra 0·25 jutott átlagosan. Itt is jóval több volt a magyar.

De lássunk most nagyobb háborús korszakot, a francia háborúk 1792—1815-ig terjedő idejét. Ez a korszak, a maga örökös csatáival, elég hosszú idő volt arra, hogy mindegyik ezrednek minden katonája alkalmat találjon vitézségének bebizonyítására. Legyünk azonban igazságosak és ne vegyük elő az említett háborúk alatt újonnan felállított vagy feloszlatott ezredeket, amelyek nem küzdhették végig a 23 esztendő valamennyi háborúját és így csak a számításba jövő ezredek számát szaporítanák, a vitézségi érmek mennyiségét ellenben nem ugyanabban az arányban növelnék. Marad tehát az egyik oldalon 37 ausztriai és 1 horvát sorgyalogezred, 11 horvát-szlavon, 2 bánsági és 2 oláh határőrgyalogezred, összesen 53 ezred; a másik — a magyar — részen, úgy mint az előbb, itt is csak 10 sorgyalog és 2 székely határőrgyalog, vagyis mindössze 12 ezreddel számolhatunk.

Az idegenek vitézségi érmeinek száma 204 arany és 2124 ezüst, összesen 2328, a magyaroké pedig 92 arany és 816 ezüst, összesen 908 érem. Az idegeneknél egy-egy ezredre átlag 43·92, a

magyaroknál ellenben átlag 75·66 vitézségi érem esik. Az arany érmek átlaga az idegeneknél 3·84, a magyaroknál pedig éppen kétszer annyi, vagyis 7·66.

Az arány feltűnőbb kidomborítása végett lássuk még, hogy a régi gyalogság legjavánál, a gránátosoknál, vajjon milyen volt ezen a téren a különbség.

A gránátos zászlóaljakat 2—3 gyalogezred gránátos osztályából (2—2 század) állították össze. Ez a szervezet már békében is megvolt, bár a különböző ezredbeli osztályokat gyakran cserélgették az egyik zászlóaljból a másikba. A vitézségi érem alapításától, a gránátos zászlóaljak végleges felosztásáig, vagyis 1789—1852-ig, összesen 63 ausztriai és 18 magyar gránátos zászlóalj állott fenn. Az 1848 49-ben kiosztott vitézségi érmeket, igazság szerint, itt sem lehet számítanunk; mert míg akkor az ausztriai gránátosoknak bőven hullott a kitüntetés, addig a magyarok vagy olyan alkalmazásban állottak az örökös tartományok területén, ahol vitézségi érem szerzésére nem nyilott alkalom, vagy pedig — éppen az ausztriaiak ellen küzdöttek a magyar zászló alatt. Igy ezeknek az éveknek vitézségi érmei csak egyoldalú előnyt adnának az ausztriaiak javára.

A 63 osztrák gránátos zászlóalj egész fennállása alatt 22 arany, 191 nagy és 81 kis ezüst érmet szerzett. Megjegyzendő, hogy 1848-ig csak kétféle és pedig csak egyszerűen arany és ezüst vitézségi érem volt; az ezüstöt ekkor osztották két osztályba, a kis ezüst érem tehát csakis ettől az évtől fogva volt meg. Az 1848/49-ben kiosztott érmeket kihagyván a számításból, marad 17 arany és 159 ezüst, vagyis összesen 176 vitézségi érem. A magyar gránátosok 18 zászlóalja ezzel szemben 20 arany és 239 ezüst, összesen 259 éremmel dicsekedhetik. Egy-egy ausztriai zászlóaljra tehát átlagban 2·79, egy-egy magyarra ellenben 14·3 vitézségi érem jut. Az arany érmek átlaga zászlóaljankint az osztrákoknál 0·27, a magyaroknál 1·1.

De legyünk gavallérok s vegyük számításba az 1848 49-ben az ellenünk vívott harcokban kiérdemelt kitüntetéseket is, még pedig az osztrákok javára. Még akkor is csak 4·66 érem, közte 0·33 arany érem jut átlagban egy-egy osztrák zászlóaljra. A magyar érmek tehát még igy is háromszoros többségben maradnak.

A számok érthetőbben beszélnek, mint a betűk. Miért állítja tehát az a jó osztrák iró, hogy Ausztria vértesei voltak a világ legkülönb lovas harcosai?

Berkó István.

Fejes Márton hadipraktikája.

Az Úr 1805-ik esztendejében nagy veszedelem és romlás fenyegette Magyarországot. Napoleon császár hadserege többször megverte a mienket s Bécs megszállása után egyes kisebb francia csapatok Moson megyébe is átrándultak. A III. francia hadtest pedig — Davout tábornagy vezetése alatt — Pozsonyt ülte meg. Az ország védelmére a nemesinsurrectiót is fegyverbe hívta a király szava s József nádor minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a magyar nemeshadsereget még kellő időre megalakítsa és felszerelje.

Nagy volt a riadalom országszerte, de különösen a nyugati határok közelében, amelyek legelőbb estek a franciák útjába. Sokan, nagyon sokan törték akkor a fejüket azon, hogy miként lehetne a világverő francia császárt diadalmas előnyomulásában megállítani? Ezeknek az aggódó hazafiaknak volt egyike Fejes Márton uram, aki sok töprengése közben olyan hadipraktikát eszelt ki, amellyel a mienknél kétszerte, vagy még többször erősebb francia ármádiát is, minden nagyobb véráldozat nélkül, tönkre lehet verni.

Találmányát nem akarván csupor alá rejteni, magához az insurrectio Országos Főkapitányához — a nádorhoz — fordult s neki ajánlotta fel azt, itt következő, nem gúnyolódás okából, hanem érdekes korfestő adatként napvilágra kerülő levelében:[1]

Felséges Magyar és Cseh Országi Királyi Örökös és Ausztriai Fő Herczeg Nádor Ispánynak.

különös kegyelmességü Uram!

Halván az Mostanyi Háborunak külöbbféle forgásaitt, el nem akartam múlatni, ha én csekély Practicámmal némüképpen, az magunk katonaságának hasznára az ellenségnek pedig veszedelmére lehetnék, hogy azt annak üdejében Felségednek ki ne terjesszem, de minthogy azon talált Practicámnak le írására, mind az üdőtt, mint pedig annak lerajzolását (félvén attul ne hogy valaki Levelemet fell szakasztván azt ell olvassa, tökéletességre nem menne) alkalmatlannak találtam.

Arra való nézvést alázatossan esdeklek Fölségednek, hogy ha ezen Practicámat, mely az mi katonaságunkat meg őrzi, az ellenséget pedig nagy veszedelembe hozza, úgy hogy ha az mi katonaságunk lészen száz ezer, az ellenség pedig két száz ezer és

[1] *Orsz. Levéltár:* József nádor levéltára. Publ. pol. vicar. potest. 1805. Irregestr.

még többis, és Generális ütközet lészen, az practicámmal úgy meg segíteném az magunk száz ezerét, hogy abbul tsak ugyan kevés vész ell, de az ellenségnek mely kétt száz ezerbül állott, utolsó veszedelemre azon nap kelletik jutni, és még a kik mieink által meg maradtak azok is kéntelenítetnek életek meg tartására nézve, magokat meg adni, máskülöbben mind el vesznének. Fölséged kíványa meg tudni, azon esetre, minthogy én szegény, máskülöbben Magyar Országi Nemes ember vagyok, Felségedhez Budára magam tehetségébül el nem mehettem és senkitől útravaló költséget nem kérhettem, Méltóztassék errül Fölséged kegyes dispositióját meg rendelni és én az practicámmal edgyütt szívessen megjelenni fogok. A ki többnyire míglen Fölségednek kegyes Resolutioját ell várnám magamat Felségednek Nagy Pártfogásában ajánlom és vagyok

Felséges királyi Herczegségednek
Hedrahelyen 5ª X bris 805

fe̋ hajto Szolgája
Fejes Mártony Tettes Nemes Somogy
Vgyében Hedrahelyen Nztes es Vzle̋
Medgyessy György Fiscalis Urnál Juris Practicans

Látjuk, hogy a levél 1805 december 5-én kelt, tehát megkésett s Fejes Márton hadipraktikája bajba jutott hadseregünkön többé nem segíthetett.

A december 2-án vívott szerencsétlen austerlitzi csata után már gyorsan pörögtek le az események. Mielőbbi fegyverszünetre és békekötésre, nem pedig újabb hadifortélyra volt szükség. A nádor katonai irodája „*ad acta*" jelzéssel levéltárba tette tehát Fejes Márton ajánlatát s így a csalhatatlannak hirdetett „Practica" mindörökre titokban maradt.

A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben.

Paget János feljegyzései, 1849. junius 13—augusztus 27.

— Első közlemény. —

Paget János neve nem ismeretlen a magyar történelemben. Régi angol családból született 1808-ban. Orvosi pályára készült és előbb Edinburghban, azután Párisban és Olaszországban folytatta tanulmányait. Itt ismerkedett meg Bánffy László báró özvegyével, Wesselényi Polyxena bárónővel, kit 1837-ben nőül vett. Feleségével együtt maga is Erdélybe költözött, hol gyéresi birtokukon gazdálkodott és 1892-ben halt el. Megtelepedése után orvosi diplomája ellenére a gazdálkodásnak élt, azonkívül csupán az unitárius egyház mozgalmaiban vett részt. Teljesen elmagyarosodott és 1847-ben honfiúsíttatta magát.

Megtelepedése után két kötetes munkában ismertette Magyarországot és Erdélyt (Hungary and Transsylvania. 2 kötet. London 1839.), mely második kiadásban is megjelent (1855), sőt németre is lefordították (Leipzig 1842).

Az 1848—49. mozgalmak idején a magyar ügy szolgálatába állott. Életírója, Kovács János szerint (Kolozsvár 1893) mint Bem tábornok szárnysegéde jelen volt Szeben bevételénél.

Hét kötetre terjedő feljegyzései a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárában vannak, de csupán a VI. kötet tartalmaz megörökítésre érdemes (irónnal írt) anyagot (*Paget:* Memoires VI. 2 Oct. Angl. VI. 1904. 4. sz.) egy napló formájában, melyet az alábbiakban egész terjedelmében közlünk. A nevek írásában szigorúan az eredeti szöveghez alkalmazkodtunk.

*

(2). „Junius 13. Báránd. — Ma reggel hagytuk el Élesdet és éppen Nagyváradon[1] tartózkodunk 2 óráig a lovak miatt. A város mellett 2 ágyút találtunk az úton felállítva, lovas őrszemekkel, mintha az ellenség egészen a közelben volna. Rosszmájú Cserei barátunk félelme. Meglátogatom Baumgartent, aki még mindig nagyon betegnek látszik és gyakori fájdalmakról panaszkodik. — Hire van, hogy Pozsonynál[2] csatánk volt, amelyben 14 ágyút veszítettünk. Mások azt mondják, hogy ugyanannyit zsákmányoltunk. Aradot valószínűleg ezen a napon adták fel. Tisztjeinknek megengedték, hogy kimenjenek és hogy meggyőződjenek arról, vajjon Budát[3] valóban elfoglalták és hogy vajjon Debrecen nincs-e osztrák kézben. Azt mondják, a franciák formálisan elismerték Magyarország függetlenségét.

(3.) 16 (Vasárnap). Pest. Tegnap érkeztünk ide és miután Zeyk Károllyal beszéltem, Batthyányhoz mentem. Ugy látszik, az egész dolog a Kemény Zsiga[4] ostoba tévedése volt. Batthyány azt

[1] Az eredetiben mindenütt: Gross Wardein.
[2] Az eredetiben: Pressburg.
[3] Az eredetiben: Offen.
[4] Az eredetiben mindenütt: Sigo.

mondotta, említették neki, hogy Konstantinápolyba szeretnék utazni és azt mondotta, hogy ő természetesen igen örülne, ha Andrássyval mennék, mert segíteni tudnék neki abban, hogy az országot elhagyhassa és egyebekben is tudnám őt támogatni. Azt mondotta, hogy beszélgetésünk után soha sem fog többé arra gondolni, hogy Andrássy adjutánsának tisztét felajánlja nekem. Hogy még mindig számít szolgálataimra, de most már érti, hogy én a magam kedvéből mennék. Hogy a mikor ki akart küldeni, ő maga óhajtotta ezt, valamint annak feltételeit előadni és azután (4) ha én már döntöttem és elfogadtam, nagyon örült volna stb. — Azt mondja, most még semmi sem bizonyos arra nézve, hogy az oroszok mit csinálnak vagy mit akarnak tenni; hogy sem Anglia, sem Franciaország nem szívesen avatkoznak be. Sir Strafford[5] Canning nagyon tevékenyen fogta pártunkat és Colquhoun[6] még valóban mindig Bukarestben van és valóban ő adta ezt az útlevelet az oláhnak,[7] aki most itt van, küldve Browntól[8] Konstantinápolyból. Brown azt írja, hogy a törökök nagyon hajlandók volnának segíteni nekünk, de nem merik azt tenni Franciaország és Anglia nélkül — hogy Sir Stratford Canning nagyfontosságú jelentéseket küldött Angliába és mindennap várja a választ, mely az ügyet javunkra fogja fordítani. Batthyány azt mondotta, hogy Pulszkyt[9] kinevezte ügyvivővé (5) és azt akarja, hogy Bükösyt ismét[10] visszaküldje. Bükösy nincsen belekeveredve az ékszerügybe,[11] amennyire én hallom Mereitől (Mérey a párisi magyar ügynökség alkalmazottja volt — fordító) az ember úgy néz ki — Csernatony csak mint futár ment Párisba. Batthyány azt mondja, hogy Bem mindenféle módon kijátszotta őket és már annyira ment a dolog, hogy ha nem engedelmeskedik, felmentik. Az volt a parancsa, hogy a Bánátba menjen és Horvátország felé nyomuljon előre, de ő ennek ellenére parancs hiányában visszament Erdélybe. Elhatározták, hogy Kossuth találkozni fog vele Nagyváradon 19-ikén, hogy megkísérelje vele az elintézést. Azt mondja, hogy (Bem) pánszláv, (a ki) Csatorinskyval[12] levelezik és hogy egyetlen céljok Lengyelország — a miről nem (6) panaszkodhatik addig, amig az nem játszik be magyarországi szolgálatába. Azt mondja, (Bem) ravasz öreg fickó, a ki kéz alatt messzemenő játékban vesz részt, de bár ismerik az ő fontosságát és nem akarnák őt elveszíteni, el vannak határozva, hogy diktátorságát nem tűrik. Perczel vereségének egész hibáját Bemre hárítják — Perczelt elbocsátották és Vetter vette át a déli hadsereg főparancsnokságát. Görgey két nappal ezelőtt ide érkezett egy győ-

[5] Igy, *Stratford* helyett.
[6] Bukaresti angol főkonzul.
[7] Balcescu Miklós, a havasalföldi forradalmi kormány volt külügyminisztere.
[8] Browne Frigyes Vilmos angol kapitány, a magyar kormány ügynöke.
[9] Pulszky Ferenc, londoni magyar ügynök.
[10] Bikessy Lajos ezredes, akit Batthyány eredetileg Pulszky helyére szánt.
[11] Az eredetiben: „Diamond affair."
[12] Helyesen: Czartoryski herceg.

zelem hírével, melyet a Rába mögött aratott. Kovács pártja Görgeyvel látszik kacérkodni, a ki erősen monarchikus, minden jogukkal visszaél és a „dicsőséges" március 15-dike alatt elutazott. — Ő és egész hadteste fehér tollat viselnek a béke jeléül. Kovács, Csányi, Szemere és Görgei pártot alakítanak Kossuth, Batthyány, Vukovitch és Horváth ellen, (7) a kiktől csakhamar megszabadulni reménykednek. — Kovács intrikus, veszedelmes ember és azt hiszem, nem is egészen és mindenekfölött tisztességes. Vacsoránál Irinyivel[13] találkoztam, ki Párisból visszatért, nagyon mérsékelt ember. Láttam a kis Clarkot,[14] jól és derűsen néz ki. Azt mondja Széchenyi nyugodt és teljesen normális,[15] ha semmi sem izgatja fel, úgy hogy remény van rá, ha ismét elcsendesednek a dolgok, meggyógyul és ismét használható lesz. Az a rögeszméje, hogy ezt a bajt ő hozta hazájára és hogy őrülete az emiatt ő reá kiszabott ítélet. A babona, melynek nyomait előbb is gyakran láttam nála, úgy látszik, az eddiginél jobban hatalmába kerítette. Nem akarja családját látni, de Clarket igen, de azt gondolták, hogy ez nagyon felizgatná és ezért nem engedték be hozzá. Clark azt mondja, nem hiszi, hogy Hentzi, akit ő kiváló öreg katonának (8) mond, a milyen valaha élt, fel akarta volna robbantani a hídat. Clark felment Budára, mielőtt a bombázás megkezdődött és Henczi könnyes szemekkel mondotta neki, hogy parancsa van a város és aztán a híd elpusztítására, de hogy ő ezt nem fogja tenni, hogy ez az ő nevén örök folt maradna. Clark kérésére a puskaport egy.... re tette, ahol kárt nem tehetett és amit ő igen jól tudhatott, mert mérnökkari tiszt volt. Mikor az osztrákok visszavonultak, Clark-ért küldött, akivel személyes jó ismeretségben volt és kérdezte tőle, hogyan lehetne a hídat járhatatlanná tenni a legkisebb kárral és a mikor Clarke azt elmondotta, az öreg egész éjjel azon a helyen maradt, hogy ellenőrizze a munkálatot és olyan gondosan csinálta ezt, hogy a mikor Budát elfoglalták, az egészet 4 vagy 5 óra alatt rendbehozták, egy darab sem volt máshova téve vagy hiányzott. — Henczi csak a vége felé esett el és akkor szemmelláthatólag maga kereste (9) a halált, mert csapataink elé lovagolt és azt mondta, én vagyok Henczi, mire egy Honvéd szerencsésen keresztüllőtte őt, mert ha nem így történt volna, semmi sem mentette volna meg a pestiek dühétől. Batthyányiné, a ki a Károlyi házban él, szívesen fogadott és ma nála ebédelek. Azt mondják, hogy a felsőházat az országgyűlés megnyitásakor feloszlatták. Pest szebb mint valaha és a boltok valóban egyformák lesznek a bécsiekkel. Jó sok ház leégett és megsérült, de a város általában úgy néz ki, mint azelőtt. A híd a legnagyszerűbb valami (egész) Európában. Meglátogattam Anikót, de csak a gyermekek voltak otthon. Kedves és úgy látom, jól nevelt gyerekek. Semmit sem hallok szegény Polyxenáról. Ők sem tudnak róla többet, mint én. Szegény öreg Dembinsky valóban (10) lemondott megbízatásáról, de tisztjei mind kijelentették, ha

[13] A párisi magyar ügynökség titkára.

[14] Clark Ádám, a Lánchíd építője.

[15] Az eredetiben: „seasonable."

így tesz, akkor lemondanak és erre ismét átvette a parancsnokságot.

17. Batthyányival ebédeltem és Rhadaival[16] találkoztam. B. azt mondotta, Brown(e) már szerzett egy csomó fegyvert Konstantinápolyban és hogy a többit könnyen meg lehet szerezni Angliában. Hire jött, hogy Ledru Rollin az elnök és Bonapartét elűzték, Magyarország függetlenségét elismerték ünnepélyes szertartás és Teleki nagy beszéde mellett.[17] A változás reánk nézve valószínűleg kedvező lesz, Franciaországra nézve aligha. Vacsoránál Irinyivel találkoztam és azon ellenszenv mellett is, melyet Brown(e) jelentése bennem ő iránta keltett, Jósika Miklós erőszakkal megismertetett vele és én őt értelmes és mérsékelt embernek találtam. Sandfordról[18] mint barátjáról beszél. Ugy látszik nem tud arról, hogy Franciaország vagy Anglia be fognak avatkozni, ha Oroszország is (beavatkozik), bár azt mondja, hogy Palmerston lord (11) megígérte Pulszkynak, miszerint mindent megtesz, hogy az oroszok jövetelét megakadályozza. Azt mondta, hogy végül minden francia és a legtöbb angol hirlap mellénk állott. Meglátogattam Károly[19] Györgyöt, ki a maga nagyságában szerencsétlennek látszik. Zeyk Károllyal bejártuk a budai erődítéseket. Egészben véve a felső város keveset szenvedett, kivéve a nádor palotáját, melynek középső és jobb szárnya leégett és az egészet kirabolták. Az alsó város is Pest felé nagyon ki volt téve (a pusztításnak). Bár... elég magas és... egy bástya uralja. A támadás létrákkal történt, egyidejüleg minden oldalon. Most a falakat egészen lebontják, úgy hogy többé nem állhat ki ostromot vagy teheti ki Pestet egy második pusztulásnak. Itt sok elpusztult ház van és majdnem valamennyi Pecsovicsoknak a tulajdona. Találkoztam Tasnerrel a Casinóban. Kövérnek látszik és jól néz ki és úgy látszik elég könnyen veszi a dolgokat. Azt mondja, szegény Széchenyi egy levél szerint, melyet két nappal előbb a Grófnőtől kapott (12) még mindig rossz állapotban van, bár azt mondja, jobban van mint eleinte. Tasner azt mondja, hogy mikor ő októberben látta, lehetetlen volt vele társalogni vagy figyelmét egy pontra fordítani. Tasnert alig ismerte meg.

18. Meglátogattam Paleologue-ot, Colquhoun fiatal görög alkalmazottját, a ki Brownetól levelet hozott Kossuthnak. Adott nekem Colquhountól egy levelet, a miben semmi nagyobb ujság nincsen, minthogy Janko[20] Bukarestben van, a mihez Paleologue hozzátette, hogy jóllakott dicsekedésével, az utcákon lóháton mutogatta magát és a lehető legnagyobb lármát csinálta. Azt mondotta, reméli, egy vagy két hónap alatt ezrede élén az egész Magyarországon átvonul. Paleologue ismeri azokat az oláhokat, a kik itt vannak és azt mondja, miszerint azok szeretnének megismerkedni velem és hogy holnap felhozza őket hozzám. Mindent

[16] Ráday.
[17] Ez az értesülés nem felelt meg a valóságnak.
[18] *Sandford* Vilmos, a párisi magyar ügynökséggel kapcsolatban álló, Párisban élő angol.
[19] Károlyi.
[20] *Jancu* Ábrahám oláh népvezér.

meg fogok tenni, hogy eszméiktől eltérítsem őket vagy hogy a kormány azokat elfogadja. Bertonék egy hónapig Bukarestben voltak és Bécsbe mentek (13). Orsován át mentek, a hol Puchner visszatérő csapataival találkoztak és Szerbián át kellett menniök. Berton most is dühös osztrák. Colquhoun úgy látszik egészen mellettünk van és mindent megtesz, hogy Browne-nak segítségére legyen. Batthyányhoz mentem, hogy átadjak neki egy levelet Polyxena részére, melyet egy amerikaival küld el, a ki jelentéseket visz az elnöknek. Levelet kapott Andrássytól, a ki Belgrádban van, hol Perczel sok bajt csinált a helyett, hogy a szerbeket barátokká tette volna. A Casinóban ebédeltem, a hol találkoztam Kissel, Mészárossal, Guyonnal, ki itt van feleségével és családjával. Szerény lesütött tekintete van, a mit nem szeretek. Hamisnak kell lennie. Anikó visszajött Roffról és az estét vele és Misivel[21] töltöttem. Nem tudnak értesítést adni Polyxenáról, de egy-két nap mulva egy kereskedő érkezik, a ki meg fogja tudni mondani, hogy elutazott-e vagy sem. — Kemény Zsiga beszélgetett velem este a Kioszkban és az egész tévedést Bethlen Jánosnak tulajdonítja. Azt hiszem Beszeredy (így — fordító), ki Zsiga üzenetét vitte (14) Bathyányhoz, az igazi Bűnös, de nem Bethlen János segítsége nélkül. Attól félek, még mindig el akarnak küldeni valahová. — A dolgot rendbe akarják hozni, mert szemmel láthatólag bántja őket a kudarc, különösen azért, mert mindenkinek beszéltek róla. Ma reggel hosszasan beszéltem az oláhval, a ki azért van itt, hogy egy oláh légiót csináljon. Értelmes ember és tisztességesnek látszik. Minden összeköttetést megtagad Laureanuval[22] és Balachescoval[23] és minden szimpátiát Dákóromániával. Azt mondja, a mi kormányunk hibája, hogy sohasem fogadja el azokat az embereket, a kiket azért küldöttek, hogy Havasföld és Magyarország között uniót javasoljanak. Azt mondják, nekik a legnagyobb érdekük, hogy bennünket az osztrákok ellen segítsenek és csak a mi sikerünktől remélhetnek valamit. Erősen tiltakozik az ellen a gondolat ellen, hogy az oláhokat valaha is fellázították ellenünk. Azt mondja, ma egyetlen eszköze a megegyezésnek megadni az oláhoknak a mit kérnek, nyelvök használatát azokban a vármegyékben, a hol többségben vannak. Azt mondottam (15) neki, hogy ez reménytelen. A magyarok inkább a végletekig verekednek. Egy vagy két órai beszélgetés után nem jutottunk előbbre, mert hogy majdnem lehetetlen volt megtalálni a megegyezésnek eszközeit. Ő nem hiszi vagy nem akarja hinni, hogy az oláh paraszt nem akar mást mint földjeinket elrabolni és hogy a papok és az ügyvédek az igazi forradalmárok, a kik a népet hamis és gyalázatos ígéretekkel felizgatták.

19. Misi hozzám jött és azt mondotta, Anikó éppen most kapott egy nyugtát Polyxena aláírásával, hogy megkapta a pénzt (100 pengőforintot), melyet Anikó küldött neki, de levél nélkül. Nagyon aggódom, mert nem tudom megérteni. Ha pénze volna, úgy azt lehetne gondolni, hogy ezt visszaküldötte volna, és most

[21] Az eredetiben mindenütt: Michy.
[22] Laureanu Trebonianu erdélyi oláh izgató.
[23] Balcescu.

meg volt módja, hogy megkapja. Irtam neki egy hosszú levelet utasításokkal, hogy mit tegyen. Valóban igaz, hogy szegény Mednyanskyt felakasztották — mert Lipótvárt[24] oly sokáig védelmezte, hogy ezáltal Komárom[25] megmenekült. Fivérével vacsoráztam, a ki elég vidám volt, kivéve a mikor ő róla beszélt. Azt mondotta, nemes[26] módon halt meg. Nem nappal (16) végezték ki őt és nem is a városban, hanem éjnek idején kivitték a szőlőkbe, azt mondja ez... Pállfy és Almásy műve. Rokonai közül (és azok sokan vannak itt) csak hárman akarták megmenteni őt. Görgei összehívta tisztjeit és elhatározták, hogy nem állnak bosszút érte. Görgei bizalmas barátja Batthyány L.(ajosnak) és ennek életét félti, ha kezdünk bosszút állni. —

24. Kolozsvár.[27] Liedermannhoz mentem és kaptam 1200 (pengőforintot) egy 100 fontos nyugtára. 500-at Liedermann útján levéllel Polyxenának küldöttem; a mit ha nem kell neki küldje vissza. Láttam Guyont pár perccel azelőtt, hogy Pestről elutaztam. Kegyvesztettnek látszik. Az a gyanúm, hogy Görgei nem szereti őt. Segédtisztje azt mondotta, éppen most érkezett egy futár azzal a hírrel, hogy 40.000 orosz van Bártfa[28] környékén és hogy Dembinsky beadta lemondását és hogy ennek következtében tisztjeinek (17) nagy része is. Alig hiszem, hogy a vén pajtás egy orosz hadsereg arculata elől vonulna vissza, még ha nem volna is megelégedve a bánásmóddal, a melyben részesült. Batthyányhoz mentem megkérdezni van-e valami igaz a hírben, de ő semmit sem tudott róla, bár azt mondta, hogy az távolléte alatt is jöhetett. Az utolsó estét Anikóval töltöttem, a kinél Tessiárral találkoztam, ki megint családias útra tért. Egy kis cholerint kaptam, de elmult és el tudtam indulni. Körülbelül este érkeztünk Szolnokra és néhány zsidó tanácsát követve, legalább 10 mérföldnyi kitérővel Szarvasra mentünk. Következő este mégis Nagyváradra érkeztünk, a következő este pedig Bánffy Hunyadra. Itt az öreg Kovács annyira marasztalt bennünket, mert az oláhok éjjel gyakran kijönnek rabolni és az éjszaka éppen az úton lep meg bennünket, a valóságban a lovait féltette. Mi másnap reggel kilenc órára érkeztünk ide[29] és az első ember a kit Joso után láttam, Szilvasy volt (18) remegve, hosszú arccal és egy elég szomorú történettel. Az oroszok Besztercénél[30] és Brassónál[31] az országba nyomultak és két esetben is visszavonulásra kényszerítették csapatainkat. Brassónál az első támadás visszavetette őket, de a másodikban bennünket vertek meg és szegény Kiss elesett, nagy veszteség, mikor jelenleg jó tisztekben olyan szegények vagyunk. Sándor, a ki Bethlenbe ment, hogy a mént szétossza, délután visszajött és azt mondotta, hogy a mi haderőnk Bethlenig visz-

[24] Az eredetiben: „Leopoldstadt".
[25] Az eredetiben: „Comorn".
[26] Az eredetiben: „nobly".
[27] Az eredetiben: Klausenburg.
[28] Az eredetiben: Bartfeld.
[29] Kolozsvárra.
[30] Az eredetiben mindenütt: „Bistritz".
[31] Az eredetiben mindenütt: „Kronstadt".

szavonult és hogy az oroszok Besztercén vannak, de nem nagyon gyorsan látszanak előremenni. Összesen három támadásuk volt, melyekben az oroszok visszavonultak, de neki csak 3000 embere volt valami 12.000 ellen. A parancsnokló Dobos azt hiszi, tartani tudja Bethlent, ha muníciót kap. Valami 30 honvédtiszt Deésre ment, a hol a főparancsnok kijelentette nekik, hogy lecsukatja valamennyiöket, ha holnap nem térnek vissza csapataikhoz. Bem ma este ide érkezett és csapatait megszemlélve Deésre indult, magával vivén 3 századot és 2 ágyút. — A nép itt természetesen (19) eléggé izgatott (azon félelem miatt), hogy az oláhok lejönnek és az oroszok megérkezése előtt megtámadják Kolozsvárt. Valóban az oroszokat megváltóként néznék, ha megmentené a várost az oláhoktól. Bánffy Miklósné, Teleki Miklósné és mind az a sok aszszony, a kik az utolsó egy-két hónapban szerepet akartak játszani, holnap elutaznak, nagyon kompromittálva érzik magokat a honvédtisztekkel való magatartások miatt. Nem gondolnám, hogy ily nagy veszedelem volna, bár ezt is nehéz mondani. Mária és Joso nem akarnak menni, de attól félek, végül mégis csak el kell menniök. Nem tudom mit tegyek. Nem szeretnék Bemhez csatlakozni, Czecz pedig még mindig olyan beteg, hogy alig hiszem, parancsnokolni tudna és tétlenül sem szeretnék maradni.

25. Lali (női név — fordító) tegnap reggel nyolc órakor hozzám küldött, fizessem meg neki a 100 fontos elismervény felét, a mit tegnap adtam neki, mert a szegény teremtés magán kívül van és el akar utazni. Monostorról egyszer már visszaküldötték, mert előfogattal ment (20), a városi hatóság pedig azt határozta, hogy mindenki csak saját lovaival mehet. Ennek következtében 500 pengőforintot fizetett 3 lóért és én adtam neki a pénzt és egy elismervényt 50 fontról, miután megigérte, hogy a 100 fontról szólót, a mit becsomagolt és nem tudta megtalálni, megsemmisíti. Még ezután is visszaküldötték és valóban ebédig nem tudott eljutni és akkor is csak Grois segítségével. E nyomorult polgárok[32] ostoba fontoskodása tűrhetetlen, de ha Bem, a mint mondják, Erdélynek katonai és polgári kormányzója, akkor ezeket a dolgokat majd rendbe fogja hozni. Egész nap csak rossz híreink voltak, hogy csapataink Bethlent elhagyták és már Deésen vannak, hogy nincsen tartalék Vásárhelyen stb., este azonban egy futár érkezett azzal a hírrel, hogy csapataink Deéstől az oroszokat viszszaverték mielőtt még Bem megérkezett, vagy hogy a kis Dobai a kártyát megfordította. A tömösi szorosnál vivott csata (21) kétségbeesett lehetett. Mi árkok mögött voltunk és egy embert sem veszítettünk egészen addig, a mig az oroszok hátunk mögé nem kerültek és akkor egy meneküljön a ki tud[33] keletkezett. Mi 140 embert és 22 tisztet veszítettünk. Joso, Mária és Rozália végül elhatározták, hogy elmennek, de nem azonnal. Nem hiszem, hogy oly nagy veszedelem volna, mint az első támadás idején, mert az ellenséggel nincsenek oláhok, azok pedig, a kik a hegyekben vannak, most is körül vannak véve és Bem megigérte, hogy egy em-

[32] Az eredetiben: „Bürgers".
[33] Az eredetiben: „sauve qui peut".

bert sem mozdít el onnan, sőt még többet fog oda küldeni. Az ő parancsa: „Die Operationen gegen die Wallachen sollen fortgesetzt werden, Karlsburg soll bombardiert werden, mit den Russen werde ich gleich fertig werden." Az egészen bizonyos, hogy a vén fickó az országot az utolsóig védeni fogja és azt hiszem, a végén meg is fogja menteni, de (22) időközben hányszor foglalják el és veszik ismét vissza Kolozsvárt, az nagyon bizonytalan, azért hát itt nincsen hely nőknek és gyermekeknek. Josónak megvannak a saját lovai és neki adom az enyéimet is, de nincsen cselédsége és mindössze 40 forintja van, úgy hogy ha én nem hagytam volna vissza, mozdulni sem tudna. Adok neki 400 pengőforintot és 200 dukátot és azonkívül utalványt 100 és 50 fontra, úgy hogy ha szükséges, egy évre is elutazhasson. Szegény gyermek nagyon lehangolt, hogy Sándort el kell hagynia, a ki arról beszél, hogy a hadsereghez csatlakozik — mert annyira nem törődik a családjával, hogy az ördöghöz is oda állna — ilyen szamarat még sohasem láttam.

26. Tegnap az egész város tele volt jó hírrel, az oroszok elhagyták az országot, Lengyelországban kitört a forradalom, az oláhok beadják fegyvereiket stb. egészen estig, a mikor kiderült az igazság. Úgy látszik, az oroszok tényleg sohasem haladtak túl Borgón, kivéve járőreiket, a kik Besztercén voltak (23), de hogy Dobai visszavonult, mert azt hallotta, hogy Naszód[34] már az ellenség kezében van és félt, hogy őt meg fogják kerülni. Bem azonban elbocsátotta őt, mert nem maradt Bethlenben, mely a két pont fölött uralkodott, hanem Deésnek ment és ezért eljárás indult ellene; Damaszkinnak[35] ajánlották fel a parancsnokságot, de az elhárította.[36] Úgy látszik, semmi biztos hír nincsen a lengyel forradalomról. Dembinsky a hadsereget elhagyta, nem azért, hogy Lengyelországba menjen, hanem mert elment a kedve. Az oláhok Kolozsvár környékén ezekben a napokban parancsot kaptak a felkelésre, papjaik által, úgy hogy azt hiszem, jobb ha minél előbb elmennek a nők. Az öreg Bem azt mondotta Kemény Farkasnak, ha nem végez az oláhokkal és nem veszi be Gyulafehérvárt (az eredetiben Karlsburg — fordító) egy hét alatt, akkor más foglalkozást keres, mert erre nem való. Azt mondják, hadseregének a szó szoros értelmében véve nincs mit ennie nyolc nap óta és hogy nagy számban halnak meg az éhségtől és fáradtságtól. Bem előrenyomult Besztercéig és maga (24) is kocsin az előörsökkel együtt ment megnézni, hogy az ellenség mit csinál, úgy hogy egy lovasszázad minden nehézség nélkül elfoghatta volna. Lélekjelenlétét legjobban megmutatta Szászvárosnál, a hol mikor csapataink elmentek és két ágyút az előnyomuló ellenség előtt hagytak, a vén fickó eléjök lovagolt és korbácsát rázva — „fort canaille, die Canonen gehören mir" — úgy elbámultak az emberek, hogy sarkon fordultak és időt adtak csapatainknak, hogy előjöjjenek és az ágyúkat elvigyék —

[34] Az eredetiben: „Nászod".

[35] Damaszkin György alezredes; az eredetiben: „Damascene".

[36] Nem felel meg a valóságnak, mert Dobay elmozdíttatása után azonnal ő lett a besztercei hadosztály parancsnoka.

az egyetleneket, a mi neküink volt. Akkor vesztette el ujját, a mit nem vett észre a mig a városból ki nem jutottak, a mikor Czeczhez fordult és megjegyezte — „Ich habe einen überflüssigen Finger verloren, schneiden Sie es mir ab Herr Obestlieutenant." Anynyira örült, mikor meghallotta, hogy az oroszok itt vannak, hogy majdnem táncolt örömében. Ugy látszik, csak kevés orosz van itt. A hadsereg nagyobbik része osztrákokból áll, a kik Urbánnal mentek ki.[37] Pozsonyban (25) országgyűlést hívtak egybe és a császárt megkoronnázták. 260 magyar mágnás és regálista volt jelen és néhány képviselő. Nem csoda ezek után, ha lenézik és gyűlölik a mágnásokat. Megérdemlik a sorsot, a mit Szemere szánt nekik. Elűzni őket ceremonia nélkül. Azok a magyarok, a kik az ellenséghez állottak és az itteniek, a kik Debrecenben voltak, pénzszerzési vágyból elfogadták a 6 pengőforintjaikat, néhányan abból a félelemből, hogy arisztokratikus büszkeséggel vádolják őket. Szemere azt hiszi valószínűleg, hogy neki joga van szétugrasztani azokat, a kiket fizet, akkor, a mikor az ő szolgálataikra már nem lesz szükség többé. —

27. Ugy látszik, tegnap nagyon is korai volt az örömünk. Nem volt csata Bethlennél. Az oroszok Jádnál vannak Beszterce mellett és Bem előnyomul, hogy 6000 emberrel megtámadja őket, a mi szerinte több mint a mennyire szüksége van. Az oroszok Északmagyarországon vannak, egyesülve az osztrákokkal Paskevich parancsnoksága alatt. Tegnap levelet kaptam Arthurtól, a mely (26) Sárkányban (?) kelt és nyilván válasz egy levelemre, melyet Debrecenből irtam neki. Peppi tegnap megérkezett valamennyi gyerekével Vásárhelyről és Nagy Faluba ment. Szegény teremtés nagyon megváltozott; idegesnek és nyugtalannak látszik. A folytonos aggodalom nyomai meglátszanak rajta. A mig a veszedelem közelebb nem jön, addig lehetetlen ezeket az asszonyokat elküldeni, sem Máriának, sem Rozáliának, sem Josónak semmi hajlandósága nincsen az indulásra.

28. Bethlen Olivért Bem visszaküldötte, hogy vegye át a parancsnokságot Gyaluban az oláhok ellen. Ő az öreget Besztercén hogyta, a honnan kiűzött egy zászlóalj oroszt. Az ő erőik — 8 zászlóalj orosz és 3 zászlóalj osztrák 12 svadron lovassággal és 20 ágyúval — Jádon vannak. Bemnek 6000 embere van, 2 svadronja és 12 ágyúja. Meg akarta éjnek idején támadni őket, mert a völgy nagyon széles volt és nagy előnyt nyujtott volna lovasságuknak. Pepi (27) elutazott és azt szeretném, hogy (mennének) a többiek is. Bethlen János és Susztika[38] holnap Bethlenbe mennek.

29. Rossz hirek. Bem kiment Bethlenből, hogy az ellenséget megtámadja, de 20 ágyúval megtámadták és vagy a túlerő miatt vagy a helyzet folytán vissza kellett volnulnia. Az üldöző két lándsásezredét egyik ágyújával feltartóztatta. Az egész város vigasztalan. Azt mondják, Bethlenben fog állást venni. A zsidó 350 pengőforintot fizetett, a miből 300-at Josónak adtam.

[37] Ez se felel meg a valóságnak. A borgói és a radnai szoroson mindössze 9403 orosz és csak 3047 osztrák vonult be.

[38] Zsuzsika.

30. A város tele mindenféle hirrel. Az egyik pillanatban győztünk, 1500 orosz fogoly és 6 ágyú a deési úton. A másikban Bem elveszett, a hadsereg felbomlott és az ellenség errefelé tart az úton. Végül is úgy látszik, Bem visszavonult Deckendorf[39] felé, hogy az ellenséget hátba kapja, ha az elő mer nyomulni. Reggel 2 óráig őrségen voltam. Eddig békében hagytak, de most megint újra kell kezdenem.

(28) Jun.[40] 3. Joso 1-én elutazott. Ugy állapodtak meg, hogy Jozefinnel Szaládra (?) utazik, és pedig vasárnap reggel, de miután 10 óráig várt, levelet kapott, hogy Jozefin megváltoztatta tervét és egy másik fürdőhelyre megy. Sándor valami ostoba gondolatból, a mit nála senki sem tud megérteni, azt mondotta, nem megy vele, keressen menedéket ott a hol tud. — Végül is elmentem, kaptam egy útlevelet és azt mondottam, elmegyek vele én, mire ő megszégyelte magát és azt mondota, elmegy vele Nagy Faluig és ott hagyja őt Pepivel, hogy nagyobb veszedelem esetén másutt keressen menedéket. Időközben kapott pénzt és lovat, mert én neki adtam a két öreg mént, Gesztenyét és Jarest, mert Sándor két lova teljesen képtelen volna az erőpróbára. Végül is elmentek 4 órakor és már Nagy Falun lehetnek. Tegnap mindenféle jó hireink voltak. Az ellenség visszavonult Besztercéről és azt mondják, elhagyták (29) az országot, az öreg Bem mindenütt a sarkukban van. Délen Feketehalomra vonultak vissza, Magyarországon pedig Klapka verte meg őket és vonulnak visszafelé. Nagy volt az ijedtség[41] Nagyváradon, hogy az oroszok Debrecen felé közelednek. Népfelkelést rendeltek el és 4000 megrakott vagont irányítottak Pest felé. Ez Cserei barátunknak egy újabb Kunststückje.

(30). 4. Bem valóban Besztercén van és azt mondja, tartani fogja a mig további segítséget kap. Deckendorfból a dombokon át jött vissza, hogy az ellenséges lovasság ne üldözhesse őt. István himlőt kapott és így bármi történnék is, Mária nem mehet el. Beszéltem a Károlyi huszárok őrnagyával, a ki éppen most jött Gyulafehérvárról.[42] Pár nappal ezelőtt mint parlamentair bennjárt, de csupán azt a választ kapta, hogy az utolsó emberig védelmezni fogják magukat. Sehol nincsen semmi szakadás, habár a bombák elég kárt tettek a citadellában. Nekünk csak egy 18 fontosunk van, de most hogy Arad elesett — ha csakugyan úgy történt — lesz elég. Az osztrákoknak elég gabonájuk van, de kevés a liszt vagy hús. Tegnap éjjel megint őrségül voltam rendelve, de mivel a többiek közül senki sem jött, én is nyugodtan haza mentem és...

5. Nyugodt nap. — Ferentz-el kilovagoltam ebéd előtt, ott ebédeltem, azután Farkasékhoz mentem, a Casinóba és Ferentzéknél (31) vacsoráztam és elég unalmasan telt el a nap.

7. Ötödikén, a mikor Ferencéknél ebédeltünk, egy káplár

---

[39] Teke.
[40] Helyesen: Julius.
[41] Julius 3-án meg is szállották, de csak három napra, Debrecent.
[42] Az eredetiben: Karlsburg.

jött és Ferenccel együtt egyenesen Gyalura rendelt bennünket. Sándorral, Depsyvel és Jósika Leóval indultunk Gyaluba és félórai várakozás után jött meg Irányos kocsin néhány nemzetőrrel mint Begleitunggal és azután elkísértük őt Kapusig. Az Irányos kocsija előtti galoppozás nagyon megviselte szegény Ferentzet, a ki ütötte és rángatta lovát a leglehetetlenebb humorban. Kapuson azonban megbarátkoztunk Irányossal, a ki barátságos öreg fickó, sőt még Ferentz is megbékült. Kapuson nem talált barátokat és reggel 5 óráig vártunk egy századra Bánffy Hunyad felől, de senki sem jött és vissza kellett térni Kolozsvárra. A vén fickó ivott és egész éjjel történeteket beszélt. A francia háborúban volt és van egy fisztulás nyitott sebe a köldöke alatt (32) a beléig, a mit megmutatott nekünk. Hogyan tud egy 60 éves öreg ember egy ilyen sebbel végigverekedni egy hadjáratot, az megfoghatatlan előttem, de rettenetesen erős és tele van energiával. A moóri csatában 320 ember kivételével egész zászlóalját elveszítette. Azt mondja, hogy az egész Perczel hibája volt, a ki egy hiú és öntelt szamár, a ki a veszély pillanatában elveszti a fejét és semmiféle óvintézkedést nem tesz. Irányos volt az az ember, a ki elfogta Zichy Ödönt és fivérét, Pált, vagy inkább az előőrse. Két csomag levelet találtak nálok és Jellachich levelét Ödönnél az osztrák parancsnokokhoz intézve, segítséget kérve tőlük olyan célból, a mit személyesen fog majd elmondani. Irányos a hadsereghez vitte őt és átadta Görgeinek abban a feltevésben,[43] hogy Pestre küldik és akkor visszatért csapatához. Az útat azonban vörös-kabátosoktól látta elfoglalva és vissza kellett fordulnia és mikor a hadsereghez ért, Görgeivel találkozott, a ki azt mondotta (33), éppen most írta alá Ödön halálos ítéletét, és azt mondta Irányosnak, maradjon ott a mig a kivégzés megtörténik. Zichyt rövid ideig a pappal hagyták, azután kihozták és, Irányos azt mondja, nagyon szép[44] beszédet mondott és azt mondotta, hogy... ha élete segíthet a hazán, azt szívesen felajánlja. A legnagyobb nyugalommal[45] ment fel a létrára, tréfált a cigánnyal a kötél vastagsága miatt és a legnagyobb bátorsággal és önuralommal halt meg. Irányos egészen a közelében volt és mögötte Görgei az egész idő alatt. Irányos igen nagyra van Görgeivel. — Sándor szerda éjjel visszajött és levelet hozott nekem Josótól. Biztonságban megtelepedtek Nagy Faluban Pepivel és nem tudom, hogy a dolgok hogyan állanak, jobb helyük lehetne-e. Tegnap mindenfelé jó és rossz hirek voltak forgalomban. Némelyek szerint az oroszok Debrecenben és Szolnokon vannak, és bizonyos, hogy a posta egyik helyről sem érkezett meg. Egy futár azonban tegnap átjutott Pest (felé ?) Bemtől. Gál Sándor majdnem egészen kiverte az oroszokat a Székelyföldről (34) Brassó felé.[46] Kemény Farkas megverte az oláhokat és Moga, ha ugyan nem Jank foglyul esett. Bánffy Hunyadnál azonban az oláhok visszaverték a mi csapa-

[43] Az eredetiben: „understanding".
[44] Az eredetiben: „eloquent".
[45] Az eredetiben: „coolness".
[46] Ez, természetesen nem volt igaz, sőt az oroszok verték szét Gál hadosztályát Sepsiszentgyörgynél, julius 5-én.

tainkat és századunkat, mint mondják, a hegyek között körülfogták.

8. Brassai hétfőn, 2-dikán elindult Pestről és hirül hozza, hogy a minisztérium feloszlott, a hivatalokat mind bezárták, az egész személyzetet elbocsátották és az egész kormány Kossuth és a hadügy- és pénzügyminiszter kezében van, a kik a hadsereghez mennek és ott maradnak. Mindazok, a kik magokat kompromittálva érzik, Pestről a vidékre mentek. A debretzeni nagy Erdő mellett 6000 orosz lovasság táboroz, a kik kenyeret és élelmet a városból kapnak. Nincsen csapat, a mely szembeszálljon velök, csak köztük és Nagyvárad van 20000 Népfelkelés — insurgensek — mindenkit, még az erdélyieket is, Kornis Feri stb., a kik innen elutaztak, szolgálatra kényszerítettek. Bethlen Farkas kocsisa ki 5-dikén, csütörtökön hagyta el Szolnokot (35) azt mondja, hogy nagy győzelmet arattunk Miskolcnál és hogy ennek következtében a minisztérium, a mely Szeged felé menőben volt, visszatért Pestre.

9. Czecz és a két huszár visszajött Somlóról, mert az oroszok Leithán, egy napi járásra vannak. Károly látta Josót elindulása előtti estén és ő egészen jó volt és nem félt. Nyugodtan várják az oroszokat. Ott nincsen Landsturm, úgy hogy cselédjeiket nem vitték el, a mint én hallottam. Gál Sándort, azt mondják, megverték Háromszékben, a hol az oroszok mind elhajtják a lovakat és a marhákat és a mint mondják, minden embert 17 és 40 között. Némelyek azt mondják, gyilkolják a nőket és gyermekeket.

10. Farkassal ebédeltem. Pestről azt a hirt vettük, hogy Görgey megverte az osztrák-orosz hadsereget Komárommal szemben és hogy az oroszok visszavonultak Debretzenből. Láttam Czeczet, a ki ugyanolyan állapotban van mint Farkas, a doktorok egyebet sem tesznek mint fürösztik.

(36). 11. Tegnap éjjel ismét őrségen Ferentzczel. Tegnap reggel többen lövéseket hallottak a Feleken a Mezőség felől, de mivel még nincsen értesülésünk arról, hogy honnan jött, valószínűleg Beszterce felől (jött). Nagyon aggódom (a miatt, hogy) Polyxenáról semmit sem hallok és félek, hogy beteg lehet. Ma reggel két levelet írtam neki Anikó és Liedermann útján. A posta Pest felé ismét megindult.

12. Kilovagoltam Máriával, Rozáliával és férjeikkel stb. Estefelé a város tele van jó hirekkel. Azt mondják. Bem kiűzte az oroszokat a határokon keresztül. Ha... ez bizonyos, akkor 10-dikén valahol csata volt és ha mi elveszítettük, elég menekülőt láthattunk volna. Az oroszok elhagyták Debretzent és azt mondják, Kápolnánál megverték őket. Ha csak a fele igaz, az is elég.

(37). 12. Bizonyos, hogy Bem az oroszokat megverte[47] és most 6 zászlóaljjal Gál Sándor segítségére ment. Sándor elküldött Nagy Faluba, hogy Jurkót visszahozzák. Irtam Josónak. Farkasnál ebédeltem, hogy találkozhassam Károlyival, a ki nyugodt gentleman, az egyetlen ilyen tisztjeink között.

[47] Ez is téves hír volt, mert Bem julius 10-én vereséget szenvedett Besztercénél.

15. Levelet kaptam Josótól. 13-dikán féltizkor nagy tűz támadt a Közép Utcában. Szerencsére eső esett, különben az egész város leégett volna, pár perc alatt 4 ház volt lángokban. A Thoroczkaiak igen megijedtek, de nagyobb baj nem történt. Bem a székelyekhez ment, a kiket teljesen szétszórtak, úgy hogy Gál egyedül 5 tiszttel és 6 emberrel maradt meg.[48] Szerencsére az ellenség nem követte őket és 24 óra alatt ismét összejött 2 zászlóalj és nem kétlem, hogy azóta seregének nagyobb része is összegyült. Szentkereszty elfogatta magát. Nem lep meg a dolog. Az az ember, a ki azt mondja, hogy gazdag feleséget akar (38), egyéb dolgokra is képes. Csapataink most Damaszkin parancsnoksága alatt Szeretfalvánál vannak, az ellenség Kiralyi Kemelinél és Magyarósnál — azaz ... (olvashatatlan) és Kolozsvár között, úgy hogy bármelyik úton idejöhetnek.

16. Perczel 6000 sorkatonával és valami 20000 népfelkelővel[49] megverte az oroszokat Szolnoknál. Jelentések vannak, hogy a kozákok Budára látogattak. A kolera itt nem erős, bár mindennap előfordul néhány eset. Ugronnak súlyos esete volt és attól félnek, hogy, a mint Splényivel történt, tifusszal fog végződni. Dr.... (olvashatatlan) a multkor azt mondotta, hogy a vérzéssel kezelt koleraesetek majdnem mind gyógyulással végződtek. Ez valószínüleg a gastr. ...-nek egy formája. Azt mondják, az oroszok attól féltek, hogy Debretzenben megmérgezik őket és ennek következtében minden nyers gyümölcsöt és főzeléket viaszgyertyával és kocsikenőccsel együtt ettek. Áthaladtak Tégláson! Csodálkoznék, ha Degenfeld (grófnő) most is olyan dühös liberális volna, mint a milyen volt.

(39). 17. Tegnap mindenfelé jó hireink voltak. Azt mondják, a császár parlamentairet küldött Görgeihez, hogy a 48-as alapon békét kössenek. Attól félek, ez túljó ahhoz, hogy igaz legyen. A szolnoki győzelem biztos. Az ellenség visszatért Beszterce mögé, Inczédi alatt 4400 ember gyült össze Szász Régenben. Bem a Székelyföldről azt írta, hogy 10000 és 40000 népfelkelője van és hogy a székelyek megint jó hangulatban vannak. Pár napig olyan erősen esett, hogy semmit sem csinálhattunk. Még mindig nincsen hir ménjeimről.

19. Tegnap levelet kaptam Josótól és írtam neki. Elküldte nekem a gesztenye pej mént és Jurcót visszatartotta lovaglásra. Szeretfalvánál megvertek bennünket,[50] bár nagy veszteség nélkül. Az ellenség éjjel hátba támadott meg bennünket és az egyik szárny tüstént megszaladt. Damaszkin a többiekkel rendben visszavonult a Mezőség felé. 17-dikén 40 huszár érkezett 2 ágyúval, mert elvágták őket és 2 zászlóalj tüzelése alatt kellett útjokat megtenni. Bem a 31-ik zászlóaljat (40), a mely épen most érkezett a Havasról, egyenesen Vásárhelyre rendelte. Bethlen Miklós, a ki azzal jött, azt mondja, majdnem lehetetlen valamit is tenni az oláhok ellen, legalább 12000 ember nélkül, olyan sokan vannak.

[48] Ez csaknem szóról-szóra igaz.
[49] Az eredetiben: „Landsturm".
[50] Julius 16.

és olyan nehéz a terep. Nyilt területen egyáltalában nem állják a tüzet, de itt elrejtőznek minden bokor és kő mögé, csapataink rögtön minden oldalról tűz közé kerülnek a nélkül, hogy az ellenséget megfoghatnák. Azt mondja, hogy a tisztek sohasem mennek tűzbe és Jank (Jancu) maga (a ki mindig részeg) még sohasem volt ütközetben. Jank a maga emberei között a legnagyobb fegyelmet tartja és sokszor agyonlőtte őket engedetlenség miatt. Tegnap öt szökevény ujoncot agyon akartak lőnni, de Kemény Farkas megkegyelmezett nekik. Haragudott Máriára, ki kegyelmet jött kérni, és abban a hitben hagyta elmenni őt, hogy azokat agyonlövik. Jó dolgot hallottam Farkastól (41) az abrudbányai visszavonulás idején. A csapatok fáradtak, éhesek és lehangoltak, 10 ágyút a szekerekkel és lőszerrel elhagytak és éppen egy félig kész hídon akartak átsietni, mikor Farkas a 11-dik zászlóaljat segítségül hívta. „A 11-dik zászlóalj két százada előre" — egy ember sem mozdult és három ízben vezényelt hasztalanul. „Jól van", mondotta Farkas, „hallottátok a parancsot, nem tudtam megindítani, vigyétek vissza őket. Előttetek magam megyek a sárba, mert szégyelném, ha ilyen gyávák segítenének. Egyedül megyek." — Az emberek egy pillanat alatt talpon voltak, bajonettel visszaverték az ellenséget, megmentették az ágyúkat és a muníciót, megvédelmezték a hidat és valamennyien baj nélkül megmenekültek. Hála Istennek, végre tudom, mi lett feleségemből és gyermekemből. Liedermann azt írta, nem tudta eljuttatni neki a pénzt, mert Bécsből már elutazott sógorával együtt junius 6-dika körül. Most már nyugodtan megállapodtak valahol Angliában és bár aggódnak (42), de legalább biztonságban vannak és nincsenek pénzszűkében. Most már engemet is Angliába küldhetnek a mint lehet, legalább nem leszek az oka további feltartóztatásuknak. Azt gyanítom nemsokára értem fognak küldeni, mert az országgyűlést Szegeden összehívták és azt mondják Pesten, hogy békejavaslatok történtek. Tegnap írtam Josónak és kilovagoltam Máriával és Ferentzcel. Az öreg... (olvashatatlan) megint egészen friss erőben van.

20. Ma reggel Ferentzcel együtt őrségen voltam egész ½3 óráig a deési országúton egészen Dezmélyig. Rettenetes kelésem volt, úgy hogy ma ágyban kellett maradnom, de nem akartam kitérni, mert veszély lehetett volna és ha nem tesszük meg kötelességünket, akkor egészen bizonyos, hogy senki más nem fogja megtenni. Mindenféle jelentések arról, hogy Buda elesett. Bornemisza Klára 11-dikén azt írta Pestről, hogy 10000 osztrák volt Budán és hogy Clarke-ért küldött és meghagyták neki, hogy a híd járhatóvá tétessék stb. Az egész (43) nem igaz, mert Kemény Pali levelet kapott fiától, a mely Budán 13-dikán kelt, a melyben az egészről egy betű nincsen. Csapataink Szász Régen és Vásárhely között lehetnek, legalább így mondotta egy oláh paraszt, a ki Szász Régenből jött. Ellenséget nem látott. 10 ágyút és némi csapatokat várunk Magyarországból. Kemény Farkas nem tudja, hol van az ellenség, de azt hiszi, hogy visszavonult Besztercébe.

Közli *Dr. Horváth Jenő.*

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

Miskolczy Gyula: *A horvát kérdés.* I. k. Budapest 1927, 8°. 640 l. Egyetemi Nyomda.

A Magyar Történelmi Társulat által hazánk újabbkori történetének megvilágítására indított kiadványsorozat egyik igen becses kötete az előttünk fekvő. A szerző benne évekre menő tanúlmányok eredményeit fekteti le a horvát kérdés történetéről, amivel hazánkban, Horvátországban és a külföldön is sokan foglalkoztak mint a szláv kérdés egyik politikai és történeti szempontból is nagy figyelmet érdemlő részletével.

A bécsi és hazai levéltárból előkerült nagy anyag a tárgy körének lehető szűkítésére kényszeríti a szerzőt, ami főleg két irányban jelentkezik: a tárgyalást 1790-nél kezdi meg, igen kis helyet szentelve a korábbi eseményeknek, másrészt csak a nemzetiségi kérdés fejlődését igyekezik rekonstruálni, a vitás történeti és jogi események és részletek tisztázásával nem bajlódik. Az elsőt sajnálnunk kell — bármilyen ok miatt állott is elő — mert így az előzmények megismerésére újabb kutatást kell szentelni, a második irányú szűkítés szintén hátrányos a kérdés teljes megismerhetése szempontjából. Az általa használt módszert illetőleg is helyesebbnek tartanók, ha a szerző lehetőleg minden fontosabb iratot szószerint közöl, mert a hosszú, a mű kétharmadát betöltő bevezetésben az okiratok százaival csak néhány soros kivonatban ismerkedünk meg, pedig főleg a külföldi kutatók szempontjából helyesebb lett volna a fenti eljárás. A kivonat soha nem pótolja a teljes szöveget.

Úgy látom, az egykorú forrásanyagot, főként a nyomtatottat nem használta fel a szerző megközelítőleg teljesen sem, ennek a következménye az, hogy felfogása, ítélete többnyire szorosan az akták anyagához ragaszkodik, így áll elő, hogy ami újat mond, csak részben az, az egykorú vélemények leírásainak taglalásába nem megy bele. Az, hogy a mult század negyvenes éveinek írói és szónokai a kérdést helyesebben és tisztábban bírálják el a későbbieknél s főként az egyoldalú horvát íróknál, nem menti fel a kutatót azon kötelezettsége alól, hogy ezekkel is, ha az életre esetleg helytelen irányban is, befolyással voltak, foglalkozzék.

Ilyen szempontból tekintve a kötet anyagát, érdekelt volna bennünket pld. az, hogy Pásthory Sándor fiumei kormányzó miért örül annak, hogy fölmentik állásától, mivel tette lehetetlenné a bécsi kormányzat már a kezdet elején a függetlenségre törekvő egyének működését. Nemeskéri Kiss Pál kormányzó működése is temérdek nehézségbe ütközött, amiket a szerző alig hogy érint, pedig a helyzetet megmagyarázza Metternich kancellár

harmadik feleségének nyilatkozata, hogy a bécsi mágnások feleségei Kissnét „kinézték" maguk közül. Még a nevét se említi meg a szerző pld. Széchényi Ferencnek, aki egyideig helyettes bán volt, s működésének iratai több köteget tesznek ki a családi levéltárban.

A történeti Horvátországból a XVIII. században a Kulpa délkeleti partjától az Unnán túl az Adriai tengerig terjedő terület a török kezén marad, a magyar királynak jutott részből lett a határőrvidék, a régi Slavoniában Zágráb, Varasd és Körös, a régi magyar megyék közül Szerém, Verőce és Pozsega került részben lecsonkított polgári közigazgatással az anyaország fenhatósága alá. A báni méltóság tekintélye már a mohácsi ütközet korában kezd leszállani, s a Habsburgok központi szerveinek az a törekvése, hogy a magyar jogok lehető redukálásával a hatalmat a visszafoglalt területek felett magukhoz ragadják. Ehhez járúl mindjárt az 1800-as évek elejétől kezdve a horvátok önállásra való törekvése, ami második akadálya lesz a magyar nemzeti állam kialakulásának.

Az összeütközés a magyarok és horvátok közt az 1791-ik évi 58. és 59. cikkek, 1802-ik évi törvények létrejövetelekor az *adózás* miatt, az 1792-ik, 1711 12, 1825 26, 1832 36-ik évi országgyűlések idején a *magyar nyelv* használata, 1805, 1807-ben *Fiume* hovatartozása és igazgatása miatt nyiltan kitör, mindvégig megmarad a katonai kérdések miatt titokban, parázsként lappangó tűz gyanánt terjedve. Mindegyik elegendő volt arra, hogy az anyaországgal való gazdasági és társadalmi kapcsot meggyengítse, a történelmi láncot szétszakítsa.

A határőrvidék kivételes helyzetben volt, lakói különös jogokat élveztek. Az irodalmi és politikai mozgalmak megindításából a horvát katonák is kivették részüket. A hadvezetőség Hardegg Ignác elnöksége idején megkísérelte, hogy őket a politizálástól visszatartsa, de ez eredménytelen volt, azért később felülről nem avatkoztak bele, a mi kényelmes megoldás volt, de kétségtelenül megbénította a monarchia harckészségét. Radetzky tábornagy 1828-ban tervezetet dolgoz ki az oroszokkal háborúskodó törökök elleni esetleges hadjáratra; e szerint a derékhad előnyomulása Belgrádból indulna ki, a jobbszárny, a horvát hadtest, védelmi állapotban maradna otthon.[1]

A 30 40-es években Horvátországban megforduló magyarok nemcsak ezt észlelték, de azt is, hogy az illirizmus a tisztikar és a parancsnokok körében is szemmellátható'an terjed, s hogy a közös haza megvédésének kötelezettsége annál jobban elhalványúl odalent. A két kötelességérzet szükségképen előálló összeütközésének találó rajzát adja Széchenyi István gróf feljegyzéseiben azon időből, amikor honfitársai méltán megütköznek azon, hogy a kancellária hozzájárult ahhoz, hogy Gáj Lajos, aki Pesten szívta magába a tudomány elemeit, horvát lapot adhasson ki az illirizmus terjesztésére, a bécsiek pedig királyi jutalmat eszközöltek ki részére.

[1] Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs 1881.

Und haben sie gefehlt, so ist der Regierung sie zu strafen. Ich halte Gay, verdient er eine goldene Medaille, der illirischen Offiziere mit gold. Medaille, Ehren Legion, und Theresien Kreutz, für ehrenwerthe Leute. Dass aber auch Leute sind Schuft und russischen Spitzbuben.

Sie sind unschuldig oder X. Wenn das erste, Gott, welche Infamie. Sie sind einst Soldaten. Bin ich ein Rebell, ich werde gehenkt, kann aber ein ehrenwerther Mann sein. Aber ein Soldat, der monatlich seine Gage... und Fahne schwöre, alle sehr... und cimbora. Pfui Teufel. Also ist die Imputation, dass ein Ungar ein Separatist sei, bei weitem nicht so odiös, alls dass die antiungrischen Croaten pele mele russische Verschwörer sind.[2]

1846-ban Zágrábban a katonaság és polgárság közt nyiltan kitör az összeütközés, a Wimpffen ezredet kénytelen a hadvezetőség Pestre áthelyezni, majd Grázba, s onnan a Frigyes fhg. ezredét Pestre.[3]

A nemzetiségi kérdés a reformkorszakban két különböző irányban haladt: az egyik volt a hivatalos bécsi, a másik a magyar. A kettőnek egymáshoz való viszonyát igen röviden és érthetően fejezi ki azon beszélgetés, a mely a nagy tudású, de a nemzetiségi kérdésre nézve akkor még a hivatalos felfogást valló Dessewffy Aurél és Széchenyi között egy alkalommal lefolyt.

Dessewffy: Hallgatni a részek heterogén voltárul, a heterogén részekrül.

Széchenyi: Das kann ich nicht. Denn ich bin kein Zulasser um der Welt glauben zu machen, wir seyen gesund, aber ein Zulasser um es gesünder zu machen, und da muss die Diagnose rein... S merem mondani, az okból hogy mindig elhalgatnánk valamit, nem jöhetnénk soha is tisztába.

Fent a jelszó az volt: a kormányzást úgy kell vinni, hogy a monarchia egyensúlya meg ne zavartassék, ez egyaránt megfelelt a hatalmát féltékenyen őrző dynastiának, reformoktól és a korszak vége felé az elhatározó lépésektől is idegenkedő Metternichnek, a fontosabb kérdések eldöntésénél rendszerint mellőzött kormányszékek törekvéseinek.

Itthon nem látnak tisztán. Miskolczy helytelenül mondja, hogy a magyar rendek nemzetiségi programmja zárt, tökéletes és átgondolt volt. Csak egy kizárólagosság volt meg mindvégig a tárgyalásokban: a történeti jogokból nem engedni semmit. Wesselényi megállapítja Szózatában, hogy a magyarok között alig foglalkozik a fontos kérdéssel valaki, felületesen elsiklanak mellette, nem veszik komolyan, mások rémképeket látnak, s nem hisznek Eötvösnek, aki a nemzeti irány fejlődését mondja a korszak legjellemzőbb sajátjának. A történeti összetartozás emléke nálunk élénk s hű a multhoz, hasonlót követel a nemzetiségektől is, amelyek öntudatra ébredve vagy külső befolyás által ébresztetve

[2] Széchenyi feljegyzése a zöld kötésű könyvben.
[3] Országos Levéltár kanc. eln. iratok 1846, 623, 685. sz.

elsőnek az önálló kultúra, azután a független államiság eszméjét tűzik ki törekvéseik céljául. Nem következménye ez a magyar faj megújhodási küzdelmeinek, — ahogyan többen felfogták, — hanem azzal egyidejűleg és önállóan jelentkezik.[4]

Már 1790-ben, amikor Pozsega város arra hivatkozva, hogy a török elnyomása alatt 200 évig szenvedett, hogy Felső Szlovakiában nincs egyetlen szabad kir. város sem, holott a magyar vármegyék némelyikében több is van, az 1765-ben nyert kiváltságai törvénybe iktatását kéri az országgyűléstől, egyetlen szóval se tesz említést az anyaország érdekében szerzett érdemeiről, bár még csupa magyar törvényre alapítja kérését. Akkor is tehát, amikor a magyarságot és a horvátokat a közös cél egyesítette, az absolutizmusra törekvő királyi hatalom elleni küzdelem, megvan a különállásnak félre nem ismerhető jelensége.

A nemzetiségi ügyek közül először az oláhok hűségének kérdése kerül hivatalos elbírálás alá, akikről Jósika Samu kancellár 1831 februárjában azt jelentette Bécsbe, hogy lázadásra készülnek. Minthogy gróf Hardegg erdélyi tábornok ezt nem erősíti meg, Móga püspököt és Papp nagyszebeni kereskedőt gyanún kívül állóknak minősítik, a kancellár kikap a rémlátásért és a július 30-iki államkonferencia ülésen Metternich kancellár javasolja annak kimondását, hogy az erdélyi oláhok hűek, s felhívják Jósikát, szüntesse meg sérelmeiket.[5] A kormány ezen állásfoglalása a nemzetiségi megyékben igen nehéz helyzetet teremtett a magyarok számára. Vukovics Sebő pld. panaszkodik azon, hogy Temes megyében a főispánok „az utolsó időben mocskos szolgáivá lettek a bennünket gyilkoló bécsi minisztériumnak", minden szabad megnyilvánulást elnyomnak.[6]

Nem akarok bővebben szólni itt az illirizmus megindulásáról, aminek Miskolczy külön fejezetet szentel. Csupán arra kell rámutatnom, hogy néhány évvel Gáj Lajos és társainak működése után Draskovics János gr., aki lent Széchenyi politikai eszméinek letéteményese, a helyzet alapos ismerete nyomán és Wesselényi Miklós br. 1836-ban tett horvátországi utazásának tapasztalatai alapján ugyanazon eredményre jutnak: váljanak el a horvátok Magyarországtól, ha nem akarnak magyarok lenni. A megoldásnak ezzel a formájával azonban a magyar közvélemény akkor nem tudott volna megbarátkozni, azzal nyiltan senki nem mert előhozakodni. A separatio egyelőre odalent is a nemzeti és irodalmi törekvések köpenye alatt jelentkezett. Akkor már a szerbek is mozgolódnak, Obrenovics Milosh Belgrádban szerb nyomdát állít fel, s Metternich Barisics boszniai püspök titkárának Shunjisics Angelusnak szóbeli jelentése alapján kezd figyelni a déli mozgolódásra, mert a boszniai papnövedékek Gájjal társulva felkelésre szervezkednek. A vallási és nemzetiségi kérdés

[4] Br. Kemény Gábor Eötvös munkájából (A XIX. sz. uralk. eszméi) a nemzetiség fogalmát így állítja fel: a nyelvi viszonyok párosúlva bizonyos fensőbb képesség felőli meggyőződéssel. Még egynehány szó, Pest 1860.

[5] Bécsi állami levéltár, Staatskonferenz Akten 1831, 426, 1311.

[6] 1835 június 12, levele Ormós Zsigmondhoz.

ezen szerencsétlen kapcsolódásánál azonban még jobban bántja az, hogy 1840-ben a *Srbski Narodne Novine*ben nem kedvező cikkek jelennek meg a monarchia határtárgyalásairól Montenegróval. A vizsgálatot kiterjesztik Gájra, sőt az *Agramer Politische Zeitung*ra is, amely azonban igazolja, hogy politikai cikkei a bán tudtával jelentek meg. A horvát sajtó megrendszabályozására 1843 január 4-én külön királyi rendelet jelenik meg Bécsben, amely szerint csak horvát születésű egyén lehet censor; a vizsgáló hivatal a bán alá rendeltetik, aki viszont minden fontosabb ügyben Metternich nézetét kéri ki. Administrativ ügyekben megmarad a helytartótanács, de a rendeleteket ettől is a bán útján kapják a censorok.[7] Amíg tehát Metternich politikai szempontból letörni igyekszik a kormányra nézve kellemetlen illirizmust, szellemi téren tág teret enged a mozgalomnak, s társadalmilag az elszakadást még kevésbbé tudja megakadályozni.

Miskolczy helyesen állapítja meg, hogy az 1838 39-iki országgyűlésen tűnt ki a maga teljességében az, hogy Magyarország állami kiépítésének Horvátország — a kormányon kívül — a legfőbb akadálya. Az összeütközés éle a nyelvkérdésben csúcsosodik ki, s itt önként felmerül a kérdés: igaz-e a nemzetiségek részéről egykorúlag s azóta is hangoztatott vád, az erőszakos magyarosítás.

Hogy a nemzet fennmaradása függ nyelve és irodalma fejlesztésétől, ekkor már a kormány és ellenzék egyaránt érezte nálunk is, s az utóbbi azt is hozzátette, hogy e téren évszázados mulasztásokat kell pótolni. Ebből folyt türelmetlensége és siettető modora a kormány halogató politikája ellenében, ha magyar ügyekről van szó, s mindinkább feltűnő kedvezése ellen az országban lakó nemzetiségek javára. Röviddel azután, hogy Varasd megye — talán utoljára — testvéreknek nevezi a Duna vízáradása által sújtott magyarokat, Pulszky Ferenc a gróf Thún Leóval vívott politikai párbajban a szlávokat hibáztatja azért, hogy 10 éve telekürtölik a világot azzal, hogy a magyarok nyelvüket erőszakosan emelik túlsúlyra; nem érti azt, mi köze a szlávoknak a barátkori latin nyelvhez, miért ragaszkodnak ehhez körömszakadtáig.[8] Lukács Móric ugyanakkor Stúr Lajossal mérközik meg az Allgemeine Zeitungban, Wesselényi Miklós pedig Haller bánt igyekszik leveleivel, majd Szózatával jobb belátásra bírni a szláv kérdés megítélésében, s ő gondol először arra, hogy a magyar politikai íróknak tömörülniök kellene a külföld kellő felvilágosítására a szláv kérdésben.

Itthon egységes felfogás e nagyfontosságú kérdésre nézve tehát nem alakult ki, ilyennek megteremtéséhez sem az irodalom sem a politikai küzdelmek hozzá nem járultak. Lapjaink nagy

[7] Országos Levéltár, kanc. elnöki iratok, 1843, 10, 296. sz.

[8] Vierteljahrschrift aus und für Ungarn 1843. Lukács Móric munkái, Budapest 1894, II. k. Nálunk a mozgalmak kezdetén egy kis politikai röpirat javasolja, hogy a tótokat tanítani kellene a magyar nyelvre, mert „a hazai szlávok szívesen tanulnak magyarúl." Az 1826-ik esztendei Tudományos Gyűjtemények folytatásárul való Jelentésre rövid észrevétel. Pest, 8 r. 7 l. Nemzeti Múzeum.

örömmel kiemeltek minden apró eseményt, ami a nyelv terjedésére mutatott, hogy a pesti görög-oláh egyházközség 1837 óta magyarul vezeti jegyzőkönyveit (Gozsdu Emánuel írta az elsőt), hogy Kopácsy prímás uradalmaiban 1839-ben hivatalos nyelvvé tette, a bécsi Pazmaneumban 1842-ben Magyar Társaság alakult, a király leiratát a magyar nyelvű tanítás elrendelésére (1844) különösen dícsérik, s a Nemzeti Ujság támadja az egyetem jogi karának tanárait, mert sok tanár nem tud magyarúl. Ehhez a Jelenkor is csatlakozik. A Helytartótanács 1845 újévtől kezdve használja a magyar nyelvet, de az Orvosegyesület ugyanakkor kimondja, hogy nem célja a nyelv magyarosítása, tehát tanácskozásait tovább is latinul viszi. A Társalkodó 1841-iki folyamában Hőke Lajos a cikkek hosszú sorában figyelmeztet a szláv veszedelemre, mert a csehek 8—10 megyét, az oláhok Erdélyt, az illirek a bánságot és Bács megyét akarják megszerezni. Kossuth adatokat gyűjt Wesselényi említett munkájához s 1842 nyara óta állandó rovatot nyit lapjában a szláv kérdésnek. Támadja Széche nyi türelemre intő rendszerét. Ezek hatása alatt a megyék egy része megtorlást kezd követelni; Deák és hívei érdekesen megvilágítják azt, hogy a magyar faj évszázadok során alig olvasztott be valamit magába, ellenben sokat vesztett a felvidéken és Erdélyben a kisebb kultúrájú nemzetiségek ellenállásán.[9] Széchenyi az Akadémia elnöki székéből tartott beszédében saját hibáinkra mutat rá a nála megszokott nyiltsággal és őszinteséggel. Nehéz helyzetbe kerül: itthon sokalják az őszinteséget, fönt keveslik. A tépelődés óráiban ilyen feljegyzést olvasunk írásai közben:

In Wien. Akademia etc. etc. csak praetextus. Separation ist im Hintergrunde.

Wir. Mily infamia.

Wir. Horvátország. Minden praetextus. Muszka cimboraság az alap! Ezt mondani aztán nem infamia. Wir ungerechte Buben. És azután magához vonzó pontot alakítson a magyar. Gerecht aufwärts, aber nicht aufwärts. A horvát felbőszül ellenünk, mert mi fitymáljuk, és mert mi ledögönyözzük fontolva haladókat. Gáj megveri Erdődy Sándort etc. Mi azt modjuk: a horvát rebellál, mert literatúrája van. A német rólunk mondja azt, ha Akadémiát állítunk és magyarul akarunk beszélni.[10]

A szlávok szépen felbőszültek ellenünk, írja 1843 július 19-én. Most a többi is majd utánna ered. Ki segíthet rajtunk? A kormány? Teheti-e? De ha tehetné, fogja azt kívánni tenni? Ugyan miért? Haben wir ihre Sympathie verdient? — Mindez azért van, mert Beöthy és társai eltiltották a horvátokat a latin nyelv használatától.[11] A kérdésnek gyökeresebb megoldására csak Wesselényi tesz kísérletet a Szózatban, de ezt a kormány követői nem fogadják el. Széchenyi maga is úgy ítél róla, hogy az ellenzéknek hajtja a malmára a vizet.

[9] Bécsi áll. levéltár, Inform. Protokoll, 1842, 42. sz.
[10] Zöld kötésű jegyzetei.
[11] Levelei III. k. 169, 173. l.

A zágrábi események hire 1843 karácsony másnapján terjed el a pozsonyi országgyűlésen. A jövő képe megdöbbenti a rendeket: Nugent báró parasztokkal terrorizálta a tartományi gyűlésre egybegyülteket, ő maga a templomba szökött előlük. A zágrábi bíró ügyvéd fia lövetett a kormánypártra, s az illir-párt 15—20 lövést adott le: a turopolyaiak és szentiványiak vagy 1500-an voltak, de csak néhánynak volt kardja. A szemináriumból a tanárok és növendékek furkós botokkal mentek verekedni.[12] A felhördülés a hírek nyomán annál nagyobb, mert a túlzók között Szemere Bertalan jóformán ellentmondás nélkül helyezkedik arra az álláspontra, hogy Horvátország nem társország, hanem a magyar birtoktest egy része. Igaza van Wesselényinek: a magyar politikusok tájékozatlansága e kérdésben vészthozó volt. 1844 február 5-én, amikor a főrendek a turopolyaiak sérelme ügyében felirat küldését határozzák el, Széchenyi minden szavazatot számba vesz, s élénken agitál a mellett, hogy a kormány javaslata győzzön.[13]

A megoldás elodázása volt ez is, s két irányban járt káros következményekkel: a nemzetiségi kérdés további megvitatása a megyei közgyűlésekre ment át, az ellenzék agitációjának hatalmas emeltyűjévé lett; a kormány pedig az országgyűlésen elért olcsó sikertől felbuzdúlva, olyan reformok megvalósítására határozza el magát, amelyek a két ország közti viszony gyökeres megrontásához nagy mértékben hozzájárulnak. Apponyi a kormány támogatását az illir-pártnak ítéli meg, abból indúlva ki, hogy a horvátországi magyarbarát párt kicsi és nincsen súlya a közvéleményre. Kétségtelenül meg lehet ma már állapítani, hogy a kormányra ez irányban Széchen Antal emlékirata hat a legerősebben, aki a horvátországi magyar pártot szintén jelentéktelen kisebbségnek mondja, s a kormányt a teljes pártatlanságra ösztönzi.

A magyar közvélemény pedig az eddigi eredményeket is kevesli, a most bekövetkezett horvátországi reformok pedig joggal azt a látszatot keltik, hogy Bécsben az anyaország érdekeit teljesen háttérbe szorítják.

Ezt a felfogást fejezi ki a megyék egymás közt váltott levelezése, s nevökben Pest megye felirattal fordul a nádorhoz; nyiltan rámutat ebben arra, hogy Horvátországban a polgárháború már kitört, annak lecsendesítése a dynastiának és a kormánynak is elsőrendű érdeke. Ez a nyiltság bántja a kormányszerveket, a felirat kritikájában ténykedésük elítélését látják, s hozzá Kolowrat kieszközli, hogy a legnagyobb magyar megye küldöttségét Bécsben ne is fogadják. 1846 január 30-án számol be ezen országos kudarcról a megye, s a közgyűlés visszhangja szétviszi a szomorú

[12] Gegő Elek levele gr. Zichy Bódoghoz 1843 dec. 27. a zsélyi levéltárban.

[13] Zichy Ferenc gr. terjeszti ezt elő: a királyt minden részletezés nélkül felkérik a sérelmek orvoslására, erre 55-en szavaztak; gr. Nádasdy Lipót adatokat kívánt csatolni, az orvoslás módjának megjelölése nélkül, a kettőt gr. Péchy javaslatára egyesítették; br. Eötvös József indítványa hasonló volt, s 26 szavazatot nyert.

hírt az egész országba. A vihar közepette hiába áll fel Széchenyi, követelve azt, hogy a kormány lent járjon el vesztegetés nélkül,[14] a szenvedélyek áradata felülkerekedik, s Miskolczy helyesen mutat rá, hogy a horvát kérdés eldöntése egészen átmegy az ellenzék kezébe, pártkérdéssé válik. Zala megye március 2-iki körlevele nemcsak hanyagságot, vétkes mulasztást vet a kormány szemére, de alkotmánysértő ténykedést is. A kötet anyaga 1846-al végződik. A forradalmi események leírása újabb kutatást igényel majd.

Bártfai Szabó László.

Riedl Lajos: *A cs. és kir. VI. hadtest a gorlicei csatában (1915. május 2.)* 8° 104. l. Melléklet a Magyar Katonai Közlöny 1928-i 6. füzetéhez.

Kétségkívül nagyon fontos és kívánatos, hogy a tíz évvel ezelőtt gyászos véget ért világháború eseményeit, elfogulatlan és hozzáértő szerző leírása nyomán, hiteles adatokból ismerje meg a magyar közönség. Természetesen az is fölötte kívánatos, hogy az ilyen tanulmányok minél több olvasó kezén forduljanak meg.

El kell ismernünk, hogy Riedl Lajos nagyon lelkiismeretes, gondos és szakértő munkával válogatta és állította össze, a kassai (VI.) hadtest gorlicei szereplésére vonatkozó hitelt érdemlő adatokat. Ebben a részben tehát nem is érheti őt gáncs, vagy kifogás.

Azonban — sajnos — nem érthetünk egyet a feldolgozás *módszerével.* A 104 oldalnyi füzetből csupán 22 oldal a tulajdonképeni leírás, amely után előbb 80 oldalnyi melléklet, majd 12 külön vázlat következik. Az egész munka tehát alapjában véve csak *okmánytára,* de nem *oknyomozó története,* a VI. hadtest gorlicei küzdelmének.

Ennek a folyóiratnak hasábjain is többször hangoztattuk, hogy hadtörténetíróink nagyobbára csak *adathalmazt,* de nem *olvasmányt* adnak a kezünkbe. Már pedig ilyen úton-módon sohase fogjuk a hadtörténelmi irodalmat népszerűsíthetni, bármennyire óhajtjuk is. Meg vagyunk róla győződve, hogy ezt a füzetet is csak egynéhány hivatásos tiszt olvassa el, de a régi nagy hadseregnek azok a szépszámú tagjai, akik a gorlicei csatában résztvettek, aligha szánják magukat reá, a száraz intézkedések és helyzetjelentések tanulmányozására.

Akad a szövegben magyartalanság is bőven, amit bizony ki kellett volna a kéziratból gyomlálni.

Gy.

Marjalaki Kiss Lajos: *Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848—49-ben.* Kis 8°, 55 oldal; ára 2 pengő. Kapható az Egyetemi Nyomdánál.

A szerző, Bölöni Mikó Samu akkori zalatnai kohófőnök egykorú kéziratát teszi közzé, melyet történelmi forrásmunkának nevezhetünk. Sok olyan adat van ebben a kis műben, ami mindmáig

[14] Bécsi áll. levéltár, Inform. Protokoll, 1846, 118. sz.

ismeretlen volt. Épen ezért újszerű megvilágításban tárja elénk Erdély módfelett viszontagságos történelmének egyik legborzalmasabb epizódját, mely alkalommal az oláhok megismételték vagy talán túl is szárnyalták a Hora-Closca-idők vérengző rémtetteit. „A magyar humanizmus és az oláh gyűlölet összeütközését Zalatnán 800, Abrudbányán 1200 védtelen magyar vére tette örökké feledhetetlenné" — írja előszavában a szerző és ez szószerint igaz. Szinte megfoghatatlan az a türelem s az a humanitás, amellyel az erdélyi magyarság viseltetett az oláhokkal szemben még olyan esetek után is, mint amilyenek 1784 és 1848—1849-ben előfordultak. A türelem és a megbocsátás nem olyan erények, melyekkel az állam épségét biztosítani lehet.

Bölöni Mikó Samu a szó szoros értelmében személyes tapasztalatai alapján írta le ezeket a borzalmakat, melyekből maga is alaposan kivette a részét s amelyek alkalmával apósa, a dúsgazdag bányászpolgár Fikker, maga is az oláhok vak gyűlölködésének és vérszomjának áldozatául esett Abrudbányán. Mikó családjával pincében bujkált, úttalan útakon, őserdőkben bolyongott étlen-szomjan, kifosztva, koldussá téve, az oláhok pusztító őrülete elől. Szemtanuja volt a két virágzó bányaváros Zalatna és Abrudbánya felperzselésének, lakossága kifosztásának, ártatlan emberek halomragyilkolásának. Naplójából olvassuk, de európai felfogással és ízléssel sehogyan se tudjuk megérteni, hogy a XIX. század derekán az emberi vadság és alávalóság ilyen orgiákat ülhetett Európában. Még hozzá az egyik európai államban, az egyik nemzetiségi kisebbség követhette el a többséggel, azaz az uralkodó fajjal szemben, ezeket a borzalmakat.

Mióta Rothermere lord lándzsát tört Magyarország igaza érdekében, végre megmozdult a magyar propaganda is. Nem tudom, hogy lehetne-e Bölöni Mikó Samu naplójánál alkalmasabb propagandaanyagot találni? Kommentár se kellene hozzá. Mindössze angolra kellene fordítani és megküldeni azoknak, akik még ma se tudják, hogy kiknek ajándékozták oda Magyarország keleti részét, azt az Erdélyt, amely állandóan ontotta vérét Nyugat zavartalan életéért s amely meg tudott bocsátani annak az elvetemült gyermekének, akit földjére befogadott, melengetett, s aki mégis minden kínálkozó alkalmat megragadott arra, hogy hátába döfje orgyilkos fegyverét.

A. E.

Richard v. Mach: *Aus bewegter Balkanzeit.* (1879—1918.)

E. S. Mittler & Sohn berlini könyvkiadó cég újból egy rendkívül érdekes művel gazdagította a Balkánról szóló irodalmat.

A szerző, Richard v. Mach, a bolgár hadsereg egyik német instruktora, majd később a „Kölnische Zeitung" levelezője, közel négy évtizedet töltött Bulgáriában. Ott volt már 1879-ben Bulgária újjászületésénél is. És ott maradt, hogy annak fejedelmeit, Battenberg Sándor herceget és Kóburg Ferdinándot, a későbbi királyt, békében és háborúban szolgálhassa. Mach alezredes 1891-ben a szófiai 1. tartalékezred parancsnoka volt. És így vezető kato-

nai állásban alaposan megismerte a bolgár hadsereget, mint újságtudósító pedig megismerkedett ennek a kis országnak minden számottevő politikusával. Mozgalmas időket élt át és így van is mondanivalója. És el kell ismerni, hogy a bolgár viszonyok vázolására, kívülálló, tárgyilagos, de amellett hivatottabb szerzőt nem igen lehetett volna találni.

Mack a keletrumélíai kérdéssel kezdi beszámolóját. „Die letzten Tage von Ostrumelien 1885" című fejezete élesen belevilágít a nyolcvanas évek balkáni politikájába, amely már akkor majdnem lángra lobbantotta Európát.

Oroszország 1878-ban legyőzte Törökországot és a san-stefanoi békében többek között egy Konstantinápoly körül kiinduló, egész Macedóniát felölelő, az összes bolgárokat egyesítő, nagy Bulgáriát létesített. A berlini kongresszus a san-stefanoi békét revizió alá vette, amely reviziónak nagy Bulgária is áldozatul esett. A nagyhatalmak Bulgáriának csak a Duna és a Balkánhegység között elterülő kis területet ítélték oda. A Balkán és a Rodope hegység között levő Délbulgáriát „Keletrumélia" elnevezéssel, autonom tartományként török felügyelet alatt hagyták, Macedonia pedig ismét visszajutott Törökország fennhatósága alá.

A bolgár nép ennélfogva hálával gondolt Oroszországra, amely őt önállósághoz juttatta és valamennyi bolgárt egy hatalmas birodalomban akarta volna egyesíteni. Utálta tehát Ausztria-Magyarországot és Németországot, amelyek ezt az egyesülést megakadályozták.

A fenti értelemben vett szeretet és gyűlölet állandó kísérőjelensége Bulgária politikai életének. Változás csak akkor állott be, amikor élesszemű bolgár államférfiak akadtak, akik felismerték, hogy Oroszország a kis szláv államokat csakis eszköznek tekinti és az esetleges támogatásért rendszerint — államszuverenitási és önrendelkezési vonatkozásokban — nagy árat kér. A fiatal fejedelemséget az első ilyen megrázkódtatás és Oroszországból való kiábrándulás, a keletrumélíai kérdésből kifolyóan érte.

Ezt a tartományt 70%-ban bolgárok lakják, akik természetszerűen, a Balkán-hegységtől északra önálló nemzeti életet élő testvéreikkel egyesülni akartak. Bulgária ezt a mozgalmat erősítette, az orosz cár azonban ellenezte. Az utóbbi attól tartott, hogy Keletrumélia és Bulgária egyesülése csak háború árán lehetséges, erre pedig Oroszország még nem volt felkészülve.

De hiába ellenezte ezt a cár, bolgár hazafiak hatalmas mozgalmat készítettek elő és 1885 szept. 6-án a török uralom ellen fellázadva, kimondták Keletrumélíának a fejedelemséggel való egyesülését. Sándor fejedelem, a cár akarata ellenére, magáévá tette népének kívánságát és haderejét mozgósítva, kész volt Keletrumélia csatlakozását fegyveresen is megvédeni. Csakhogy nem Törökország fordult az egyesülés ellen — amint ezt a bolgárok várták — hanem Szerbia, amely már ekkor kezdett a bolgárokra féltékenykedni. Sándor fejedelem kénytelen volt haderejével Szerbia ellen fordulni és azt Slivnicánál, Pirotnál és még számos más ütközetben meg is verte.

A megerősödött és hadisikerei folytán önérzetessé vált ország azonban sehogysem tetszett az orosz cárnak. Orosz intrika összeesküvést szított, amely 1886 aug. 6-án Sándor fejedelmet detronizálta és az országból kiűzte.

Stambulow István, a bolgár parlament akkori elnöke, azonban napok alatt leverte ezt az oroszbarát felkelést; rendet teremtett az országban és visszahívta fejedelmét. Sándor vissza is tért, amit kibékülést kereső hódoló sürgönyben, a cárral tudatott. A cár azonban erre a fejedelmi Canossa-járásra olyan elútasítóan válaszolt, hogy Sándor jobbnak találta azt, hogy trónjáról önként lemondjon.

A fejedelem távozását Bulgária legjobbjai siratták. A nemes gondolkozású és fenköltlelkű uralkodó hét évet töltött bolgárjai között. És hét év után önzetlenül, pusztán a slivnicai győzelem fényétől övezve, de üres kofferrel távozott az országból. A fejedelem Grázban telepedett le, ott mint Hartenau gróf visszavonultan boldog családi életet élt.

Bulgária ügyeinek intézését, Battenberg távozása után, Stambulow vette át, amig 1887-ben az ország Kóburg Ferdinándban új uralkodót nem kapott.

A szerző, Stambulow és Ferdinánd együttes uralkodását, majd összekülönbözésüket és a bolgár államférfi tragikus meggyilkolását, nagy írói készséggel „*Im dunkelsten Europa*" című fejezetében mondja el.

Stambulow hiába biztatja uralkodóját, hogy ne törődjék a nagyhatalmak elismerésével, mert hiszen elismerték őt hűséges bolgárai, tartson ki és akkor hamarosan meg lesz a külső elismerés is. Ne erőszakolja és ne ő kezdeményezze, mert ha a politikában kérni kell, akkor ennek rendszerint nagy ára is van. Ez a kérdés mind jobban elválasztotta Ferdinándot és Stambulowot egymástól, míg az utóbbi végül kormányelnöki állásáról lemondott és a fejedelem ezt a lemondást el is fogadta.

Bukása után Stambulow azonnal ellenzékbe ment át és a maga temperamentumos módján támadta az új kormányt és a kormányzati rendszert. Stambulownak ez a magatartása a fejedelemmel való teljes szakításhoz vitt. Stambulow, mert az udvar elejtette, lassan azon üldözött politikai vadak egyikévé vált, amelynek elejtése a Balkánon csak idő kérdése lehetett. Ez az idő hamarosan be is következett. Stambulow az állami ügyek vezetésétől 1894 május 30-án lépett vissza és egy évvel később már be is fejezte földi pályafutását. Néhány gonosztevő, fényes nappal, Sofia legforgalmasabb helyén, úgyszólván a rendőrszolgálatot ellátó csendőrség szemeláttára, lekaszabolta a gyűlölt államférfiút és elillant. Hogy ez mind miként történt, hogy ennek a balkáni gonosztettnek eszméje honnan indult ki, erről Mach érdekfeszítő módon számol be.

A szerző azután a mult század kilencvenes éveiről a világháborús időszakra tér át és „*Bulgariens Anschluss an die Mittelmächte 1915*" címen, Bulgária világháború alatti szereplését vázolja.

Bulgária a világháborúban azt az alkalmat vélte felismerni,

amelynél bőven pótolhatja mindazt, amit a san-stefanói, illetve bukaresti békében elvesztett. Oda húzott tehát, ahol a maga „sacro egoismo"-ját kielégíteni vélhette. 1914 végén és 1915 elején, amikor a központi hatalmakat egyik kudarc a másik után érte, a bolgárok russophilok és antantbarátok voltak. Przemysl elestét ők is lelkesen ünnepelték. De jött aztán Gorlice, az orosz vereségek sorozata, az olasz hátbatámadás kudarca és elérkezett az a pillanat, amikor Ausztria-Magyarország és Németország a Szerbia elleni támadás előkészítéséhez fogtak. Amikor az ezzel kapcsolatos tárgyalásoknál, a központi hatalmak Bulgáriának győzelem esetére az összes bolgárokat egyesítő birodalmat ígérhették és a törökök rögtön át is engedtek egy nagyobb területet, Bulgária 1915 szept. 6-án szerződésileg a központi hatalmakhoz csatlakozott és már néhány héttel később hadseregét mozgósította.

A központi hatalmak hadviselését éveken át siker koronázta. Szerbia, az osztrák-magyar, német és bolgár nyomás alatt, még 1915 őszén összeroppant. A bolgárok boldogan foglalták el azokat a területeket, amelyeket tőlük utoljára a bukaresti békében elvettek. Egy évvel később Bulgária visszafizethette Oláhországnak a Balkán háborúban tanusított magatartását. A központi hatalmak leterítették a hullarablásra indult oláhokat; országuk nagyobbik része a szövetségesek birtokába került és bolgár kézre jutott — legszebb álmaik egyike — a Dobrudsa is. Ugy látszott már, hogy az összes bolgár kívánságok megvalósulnak, amikor aztán 1918-ban jött a nagy felfordulás és összeomlás, amiről a szerző *„Bulgariens Abfall 1918"* címmel, részletesen beszámol. Nézeteltérések a szövetségesek között, a végnélkülinek tetsző háború, hatalmas ellenséges propaganda, amely antantbarát kormányt segített uralomra, 1918 őszén olyan politikai légkört teremtett, amelyben Bulgária — miután hadserege összeomlott — kivált a központi hatalmak szövetségéből. A szerző kifejti, hogy Bulgária nem volt azért áruló, nem kapott jutalmat, csak idegei nem bírták már a háborúskodást és azt remélte, hogy a szövetségből való kiválással még meg tudja menteni azt, ami megmenthetőnek látszott.

S—y.

Hermann Schmidtke: *Völkerringen um die Donau.*

A dunai német őrflottilla háború alatti parancsnoka, Schmidtke korvettkapitány, egy közel 200 oldalas könyvben számol be a Duna körül lezajlott harcokról. Ezekben a harcokban kimagasló, sok esetben döntő szerepet játszottak a folyami haderők, elsősorban a *cs. és kir. dunai flottilla.* Annak ellenére, hogy a német szerző természetszerűen a német haditettek kidomborítására törekedett: a szóbanforgó könyv nem egyéb, mint az osztrák-magyar dunai flottilla hőstetteinek leírása és azoknak megörökítése. A német kiadó tehát a „Völkerringen um die Donau" című könyvvel, a magyar olvasó közönséget is közelről érdeklő, kedves és értékes hadtörténelmi művel gazdagította a hadiirodalmat. A szerzőnek és a kiadónak ezért elismeréssel tartozunk.

A szerző a Duna földrajzi, politikai és katonai méltatásával kezdi könyvét és a Duna körül lezajlott világháborús eseményekről négy részben számol be. Az első rész Ausztria-Magyarország és Szerbia 1914. évi háborújával foglalkozik.

Ausztria-Magyarország nagyon csalódott abban a feltevésében, hogy a Belgrádból kiindult szarajevói gyilkosság megtorlása az egész világon csak közmegelégedést válthat ki. Az osztrák-magyar-szerb konfliktus előbb európai, majd világháborút szült, amelyben a központi hatalmak négy, később öt állama, 47 ellenséges állammal került szembe.

Ausztria-Magyarország előbb csak részleges mozgósítást rendelt el és a Drina, Száva és a Duna mentén vonult fel Szerbia megbüntetésére. Szándékait azonban keresztezték a világesemények, amelyek a monarchiát általános mozgósításra és haderejének zömével az orosz harctéren való fellépésre késztették. Mindamellett maradt a balkáni harctéren még annyi erő, amennyit azoknak parancsnoka, Potiorek táborszernagy, Szerbia megtámadására elegendőnek vélt. Az ezen elhatározásból fakadó harcokban már igen nagy szerepet játszottak a cs. és kir. dunai flottilla hajói, amelyek úgy a Belgrád körüli, mint a Száva mentén lezajlott harcokban tevékenyen résztvettek és igazán nem rajtuk múlott, hogy Potiorek támadása nem sikerült.

A könyv II. része Szerbiának 1915. évi leküzdését tárgyalja. Mint tudjuk, 1915 nyarán a hadihelyzet ismét a központi hatalmaknak kedvezett. Oroszország Gorlicénél és az azt követő harcokban súlyos vereséget szenvedett. Olaszország, amely már pusztán a porondon való megjelenésével a háború eldöntését remélte, az Isonzónál megakadt. Az antant hiába erőlködött, se a nyugati harctéren, se a Dardanelláknál eredményt elérni nem tudott. A Dardanellák körül kifejlődött harcok azonban nagy aggodalommal töltötték el a központi hatalmak hadvezetőségeit, mert a hős török védők hadianyaga fogytán volt. Hogy szövetségesüket megsegíthessék, Ausztria-Magyarország és Németország Szerbia elfoglalását határozták el. Osztrák-magyar és német haderők október elején át is keltek a Dunán és visszaszorították a szerb hadsereget. Időközben Bulgária, amely a központi hatalmakhoz csatlakozott, szintén támadásba fogott. A szerbek vereséget szenvedtek, hadseregük maradványa Albánián át elmenekült; Szerbiát pedig a győztes központi hatalmak megszállották.

Ezeknél a harcoknál igen nagy szerepet játszott a Duna és a Száva, mert úgy a német, mint az osztrák-magyar támadó seregeknek ezeken a folyókon át kellett hatolniok. Ez csakis a cs. és kir. dunai flottilla önfeláldozó tevékenysége mellett vált lehetővé. Ezek a hadihajók, semmiféle veszedelemmel se törődve, minden időben és mindenütt ott voltak, ahol csapatainkon segíthettek.

Szerbia elfoglalása után dunai flottillánk Orsovára ment és a rendelkezésére bocsátott német motoros naszádokkal együtt, olyan biztosító szolgálatot létesített, amely egyrészt a dunai forgalom ellenőrzését, másrészt pedig annak katonai biztosítását is lehetővé tette. Ez igen fontos volt, mert a Törökországnak szánt lövőszer- és hadianyagszállítás javarészt a Dunán bonyolódott le.

A könyv III. része Oláhországnak 1916—1917-ben történt leküzdésével foglalkozik. Ezeknél a hadműveleteknél a folyami hadierők újból óriási teljesítményeket produkáltak.

Oláhország 1916-ban, augusztus hó végén, abban a hiszemben vetette magát Ausztria-Magyarországra, hogy — úgy, amint azt a balkáni háborúban is tette — csak meg kell indítania hadseregét és máris elfoglalhatja mindazokat a területeket, amelyekre olyan nagyon vágyott. Számítása azonban nem vált be. Osztrák-magyar, német és bolgár haderők néhány hét alatt ismételten megverték az oláh seregeket és elfoglalták az ország javarészét. A lezajlott harcokban a Duna nagy szerepet játszott. A cs. és kir. dunai flottilla itt is hervadhatatlan érdemeket szerzett a monarchia haditengerészetének. Az oláhok, bárha ők is számottevő folyami haderővel rendelkeztek, soha se keresték a cs. és kir. flottillával az összeütközést, pedig ez katonailag több esetben elkerülhetetlen feladatnak látszott. Monitoraink ezt az alkalmat epedve is várták, de az oláh oláh maradt és nem bocsátkozott harcba. Szinte érthetetlen ez a magatartás. Az oláh hadihajók tétlenül nézték monitoraink tevékenységét, amikor ezek az oláh hadihídat tönkre tették, amivel a bolgár területre betört oláh seregtestek visszavonulása el volt vágva. Sőt akkor sem mutatkoztak sehol, amikor Mackensen bolgár haderejével a Dunán átkelt, hogy az Erdélyből előretörő seregekkel együtt, két tűz közé fogja a menekülő oláhokat.

Oláhország bukásával a Duna egészen a torkolatáig felszabadult. A hadvezetőség természetesen megfelelő őr- és biztonsági szolgálatról gondoskodott, amiben a dunai német őrflottilla is tevékenyen közreműködött.

A szerző azután a IV. részben az összeomlást beszéli el. A németek megsemmisítették hajóikat, amikor más kivezető útat már nem találtak. A cs. és kir. flottilla pedig hazatért anyaországába, hogy a vesztett háború után felosztassék és javarészt azoknak kezébe kerüljön, akik ellen 4½ éven át olyan dicsőségesen harcolt.

A szerző kénytelen megállapítani, hogy a flottillában mindvégig „Lissa" szelleme uralkodott, az összeomlás után azonban ez nem változott át „Scapa-Flow" szellemévé és így kénytelenek vagyunk ma is tehetetlenül nézni, hogy az ellenfeleink által egykor rettegett monitorok, hogy jutottak érdemetlenül azoknak birtokába, akik ezeket soha leküzdeni nem tudták.

Végeredményben Schmidtke munkája érdekes és hézagpótló könyv.

S—y

Charles Spindler: *L'Alsace pendant la guerre.* (Librairie Treuttel & Würtz, Strasbourg, 1925.)

A nagy háborúról sokan és mindenféle fajta könyveket írtak. Az egyik katonai, a másik politikai szempontból tárgyalja az eseményeket; vannak összefoglaló, az egész háborút áttekintő munkák és viszont olyanok, amelyek csupán valamely harctér-

rel, időszakkal vagy éppen csak bizonyos csapatok hadműveleteivel foglalkoznak. Az ilyen, korlátok közé fogott, mintegy specializáló dolgozatok sűrűbben teremnek, mint a nagyszabású munkák, mert szerzőiknek van miben válogatniok. Spindler Károly előttünk fekvő „Elzász a háború alatt" című könyve is azok közé a művek közé tartozik, amelyek az emberiség legutóbbi katasztrófájának Földünkön messze elterülő színteréből egy aránylag kicsiny területet ragadnak ki, a mi esetünkben Elzászt, a szerző hazáját. De míg a szerző tárgya földrajzilag ilyen szűk határok közt mozog, érzelmi világa annál gazdagabb és könyvét, holott naplószerű felépítése arra késztetne, mégse lehet a konvencionális beosztások közé szorítani; még leginkább néprajzi és társadalmi képnek nevezhetnők, olyan képnek persze, mely minden vonását és színét a nagy háborútól kapta.

Spindler Károly, a hírneves festő, 1865-ben a Boersch nevű, Elzászban fekvő városkában született, mely provincia akkor még Franciaországhoz tartozott. Középiskolai tanulmányait már német gymnáziumban végezte, de szívében az új kormányzat alatt sem tudott a germán szellem gyökeret verni. Szülőföldjéhez mindig hűen ragaszkodott s művészetének motivumai is a hazai rögből fakadtak; úgy képei mint famozaik munkái a műértők előtt nagy becsülésben állottak. Számos rokona Franciaországban élt, ő maga és családja a franciát vallotta anyanyelvének, mint ahogy művészete és lelke egyaránt a francia géniusznak hódolt.

Spindler az őt környező világnak minden mozgalmát, minden aggodalmát és reményét, minden bánatát és örömét, lebilincselő módon közli az olvasóval. Amikor könyvét megírta, ezt az olvasót nem úgy képzelte el, se számban se minőségben, mint ahogy ma látjuk. Ő ugyanis nem tett egyebet, csak másoknál ügyesebben, mint azt, hogy saját maga részére és szórakozásból feljegyezte, amit a mozgósítást megelőző nyugtalan napoktól kezdve, a háború alatt és közvetlen utána, látott és hallott. Csak néhány barátja tudott róla, hogy naplót ír, amely mint lelkének hű tükre, olyan adatokat is tartalmaz, amiket abban az időben nem volt tanácsos nyiltan hangoztatni. A háború befejezése után a beavatottak André Hallays francia literátust, könyvünk előszavának íróját, figyelmeztették a kéziratra, aki a papirra vetett emlékezésekben felismerve Spindler írói rátermettségét és memoárjainak történelmi értékét, arra bírta őt, hogy jegyzeteit könyvalakban adja ki. Igy történt aztán, hogy művét az Académie française pályadíjjal jutalmazta, ami könyvét még ismertebbé tette és széles olvasókört biztosított számára.

A könyv külső formája szerint, mint már említettük, a napló-irodalomhoz tartozik; a háború öt naptári éve önmagától is öt fejezetre osztja; a napi dátummal ellátott feljegyzések alkotják a fejezetek kisebb részeit. Minden fejezet fölött Spindler egy-egy bájos tollrajza ékeskedik, ami — írói tehetsége mellett — a rajzoló művész iránt is kihívja csodálatunkat. A napló-forma azonban nem csupán alaki körülmény, mert a folyton-folyvást változó cselekvés, a napi eseményekkel haladó leírás, a mű tartalmának is jellegzetes irányt szab. A háború története, ha Spind-

ler mégoly szűk keretben látta is, a föl és alá hullámzás, a bizakodás és csüggedés, dramatikus erővel bontakozik ki a szerző tollából és az olvasót magával ragadja. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a világtragédiának ez a szemelvénye, Spindler leírásában, csupa melancholia, elkeseredettség, szomorúság. Az olvasó csakhamar fáradtan tenné le a könnyvet, ha ez így volna; hiszen a mai nemzedék minden felnőtt tagjának éppen elég szenvedés jutott osztályrészül, nemhogy vágyakoznék utána, hogy fájó emlékeit, miket inkább elfelejtene, újból meg újból emlékezetébe idézze. Bárhol nyitod fel Spindler könyvét, érdekes előadása rögtön megkapja figyelmedet; s ennek a könyvnek legfőbb tulajdonsága az, hogy nem unalmas. Ezzel egyszersmind legszebb elismerésünket is fejeztük ki. Humorral átszőtt diktuma, az emberi gyarlóságok fölötti iróniája, egyes személyek gyengeségeinek találó megfigyelése, olykor csípős gúnyja, az író igazságérzetére, de jóságos szívére is vall, nemkülönben az itt-ott kitörő méltatlankodás, amely csak ritkán fokozódik szenvedélyes felháborodássá.

Igaz, hogy patriotikus buzgalmában könnyen hajlik az egyoldalúságra. Lesznek kritikusok, különösen az innenső táborban, akik találnak majd kivetni valót is Spindler könyvében. A magyar (és német) olvasót nem egy passzus fogja fájón érinteni, s ha az imént elismertük a szerző igazságra való törekvését, mégsem tagadhatjuk, hogy a franciák felé hajló érzelmei a másik fél rovására helyenkint bizonyos elfogultságban jelentkeznek. Egyes, a könyv utolsó részében szereplő honvéd személyek mondásait is, nem állítjuk, hogy szándékosan, de ösztönszerűleg a maga ideáljának javára domborítja ki; többek hellyel-közzel odavetett kiszólását egy-egy személy szájába adja, — ami azonban valószínüleg csak írói ökonómia. Nem kell túlságosan neheztelnünk, hogy egy bolseviki-elméjű magyar katonának Tiszáról szóló gyalázatos nyilatkozatát helyreigazító megjegyzés nélkül hagyja, mert Spindler nemcsak térben, de lélekben is messze van Magyarországtól és nem áll módjában mindent felülbírálni, amit hallott, mint pl. azt, hogy honvédség — „tartalékot" jelent! Mindent összevéve, Spindler műve a címben kifejezett tárgyról alaposan és kétségkívül jóhiszeműen tájékoztatja az olvasót. Stilusa oly közvetlen, mintha veled beszélne. Gyakran alkalmazza a dialógust s nyelvezete már ezért sem mesterkélt, hozzáértők pedig dícsérik kifogástalanul franciás voltát. De nemcsak nyelve francia, érzelmei még inkább. Könyvét tehát lelkesedéssel fogadták honfitársai, mint a 47 éven át elszakadt, de az anyaországhoz ragaszkodó tartomány népességének lelki manifesztációját. Spindler naplója bizonyságot tesz arról, hogy egy fél évszázad sem képes erőszakkal annektált területek lakosságát elidegeníteni régi, természetadta kötelékétől. Charles Spindler, miután Elzász franciává vált, még néhány hónapig folytatja feljegyzéseit, amit azért érdemes megemlíteni, mert ezeken a lapokon bátor objektívitással sorolja fel a győzők kezdetben elkövetett hibáit is.

*

Elzász a háború alatt sokféle katonaságot látott. De amint fentebbi ismertetésünk csak nagy vonásokban jellemzi Spindler művét, most is tartózkodnunk kell attól, hogy akár csak névszerint is megemlítsük a különféle csapatokról szóló közléseit. Nem haladhatunk el azonban némán Spindlernek a magyar honvédekről írott lapjai mellett. Az óriási méretű harc, a szövetségesek egymásra utaltsága és a háborús szükség olyan helyekre is hívta a magyar honvédséget, ahol a pillanatnyi helyzet kényszere megkívánta jelenlétét. Tudjuk, hogy a nyugati fronton 1918 július havában döntő fordulat állott be. Az amerikai hadsereg beavatkozása a németek emberfölötti kitartását megtörte, a vonal megingott és ami erőt a központi hatalmak csak valahogy nélkülözhettek, a világ minden tájáról Franciaország felé indítottak. Igy került a m. kir. 37. honvéd-gyaloghadosztály is erre a harctérre, még pedig egyelőre Elzászba, mint a hadosztály gyülekező területére. A honvédek itt, több községre és kis városkára elosztva, táborba szállottak s rendes helyőrségi szolgálatuk mellett megtanultak bánni a legújabb harci gépekkel és másként is szorgalmasan gyakorolgatták mesterségüket. Az elzásziak eleinte nem jó szemmel nézték a jövevényeket, akik csak segítettek fogyasztani az amúgy is szűken mért élelmi készletet és gyarapítani a bekvártélyozással járó terheket. Elég volt már nekik ebből négy éven át, mely idő alatt a háború efajta bajaival torkig jóllaktak. Azonban katonáink illedelmes viselkedése, szerény magatartásuk — amitől a csapatok a lakosságot ugyancsak elszoktatták — csöndes, fegyelmezett és szeretetreméltó természetük, csakhamar megnyerte az elzásziak szívét; honvédeink és a lakosság között, mely inkább barátokat látott bennük, mondhatni, szívélyes viszony keletkezett. Jól esik Spindlernek erről szóló feljegyzéseit olvasnunk, amikben a honvédekkel szemben mindenütt megnyilvánult rokonszenvéről számol be. Egyik nap megemlíti, hogy cigányzene mellett szórakozott a magyarokkal, amit, miközben élesen megfigyelt apróságokat sző leírásába, kedves emlékei közé sorol.

Nem ismerjük a német hadvezetőség terveit, hogy a harctér melyik szakaszába dobta volna be ezt a honvéd hadosztályt, mert a csapásszerűen bekövetkezett események olyan gyorsan folytak le, hogy honvédeink szokott vitézségének újbóli bizonyságtételére már nem kerülhetett sor. Több heti tartózkodás után, mialatt semmiféle incidens sem történt a lakossággal, honvédeinket is magával viszi a német hadsereg kelet felé hömpölygő árja.

Ismertetésünk kiegészítéseként megemlítjük, hogy az 1918 szeptember közepétől november elejéig Elzászban táborozott 37. honvéd gyaloghadosztály a 73. és 74. honvéd gyalogdandárból és a 37. honvéd tüzérdandárból állott. A 73. dandárhoz a 13. és 18., a 74-ikhez a 14. és 15. honvéd gyalogezred tartozott. A tüzérdandár a 37. és 137. tábori tüzérezredből, a 37. nehéz tábori tüzérezredből, továbbá a 37. hegyi-tüzérosztályból állott.

A Spindler leírásában szereplő honvédek a pozsonyi 13. honvéd gyalogezred katonái voltak. Parancsnokuk Kruchina Manó — az a „colonel", akit az író olyan gyakran emleget — a magyar hadseregben altábornagy lett.

Sadlon Cyrill.

Maurice Paléologue: *A Cár országa a nagy háborúban.* Fordították Fóti I. Lajos és Révay József. III. kötet. 331 lap. Geniuskiadás.

Miután Paléologue a világsajtóban sokat emlegetett naplójának harmadik kötete, a magyar irodalomban Fóti és Révay pompás fordításában is már megjelent, sietünk ennek a részletes tartalmával is olvasóinkat megismertetni.

A napló ezen kötete 1916 augusztus 19-ikével indul meg. Paléologue sötétnek látja a helyzetet. A cárné ugyanis, férje tudta nélkül, új irányt akar a diplomatiának szabni, amelynek főfeladata Németország kibékítésének az előkészítése. Javasolja a jóviszony helyreállítását az a csekély stratégiai eredmény, amelyet az orosz seregek a Dvinánál elértek, amely azonban mégis csak azt bizonyítja, hogy Németország katonailag még mindig erős. Augusztus 20-án kellett volna a szaloniki hadseregnek támadásba fogni; a bolgárok azonban két nappal megelőzték a vállalatot s oly erős lökéssel támadtak a szerbekre, hogy ezek harminc kilométerre hátráltak s feladták Florina és Korica városokat. Bukarestben ez az előretörés nagy nyugtalanságot okozott, mert az ententetal kötött egyezmény szerint, a Serrail parancsnoksága alatt álló seregnek az volt a feladata, hogy a bolgárokat a macedoniai fronton lekösse, hogy így az oláhok mozgósítását fedezze. Talán azok a „ragyogó sikerek" bírták rá az oláh kormányt, hogy 27-én hadat üzent a központi hatalmaknak, amelyeket az oroszok Örményországban elértek, mert mozgósítása aligha lehetett befejezve.

A szalonikii sereg erősebb támadásának sikerült a bolgárokat megállítani, de Oroszország képtelen volt segítséget nyujtani, mert itt az elfáradásnak már minden jele megnyilvánult. Rossz hír érkezett Franciaországból is: a 2-ik számú orosz dandár, amely nemrég érkezett oda s Szaloniki felé hajóra szállt, Marseillesben fellázadt, meggyilkolta ezredesét, több tisztjét megsebesítette, úgy, hogy francia csapatoknak kellett rendet csinálni.

Szeptember 3-án jobb híreket jegyez fel a napló: az oroszok előhaladását Kalic irányában, Brassó elfoglalását, a bolgárok nyugtalanítását Serrail által s a francia-angol támadást a Sommenál. De azért már új szövetséges után tekintget a nagykövet. Amerikára gondol s „sajnálja, hogy az amerikai népnek oly tekintélyes része még mindig nem akarja megérteni az Európát szakgató konfliktusok egyetemes jelentőségét és azt, hogy melyik részen van az igazság."

Az oláh támadásra hamar megjött a felelet. Míg az oláhok elfoglalták Brassót, Nagyszebent s Orsovát, az osztrákok és bolgárok bevonultak a Dobrudzsába, Turtukal mellett elfogták 12.000 emberüket és elvették 200 ágyújokat, Bukarest pedig már napok óta a német repülők bombáitól szenved. Erre Joffre 200.000 orosznak a Dobrudzsába való küldését sürgeti, különben kockán forog a háború minden eredménye. Paléologue keményen támogatja Joffret, de bizony eredménytelenül. Nincs Oroszországnak 200.000 embere tartalékban, nincs ló, nincs tiszt, a fron-

toktól pedig sehogy sem lehet öt hadtestet elvonni. A szeptember 13-iki feljegyzés szerint ezt a cár meg is izente Joffrenek azzal, hogy parancsoljon rá Serrailra, hogy támadjon hevesebben.

Az oláhok fokozatosan ürítik ki a Dobrudzsát, Bukarest minden éjjel remeg a repülőktől. Igy bűnhődik szerinte Oláhország azért, hogy összes haderejét Erdélyre zúdította. De még jobban meginognak az oláhok, amikor Hindenburg haditerve valósul meg s az egyesült német, osztrák-magyar, bolgár s török haderők szakadatlan és egyirányú nyomást gyakorolnak rájuk a Dobrudzsában, a Duna mentén s a Kárpátok szorosaiban. Erre a szövetségesek is megújítják s felfokozzák támadásaikat az összes frontokon. Ily viszonyok mellett tehát nagy fontosságot kellett a dobrudzsai hadi műveleteknek tulajdonítani. Ezen feladatra négy orosz és egy szerb hadtestet küldtek át a Dunán, ezt követte nemsokára egy újabb szerb hadosztály, de többet nem lehetett a megszorult oláhság érdekében tenni, minthogy a koveli s sztaniszlaui fronton is roppant erők ellen kellett helyt állani.

Október 7-én megállottak az oroszok a Lemberg előtti védőművek előtt, dacára annak, hogy a nagy támadás 430.000 foglyot, 650 ágyút és 2700 géppuskát hozott nekik.

Az oláh hadműveletek egyre szomorúbbak, egyre tart a hátrálás, egyre jönnek az „átkozott hírek." Összeülnek Stürmer, Naratov, Buchanan, Paléologue s Berthelot, az oláhországi francia katonai missio új parancsnoka, aki éppen Petrogradban időzött, hogy megvitassák a helyzetet s az oláhoknak nyújtandó támogatást. Paléologue viszi a szót s abban állapodnak meg, hogy három-négy hadtestet kell az oláhokhoz küldeni, mert ha Bukarest, Konstanza az ellenség kezére kerül, ezt legelsőbben Oroszország fogja megszenvedni, minthogy Odesszát fogja a veszély fenyegetni s oda lesz a Konstantinápolyba vezető út. A szalonikii hadsereg vitézül tartja ugyan magát, de mit ér ez, ha az oláhok egyik csatát a másik után vesztik. Stürmer is belátja a helyzet komolyságát, de fenntartja most is, mint mindig Alexejev tábornok véleményét. De Alexejevvel nem lehet beszélni. A cár is minden lehetőt kívánt megtenni az oláhok megmentése érdekében, de Alexejev csak két hadtestet volt hajlandó adni, amelynek kizárólag csak a Bisztrica völgyében kell majd működnie. Viszont az oláhok a Marosvásárhely és Kolozsvár közti vonalra kérték a segítséget, hogy Oláhország megtámadását a déli Kárpátokon át meggátolják.

Október 25-én bejegyzi Paléologue a naplójába Konstanza elfoglalását s a vele járó súlyos következményeket: a Duna jobb partjának, az Oroszország és Oláhország között levő legegyenesebb útnak az elvesztését s ezzel a Balkán felé irányuló további támadás lehetőségét is. Diamandi, az oláh követ, kétségbeesetten keresi fel Paléologuecot, majd meg Stürmert, de az egyik csak tanácsot ad, a másik pedig ilyen bátorítást: „a gondviselés hatalmas és végtelenül jó! végtelenül jó!" — segítséget azonban senki se ad, pedig a legfrissebb hír már a Dobrudzsa teljes kiürítéséről s a csernavodai híd elvesztéséről szól.

Október 31-én kimondják az összes pétervári gyárakban a

sztrájkot, minden megokolás nélkül, valami titkos parancsszóra. Csak a francia Renault-autógyár munkásai tettek kivételt, míg a szomszéd Baranovszki-gyár munkásai meg nem érkeztek s a sztrájkhoz való csatlakozásukat nem követelték. „Le a franciákkal, elég volt a háborúból!" ordítottak mindenfelől, majd meg kövekkel s revolverlövésekkel fogadták a velök tárgyalni kívánó mérnököket. A rendőrség nem bírt a lázongó tömeggel, két gyalogezredet kért a közeli kaszárnyából, de ez nem a tömeget támadta, hanem a rendőrséget. Az öldöklést négy kozákezred akadályozta meg, amely leeresztett lándzsával kergette a kaszárnyába a gyalogságot. A gyár vezetői azonnal beszámoltak Paléologuenek a vérfürdő részleteiről, amelyet Stürmer „csak jelentéktelen epizódnak" nevezett. De hogy nem volt az, látszik abból, hogy néhány nap mulva 150 katonát lőttek főbe azok közül, akik a rendőrségre tüzeltek, mire a munkások újra sztrájkba léptek. Teljessé teszi a züllés képét, hogy a főváros környékén 170.000 katona unatkozik, dorbézol s készül az anarchia támogatására.

November 8-án írja Paléologue, hogy a német és osztrák császár proklamálta Lengyelország függetlenségét örökös monarchia formájában s hogy Ferenc József külön kéziratban megadta Galiciának az autonomiát.

Aggasztja az orosz kövéleményt Konstantinápoly kérdése, — minthogy a fennálló egyezség szerint — Oroszország fogja birtokába venni; most pedig a harcok állása azt mutatja, hogy Oroszország képtelen a várost fegyveres erővel megszerezni.

November 20-án Monasztir elestét jegyzi fel a napló s utána egy négy szóból álló hirt: „Ferenc József császár haldoklik." Két nappal később jelzi már bekövetkezett halálát is. Nincs ideje — úgymond Paléologue — halotti beszédet mondani, de az öreg uralkodó jellemzésére felidézi V. Ferdinánd egy állítólagos észrevételét, amelyet valamivel Sadowa után — Lombardia és Velence elvesztésére célozva — mondott: „Miért kergettek el engem 1848-ban? Én is épp úgy tudtam volna csatákat és tartományokat veszteni, mint az unokaöcsém."

Rossz napja lehetett a naplóírónak, amikor december 7-én másfél sorban feljegyezte Bukarest bevételét s elismerte Hindenburg stratégiai művészetét.

Németország december 12-én kijelentette az Egyesült Államoknak, szövetségesei nevében, hogy hajlandó a béketárgyalások megkezdésére. Paléologue és társai ezt cselfogásnak minősítették, amelynek célja pacifista mozgalmat kelteni, vagy a coalitiót szétrobbantani. Kívánták tehát megtudni, Németország minő jóvátételeket hajlandó vállalni s minő biztosítékokat ajánl fel, aztán majd számbaveszik javaslatait. A dumában az új külügyminiszter, Pokrovszkij, ismertette a német ajánlatot, amely megsemmisítené az entente eddigi áldozatait.

Hogy sikerült Paléologuenek a háború folytatását kierőszakolni, a szocialista pártvezérek a hadseregre vetették magukat. Fennen hangoztatták, hogy a hadseregnek a munkásokkal kell szövetkeznie, hogy együttesen biztosíthassák a parasztok számára

az agrárkövetelések érvényesülését. Osztogatják a kaszárnyákban a röpiratokat, amelyek arról szóltak, hogy a föld váltság nélkül a földmunkásoké, s hogy csak forradalom hajthatja végre a nagyszabású szociális jóvátételt.

Rövidesen megjelenik a francia választervezet az amerikai jegyzékre. Legelsőbben tiltakoznak a szövetségesek az ellen, hogy a két hadviselő felet valaki egyenrangú tényezőknek tekintse, minthogy a támadás minden felelőssége csupán az egyikre súlyosodik; aztán áttérnek a végső célok körvonalazására. Ezek a következők: Belgium, Szerbia, Montenegró teljes függetlensége s kártalanítása, az összes megszállott területek kiürítése megfelelő jóvátételekkel, Európa újjászervezése a nemzetiségi elv alapján, a szövetségesektől erőszakkal elszakított területek visszaadása, az olaszok, oláhok és cseh-szlovákok felszabadítása, a törökök kitaszítása Európából és végül Lengyelország visszaállítása.

Január végére Pétervárott conferentiára készülnek a szövetségesek. A megbízottak számára adandó utasításokra vonatkozólag Paléologue néhány irányelvet közöl Briand-nal. Hangsúlyozza, hogy a conferentián pontosan állapíttassék meg az a programm, amelyet a cárnak be kell tartania s ne legyen módja az orosz bürokraciának alattomos mesterkedésekkel a kötelezettségek alól ravaszul kibújni.

A mozgalmas esztendő Rasputin meggyilkolásával ér véget. A cárné az utolsó pillanatig remélte, hogy Isten megtartja számára vígasztalóját és egyetlen barátját. Viszont a nép újjongott, az emberek megölelték egymást az utcákon örömükben s gyertyákat gyujtottak a Kazáni Miasszonyunk templomában. A cárné a holttest mellett imádkozott s elborította azt virágokkal, ikonokkal s könnyeivel.

Paléologue egyre figyeli a cári udvart s informáltatja magát az ott történtekről. Maga a cár látszólag nyugodt, de hallgatag és elcsigázott. Arca beesett, hangja fakó, tekintete zavaros. A legelőkelőbb körökben vetődik fel a terv, hogy az egész cári család, a hadsereg, a nemesség és a duma képviselői jelentsék ki, hogy a cár tehetetlen, feladatát nem tudja teljesíteni, tehát kihirdetik a carevics trónralépését valamely nagyherceg régenssége mellett. A cárnét zárdába csukják. Dimitrij nagyhercegnek kellett volna a felszólítást a cárhoz intézni, ez azonban elhárította magától ezt a kényes feladatot.

Trepovot január 9-én nyugdíjazták, utóda Golicin Miklós, a birodalmi tanács tagja; hanyag, gyönge ember, de tisztességes. Trepovot Paléologue mint a szövetség legerősebb támaszát búcsuztatja el s fél, hogy a monarchia utolsó támaszát és védőjét veszíti el benne. A veszély tényleg nőttön nő. Érzi már a cári család is az alapok ingadozását s tanakodik, mitévő legyen. Elsőnek jelenik meg a cárné nővére, Szergej nagyherceg özvegye, a Márta és Mária-zárda apátnője Moszkvából, hogy nyiltan feltárja a cári pár előtt az ottani társaság egyre növekvő felháborodását és sötét terveit. Rideg elutasítás volt a felelet. Azután Mária Pavlovnánál tanácskoznak, mihez fogjanak. S ebben a forrongásban s fejvesztettségben emeli fel kezét gyilkos szándékkal egy tiszt

a cárné ellen s alig tudják az esetet titokban tartani. Nyilt beszédre a cárral senki sem vállalkozik; levelet írnak hát neki, amelyben a legtisztelettelje sebb hangon felhívják figyelmét a helytelen belpolitikára, amely az ország vesztét fogja okozni. Segítségére van a cári családnak Buchanan, aki január 12-én egy audiencián kormánya nevében mind feltárta azokat a bajokat, amelyek az általános zűrzavart okozzák. De ilyen audienciában sem volt egyhamar diplomatának része. Állva ment az végbe s az a cárnak következő, szinte rendreutasítás számba menő kijelentésével végződött: „Ön azt mondja, nagykövet úr, hogy ki kell érdemelnem népem bizalmát. Nem inkább népemnek kell kiérdemelni az én bizalmamat? Úgy látszik, ön azt hiszi, hogy miniszstereim megválasztásában tanácsot szoktam kérni valakitől. Téved; én egymagam választom őket... Isten önnel, nagykövet úr!" Megkapták a Romanovok is a választ levelökre: „Nem tűröm — írta a cár a levél szélére — hogy tanácsokat osztogassanak nekem. A gyilkosság mindig gyilkosság. Különben tudom, hogy a levél több aláírójának nem tiszta a lelkiismerete."

Paléologue látta, tudta mindezen jelenségeket s már maga sem bízott a régi rend helyreállításában; azért úgy vélte, siettetni kell a katonai fejleményeket, míg Oroszország még valamelyest számít a harctereken. Az entente képviselői konferenciáztak, végig ettek díszebédeket s díszvacsorákat s utoljára is lord Milner arra fakadt: „Elpocsékoljuk az időt." A francia nagykövetnek pedig tudomásul kellett vennie, hogy az orosz hadsereget nem lehet már offenzivába kergetni, nincs sem embere, sem vezére.

Február 4-én feljegyzi a naplóíró a német blokád alkalmazását az összes európai partokra nézve, mire az amerikai senatus kimondotta, hogy minden eszköz felhasználandó, hogy az amerikai hajók és polgárok kellő védelemben részesüljenek. Így követelik ezt az emberiség alapvető jogai, amelyek nélkül nincs civilizatio.

Bratianu ez időben Petrogradban könyörgött segítségért. Paléologue, aki azelőtt, amikor az oláhokat még háborúba kellett ösztökélni, annyit írt róluk, terveikről, céljaikról s számító politikájokról, most csak néhány sorban jegyzi fel miniszterükről, hogy fenkölt lelkierővel viseli országának szerencsétlenségét és egyéni felelősségének nyomasztó terhét.

Franciaországnak régi és ismételten hangoztatott követeléséhez, amelyet a Németországra rákényszerítendő békefeltételek sorába felvenni akart, a cár megadta hozzájárulását. Ezek a következők voltak: Elszász-Lotharingia visszaszáll Franciaországra, Határai a stratégiai követelményeknek feleljenek meg, de kiterjesztendők a Saarvölgy egész szénmedencéjére. A Rajna balpartján levő német területek elszakíttatnak Németországtól s autonom államot fognak alkotni, de francia megszállás alatt maradnak mindaddig, míg a legyőzöttek összes kötelezettségeiket le nem rótták.

Február 27-én megkezdődött a duma új ülésszaka, mire az izgatók újra sztrájkra tüzelték a munkásokat. A mozgalmat fegyveres erővel készült a kormány elfojtani. Paléologue egyre sür-

gette a támadást, de Gurko hajthatatlan, bármennyire szidták is az oláhok. A fronton féladagra fogták a katonákat, a lakosság éhen halt, a tüzérségi, gyári, ellátási szolgálat terén pedig valóságos tehetetlenség és nemtörődömség látható, mire a nagykövet felháborodottan így kiált fel: „Kétségbe kell esni mindenen!" De volt is rá oka. Negyvenhárom fokos hideg, rengeteg hó, 1200 mozdony üzemképtelen s 57.000 vagon mozdulatlanul áll a hótorlaszok előtt. A tömeg kenyeret és békét követel, tüntet és forrong, a főrangúak viszont dorbézoló estélyekre készülnek, mulatoznak, léháskodnak.

Március 12-én már általános a gyujtogatás. Lángokban áll az arzenál, a belügyminisztérium, a katonai parancsnokság, a cár körüli minisztérium, a titkos rendőrség; kinyitották a börtönöket, megtámadták a téli palotát, megszállták a Péter Pál-erődöt s folyik a harc a város minden részében. Csak most fog a kormány valamilyen intézkedésbe. A minisztertanács a maga felelősségére leteszi Protopopov belügyminisztert s „ideiglenes ügyvivőnek" kinevezi Maklakovot. Az időközben elnapolt duma magától ül össze s bizottságot küld ki, hogy a kormány és a lázadó csapatok közt közvetítsen.

A cár Ivanov tábornokra ruházta a hatalmat, de az már aligha fog Pétervárra eljuthatni, mert a vasútak már a felkelők kezében vannak; az itteni csapatokkal sem rendelkezhetik, mert legnagyobb részök a rendőrséggel együtt a forradalomhoz pártolt. Paléologuenek most is ebben a szörnyű fejetlenségben, gyújtogatásban s pusztításban csak a háború és ennek Oroszország részéről való támogatása van az eszében. Nem bánja, legyen trónváltozás, tartsák meg a cárizmust, csak ne ejtsék el a háborút.

A cár állítólag már útban van Petrogradba, ahol azonban már teljes lesz a felfordulás, mire oda jön. Cirill nagyherceg a forradalomhoz pártolt s a parancsnoksága alatt álló gárdát a kormány rendelkezésére bocsátotta. Hozzácsatlakozott a carskojeszelói helyőrség, a cár személyét őrző szent légió és a cár vasúti ezrede. Március 15-én a duma végrehajtó bizottsága és a munkás-katonaképviselők tanácsa, a szovjet, megegyezett a cár lemondásában s az új cár trónralépésében, a felelős minisztérium megalakításában, alkotmányos nemzetgyűlésben általános szavazatijog alapján és a fajoknak a törvény előtti egyenlőségében. Két kiküldött azonnal el is indult a cárhoz, hogy a lemondás szükségességét vele közölje. Eközben Palèologue Kerenszki képviselőt akarja a háború ügyének megnyerni, minthogy neki van a legnagyobb befolyása a szovjetre. Sürgeti Briandt is, hogy vesse minden befolyását latba a francia szocialistáknál, hogy ezek appelláljanak orosz elvtársaik hazafiságára.

A cár március 15-án hagyta el a főhadiszállást, hogy Carskoje-Szelóba menjen. Malaja Visera állomásig jutott el a vonatja, amikor Zabel tábornok, a vasúti ezred parancsnoka, hajnali három órakor kocsijába lépett, hogy tudomására adja, hogy az út tovább már nem szabad. Erre a cár Moszkvába kívánt indulni, de állítólag azt is mondta, hogy ha a forradalom diadalmaskodik, szívesen lemond. Néhány állomással odább már azt is tudomásul

kellett vennie, hogy a hű Moszkva is már a forradalomhoz csatlakozott, mire azt határozta, hogy az északi hadsereg főhadiszállására megy Pskowba. Itt Ruszkij tábornok könnyű szerrel bizonyította be, hogy lemondása elkerülhetetlen. Ez március 15-én tényleg meg is történt és pedig nem is a fia, hanem Mihály nagyherceg javára. Ugyanaznap megalakult az ideiglenes kormány is, amelyben már a szovjet vitte a szót. Mihály trónralépése nyomban felkorbácsolta ennek a haragját. Nem akart Romanovot a trónon látni, köztársaságot követelt. De Mihály is csak úgy volt hajlandó a koronát elfogadni, ha a nemzetgyűlés neki azt felajánlja. Most már a szovjet volt az úr az egész vonalon; tőle származnak a háborúellenes mozgalmak, az ezredek lármás felvonulásai, az angol és a francia nagykövetségi paloták katonai megszállása. Egy rendkívül izgalmas minisztertanácsban aztán Mihály nagyherceg is lemondott.

Az elmondott eseményekről a cárné semmit sem tudott. Csak 16-án közölte vele a történteket Pál nagyherceg. Eleinte lehetetlennek tartotta a lemondást, csak mikor Pál nagyherceg felolvasta neki a közzétett okmányt, tudta azt elhinni s könnyekre fakadt.

Paléologuenek ezen fejlemények közepette már csak arra volt gondja, hogy a szövetség az új államformában is érintetlenül fennmaradjon, s Oroszország a szövetségből származó kötelességeknek továbbra is eleget tegyen. Ujra figyelmezteti kormányát, hogy nem bízik az orosz viszonyokban s siettetni kívánja a hadi műveleteket. Még inkább megkövetelte ezt a hadiüzemekben és a szállítási szolgálatban beállott bomlás és zűrzavar. Ily viszonyok közepette Paléologuenek fel kellett Miljukov külügyminiszterrel szemben a nagy kérdést vetni, hajlandó-e Oroszország a küzdelmet szövetségesei oldalán folytatni, — igen vagy nem?...

Március 20-án kimondta a szovjet „Romanov polgártárs" és felesége „a német" Alexandra letartóztatását, minthogy az autokratizmus visszaállításán dolgoznak. Négy dumaképviselő ment a főhadiszállásra a cárért, a cárnéért pedig Kornilov tábornok. Ez az esemény rendkívül felizgatta a külügyminisztert, Miljukovot. Azonnal felkereste Buchanant, hogy az ő intervenciójával ajánlja fel az angol király a cári párnak a brit föld vendégszeretetét és őrködjék biztonsága felett. Az angol király azonban csakis a vendéglátást ajánlotta fel abban a reményben, hogy a háború befejeztéig Angliában marad. Amint ez a válasz nyilvánosságra jutott, a cári család sorsa igazán aggasztó lett. A kormány kötelességévé tették a maximalisták, hogy visszatartják a cárt és nejét Oroszországban, a szovjet pedig biztost nevez ki az őrizetére.

Április 6-án megüzenték az Egyesült Államok Németországnak a háborút azzal, hogy nem lehetnek semlegesek, amikor a világ békéje és a népek szabadsága forog kockán. Ezzel a hadüzenettel szemben a szovjet azt követeli a kormánytól, hogy kezdje meg a béketárgyalást annexiók, hadisarc nélkül, de a népek szabad fejlődése alapján.

Április 22-én érkezik Albert Thomas Párisból, akit Paléologue személyesen fogad, nem is sejtve jövetelének a célját. Ezt

csak másnap tudja meg egy levélből, amelyet Thomas ad át neki. Ebből a nagykövet, mint mondja, cseppnyi izgalom nélkül azt olvassa ki, hogy a francia kormány szabadságra küldte s másnemű beosztást tart fenn számára. Utódja Thomas lesz mint a hadianyaggyártás minisztere. A dolgok új állása új embert kíván.

Thomas már első bemutatkozása alkalmával — a diplomata szemében — kifogásra alkalmas nyilatkozatokat tett. Kerenszki nyomán többször emlegette a békefeltételek ballasztját, amelyet ki kell dobni — Elszász-Lotharingiát értette, — s szinte túlságos gyönyörűséggel hivatkozott forradalmár multjára, szerepére a vasútasztrájkban 1911-ben stb. Méltán dicsekedhetett tehát Kerenszki, hogy még Albert Thomast is megnyerte a maga eszméinek. Mindenben más irányt követett mint Paléologue, amit ez tudomására is adott miniszterének.

A hadsereg fegyelméről már beszélni sem lehet. Közel másfél millió a szökevény. Ezek ellepik a vonatokat, sőt még meg is állítják azokat, bántalmazzák a tiszteket, kigúnyolják, s ha védekeznek, felkoncolják. Nem jobb a közigazgatás terén sem a helyzet. Nincs tekintély, engedelmesség, csak szószátyárkodás a szovjetben s tüntetés az utcákon. Senki sem akar dolgozni, sem a teherautós, sem a pék, s dacára annak, hogy négyezer vagon liszt áll a pétervári pályaudvarokon, nincs kenyér. De még ilyen viszonyok közt is ünnepélyeket rendeznek a Marsmezőn, a színházakban, ahol természetesen a beszédek képezték a kimagasodó pontokat.

Paléologue mindebből már a közeli pusztulást jósolja. Ugy látja, hogy Oroszország már képtelen szövetségi kötelességeinek megfelelni. Ezt jelentette kormányának is. Viszont Albert Thomas, aki mint igazi forradalmár gyönyörködött a népszenvedély anarchikus kirobbanásában, bizalmat javasolt kormányának az új Oroszországgal szemben, amely a demokratikus politika gyakorlásával még visszatéríthető a háborúhoz. A nagykövetnek tehát búcsuzni kell. Felkeresi mégegyszer Pétervárott maradt barátait, még egy ebédet ad tiszteletökre, amelyen maga is meghatott tanuja búskomorságuknak, kétségbeesésüknek. Köztük van Bratianu is, ki az orosz nép bukásában az oláh aspiratióknak is a végét látja. Május 16-án elhagyja Pétervárt. Számosan jelennek meg utolsó kézszorítására a finn-pályaudvaron, ahol még az utolsó percben hírül hozzák Miljukov lemondását. Vonatja Bergenbe viszi, hogy innét a brit admiralitás hírszerző naszádján Skóciába átkeljen.

Eddig tart a napló. 1919 május 17-ikéről szól az utolsó feljegyzés.

Ha még volna valakinek kétsége afelől, kit terhel az úgynevezett „felelősség a világháborúért", olvassa el Paléologue naplóját s olvassa el azután Tisza István leveleskönyveit.

—*ch.*

Tájékoztató
a m. kir. Hadtörténelmi Levéltárról.

A Hadtörténelmi Levéltár a múlt évben adta ki az 1926. évről szóló évkönyvét, amelyben iratanyagának vázlatos képét is adta. Az iratanyag azóta, mind a régebbi időkre, mind a világháborúra vonatkozóan, számottevően bővült s elérte azt a fokot, hogy számos olyan kérdésben, amelyben eddig a bécsi hadilevéltárhoz kellett fordulni, most már itthon is eredménnyel lehet kutatni.

Különösen fontos a legújabban létesült *térképosztály*, amely — a XVI. századtól a jelenkorig — mintegy 30.000 darab különféle térképet és vázlatot tartalmaz.

Az iratanyag általában így csoportosul:

I. A világháború előtti időkből származó anyag:

a) *Az 1529 és 1715 között kelt iratok.*

Ebből aránylag nem sok van, de katonai szempontból ez is fontos. Van egynehány Bocskay felkelésére vonatkozó írás is.

b) *A Magyarországon 1740-től 1910-ig működött felsőbb katonai parancsnokságok irattára.*

Több ezer csomag, amelyeknek javarészét az 1850-ig fennállott magyarországi főhadparancsnokság iratai alkotják. Ebben az anyagban katonai, igazságügyi, politikai, hadbiztossági és építési (erődítési) ügyekre vonatkozó rendeletek, jelentések, kimutatások stb. stb. találhatók.

c) *Az 1848 49-i magyar szabadságharcra vonatkozó anyag.*

Ez két részből áll: hadműveleti és politikai (hadbírósági) iratokból.

Az előbbinek még csak egy része van itt; megszerzése folyamatban van.

A második csoport 1849-től 1865-ig terjed. Különösen érdekesek benne az akkor Magyarországon működött haditörvényszékek iratai.

d) *A m. kir. nemestestőrség levéltára* 1797-től 1809-ig.

e) *A magyar nemesinsurrectiókra vonatkozó iratok* 1809-ig.

II. A világháborúra vonatkozó iratanyag.

a) Hadsereg és hadtestparancsnokságok iratai.

b) A Magyarországon alakult cs. és kir. hadosztályok hadműveleti iratai.

c) A fenti hadosztályokhoz tartozott dandárok iratai.

d) A m. kir. honvéd-hadosztályok és dandárok iratanyaga.

e) A haditengerészet és a dunai flottila iratainak egy része (Másolatban).

f) Hadbiztossági, egészségügyi stb. stb. iratok.

g) Egyes honvéd póttestek iratai.

III. A világháború kitörésétől napjainkig terjedő idők katonai vonatkozású, de nem hadműveleti iratanyaga.

Ebben a csoportban vannak az 1918-i fegyverszünettel, továbbá a szervezési kérdésekkel, a pótlással és leszereléssel, élelmezés és egészségüggyel stb. stb. kapcsolatos iratok. úgyszintén az 1919—20-ban fennállott fővezérség iratai és naplói is.

IV. Hadrendek.

Ebben a csoportban a magyarországi seregtestek és csapatok hadrendjére, állományára, kiegészítésére és veszteségeire vonatkozó részletes adatok vannak.

V. Kitüntetések.

Ez a csoport a világháború alatt magyar állampolgároknak adományozott kitüntetések bizonyításával és lajstromozásával foglalkozik.

VI. Fényképgyűjtemény.

A világháború forrásanyagát egészíti ki s mintegy 80.000 darab fényképből áll.

A fenti vázlatos tájékoztatással kapcsolatban, felhívjuk hadtörténetkutatóinkat, hogy adatok végett először a m. kir. Hadörténelmi Levéltárhoz (Budapest, I. Bécsikapú-tér 4.) forduljanak; a bécsi hadilevéltárhoz csak akkor, ha a kívánt forrásanyag a Hadtörténelmi Levéltárban nem volna meg.

Torna vára.[1]

A későbbi Torna vármegye névadója. A hasonnevű mezővároskától északkeletre körülbelül egy kilométerre kopasz, cukorsüvegalakú mészkőhegyen állanak a vár festői romjai. A várhegyet (366. magaslati pont) a Torna patak völgyét északról szegélyező Tornai Felsőhegy délkeleti sarkával jóval alacsonyabb nyereg köti össze, északkeleten és délkeleten az Áj patak mossa lábát, délről és nyugatról a község gyümölcsösei és szőllei kapaszkodnak derekára.

Már Kassa felől jövet, a vasútról, három oldalukról fes-

[1] *Források:* Katonai térkép, 1 : 75,000, kassai lap 11—XIV.
Csánki: Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában I. 237.
Borovszky szerkesztésében millenniumi monografiák: Abaújtorna vármegye és Kassa (rövidítve: A. T.).
Soós Elemér kézirata (Idézve: Soós).
Kézirat a Tomka-család levéltárából, néhai Csoma József birtokában, Soós nyomán, — idézve Tomka.
A Százéves Kassai Egyházmegye.
Adatok találhatók még:
Hazai Tud. 1807. I. 49.
Medve J. Honl. könyve 1847. II. 49.
Arch. Ért. 1878. 318 (Tornay János sírkövének rajza Myskovszkytól említve).
Arch. Ért. 1893. 435. (Bárczay Oszkár cikke).
Arch. Ért. VII. 156.
Arch. Ért. VIII. 1872. 156.
Arch. Ért. IX. 144—146. 1701—06.
Arch. Ért. 1886. 337. (Henszelmann: Műeml. Oszt.).
Csoma József cikke (Turul 1887. V. 181—182.).
Néplap 1857. 57. lap. Rajzzal, M. J.-tól.
Képes Ujság 1860. II. 13. Képpel.
Vasárnapi Ujság. 1862. 25. 1. Képpel. (Lehoczky cikke)
U. ott. 1864. 13. l. Képpel. (Tornai kastély).
Ország Tükre 1864. 21. l.
Haza s a külföld 1869. 31. Képpel. (Myskovszky cikke).
Magyarorsz. képekben, szerk. Nagy Miklós 1868 és 1870. 86—7. cikk + 2 kép.
Arch. Közl. IX. 26—29. Myskovszky cikke, alaprajzzal és távlati képpel.
Hunfalvy: Magyarorsz. és Erdély képekben. II. 201.
Fejér: Cod. Dipl. VIII/4. 469.
Osztr. Magy. Mon. Irásban és Képben. VI. 261. (Keleti G. rajza).
Műeml. Orsz. Bizottságának irattárában: 1891. 159. (Myskovszky felvételei). 1901. 392. (Holzmann Zsigmond jel.). 1900. 157. és 159. Römer hagyaték.

tői szépségben mutatkoznak be a romok.* 1918 szeptemberében, gyönyörű őszi napon, indultam Torna községből a várrom megtekintésére. A faluból elég jó szekérút vezet a hegy

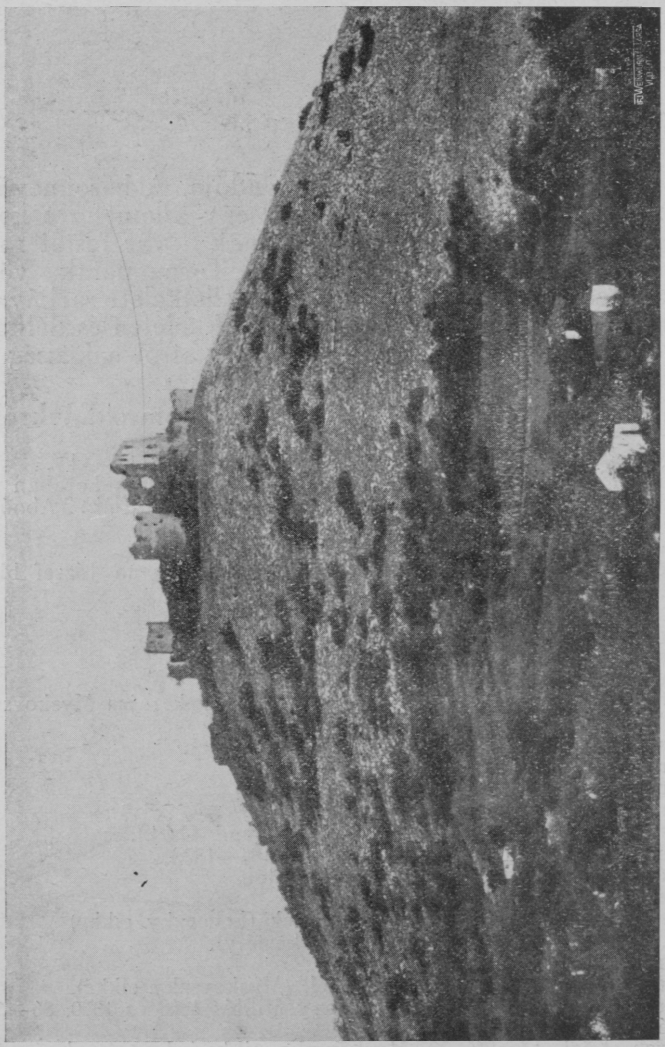

1. kép. — Torna vára délnyugatról, a tornai templom felől. (Levelezőlap után).

délnyugati lejtője mentén észak felé, lassan emelkedve a szőllők és gyümölcsösök között.** Útközben jóképű cigánypurdé csatlakozik bizalommal hozzám. Kérdésemre, tud-e

* L. 2. kép XI. és XVI. ábra.
** L. a 2. képen a XIV. ábrán a —·—·— vonalat.

valami mesét a várról, egy zsákra való csodálatos dolgot tálal föl elsűlyedt kincsekről, borzasztó börtönökről, tüzes szellemektől őrzött kapúkról, hordónagyságú lakatokkal... Mindezek sajnos, nemsokára néhány beszakadt boltozatra és falbéli lyukra, egyszóval ambiciózus kincskeresők barbár nyomaira redukálódtak. Kis „ex officio" baksis után a fekete fáraók ivadéka magamra hagy, nem mulasztván el azonban egész genealógiájának utólagos háláját személyesen tolmácsolni.

Ismét egyedül vagyok. Útam mind meredekebb lesz, előbb gyümölcsösök, majd szőllők, aztán bozót között, — a „Zsiványtanya" is elmarad: a régi várúton vagyok. Jobb kéz felől, tehát szabályosan,[2] fenyegetőleg tekint le az öregtorony, mogorván, mint egy vén hegyi szellem a barlangja felett. Mennyi jó meg rossz időt láttál, te vén óriás, mozgalmas történelmünk legszebb és leggyászosabb lapjait! A századok lassan vonulnak el fejed felett, sem törökjárás, sem világháború nem tudott letörni. Régi magyar vérből vagy, inaid acélból, csontjaid sziklából, te nemzetünk jelképe! Velőd egészséges: kemény idők sem tudták kifacsarni: megfogyva bár, de törve nem, fogja Magyarország e világégést túlélni!

Ilyesféle gondolatok között baktatok lassan a várúton felfelé. Lábam a sok évszázados kerékvágást követi, mely helyenként térdig vágódott az itt már tar sziklahegybe. A torony, mint egy jobb jövő, lassan látszik közeledni... Felérek a várhegy északnyugati nyergére. Itt hirtelen délnek fordúl a régi út. Impozánsan fekszik előttem az ordonyszerű[3] nagy kapúvédő ütegbástya, lövőkamráival és lőréseivel, amelyekkel innen végig pásztázza az útat, a várhegy északi gerincét és a nyerget. Megihletődve kapaszkodom feljebb, távoli korok, büszke, törhetetlen idők szelleme leng körül. Egy pillanatig, mint ködfátyolon keresztül látom a Bebekeket, — de kezem végigsimítja homlokom, — eltűnt a romantikus varázs, az egész látomány. Ismét a modern kor fia vagyok, gondolataim a mohos kövekre irányítom, hogy a rom architektonikus struktúráját megállapítsam. Még sokszor magam elé varázsolom ugyan a vár egykori életét, de nem a művész, hanem a kritikus kutató szemeivel, — eszközöm nem a festő színdús palettája, hanem a rideg logika...[4]

*

[2] A vár útját rendesen úgy vezették, hogy a támadók a védők nyillövései és kődobásai ellen védekezve, pajzsukat az ehhez nem szokott *jobb* karjukra legyenek kénytelenek fűzni, miáltal a lövéseket nem is viszonozhatták.

[3] Ordony = Kasematte.

[4] Szerző naplójából.

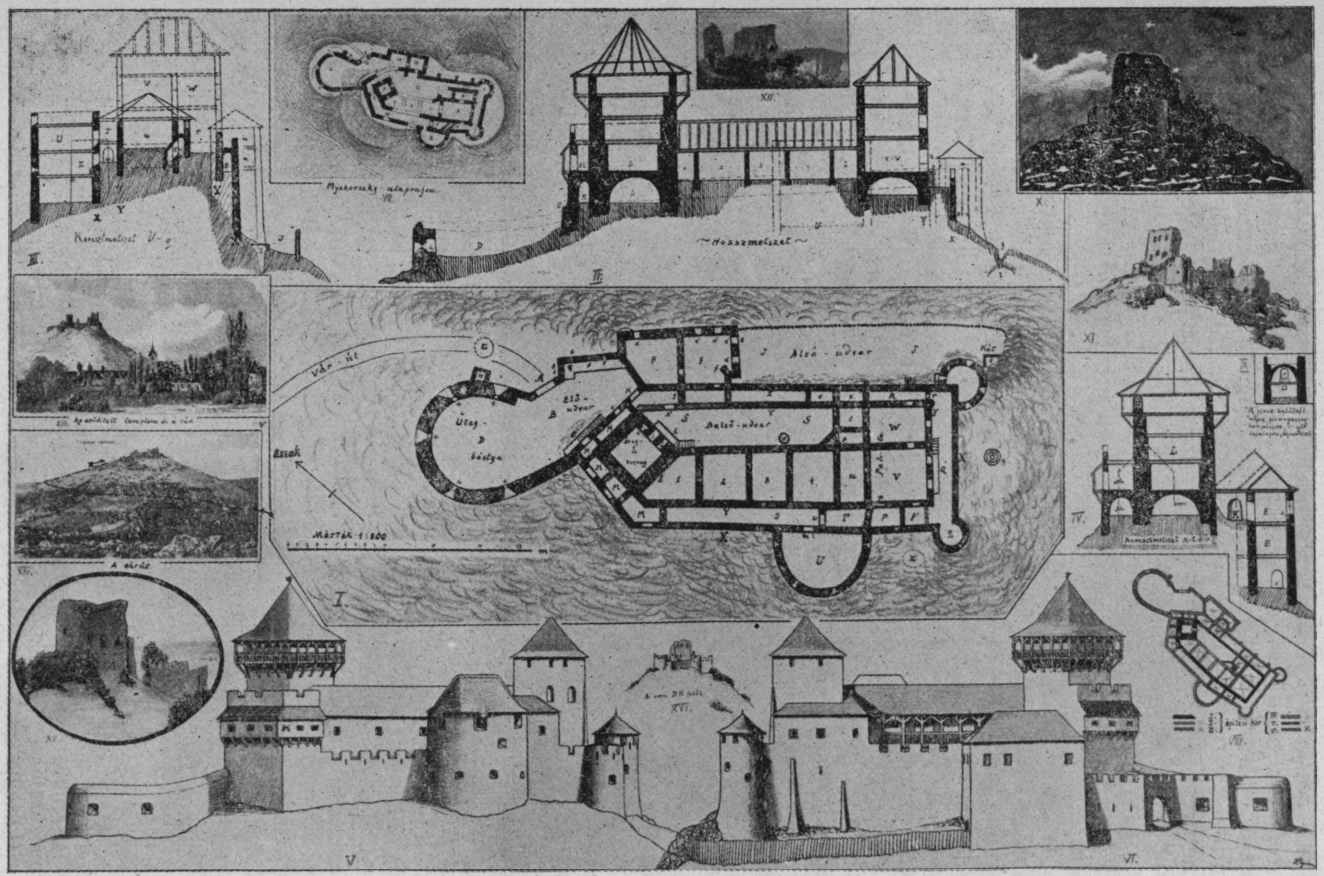

2. kép. — Torna vára. I. Alaprajz. II. Hosszmetszet. III. Keresztmetszet a palota mellett. IV. Keresztmetszet az öregtornyon át. V. Rekonstruált látkép délnyugat felől. VI. U. az északkelet felől. VII. Alaprajz Myskovszky szerint. VIII. Építési korok. IX. „R" pince keresztmetszete. X. A várrom holdfényben kelet felől. XI. U. az nappal. XII. Az öregtorony délkelet felől. XIII. A tornai erődített templom és a várhegy. XIV. A várhegy a várúttal (-.-.-). XV. Az öregtorony és a belső kapú helye. XVI. A várrom a somodi—tornai országútról (délkelet felől).

A kapúvédő bástyát *(D)* jobb kéz felől hagyva,* a főkapuhoz *(A)* érünk. Felette oromzat, a bejárat valaha csapóráccsal lehetett elzárva, viszont ároknak, farkasveremnek vagy felvonóhídnak semmi nyoma. A bejáratot a kapuvédő ütegbástya *(D)* lövőrései *(a, a)*, különösen a kapu melletti szélső és a balról kiugró falsarok *(G)* öt lövőrésével *(b, b)* védik. A „*G*" falrészlet belső oldalán alul kőpadkával szélesbedik, a lövőrések *(b, b)* mögött álló védők kényelmére, fölötte valószínűleg gerenda gyilokjáró volt, a védők másik sora részére. A kapun befordulva, az előudvarban *(B)* találjuk magunkat, mely az ütegbástya belső területével egységes teret alkot. Az ütegbástya lövőrései befelé lövőkamrákká tágulnak, melyek nemcsak szakállasok, hanem kisebb kerekes ágyúk számára is elég tágasak. Ez a bástya több mint öles szélességű falával a XVI. század derekáról való.** Keskeny lépcső *(C)* vezet fel tetejére. Fent oromzatnak semmi nyoma, ha lehetett is eleinte, úgy később lehordhatták és földsánccal pótolhatták. Ennek a bástyának vastag falai, az öregtornyot kivéve, minden más itteni falnál erősebbek. A lövőfegyverek elleni védekezés eklatáns példája. Miután a vár, a hegynyerget kivéve, minden oldaláról rohammentes sziklán áll, honnan ágyúzni az akkori kis lövőtávolságú ágyúkkal nem lehetett, csupán ezen az egy oldalán kellett a várat ágyúk ellen megerősíteni. A bástya északkeleti oldalán egyetlen támasztópillér *(H)* áll, ami eléggé feltűnő: hisz a csaknem 3 méter vastag, négy méter magas fal vízszintes síma sziklatalajon áll. Felülről megoldódik a rejtély: a pillérnek alig arasznyi vastag fala van, belül pedig üres. Nem az öntött falból pusztult ki a belső habarcs: a fal belül símára van kidolgozva. Azonkívül: a támpillér több mint egy méterrel magasabb, mint a megtámasztott fal. Sajnos, a benne levő törmelék miatt nem bírtam benne a sziklatalaj színtjénél mélyebbre hatolni, pedig a pillér előtt, a várfalon kívül, erősen döng a sziklatalaj *(E)*. Ez a pillér nem más, mint leplezett lejárat a vár előtt, az út alatt rejtőző sziklaüregbe.

Az előudvartól *(B)* balra, vagyis keletre van a cselédház, két szobával úgy a földszintjén, mint az emeletén *(F, F)*. Kifelé öt lövőrése és ablaka van *(d, d)*. Délkeleti rövid falában, a keleti sarok mellett, ma nagy nyilás, valamikor valószínűleg ajtó *(e)*, vagyis a kijárat a kút *(I)* körül elterülő és valaha palánkkal körülvett alsó udvar *(J)* felé. A cselédház *(F)* déli sarkában, a szoba belseje felé húzódó, támpillérszerűen levágott faldarab *(f)* mutatja, hogy a cselédház, e későbbi toldás, építése előtt, itt is valami bástya ugorhatott ki a várfalból. A cselédház zavarja a falöv védelmi rendsze-

* Lásd a 2. képen az I. ábrát.
** Lásd a 3. képet.

rét, de tagadhatatlan előnye, hogy takarja a kútat a nem rohammentes oldalon.

K-nál lehetett a bejárat a belső várba. Ez a rész csak egy törmelékhalmaz, úgy, hogy ennek a kapunak szerkezetéről

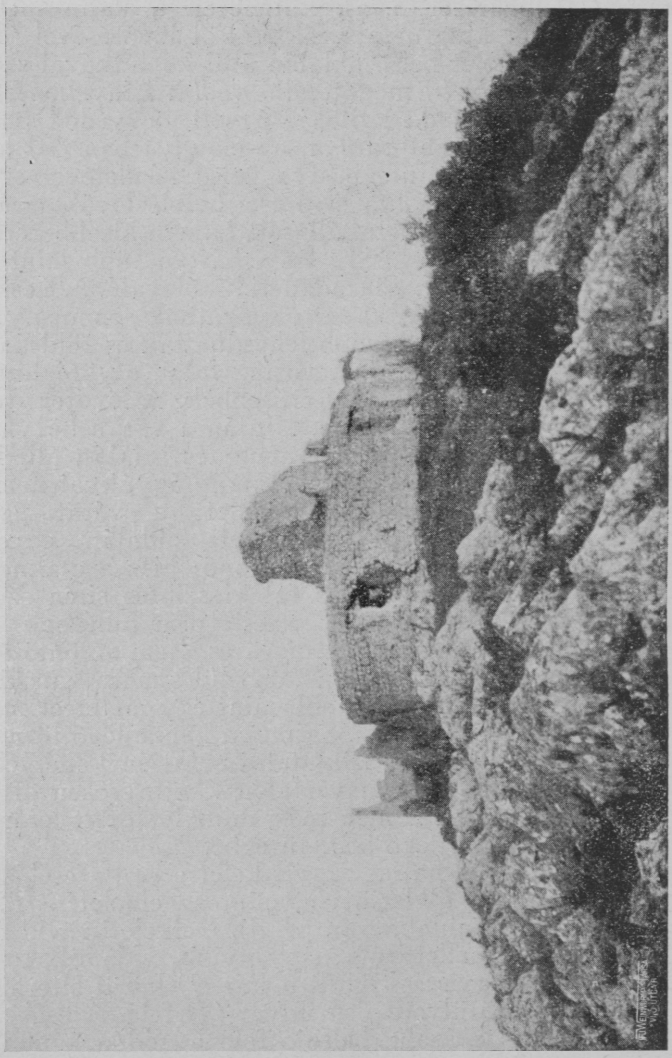

3. kép. — Az ütegbástya a várútról. Háttérben az öregtorony a köpennyel, balról a cselédház.

egyelőre semmi sem nyujt felvilágosítást.* Ezt a bejáratot balról a cselédház, jobbról az öregtorony *(L)* és köpenye *(M, M)*, valamint utóbbinak egy lövőrése *(c)* védte. A belső

* Lásd a 4. képet.

kapuból *(K)* valaha egyenesen abba a másfél méter széles sikátorba lehetett jutni, mely a mai köpeny és az öregtorony között, innen egyenesen délkeletnek, majd északkeletnek, végül északnyugatnak húzódik *(M, M, O, P, Q, R)*, mindenütt a külső *(X)* és belső *(Y)* körfal között. Eredetileg csak ezen keresztül lehetett bejutni a belső udvarba *(S)* és innen az egyes épületekbe. Helyszűke miatt e sikátort csakhamar fokozatosan beépítették,[5] s a „*K*" kaputól a bejárás valahol „*N*" táján lehetett a belső udvarba. Világos jele ez annak, hogy immár nem annyira a hirtelen rajtaütéstől, mint komoly ostromtól féltették a várat. A sikátor szintje eredetileg egy emelettel alacsonyabb lehetett a mostaninál, valószínűleg csak később töltötték fel. A sikátor fölött eredetileg támívek voltak.[6]

Az öregtorony *(L)* oldalaival pontosan az égtájakhoz igazodik. Falai alul csaknem 3 méter vastagok, építésmódja a XIII. század második felére vall. Alul pince, mely valaha boltozott volt, most törmelékkel van félig megtöltve. Keleti oldalához, miután földszintje „magasföldszint", gerendás erkély szolgált bejárásul *(h)*, a gerendalyukak még látszanak. Keleti falában középütt ajtó *(i)*, ettől balra ablak *(j)*, jobbra pedig kémény *(k)*, melynek külső falát kincskeresők bontották ki.* A kürtő a falban megy egyenesen fölfelé. A kandalló nyomai a toronyban már nem látszanak. A földszint fölött még két szoba volt, a felsőnek dél felé kicsiny lövőrése *(l)*. A menyezetek gerendásak voltak, falfokokra fektetve. A felső emelet körül valaha erkélyes fafolyosó futott. A külső körfalat *(X, X)* az öregtorony északi, nyugati és délnyugati oldalán később köpennyé emelték fel, bár ez a fal vékonyabb, mint a régibb körfal: alig egy méteres. A köpeny belsejét még később, valószínűleg a XVII. században, a támívek bevonásával a torony földszintjével csaknem egy magasságban 3 szobává osztották *(M, M)*, ezeknek belső vakolása még látszik. Ami a szobák alatt valamikor volt, vagyis a régi falközt, a törmelék teljesen takarja. Pedig a „*c*" lövőrés mögött kellett kamrának lennie. A szobák számára a köpenybe később elég nagy ablakokat vágtak.** Az öregtoronytól délnyugatra úgy a belső, mint a vele párhuzamosan haladó külső körfal megtörik és egyenesen délkeletnek tart. A belső körfal mentén, egy szoba szélességben, hosszú keskeny lakóépület haladt, amely ma a föld színéig van összedűlve. Csak földszintje volt: mutatja ezt az az öt gerendalyuk, mely az öreg-

[5] Ezt Myskovszky és az ő nyomán Soós nem vették észre.

[6] Lásd a Myskovszky Viktor által felvett alaprajzot (lásd 2. kép VII. ábra).

* Lásd a 2. képen a XV. ábrát.

** Lásd a 4. képet.

torony déli falában, az „*l*" lövőrés alatt ∧ alakban a lakóépület tetőgerendáinak magasságát[7] jelzi. A lakóépület hosszában öt szobát sejtetnek a törmelékhányások. Az ötödik

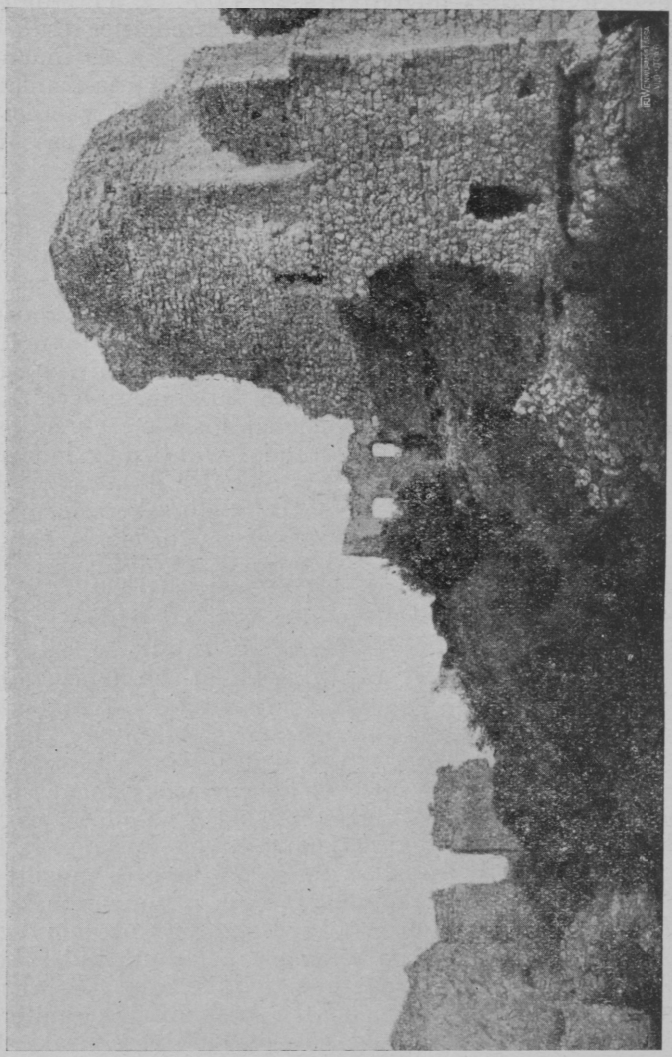

4. kép. — Az öregtorony a köpennyel, az előtérben a belső kapú helye, balról a cselédház.

keleti sarkában ismeretlen rendeltetésű, lejáratszerű falromok *(z)*. Itt szélesedik ez az épületszárny, úgy, hogy az ötödik szoba szélesebb, mint a többi. Itt csatlakozik a vár palo-

[7] Ezt Soós a vár sikerült rekonstrukciós rajzánál figyelmen kívül hagyta.

tája *(V, W)*. Az ötödik szobától *(u)* jobbra, a falköz fölé, emeletes szoba *(T)* van beépítve a lakóház és a délnyugati, az útat védő félkörű bástya *(U)* közé. Ez a bástya a falköz színtjénél lejebb is bír egy helyiséggel, a falköz színtjén egy helyiség négy lövőréssel szakállas puskák számára, szimmetrikusan elhelyezve. Fölötte még egy helyiség, három ugyanilyen elhelyezésű és alakú lövőréssel. Bejárata *m*-nél a sikátor felől, de egy emelettel feljebb a *T* szoba fölött is közlekedett a lakóház traktusával, talán annak padlásával. Ez a bástya nyilván akkor épült, mikor a tűzifegyverek tökéletesítése folytán, innen a várút középső szakasza már pásztázható volt. Ezért is emelték a bástyát oly magasra, mert különben nem látott volna le az útra. Az egyes emeletek között gerendamennyezetek voltak, a bástya falai evégből befelé lépcsősen vékonyodnak. Teteje lapos volt, ormokkal. A „*T*" szobához a sikátor fölé építve csatlakozott még egy kis szoba *(p)*. Ezután a sikátor kerek sarokbástyával *(Z)* tágul, déli sarkán lövőréssel. A bástyának két, gerendamennyezettel elválasztott helyisége volt. Lapos teteje a sikátor színtjénél két méterrel magasabb. Innen a sikátor északkeletnek fordul. „*Q*"-nál lépcsős, gerendás faerkély közvetítette a közlekedést a palota termével *(V)*, melynek az erkélyre ajtaja és ablaka nyílt. A sikátor északkeleti végén legmagasabb a körfal: a sikátor 12 méternyi magasságban halad a külső sziklatalaj felett. Megtámadása majdnem lehetetlen itt: nem is volt itt eredetileg bástya. A mostani *(n)* csak úgy lett a régi fal sarkához ragasztva, kötések (Schmotzen) nélkül, sőt úgy, hogy a fölösleges körfaldarabot ki sem szedték. Három helyiség volt benne, gerendamennyezettel elválasztva; a bejárás a sikátorral egymagasságban fekvő lapos tető felől történt. Különböző magasságban 3 szakállas puskára való lövőrés volt, melyek közül az északnyugatira kívülről fából épített szuroköntő erkély illeszkedett. A lövőrés belsejéből a falba épített erős gerendák (fakapcsok) üregei mutatkoznak. Ezen a bástyán túl, a sikátor északnyugatnak fordul: itt régi üregét pincévé boltozták *(R)*, mely félmagasságban gerendamennyezettel volt ketté osztva. Felső helyiségéből az „*n*" bástya felé ajtó nyílt *(r)*, ezt később befalazták.* A pince fölött a palota földszíntjével azonos magasságu szoba emelkedett. Ettől a szobától északnyugatra, a sikátorba még két szobát illesztettek *(q, s)*. A „*q*" szoba és a lakóépület ötödik *(u)* szobája között kis előszoba, vagy előtér *(t)*, mely a bejárást közvetítette a belső udvar *(S)* és a palota *W* szobája között, s valószínűleg a már említett „*z*" lejárattal is közlekedhetett. A palota „*W*" szobájának ajtaja is volt az „*R*" helyiségbe is, ablaka délkeletre és egy harmadik ajtaja a palota *V* szobája

* Lásd 2. kép IX. ábra.

felé, mely két ablakkal és kijárattal a bástyára délkelet felé, meg a lakóépület ötödik szobája *(u)* felé. A palotában a „*V*" és „*W*" szobák fölött az emeleten hasonló szobák voltak, a „*V*" emeleti szobában kandallóval. A földszint boltozva volt; később a boltozatot gerendamennyezettel pótolták. Az említett két szoba alatt szintén boltozott pince látható.

A sikátor északnyugati része át volt boltozva. E fölött e belső körfalat lebontották és ezáltal a belső udvart *(S)* tágasabbá tették. Hiszen a négy támasztópillérrel erősített északkeleti külső fal olyan magas, hogy itt támadás úgy sem volt várható. Különben is e felől csatlakozott még a külső, palánkkal körülvett udvar: „*J*".

A belső udvar közepén sziklába vágott ciszterna nyomai *(v)* vannak. Az udvarnak az öregtorony és a cselédház közé eső sarka oly törmelékhalmaz, hogy itt a belső bejárat körül csoportosuló és a cselédházhoz támaszkodó valószínű két kisebb helyiség elrendezése csak sejthető.

Kimegyünk a külső udvarba *(J)*. Ez úgy keletkezett, hogy a külső várfaltól északkeletre, a lankás ferde sziklatalaj kőanyagát építési célokra kifejtették, s a kapott meglehetős terraszt palánkkal körülvették. E területen vízre is akadtak, ez lett a kút *(I)*. A palánk elhelyezésének semmi nyoma, a gerendák lábai a szikla természetes repedéseibe lehettek illesztve. Pedig erre az udvarra és palánkra szükség volt: a keleti sarokbástya lábánál, az utóbbi és a természikla között képezett sarokban kút megy a sziklába, két oldalán alacsony kis kőfallal körülvéve. Ezt kellett az „*n*" bástyának védenie, ezért van a szuroköntő erkély rajta, amelyiknek itt nem az volt a célja, amit a neve mond, hiszen alatta 12 méteres mélység tátong, hanem a kút vizét az abba rejtett csigán húzták fel, sőt szükség esetén akár egy ember is leereszkedhetett itt, hogy vízért menjen. A másik két lövőrése ennek a bástyának azért nem volt erre alkalmas, mert azok kifelé voltak fordítva, míg a szuroköntőt az ellenség felől a cselédház takarta. De még más látnivaló is akad a várfalon kívül: a két sarokbástya között is volt valami pince, mely a vár alól kinyult, sőt a teteje tölcsérszerűen be is szakadt *(y)*. A talaj döngése jelzi, hogy a félkörű bástya *(U)* és a déli sarokbástya *(Z)* között is volt a várfalon kívül pince.

*

Hogy a vár mikor épült, egészen pontosan meg nem állapítható. Helyén bronzkori telep volt.[8] Soós a vár magjának, az öregtoronynak, keletkezését a XII. század derekára teszi. Ezt valószínűtlennek tartom a vidék települési viszo-

[8] Soós, Ernyey közlése alapján.

nyait tekintve. A szabadon álló, cukorsüvegalakú hegy, melyet csak északnyugat felé köt össze egy jóval alacsonyabb nyereg a Torna patak völgyét észak felé határoló kopasz karsztplateauval, a „Tornai Felsőheggyel", a Torna és Bódva

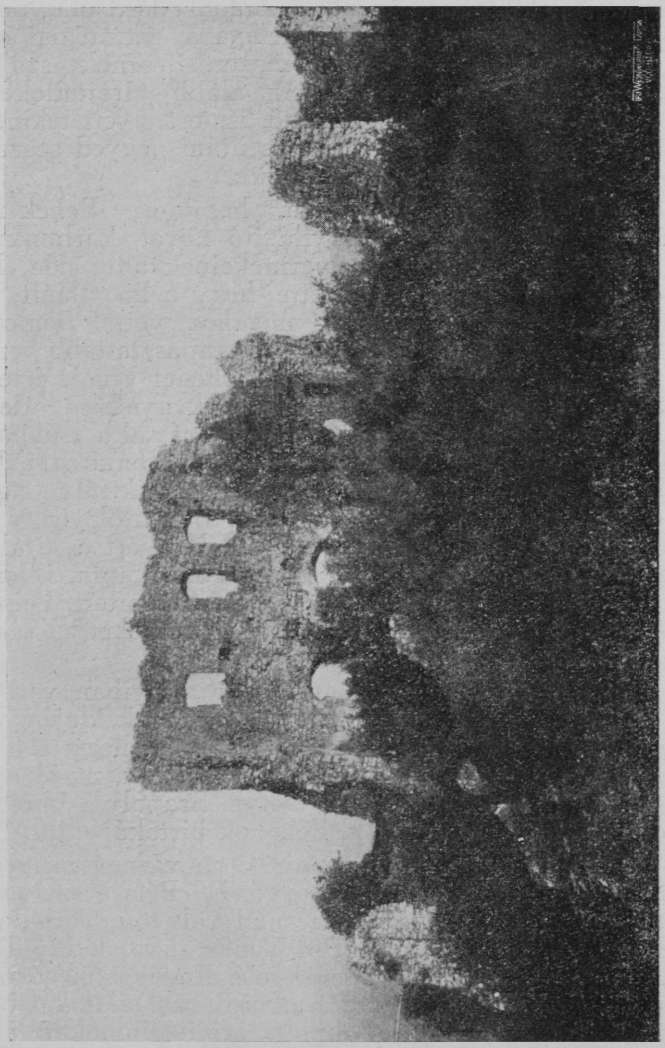

5. kép. — A palota az öregtorony felől, jobbról a nagy bástya (*U*). Kemény zászlós az északkeleti belső körfalon áll. Fölötte az „*R*" szoba helye.

völgyének összetorkolásában kitünő sztratégiai pont. Uralkodik azon az úton, mely a XIII—XIV. század óta Kassáról és Abaújmegye felső részéből a Kanyapta völgyén lefelé, egy-

részt nyugatra, a Torna-patak völgyén a gömörmegyei városok felé, másrészt a Bódva-völgyén dél felé, Borsod megye északnyugati részébe vezet.

Mióta a gyepűnek az a része, amelyet a Szepes-Gömöri érchegység borít, 1200 körül benépesülni kezdett, de még inkább a későbbi Torna vármegye kolonizálása óta, ami a XIII. század derekára tehető, ez útelágazás sztratégiai jelentősége mellett, a tornai várhegy megerősítésének szükségszerűen be kellett következnie. Az alább kifejtetteket és IV. Béla király várépítésre serkentő, ismert elveit tekintetbe véve, a vár keletkezését a tatárjárás utáni negyed századra, pontosabban 1243—1269 közé tehetjük.

Alapításáról az a monda járja, hogy egy Bebek nevű pásztor egy öklömnyi, éjjel is világító követ, karbunkulust talált. Értékét nem ösmerve, gyermekeinek adta oda, hogy játszanak vele. Egy éjjel észrevette, hogy a kő világít, mire annak értékét megsejtve, ismét magához vette. Tudomást szerzett a kőről a helybeli zsidó is, s tapasztaltabb ember lévén, meg akarta venni. Egy borjas tehenet kínált érte Bebeknek cserébe. Sokat járt a zsidó Bebek nyakára, de az nem adta oda, sőt furfangos paraszti észjárással a zsidó ajánlataiból a kő nagy értékére következtetett. Elhatározta, hogy Béla királynak viszi ajándékba. Úgy is tett. A király az ajándékot szívesen fogadta és megkérdezte Bebektől, hogy mit kívánna viszonzásul? Bebek erre engedélyt kért a királytól, hogy hét aklot építhessen. Az engedélyt megkapta. Ellenben Bebek nem hét juh-aklot, hanem hét várat épített, Pelsőcöt, Berzétét, Tornát, Szádvárt, Szendrőt, Csetneket, Krasznahorkát.[9]

A mondának Tornára vonatkozólag annyiban van igaz magja, hogy a vár valóban IV. Béla uralmának idején, valószínűleg magánbirtokos által[10] épült, továbbá, hogy 1440-ben átmenetileg pelsőci Bebek Imre kezén találjuk, majd a XV. század vége felé pelsőci Bebek Orsolya, Szapolyai Imre neje révén csaknem egy századra a Bebekek birtokába jut.

A XIII. század derekán a mai Torna vármegye területe még csak „praedium", nem vármegye. IV. Béla a szerencsétlen Muhi-pusztai csata után a Hernád völgyön. Torna vidékén keresztül, (Soós nézete szerint a már akkor létező Torna várában időzve), menekült Gömör felé. Emlékét megőrizte a sok monda. Úgy látszik, az itteni lakosok szolgálatokat tettek neki, mert az e vidéken lakóknak privilégiumokat adott. Később is felkereste IV. Béla ezt a vidéket és hosszasabban

[9] Lásd szépirodalmilag feldolgozva Mikszáth Kálmán: Magyar Lovagvárak Regéi c. novellagyűjteményében.

[10] Soós, Ernyey.

időzött itt.[11] Torna vármegye valószínűleg szintén még IV. Béla uralkodásának későbbi évei alatt keletkezett, s a király a várhoz tartozó területeken lakókat különféle privilégiumokban is részesítette.

1255-ben Albert, jászói prépost, rendtársaival együtt, a Tornán időző IV. Béla elé járult.[12] Ebből az adatból nem világlik ki, hogy a helységben, vagy a várban időzik-e a király. (Soós szerint a várban). Mindenesetre a király ittartózkodása azt teszi feltehetővé, hogy a valószínűleg magánbirtokos által épített vár ekkorára a király birtokába jutott.

A vár fennállása az 1270. évről van először okmányilag igazolva. Ugyanis Tekus, sárosi comes ez évben kapta Torna várát IV. Béla királytól és bírta Both és Baach nevű testvéreivel együtt.[13] Ők az első Tornay *(I)* család ősei.

1273-ban Tornán időzik V. István király.[14]

1279-ben IV. László Mihályt, Fioch fiát, a (ma Borsodmegyében fekvő) „Hegymeg" községben lakó tornai („Castrum Thorna") várjobbágyokat, a várjobbágyi sorból kiemeli és nemesekké teszi.[15]

Tekus comes unokája, I. János, már „de Thurna" írja, vagyis Tornay-nak nevezi magát.[16]

1298-ban Torna királyi vár, földei között említtetnek „Sertéskupa", „Halvagos" és „Rakotyás földe." Ezek valószínűleg a Kőszegi Lászlótól származó Komjáthy-család birtokaihoz tartoztak valaha.[17]

1306-ban Róbert Károly király az ellene szegülő Güssingi (Németujvári) Henrikfiak, nevezetesen Iván által megszállott Esztergom várát ostrommal beveszi. Ebben az os-

---

[11] V. ö. Udvarnok község vidékén: „Őrhegy", „Tatárdülő" helyrajzi elnevezéseket (A. T. 320.) — A néphit azt tartja a szomszédos Torna-Görgőn, hogy IV. Béla a muhipusztai csata után hosszabb ideig Görgőn tartózkodott, mutogatják még a falat, mely állítólag lakását körülvette, („Béla király tornya"), továbbá az „Oltárlyuk" nevű hasadékot, hol állítólag imáit végezte és a lakosok nemesi leveleit kiállította (a görgőiek mind nemesek), egy sziklatetőt, melyet Béla király várának neveznek, ezen ette volna meg Béla király a galambtojásokat. Itt van az „Ördöglyuk" nevű ki nem kutatott barlang. Udvarnok is állítólag attól kapta nevét, hogy IV. Béla udvarnokai laktak volna itt. Nagy-Bózsva mellett egy különös alakú szikla: „Béla-kő."

[12] Lásd bővebben A. T. 117. l. (Jászó alatt).

[13] Tecus, comes de Sarus. A. T. 549, 360, 520. ll.

[14] A várban vagy a községben? IV. Béla a muhipusztai csatában tanusított vitézségéért Szirmay Raák fiának Szántót adományozta, amit aztán V. István, minthogy az Görgőhöz, Árpádházi királyaink kedves mulatóhelyéhez közel volt, az ugocsamegyei Hetken földével cserélt föl. Ez az adománylevél 1273-ban kelt Tornán. (A. T.)

[15] Soós.

[16] „Jobbagiones de Thurna." (A. T.)

[17] Tomka lltárban kézirat. — Csánki I. 237. — Soós.

tromban Csák Máté, a güssingiek vetélytársa, Károly Róbert szövetségeseként vett részt. Emberei között ott találjuk Tornay Jánost, László fiát, Tekus unokáját is. János a harcból derekasan kivette részét.[18]

1312-ben, mikor Károly Róbert hadaival Csák Máté hatalmas szövetségeseinek, az Aba-nembeli Omodéfiaknak leverésére indult, a király főhadához csatlakozni szándékozó csapatok egyike, Visontai Kompolthy László vezetése alatt, Gömör vagy Borsod megye felől jövet, a Kanyapta völgye felé tartott, hogy a király hadaival Kassa tájékán találkozzék. Az Omodéfiak egyik csapata azonban útját állotta Torna előtt. A kifejlődött harcban Kompolthy elesett.[19] Mégis a királyiak győztek, akadálytalanul egyesültek a főhaddal s résztvettek a rozgonyi csatában, melyben a király az Omodéfiak hatalmát végleg megtörte.

Tekintve azt, hogy Tornay János Esztergom ostromában (amikor Csák Máté még a Róbert Károly pártján volt), résztvett, a tornai csatában az Omodé-pártiak csapatában nyilvánvalólag Tornay Jánosnak is szerepe lehetett. Hiszen ellenséggel a hátuk megett az Omodépártiak nem foglalhattak volna állást. Mindazonáltal a János pártállása a Csák Máté—Omodé-pártban csak kényszeredett lehetett, mert nem tudunk arról, hogy Károly Róbert király részéről a rozgonyi csata után bántódása lett volna.

1314-ben a vár birtokosa Tornai János, Lászlónak fia. Jánost az esztergomi vár ostromakor (1306-ban) a Hanvanembeli Albert saját testével védte. Ezért Tornai János ebben az évben az udvarnoki birtokához tartozó „Zemlen-Gumulch" nevű jószágot ennek a hűséges Albertnek adományozza.[20] Udvarnok (ma Szád-Udvarnok) a tornai vár udvarnokainak lakóhelye lehetett.

A tornai várispánság a fentiek szerint igen rövid életű volt. Megalakult a vár építésével: 1270-ben már magánkézre (Tornay I. család) jut, 1298 körül rövid ideig még királyi várispánság, 1299—1312 között valószínűleg Csák Máté vagy az Omodéfiak kezén van, erre vall az 1312-iki tornai csata, 1314 óta a Tornay (I.) család háboríttatlanul bírja. Ennek a fejlődésnek végleges eredménye 1336-ban mutatkozik, mikor a Torna kerületbeli nemesek és Zaard, vagyis Szádvár királyi vár jobbágyai[21] említvék. (Pedig Szádvár

[18] Pesthy. — Soós. — Karácsonyi: A Magyar Nemzetségek Története: Aba nemzetség.

[19] A. T.

[20] Wertner Mór dr.: Családtört. adalékok. (Turul 1892. 172—176. ll.) Soós.

[21] Pesthy Frigyes, a várispánságok tört. 507. l. — Soós.

uradalma valamikor a tornai várispánság területének része volt). Ekkor a várispánság már nincs, de (a nemesi) Torna vármegye még nem fejlődött ki. Ez a nemesi vármegye csak a XIV. század közepe táján alakult ki teljesen. A várnak 1293-ban és 1340-ben említett tartozékai hat megyében feküdtek szétszórva: Abauj, Torna, Borsod, Gömör, Zemplén és Szatmár megyékben.[22]

A Tornay I. család[23] az Őrsúr-nembeliektől megvette volt 100 ezüst márkán a szalonnai uradalmat (a mai Borsod vármegyében).[24] Tornai Tekus János, kit ez uradalom után Szalonnainak is neveztek,[25] 1340-ben megosztozott testvérének Szalonnay Istvánnak fiaival, Rolanddal és Istvánnal. Az osztályegyezségből kifolyólag Torna várát és tartozékait Tornay János kapta. Leszármazói ezután állandóan a Tornay nevet viselik.

1406-ban 52 éves korában meghalt Tornay János, e néven az ötödik, László és Monnaki Ilona fia. Vele a Tornay család a fiágon kihalt. Sírköve, mely állítólag valaha a tornai vár kápolnájában lett volna, ma a Torna község északnyugati szélén álló, csúcsíves, valaha erődített[26] templomban látható. A sírkő álló téglalap alakú, benne a Tornay I. család címere: jobbra dőlt pajzson két vízszintes pólya, felette egyenlőszárú kereszt, a pajzson jobbra fordult zárt sisak, takaróval, sisakdísz: jobbra fordult agyaras vadkanfő, kiöltött nyelvvel, a fején keresztül szúrt leveles jogarral, a jogar csúcsán és a vadkan nyakán a pajzsalak: az egyenlőszárú kereszt. A címer által el nem foglalt helyeken, a sírkő szélén a gót majuskulás felirat: Hic iacet Turne Janus, obiit anno MCCCC sexto, ann(orum) LII.[27]

[22] Soós. Források mint 28. alatt.

[23] E család bírta ekkor majd az egész Tornamegyét, sőt Abaujmegye délnyugati részén is voltak nagyobb birtokrészei (A. T. 520. l. V. ö. szerző készülő munkájában az encsi kastélyról írt részleteket, továbbá Fejér Cod. Dipl. VIII. 4. 469.).

[24] Soós.

[25] Wertner i. m. 712. l. — Soós.

[26] Lásd a 2. képen a XIII. ábrán az előtérben.

[27] Leközölve: Csoma József: Turul 1887. V. 181—172. (képpel). — Bárczay Oszkár: Arch. Ért. 1893. 435. — Rajza Myskovszky Viktortól említve Arch. Ért. 1878. 318.

M. KIR. ... KÖNYVTÁRA

A Tornay (I) család nemzedékrendje ez:

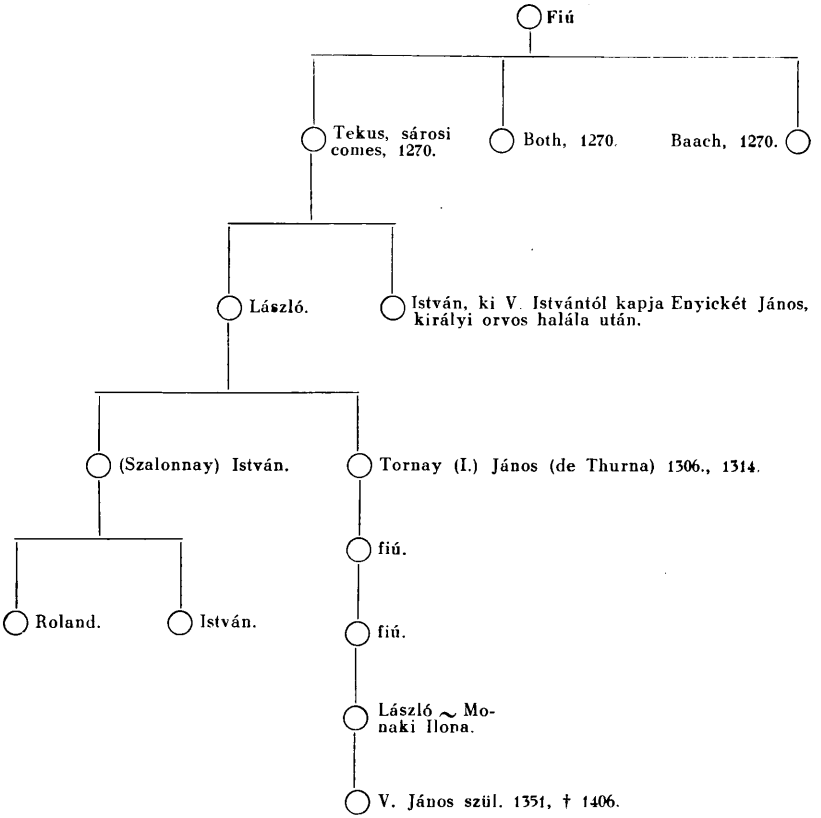

A Tornay (I) család magvaszakadása folytán a vár és az uradalom 1406-ban ismét a királyra szállt. Három évvel később, 1409-ben Zsigmond király a várat és uradalmát Berencsi Sáfár István nyitramegyei nemesnek és Ezdegei Besenyő Pálnak adományozta, cserében a kőrősvármegyei Kő-Kapronca (ma Koprivnica) váráért Horvátországban. Nevezettek 1417-ben újra zálogbirtokként kapják a várat 5 torna-, abauj- és zemplénmegyei faluval együtt, azon a címen, hogy 1406-ban (császmai) Besenyő Pál 2000 frtot, most pedig a Tornayak 3000 frtot adtak a királynak. Ebből hosszadalmas per lett.[28]

1433-ban a husziták Horkai Fardo alatt az Ipoly és a

[28] Orsz. Lltár Dl. 16132, 16133, 9512, 13991, 16415, 16798, 16817, 17018, 17770 és 30310. számok. — Hazai oklt. 349. l. — Zselyi lt. 1436.-ik évről. — Perényi cs. llt. 1409—1476. évek között. — Csánki I. 244. 237. — Soós. — A. T. 549.

Garam vidékén dúltak. Ekkor Gömör megye területéről sok ember keresett a tornai várban menedéket.[29]

Az említett per után, mely a király ellen is folyt, — időközben Ezdegei Besenyő Pál is meghalt, — 1436-ban Berencsi Sáfár István mint egyedüli birtokos jutott a várnak és tartozékainak birtokába. A következő évben fia[30] Szilveszter itt az úr, aki már Tornaynak nevezi magát. Ugyanez év áprilisában Tornát királyi várnak nevezi a király: „Castellanus castri nostri de Torna." Úgy látszik, apja csak időleges zálogjogon bírta a várat, s Szilveszter új adományt kapott reá.

Ugyanez évben (1437), Lukács jászói prépost felbujtására, a csehek megrohanták Torna várát és létrák segítségével bevették, Vida nevű várnagyját kegyetlenül megölték, a várból minden értékes holmit elraboltak. Feldúlták a tornai templomot, Szilveszter házát és egyéb birtokait is. Egyszóval a Tornay (II) családnak tízezer aranynál több kárt okoztak. Tornay Szilveszter erre panaszt tett Lukács prépost ellen, aki ellen a vizsgálat meg is indult.[31]

1439-ben Tornay (II) Sáfár István és fiai Szilveszter és Vid, 1443-ban és 1444-ben pedig Tornay (II) Szilveszter a főispán.[32]

Ez a család is kihalt.

A vár tartozékai ez időben: Áj, Barka, Bercefölde, Debréte, Encs, Hermanvágása, Inánc, Kápolna, Köbli, Lucska, Meggyes, Pamlény, Rakaca, Rákó, a somogyi (ma Somodi) vám, Szájbülése, Szent István (Borsod vármegyében, Mezőkövesdtől délre 7 km.-re, tehát Tornától 107 km.-re!), Szent-Jakab, Torna mezőváros, Udvarnok, Ujfalu és Viszló községek és tanyák.[33]

1440-ben pelsőci Bebek Imre kezén találjuk a várat.[34] Ez 1448. okt. 19-én elesett a második rigómezei csatában. Halála után a husziták foglalták el a várat.[35] Amidőn 1449-ben Hunyady János, Giskra megfékezése végett, hadával a felvidékre vonult, ezt a várat is megostromolta.[36]

1470-ben Beckenschläger János esztergomi érseké és rokonáé, Domoszlai Schop Henriké a vár; ezek mint vett birtokot el is adják a várat és uradalmát Szapolyay Imrének és nejének, Bebek Orsolyának, örök áron, tartozékaival együtt 10.000 frt-on. Szapolyayné halála után az asszony családja,

[29] Győri Tört. és Régészeti Füzetek II. 233.
[30] Orsz. Lltár Dl. 13037.
[31] Mint 28. alatt.
[32] A. T.
[33] Mint 28. alatt.
[34] Csánki nem említi.
[35] 1357: Dl. 16114 (Csánki i. h.)
[36] Rónai Horvát Jenő: Magyar hadikrónika. I. 285. l. — A. T. 360. — Soós.

a Bebekek örökölték a várat,[37] s azoknál marad birtokjoga majd egy századig.[38]

A XV. században a vár nevét így írták: „Castrum Thorna", „Castrum Tornawara", „Torna."[39]

1527 nov. 3-án I. Ferdinánd király Székesfehérváron kelt oklevelével ezt a várat és uradalmát, Szapolyay János hűtlensége címén, Wyngárthi Horváth Gáspárnak és nejének Lykerka Johannának adományozta.[40] Ez az adományozás nem sokat használhatott Horváthéknak, hiszen a vár ekkor a pelsőci Bebek család kezén volt, már pedig az ellenkirályok alatt a vár urai Bebek Ferenc és Imre, Ferdinánd pártjára állottak. (Bebek Ferenc vezette 1530-ban a Szapolyay birtokában levő Boldogkővár ostromát!). Mindazonáltal Horváthék nem nyugodtak és 1535-ben új adományt eszközöltek ki Torna várára és az uradalomra.[41] Bár ez is írott malaszt maradt, mindenesetre hozzájárulhatott ahhoz, hogy Bebekéket a Ferdinándhoz való hűségtől eltántorítsa. Csak miután Bebek Ferenc fiával, Györggyel együtt János király halála után elszakad Ferdinándtól, és Izabella özvegy királyné pártjára áll, iktatják be Horváthékat Torna birtokába.[42] Wyngarthy (Horváth) Gáspár 1544-ben itt a várban halt meg, özvegye még 1552-ben is a várban lakott.[43] 1556-ban már Bebek Ferenc és György a vár urai.

Mint említettem, az ellenkirályok alatt Bebek Ferenc és Imre, Ferdinánd pártjára állottak. Azonban Szapolyay János halála után Bebek Ferenc[44] György fiával együtt elszakadt bátyjától és Ferdinándtól és Izabella híve lesz, abban a reményben, hogy Izabella Erdély kormányzójává nevezi ki. Reményében csalatkozván, Konstantinápolyba ment és Szolimántól kérte Erdély kormányzóságát János Zsigmond felnövekedéséig. A szultán kegyesen fogadta s a kormányzóság jelvényével, a zászlóval ajándékozta meg. Izabella hírt vevén erről, maga küldött követeket Bebek Ferenchez, hogy vállalja el a kormányzóságot. De Bebek észrevette, hogy csel készül ellene, tagadó választ adott s egyúttal, hogy életét megmentse, meghódolást színlelt. Azonban megöletését nem kerülhette ki.[45] Az 1556-iki XXIV. t.-c. Bebek Ferencet és fiát

[37] Tomka. — Soós.

[38] Ez gömörmegyei család volt. Eredetük a monda homályába vész. IV. Béla B. Ferencnek és fiának, Györgynek adományozta 1243-ban Berzétét, Pelsőcöt és Csetneket. (V. ö. a 7 akol fentvázolt mondáját. V. ö. Mikszáth i. m.).

[39] Orsz. Ltár Dl. 9209 ex 1406 és Dl. 13037. — Csánki.

[40] Tomka. — Soós.

[41] U. ott.

[42] Soós Ernyey alapján.

[43] Tört. Tár. VI. 85. — Századok: 1874. 514. l. — Soós.

[44] Az A. T.-ben itt tollhiba!

[45] A. T.

Györgyöt a gömöri főispánt, hatalmaskodásuk miatt szolgáikkal együtt száműzi. Ferdinánd vezérei: Dietrich és Puchhaim elfogalták Torna várát. Kapitánya a csanádmegyei származású Mágócsy Gáspár lett.[46]

Már 1559-ben Ferdinánd király jóváhagyásával Wyngarthyné, ki a vár és uradalom birtoklására igényt tartott, Torna várára és tartozékaira vonatkozó jogait 14.000 frt.-ért Mágócsy Gáspárnak és öccsének, Tamásnak örök áron eladta.[47] Gáspár előzőleg kitüntette magát a Bebek elleni harcokban és Torna várának kétszeri bevételénél. Ő egyidejűleg Torna vármegye főispánja is lett, egyszersmind pedig Bereg vármegyének is főispánja volt. Mind Miksának, mind Rudolfnak kedves embere.

A Mágócsyakat 1560-ban iktatták Torna birtokába. Tamás halála után egyedüli birtokos Mágócsy Gáspár maradt.[48] Azonban nem sokáig bírhatta békén, mert Bebek támadott, a császári sereg vereséget szenvedett, és Mágócsy is kénytelen volt elvonulni Tornáról, melyet Bebek György visszafoglalt.

Midőn az 1561-iki év végén I. Ferdinánd és János Zsigmond között háborúskodás indult meg, Zay Ferenc, Ferdinánd kassai főkapitánya a Tisza vidékén rövid idő alatt harcrakész sereget állított talpra, s gyorsaságával meglepte János Zsigmondot. 1562 elején a szatmármegyei Olcsvár várát bevétette s az ott talált fegyverekkel hadait felszerelte. Ennél a várostromnál Mágócsy Gáspár, Zay alvezére és jóbarátja, sebet is kapott, miért Torna várába vitette magát.[49] Hamar felépülhetett, mert már áprilisban Bebek Györggyel együtt fogja el őt is Hasszán füleki bég Balogvára mellett.

Bebek Ferenc halála után fia, György, kibékül Ferdinánddal s hűséget esküszik neki. Uradalmait visszakapja. Sokáig nem maradhatott ezeknek békés birtokában. Hamzsa esztergomi bég Füleket bevette és Hasszán füleki pasával együtt, egy előbb Bebek György szolgálatában állott pribék segítségével, Bebeket Szádvárból 1562-ben kicsalta, s Balog vára mellett egy erdőben kísérőivel együtt elfogatta. Bebek kíséretében voltak Mágócsy Gáspár, Rákóczi György, Boksy István, Hangony György. Hamzsa Bebek elfogatása után Tornát is elfogalta. A rabokat Fülek várába vitte, ahonnan csak nagy összegű váltságdíj ellenében szabadultak ki,[50] kivéve Bebeket, kit Hasszán bég Konstantinápolyba küldött. Má-

[46] U. ott.
[47] Soós.
[48] U. ott.
[49] U. ott.
[50] A török-magyar raboskodásra, váltságdíjra stb. vonatkozólag v. ö. Takács: Rajzok a Török Világból c. művének erre vonatkozó fejezetét.

gócsy kiszabadulása után Tornát hamarosan visszafoglalta. Ugyanő ez időben az egri püspökség javait is birtokolta azzal a feltétellel, hogy a jászokkal és kunokkal 400 lovas bandériumot köteles kiállítani, — vagy 12.000 frtot lefizetni.[51]

Bebek György már 2 éve volt Konstantinápolyban rab. Ekkor fogságából János Zsigmondhoz fordult, hogy járjon közbe érette, örök hűség fejében. Ez csakugyan közbe is járt a szultánnál, mire az Bebeket szabadon bocsátotta. Bebek Erdélybe jött s itt János Zsigmond seregeinek vezérévé tette és két várral ajándékozta meg. Bebek György azonban János Zsigmondot is csakhamar cserben hagyta és behódolt a királynak, hogy visszakaphassa tornai és gömöri birtokait. Schwendi Lázár, Ferdinánd akkori felsőmagyarországi főkapitánya, gyanakodva fogadta a meghódolást és óvóintézkedéseket tőn, miért is Szendrőről eltávolította Bebek katonáit és Bebek Györgynét, Patócsi Zsófiát, Szádvárban felszólította a vár átadására.[52]

Ezalatt Mágócsy elfoglalta Tornát, Schwendi maga pedig Bebek Györgynét fogta Szádvárban ostrom alá. Schwendi, hogy elvágja a Szádvárhoz vezető útakat, Jablonca és Szögliget felől egy-egy hevenyészett váracsot építtetett, s azokat katonáival rakta meg. Patócsy Zsófia ettől sem ijedt meg, hanem követeket küldött férjéhez, hogy segedelmet hozzon; amíg az megjön, el van tökélve a várat utolsó emberéig megvédelmezni. Bebek György jobbnak látta az alkudozást. Követet küldött Schwendihez Kassára, kérvén őt, járjon közbe a császárnál, hogy ez fogadja vissza kegyébe, adja vissza továbbá Szendrőt s fizesse ki azt a 40.000 aranyat, melyet váltságdíjképen Erdély fizetett érte a töröknek, végül adja neki a Magyarország határán levő Szakolcát, hogy ott feleségét biztonságba helyezhesse. Bebek azonban csak időt akart nyerni az alkudozással, mert ezalatt tovább is érintkezett János Zsigmonddal, mit a kezdettől fogva bizalmatlan Schwendi megtudván, rendszeres ostrom alá fogta Szádvárt. Alig kezdődött meg a vár vívása, megtudta, hogy Bebek Füleken van s onnan 300 válogatott magyar és török harcossal készül Szádvárt fölmenteni. Schwendi a Forgách Simon által elfogott három Bebek csapatbeli lovastól Bebek György egész tervét megtudta; minden útját idejekorán elállíttatta, mire Bebek reményt vesztve visszafordult. Patócsy Zsófia hősiesen védte a várat, több rohamot visszavert, a császáriak támadó műveit apró ágyúival összelövette, de végre tarthatatlanná vált helyzete s kénytelen volt alkudozásba bocsátkozni Schwendivel. A Forgách Simon közbenjárására Patócsy

[51] Századok: 1877. 676—710. ll. Rónai Horváth Jenő i. m. II. 74—75. ll. „A felvidéki hadjárat." Soós.

[52] A. T. 522, 523.

Zsófia küldöttjével Wesselényi Farkassal, Bebek egyik régi lovassági kapitányával megállapított föltételek szerint, Patócsy Zsófia minden kincsével és podgyászával kivonulhatott a várból s annak elszállítására Schwendi 40 előfogatot rendelt, az ágyúkat és hadiszereket azonban át kellett adnia a császáriaknak. Patócsy Zsófia szabadon mehetett Tornára és bárhová. Amikor a vár átadása megtörtént s Bebekné Tornára vonult, Bebek György már Rimaszombatnál állott egy török csapattal, mellyel meg akarta támadni az ostromló sereget, hogy legalább a 300 fogadott katonát a várba vethesse, Bebek, Szádvár elestéről értesülvén, vissza fordult s hőslelkű nejével, kit fogsága óta nem látott, Erdélybe, János Zsigmondhoz utazott.[53]

Szádvár eleste gyökerében támadta meg az oligarcha hatalmát. Szádvárnak 1566-ban történt elfoglalása után Bebek többi vára is, s így Torna is (Soós szerint 1567-ben) Schwendi kezére jutott. Bebek György nemsokára meghalt (1567-ben) s benne családjának magvaszakadt.[54]

A Bebek család magvaszakadta után, miután özv. Wyngarthy Horváth Gáspárné jogait is magához váltotta volt, Mágócsy békén bírhatta a várat és az uradalmat haláláig.[55] A vár azonban igen szűk és lakásra kényelmetlen volt, úgy hogy e vidéken időztében rendesen Regécen lakott, melyet a hozzátartozó uradalommal együtt gyámfia, Alaghy András javára kezelt.[55a]

Mágócsy Gáspár gyermektelen lévén, halála után — végrendelete értelmében — a vár testvéreinek leszármazóira szállott.[56]

---

[53] U. ott.
[54] U. ott.
[55] Soós.
[55a] Szirmay: Zemplén m. tört. 161. — Cseley lltár. — Soós.
[56] U. ott.

Örököseinek leszármazási rendje ez:*

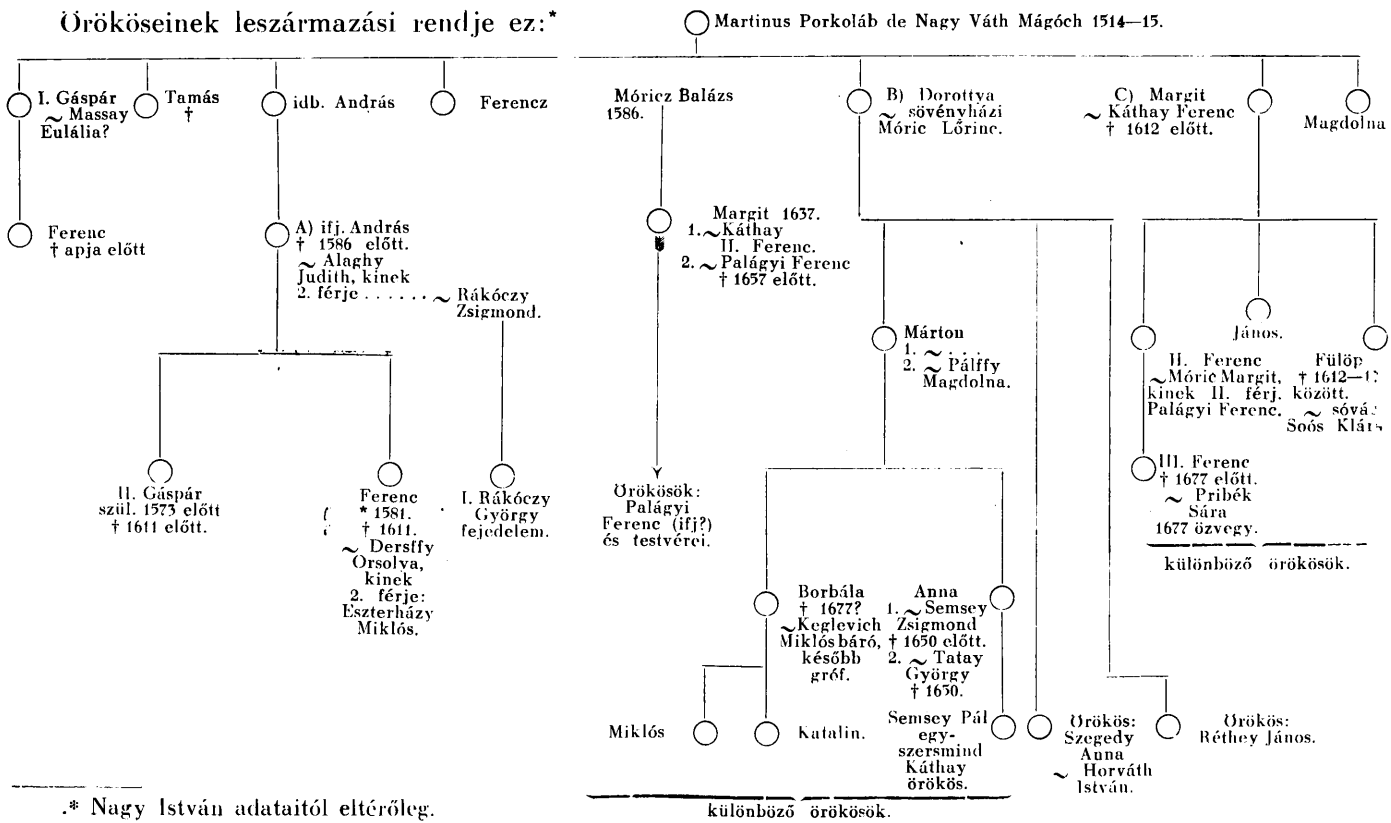

.* Nagy István adataitól eltérőleg.

Mágócsy Gáspár 1586-ban Regéczen tett végrendeletében a tornai várat és tartozékait Istvánffy Miklós nádor előtt ifj. Mágócsy Andrásnak Alaghy Judithtól született két fiára, ifjabb Gáspárra és Ferencre, vagyis unokatestvéreire hagyta, azzal a kikötéssel, hogy ha ezeknek mindkét ágon magvok szakadna, a vár és uradalma Gáspár nővérének, Dorottyának Móric Lőrinctől született fiági utódaira, ezek kihaltával pedig nővérének, Margitnak Káthay Ferenctől született és Móricz Balázsnak fiágon való utódaira szálljon. Kikötötte továbbá, hogy ha Móricz Balázs is fiutódok nélkül halna el, minden birtok a leányörökösök között osztassék fel.

Mágócsy ifj. Gáspár és Ferenc örökölték tehát a várat. A tornai várnagy 1604-ben Dobronoky György. A bécsi béke (1606) meghagyta Torna vármegyét királyi területnek, míg Abauj megye már Bocskay birtokának legnyugatibb sarkát képezte.

Utóbb ifj. Gáspár, majd 1611-ben Mágócsy Ferenc magtalanul elhalt. 1612-ben Móricz Márton (Lőrincz fia) és néhai Káthay Ferenc fiai, ifj. Ferenc, János és Fülöp, Abauj vármegye előtt, a Mágócsy család fiágon való kihalásával birtokukba jutott Torna várának és uradalmának két részre leendő felosztása miatt, 1000 arany vinkulum kikötése mellett megegyeznek. Ez ugyan nem felelt meg I. Gáspár végrendeletének, hiszen a Mágócsy fiúk magszakadása esetén előbb a Móriczok jöttek volna sorra, hanem úgylátszik, a Móriczok biztosabbnak látták a kapzsi Káthayakkal szemben az engedékenység álláspontjára helyezkedni. Ezzel a tulajdonképpen jogtalan szerződéssel, a csak harmadsorban számbajövő Káthayak kijátszották a már másodsorban jogosult Móriczokat. Viszont Móricz Márton legalább a fél birtokot igyekezett leányainak biztosítani. Lett is ebből bonyodalom elég.

Valamivel a Móricz Márton—Káthay örökösödési szerződés előtt, Mágocsy ifj. Ferenc özvegye, Dersffy Orsolya (akinek gyermekek nemlétében tulajdonképpen semmi joga sem volt a Mágocsy I. Gáspár örökéhez) eljegyezte magát Eszterházy Miklóssal. Ennek a házasságnak esetén a még valóban bírt várat és uradalmat amúgy is elvesztette volna, s így (még a Móricz—Káthay egyezség előtt, de bizonyára annak a szellemében, vagy talán éppen ezáltal kapták a Káthay fúk „das Heft in die Hand"), Dersffy Orsolya átadta a várat, az uradalmat és az ezekre vonatkozó okleveleket Móricz Mártonnak, valamint a három Káthay fiúnak. Nemsokára rá (1612—17 között) Káthay Fülöp meghalt. Özvegyére, Sóvári Soós Klárára hagyta a tornai várnak és uradalomnak egy birtokrészét. Ez a végrendelet is ellenkezett Mágócsy I. Gáspár végrendeletével: hisz a fiörökösök még

éltek. Soós Klára ezt a birtokrészt 300 frtért 1617-ben Keglevich Miklósra ruházta át. Emiatt Káthay Ferenc — joggal — perrel lépett fel. Négy év mulva azonban (1621) kiegyezett Keglevich Miklóssal, az utóbbitól kielégítés fejében az abaújmegyei Inánes helységet kapta.

Móricz Márton, 1624-ben kelt végrendeletében, a tornai vár reá eső részét első feleségétől született leányaira: Borbálára és Annára, valamint második feleségére: Pálffy Magdolnára hagyta. Ezek ugyan ezen évben a vár birtokába be is iktattattak. Ennek a beiktatásnak Káthay Ferenc és János — joggal — ellentmondottak.[57]

A nikolsburgi béke (1622) meghagyta, épúgy mint a bécsi béke, Torna megyét a király birtokában, míg Abaujt Bethlen Gábor haláláig bírta.

Úgylátszik, a perlekedők s ellentmondók, valamint a beiktatottak között a várnak nem nagyon viselhették gondját, (hiába: közös lónak túrós a háta!) mert az itteni várőrség részére Drugeth János, Felsőmagyarország főkapitánya, 1636 nov. 28.-án Gönczről keltezett levelében, szigorú hadi szabályzatot adott ki,[58] mire az erdélyi hadak támadása szolgáltathatott okot.

A vár és uradalma miatt Móricz Borbála (Keglevich Miklós ónodi kapitány neje), másrészről Móricz Anna (Semsey Zsigmondné, később Tatay Györgyné) ellen pert folytat nagynénjük: özv. Palágyi Ferencné (sövényházi Móricz Margit, Balázs leánya). — Ez a per egyezségben ért véget, amely szerint Palágyiné megkapta a zemplénmegyei Bányácskán fekvő részbirtokot és a Torna mezővárosban levő, Nagy-Orbán nevű házhely fele részét és az utóbbihoz tartozó birtokrészt.

Hanem a Mágócsy-örökösök közötti perlekedésnek evvel sem lett vége: Káthay Ferenc hasonnevű fia 1650-ben szintén perel, a várért és uradalomért, Móricz Anna, (özv. Semsey Zsigmondné, most Tatay Györgyné), továbbá utóbbi nővérének, Borbálának gyermekei: Keglevich Miklós és Katalin ellen.

1652-ben a vár, — úgy látszik a Káthayak kihalása után, — a királyi fiscus részére került. Ugyanabban az évben azután a törökök elfoglalták. Hogy meddig űlt a török, — most másodízben, — benne, arra adatom nincsen. Se a török kezén nem lehetett sokáig a vár, se a királyi fiscus kezén: Mágócsy I. Gáspár végrendeletével szemben, úgylátszik a leányági örökösök érvényesítették igényeiket a

[57] Tört. Tár 1880. 777. l. — Tomka lt. kézirat. — Thallóczy Lajos: Zay Ferenc életrajza. — Soós.
[58] Tomka. — Soós.

török kizavartatása után és össze-vissza pereskedtek a mindenkori szerencsésebb vetélytársak.

Úgylátszik, ifj. Káthay Ferenc halála előtt eladta birtokait Pest, Csongrád, Heves és Borsod vármegyékben, Tornával együtt, báró Keglevich Miklósnak. Utóbbi ennek alapján Lipót királytól adománylevelet eszközölt ki magának ezekre a birtokokra, s 1663-ban Torna várának s uradalmának birtokába be is iktatták. A beiktatásnak azonban ellentmondanak egyrészt Szemere László, másrészt Káthay Ferencné, Móricz Margitnak örökösei.[59]

A bujdosók (kurucok) küzdelmei alatt, Szendrő bevétele után, mivel a császáriak ezt a várat visszavenni nem tudták, október elején kb. 3000 felkelő (felerészben lovas, felerészben gyalog) Tornára tört. A vármegye alispánja és vezető egyénisége, Istvánffy Mátyás, már régebbi idő óta összeköttetésben állott a bujdosókkal, ezért Spankau császári tábornok börtönnel és jószágvesztéssel sujtotta. Torna megye erre szintén felkelt, Pap Andrást kapitányává és ifj. Mlado-(sse)vich Horváth Ferencet hadnagyává választotta. A császáriak, úgylátszik, Torna várát és városát nyugton hagyták. A főharcok a szomszédos Abaujban Enyiczkénél és Györkénél folytak le.

Ez időben (1672) Czobor Éva Torna várában lakott.[60]

1673-ben (Soós szerint 1674-ben) a kurucok megszállták Tornát, miután a fizetetlen zsoldosok azt feladták. Innen indultak a kurucok Kassa és Boldogkővár sikertelen vívására.

1677-ben Keglevich Miklós, apja kitűnő hadi érdemeiért, Lipót királytól újólag adományba kapta Torna várát és uradalmát. Ugyanez évben Komjáth Zsigmond, homo regius jelenlétében annak birtokába be is iktatták. A beiktatásnak ellentmondottak: Semsey Pál (Móricz Anna fia), továbbá a szepesi kamara nevében annak ügyésze Ujfalussy György, továbbá Réthey János, özv. Káthay Ferencné Pribék Sára, azután Palágyi István (testvérei nevében is), végül Horváth Istvánné Szegedy Anna, valamennyien mint Móricz örökösök.

Ezek az ellenmondások nem ingatták meg Keglevich tulajdonjogát Torna várára vonatkozólag, s azóta a Keglevichek a kuruc világ háborús kalamitásait leszámítva, békén birtokolták a várat és az uradalmat. Ezóta a Keglevichek voltak Torna megye főispánjai is.

1678-ban az ifjú Thököly Imre állt a kuruc mozgalom élére, amely ezzel mindjárt nagyobb erőre kapott. Tornát is elfoglalták. Ugyanis a várban vegyesen magyar és német őrség volt. A felkelés kedvező híreinek hatása alatt, a ma-

[59] U. ott és Századok: 1869. évf. 91. l.
[60] Tomka lltár, kézirat. Soós.

gyar darabontok egy napon megtámadták az őrség német részét, azt lekaszabolták, majd a várkaput megnyitották a kurucok ill. Thököly előtt.

A kassai kudarc után Thököly seregének zöme, Tornán át, a bányavárosok felé vonult. Most gróf Würben és Leslie császári tábornokok guerilla harcot folytattak a kurucokkal. Leslie hadműveleteit Torna ostromával kezdi meg, azonban április 10.-én itt súlyos vereséget szenved s kénytelen visszavonulni. Leslie a következő évben (1680) ismét ostrom alá fogta a várat s el is foglalta.[61] 1683-ban Thököly Tornát ostrommal visszaveszi.

Thököly szerencsecsillagának lehanyatlásával, Torna is kénytelen kapuit megnyitni a császáriak előtt. 1685 októberében hódolt meg a vár Schultz császári tábornok előtt. Ez Bécsbe intézett kérdést, mitévő legyen a várral. Lipót király erre parancsot adott a vár védőműveinek lerombolására, mire Schultz a vár védőműveit puskaporral felrobbantatta. Ezzel a vár hadtörténeti szereplése véget is ért. Más verzió szerint a vár középső épületében elraktározott lőpor vigyázatlanság folytán robbant volna fel.

Úgylátszik azonban, hogy a Schultz-féle „lerombolás" csak felületes lehetett, mint azt a későbbiekből láthatjuk.

1808 március 3.-án Putnoki Péter úgy a maga, mint a Mágócsy örökösök nevében, a jászói konvent előtt tiltakozott a vár és tartozékainak elidegenítése, eladományozása, elcserélése, avagy birtokba vétele ellen. 1815-ben pedig Móricz Lőrinc és Péter, ill. Mágócsy Dorottya fiainak, továbbá Kisevich Horváth Lászlóné, Móricz Katalinnak és végre Palágyi Ferencné, Móricz Margitnak örökösei, mindannyian Mágócsy Dorottya maradékai, örökösödési pert indítottak a gróf Keglevich-család ellen, Torna vára és tartozékai iránt. Hogyan végződött a per, nem tudjuk. Mindenesetre a Keglevich-családé maradt az uradalom, s a főispánság is, bár lassan elaprózták a birtokokat. Egyrészük a Hadik grófi család, a többi a Dreher-család birtoka lett.[62]

Egy 1828-iki akvarell a várat már romhoz hasonló állapotban tűnteti fel, ami valószínűleg annak következménye lehetett, hogy a vár eredeti magas tetői elpusztultak.

Mindazonáltal 1848-ig a vár elég jó állapotban volt és egyes részei még lakhatók voltak. Ez évben nemzetőröket szállásoltak el a várban, s azok vigyázatlansága folytán a vár kigyult és leégett. Azóta romokban hever. Az 1848-iki tűzvészig egy szép, fehér alapon kék virágdíszes csempéjű,

[61] U. ott és Rónai Horváth Jenő i. m. 233, 235, 236. ll.
[62] Soós Ernyey alapján.

XVII. századból való fayence kályha volt látható, a tűzvész után az is összedőlt és darabjait benőtte a bozót.[63]

*

A vár legrégibb része az öregtorony és a belső körfal. Utóbbi egy téglalapot mutat, északnyugati végén sarokra állított öregtoronnyal. A bejárat K-nál lehetett. Ez az elrendezés a XIII. sz. második felének felel meg. A XIV. századra tehetjük a lakóépület keletkezését, a XV. század fejlettebb technikája igényelte a külső körfalat (sikátort) a déli sarokbástyával *(Z)* és a cselédház helyén egy bástyával. A lőfegyverek tökéletesítése és a XVI. század harcai kívánták előbb az „*U*" bástyát, a köpenyt az öregtoronyra, majd a „*D*" barbakant. Ugyanerre a századra, ha már nem előbbre, tehető a palota építése. A sok birtokos a XVII. században és a fokozódó kényelmi igények törik a nagy ablakokat a palotába, építik a cselédházat és a sikátorba rakott apró toldalékokat. Ezekkel persze csökkent a vár védelmi készsége, de hát „közös lónak túrhos a háta." E birtokviszony-chaosz nélkül a vár további architektonikus fejlődése következett volna be, még pedig a külső udvar *(J)* területén. Hiszen a vár a hozzátartozó uradalomhoz képest szűk volt. Amikor a vár semmiképen sem felelt már meg a kor igényeinek, úgy 1700 körül, akkor építik a földesurai a kastélyt a faluban (mely valaha rablók ellen némileg meg volt erősítve) s költöznek oda le. Ezután a várat már sorsára bízták. Sic transit gloria mundi.

A népmonda szerint a Szepsi melletti „Szőllőtető" hegyoldalban levő „Barátlyuk" barlang a tőle 9 km.-re fekvő tornai várral alagúttal van összekötve.

A néphit szerint Tornáról alagút vezet a Jászói várba (talán az ottani barlangon át?). Tény az, hogy az utóbbi években a tornai kastély udvarán egy megrakott szekér alatt beszakadt a talaj, a kocsi egy elég tágas földalatti terembe zuhant, melyből több irányban ágaztak szét földalatti folyosók.[64]

Úgy látszik, Torna és Szepsi mellett térített a mondák alakjává lett Herkó páter, szendrői barát (I. Lipót király idejében).

A várhoz fűződik a „Bebek székei"-nek mondája.[65]

*

Lassan járom körül a várat. Vonást vonás után, méretet méret után rajzolok be vázlatomba. Leszállok a pincékbe és a boltozatok alá, megkopogtatom a falakat és pilléreket. És

[63] Koós Józsefnek, Torna vármegye utolsó alispánjának közlése (Varju Elemér nyomán).
[64] Pollák kassai múzeumigazgató közlése.
[65] Részleteket megtudnom nem sikerült.

ime! Ahol sokan csak holt falat és követ láttak, megtalálok egy elmerült, elmult világot, túlhaladott kultúrát. Sokáig üldögélek a lovagterem egyik ablakmélyedésében, élvezem a gyönyörű kilátást a Kányapta széles völgyére, valamikor a nyugat felé vonuló császári seregek országútjára.

Feljebb kapaszkodom: ez itt Patócsy Zsófia ágyasháza. Sokáig időznek gondolataim az ellenkirályok és a hitújítás harcai által szaggatott XVI. század eme fényalakjánál. Nem őrpatát, nem amazont, a legnemesebb értelemben vett nőt látom benne, Szádvár hőslelkű védőjében megtestesülve. Mikor hites férjeura török fogságban sinylődve, javaitól megfosztva, a sors játékszerévé lesz, kilép Patócsy Zsófia a küzdőtérre, latba veti törhetetlen akaraterejét férje jogai mellett, hogy hazatéréshez és győzelemhez segítse. Mikor végre is a túlerővel szemben fel kell adnia a harcot, nem a támasznélküli, gyönge asszony, hanem a férj bajtársa lesz legyőzve, az ellenfél megbecsülésében aratva legszebb diadalát!

Lángoló vörösen nyugaton áldozik le a nap, aranykoronákkal koronázva, melyek ezüstösen mennek át az ég mélységeibe. És ott, ahová a nap elhaló fénye a legmesszebben jut, felmerül a telihold fenséges, ezüstös fényében. Ahol a szenvedélyek bibor élete elhal, ott kezdődik a tiszta lélek korlátlan birodalma...

Nehezen szakadok el e tündéri látványtól. Az óra hazatérésre int: ezért a nehezebb, egyenes leszállást a mészkősziklákon lefelé délkeletnek választom. Szomorúan int utánam a holdtól ezüstös pompájában a várrom, mint egy kiálmodott álom, tündérmese, elhagyott menyasszony...[66]

Dr. Pogrányi-Nagy Félix.

[66] Szerző naplójából

A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.

(Tizenkettedik és befejező közlemény.)

Marosvásárhelyi Nagy-Szabó Ferenc ezeket írja: „Esztendőben küldtek vala tőllem 12 mása rezet Brassóba, hogy egy taraczkot öntessek belőlle. A melyet elsőbben a mint csinálta vala, *nem* állá meg a próbát, hanem elszakada. Azután pedig újólag csinála és esmét engemet küldöttek vala utána és ott esmét meg próbálám és elhozám. Die 22. febr. jöttem haza vélle és igy adám kézbe. Azon esztendőben csináltaták meg azt a két taraczkot is — ágyát, szekerét és minden módon megvasozák, a mint mostan vagyon, kinek is én viselem gondját. Melyet mikor elvégeztem volna, a piacra vonatám és igy lövék véllek, és a piaczon *hármat* lőttem véle és igy adtam kézbe, de ujra *reá ültem vala* és igy lőttem ki."[94] Tehát Szabó is három próbalövés után, csak a negyediknél mer az ágyú csövére ülni. — 1620-ban a Kassán lakozó Matkó János ágyúöntőmester Turzó Szaniszlónak önt alku szerint ágyúkat. Az egyik ágyú sikerült is, azt háromszor kilőtte minden baj nélkül, a másik az első lövésre nagy darab helyen kiszakadt, mire Matkó ígéretet tesz, hogy a csövet újra megönti és ígéretének megtartására kezeseket állít.[95] Ugyancsak az öntőmestert terheli, ha az ágyúcsövet öntés közben éri valami baj, főleg ha ezt gondatlanság, a kellő elővigyázat hiánya okozta. Igy pl. 1623-ban Lőcsén két nagy, egyenként 24 mázsás ágyút öntöttek, „aber durch unvorsichtigkeit sind solche umbgeschlagen", úgy, hogy a városnak nagy kára volt, a tanács nyomására azonban a mester kénytelen volt saját költségén a csöveket újra megönteni, de ekkor „ist ihme aber wieder umbgeschlagen."[96]

Az öntőmester által elfogadott megrendelésnek eleget kellett tenni s a megrendelt ágyút el kellett készíteni, s ha pl. munka közben a mester elhalt, özvegye volt köteles a munkát befejeztetni és a megrendelt ágyúcsövet szállítani. Igy

[94] *Mikó:* Erd. történelmi adatok I. k. 123. l.
[95] Hadtört. Közlemények: 1888. évf. 426—7. ll.
[96] *Hain* Gáspár: Lőcsei krónika 164—5. ll.

pl. 1532-ben Fábián lőcsei ágyúöntőmester (bixengisser) meghalt és özvegye Lőcse város tanácsával irat levelet Eperjes város tanácsához, kérve, hogy „Mester Maczes"-t 14 napra engedjék Lőcsére jönni, „von wegen etlicher arbeith die die arme witwe auszczumachen hatt, nemlich finff stueckle." Tehát öt kis ágyú megöntését, melyet valószínűleg még Fábián mester vállalt, az özvegynek kellett elkészíttetni, s ezért kéri Eperjestől kölcsön Máté mestert.[97]

A régi világban bárki, akinek pénze volt, öntethetett magának ágyúkat akár bel-, akár külföldön és a magán vagy városi öntődék s egyes öntőmesterek szívesen fogadtak ilyen megrendeléseket. A megrendelést természetesen egyezség, megállapodás előzte meg, amelyben az illető megrendelő és az öntőmester megegyeztek az árúra és árra nézve. Ha a felek ebben megegyeztek, a mester hozzáfogott az öntéshez. Így pl. 1543-ban Szeben város villicusa (bírája) megegyezett (conventio facta est) Farkas és János szertüzérekkel két ágyú megöntése tárgyában, melyeket ezek megöntve, minden vasalással és hozzávalóval felszerelve 13 frt. 60 dénárért tartoztak elkészíteni. Azonban nagyon valószínű, hogy ez az összeg csak a munkabér volt, s az anyagot a munkához a város adta.[98] 1546-ban Szegedi György rendel egy 16 mázsás tarackot és „conventio facta est de singulis (t. i. centenariis) in florenis tribus", azaz Szegedi az öntővel az öntésért és anyagért mázsánként három forintban egyezett meg.[99] 1557-ben Weisz Orbán bécsi királyi ágyúöntő, aki I. Ferdinánd királynak is sokat dolgozott, Lichtenstein Kristóf részére öt falkonétát öntött 99 mázsa és 65 fontban. Ezeket a falkonétákat Kristóf engedélyével Orbán lafettástól s kerekestől eladja Nádasdi Tamás nádornak „singulum centenarium pro florenis decem et quatvor Renensibus", tehát mázsáját 14 rénes forintért, s így összesen 1393 r. frtért (frtját 60 krajcárjával számítva), amely összeg átvételéről a nádort Orbán nyugtatja.[100] 1602-ben Erdélyben már működött a gyulafehérvári ágyúöntőház, s egy feljegyzés szerint az öntőmesternek a feldolgozott réz minden mázsája után 2 frt. munkabért fizettek.[101]

A mi már most az ágyúcsövek értékét illeti, amelyeket a megrendelő néha nyersen, azaz megöntve, de ki nem dolgozva „wie es von der Tamgruben herkommen ist", vagy „wie esz von den Giesz-Hausz ausz der Tamb-Gruben herkommen sich

[97] Eperjes város ltára: 1532. x. 23.
[98] Nagyszeben város 1543—6545. évi számadáskönyve.
[99] M. N. Múzeum kézirattára: Fol. lat. 1521.
[100] Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor. 14. b. csomó.
[101] „Fusori machinarum aenearum ratione centenarii cupri elaborati seu fusi a singulis centenariis bini floreni dantur." Közös pénzügyi ltár Bécs, Siebenbürgen 15469/a. csomó.

also befindet" vett át a műhelyből",[102] ez különböző volt. Előfordult, hogy pusztán a csövet, vagy felszerelését is felbecsülik. A becslésnél rendszerint az érc súlya szolgált alapul. Igy pl. 1550-ben Nádasdy Tamás embere Bécsben járt ágyúvásárlás céljából s innen írja urának, hogy először egy kis törpe ágyút akartak rásózni, amely 50 frtot sem ért, de azután mást, egy egészen új és jól felszerelt ágyút adtak, amely megér 150 frtot és a cső súlya 10 mázsa, így tehát a felszerelt cső mázsáját 15 frtra becsülte.[103] 1568-ban Kanizsay Orsolya (Nádasdy Tamás özvegye) kérelmére (Weis) Orbán ágyúöntőmester a kanizsai vár ágyúit (falkonétáit) becsülte meg s a csöveket mázsánként 12 magyar frtra értékeli s ezenfelül egy-egy ágyú lafettáját, kerekeit és felszerelését 16—20 frtra becsüli, úgy, hogy egy-egy ágyú értéke súlyához képest 97 frt 36 dénár — 146 frt. közt ingadozott. Orbán öt falkonétát összesen 650 frt 36 dénárra becsült s egy-egy ágyúcső maximális súlya a 10 mázsa 50 fontot meg nem haladta, s így az öt falkonéta összesen 50 mázsát nem nyomott.[104] 1584-ben Homonnay Miklósné egy 20 fontos (kaliberű) notschlangent és egy 12—18 fontos singerint bocsát áruba. Az ágyúkat Illenfeldt kassai ágyúöntő minden felszerelésükkel (kerekek, lafetták, töltőszerszámok stb.) 2000 tallérra becsülte, de — írja — lehet, hogy olcsóbban is megkaphatók lesznek. A két, összesen 93 mázsás (48+45) ágyú mázsája tehát körülbelül 22 tallérra lőn becsülve.[105]

Mivel a királyok, fejedelmek érdekében állott, hogy a területükön lévő várak, városok ágyúkkal jól fel legyenek szerelve, ennélfogva nemcsak maguk öntetnek ágyúkat, nemcsak a városi öntőházakat látják el rendeléseikkel, s később (a XVII. században) nemcsak ők rendezik be a legjobb öntőházakat, hanem az is gyakran előfordul, hogy a magánosok, vagy városok ágyúöntési törekvését pénzzel, anyaggal támogatják, a mint hogy amint láttuk, 1566-ban Dobó Istvánnak a felség 50 mázsa rezet ad, 1558-ban Lőcsének 30 mázsa rezet, vagy 1552-ben a lőcsei nagy tűzvész után, amikor a város ágyúparkja is erősen megrongálódott és az ágyúkat újra kellett öntetni, ennek fele költségét a felség vállalja s utasítja a m. kir. udvari kamarát, hogy a szükséges pénzt a mármarosi sókamarából, vagy máshonnan teremtse elő.[106]

A mi már most a Magyarországon működött *ágyúöntő mestereket* illeti, ezek, mint nálunk a műszaki emberek álta-

[102] Archeolog. Közlemények 1878. évf. 66., 71. ll.
[103] Történelmi Tár: 1910. évf. 384. l.
[104] Orsz. Levéltár: Lymbus III. soroz. XVI. század, 8. csomó.
[105] Kriegsarchiv: Feldacten 1584. fasc. 7. p. 14.
[106] Orsz. Levéltár: Ben. Resol. IV. kötet, 80. l. — Lőcse város levéltára XI. oszt. I. csomó 18. sz.

lában, legnagyobbrészt idegenek valának. Elsősorban természetesen a német elem az, amely a magyar király öntőházaiban munkát talál. Német öntők dolgoznak továbbá a városi öntőházakban is, úgy, hogy magyar ágyúöntő nevével ritkán találkozunk még az erdélyi fejedelmi öntőházakban is. Az öntőmesterek nemzetiségét leginkább nevük mutatván, közöljük tehát a XVI—XVII. században részint nálunk Magyarországon működött, részint pedig a külföldön magyaroknak dolgozó ágyúöntőmesterek névsorát, akik tehát a következők:

1. Achhamber János, 1695-ben Pozsonyban működik.

2. András ágyúöntőmester 1570-ben Besztercén dolgozik s ekkor János-Zsigmond fejedelem is tudomást vesz létezéséről találmánya folytán, s a fejedelem meghagyja a besztercei tanácsnak, hogy ezt az Andrást, aki olyan ágyút tud önteni, hogy az egyszerre hét golyót képes kilőni, találmányával együtt küldjék el hozzá.

3. Appel Márton öntőmester 1707-ben Egerben szolgál.

4. Arfegizer János 1642-ben a sárospataki fejedelmi öntőházban dolgozik.

5. Balcer vagy Balger Ragat (Paltzer Ragut) 1627—28-ban I. Rákóczi Györgynek önt ágyúkat.

6. Bandelberger Sándor 1580-ban Szatmáron öntött ágyúkat.

7. Benninck Hermann Danzigban működött s itt öntött ágyúi közül egy a munkácsi várba került. Ez a mester nem tévesztendő össze Benninck Alberttel, aki a XVII. század végén Lübeckben öntött ágyúkat.

8. Bertalan mester a XVI. század közepén Murányban dolgozott.

9. Binger Rudolf 1597-ben a Bebekeknek és Rudolf királynak is öntött ágyúkat.

10. Binstok Keresztély 1705-ban Kassán dolgozott.

11. *Daru* Balázs az 1540-es évek elején (1543) Eperjesen működött s többek között a Perényieknek is öntött.

12. Dobler (Doppler, Topler) Mihály 1554-ben Oláh Miklós esztergomi érseknek öntött ágyút, amely a bécsi arzenálban ma is meg van.

13. Düring ((During, Dirin, Turini) János 1514—1527 közt I. Ferdinánd királynak volt ágyúöntőmestere.

14. Fábián — de Schlezia — Lőcse város öntőmestere volt s 1532-ben halt meg.

15. Farkas és János öntőmesterek 1543—44-ben Szebenben öntenek.

16. Ferenc mester 1532-ben Eperjesen önt.

17. Gáspár 1528-ban Szebenben működik.

18. Gergely öntőmester 1547—55-ban Besztercén dolgozik.

19. Graff Péter 1568-ban Fáncsy Györgynek önt ágyút.

20. Her Farkas 1551-ben I. Ferdinánd királynak dolgozik.

21. Herold vagy Gerold Boldizsár a XVII. század hírneves bécsi, majd pozsonyi ágyúöntője, aki sok magyar úrnak is dolgozott. Öntötte pl. a ma is meglevő Berényi-féle ágyúkat, gr. Kéry János ágyúját, amely a bécsi Arzenál Heeres-Múzeumában ma is megvan. Heroldnak a XVII. század végefelé Pozsonyban saját öntőháza volt, amelyet 1687-ben özvegyétől I. Lipót király teljes felszerelésével együtt 7000 rénes írtért vett meg.

22. Holthe János 1641-ben Patakon önt Rákóczi ágyúkat.

23. Hörel György ágyúöntőmestert a beszterceiek hívják el Nürnbergből s 1561-ben már Besztercén működött.

24. Hurter Seebald Nürnbergben öntött ágyúkat, amelyek közül egy Kassára került.

25. A XVI. század második felében működik Kassán az Ilenfeldt ágyúöntő dinasztia, Ferenc és András, akik I. Ferdinánd és I. Miksa királyoknak öntöttek ágyúkat.

26. János mester 1547—55. közt Besztercén önt ágyúkat.

27. Konrád ágyúöntő 1549-ben Eperjesen dolgozik.

28. Leo Antal 1543-ban önt ágyút.

29. Lieders Herman 1645—47 közt a Rákócziak pataki öntőházában működött.

30. Lőcsei János 1547-ben Bebek Ferencnek önt ágyút.

31. Löfler János Kristóf 1579—1601. közt Rudolf király ágyúöntője volt.

32. Márton 1532-ben Eperjes város öntőmestere.

33. Ugyancsak egy Márton nevű ágyúöntő dolgozik 1533—37-ben Brassóban, ahol a Szent Péter-kapun kívül egy külön házacska volt építve „ubi bombardae terebrantur", ahol az ágyúcsöveket fúrták.

34. Máté, Mateus vagy Matkó (Motco) János 1606—1620 közt Kassán öntött ágyúkat Turzó Szaniszlónak, Hallerkői Haller Györgynek, Eszterházi Miklósnak.

35. Mihály mester 1530-ban Szebenben működik.

36. Neidell Pál Szatmáron volt ágyúöntő.

37. Neidhart Farkas 1603-ban Eszterházy Miklós nádornak önt ágyút, amely a bécsi arzenálban ma is megvan.

38. Nuszbeckher János 1690—95-ben Budán volt „Stuckgiesser", később (1702) Pesten dolgozott s Rómer szerint a pesti Papnövelde-utca 6. számú ház egykoron az övé volt.

39. Olomuczer vagy Olmuczer Ferenc császári ágyúöntő 1571—76-ban, aki az Eszterházyaknak is öntött ágyút, amely Fraknón ma is megvan.

40. Orbán mester 1568-ban Kanizsán öntött ágyúkat.

41. Péter mester 1534-ben Serédy Benedeknek önt Lőcsén két ágyút.

42. Roblitz Menyhért a XVI. században öntött.

43. Salzbrun vagy Saltzenberg János György szebeni származású szász ember 1631—33 közt a Rákócziak pataki öntőházában dolgozott.

44. Schneider János Mihály 1694-ben a kassai öntőházban működött.

45. Schönpöck Gáspár 1687-ben ugyanott dolgozott.

46. Schreyfogel Konrád 1657—58-ban Eperjesen Lórántfi Zsuzsánnának, Lőcse városának öntött ágyúkat.

47. Schultes Jakab 1630-ban gr. Eszterházy Miklós nádornak öntött ágyút, mely a bécsi arzenálban ma is megvan.

48. Schultz János Danzigból 1670-ben Lőcse városának önt ágyúkat, de azok nem sikerülvén, a szolgálatból elbocsájtják.

49. Schwartz János 1534-ben Pemphlinger Sebestyénnek önt ágyút.

50. Jegerndorfi Seber János 1565-ben Lőcsén önt Poppendorfnak ágyúkat.

51. Simon haubitz öntőmester 1530-ban Kassán működik.

52. *Somogyi* Bereczk 1562-ben Kassán Verancsicsnak önt ágyút.

53. Szervácz mester 1589-ben Szebenben dolgozik.

54. Tach András 1544-ben Beszterce városának önt ágyúkat.

55. Uten Antal Braunschweigből 1641-ben Gyulafehérváron, 1647-ben Patakon a Rákócziak öntőházaiban dolgozik.

56. Weis Orbán 1563-ban Bornemissza (Abstemius) Pálnak falkont önt.

57. Wirt György 1628—56 közt Eperjesen működik s itt többek közt Eperjes városnak, Homonnai Drugeth János országbírónak, Abensperg Ernő grófnak önt ágyúkat.

58. Wolff Gáspár 1693-ban Pozsonyban önt ágyúkat, ahol ez év november 21-én meghal.[107]

---

[107] Hofkammerarchiv, Bécs, magyar Gedenkbuch-ok; 434. kötet, 216. és 373. l., 435. k. 384., 456. ll.; 436. k. 56., 155. ll. — Beszterce város ltára: 1560. III. 10; 1560. V. 31; 1561. III. 12. — 1570. II. 23. — Eperjes város ltára: 1543. I. 16. és 20.; 1550. VIII. 21.; 1550. I. 25.; 1549., 1552. I. 6. számadáskv. 1552. X. 23.; Történelmi Tár: 1879. évf. 154, 156, 157, 159, 160. ll. — 1902. évf. 453, 454, 455, 456. ll. — Archeologiai Közlemények 1878. évf. 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80. ll. — Archiv für siebenbürgische Landeskunde: 1887. évf. 59—62. ll.; Archeol. Értesítő: 1872. évf. 146, 151. ll.; — 1875. évf. 174. l.; 1880. évf. 134. l.; 1903. évf. 218, 219. ll. — Hain Gáspár lőcsei krónikája 50. l., 382. l. — Hadtört. Közlemények: 1888. évf. 426—7. ll. 1916. évf. 33. l. — Századok: 1872. évf. 590. l.; 1874. évf. 429. l.; 1908. évf. 131. l. — Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó, II. k. 289., 498. ll. — Archiv. Rákóc. V. k. 404. l. — *Czu-*

A most névszerint felsorolt és a részben előttünk még ismeretlen ágyúmesterek a magyar királyokon, erdélyi fejedelmeken, Izabella királynén és a magyarországi városokon kívül több magyar főpapnak és sok magyar főúri családnak dolgoztak. Így pl. ágyúkat öntenek: Oláh Miklós és Verancsics Antal esztergomi érsekeknek, Kecseti Márton veszprémi püspöknek, azután az Alaghy, osgyáni Bakos, Balassa, Bánffy, Báthori, Batthyányi, Bebek, karancsberényi Berényi, Bornemissza, Csáky, Dobó, homonnai Drugeth, Eszterházy, Fáncsy, Haller, Illésházy, ipolykéri Kéry, Lorántfi, Mágócsy, Nádasdi, Osztrosics, Pálffy, Perényi, Podmaniczky, Rákóczi, Révay, Serédy, Teleki, Turzó, Zrínyi, Wesselényi családoknak, Békés Gáspárnak, Bosnyák Tamásnak, Köves Andrásnak, Pemphlinger Sebestyénnek, Török Bálintnak stb. stb.

A fent elsoroltakon kívül a német császároknak (akik mellékesen magyar királyok is voltak) bécsi és a többi arzenáljában rengeteg ágyúöntő mester dolgozott. Így pl. a bécsi arzenál 1681. évi inventáriuma alapján 12 olyan öntőmester nevét tudjuk megállapítani, akiknek gyártmányai közül nem egy Magyarországon is működött. Ezek a mesterek: Dinglmayer János (1594), a már ismert Herold Boldizsár (1630—72), Krefft János (1662), Löffler Gergely (1537), Löffler János Kristóf (1579—1605), Lőwen Lénárd, Martini Miklós (1625), Müller Kristóf (1554), Neudhardt Farkas (1603—1619), Rainhardt Henrik (1616), Scherben János (1593) és Steiger Jobst.[108]

Lássuk már most, hogy a XVI—XVII. századokban hol voltak Magyarországon *ágyúöntőházaink?* Az eddig feltárt forrásokból megállapítható, hogy ekkor: Alsólendva, Beszterce, Besztercebánya, Brassó, Buda, Eperjes, Fogaras, Galgóc, Gyulafehérvár, Huszt, Kanizsa, Kassa, Komárom, Körmöcbánya.[109] Lippa, Lőcse, Murány, Munkács, Pozsony, Sárospatak, Szeben és Trencsén városokban és várakban voltak ágyúöntőházaink. Báthori István öntődéje Vilnán volt, az oláh vajda pedig Tergovistban öntetett (persze erdélyi szász mesterekkel) ágyúkat. A törökök főöntődéje Konstan-

berka: l. m. 77. l. — Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor. 1. csomó; II. sor. 17/a. csomó; U. et C. 119/17.; — Lőcse város lt. 1. oszt. 1. es. No. 20. — Szeben város ltára: 1528. évi számadáskv. 43, 47. ll.; 1530—31. évi számad. kv. 142. l.; 1543—45. évi számadáskv.

[108] Badische Landesbibliothek Karlsruhe, R. 95. számú kézirat.

[109] Körmöczbánya öntőházáról a Rákóczi-korban történik említés. Ekkor írja Sréter a körmöczi bírónak: „Levelét kegyelmednek vévén, continentiájából megértem kegyelmetek egész készségét az áldgyuk elkészítésében, mellyet én is igen kedvesen veszek kegyelmedtül, én is valamiben szolgálni tudhatok..." stb. M. Nemz. Múzeum törzslevéltár: 1703. december 6. Besztercebánya, Sréter János levele.

tinápolyban volt, egy hatalmas, ólomfedelü kőépület, melybe idegennek bemenni nem volt szabad.[110]

Amint az öntőmesterek névsoránál is láttuk, a belföldi ágyúöntőházak nem mindig tudták a szükségletet kielégíteni, úgy hogy főuraink, sőt néha városaink is, külföldön (Bécs, Augsburg, Nürnberg, Danzig stb.) kénytelenek ágyúkat rendelni. Magyarország keleti részén lévő várainkban a sárospataki gyártású „Non est currentis" stb. feliratú Rákóczi ágyú volt a túlnyomó, így pl. míg 1711-ben Munkácson sárospataki gyártású ágyú 15, addig gyulafehérvári öntésű csak egy volt.

A szertüzérkedéshez tartozott még a **tüzes szerszámok** gyártása is. A tüzes szerszámok feladata volt akár támadás, akár védelem esetén az ellenség éghető hadi és egyéb anyagát lehetőleg felgyujtani. Tehát várostromoknál az ostromlók a vár védőműveinek farészeit, az épületek, házak tetőzetét stb., míg a védők az ellenség sátrait, támadó vagy védőműveinek éghető anyagból való részeit igyekeztek meggyujtani s ezzel az ellenség soraiban morális depressziót is akartak előidézni. A gyujtó tüzes szerszámok emberéletben kevesebb kárt okoztak, ilyennek okozása inkább a robbanó tüzes szerszámok feladata volt. Tüzes szerszám ebben a korban már sokféle volt s ezeknek sokféle változatát ismerjük.

A *tüzes nyilak* (sagittae ignitae, feuerpfeil) ekkor is használatosak, s megkülönböztettek: számszer íjjhoz és kézijjhoz („zamzer ihoz való" és „kez ihoz való tyzes nylak") való tüzes nyilakat. Voltak azután még szigonyos tüzes nyilak is.[111] *Tüzes labda* vagy golyó (Laptha siue pilae pro igne artificioso cum pice factae, pilae ignitae, globuli igniti, globus ignarius, fewer vagy feuerkugl, tüzes goliobis, tüzes lapta) első sorban szintén gyujtáshoz szolgált. A források ismernek olyan „tyzes lapták"-at, „kyket fába zegeznek", volt aztán „apró puskával rakot lapta, dárda módon czinált", vannak hajitani és mozsárból kilövésre való tüzes lapdák s ez utóbbiak részére külön laptavetőmozsarak voltak. Ismernek a források szigonyos tüzes laptákat, mint a hogy pl. 1611-ben Ónodon volt öt „tüzes laptához való zigon" és Sümeg várában 1630-ban „zygonios labda No. 10" volt. 1642-ben Patakon „veszőre csinált" tüzes labdák voltak. 1613-ban Csábrágon pedig 40 db. tüzes labda fazék és 4 darab tüzes koszoru labda van az inventáriumban említve. Ezenkívül volt nyeles tüzes labda, láncfán való tüzes

[110] *Szamota:* Régi utazások 180. l. — *Hayne C. G.:* Abhandlung über die Kriegskunst der Türken. Berlin és Stettin 1783. 161. l.

[111] Orsz. Levéltár: Lymbus II. sor. 17/a. csomó, U. et C. 76/17. — A tüzes szerszámokra nézve ld. *Takáts Sándor:* Magyar tüzes és lövőszerszámok, Századok: 1908. évf. 49. skk. ll.

labda, hosszú dárdán való tüzes labda, nyilvasú horgas labda, mérges tüzes labda, tüzes nyilas labda stb.[112]

Tüzes koszoru vagy kalács (torte sew circuli igniti, ignarii, circuli ignarii compicati maiores et minores, Sturm-Krantz, pech-krantz, szurkos koszorú), melyet kénköves perecnek is neveznek, ebben a korszakban minden valamirevaló várban szintén van ugyan, de nem sok. Tüzes labda rendszerint sokkal több volt készletben felhalmozva, mint tüzes kalács, talán azért, mert az előbbi készítése komplikáltabb volt, mint az utóbbié. Igy pl. 1605-ben Szádváron három tüzes kalács mellett 516 tüzes labda volt.[113]

Eme három tüzes szerszám főkategórián kívül voltak még tüzes csuprok, korsók vagy fazekak (instrumenta ignea in olliculis inclusa, olliculae plenae machinis ignitis, cuppae sulphureae, Sturm-Häferl, Sturm-Hawen), tüzes szerszám „korsóczkákban", amelyekből szintén több szokott lenni a várakban, mint a tüzes kalácsokból. Igy pl. 1605-ben Borosjenőn „tüzes chuprak vadnak nro. 240", míg tüzes kalács csak öt volt.[114] Mégis várainkban a tüzes csuprokból aránylag nem sokat halmoztak fel, hanem inkább üres csuprokat vagy fazekakat tartottak készletben, s ha kellett, ezeket töltötték meg a tüzes anyaggal. Igy pl. 1626-ban Semptén tüzes korsó teli porral 86 volt, míg megtöltésre váró üres korsót itt 300-at találunk. 1672-ben Zólyomlipcsén körülbelül 150 ilyen üres fazék volt („150 circiter ollulae vacuae pro injiciendo igne vulgo Sturmhaferl"), viszont 1668-ban Szilágysomlyón „föld-fazék tüzes szerszámnak való teli porral vagyon" 150; ugyanekkor Füzér várában „cserépben való tüzes szerszám nro. 126" volt. Szamosújváron pedig 1665-ben „egy ládában cserépben csinált tüzes szerszám" 30 van, míg ezen felül volt olyan cserépedényben csinált szerszám is, amelyet németül „Ellychiná"-nak neveztek. 1551-ben Szigetváron 40 darab olyan tüzes labdákat találunk, amelyek csuprokba valának beleszerelve. („Pilae ignitae in olliculis dispositae 40.")[115] Ezeken felül voltak várainkban és városainkban: öreg és apró tüzes koszorúk, (pl. 1626-ban Semptén: „Eöregh tüzes koszorú" 18, „apró tüzes koszorú" 373 volt.), tüzes dárdák (Sturm Spiss, Fayerspys, cuspides ignitae), tüzes furkók (instrumenta ignita furko appellata, clavae ignariae), tüzes szeges furkók, tüzes buzogányok, tüzes gyertyák, „cserép

[112] Orsz. Levéltár: U. et C. 75/41; 78/15; 78/22; 76/11. — Győri káptalan ltára: Theca III. No. 24856; Történelmi Tár: 1879. évf. 164—5. ll.
[113] Orsz. Levéltár: U. et C. 78/15.
[114] Orsz. Levéltár: U. et C. 28/61.
[115] Orsz. Levéltár: U. et C. 87/30; 119/17. — Budapesti egyetemi kvtár: Litt. orig. No. 409. M. N. Múzeum kézirattár: fol. lat. 1347; — Történelmi Tár: 1882. évf. 185. l.; 1886. évf. 176. l.

edényben taraszkban való vas szerszám kit ki lőnek",[116] dárdára való tüzes szerszámok, tüzes botok, hajigálni való tüzes botok, „teözes szerszámbul bot", öreg buzogány formájú tüzes szerszám, rudakon való tüzes szerszám, buzogány formára csinált apró tüzes szerszám, tüzes súlyom, sánczban kihányó szeges csöves „lud" (helyesen talán: rud), „ostromra kihánió czeöveös golióbisos poros geömbeöliegh tüzes szerszám", azután „fábul czinált ostromra kihánió tüzes czeoveok, porral, goliobissal rakottak", koszorú fáklyák, hosszú fáklyák, hajnal csillagok (morgenstern), tüzes lámpások, petárdák (patare vagy pataré), tüzes gránátok, üveg gránátok (gläserne Handgranaten) és üveg golyók, amelyek készítésére pl. 1661-ben Osgyán várában „tüzes szerszámnak való eüvegh goliobis egi hordóczkában" volt.[117] Ezeken kívül előfordul még: szigonyos tüzes szerszámmal csinált bot, ostrom dárda, szigonyos tüzes dárda, kézből hajító tüzes dárda, tüzes nyárs, ostromhoz való nyárs, kézben való ostor nyárs, drótos golyóbis, meggyujtásra való egerek, szurkos golyók (globi picei) stb. stb., melyeknek készítése háromlábú rézfazekakban történt.[118]

A magyar szertüzér, sőt laikus katona leleményessége ilyen szerszámot sokat kigondolt, mint ahogy pl. a tüzes kerekeket, s más mindenféle tüzes eszközt kieszelte s nagy sikerrel alkalmazta Eger 1552. évi ostrománál Bornemissza Gergely, akinek méltó utóda volt a Rákóczi korban: Tüzes Gábor.

De nemcsak embert és anyagot pusztító, gyujtó, hanem *világító* és *jelző* tüzes szerszámaink is vannak már e korszakban, mint ahogy pl. 1704-ben Munkácson van egy világító tüzes golyóbis, 1711-ben pedig ugyancsak a munkácsi főparancsnok utasításában olvassuk, hogy éjjel, hogy az ellenséget lássa a várból „a rétre 2—3 világosító labdákat és koszorúkat vettessen."[119] Ez időben a tüzes szerszámot a távolba való szignalizálásra, jelérintkezésre is használják, s 1706-ban Bercsényi jelenti a fejedelemnek, hogy a lipótváriak „igen *beszélnek* Vöröskővel rakétlikkel."[120] Ismertek ekkor már hajókra való tüzes szerszámokat is, mert pl. 1705-ben ugyancsak Bercsényi írja Rákóczinak, hogy a németek „valami tüzes szerszámos hajót készétenek Győrött, s azt akarják (a karvai hídnak) neki ereszteni."[121] Nyilvánvaló, hogy itt olyan

[116] Orsz. Levéltár: N. R. A. 298/21.
[117] Orsz. Levéltár: N. R. A. 196/17; 846/23.
[118] Ld. *Takáts:* Magyar tüzes és lővőszerszámok. Századok: 1908. évf. 49—62. ll.
[119] Történelmi Tár: 1884. évf. 185. l. — Archiv. Rák. III. k. 579. l.
[120] Arch. Rák. V. k. 94. l. A rakétával való jeladásra nézve ld. gr. Eszterházy Antal Tábori könyve 33—34. ll.
[121] U. o. IV. k. 569. l.

gyujtó vagy robbantó hajóról van szó, amely a kurucok fontos karvai hídjának felgyujtására vagy szétjelrobbantására szolgált volna, s amilyent pl. Buda és Pest 1602. évi ostromáról készült s Ortelius Redivivusnál megjelent képen látunk, ahol ilyen hajó a pest-budai hajóhidat robbantotta szét.

A tüzes szerszámok után egészen röviden meg kell említenünk azokat a *technikai anyagokat* s készségeket is, amelyeknek nemcsak őrzése, gondozása, szállítása, hanem a velük való bánás is a tüzérség feladata volt. A tüzérség ekkor erődítési, hidász, utász stb. munkákat is végezvén, e feladatához képest fel van szerelve műszaki (kiegészítő) anyagokkal és szerszámokkal, így pl. sokféle sánceszközzel (Schanz-zeug): ásókkal, kapákkal, csákányokkal, baltákkal, fejszékkel, karókkal, láncokkal, kötelekkel, vasrudakkal, lapátokkal stb. Van a tüzérségnek hidász felszerelése is, „Schyff pruggen", szóval az a műszaki készség, amelyet nálunk 1918-ig: Kriegsbrückenequipage-nak neveztek. Ilyen pontonfelszerelést már 1531-ben említenek a források.[122] A régi világban várostromoknál, pozíciós harcoknál az erődítések kiépítése a tüzérség, mint műszaki csapat feladata volt, s ugyancsak a tüzérség szorult rá elsősorban, saját anyagának, „a hadi nehézségek" szállításánál a hidászfelszerelésre is.

Mindezeket összevetve, látjuk tehát, hogy e korszak tüzérsége sokoldalúbb, mint a középkori. Ekkor már a tüzérségi szolgálat bonyolult és komplikált, amelyhez sokféle műszaki ismeret szükséges, úgy, hogy ebben a korszakban a tüzér már nem olyan egyszerű mesterember, mint amilyen a XV. században volt, hanem széleskörű műszaki tudással rendelkező ezermester, aki várostrom, várvívás, hadjárat, táborozás alkalmával a vár- és tábori erődítés sokféle fogásától kezdve, az ágyúkezelés, a szertüzérkedés, a tüzérségi műszaki műveletek, az út és hídépítés, a pyrotechnika minden akkor ismert részletével tartozott tisztában lenni. Ez időben tehát a tüzérkedés sokoldalúbb és talán műszakibb foglalkozás volt, mint ma s egyetlen műszaki fegyvernem lévén, a ma oly sokfelé ágazó haditechnika minden ágát egyesíti magában. S talán éppen ezért, mert a tüzér ekkor inkább technikus, mint katona, látjuk azt, hogy a magyarság e fegyvernemben számbelileg gyengén volt képviselve, bár másrészt azt is el kell ismernünk, hogy a magyar, ha éppen nem is volt képzett tüzér, ha rá került a sor, ötlet, leleményesség, találékonyság dolgában bármely nemzetbelit felülmult és természetes eszével egyes dolgokat előbb feltalált, mint a külföld hivatásos tüzér portentumai. Így pl. tudjuk, hogy a petárdát nálunk a Franciaországban való feltalálása előtt már jóval előbb hasz-

[122] Kriegsarchiv, Bécs, Feldacten 1531. f. 2. p. 1.

nálták.[123] Láttuk az eddigiekből, hogy a hazája védelmében oly leleményes magyar tüzér nem jött soha zavarba, s ha más nem volt, hát csermakkal is lőtte az ellenséget, s így volt ez nemcsak az ágyú kezelésénél, hanem annak alkalmazásánál is.

IV. Az ágyú alkalmazása.

Cibrario 1847-ben megjelent tüzérségtörténeti művében ezt írja: „Le artiglierie s'adoperono *prima ad offesa*, poi a difesa delle fortezze, *piu tarde* e piu leggere nelle bataglie campali",[124] s ebben a szerzőnek igaza van, mert az ágyút a katapulták, ballisták stb. mellett először várostromoknál, tehát offenzive kezdték alkalmazni és főleg erre használják korszakunknak különösen első felében is. Hiszen a XVI. századot nálunk Magyarországon hadtörténelmi szempontból egyenesen a *várharcok korának* szokták nevezni, ami alatt persze nemcsak támadás, hanem védelem is értendő. S a mohácsi vész utáni várharcok tüzérségi taktikai szempontból nem sokban különböznek a régebbi várharcoktól. Számbelileg talán több és jobb felszerelésű a tüzérség, fejlettebbek a pyrotechnikai készségek, de maga a várharc taktikája és technikája kezdetben nem sokat változik.

Ebben a korszakban már némi súlyt helyeznek a hír. *kém*szolgálatra, s az explorátorok főfeladata az ellenség hadserege (lovasság, gyalogság) számának, tüzérsége erejének, az ágyúk számának kifürkészése volt. A kémszolgálatot a XVI. században is főleg a városok látják el, de később már „hivatásos" kémek is vannak. Így pl. 1529-ben a Monyorós melletti Apáca erdőből Gerendi Miklós és Török Bálint levelet írnak Brassó város tanácsához, melyben kérik, hogy kémeik útján tudják meg, hogy a „Moldavus"-nak mennyi lovas és gyalog hada és „quot bombardas", hány ágyúja van?[125] 1530-ban Bártfa város tanácsa jelenti Eperjes város tanácsának, hogy kémük Ungvár tájékáról hazajött és jelentette, hogy Ungvártól körülbelül Csicsváig 500 lengyelt figyelt. Szczyvowsky parancsnoksága alatt állanak „welche bay inn haben 4 geschycz steine kugeln treybende, welcher die groest ein kugels schuest, ainer boss kugel gros etc. unnd ainen wagen mitt hogken buchsenn." A csapat célja: Csicsva megszállása.[126] 1531-ben Bebek Ferenc kémje tesz jelentést János király haderejének nagyságáról és Szeben ostromáról.

[123] Századok: 1908. évf. 55. l.
[124] *Cibrario:* Delle artigliere dal MCCC al MDCC lettera. — Torino 1847. 9. l.
[125] Brassó város ltára: Stenner-gyűjtemény I. k. 102.
[126] Eperjes város levéltára: 1530. jan. 11.

Jelenti többek közt azt is, hogy János Szebent 16 ágyúval löveti.[127] 1538-ban Maylád István írja Brodarics Istvánnak, hogy kémei jelentették, hogy a török császárnak (Szolimánnak) csupán könnyű tábori ágyúi vannak, számszerint 230, de várostromra való nehéz ágyúi nincsenek.[128] És így tovább! Azonban a tábori kémszolgálat, mely a Habsburg királyok alatt elég primitiv volt, még nem jelent tábori *felderítő* szolgálatot. S hogy a kém és felderítő szolgálat mennyire gyenge lábon állott, azt pl. a zentai csata előzményei bizonyítják legjobban, amikor Jenő herceg hirszerzése teljesen a vak véletlentől függött. Az ellenséges tüzérség erejének, menetelési rendjének, az ütközet előtt és alatti elhelyezkedésének felderítése, főleg ez utóbbi, ekkor még tábori harcban nem is volt fontos. Hiszen az akkori tüzérség nagyon jól látja egymást, az ellenséges tüzérséget tehát nem is kellett nagyon keresni, felállítását már a taktika egyszerűsége miatt sem kellett kikutatni, mert az rendszerint úgyis nyiltan, láthatóan helyezkedik el, akár vár-, akár tábori harcról legyen szó. S ha véletlenül fedve volnának is az ágyúk, az első lövés hatalmas füstfellege nyomban elárulja hollétüket. Igy tehát a szó mai értelmében vett felderítésre nagy szükség nem is volt. Ebben a korban a tüzérséget legfeljebb az előcsapatok (rendszerint lovasság) födi el, mint ahogy ezt pl. Mohácsnál a török tette, de csak az első lövésig lehetett az ágyúkat álcázni, s ha az első lövéssel a kívánt morális hatást, t. i. az ellenség megzavarását el nem érték, a tüzérség, a nehézkes töltési és irányitási viszonyok folytán a tábori harc további folyamán akcióképtelen lett.

Egészen máskép állt a helyzet várostrom, várvédelem és pozicióharc esetén, amikor a tüzéreknek a szinte ceremóniásan szertartásos töltésre és irányitásra bőven volt idejük s mikor a tüzérség célja pl. ostromoknál a roham előkészítése, a várfalak ledöntése, várvédelemnél az ostromművek elrontása, az ostromló tüzérség leszerelése és harcképtelenné tétele, az ostromműveletek állandó zavarása stb. volt, s körülbelül ugyanez a helyzet, amidőn erődített tábor, szekérvár s hasonló tábori erősség megtámadásáról és védelméről van szó.

Dilbaum Sámuel: Beschreibung-jában, a nürnbergi: Türkische und Ungarische Chronicá-ban, Merian: Theatrum Europaeum-ában, Ortelius: Chronologiá-jában, Ortelius Redivivus et Continuatus-ban, azután Forlani, Happelius, Tollius, Urbini, Wagner, Weishun stb. munkáiban közölt képe-

[127] Kassa város levéltára: Nyilv. No. 1535.

[128] „Nullam bombardam maiorem quibus munita loca oppugnari possent, praeter bombardas campestres, quas ducentas et triginta *exploratores mei* in toto esse dicunt secum adduxisse." Bécs, Staatsarchiv, Ungarn, Allgemeine Akten 37. csomó, 1538. IX. 18.

ken láthatjuk, hogy a várostromok még a XVI. század végén is meglehetős primitiv módon folynak le. Még pl. 1596-ban Eger ostrománál is összesen alig 6—7 török üteg dolgozik a vár ellen, míg ezzel szemben pl. Érsekujvár 1663. évi vagy pláne 1685. évi, Buda 1686. évi ostroma képéről azt látjuk, hogy ekkor már a várostrom és várvédelem komplikáltabb művelet és ekkor már a támadók és védők is rendszerint hatalmas tüzérséggel vannak felszerelve, amint azt nemcsak a képekről, hanem a várinventáriumokból is megtudjuk állapítani.

A XVI. századi várharcok rendszerint kölcsönös üdvözléssel kezdődtek. Ugyanis az ostromló sereg megérkezvén a vár alá, lőtávolon kívül tábort vert, a tüzérség pedig három lövéssel üdvözölte a várbelieket, amelyet ezek viszonoztak. Ilyen üdvözlésféle lehetett, midőn 1552-ben Eger ostrománál, mint Tinódi írja:

„Kisasszon nap után vasárnap vala,
Mi basa távol egy hegyön vala,
Három öreg álgyut hozatott vala,
Hármat-hármat lőttete bé az várba."[129]

1594-ben Leo Gallus főtüzér, midőn ágyúival Nógrád ostromára érkezett, három ágyúlövéssel üdvözölte a várbeli törököket, amelyet ezek viszonoztak.[130] Ezután az ágyútelepek felállítása következett, melyet természetesen a várbeli tüzérség nem nézett tétlenül.

Várostromoknál a fontos az volt, hogy a támadó tüzérség a vár gyengébb, sebezhető pontjaival szemben, lehetőleg a falhoz közel állíttassék fel, hogy a falakat eredményesen törje, hogy a tűzhatás annál erősebb legyen. 1541-ben Buda és Pest ostrománál Rogendorf ágyúi Pest falaitól állítólag csak 230 lépésnyire állottak.[131] Hatvan 1596. évi ostromának képén a német ágyúk majdnem a vár vízárka partján állanak, s ugyanezt láttuk Kanizsa 1664. évi ostromának képén. Hogy az ostromló ütegek helyének jó kiválasztása mennyire fontos volt, azt pl. Érsekujvár 1710. évi ostrománál látjuk, amikor Rákóczi ezt írja Károlyinak: „az árok is intacte lévén, a revellin is a mienk, s mivel még ágyuink is vannak azokon a szegléteken, a mellyeket lő (t. i. a német), jele, hogy még az parapetjét sem lőtte le egészlen az bástyáknak, s onnan, a honnan lövi nem is lőheti fődig, ha csak az palizátákhoz nem viszi ágyuit."[132] Természetesen túlságosan nyílt

[129] *Szilády:* Régi magyar költők tára III. k. 125. l.; *Katona:* Historia Critica XXII. k. 329. l.
[130] *Holub:* Istvánffy Miklós históriája, 130. l.
[131] Ludovika Akad. Közlönye: 1881. évf. 611. l.
[132] Archiv. Rákócz. III. k. 167. l.

terep mellett az ágyúkat a várfaltól messze kellett felállítani, s rendszerint az éj leple alatt lehetett azokat mind közelebb s közelebb a falhoz tolni. Az ágyúkat és a kiszolgáló legénységet rendszerint sáncok, földdel töltött sánckosarak, tetők stb. védték.[133]

Várharcoknál nemcsak az ágyúk megfelelő plaszírozása, nemcsak ezek mennyisége, de minősége is fontos volt. Várostromhoz csak nagy kaliberű faltörő ágyúk voltak alkalmasak nemcsak a XVI., hanem még a XVIII. században is. E nagy kaliberű ágyúkkal a XVI. század terminologiája szerint: „rontják", míg pl. tarackokkal csak „lövik" a falakat. Rákóczi szabadságharcaiban is még nagy szerepe van várostromoknál a nagy kaliberű öreg faltörőknek, s ezért írja 1708-ban Bercsényinek, hogy 12 fontos ágyúval bástyát, kőfalat dönteni nem lehet, mert ha ilyen kis kaliberű ágyúkkal lőtetnék a várfalakat, „méltán azt követhetnék (t. i. a németek), a mit a szebeni törökök cselekedtek volt az örög-apámmal, a ki karácsontul fogvást pünkösdig lőtette az szebeni kőfalakat egy öreg s több dib-dáb ágyúkkal, *s minden lövés után rókafarkkal porozta az török az bástyákot, — mint az apáczák az oltárt.*"[134]

Azonban a várostromoknál nemcsak a faltörés, azaz a roham előkészítése a tüzérség feladata, hanem a *gyujtogatás* is, a várépületek, a hadianyag éghető részeinek tűz által való elpusztítása. Erre valók a bombák, granátok, tüzes golyók, lapdák, tüzes nyilak, szóval a tüzes szerszámok. Ezeket ágyúkból is, de inkább mozsarakból lőtték és vetették ki. Ezért írja Rákóczi Bercsényinek 1707-ben: „gyujtogatni pedig 8—16 és legfeljebb 30 fontos mozsárok legjobbak."[135] Emellett a tüzes készségeket kézzel is hajigálták. Buda 1602—3. évi ostromakor a dunai gályákon vagy naszádokon elhelyezett ágyúkról is lőttek tüzes golyókat. 1633-ban Szucsava ostromakor I. Rákóczi György ide granátokat hányatott be.[136]

Az ostromlottak a tüzes golyók és gyujtó szerszámok ellen természetesen védekeztek, s nemcsak maguk is használtak ilyen tüzes készségeket, hanem a várbeli épületek éghető tetejét leverték, mint ahogy 1552-ben Egerben is leverték a héjját palotáknak, szép házaknak és a nagy monostornak, hogy a gyulástól épen maradhassanak.[137] Azután vizes kádakat, vizes bőröket, fecskendőket tartottak készen a gyujtogatás elleni védekezésre, s Egerben meg máshol is „tüzes laptákat vizes bőrrel oltnak."

[133] Ld. *Holub:* I. m. 130. skk. ll.
[134] Archiv. Rák. II. k. 231. l.
[135] U. o. II. k. 117. l.
[136] Hadtörténelmi Közlemények: 1910. évf. 58. l.; A két Rákóczi György családi levelezése: 471. l.
[137] *Szilády:* I. m. III. k. 125. és 167. ll.

Midőn a XVII. században már földvárakat is kezdtek építeni (Vauban), ezeknek a gyujtó és tüzes szerszámok nem sokat ártottak. Igy volt ez pl. már a XVI. század végén Polock ostrománál, midőn e fabéléső földvárat Békés Gáspár tüzes golyókkal lövette, a külső fabélést a tüzes golyó átfúrta ugyan, de meg nem gyujtotta. E várban egyébként a faltörő ágyúk is kevés kárt tettek, mert a deszkafalat csak kilyukasztani, de ledönteni nem tudták.[138]

A földréteggel borított kazamáta a bombák ellen nyujtott védelmet, s ha a földréteg nem volt elég vastag, akkor vastagították földdel, vagy, amint azt Eger eseténél láttuk — ganéjjal. Midőn 1686-ban Kolozsvárt ostrom veszélye fenyegette, a város „az mostani felháborodott időhöz alkalmaztatott instructió"-t adott ki, melynek 6. pontja a bombák elleni védekezés miként jére tartalmaz utasítást, irván, hogy: „Az bombák ellen szükség kiváltképen az asszonyoknak, gyermekeknek erős boltos pinczében menni, egyébaránt mikor beesik, az földre való lefekvéssel is igen megszokta ember magát ellene oltalmazni."[139] A bombák ellen vizes bőrökkel való lefüleléssel is lehetett védekezni, amelyet — amint azt már láttuk — Kaltemplat alezredes 1708-ban Görgény ostromakor a bombavető mozsár mellé állított és egyidejüleg köveket lövő ágyúkkal igyekezett meghiusítani.

Nagy veszedelmet jelentett, ha a várban sok gyulékony anyag volt felhalmozva, s azt idején biztonságba nem helyezték. Ezért kellett 1704-ben Nyitra várának két napi ostrom után magát megadni, mert rakva volt szénával, szalmával, mely ha meggyullad, írja Bercsényi a fejedelemhez: „öszve sülnek benne."[140]

A jó nagy kaliberű faltörők, mozsarak, jól kiválasztott ütegelhelyezés mellett a kellő hatás elérésére szükséges volt az is, hogy a tüzérek jól lőjjenek. Tudjuk pl., hogy 1552-ben Eger ostrománál maga Dobó, aki jó tüzér volt, jól irányzott ágyúlövéseivel sok kárt okozott a törököknek, amit Tinódi így énekel meg:

„Lám onnat szép álgyuk zönögnek vala,
Ki miá terekök búsultak vala.
Mert belől Dobó fenforgódik vala,
Monostorról oly erőssen lő vala.

Szertelen nagy kárt törökök vallának,
Királyszékin mert nagy álgyuk hullának,

[138] Hadtört. Közlemények I. évf. 240—241. ll.
[139] Alvinczy Péter okmánytára: 181—183. l.
[140] Archiv. Rák. IV. k. 91—92. ll.

Álgyu-kerekek, ágyak elromlának,
Főpattantyúsok jelösek halának."[141]

Dobó tehát úgynevezett „volltreffer"-t (torz magyarul: Telitalálat) csinált, s az úgy látszik a várhoz elég közel felállított török ágyúkat széjjellőtte. Igen jól lőttek I. Rákóczi György tüzérei is, mert pl. Jeszenő vár ostromakor már első lövésük egyenesen a leányok háza ablakán ment be. Szendrő és Regéc ostromakor is kitünően lőttek a fejedelem pattantyúsai, úgy, hogy Örsi Zsiga meg is kérdezte a fejedelemtől: „Hol az ördögbe tanult pattantyúsok volnának azok a nagyságodéi?" Ezek ugyanis ekkor nemcsak ablakokra, de a lőrésekre is messziről tudtak pontosan irányozni.[142] 1605-ben Kassa ostromakor Básta valami levelet csempészett be a városba, amit a parancsnok, Nagy Albert megtudott, elővette tehát a levelet hozó molnárt: „Az molnár valami sátorra mutatott, kire igazíttatta az álgyut mingyárást Albert és az első lövés után ott nagy kavargás és széllel való futkozás" történék, s erre Básta felkerekedett s el is ment.[143] 1658-ban Váradon nem voltak jó tüzérek, úgy, hogy Gaudi ekkor „a czajbertet, pattantyúsokat főképen nagyon megkárpálja, feddi vala, mint kellene aránzani, lőni mind messzire, mind közelre."[144] Várad 1660. évi ostromakor a törökök kezdetben irgalmatlan rosszul lőttek s így a városban nagy kárt nem is tettek. „Az golyóbisok a váron csak által keresztül-kasul szolgálván, nagy része a golyóbisoknak csak a tornyok cserepezésin járván által" — írja Szalárdi. De azután a török vagy jobb pattantyúsokkal lövetett, vagy csak kevesebb lőporadaggal lőtt, úgy, hogy bizony kezdett kárt is tenni. Később a török tüzérek már oly kiválóan lőttek, „hogy kazamáták lyukain, bástyákon lévő lövő ablakokon belövöldözni semminek tartanák", s a lövőszerszámokat is lövéssel elrontották. Ugyanekkor a Szent Péter hegyen lévő sáncból „a vigyázó és cirkáló erkélt" is ellőtték, sőt Szejdi pasa két rendbeli hitlevelét, amelyeket a várbeliek a veres torony bástya oldalán kopjára szegeztek, a közelebb fekvő sáncból szintén lelőtték.[145]

A megfelelő hatás elérése szempontjából fontos volt tehát, hogy az ostromló és ostromlott tüzérség jól lőjjön, s ezért történt pl. Murány 1549. évi ostrománál, hogy Bebek Ferenc a Sárosból lehozott tüzérségét maga igazgatta.

---

[141] *Szilády:* I. m. III. k. 126. l. — *Katona:* I. m. XXII. k. 329. l. — Említést tesz erről Brutus is Magyar Históriájában, III. k. 441. l.
[142] Szalárdi Krónikája IV. könyv 10. rész.
[143] Történelmi Tár: 1893. évf. 205. l.
[144] Szalárdi VI. könyv, 5. rész.
[145] Szalárdi VII. könyv, 7. rész.

„Kőszál felszél felől magasb az várnál.
Az nyolcz ágyu azon helyhöztetve áll.
Ott forgolódik Bebek pattantyúsoknál.
Az álgyukat hozta csuda erős munkával.
— — — — — — — — — — —
Bebek álgyus mestör mindennél tudósabb vala."

Tehát Bebek maga kezeli az ágyúkat, kiről Tinódi is elismeri, hogy tudós tüzér. Ezért látjuk Eger 1552. ostrománál, hogy midőn a janicsárok egyik tornyot már elfoglalták, ott a zászlót kitűzték, sőt onnan a várbeliekre lövöldözni kezdtek, Dobó, aki mindenfelé, hol gyalog, hol lovon „forgódék" és „serénködék", Tinódi szerint észrevéve ezt:

„*Tére hamar töltésre az álgyukhoz,*
Kiket régen szerzett vala ostromhoz,
Igazítván, löve bástya tornyához,
Kőfalához, zászlókhoz, jancsárokhoz.
Rontaték az kőfal, megfutamának,
Az terök zászlók megcsavarodának,
Terekökben ottan sokan elhullának,
Sokan bennök sebben elszaladának."[146]

1687-ben Munkács vár védelménél maga Thököliné, Zrinyi Ilona járt kint a bástyákon, s ő maga igazgatta, „arányozta" és sütögette el az ágyúkat, amint ezt Cserei Mihály históriájában olvassuk.

A XVI. századi várharcok korában aránylag kevés a momentuózus nyilt csaták száma, úgy, hogy bízvást állíthatjuk, hogy Mohácstól Mezőkeresztesig olyan jelentősebb ütközet, amelyben a tüzérségnek is nagyobb szerep jutott, nem volt. A XVI. században tehát nálunk épúgy nincs tábori tüzérség, mint ahogy a XV.-ikben sem volt, s csak a XVII. században, különösen Gusztáv Adolf működésének hatása alatt indul meg a tábori tüzérség kialakulása, s fontosságát e fegyvernemnek már Thököli, de még inkább II. Rákóczi Ferenc kezdi felismerni. Rákóczi pl. a „mezei artoléria"-ra, a „mezei tarackok"-ra már nagy súlyt helyez, míg előtte alig egy félszázaddal, a hadtudományokban oly kiváló Zrinyi Miklós, a költő nem ismeri el a tüzérséget önálló fegyvernemnek, s bár hangoztatja, hogy várharcokban a tüzérséget nélkülözni nem lehet, mégis a nyilt ütközetekben való használát tagadja, úgy látszik azért, mert a császáriak az ő idejében Gusztáv Adolf tüzérségi újításait még nem vették tudomásul s nem fedezték fel, s így Zrinyi sem tudott róluk. Zrinyi szerint a nehéz ágyúk hatásosak ugyan, de nehezen mozgatha-

[146] *Szilády:* I. m. III. k. 133. l. s 218—219. ll. — *Brutus:* I. m. III. k. 446. l.

tók s így tábori célokra nem használhatók, viszont a könnyű ágyúk nem mozdulatlanok ugyan, de csekély hatásúak.

Zrinyi hadtudományi munkái közül a Centuriák-ban, ennek 11. pontjában fejti ki a tüzérségről, s különösen annak tábori részéről szóló rendkívül érdekes véleményét. — „Ha azt fogom mondani — írja Zrinyi — hogy a lövőszerszámnak nincsen annyi haszna, mint hire és rettenetessége, talám megnevetnek az okos emberek és a régi hadviselők; de én azzal nem gondolok, megmondom az mint értem és érzem. Nem szólok a városok, várok és erősségek megvétele felől, talám külön tractatusban arról is fogok valahun irnya (ez nem történt meg), tudom, hogy olyan helyen szükségessek és azok nélkül nem lehet várakat venni és oltalmazni: *de én szólok csupán a mezőn való ütközésről,* a melyek mikor szoktak lenni, az ágyukban vetik némelyek minden reménységeket, holott igen csalatkoznak abban. Az oka ez, mert mikor az ellenséggel meg kell ütköznünk, *három formán* helyheztetjük az álgyukat: *elsőben:* hogy a seregek *előtt* álljanak; *másképpen,* hogy közöttök, az seregek *között* legyenek; *harmadszor,* hogy a seregeken kivül, *oldalt.* Ha azért az seregek *előtt* fognak állani, azokkal csak addig lőhetni, mig az ellenség elunja és reád jön, mert mihent kézre kell kelni a dolognak, mindjárt vissza kell az álgyukat vontatni, ha penig vissza vontatod, onnat hátul velek nem lőhetsz, mert a magad seregeit lövöd először és igy immár az egész harcban semmi haszna tovább nem lehet.

Ha a seregek *között* rendeled őket, ugyis mihánt a hátulsó seregek az elsőkkel öszve akarnak állani, mindjárt akadályoskodnak az álgyuk és igy el kell őket onnan venni, hanemha ezt mondanád, hogy nagy ürességeket hadsz, az hol alkalmatlanság nélkül elférnek; de ha azt cselekszéd, nem tartod együtt a seregeidet és utat adsz az ellenségnek, hogy bele menjen abban az ürességben és a te seregeidet hátul megkerülje és igy veszett volnál.

Hogy ha *oldalt* akarod állitani álgyuidat, meglátod, hogy ott is haszontalan, mert az ellenség lovasokat küld rá és elveszi és talám a maga kárára forgatja, és ne mondd azt, hogy megoltalmazod, mert elég dolgod vagyon olyankor első rész felül is, kit olaszul hínak alla fronte, azaz homlok felől és kevés lovas mindjárt az álgyuknak tébolyodást (t. i. zavart) csinálhat. Végezetre az a kapitány, a mely ágyuk ellen megyen hadával és magának oly szerszáma nincsen, soha jobban nem cselekedhetik, mint hogy ne adjon időt neki, hanem tüsténT menjen az ellenségre, igy elvesz hatalma, elvesz ideje az álgyuknak.

Láttam oly resolutus német sereget, hogy oly gyorsan ment az álgyukra, csak kétszer sem hagyott neki lőni; de

a ki oly gyorsasággal megyen és resolutioval, bizonyára még a kézi puskáknak is elveszi hatalmát.

Vagyon még egy dolog, a hol szoktunk reménséget vetni álgyuinkba. Mikor nem vagyunk elegendők az ellenséggel megharcolni, hanem besáncoljuk magunkat és ott az ágyú a mi oltalmunk. Bizonyára oltalom, de kevés, mert ha az ellenség ránk jön és őnéki is álgyuja lészen, megtöri, megrontja a mi sáncunkat, avagy ha csak egy kevéssé magasabb helt talál a te sáncodnál, onnan szépen kikergeti a te táborodat rövid idő mulván; és ha nincs is dombosabb hely, kivül könnyen halmot hányhat, a ki magasabb lesz sáncodnál és neked gyalázattal kell kimenni helyedből. Ez azért haszna az álgyúknak és rettenetessége: az ki okos és szives (azaz: bátor) minden ellen módot talál."[147]

Zrinyi szerint tehát tábori harcban a tüzérséget háromféleképen lehetett felállítani. — Az első és tegyük hozzá a legrégibb mód az ágyúknak a csatasor elé való helyezése. Ezt a módot ismeri már pl. Gablman Miklós is, aki a XVI. század végén császári (és magyar királyi) hadtörténeti író volt. Ő is azt tanítja, hogy az ágyúkat a sereg első sora előtt kell felállítani, hogy az előcsapatok elvonulása után az ellenséget észrevétlenül nagy erővel meglepjék.[148] Eszerint tehát tábori ütközetben a tüzérséget, hogy eredményesen működhessék, a főcsapat arcvonala elé, de a támadást bevezető előcsapatok mögé, mintegy ezek által eltakarva, kell elhelyezni. Tehát az elhelyezés ilyen forma:

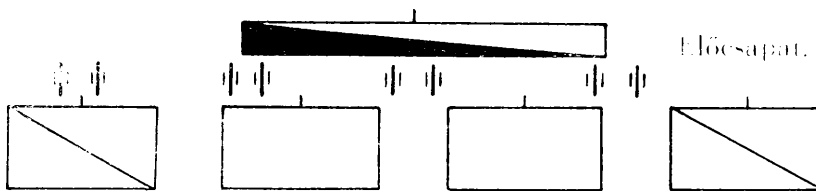

1596-ban a mezőkeresztesi csatában a keresztények és törökök ilyen formán állították fel tüzérségeiket. Barton angol nagykövet, aki a szultánnal együtt e csatánál személyesen jelen volt, leírja, hogy a keresztények ágyúikat a két ellenséges sereget elválasztó folyó vagy mocsár partján, a csapatok előtt helyezték el, számszerint körülbelül 100 darab könnyű, amolyan forgó réz siska-féle és orgonaágyúkat, azaz seregbontókat. Ugyancsak ilyenformán helyezte el a török is a maga ágyúit, Barton szerint hétszázat (!!), ami azonban

[147] Gr. Zrinyi Miklós hadtudományi munkái, Budapest, 1891. 344—346. ll.

[148] Történelmi Tár: 1896. évf. 614. l.

tényleg csak hetven lehetett. Ugyanis Barton azt írja, hogy a törökök 700 könnyű tábori ágyúja egymástól 20 lábnyira, tehát körülbelül hét méternyire, láncokkal összekötözve lőn felállítva, tehát az ágyúk vonala védő és akadály vonal is volt. Ha a török tényleg ennyi ágyút állított volna fel, seregének arcéle öt kilométer lett volna, ami akkor még képtelenség. Nyilvánvaló tehát, hogy Barton egy nullával tévedett a törökök javára, s ez esetben 70 ágyúnál és félkilométeres arcvonalnál többre gondolni nem lehet.[149] Körülbelül ilyen az ágyúk felállítása a szentgotthárdi ütközetben (1664) is, ahol a tüzérség egy része a csapatok előtt áll, míg egy másik része a csapatok mögött. 8 ágyú pedig, úgy látszik, tartalékba volt állítva. Az 1690-ben vívott szalánkeméni csatában minden csapat négyszög előtt 2—2 ágyú áll, így:

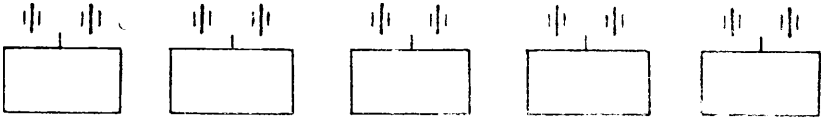

Ugyanezt a felállítási módot tanítja pl. Ufano De Bry többször idézett munkája is, melynek 50—51. lapján látjuk: „Wie das Geschütz in der Schlacht zu stellen." Az itt közölt ábra szerint a tűzérség tábori harcokban így állítandó fel:

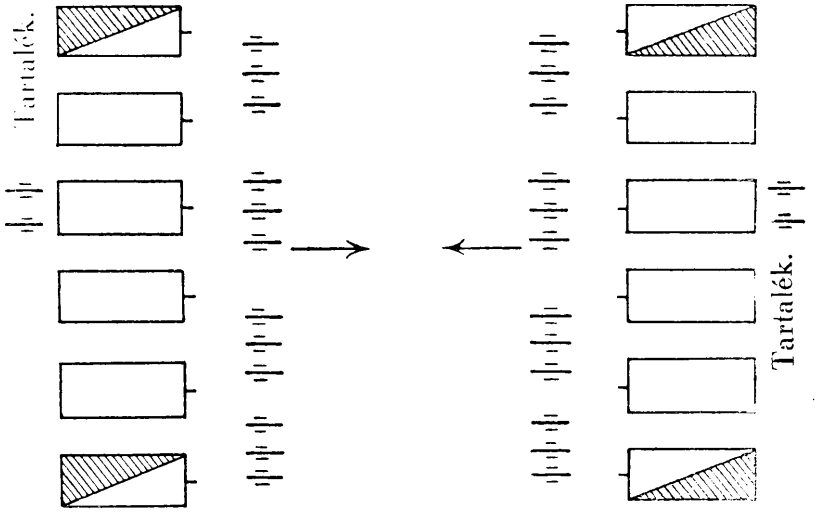

[149] Ld. *Kropf* cikkét a keresztesi csatáról, Századok: 1895. évf. 603. s kk. ll.

Dacára annak, hogy a XVI. század egy részében a tüzérség ilyenszerű felállítása, úgy látszik, általánosan elfogadott szabály volt, mégis látunk ettől eltéréseket is. Mert pl. a fejérhegyi (Prága melletti) csatában a tüzérség még sánc négyszögekbe állítva dolgozik, amint azt e csatának a: Theatrum Europaeumban közölt képén láthatjuk. Az 1687. évi úgynevezett mohácsi csatában az ágyúk az egyes csapatnégyszögek közé vannak felállítva ilyen formán:

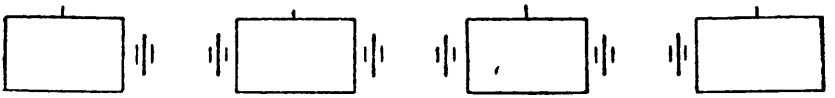

Veterani tábornok a törökkel vívott ütközeteiben (1683—94),[150] így pl. a nisi, vagy a Morava melletti patacini ütközetben a tüzérséget a csapatok közé és két sorba állítja fel, ilyenképen:

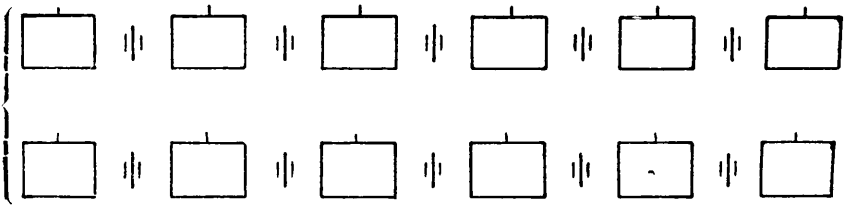

Mindezekből megállapíthatjuk tehát, hogy a tüzérségnek oldalt való felállítása csak elmélet volt, a gyakorlatban erre példa nem sok akad.

Mint a középkorban, úgy ekkor is volt *folyami* (naszád) tüzérség, amely tehát a XVI—XVII. századokban is működik, azonban ennek a tüzérségnek a taktikáját nem ismerjük. Ebben az időben naszád-harc nem igen volt, s a mi dunai flottillánk inkább várostromoknál lőn alkalmazva. 1541-ben pl. Rogendorf 24 fregátából, 80 kisebb bárkából és 100 szállítóhajóból álló flottával vonult Buda ostromára. E hajókkal részint az ostromban vett részt, részint pedig a Duna két partja közti összeköttetést tartotta fenn, viszont az ellenség érintkezését zavarta. Buda s később Esztergom eleste után dunai flottillánk operációs bázisa Komárom lett, bár egyes hajóhad részek Pozsonyban, sőt Bécsben is állomásoztak. Egy-egy dunai hadinaszádon 3—3 ágyú volt, s ilyenekről emlékszik meg 1585-ben Bongarsius, aki Komáromban a Vágon

[150] Des Grafen Veterani... Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen vom Jahre 1683 bis 1694. — Dresden, 1788.

10. a Dunán pedig 11, összesen tehát 21 darab, egyenként 22 evezős, 3—3 ágyús naszádot látott, s ugyancsak ilyen armirozású naszádokon utazott 1591-ben Esztergomba br. Vratiszláv császári követ és kísérete is.[151] Ortelius vagy Tollius képein a dunai naszádokon vagy gályákon csak egy-egy ágyút látunk a hajó orrára szerelve. Ilyen egy ágyús naszádokat látunk Visegrád 1595. és Buda 1602—3. évi ostromának képén, s eme ágyúkból tüzes és robbanó golyókat is lőttek.[152] Rákóczinak — mint tudjuk — szintén voltak páncélozott hadi naszádjai, sajkái, melyek tarackokkal voltak felszerelve, sőt a labancoknak is voltak ágyúkkal ellátott hajóik, s 1705-ben egy ilyen hajót a mieink ágyúlövésekkel el is foglaltak és két tarackocskát találtak benne.[153] Rákóczi hajótüzérségének — sajnos — sem szervezetét, sem taktikáját nem ismerjük.

Ami az ágyúkkal felszerelt *páncélos kocsik* használatát illeti, ilyenre nálunk példa nem igen akad. Az azon kori magyarországi út- és közlekedési viszonyok mellett ilyes kocsinak tábori célokra való haszálata nehezen képzelhető el. 1538-ban egy nürnbergi német, Holzschuher Berthold konstruált ugyan ilyen, tüzérséggel is felszerelt „Kampfwagen"-t, mely nyolc ágyúval volt ellátva,[154] s melyeknek alakja ilyen volt:

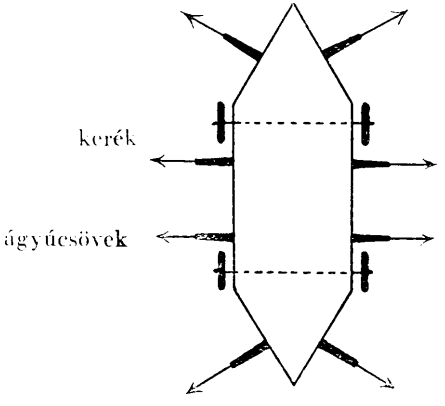

azonban semmi nyoma annak, hogy ilyet nálunk a XVI. században használtak volna.

Ami a tüzérség XVI—XVII. századi *menetelési rend*-jét

[151] *Szamota:* Régi utazások, 166, 184. és 299. ll.
[152] Hadtörténelmi Közlemények 1910. évf. 58. l.
[153] Archiv. Rákócz. I. k. 108. l.; IV. k. 432; 561. ll.; IX. k. 170, 179, 184. ll.
[154] *Schmitt:* Straszenpanzerwagen, Berlin, 1925. 166. l.

illeti, ez a középkoritól nem sokban különbözött. A tüzérség ekkor is, de sőt talán most még inkább a menetelő csapatok közt foglal helyet, minden oldalról védve,[155] ilyen formán:

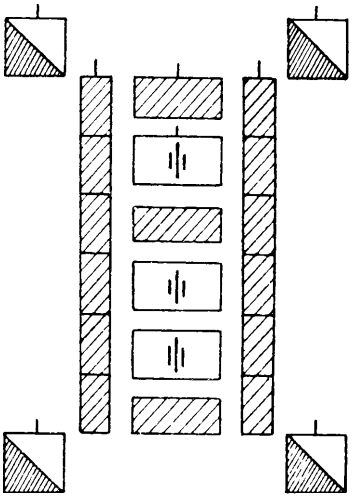

Nálunk a XVII. században a szekérmesterek feladata volt a menetelési rendre ügyelni. Ezeknek a dolga volt, hogy: „az lövő szerszámokat, munitiós és egyéb szekereket is, se lovas, se gyalog hadnak az útból kiverni semmiképpen ne engedjék."[156] Tehát, mint ahogy az a világháborúban is gyakran előfordult, régente is a gyalogság és lovasság hajlandó volt a menetelő tüzérséget az útról leszorítani és a menetelési rendet felborítani.

A tüzérségnek Zrinyi által is leírt s úgy látszik, általánosan elfogadott háromféle taktikai felállítása természetesen nem zárta ki akár tábori, akár pedig várharcban a különböző cselfogások alkalmazását. Láttuk már pl., hogy 1638-ban Gaudi könnyű, kerekekre szerelt s gyorsan mozgatható ágyúcskáival harc közben a csatázók háta mögé került s a terveibe úgy látszik, beavatott „mieink nagy hirtelen kétfelé válván", az ágyúkat elsüti, s e lövések nemcsak sok kárt okoznak a tatárokban, de meg is szalasztják őket. Ugyancsak Gaudi a lippai harcban a lövőszerszámokkal lesben álló (s úgy látszik felderített) janicsárokat megkerüli s könnyű lövőszerszámaival megtámadja őket, mire azok a maguk

[155] *Jähns:* Atlas zur Geschichte des Kriegswesens: 88-ik műlap.
[156] Történelmi Tár: 1880. évf. 777. l.

lövőszerszámait otthagyván, elszaladnak. Erre Gaudi is alkalmazza azt a már régen ismert módszert, hogy a török ellen fordítja saját lövőszerszámait.[157] Ugyanez történt meg pl. 1598-ban Győr visszavételénél is, amikor — mint Illésházi István írja — a török ellen „az álgyukat forgaták az bástyákról reájok az várra és azval kezdték őket lövöldezni", míg meg nem adták magukat.[158] Éppen ezért, hogy az ellenség a hatalmába került ágyúkat ne fordíthassa azok volt gazdái ellen, szokás volt a veszélyben forgó ágyúkat *beszegezni*, de ha lehetett, arra is törekedni kellett, hogy különösen várostromoknál történő kirohanások alkalmával, az ostromló ágyúk szegeztessenek be. Ezért olvassuk pl. 1707-ben az Érsekujvár kommendánsának adott utasítás 3. pontjában, hogy az ellenség a várat attakérozni kezdvén, „minden úttalmódal azon kell iparkodni és mesterkedni, hogy mind gyalog, mind lovasság által teendő excursiókkal az ellenséget obruálni lehessen és az álgyuit leginkább beszegezni igyekezzenek."[159]

A beszegezés mellett megtörtént az is, hogy ha volt rá idő, az ágyúkat elásták, nehogy az ellenség kezébe kerüljenek, a port, golyókat pedig vízbe dobálták. Ezért olvassuk pl. 1605-ben Szamosújvár visszavétele alkalmával a Bocskay hadak által kiszabott megadási feltételek közt, hogy port, golyóbist, lövőszerszámot földbe el ne ássanak a németek, ha pedig mégis valamit elástak, mondják meg. „Semmi lövőszerszámot meg ne marczongjanak", és töltve ne hagyjanak.[160] Ugyancsak 1605-ben a Rácz és Gyulaffi közti harcokban, az előbbi 60 tonna porát és a golyóbisokat a Kükülőbe dobáltatja, ágyúit pedig a szebenieknek adja el.[161] 1657—58-ban Kemény János hadai „az álgyukat a földbe ásták és elhagyták volt." 1704-ben Veresmart mellett a németek sok lövőszerszámot elhagytak, a puskaport pedig a Dunába hányták.[162]

A hadakozó felek, hogy magukat és ágyúikat védjék, tábori poziciós harcokban tűzérségüket sáncok mögé állítják még a Rákóczi időkben is.[163] Ilyen védősáncok nemcsak földből készültek, hanem még Rákóczi harcaiban is előfordul a *szekérsánc*, de ezt nem találják nagyon bátorságosnak, mert tüzérségi támadás esetén a szekerek szerte repülő darabjai és szilánkjai sok kárt okozhatnak a szekérvárban lévők közt.

[157] Szalárdi: VI. könyv, 2. és 3. rész.
[158] Magyar Történelmi Emlékek: Írók: VII. k. 53—54. l.
[159] Gr. Eszterházy Antal tábori könyve, 29. l.
[160] Történelmi Tár 1893. évf. 228. l.
[161] U. o. 714—5. ll.
[162] *Mikó:* Erdélyi történelmi adatok I. k. 164. l.; Archiv. Rákócz. I. k. 299. l.
[163] A németek „ágyú alatt, sáncban incessanter hevernek." „Zongori sánczbul is ki vitték az ágyúkat"; stb. Archiv. Rák. IV. 65, 86, 93. stb. ll.

Ezért írja a fejedelem 1707-ben gr. Eszterházy Antalhoz többek közt a következőket: „A hadi experientiák mutatván, mely hasznos legyen az szekerekbül csinált sáncoknak ágyuk és bombák által való impetitiója, az melyeknek darabjai nagy veszedelmet okoznak az oltalmazóknak."[164] A tábori erődítési módoknak ekkor persze már meg vannak a maguk kialakult szabályai, s ezért írja Rákóczi 1708-ban Bercsényinek, hogy Stahremberg ellen, aki valószínűleg a haditudomány követelményei szerint vonatott hármas sáncokat, vagy öreg ágyúkat kell használni, vagy apróbb ágyúkkal kell heteken át vesződve az időt pazarolni.[165]

A XVII. század harcaiban is még gyakran előfordul, hogy a tüzérség egy lövés után többé ágyúit nem használhatja, mert arra ideje nincs, különösen akkor, ha az ellenség hirtelen, meglepő támadással éppen az ágyúkat rohanja meg. Ilyenkor természetesen a pattantyús népség is veszedelembe kerül, s vagy levágják, vagy elfogják, vagy megadja magát. Így pl. 1605-ben Szamosközy szerint Rácz Györgynek nem volt ágyúja, de Gyulaffinak igen. Erre Rácz kiment Medgyesből és megtámadta Gyulaffi hadát és: „Az tarackkal lűhettek csak egyet, mingyárást elvették tőlük és a mellette való német pattantyúsokat levágták."[166]

Az is megtörténik, hogy a pattantyússág, ha látja, hogy baj fenyegeti, inkább megadja magát, s a megadási szándékát azzal jelzi, hogy keresztül ül a lövőszerszámokon. Így történt ez pl. midőn István moldvai vajda 33 lövőszerszámmal megtámadta II. Rákóczi Györgyöt. Az oláh tüzérség rossz volt, magasan lőtt, s midőn az oláh sereg megfutott, a pattantyusok „ottan csak keresztül ülvén a lövő szerszámokon", megadták magukat.[167] Az is megtörtént, hogy baj esetén a tüzérség ott hagyva az ágyúkat, egyszerűen világgá ment. 1709-ben pl. Egerbe jött egy pattantyús Jászberényből, s elmondta, hogy Hatvanból a jászok kapitánya a német elől kiszaladt, erre a pattantyús a bírótól megkérdezte, hogy mit csináljon „az négy taraczkkal", azt felelte, vigye, ahova akarja, ez erre ott hagyta a tarackokat és Egerbe jött.[168]

Veszedelmesebb volt, ha a pattantyús az ellenséggel cimborált, ami anyagi és szellemi javak, továbbá emberélet pusztulásával járhatott, ezért írja 1710-ben Bercsényi Pápay Jánosnak a következőket: „A lőcsei casust is méltó emlékeznem kegyelmednek, az hol colludálván az pattantyus az némettel:

---

[164] Archiv. Rák. II. k. 108. l.
[165] U. o. 281. l.
[166] Történelmi Tár: 1893. évf. 212. l.
[167] Szalárdi: IV. könyv, 5. rész.
[168] Archiv. Rákócz. VI. k. 387. l.

az czautházat és az portartóbástyát véletlenül felvettette és nagy rést csinált az falon", de ezen gyorsan segítettek, a rést betömték és a német „egy nap és egy éjjel bombákkal s ágyukkal négyszer ostromolta, mégis csak az táskájokban maradott porocskájokkal megoltalmazták és gyalázattal ment el német uram."[169] Ilyen és hasonló esetek alkalmasak voltak arra, hogy a hadvezetők a pattantyússággal szemben bizalmatlanok legyenek. Ezért van pl., hogy 1710-ben Rákóczi Érsekujvár parancsnokának utasításba adja, hogy a pattantyúsokra különös gondja legyen s különösképpen arra kell vigyázni, hogy a kiadott parancsokat jól hajtják-e végre? mert „legkiváltképpen a pattantyúsokban sok *istentelenségek* szoktak találtatni, mintsem rossz lövések által provisio haszontalanul fogyattassék, jobb az olyan hamisan lövőnek feje bástyán kivettessék."[170]

Ami már most az ágyúk *hatását*, még pedig morális és tényleges hatását illeti, talán az előbbi nagyobb volt, mint az utóbbi. A tüzérség, különösen várharcokban aránylag nem nagy kárt okozott emberéletben, a kézi lőfegyverek rendszerint több embert öltek, mint az ágyúk. Látjuk ezt pl. 1552-ben Eger ostrománál, amidőn Tinódi is, meg Brutus is mintegy hangsúlyozottan kiemelik, hogy Nagy Balázst ágyúgolyó találta el. 1556-ban Szigetvár ostrománál Jakab pattantyús ágyúlövés általi megsebesülését és Erdélyi Bálint pattantyús halálát a regős Tőke Ferenc szintén kiemeli s megemlíti azt is, hogy „az álgyuk miatt 8 asszonyok veszének."[171] 1706-ban, midőn Rabutin hét ágyúval és öt mozsárral ostromolta Kassát, 338 bombát lőtt a városba, melyek hét embert öltek meg, úgy hogy 51 lövésre esik egy emberélet.[172] Ezekhez képest tehát bátran állíthatjuk, hogy a tüzérség ekkor inkább a morális, mint a tényleges hatással ért el eredményeket. A Rákóczi-féle szabadságharcokban erre többször is történik hivatkozás. Így pl. 1705-ben Pekry Lőrinc jelenti Rákóczinak: „Hire van, hogy Rabutin ágyúkkal jőve ki ellenem Szebenből", ha sok ágyút nem hoz, akkor nincsen baj, „de úgy nem biztathatnám magamat, *mert az ágyutól ez mi népünk igen fél.*"[173] 1710-ben maga Rákóczi vallja ezt be Károlyi Sándorhoz írt levelében, ahol többek közt ezt olvassuk: „Taraczkokrul gondolkodni haszontalan, mert se Ungvártt, se Munkácson superfluumot nem tudok, és még penig ahhoz pattantyúsok is kivántatnának, a kiket nehezebb találni, mint sem a commissáriusokat, úgyis penig hasztalan vólna a ta-

[169] U. o. VIII. k. 179—180. ll.
[170] Hadtörténelmi Közlemények: II. évf. 42. l.
[171] *Szilády:* Régi magyar költők tára: VI. k. 149—150. l.
[172] Századok: 1872. évf. 588. l.
[173] Történelmi Tár: 1899. évf. 459. l.

raczk, *a melynek pattogásától nem fél annyit a német, mint a mi hadunk.*"[174]

Ami a tüzérségnek, mint fegyvernemnek a többi fegyvernemhez való *arányát* illeti, ez nagyon különböző volt. 1530-ban pl. egy ízben 300 embernek négy ágyúja volt. 1538-ban egy alkalommal 150 emberre esett egy ágyú. Zrinyi Tábori kis Tractájában egy 24.000 emberből álló hadtest mellé 100 ágyút („20 aprószerű álgyu, ki 8, ki 6 lovu, ismét 2 lovu seregrendelő[175] 80.") tervez, tehát 240 emberre egy ágyú esne. A Rákóczi harcokban ez az arány nagyon különböző, így pl. 1704-ben a labanc Nádasdinak 800 embere s 18 ágyúja, viszont 1705-ben a „bazini német 6000 bé ment Csallóközbe, 8 ágyut vitt vóna bé." 1705-ben Ocskaynak 1000 hajduja és 4 ágyúja, 1708-ban Viardnak 300 ember 6 tarackja, viszont 1709-ben némi lovasság mellett 300 gyalogja és öt tarackja volt.[176] Igy tehát 750, 500, 250, 100, sőt végül 44 emberre esik egy-egy ágyú.

Mint az előző korszakban, úgy most is az ágyút nemcsak vár és tábori harcokra, hanem pl. üdv-, öröm-, hír- és jelzőlövésekre is használják. Már 1532-ben, midőn gr. Nogarola, I. Ferdinánd követe Konstantinápolyba ment, a törökök Kamengrád, Kljucs és Humac várakból akkor, midőn a követ elvonult alattuk, 3—3 ágyúlövéssel üdvözölték. 1533-ban a székelyek ave Maria és örömlövésekre az erdélyi császári tüzéroktől kapnak golyót és port.[177] 1576-ban, midőn Báthori István lengyel király először lépett a Wawel-be (a királyi várba), háromszor sütötték el az ágyúkat és ugyanennek koronázása reggelén ugyancsak megdördültek a Wawel ágyúi.[178] II. Mátyás magyar királlyá koronázásakor Pozsonyban a Duna mindkét partján álló ütegek örömlövéseket tesznek. 1636-ban I. Rákóczi György a baratkai táborból feleségének Lorántfi Zsuzsánnának a következőket írja: „Hagyd meg édesem az porkoláboknak, készittessenek el az öreg lövőszerszámokban vagy tizenhatig valót, kivel lőjjenek, mikor bemegyünk; de azt is igen-igen meghagyjad édesem, úgy töltsék meg az álgyukat, kár ne legyen bennek."[179] 1637-ben III. Ferdinánd római császárrá történt koronázásakor Nagyszombatban az egyetem

[174] Archiv. Rákócz. III. k. 193—4. l.

[175] Azaz: seregbontó.

[176] Eperjes város levéltára: 1530. I. 11.; 1538. VII. 30. — Archivum Rákócz. IV. k. 39, 153, 201, 340, 590. ll.

[177] *Szamota:* I. m. 152—153. l. — 1553. szeptember 7. Neumarch. Müllner János, Schmidt János, Praunez Fülöp és Murányi Ferenc „alle viere Rom. kh. Maiestät puchsen maister in Siebenburgen" elismerik, „das im Veltleger zum Neummarch wieder die Zeckel zum Aue Maria und freidenschiesen" ellőttek bizonyos számú golyót és port. — Zimmermann-gyűjtemény, Nagyszeben, 81. szám.

[178] *Szádeczky:* Báthory István 300., 303. ll.

[179] A két Rákóczi György családi levelezése 22. l.

is ünnepel, s az ünnepi mise alatt háromszor, s a Te Deum alatt újra dörögnek az ágyúk, s midőn a császár 1637. július 16-án nagy pompával bevonult Bécsbe, ugyancsak ágyú örömlövésekkel fogadták. Ugyanezen évben a nagyszombati egyetemi templom felszentelésekor 24 mozsárlövés dördül el a mise s a Te Deum alatt.[180] 1644. március 12-én 2 órakor vonult be Kassára I. Rákóczi György s erről így ír feleségének: „Istennek hála semmi nem történt, hanem az város piacán lővén az lövőszerszámmal, az kilencedik lövésen szakada kettő egy Fogarasból hozott 10 fontos lövőszerszámunk, de Istennek hála embert halálosan nem sértett."[181] Ugyanezen évben ugyanő írja, hogy a német követ Landorfejérvárra (Belgrád) érkezett, s „lőttek eleiben", továbbá ugyanezen év november 19-én írja: „Tegnap Filekben lőtték meg annak az örömét, hogy az dánus megverte volna a svédeket." 1682-ben Lőcsén „wegen das neugebohrenen kayserlichen Printzen Leopoldi" örömlövéseket adnak, amikor is a Bittner-toronyban egy szakállas széjjel ment és két polgárt halálra sebzett.[182] 1703-ban Bercsényi írja a fejedelemnek, hogy Ausztriában „lövik az örömét megverésünknek." Ugyanő írja (1703. aug. 3.) a fejedelemnek: „Tegnap estve nagyot lőttek hat óra táján 8 ágyuval Pozsonyban, talán a követek érkeztek oda." 1706-ban Rákóczi írja Berthóty Ferencnek, hogy Esztergom bevételének örömére a Te Deum solemnitását „az álgyuknak és egyébféle lövőszerszámoknak háromszori kilövetések alatt vitesse véghez."[183] Tehát király koronázás, ünnepélyes bevonulás, főherceg születés, csatanyerés vagy vesztés, követérkezés és fogadás, templomszentelés, várbevétel stb. mind ok örömlövések adására, melyeknek különböző alkalmakhoz és személyek rangjához mért mennyisége ekkor úgy látszik, még megállapítva nincsen.

A hir és lármalövésekről az ágyúkategóriák felsorolásánál már volt szó.

Mint a multban, úgy most is használják az ágyút mint *büntető eszközt.* Segesvári Bálint krónikájában olvassuk például, hogy 1612-ben „lőtetett a fejedelem egy brassai embert az ágyuból ki."[184]

Arról, hogy az ágyút gazdasági vagy szórakozási célokra, pl. a jégen való halászatra is használták, az ágyúfajták tárgyalásánál szintén volt szó.

Megemlékeztünk a tüzes szerszámoknál a *szignalizálás-*

[180] Budapesti egyetemi könyvtár: Pray kéziratok, XXX. kötet.
[181] A két Rákóczi György csal. levelezése 131. l. — Hadtörténelmi Közlemények 1917. évf. 107. l.
[182] *Hain* Gáspár krónikája: 491. l.
[183] Arch. Rák. I. k. 685. l.; IV. 663. és 669. ll.
[184] *Mikó:* I. m., IV. k. 179. l.

ról is, s láttuk, hogy a láttávolon belül lévő várak rakétákkal, fényjelekkel „beszélgettek" egymással. De ismerik a füstjeleket is, és 1710-ben írja pl. a fejedelem Károlyi Sándornak, hogy: „Mivel a kastélyokban taraczkokat nem küldhetek (úgy látszik szignalizálás céljából) ... úgy vélem *tűz és füst* jeleket instituálhat kegyelmed közöttök, mert úgyis közel vannak egymáshoz."[185] Azt már azonban nem tudjuk eldönteni, hogy ez tüzérségi szignalizálás volt-e? Mindenesetre feltehető, hogy ha ekkor már a szignalizálást általában ismerték, azt a tüzérség is használhatta.

Ami a *lőszerutánpótlást* illeti, ilyesmi ebben a korszakban, ennek nehézkes közlekedési viszonyai mellett, a szó mai értelmében nem volt. Csak a várakban és városokban látunk megfelelő anyag felhalmozása mellett, golyóöntő és portörő készségeket, amelyek voltaképpen az utánpótlás szolgálatában állanak. Tábori harcokban ekkor még az a szokás, hogy a tüzérség magával viszi azt a lőpormennyiséget, amelyre előreláthatólag szüksége lesz, s ha ez az ütközet folyamán történetesen elfogy, nincsen lőszeroszlop, amely a pótlásról gondoskodni tudna. Tudomásunk szerint tábori golyóöntőkészség és tábori puskapormalom nem volt, hiszen nyílt csatában ennek ideje sem lett volna működni, legfeljebb csak poziciós harcok esetén. Zrinyi Miklós, midőn: Tábori kis Tracta című művében egy magyar nemzeti alapon szervezendő állandó hadtest felállításáról beszél, a 24.000 ember mellé adandó 100 ágyú és valószínűleg a kézi lőfegyverek muníciója szállítására mindössze csak 95 szekér beállítását tervezi és ezeknek is nemcsak lőport és golyókat, hanem kanócot, ásókat, kapákat, csákányokat, szóval „Schanz-zeug"-et is kellett volna szállítani. Nyilvánvaló tehát, hogy Zrinyi utánpótlás célját szolgáló lőszeroszlopokra még nem gondolt. De, mai értelemben vett lőszeroszlopot még Rákóczi sem ismer. Még az ő idejében is, egy-egy ágyúval vele adnak bizonyos puskapor és golyóbeli dotációt, de ha ez elfogy, akkor nincs pl. a Vág-vidéki harctér és Besztercebánya, Eger vagy Kassa arzenáljai közt állandóan fenntartott és rendszeres munició forgalom. Ezért írja pl. Révay Imre 1705-ben Bercsényihez, hogy: „Puskaporban és golyóbisban is nagy fogyatkozása volt sokaknak", s ágyúkhoz port és golyót kér. S ugyancsak Bercsényi írja a fejedelemhez: „Az nagy Istenért kérem Nagyságodat, legyen földvárnak munitióbul és ágyukbul provisiója."[186] Amikor a kőrösiek és kecskemétiek a rácok ellen segítséget kérnek, a fejedelem azt írja Bercsényinek, hogy Egerből néhány apró vastarackot, három mázsa port

[185] Archiv. Rák. III. k. 194. l.
[186] U. o. IV. k. 548, 758. ll.

és ólmot adott nekik, 1710-ben a fejedelem Szerencsről Egerbe Prinyi Miklóshoz Molnár Zsigmond udvari szolgáját küldi, hogy „mindenik álgyu mellett hatvan-hatvan lövést hozzon."[187]

Rákóczi arzenáljai még a várak, erődök tüzérségi szükségletét sem tudták mindig ellátni, anál kevésbbé a táborit. A tüzérség rendszerint több anyagot használ el, mint amennyit a különböző anyaggyártó helyek produkálni tudnak. A fejedelem állandóan ösztökéli is arzenáljait, hogy ágyúkat, muníciót stb. készítsenek, s „accelerálja" a huták, öntőházak, a golyóöntés, bombagyártás stb. munkáját. Mindez az akkori primitivebb ipari viszonyok és a pénztelenség miatt persze lassan és tempósan haladt. Néha pedig egy-egy arzenál körül amolyan amerikázás félét is veszünk észre. Így pl. 1708-ban a fejedelem panaszkodik Bercsényinek, hogy Sréter nem törődik a tüzérségi anyag gyártásával. Azt már tudjuk — írja a fejedelem — hogy itt (t. i. Kassán) megszüntenek az artoléria beli munkák, mert Sréter nem törődik velük és azt gondolja eleget teszen hivatalának, „ha az franciák ellen való panaszait kiprüszkölheti."[188]

Mindezekből látjuk tehát, hogy ha volt is valamiféle tábori tüzérségi utánpótlás, az ekkor még meglehetős gyenge lábon állhatott. Oka ennek a közlekedési nehézségekben, rossz útainkon, az ipar fejletlenségén kívül szegénységünk, pénztelenségünk is volt. És így azután hiába volt pl. valamely várban golyóöntő készség és portörő malom, amely az utánpótlást esetleg lehetővé tette volna, ha nem volt kellő mennyiségű anyag összegyűjtve és felhalmozva. Ezért énekli Eger vára 1552. évi ostromáról Tinódi:

„Mikor Dobó sok por kelését látá;
Szöntelen való lövést tágítá,
Az nagy álgyuknak ő békét hagyta,
Taraszkokbul ritkán lőni parancsolta."[189]

Nem lévén tehát Egerben kellő mennyiségű anyag előkészítve és összehordva, Dobónak redukálni kellett a tüzérség munkáját.

Ami a hírszerzést, *felderítést* illeti, korszakunk vége felé már ez is több volt, mint egyszerű kémszolgálat. Rákócziék pl. már nemcsak annyit tudnak, hogy mondjuk Viard 3000 emberrel és hat tarackkal itt, vagy ott van, vagy hogy ennyi emberrel és ágyúval ide vagy oda menetelt, hanem tudják

[187] U. o. II. k. 248.; III. k. 484. l.
[188] U. o. II. k. 173. l.
[189] *Szilády:* Régi magyar költők tára III. k. 126. l. *Katona:* Historia Critica XXII. k. 329. l.

pl. azt is, hogy Pozsonynál három híd van verve, sánc, őrizet és ágyuk védelme alatt, vagy hogy Stahremberg hadteste Pándorfnál áll, s hogy egy kőmajorban tartja ágyúit.[190]

Dacára annak, hogy a XVIII. század elejéig a tüzérség a középkori állapotokhoz képest nagyot haladt, s dacára annak, hogy a tüzérség ekkor már általánosan elismert külön fegyvernem, amely vár-, tábori- (s ez ismét gyalog és lovas részre oszlik) és szertüzérségre tagozódik, dacára annak, hogy a tüzérségi taktika is fejlődött s az ágyú immár elfoglalta a hadiszerszámok hierarchiájában az őt megillető helyet, mégis még ekkor is vissza-vissza tér és kísért a középkor, mert hiszen a XVII. század második felében is még mindig vannak váraink, amelyekben számszeríjjakat és nyilakat találunk, s ez a fegyver még ekkor sem ment ki teljesen a divatból. Így pl. 1663-ban Kővárban még vannak „számszeríjakhoz való nilak egy rakással." 1671-ben Makovica várában van még négy számszeríjj is. 1672-ben Eperjesből még nyilakkal is lövöldöznek a várost cernirozó ellenségre. 1688-ban Belgrád elfoglalásakor a várban még sok nyilat és íjjat találtak.[191] Ezek azonban már a szabályt megerősítő kivételes jelenségek, amelyek az ágyú már felismert jelentőségét kisebbíteni és a haladást visszacsinálni nem tudják.

Ami végül a tüzérkedésnek Magyarországon való *tudományos művelését* illeti, erről bizony nem sokat tudunk. Dacára annak, hogy a külföldön, így pl. Páduában már a XVI. század elején (1518) volt tüzérségi iskola,[192] nálunk ilyen sehol sem volt, s mégis akárhány német tüzér a XVI—XVII. századokban eljött Magyarországra és résztvett az itteni várharcokban, csak azért, hogy gyakorlati tüzérkedést tanuljon. Így pl. tudjuk, hogy Brechtel Ferenc Joachim 1591-ben Nürnbergben megjelent „Büchsenmeisterey"-e a magyarországi várharcokban szerzett tapasztalatok alapján készült. Tudjuk, hogy részben a XVI. század közepén Magyarországon készült egyetlen kéziratos tüzérségi kodexünk is német ember munkája volt. Nem is mi magyarok, hanem főleg az olaszok és németek azok, akik a XVI—XVII. századokban a tüzérkedés irodalmának művelői. Ezek a tüzérségi irodalmi munkák azonban nem a tudományt, hanem a mindennapi hadiéletet, a gyakorlatot szolgálják, elannyira, hogy pl. a heidelbergi egyetem könyvtárában, a kéziratok közt van egy XVI. századi kéziratos füzet, amely: „Ein Puchsenbuch und *Rosz Artzney buechlein*" címet visel, amely tehát a tüzérke-

[190] Archiv. Rák.: IV. k. 84. l.; V. k. 194. l.; VI. k. 153, 201. l.

[191] Budapesti egyetemi kvtár: Litterae orig. No. 410.; Orsz. Levéltár: U. et C. 21/8. — *Hain:* I. m. 411. l. — Történelmi Tár: 1893. évf. 57. l.

[192] *Óváry:* A M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának Oklevélmásolatai I. k. 257. l.

dést és a gyógykovács mesterség fogásait közös gyakorlati kézikönyvben együttesen tárgyalja.[193] Később már a tüzérmesterség gyakorlati szabályait nem vegyítik össze idegen mesterségek fogásainak leírásával, mégis azonban ekkor sem a tüzérkedés tudományos elméleteire, hanem a mindennapi tábori életben szükséges praktikus tüzérségi tudnivalók tanítására és terjesztésére fektetik a fősúlyt, amint mindezeket az ekkor megjelent ilyen természetű könyvek hosszú címeiből is látjuk. Hogy csak néhány ilyen könyvcímet említsünk: pl. 1530-ban a német Zwickau-ban jelent meg egy tűzérségi zsebkönyv, melynek címe: „Buchsenmeisterey .·. (von Geschos, Buchsen, Pulver, Salpeter und Feuerwerk etc. Wie man solches eigentlich zurichten sol. Was dabey einem Buchsenmeister und Schutzen zu wissen nötig. Inhalt eins beigelegten Registers daruber." Brechtel művének, mely magyarországi tüzérségi tapasztalatai nyomán készült, ez a címe: „Buchsenmeisterey, das ist kurtze, jedoch eigentliche Erllerung deren Ding, so einem Buchsenmeister fürnemblich zu wissen von nöten", stb. és még vagy tíz sornyi hosszú cím. Ez a két munka tehát, címeik szerint, a tüzérkedés miként jével, a különböző tüzértechnikai fogásokkal, a tüzes mesterséggel foglalkozik, míg ezzel szemben pl. Diego Ufano és De Bry János Tivadar 1614-ben Frankfurtban megjelent: Archeley, das ist gründlicher und eigentlicher Bericht von Geschütz und aller Zugehör ... stb. című munkája tulajdonképen az ágyúval, ennek részeivel és tartozékaival foglalkozik, tehát amolyan technikai szakleírás-féle. Wallhausen 1617-ben Hanauban megjelent műve ismét más természetű. E munka címe: Archiley-Kriegskunst. Darinnen gelehret und fürgetragen werden die Initia und Fundamenta dieser edlen Kriegskunst. Vor diesem nichmals also compendiose methodice, dilucide und recto an Tage gegeben. Nunmahls aber allen in der edlen Kriegskunst anfangenden Cavallierern und dero liebhabenden zu grösserem Underricht und Nutzen." Ez a mű az elemi ismeretek bevezetéseként a tüzérkedés történetét is adja. Ezzel szemben pl. Furttenbach 1643-ban Augsburgban megjelent: „Büchsenmeisterey-Schul, darinnen die new angehende Büchsenmeisterei und Feuerwercher ..." stb. című munkája inkább a tüzérkedés praktikus tankönyve akar lenni. — Természetesen olasz, spanyol és más nyelvű ilyen praktikus tan- vagy segédkönyv-félék is voltak, különböző Tratado-k, Instruzione-k, Manualé-k és Manualetto-k, amelyek részint lövegtani könyvek, részint „Exercier Reglement"-félék, részint „Artillerie-Unterricht"-szerű könyvek valának.[194]

[193] Heidelbergi egyetemi kvtár: Altdeutsche Handschriften No. 263.

[194] Ld. *Pohler* J. Bibliographia historico militaris. Cassel, 1887—1899. Négy kötet.

Ilia nálunk nem is, de külföldön a tüzérkedő testületeknek itt-ott privilegiumaik, különböző előjogaik, *kiváltságaik* is voltak, amelyeknek összeségét azután nyomtatásban is kiadják, mint ahogy pl. Pármában 1615-ben megjelent az: „Ordini et privilegi della militia de Bombardieri dello stato del S. S. Ranuccio Farnese duca di Parma e Piacenza" című mű, mely a pármai tüzértestület kiváltságait tartalmazza.

Nálunk Magyarországon — sajnos — a tüzérkedésnek alig van valami irodalma. Eltekintve Zrinyi Miklós, a költő és hadvezér hadtudományi működésétől, más, különösképpen a tüzérkedéssel, akár gyakorlati, akár elméleti szempontból alig foglalkozott. Hazánkban a tüzérkedésnek legjobb gyakorlati iskolája maga az élet, a várak, a táborok, a harcmezők, ahol alaposan és gyorsan el lehet sajátítani a tüzérkedés praktikus fogásait, az ágyú kezelésétől a tüzérségi taktikáig.

*

Ezekben óhajtottuk tehát a *magyar* tüzérség történetének a szatmári békéig terjedő korszakát legalább nagy vonásokban vázolni. Kutattuk a magyar tüzérség keletkezését, s ezt a még csecsemőkorát élő, fejletlen intézményt végig kísértük a maga fejlődési étappjain, el egészen addig, amíg egyáltalán magyar tüzérség volt. Idővel a magyar tüzérség is kinőtt a mesterség, a céhkeretekből, katonaság és fegyvernem lett ez is, amely három részre tagozódott. Korszakunk vége felé a magyar tüzérségnek már bizonyos szervezete van, már a XVII. században kialakult tüzérségi taktikát látunk és mentül közelebb kerülünk az állandó hadsereg gondolatának megvalósulásához (melynek természetesen a tüzérség is integráns része), annál inkább tért veszítenek azok a tényezők, amelyek a régi iparágszerű és céhrendszerű tüzérségben oly jelentős szerepet játszottak. Amint a haditechnika lassankéni, hogy úgy mondjuk, államosíttatik, ezzel párhuzamosan háttérbe szorulnak a városok mint tüzérségi anyagszállítók és tüzérkedő tényezők és értelmét veszti, fölösleges lesz lassanként a magánosok tüzérsége is, hogy átengedje a teret a királyi, vagy ha úgy tetszik: állami tüzérség kizárólagos és állandó uralmának.

Ez a királyi (állami) tüzérség eleinte persze inkább csak keretként jelentkezik. Ez a keret: az arzenál vagy Zeughaus, s e keretek csak hadjárat esetén töltetnek ki. Csak *anyag*ból és ennek gondozására, karbantartására rendelt minimális személyzetből áll ez a keret békében, amely azonban mozgósítás esetén azonnal lábra áll. E meglévő, azonban idővel folyton táguló keretek mellett, eleinte még személyzet felfogadása és iga megszerzése szempontjából figyelembe jönnek a városok, magánosok és egyéb tényezők is, de már anyag

előteremtése szempontjából nem, mert hiszen ágyú és tüzérségi anyag ekkor már bőségesen akad az arzenálokban. A városok és magánosok igénybevétele tehát mind ritkább lesz. s Rákóczi például már csak elvétve szorul a városok tüzérségi parkjára.

A XVI., de főleg a XVII. század a tüzérségi arzenálok fénykora, amikor azon van a hangsúly, hogy a hadiszertárak tömve legyenek tüzérségi anyaggal, mert úgylátszik, a tapasztalat ekkor azt mutatta, hogy embert és állatot könnyebb gyorsan felhajtani, mint anyagot előteremeni. És figyelemmel arra, hogy ekkor még a tüzérség terén a technikai haladás lassubb ütemű volt, az anyagfelhalmozás nagyobb akadályokba (új találmányok miatti elavulás stb.) nem ütközött és különösebb kockázattal nem járt. A nagyszerűen felszerelt várak, arzenálok, öntőhuták, szergyárak stb. a középkor szűkös és szegényes felszereléséhez képest tehát mindenesetre nevezetes haladást jelentettek, azonban nemcsak anyagbeli nagystilüségben tapasztalunk haladást, nemcsak felszerelés, organizáció, taktika dolgában jutott előbbre a tűzérség, hanem e fegyvernem mellékszolgálatai közül is van már némi kezdeményezés és elindulás. Míg tehát a közép korban felderítés, hírszolgálat, szignalizálás, lőszerutánpótlás stb. dolgában még semmi sincs, addig mindezeknek csírái ekkor már adva vannak, s meg volna a mód és lehetőség mindezeknek továbbfejlesztésére. Azonban eme lehetőségeket nálunk mind kettétépi — *1711.* — 1711 után nincsen Magyarországon s Erdélyben magyar nemzeti hadsereg, legfeljebb a német birodalmi hadsereg keretein belül vannak magyarokból *is* toborzott zászlóaljak vagy ezredek. Azonban míg 1711-ig német vagy francia tüzérséggel is volt magyar nemzeti szellemű hadseregünk, addig 1711 után vannak ugyan a hadseregben magyar emberek is, de nincs ott magyar nemzeti szellem.

1711. után megszűnik tehát a magyar tüzérség. Elhallgatnak a magyar ágyúk, s az Orbán mestereknek, Dobó Istvánoknak, Bornemissza Gergelyeknek és Tüzes Gáboroknak nincsen immár működési alkalmuk és terük, s leszámítva néhány múló fellobbanást, nincsen tulajdonképpen magyar tüzérség, el egészen — napjainkig.

Dr. Iványi Béla.

(Vége.)

Adatok a szent-gellérthegyi fellegvár történetéhez.*

Az 1848/49-iki események teljes lezajlása után, az osztrák hadvezetőség célszerűnek látta, hogy más városokhoz hasonlóan, (Prága, Krakkó, Milano) Magyarország fővárosában is fellegvárat építtessen, amely a budai váron s általában az egész környéken uralkodjék. Ehhez legmegfelelőbb hely a Gellérthegy volt.

Ebben az időben ott az egyetemmel kapcsolatos és 1815-ben felavatott csillagvizsgáló intézet állott, mely gazdag felszereléssel 1849-ig folytatta tudományos kutatásait. 1849 május havában, Budavár ostromakor, Görgey a Gellérthegyről, különösen május 15-án, 16-ától kezdve pedig szüntelenül innen (és a Svábhegyről) bombáztatta Buda várát, honnan viszonzásul ugyancsak sűrűn lőtték ágyúval a Gellérthegyet s így a csillagvizsgáló épületeit is. Értékes felszerelését akkor levitték a Rúdas-fürdőbe s onnan később az egyetemre, ahol most is van.

A fellegvár tervezésére és építésére vonatkozóan ez a kevés adat áll rendelkezésre:

A bécsi cs. kir. hadügyminisztérium 1850 augusztus 15-én a budai katonai parancsnoksághoz (Landes- Militär-Commando-hoz) leiratot intéz, melyben értesíti, hogy a budai hadmérnöki hivatal, a pesti egyetem tanácsával tárgyalást kezdett a Szt. Gellérthegyen, az egyetemi csillagvizsgáló mellett lévő telek megváltása ügyében, egy ugyanoda építendő erőd létesítése céljából és hogy a tanács a telek átengedéséhez hozzájárult. Egyúttal kifejti, hogy kötelességszerűen ügyelni fog arra is, hogy a csillagvizsgáló használhatóságából ne veszítsen. Ennélfogva meg kell azokat a feltételeket állapítani, amelyek a csillagvizsgáló hasznavehetőségét biztosítják. Ezeket a hadügy- és kultuszminisztérium megállapodása szerint, egy, a magyarországi meghatalmazott polgári biztos által egybehívandó közös bizottság fogja, részletes tervrajz alapján, meghatározni.

Erről a hadügyminiszteri leiratról a budai Landes- Militär-Commando 1850 aug. 22-én, 15315 szám alatt, értesíti a

* *A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár* eredeti okmányai alapján.

budai hadmérnöki-hivatalt, valamint Geringer báró császári biztost, az úgynevezett „gyalog palatinust."

Az előbbinek meghagyja a hadügyminiszter, hogy az összehívandó közös bizottsághoz belátása szerint rendelje ki a szükséges idegen fegyvernembeli tiszteket; a polgári biztost pedig kéri, hogy a bizottsági tárgyalás időpontját határozza meg.

Augusztus 31-én Geringer báró értesíti a budai Landes-Militär-Commandot, hogy az egyetemi tanácsot útasította, hogy a gellérthegyi telek átengedése tárgyában összeülő bizottsághoz az egyetem rektorát Virozsil Antalt, azután Petzval egyetemi tanárt és a csillagvizsgáló igazgatóját, dr. Mayer Lambertet is rendelje ki, azzal a megjegyzéssel, hogy a bizottsági tárgyalás napja dolgában közvetlenül a hadmérnöki-hivatallal érintkezzék.

A gellérthegyi telek megszerzése után, egy a fellegvárhoz vívő út létesítésének kérdése is felmerült. Ehhez az ottani különböző telekrészeket meg kellett vásárolni, illetve a szükséges sávokat megváltani.

Őfelsége és a hadmérnök-főigazgatóság leirata alapján, az evégből megalakított bizottság 1850 október 15-én „Bizottsági jegyzőkönyvet" vett fel, melynek tárgya volt: „A telekrészek további megváltása, melyek — a fellegvár építésének végleges jóváhagyása következtében — ezen építkezéshez és az odavezető út építéséhez még szükségesek."

A jegyzőkönyvben a bizottság megállapítja, hogy a jóváhagyott fellegvárépítés további telekrészek megváltását teszi szükségessé a glacis megépítése és az odavívő út létesítése végett és hogy ezen telekrészek magántulajdonban lévő szőllők.

A megesketett becslők a szóbajövő 14 szőllőrészt felbecsülik, azzal a feltevéssel, hogy a hadmérnök-főigazgatóság csakis a tervezett útvonalhoz szükséges telekrészeket veszi át, míg a többi telekrész — mindkét oldalt — a tulajdonosoké marad.

A szőllőket „per Viertel" átlag 600 forintra becsülték, ebből a negyedből számították ki az átengedendő sáv értékét. Az átengedett, illetve átvett telekrészek együttes értéke 2507 frt. és 13 krt. tett ki. Mind a 14 telektulajdonos aláírásával bizonyította, hogy a becslésbe és az átengedésbe beleegyezik.

A 14 telektulajdonos neve: Hong Jakab, Schoberwalter János, Éberling Ferdinánd, Penz György, Dinitscher Demeter, Bruckner Ferenc, Ócskay Anasztázia, Neubrand Antal, Beutelhauser János, Planer Antal, Stankovics Ede, Leitner Gábor, Schachinger Lipót és Hong Antal.

A szentgellérthegyi fellegvár alaprajza.

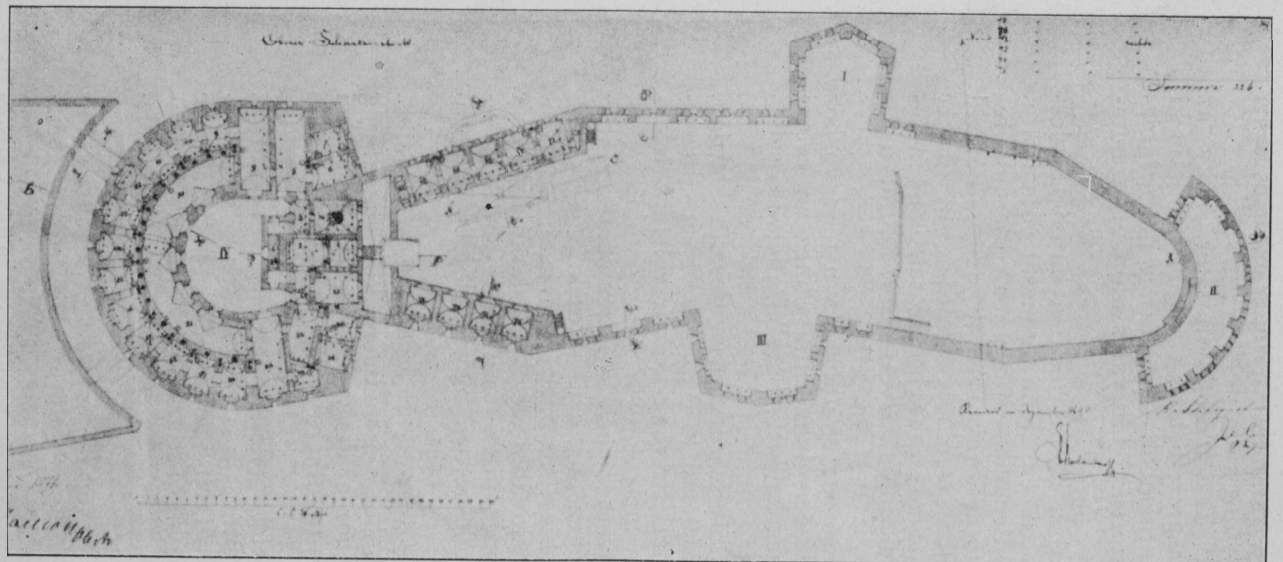

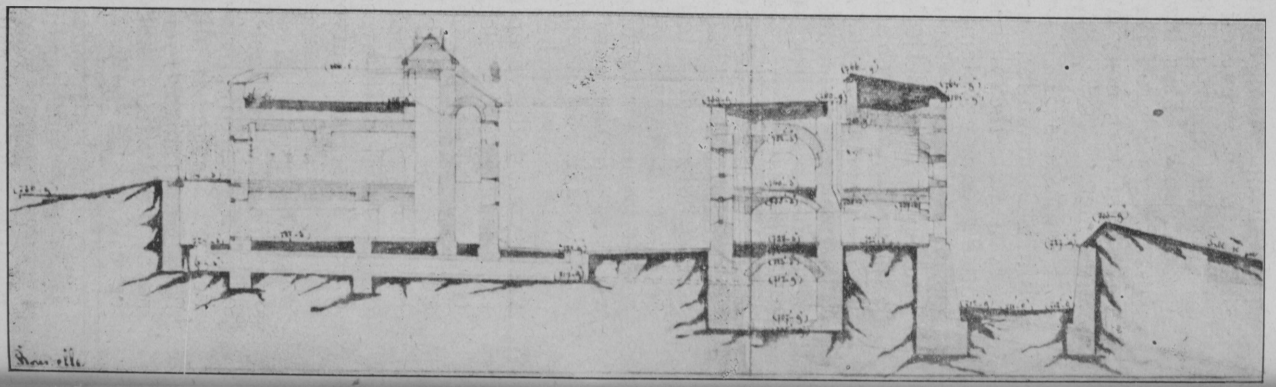

Ezek után a bécsi katonai hatóság árlejtést hirdetett az erőd megépítésére. Ennek eredménye alapján a bécsi hadmérnök-főigazgatóság 1850 október 4-én jegyzéket intéz a budai Landes- Militär-Commandohoz, melyben tudatja, hogy a budai hadmérnök-hivatal a gellérthegyi várépítésre beérkezett ajánlatokat beterjesztette és Zitterbarth építész ajánlata mellett foglal állást, amely az építés költségét ca. 446.502 frt. és 30 kr.-ra számítja. Ezzel azonban a hadügyi számvevőség nem értett egyet, mivel a fellegvár építése, a budai hadmérnök-hivatal egységárai szerint, csak 345.140 frt.-ba kerülne, miért is újabb tárgyalást ajánl a várnak saját költségen való felépítése alapján.

Minthogy azonban a rendelkezésre álló katonai erő elégtelen, a hadmérnök-főigazgatóság a saját költségen való építést lehetetlennek mondja s felhívja a budai hadmérnökhivatalt, hogy lehetőleg árlejtés útján igyekezzék elfogadható eredményt elérni, ellenkező esetben pedig a Zitterbarth-féle ajánlat mellett szóló okokat jelentse.

A budai Landes- Militär-Commando 1850 október 22-én válaszol a bécsi hadmérnök-főigazgatóságnak és figyelmezteti, hogy az utóbbi, az erődnek saját költségen való építését javasolván, nem számolt a Gellérthegy fekvésével és távolságával, ami az anyagszállítást és a munkabért egyaránt megdrágítaná. Ezenkívül a munkások elhelyezéséről és műhelyek felállításáról is kellene gondoskodni. Ilyen körülmények között, hozzávető számítás szerint, a saját költségen való építkezés mintegy 500.000 frt.-ba kerülne, tehát a Zitterbarth-féle ajánlatnál vagy 53.000 frt.-tal lenne drágább.

Minthogy a beérkezett ajánlatok közül a Zitterbarthé a legolcsóbb és árlejtéssel sem várható előnyösebb eredmény, sőt talán még az árak emelkedésével is kellene számolni: a Landes- Militär-Commando a Zitterbarth-féle ajánlat mielőbbi elfogadását javasolja

A fellegvár építéséről más adatot — sajnos — egyelőre nem találtam.

Mivel a fellegvárat nagyon kevesen ismerik, ideiktatjuk annak alaprajzát, továbbá az alaprajz bal (nyugati) oldalán látható „mentsvár" (Reduit) harántmetszetét is.

Szász Ágost.

A cs. és kir. 4. lovas hadosztály harcai Jaroslawicenél 1914 augusztus hó 21-én.

A háború kitörése alkalmával a Visztula és Lemberg között három hadsereget vont össze az osztrák-magyar hadvezetőség, avégből, hogy a Bug és a Visztula között gyülekező két orosz hadseregre döntő csapást mérjen. A jobbszárny védelmére két hadtest és négy lovas hadosztály állt rendelkezésre, melyeknek az volt a feladata, hogy az ellenséget a Szeretnél tartóztassa fel.[1] Augusztus 20-án a 11. hadtest parancsnoksága arra a hírre, hogy nagyobb ellenséges erők Zalozcenél az említett folyón átkeltek és Zborow felé nyomulnak előre, a következő parancsot adta: Erős ellenséges vegyes különítmény, nagyszámú lovasság és tüzérség Olejówon keresztül Zborowra nyomul előre. Járőreink a Zborow-Pluków-i vonalat körülbelül két km.-re közelítették meg. Brzezanyból a 11. gyaloghadosztály részei, Tarnopolból a 8. lovashadosztály, ma éjjel Zborowba fognak érkezni. A 4. lovas hadosztály korán reggel induljon Zborowra és férkőzzék az ellenség hátához. Távbeszélő összeköttetés (Tarnopol-Zborow-Pluków) kívánatos.

A 4. lovas hadosztály hadrendje ez volt:

15. dragonyos ezred,
9. dragonyos ezred,
13. ulánus ezred,
1. ulánus ezred,
2 lovas üteg,
35. Landwehr gyalogezred két zászlóalja.

Feladata a háború kitörése alkalmával, több lovas hadosztállyal egyetemben, határbiztosítás volt, a Brody-tól nyugatra eső sávban. Arra a hírre, hogy Ny. Alexiniec-Zalozce tájáról egy orosz hadtest nyomul előre, a hadosztály Suchowolán (Brodytól dk.-re), Podkamienen, Pieniakin, Lukowiecen keresztül, Nuszcere vonult vissza, hogy az ellenség előnyomulását a Zborow-Zlocow-i vasútvonal ellen megakadályozza. Több gyalogzászlóalj, mely a hadosztály alá volt rendelve,

[1] 1. vázlat.

egy lovas század és egy üteg Brody-Radziwilow környékén maradt, nagyobb ellenséges erőkkel szemben.

Augusztus 20-án éjjel a hadosztály Nuszcen, a két beosztott zászlóalj Harbucowban volt elszállásolva.[2]

A hadtestparancsnokság fenti parancsa értelmében, a hadosztály augusztus 21-én 4 órakor kezdte meg Prepelnikin keresztül az előnyomulást, de a Wolkowcetől keletre eső ⌖ 419, 418 magaslatokon, hírek bevárása végett és azért, hogy előnyös stratégiai helyzetét, dél felé való eltolódással el ne rontsa, egyelőre beszüntette. A két Landwehr-zászlóalj parancsot kapott, hogy W. H. Obydráról Lopuszanyn keresztül Jamny ⌖ 416 magaslatra vonuljon. Ebben a helyzetben a hadosztályparancsnokság, mivel részben jelentések, részben személyes megfigyelések alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy az oroszok zöme már elérte Zborow környékét, elrendelte a menet folytatását Jaraslowice—Kudobince irányában.

Alig egy km.-re Kudobincetől, arra a hírre, hogy az ellenség derékhada még Olejow körül van, Zborow ellenségtől mentes és hogy a 11. gyalog hadosztály nem érte még el Zborowot, a hadosztályparancsnok megfordítja a hadosztályt és 9 óra tájban Jaroslawicetől délre, arccal Olejow felé, állítja fel.[3] Ugyanekkor a két Landwehr-zászlóalj a Jamny (⌖ 416) magaslatot éri el, ahol meglepetésszerű és jól célzott ágyútűzbe kerül, parancsnokát elveszti és nagy veszteséget szenvedve, a ⌖ 410, 418 magaslaton és a lipniki erdőn keresztül, nagy rendetlenségben vonul vissza. A hadosztály tűzérsége azonnal akcióba kezd, mire az orosz lövegek az előbb említett helyzetben felállított hadosztályt fogják tűzbe.

Maxon tábornok szerint — és ezt Golovine orosz tábornok is megerősíti — kb. 30 löveg tüzelt orosz részről.

A vélemények az orosz tüzérség hatását illetőleg eltérőek. Golovine egy ulánus századparancsnokot szólaltat meg, aki azt állítja, hogy a 13. ulánus ezrednél pánik tört ki, mely az egész hadosztályra ráragadt. Zaremba altábornagy evvel szemben leírja, hogy az ellenséges ágyútűz kezdetén, Maxon őrnaggyal, a Jaroslawicetől délkeletre levő magaslaton, a lovas üteg egyik ágyújánál állt és onnan figyelte az ellenséget, amikor megfordulva észrevette, hogy az ulánus dandár elhagyja helyét. Maxon tábornok megállapítja, hogy a hadosztály nem özönlött vissza, hanem Jaroslawice felé, tehát nagyjában észak-északnyugati irányban tért ki, hogy a felesleges veszteséget elkerülje. Hogy eközben némi rendetlenség állt be, az egészen természetes.

[2] 2. vázlat.
[3] 2. vázlat.

Zaremba tábornok, hogy csapatait az ágyútűzből kivonja, elhatározta, hogy a hadosztályt a Strypa-völgyben észak felé tolja el és hogy az ezredet a 418 △ háromszögelési pont közelében levő magaslatok mögött állítja fel. A tűzérségnek azt parancsolta, hogy ütegenként szakítsa félbe a harcot. A hadosztály két oszlopban haladt: a 9. dragonyos ezred, tévedés folytán, parancs nélkül a Strypa nyugati partján, a 13. ulánus ezred, mögötte a 13. dragonyos ezred és kissé lemararva, balra lépcsőzve közelebb a folyóhoz az 1. ulánus ezred, a Strypa keleti partján menetelt.

Ebben a helyzetben érte a hadosztályt — Golovine szerint ezer-ezerötszáz lépésről — a 10. orosz lovas-hadosztály rohama. Az oroszok zárt vonalban (kb. 18 lovas századdal), a balszárny mögött két századnyi tartalékkal támadtak.

Amint Zaremba tábornok, aki a hadosztály jobb szárnyán lovagolt, a ⌖ 410 magaslatról az ellenséget az erősen bevagdalt térszínen észrevette, a hozzá legközelebb eső 13. dragonyos ezredet habozás nélkül rohamra indította, majd személyesen állt a fejlődő századok élére. Az ezred a következő alakzatban támadott: három század az első vonalban, egy század a jobb szárny mögött, másfél század a balszárny mögött lépcsőzve (fél század ki volt különítve).[4]

Ugyanekkor a dragonyosok előtt haladó 13. ulánus ezred is észreveszi a rohamra fejlődött orosz lovasságot. Vidale őrnagy, bátor elhatározással, a két végszázadot, a dragonyosok balszárnyához csatlakozva, rohamra vezeti. Az ezred többi része, mivel Lipnik felől szintén erősebb ellenség közeledéséről érkezett jelentés, észak felé vágtatott tovább, hogy ezekkel ütközzék meg, vagyis, hogy a hadosztály balszárnyát biztosítsa. Ezek a századok rohamra is fejlődtek, azonban erősebb ellenállásra nem bukkantak. A géppuskás század, egy fél lovasszázad oltalma alatt, a ⌖ 419-re nyomult és erős oldalozó tűzzel árasztotta el az ellenséget.

Az oroszok a Vidale csoporttal szemben is zárt osztagokban hajtották végre a rohamot. Amennyire a leírásokból meg lehet állapítani, az összeütközés pillanatában mindkét fél erősen lassította az ütemet. Az oroszok sok helyen ügetésbe mentek át. Senki se tudja azonban pontosan, hogy az összecsapás után mi történt. Osztrák-magyar részről azt állítják, hogy mindkét fél hamarosan visszafordult. Ezt a körülményt az oroszok részéről, akik sokkal erősebbek voltak,[5] csakis a dragonyosok oldaltámadásával lehet megmagyarázni. Golovine csak annyit mond, hogy az oroszok nem üldözték a visszavonuló osztrák-magyar lovasságot.

[4] 3. vázlat.

[5] 3 ezred, 2 ulánus századdal szemben.

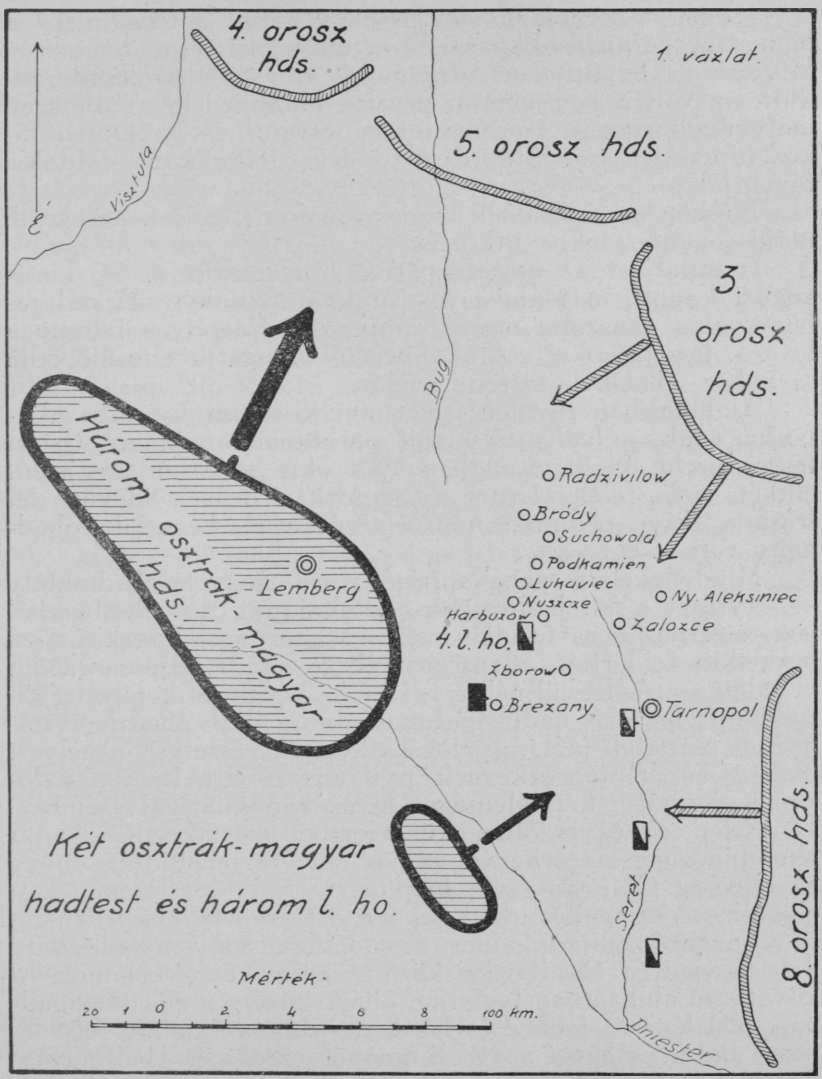

A 9. dragonyos ezred és az 1. ulánus ezred nem vett részt a rohamban, mert kb. két kilométerre a csatatértől, parancsra várva vesztegelt.

A roham után a hadosztály csak ellenséges ágyútűztől üldözve, Koltownál gyülekezett, majd Sassowra vonult vissza.

Az események ezen rövid ismertetése után, különös figyelemmel a roham lefolyására, a bevezetésben említett szemtanukat kívánom megszólaltatni.

Maxon tábornok elmondja, hogy amint a trombitajel a hadosztályparancsnok parancsára elhangzott és ő a hadosztálytörzzsel együtt a 15. dragonyos ezred élén rohamra indult, az volt a benyomása, hogy a hatalmas lovas tömeget, mely északnyugati irányban hömpölygött és az erősen tagozott terepen hol eltűnedezett, hol felbukkant, oldalba támadják.

Először egy ritka ellenséges vonalon gázoltak keresztül, majd tömött sorokba ütköztek.[6]

Ő mindjárt az összecsapásnál lándzsaszúrást és kardvágást kapott, majd lova egy ároknál felbukott. Egy darabig gyalog vonszolta magát, amíg egy dragonyos feltette a lovára. Így jutott el a Hukalowcetől nyugatra elterülő erdő sarkához, ahol bekötöztette magát.

Alábbiakban röviden ismertetni kívánom Zaremba altábornagynak, a hadosztály volt parancsnokának, az Österterreichische Wehrzeitungban 1924 okt. hó 31-én megjelent cikkét, mely felelet Lauer ny. vezérkari őrnagy idevágó leírására, aki a rohamban mint a vezérkarhoz beosztott főhadnagy vett részt.

Mindenekelőtt megállapítja az író, hogy a hadosztály —, egyrészt a 11. hadtestparancsnokságnak az előbbiekből ismeretes parancsa folytán, másrészt mert az addig kitűnően működött felderítés, ellenséges túlsúly miatt teljesen csődöt mondott — rendkívül nehéz helyzetbe került. Mikor pedig kitudódott, hogy a hadtestparancsnokság által Zborowra irányított csapatok (a 11. gyalog hadosztály részei) 20-a helyett csak 21-én délután érkeznek, nyilvánvaló lett, hogy a 4. lovas hadosztály, két ellenséges lovas hadosztállyal szemben, kénytelen az egyenlőtlen küzdelembe bocsátkozni. „Amint Kudobincehez megérkezve, sajnos elkésve megtudtam, hogy az ellenség Olejówot nem hagyta el, hogy a Beremowkán ellenséges osztagok vannak és hogy Zborowban se ellenség, se a magunk csapata nincs, elrendeltem, hogy a hadosztály Jaroslawice és Manilowka között, arccal északkeletnek, a következő alakzatban foglaljon állást: tűzérség elől tűzvonalban, 500 lépésre jobbra és hátra az ulánus dandár, 1000 lépésre balra és hátra a 15. dragonyos ezred és balra előre Jaroslawice északkeleti szegélyén a 9. dragonyos ezred.

A meglepő ágyútűzre vonatkozólag, mely a hadosztályt ebben a helyzetben érte, alább ezeket mondja: „Maxon ezredes úrral a tűzérség közelében álltunk, amikor véletlenül hátra nézve megpillantottam a visszaözönlő ulánusokat. Rögtön lóra ültem és parancsőr-tisztjeim útján a következő pa-

[6] Ezek a tömött sorok két tartalék század és az orosz hadtestparancsnok által az utolsó pillanatban oda irányított kozák szotnya voltak. Más tartaléka Keller grófnak nem volt.

rancsot adtam ki: a Landwehr-zászlóaljaknak: gyülekező Wolckowce keleti szegélyén, a lovas ezredeknek: gyülekező a 418. háromszögelési ponton, ahol a hadosztály ma reggel állt. A tüzérség ütegenkint szüntesse meg a tüzelést.[7]

Szándékom az volt, hogy a hadosztályt az ellenséges tűzhatás alól kivonom s egyúttal a Landwehr-zászlóaljakhoz csatlakozom. Még abban az esetben is, ha a hadosztály előzőleg nem szenved veszteségeket, a roham elrendelése képtelenség lett volna, felfelé a meredek lejtőn, ellenséges ágyútűzben, fölös erőben lévő ellenséggel szemben."

A rohamra vonatkozólag a következőket írja: „A 13. dragonyos ezred jobb szárnyán álltam, a tűzérség 4 ágyúja még állásban volt, a többi éppen a dombra kapaszkodott. Jobbra tőlem állt Maxon ezredes, tovább jobbra gr. Huyn ezredes, dandárparancsnok, másik ezredére várakozva. Magam is türelmetlenül vártam a többi ezred érkezését. Ekkor jött a jelentés az ellenség előnyomulásáról. Majdnem ugyanekkor, kb. 700 lépésnyi távolságban, magam is megláttam az orosz lovasságot, miközben balról és előlről harcizaj hallatszott. Ebben a pillanatban a hosszas parancsolgatás csak rontott volna a helyzeten. Odaszóltam Maxon ezredesnek: „most rohamra megyünk", s mindjárt a rohamjelet fúvattam. A derék 13. dragonyosezred rögtön átvette a jelet, hallottam, amint a századok többszörösen ismétlik. Ugyanekkor megindultam. A következő pillanatban a dübörögve felzárkózó dragonyosok már el is értek. Maxon ezredes egy lóhosszal elém került és így ő volt az első, aki az ellenség sorai közé betört.

Különösen ki kell emelnem Vidale őrnagy hősies magatartását, aki a 13. ulánus ezred két századát vezette rohamra és így a helyisikerhez nagy mértékben hozzájárult.

Amint a roham után a 13. dragonyos ezreddel együtt a Strypán keresztül visszalovagoltam, elrendeltem a gyülekezést Koltownál, Dworzyska környékén, amikor a szomszédban egy major hirtelen lángbaborult, újabb ágyútűzbe kerültünk.[8] Nemsokára elértük Koltowot, ahová három ezred is hamarosan megérkezett."

Majd, az 1. ulánus ezreddel kapcsolatban, a jaroslawicei helyzetben lejátszódott eseményekre tért ki.

„Az 1. ulánus ezred, a meglepetésszerűen érkező első lövedékek becsapódása alkalmával, lóról leszállva, a hadosztály jobb szárnyán állott. Az első srapnelek robbanásától a vezetéklovak megvadultak, kiszakították magukat vezetőik kezéből, nekirohantak a 13. ulánus ezrednek és azt is magukkal rántották. Amint Ruiz tábornok (a másik dandárparancsnok) azért, hogy dandárát az ágyútűzből kivonja, elrendelte.

[7] Lásd a 3. vázlatot.
[8] Ez a russzofil lakosság jeladása volt.

hogy az a domb mögé álljon, az egész tömeg vágtába ment át. Ez nem ejthetett csorbát az 1. ulánus ezred jóhirnevén, amely úgy a nagy háborúban, mint a szovjet elleni háborúban is, nagyon derekasan megállta helyét és a fiatal lengyel hadseregben most is fennáll."

Zaremba tábornok után Lauer vezérkari őrnagyot szólaltatom meg, akinek cikkei bővelkednek színes, eleven leírásokban és már ezért is érdekesek.

„9 óra 15 perc lehetett, amikor a Landwehr-zászlóaljakat a Lopuszanytól délnyugatra levő erdősaroktól a Jamny magaslat felé látom menetoszlopban közeledni. Ebben a percben jelenik meg az első négy srapnelfelhő az égen. A zászlóaljakat ólomeső lepi el. A Beremovka felől állandóan dörög és villámlik. Úgy nézzük ezt a színjátékot, mintha bennünket nem is érdekelne. A gyalogság meglepése tökéletesen sikerült. Az emberek vad, pánikszerű futásban keresnek menedéket. Magunkban azt gondoljuk, hogy ez mégis csak hallatlan. A legközelebbi pillanatban azonban ránk irányul az ellenséges ágyúk torka. Különös, még eddig nem hallott suhogás a levegőben, négy csattanás, az első sortűz közvetlen az 1. ulánus ezred előtt vágódik be, amely a jobb szárnyon állott.

Még nem ocsudtam fel a csodálkozásból. Mindenki mereven az ellenség felé fordulva áll, pedig onnan nem látszik semmi. Ezután a próbasortűz után rögtön gyorstűz következik. A tömegben felállított[9] hadosztály, 3400 m.-re az ellenségtől, nagyszerű cél. Már az első lövedékek pontosan az 1. ulánus ezred sorai közé csapódnak be és egy pár embert és lovat leterítenek. Az események villámgyorsan váltakoznak, valami különös álomszerű állapotban vagyok és az a biztos érzésem, hogy nem történhetik bajom. Mért nem ad parancsot a hadosztályparancsnokság? Mért nem megyünk neki „vágtában" egyenest az ellenségnek, mint ahogy azt az osztrák-magyar lovasság 1866 óta tanulta? A Beremowka előtt egy nagyon széles mocsaras lapály húzódik: ez a Strypa második forrásfolyója, melyen lóval nem lehet keresztüljutni. Nincsen kellemetlenebb érzés, mint lóháton ellenséges tűzben állni. Valaki vezényel: „Links aufschwenken! Schritt marsch!" Az ezred iparkodik az ellenséges tűzhatás alól a magaslat mögé húzódni. A lépésből ügetés, az ügetésből vágta lesz. Az ezred feldönti a többi ezredeket és a következő másodpercben az egész hadosztály visszaözönlik abba a mélyedésbe, amely Jaroslawicetől délnyugatra húzódik. Az embereket nem lehet sehogysem visszatartani, ordítozás és kiabá-

[9] A „tömeg felállítást" Zaremba altábornagy határozottan megcáfolja.

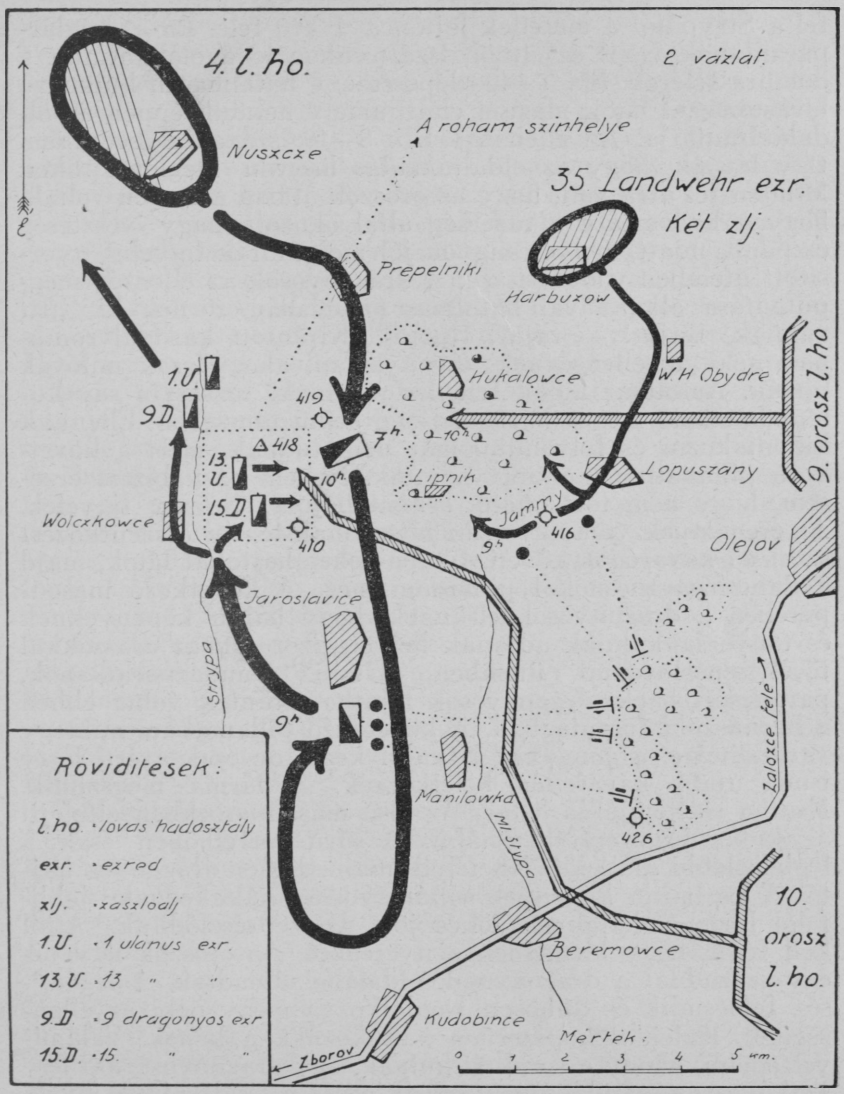

lás hiábavaló, hatalmas porfelhőbe burkolva száguldanak vissza. Az orosz tűzérség egyik sortüzet a másik után küldi bele ebbe a porfelhőbe. A golyók mint a jégeső, úgy röpködnek az ember füle körül."

Nagyon érdekesen és színesen írja le Lauer őrnagy a roham lefolyását, melyet kivonatosan közlök.

„A 15. dragonyos ezred fejlődött vonalban kapaszkodik

fel a Strypától a meredek lejtőn a + 410 felé. Én a dandárparancsnoksággal együtt, balszárnyukon lovagolok. Amint a dombra felérek, kb. 3—400 lépésre egy hatalmasan hullámzó lovastömeget látok magam előtt, amely nekünk éppen az oldalát mutatja. Az ellenség! Kb. 8—10 századra becsülöm. Úgy látszik, hogy az oldaltámadás nagyon meglepte őket. Minden jel arra vall, hogy az oroszok abban a hitben voltak, hogy a hadosztály a tűzérség által okozott nagy veszteség és pánik miatt, melyet nagyon jól meg tudtak figyelni, gyorsított ütemben vonul vissza. A dragonyosok az ellenség megpillantása alkalmával hatalmas ordításban törnek ki. „Itt vannak! Rajta! — rajta! Hurrá!" Kirántott karddal rontanak neki az ellenségnek, oly gyorsan, ahogy csak a lovak bírják. Amint az arcok felénk fordulnak, rózsaszín sáv különböztethető meg a barna és zöld színű tömegben. Ellenünk kibontakozni és felvonulni már nem tudnak, mert a következő pillanatban köztük vagyunk. Nekem az a biztos érzésem, hogy nem történhetik semmi bajom. Erősen figyelek. Az események villámgyorsan játszódnak le. Az összeütközést szörnyű kavarodás követi. Csupa fehér hajtókát látok, majd a dandárparancsnokot pillantom meg. A következő másodpercben a dragonyosok eltűnnek, hogy barna köpenyeknek és tányérsapkáknak adjanak helyet. Szorosan az oroszokkal törekszem lovamat ütemben tartani. Dandárparancsnok, parancsőrtisztek, dragonyosok mintha eltűntek volna ebben a barnászöld forgatagban. A következő pillanatban, mintegy varázsütésre, a gomolyag ritkulni kezd, de csak azért, hogy ismét újabb kavarodás keletkezzék. A lárma megszűnik. Mintha szellemjárás lenne. Az első másodpercekben elfelejti az ember fegyverét használni. A sűrű porfelhőben csak a legközelebbi alakokat lehet felismerni. Fehér dragonyos hajtókák és barna köpenyek villámgyorsan váltakoznak. Jobbfelől hirtelen hatalmas lökés jön. Összepréselődünk. Attól kell félni, hogy kiemelnek a nyeregből. Az oroszok ugyanis egy századdal a dragonyosok oldalába támadtak. A legénység felocsudik és dühösen vagdalkozva megy neki az ellenségnek. Kaleidoszkopszerűen váltakoznak a képek. Valamivel odébb, ahogy a sorok ritkulnak, egy dragonyost, aki egy szakállas oroszt üldöz, egy másik orosz a lándzsájával nyárssal fel; ez utóbbit egy másik dragonyos úgy fejbe vágja, hogy zsák módjára esik le lováról. Megint eltűnik minden a porfelhőben. Derék telivérem „Chaos" erősen belefekszik a szárba. Egyszerre csak jobbról valaki nekem lovagol. „Chaos" majdnem elveszti a talajt a lába alól. Jobb térdem a ló sörényéig lódul, elvesztem a kengyelt. Csak fel ne bukjunk! Ilyen kavarodásban az embert biztosan agyongázolják, ha gyalogszerrel van. Valószínűleg egy dragonyos lovagolt ne-

kem. Ahogy jobbra nézek és ordítok „ne lovagolj nekem!", egy oroszt látok lova nyakára hajolva mellettem ellovagolni. Dühömben, amiért majdnem lerántottak a lóról, utána csapok egyet a kardommal. Karabélyát találom el. Az orosznak semmi baja sem történik, ellenben a karom csunyán megrándult. Kardomat hüvelyébe rejtem[10] és kirántom Browningomat. Ahogy mindkét részről észbe kapunk, hogy a karabély és a pisztoly mégis csak megbízhatóbb szerszám, élénk lövöldözés kezdődik, melyben a magunk emberei tévedésből egymást is megsebesítik. Élénken emlékszem egy orosz tisztre, aki vergődő lova mellett állt és minden irányban lövöldözött. Mindjárt az összeütközésnél észrevettem, hogy egyes orosz lovasok, lovaikról leugorva, karabéllyal puffogatnak. A pisztoly jobb fegyvernek bizonyult a kardnál. Elég volt pl. egy szembejövő oroszra ráfogni, hogy az rögtön megforduljon és elmeneküljön. A rettenetes zűrzavarban minden összekötetés, az együvétartozás minden érzése megszűnt. Mindenki a saját bőréért küzd. A porfelhőben egyszerre csak meglátom a dandárparancsnokot gyalog. Odaszól hozzám, hogy a lovát kilőtték alóla. „15-ös dragonyosok, az ezredes úrnak nincs lova!" kiabáljuk az egyik parancsőrtiszttel együtt. Máris odarugtat egy közlegény és akárcsak a gyakorlótéren, leugrik, felsegíti lovára Huyn grófot. A következő pillanatban megint egy orosz gomolyagba kerülünk. Önfenntartási ösztönből, hogy mentől hamarább kikerüljek ebből a forgatagból, kezemben félig öntudatlanul ismételten elsül a pisztoly.

Hangtalanul esik le egy orosz a lováról. Egyszerre csak helyem lesz, egyúttal világosabb is. Amint a kavarodásból kikerülök, egyes lovasokat, majd sűrűbb csoportokat látok a porfelhőből kiválni és a Beremowka felé vágtatni. Az ellenséggel összekeveredve üldözésbe csapunk át. Az egész lovastömeg toronymagas porfelhőbe burkolva kezd az oroszok irányában visszaözönleni.

Megvertük őket!

Nem sokáig örülhettünk a sikernek. Az orosz tűzérség észreveszi, hogy valami nincs rendjén és kíméletlen gyorstüzet zúdít az összegabalyodott lovasokra, üldözőre és üldözöttre egyaránt. Jégeső módjára potyognak a srapnelszilánkok. Automatikusan válik el egymástól ellenség és barát."

Hogy az a kép, melyet az olvasónak nyujtok, tisztább legyen, összegezve ismertetem a felek erőelosztását:

Osztrák-magyar részről 1 és fél ezred, orosz részről 3 ezred vett részt a rohamban, 8 löveg tüzelt 32 orosz löveggel

[10] A tapasztalat azt mutatja, hogy még a nyugodtan vágtató lovon sem olyan könnyű kardot rejteni, különösen, ha a hüvely a nyeregre van erősítve. (A szerző.)

szemben. Ezenkívül a teljes 9. orosz lovashadosztály — amely Olejowról Lipnik felé nyomult előre — érintetlen maradt. Itt említem meg, hogy ez az ellenséges hadosztály volt az oka annak, hogy a hadosztályparancsnok nem vitte harcba a roham lefolyása után még rendelkezésére álló 1. ulánus és 9. dragonyos ezredet és hogy a visszavonulást elrendelte.

Hozzájárult ehhez az elhatározáshoz az a körülmény is, hogy sem a 11. hadosztály részei, sem pedig a 8. lovashadosztály, melyekkel a 4. lovashadosztály együttműködésre volt utalva, nem érkeztek meg idejében. Összeköttetés nem volt velük. Tudnivaló, hogy a hadosztály korábban azt a parancsot kapta, hogy túlnyomó erővel ne szálljon harcba, hanem Krasnera[11] vonuljon vissza.

Érdekes megfontolásokra ad alkalmat a hadosztályparancsnok azon elhatározása, amely szerint Kudobincehez megérkezve arra a hírre, hogy Zborowon ellenség nincs, megfordítja a hadosztályt és azt további hírek bevárása végett Jaroslawice-nél állítja fel. Felmerül az a kérdés, hogy miért nem támad szemben egyenesen keletnek, vagy miért nem vezeti a hadosztályt mindjárt a ÷ 418 és 410 mögé? Ha a terepet a részletes térképen megnézzük, feltűnik az a meredek és teljesen belátott domboldal, mely a Strypához[12] Monilowka és Beremowce között le és onnan a beremowkai erdőhöz felvezet. Ez a terep nagy előnyt biztosíthatott az erdő leple mögött felvonuló, amúgyis túlsúlyban levő ellenségnek, ami végzetes következményekkel járhatott volna. A legnagyobb bajt természetesen a felderítés majdnem teljes megbénulása okozta. Félő volt ugyanis, hogy a 9. orosz lovashadosztály, melyet a parancsnokság Olejow környékén sejtett, a hadosztály hátába kerül. Nyomós ok lehetett még az a fölényes ágyútűz, amely már ekkor mindjobban érezhetővé vált és elsősorban a gyalogságnál okozott érzékeny veszteséget.

Felmerülhet még az a kérdés, hogy nem lett volna-e célszerűbb, ha a meglepő ellenséges ágyútűz után a hadosztály a Strypa túlsó oldalán menetel?

Kétségtelen, hogy a Strypa mocsaras partjaival nem megvetendő biztonságot nyújt, egy keletről előnyomuló ellenséggel szemben, de egyúttal kerékkötője, megbénítója minden támadó fellépésnek. Maxon tábornok szerint, ennek a mozdulatnak végrehajtása egyértelmű lett volna a visszavonulással. A bátrabb, gerincesebb elhatározás az, amit a hadosztály parancsnokság választott; a másik óvatosabb.

Érdekes következtetéseket vonhatunk le a sebesültek,

[11] Lembergtől keletre, fontos vasúti gócpont.
[12] Akkor tekintélyes akadály volt.

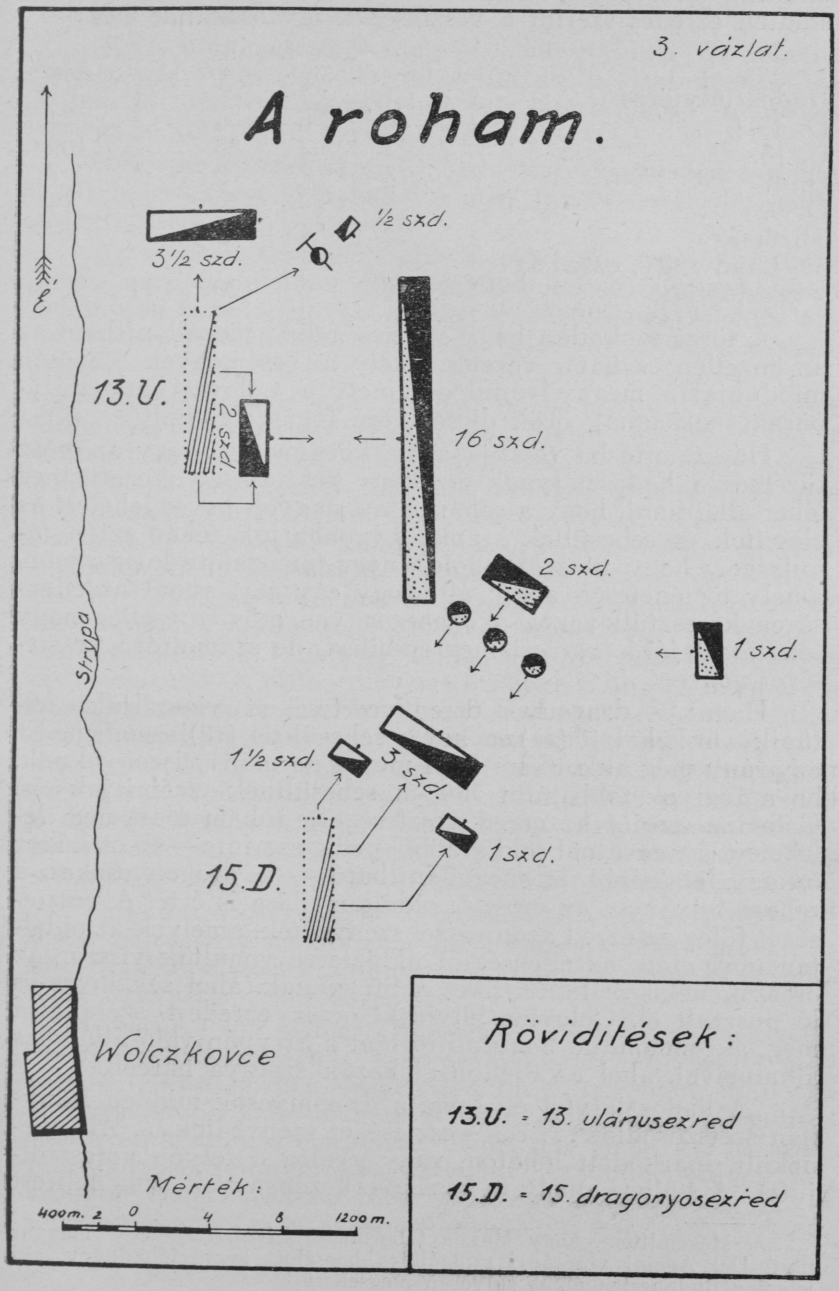
3. vázlat.
A roham.
½ szd.
3½ szd.
13.U.
2 szd.
16 szd.
2 szd.
1 szd.
Strypa
1½ szd.
3 szd.
1 szd.
15.D.
Wolczkovce
Mérték:
400m. 2 0 4 8 1200 m.
Rövidítések:
13.U. = 13. ulánusezred
15.D. = 15. dragonyosezred

halottak és foglyok számának összehasonlításából. Waldstädten ezredes szerint a veszteségek így oszlottak meg:

	Halott.		Sebesült.		Eltünt és fogoly.	
	Tiszt.	Legénys.	Tiszt.	Legénys.	Tiszt.	Legénys.
Hadosztálytörzs	1	1	3	—	1	1
D. 15.	1	40	6	6	2	74
U. 13.	—	4	4	25	7	109
U. 1.	?	?	?	?	?	?
D. 9.	—	—	—	9	—	14
Tüzérség	1	22	1	36	—	—
32. Landw. gy. ezred két zászlóalja	3	28	3	120	11	289

A törzs szokatlan nagy veszteségeiből megállapítható az az önzetlen és bátor vezetés, mely az események kapcsán minduntalan megnyilvánul és amely a 4. lovas hadosztályparancsnokságnak örök dicsőségére fog szolgálni.[13]

Ha számításba vesszük azt a körülményt, hogy az orosz tüzérség a hadosztálynak érzékeny veszteséget okozott, meg lehet állapítani, hogy a roham alatt nagyon kevés lehetett az elesettek és sebesültek száma. Levonhatjuk tehát azt a tanulságot, hogy tűzzel kellőleg nem támogatott lovasroham, amely történetesen abból áll, hogy egy zárt vonal az ellenségen keresztüllovagol, okozhat nagyon erős és esetleg nagy kihatással járó erkölcsi megrendülést, de számottevő veszteséget nem.

Ha a 15. dragonyos ezred veszteségeit vizsgáljuk, feltűnik a sok halott (41), a kevés sebesülttel (12) szemben. Ez az arány még akkor sem felel meg a normális viszonyoknak, ha a foglyok több mint 50%-át sebesültnek számítjuk is. Golovine szerint az ezred vesztesége a roham alatt nem lehetett egy tucatnál sokkal több, pedig szerinte — és ez Lauer őrnagy leírásából is megállapítható — a dragonyosokat a roham folyamán az oroszok oldaltámadása is érte. A veszteséget főleg az ezred azon részei szenvedték, amelyek az oldaltámadás után, az ellenségtől üldöztetve vonultak vissza. Az oroszok nekiszorították őket a Strypának, ahol sok lovas és ló pusztult el. Golovine Slivinski orosz ezredest szólaltatja meg, aki elmondja, hogy mi történt a Strypán való áthatolás alkalmával, ahol az orenburgi kozák szotnya harcolt.

„A hadosztálytól elvágva, a dragonyosok minden irányban szétszóródtak... sok veszteséget szenvedtek... Aki menekült, iparkodott lóháton, vagy gyalog a folyón keresztüljutni. A hídon, amely a kozákok kezében volt, sok holttest

[13] Megemlítem, hogy Maxon tábornokon kívül, még egy magyar tiszt, Del Adami vezérkari szolgálatra beosztott huszárfőhadnagy, aki jelenleg Budapesten él, is súlyosan megsebesült.

feküdt. Aki elérte a hídat, azt karddal vagy lándzsával szúrták agyon, vagy lelőtték."

A 13. ulánus ezred vesztesége halottakban és sebesültekben azért jóval kisebb, mert előttük a visszavonulás alkalmával nem volt akadály és úgy látszik, hogy az összecsapás se volt olyan heves.

Golovine szerint az egész hadosztály vesztesége a roham alatt halottakban nem haladta meg az ötvenet: de talán negyven sem volt.

Az oroszok veszteségéről, sajnos, nincsenek adataim, pedig ezek birtokában érdekes összehasonlításokat lehetne tenni, ami hozzájárulna a helyzet tisztázásához. Golovine egy szóval sem emlékezik meg orosz halottakról, vagy sebesültekről.

Felvetődik még az a kérdés, hogy ki győzött? Ennek eldöntését nagyon megnehezíti az a nagy zűrzavar, ami a lovasrohammal mindig velejár. Figyelembe kell venni azokat a lélektani jelenségeket, amelyek ilyenkor igen nagy szerephez jutnak. A lovasroham, melyben résztvenni minden lovastisztnek hő vágya, de különösen nagyobb kötelékek rohama lovasság ellen, igen ritkán fordul elő és percek alatt játszódik le. Éppen ezért nem is gyakorolható minden részletében úgy, mint a gyalogroham. Egészen természetes, hogy a parancsnokok és a legénység bátorsága, idegzete hatalmas és meg nem szokott próba alá kerül. Ebben látom okát annak a bizonytalanságnak, amely a küzdelem eredményéről uralkodik. Golovine ugyan egy helyen azt állítja, hogy míg a 9. dragonyos és az 1. ulánus ezred parancsra várt, a hadosztály vereséget szenvedett, az üldözést illetőleg azonban csak a már említett orenburgi kozák szotnya harcairól beszél. Ezenkívül csak annyit mond, hogy az orosz lovasság éppen a harcban részt nem vett két ezred miatt nem üldözhetett.

Zaremba részletsikerről tesz említést, végül megállapítja, hogy az oroszok aznap nem folytatták az előnyomulást és hogy ezáltal Pokorny altábornagy csoportja, erős késés ellenére, még jókor érkezett meg.

Conrad „Aus meiner Dienstzeit" című műve negyedik kötetének 462. oldalán a 4. lovas hadosztály dicsőséges harcainak leírása közben ezeket mondja: „A roham után, az előzetes terepszemle ellenére is nagy nehézséget okozott a visszavonulóknak a mocsaras Strypa. Sok lovas, aki az áthatolás közben felbukott, az ellenség megfutamodásának köszönheti életét." Maxon tábornok megállapítja, hogy úgy a mi lovasságunk, mint az orosz lovasság, a harc után a csata-

[14] 9. dragonyos ezred, 1. ulánus ezred.

téren csoportonkint gyülekezett és hogy az oroszok nem üldöztek nagyobb kötelékekkel.

Meg kell még emlékeznem a 9. dragonyos és az 1. ulánus ezredről, mely a rohamban nem vett részt. Bizonyára már többször előfordult a háborúban és még elő is fog fordulni, hogy egyes csapattestek ki nem kutatható okok, de legtöbbször az összeköttetés megszakadása miatt, válságos pillanatokban nem avatkoznak bele a harcba. A véletlen szeszélyével mindig számítani kell s a hadiszerencsére minden parancsnoknak nagy szüksége van. Meglepetések ellen felvértezve, a szerencsés fordulatokat kihasználni, ebben áll a hadvezetés művészete.

Teljesség okáért meg kell még említenem, hogy az 1. ulánus ezred azt állítja, hogy a roham lefolyása előtt, egy tiszt a visszavonulásra szóbeli parancsot adott át. Evvel szemben Maxon tábornok kijelenti, hogy ilyen intézkedést a roham előtt a hadosztályparancsnokság nem adott.

Vitára ad alkalmat a hadosztályparancsnoknak az az elhatározása, amely a rohamban való részvételre vonatkozik. Mint a legtöbb gerinces és merész elhatározásnak, ennek is vannak jó és rossz oldalai. Feltétlen nagy előnye a személyes példaadás rendkívül lelkesítő hatása, másrészt nagy hátránya az, hogy a vezetés éppen a legválságosabb pillanatokban megbénul, sőt teljesen megszűnik. Nagyon valószínű, hogy ha a hadosztályparancsnok törzsével együtt nem keveredik a harcba, a két fennmaradó ezred latbavetésével döntő csapást mérhetett volna az oroszokra. Ha azonban az érem másik oldalát nézzük, el kell ismerni Zaremba altábornagy elhatározásának jogosságát. Meg kell ugyanis gondolni, hogy a hadosztály, közvetlenül a roham helyszínére való érkezése előtt, erős erkölcsi depresszión ment keresztül, melyet még növelt az a körülmény, hogy az ezredek, közvetlenül a roham előtt, a gyalogság eldobált felszerelése és fegyverei között lovagoltak előre. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a hadosztályparancsnok, egyrészt, hogy a legénységbe bátorságot öntsön, másrészt, hogy az ellenség váratlan feltűnésével kínálkozó helyzetet mentül hamarább és habozás nélkül a maga javára fordítsa és kihasználja: személyesen vezeti rohamra a hozzá legközelebb eső ezredet.

Az eseményeket egybevetve teljes tárgyilagossággal megállapítható, hogy a 4. lovas hadosztály annak ellenére, hogy a hadiszerencse többszörösen elpártolt tőle és, hogy még a harc kezdete előtt erős erkölcsi és anyagi veszteséget szenvedett s azonkívül a harcban sem tudta minden erejét kifejteni, derekasan megállta a helyét.

Feldolgoztam ezeket az eseményeket, egyrészt tanulságos voltuk miatt, ez lévén az egyetlen roham, melyet a világ-

háborúban nagyobb lovas seregtestek egymás ellen lóháton vívtak, másrészt, mivel abban egy magyar tábornok is tevékeny szerepet játszott.

Forrásul elsősorban Maxon tábornok szíves felvilágosításai, azután Golovine tábornoknak az amerikai „The Cavalery Journal"-ban, Zaremba altábornagynak a 4. lovas hadosztály parancsnokának és Lauer vezérkari őrnagynak az „Österreichische Wehrzeitung"-ban megjelent cikkei szolgáltak. Igyekeztem az eseményeket a legtárgyilagosabb beállításban és a valóságnak megfelelően közölni. Ha ez utóbbi talán nem sikerült teljes mértékben, annak oka a lovas harcok sokszor percek alatt lejátszódó, filmszerűen változó jellegében keresendő. Legtöbb esetben, és ez lélektanilag is teljesen érthető, nincs a résztvevők közül kettő, aki az eseményeket, különösen ha azok gyors egymásutánban, élénk ellenséges beavatkozás közben játszódnak le, egyformán adja elő.

Füspök József.

Zaporogi kozákok bevándorlása Délmagyarországra, 1785-ben

II. József korának egy már feledésbe ment epizódját elevenítjük fel, a zaporogi harcias kozák törzs egy töredékének Magyarországba való bevándorlását ismertetvén.[1]

A zaporogi kozákok már a XIV. században feltűntek mint vakmerő, harcra termett néptörzs, amely a Dnjepertől délre „a vízeséseken innen (Za porogi)" lakott. A törzset egészen sajátságos szervezete különösen alkalmassá tette a hadi szolgálatra. Főelemük a verekedés, a kalózkodás volt vízen és szárazon. Az idők folyamán hol a lengyelek, hol az oroszok oldalán harcoltak a törökök, tatárok ellen, vagy megfordítva. Főfészkük a XVII. és XVIII. században egy megerősített táborhely, (sitsch) víziváros-szerűen feküdt a Dnjeper egyik szigetén. A zaporogi törzs két részből állott. Egy külön harcos törzsük, szerzetesi fogadalomhoz hasonló szabályok szerint, aszkéta életet élt, nőtlenséget fogadott. Ezek voltak a tulajdonképeni harcosok. A törzs másik — családos — része, a harcos törzstől elkülönítve élt s annak adót fizetett. Az orosz cárok mindig jobban és jobban megnyirbálták kiváltságos jogaikat, végül pedig — 1775-ben — táborukat végleg feldúlták. A zaporogiak török földre menekültek s ott a Duna deltájában és Oláhország török uralom alatt levő részeiben fészkelték be magukat. Mivel azonban oroszoknak vallották magukat és elszigetelt, külön állami életet éltek, a törökökkel nem nagyon fértek össze.

Ebben az időben, 1785 áprilisában, Jassyban tartózkodott az osztrák hadseregnek egy, Baeddeus nevű kapitánya, akinek megbízatása a török földön tartózkodó osztrák szökött katonák felkutatása és török alattvalókkal való kicserélése volt. Ennél a századosnál jelentkezett először 1785 április 1-én, a kozákok két megbízottja s felajánlotta a zaporogi törzs szolgálatát József császárnak.

Baeddeus erről az ajánlatról április 6-án jelentést tett báró Enzenberg altábornagynak, Bukovina katonai kormányzójának. Jelentése így hangzik: A zaporogi kozákok most török földön, a Duna mindkét partján laknak. Azért költöztek ki orosz hazájukból, mert az orosz hatóságok falvakba akarták őket összevonni és arra kényszeríteni, hogy megházasodjanak. A megbízottak kérdést intéztek hozzá, hogy nem volna-e lehetséges császári-királyi hadiszolgálatba lépniök. Létszámuk 7—8000 ember, akik részben lóháton, részben gyalog szolgálnának, főképen azonban a vízi

[1] *Hadtörténelmi Levéltár* I. 2. osztályának 1785—16—596. sz. alatt őrzött eredeti iratanyaga alapján.

szolgálathoz értenek legjobban. Körülbelül 2000 kozák maga szerelné fel magát lóval és fegyverrel, a többi részére felszerelést kérnek. Alávetik magukat az osztrák hadsereg szabálya szerinti fegyelemnek, azzal a megszorítással, hogy ne kényszerítsék őket a lándzsaforgatáson kívül más „németrendszerű" fegyvergyakorlatra. Engedjék meg nekik, hogy saját nemzeti, kozák egyenruhájukat viseljék, főleg pedig ne kényszerítsék őket a nősülésre. Hogy katonai erényeiket továbbra is megőrizhessék, valamennyien nőtlenségi fogadalmat tettek és nem tűrnek meg maguk között házasembert. Hadjáratok alatt ugyanazt az ellátást kérik, mint a cs. kir. csapatok. Békeidőben annyi földet kérnek a török határ közelében, hogy abból megélhessenek. Ennek fejében azonban kötelezik magukat a határvidéki kordon-szolgálat ellátására. Valamennyien óhitű görög-keletiek s pópáikat magukkal hozzák.

Ha a legfőbb haditanács beleegyezik felvételükbe, akkor Bukovinán keresztül kisebb csoportokban fognak Magyarországra észrevétlenül bevándorolni, abba a városba, amelyet gyülekezőhelyül jelölnek ki részükre. Ismételten kijelentették, hogy készek az ellenséggel szemben a legnehezebb és a legveszélyesebb feladatok teljesítésére is. Jelenleg török földön kénytelenek még élni, s a törököknek úgynevezett „harács"-ot (sic!) fizetni.

Baeddeus kapitány, óvatos ember lévén, nem tett kötelező ígéretet, sőt látszólag kételkedett a kozák kiküldöttek adataiban, ezért azt mondta nekik, hogy kérdést fog intézni feljebbvalóihoz. Erre a zaporogiak kijelentették, hogy néhány hét mulva újból eljönnek válaszért s magukkal hozzák törzsfőnöküket is, aki majd személyesen is elmondja, hogy ők a német császár Őfelsége szolgálatába akarnak lépni. Baeddeus még hozzáfűzi jelentéséhez azt, hogy hallott már erről a harcias törzsről, amelynek sorából a legvakmerőbb kalózok kerülnek ki, azért azt hiszi, hogy egy ilyen harcra termett, bátor szabadcsapatot — amelyhez Őfelsége most olcsón hozzájuthatna — igen jól fel lehetne használni. Egyúttal azt javasolta, hogy gyülekezőhelyül Sucawát jelöljék ki.

Enzenberg altábornagy a jelentést azonnal továbbította Bécsbe s egyúttal utasította Baeddeust, hogy ezt az ügyet titokban tartsa; a kozákokkal továbbra is barátságosan bánjék s főleg pedig állapítsa meg azt, hogy megbízottaik jogosultak-e egész törzsük nevében tárgyalni.

Az udvari haditanács elnöke, Hadik András gróf, április hó 27-én azt válaszolta Enzenbergnek, hogy Őfelsége elfogadja a kozákok ajánlatát. Az a szándéka, hogy a Bácskában és a Bánátban, a Tisza két partján fogja letelepíteni őket, az újonnan odairányított német telepesek és a csajkások[2] szomszédságában, főleg azért, mert ezen a tájon van a legtöbb legelő lovaik részére és mert a csajkásokkal egyetemben, vízi szolgálatra lehetne őket felhasználni. Baeddeus kapitányt tehát utasítsa, hogy a kozákokat erről értesítse és figyelmeztesse őket, hogy lehetőleg észrevétlenül, kis csoportokban lépjék át a határt. A határon való átlépésük után azonnal megkapják zsoldjukat és élelmezésüket, később pedig kozák nemzeti egyenruhához hasonló ruhát és felszerelést is fognak kapni. A gyülekező helyre való beérkezésük után, cso-

[2] A csajkászászlóalj (Tschajkistenbataillon) kerülete.

portokba osztva, osztrák feljebbvalók parancsa alá kerülnek. Őfelsége egyébként többi kívánságaikat is teljesíteni akarja és tiszteletben tartja nőtlenségi fogadalmukat is.

A zaporogi kiküldöttek április végén újból jelentkeztek Baeddeusnál, de végleges döntést csak május 25-e után kaptak, mert Enzenberg, néhány részletkérdés miatt, újból kérdezősködött az udvari haditanácsnál. Ez a döntés a következő utasításokat tartalmazta:

Bár a kozákok között van olyan, aki állítólag 1000 embernek parancsol és magukválasztotta tisztjeik és altisztjeik is vannak, a legfőbb haditanács ezeket a rendfokozatokat nem hajlandó elfogadni. Úgy intézkedett, hogy a kozákok között, zsold dolgában, csak kétféle különbséget tesznek. A közemberek és állítólagos altisztek, egyformán kapják a hadsereg lovasságánál szokásos közemberi zsoldot, az állítólagos főtisztek — bármi volt is állítólagos rendfokozatuk — napi 30 krajcárt kapnak. Ha valóban lenne velük egy ezredesi méltóságot viselő felsőbb parancsnok, az napi 1 forintot kaphat. Semmi szín alatt se szabad azonban a kozákoknak saját kényük-kedvük szerint bekalandozni Magyarországot, hanem ha a határon jelentkeznek, a legközelebbi helyőrségből odarendelt katonai kíséret veszi át és azután is állandó katonai kíséret vezeti őket tovább. Menetközben szükségtelen kiépített, vagy járt útakhoz ragaszkodni, mivel a kozákok ilyeneket saját hazájukban amúgy sem ismernek. Toronyiránt — de tervszerűen — a legrövidebb úton kell őket egyik helységből a másikba vezetni. A határon vámot szedni tőlük tilos, de az egészségügyi határvédő rendszabályokat reájuk is alkalmazni kell. Betegeiket a legközelebbi katonai kórházba szállíthatják. Nagyon ügyeljenek arra, hogy a Havasföldön és Moldván keresztül való menetük észrevétlen történjék, nehogy összeütközésbe kerüljenek az ottani bojárokkal és a moldvai fejedelemmel; mert előfordulhatna az, hogy az oláhok fegyveresen akadályoznák meg Magyarországba való bevonulásukat, aminek kellemetlen következményei lehetnének. Ezért a kozákokkal lehetőleg keveset kell tárgyalni. Minden megállapodás csak szóval történjék, s jövendő sorsukat csak akkor tudják meg, ha már Bukovinán áthaladva, magyar területre értek. Ha a kozákok az oláhokkal mégis összeverekednének, akkor a határon fegyveres erővel kell útjukat állani és mint zavargó elemeket — „Tumultuanten" — visszakergetni. Akkor majd észbe kapnak és szétszóródva észrevétlenül jönnek át Magyarországba, mert Őfelsége hadiszolgálatába csak azokat veszik fel, akik feltűnés nélkül léphetik át a határt.[3]

Ha a kozákok átlépik a határt, akkor azonnal értesíteni kell báró Geneyne tábornok, pancsovai dandárparancsnokot, hogy egy politikai biztossal együtt állapítsa meg azokat a legelőket, amelyek a kozákok letelepítésére alkalmasak és jelölje ki azokat a helyeket, ahol sátraikat, kunyhóikat felüthessék.

Mihelyt a kozákok a gyülekezőhelyre érkeznek, átveszik őket új feljebbvalóik és kis csoportokban települő helyükre vezetik. Itt épen úgy kell kezelni őket, mint a többi már évek óta ott lakó idegen telepeseket. Ezeket a helyeket községek közelében

[3] *Kriegs-Archiv Wien:* Hofkriegsrat, 1785—5—18.

kell kijelölni és számukra megfelelő helyen külön tábori pékműhelyt kell beredezni.

A kozákok náddal szokták kunyhóikat fedni. Ennek biztosításáról gondoskodni kell. A Bánátba irányítandó csoportokat, a legrövidebb úton Arad- és Krassómegye felé, a Bácskába irányítandókat pedig Szolnok- és Biharmegyén keresztül kell útba indítani.

József császár a kozákok harcratermettségének kihasználásánál többre tartotta telepítésre való látszólagos alkalmasságukat. Egyelőre nem volt szándéka ezt az állítólag több ezer főből álló vakmerő és harcedzett, lovon és vízen egyaránt használható csapatot egy tömegben, mint szabadcsapatot alkalmazni. Inkább telepítő tervezetének keretei közé szerette volna őket bevonni s ott elhelyezni, ahol a csajkások megerősítésére, határőrvidéki szolgálatra szétszórtan felhasználhatja.

Erre vall az udvari haditanácsnak az az utasítása, amelyet Hadik gróf június 10-én küldött a magyar helytartótanács elnökének, Niczky Kristóf grófnak és báró Bruckenthal Sámuel erdélyi kormányzónak. Felszólítja őket, hogy egy kormánybiztost (Landeskommissär) küldjenek Geneyne tábornokhoz, a kozákok településhelyének meghatározására. A térszín kiválasztásánál két dologra kell ügyelni. Ha csak arról van szó, hogy a kozákok rövid ideig fognak a kijelölt helyen táborozni, akkor a legfontosabb a legelő kijelölése. Ha azonban arról van szó, hogy a kozákok végleg letelepedjenek, akkor mezőgazdaságra alkalmas területet kell kijelölni nekik, de csak a legkisebb mértékben, vagyis fejenként a német telepeseknek kiosztott telep $^1/_8$ részét, mivel nőtlen emberek, s csak önmagukról kell gondoskodniok.

A letelepedéshez, valamint a mezőgazdaság megkezdéséhez szükséges felszerelés költségeit a katonai és politikai hatóságok állapítsák meg és jelentsék Bécsbe. Ha a kozákok, átvonulás közben, idegen legelőn lennének kénytelenek legeltetni lovaikat, akkor a legelőtulajdonost megfelelően kell kártalanítani. A letelepedés lehetőleg csendben, minden feltűnés nélkül történjék, különösen a török határ felé eső területen.

II. József nagy súlyt vetett arra, hogy a már letelepedett német telepesek háborítatlanul éljenek. Azért a kozákokat olyan helyeken kellett elhelyezni, amelyek távolabb estek a német telepesektől, nehogy ezek a kozákoktól „megijedjenek."

A kozákok — mint hallottuk — kikötötték, hogy rendes felszerelést és egyenruhát kapjanak. Hadik gróf tehát utasította július 9-én az óbudai ruharaktárt a megfelelő ruhaszállítmánynak Temesvárra hajón való leszállítására. Már július 22-én elindult ez a szállítmány a következő tartalommal: 2000 darab magyar ing, 1000 darab huszár- és 1000 darab gyalogos gatya, 500 pár csizma, 500 darab huszár köpeny, 500 darab gyalogos köpeny (Roquelor, durva pokróc-szerű csuklyás köpeny) és 500 pár magyar bakancs. Ezenfelül még a stockerau legfőbb ruházati bizottság (Montursh auptkommission) is parancsot kapott, hogy a szállítmány kiegészítésére az alábbi cikkeket szerezze be és küldje le Temesvárra: 500 zsinóros lengyel kucsmát, toll forgóval, 500 sötétbarna bő — lengyel szabású — posztónadrágot, 500 sötétzöld kabátot, 500 ulá-

nus kardszíjat, 300 régi módi, de használható huszár pallost és 300 lovassági tölténytáskát. A budai főhadparancsnokság ehhez a szállítmányhoz csomagolt még 300 pár pisztolyt és 300 ulánus lándzsát is. Egyéb felszerelési tárgyakat egyelőre nem kellett leküldeni, mert a legfőbb haditanács még nem határozott végleg afelől, hogy ezeket az embereket lovas, gyalogos, vagy vízi szolgálatra fogja-e majd alkalmazni.

Junius havában jelentek meg az első kozákok Bukovina határán. Megjelenésük nagy csalódást okozott, mert rendesen felszerelt, katonás külsejű harcosok helyett, lerongyolt, fegyvertelen, gyalogos emberek jelentkeztek Czernowitzban, Pawel nevű altisztük vezetésével.

A kozákok érkezésének első hírére, az udvari haditanács Zentát jelölte ki gyülekezőhelyül és utasította a bukovinai és erdélyi parancsnokságokat, hogy a Kárpátok hágóin át jövő, vagy a Dunán csónakkal felfelé vonuló kozákokat ide irányítsák. A Zentán létesítendő tábort most már gondosan előkészítették. Kijelölték a kozákok szállásaira szolgáló földkunyhók helyeit és oda küldték a tábor őrizetére és a rend fenntartására a Württemberg dragonyosezred egy különítményét. A tábor parancsnoka Knesevich határőrvidéki őrnagy lett.

Mielőtt az udvari haditanács a kozákok végleges alkalmazásáról döntött volna, valamennyit orvosi vizsgálatnak vetette alá és utasítást adott arra is, hogy a hadiszolgálatra alkalmatlanokat hazaküldjék. Az egészségeseket 3 csoportba kellett osztani, 200—200 főnyi századokat alkotva belőlük a szerint, hogy az illető lovas, gyalogos, vagy vízi szolgálatra alkalmas. A közelben levő határőrvidéki ezredek tisztikarából oda vezényelt tisztek veszik majd át ezeknek a századoknak parancsnokságát. Szóval, annak rendje és módja szerint be kell sorozni a zaporogiakat az osztrák hadsereg kötelékébe, azzal az enyhítéssel azonban, hogy nem kívánták tőlük a megfelelő katonai mértéket, nem voltak tekintettel az életkorra sem. Egyedüli követelmény csupán az illetőnek harctéri szolgálatra való alkalmassága volt.

Geneyne tábornok július 26-án, Lovász bácsmegyei alispán kíséretében, Zentára utazott, hogy a kozákok fogadására és letelepítésére szükséges előkészületeket megtegye.

Mivel a Württemberg-dragonyos ezred nagyrésze abban az időben Szatmár megyében volt elfoglalva, a budai főhadparancsnokság a zentai kozák-tábor őrizetével később a Károlyi (32.) gyalogezredet bízta meg.

Az ezredparancsnokság azonnal útbaindított egy 3 tisztből és 100 közemberből álló különítményt Mokrinba, Torontál megyébe. Ez a különítmény vette át a Lugos felől érkező kozákokat a Württemberg-ezredtől és vezette Zentára.

1783 július 19-én jelenti Czernovitzból báró Entzenberg altábornagy, hogy a zaporogi kozákok egyik megbízottja, Pavel Kallfa, akivel ő már egy ízben tárgyalt, tudtára adta, hogy a kozákokat értesítette Magyarországba való bevándorlási kérelmük teljesítéséről és hogy egy csoportjukat Danilla Holluko nevű vezérük már a Bánátba be is vezette.

Koppenzoller altábornagy, temesvári parancsnok, most már részletes intézkedéseket adott ki a kozákok megfelelő irányítására. Aug. 12-én a következőket jelenti a budai főhadparancsnokságnak: A kozákok részben Erdélyen, részben pedig Bukovinán keresztül fognak Magyarországra bejönni. Előbbieket az erdélyi csapatok, utóbbiakat pedig az oláh-illyr-bánáti határőrezred fogja Lugosig kísérni.

A Württemberg-dragonyos ezred azután tovább vezeti Zentáig, illetve Csatádig. Itt már a Mokrinba küldött Károlyi-gyalogezredbeli különítmény veszi őket át. A kozákok testi állapotának megszemlélésére és a sorozás végrehajtására, a bánáti határőrezred rendel ki egy hadisebészt és egy irnokot. A temesvári hadbiztosság pedig Zentára küldi Anacker hadbiztost az élelmezés irányítására.

Geneyne tábornok, Lovász alispán kormánybiztossal együtt telephelyül a Zenta határában levő szőlőhegy alatti területet jelölte ki, az úgynevezett „töröksánc" közelében. Rohdek temesvári katonai élelmezőbiztos parancsot kapott, hogy itt tábori pékműhelyt állítson fel.

A Stockerauból és Óbudáról hajón útnak indított ruha és fegyverszállítmány augusztus 26-án Temesvárra érkezett. A fehérnemű azonban rosszúl volt elcsomagolva, úgyhogy útközben megázott s a szállítmánynak ezt a részét hosszabb ideig a napra kellett kiteregetni. A ruházati cikkek — mint hallottuk — féligmeddig oroszos-lengyeles szabásúak és színűek voltak. A lengyel kucsmák készítésénél ügyelt a stockeraui ruházati bizottság arra is, hogy a kozákok, a beérkezett jelentések szerint, fejüket kinai módra borotválták s csak a fejük búbján hagytak meg egy hosszú copfot. A hajfonat részére tehát megfelelő nyílást hagytak szabadon a kucsmán.

A tábori sütőkemencék felállítása körül azonban, Rohdek élelmezőbiztos ügyetlensége folytán, zavarok keletkeztek, úgyhogy a kenyeret Szegedről küldték a zentai táborba.

Hogy a zaporogiakat már a határon fel lehessen öltöztetni, a budai főhadparancsnokság a ruházati és felszerelési cikkek egy részét később Temesvárról Czernovitzba irányította s ugyanakkor felkérte a galiciai katonai parancsnokságot, hogy kisegítésképen Jaroslauból küldessen sarkantyús csizmákat Czernovitzba, hogy a kozákok legalább lábbelivel legyenek azonnal ellátva.

József császárt rendkívül érdekelte a kozákok bevándorlásának kérdése. Az udvari haditanács jegyzőkönyveinek és irattainak tanusága szerint, minden részletkérdésről tájékozódott és sajátkezüleg írott parancsokkal intézkedett, főleg a ruházkodás, a zsold stb. ügyében. Azt remélte, hogy délmagyarországi telepítési tervének céljaira, ezeket a vízen és szárazon használható embereket, épen a Duna-Tisza szögében elterülő mocsaras vidéken jól fogja tudni felhasználni. A további tárgyalások vezetésére, Baeddeus kapitány segítségére, még Raicevich udvari ágenst is kirendelte, de ezek még a nyár folyamán sem tudtak maguknak tiszta képet alkotni arról, hogy voltaképen hány kozák, hol és mikor fogja a magyar határt valóban átlépni.

Október havában azonban már kitűnt, hogy a kozákok nagy létszámáról és szervezettségéről szóló jelentések túlzottak voltak. Geneyne tábornok november közepén kelt jelentéséből egyelőre annyit állapíthatunk meg, hogy 12 kozák már megérkezett, 14 kozák pedig a polyáni veszteglő állomáson van. Ezeknek a kozákoknak elbeszélése szerint, 30 lovas és 42 gyalogos kozák már a határhoz közeledik és még összesen körülbelül 1500 fő készül Magyarországba bejönni. A valóságos létszámról azonban senki sem tudott pontos felvilágosítást adni.

Való az, hogy 1785 végén és 1786 elején kisebb csoportok az erdélyi határt valóban átlépték, egyesek pedig mint halászok eveztek a Dunán felfelé.

A határon várakozó hivatalos közegeknek minden újabb csoport érkezése újabb csalódást hozott. Rendes, katonás fegyelemhez szokott harcos törzs helyett, gyülevész csőcselék érkezett, amelyben volt ugyan néhány igazi kozák, de a határátlépést kérők túlnyomó része a török uralom elől asszonyostól, gyermekestől menekülő galiciai, moldvai lakos és mindenféle ellenőrizhetetlen eredetű gyanus csavargó társaság volt.

Valódi létszámukról csak hiányos adatokkal rendelkezünk, mert az udvari haditanács irattárának iktatókönyve szerint, az 1786 május végén összeállított „Totalrapport"-ot egy későbbi iratrendezés alkalmával kiselejtezték.

Enzenberg 1786 márc. 1-én jelenti,[4] hogy Czernovitzból eddig összesen 97 embert továbbított, április 1-én pedig újabb 91 kozák gyülekezéséről tesz említést. Ezek, Knezevich őrnagy jelentése szerint, május 27-én értek Zentára.

A kozákok első szállítmánya tűrhető rendben jött Zentáig; a későbbieknél azonban — a kísérő katonák minden ébersége mellett is — sűrűn fordultak elő zavargások, rablások és csatangolások. Több esetben gyilkosságokról szóló jelentéseknek is nyomát lelhetjük az udvari haditanács iratai között. A zentai táborban sem volt könnyű ezt a csőcseléket rendben tartani és a beérkezettekről pontos nyilvántartást vezetni. Sokan hamis nevet mondtak be, vallásukat, születésük helyét és idejét eltagadták, állítólag a zentai táborban szolgálatot teljesítő két fanatikus görögkeleti pópa, Ilia Peynich és Timota Kimich biztatására.

Knezevich őrnagy adatai szerint, 1786 május végén összesen körülbelül 205 kozák volt a zentai táborban, ezek között csupán 15 valódi zaporogi és 40 hozzájuk tartozó orosz volt, a többi lengyel, moskovita és török alattvaló. Egy junius havában kelt értesítés 234 kozákról szól s megjegyzi, hogy több jövevény már nem igen várható.[5]

Knezevich őrnagy jelentéséből azután 1786 nyarán az udvari haditanács véglegesen meggyőződhetett arról, hogy József császárnak a zaporogiak betelepítéséhez fűzött reményei füstbe mentek. A Zentán levő csapat békés településre és mezőgazdasági munkára teljesen alkalmatlan volt. Talán fel lehetne őket használni — mint írja — hadiszolgálatra, lóháton vagy vízen, de csakis szigorú katonai fegyelem alatt.

[4] *Kriegsarchiv Wien:* 1786. Lit. G. Pag. 571. és 650.
[5] *U. o.* Hofkriegsrat, 1786. Lit. G. Pag. 1516.

A zaporogi kozák törzsnek valóban értékes, harcias része — vagyis az a törzs, amelynek megbízottaival Baeddeus kapitány 1785 tavaszán tárgyalt, amelynek hadi erényeiről és használhatóságáról kezdetben kecsegtető jelentéseket küldött Bécsbe — végeredményben nem került Magyarországba, csupán annak nem kívánatos függeléke, egy szedett-vedett kevert csapat.

Enzenberg altábornagy 1786 március 1-én kelt jelentésében kifejti ennek okát. Értesülése szerint a szépnövésű, harcratermett valódi zaporogi kozákok azért mondtak le bevándorlási szándékukról, mert megtudták, hogy József császár nem változatos hadiszolgálatra akarja alkalmazni őket, hanem állandó földhöz kötött településre, ehhez pedig sem kedvük, sem tehetségük nincsen.[6] Hogy ez a megállapítás helyes-e, azt ellenőrizni ma már nincs módunkban, de ha igaz, akkor József császárnak nagy csalódást okozhatott ennek a telepítő tervének meghiusulása.

A zentai kozáktábor sorsáról azonban mindaddig nem akart dönteni, amíg az ottani helyzetről személyesen meg nem győződött. Magyarországi utazása közben, 1786 nyarán, megtekintette tehát a kozákokat s belátta, hogy azoknak további együttartása, valamilyen nagyobbszabású alkalmaztatás érdekében, céltalan.

A budai főhadparancsnokhoz Schackmin Henrik lovassági tábornokhoz intézett legfelsőbb kéziratával, 1786 julius 10-én elrendelte a zentai zaporogi tábor végleges feloszlatását.

Ezt a kéziratot József császár 1786 julius 10-én írta alá Szegeden. Közli benne Schackmin tábornokkal, hogy a zentai kozák tábort megtekintette és elrendelte annak végleges feloszlatását. Az ottlévők közül már csak 16 ember volt igazi zaporogi; ezeket a csajkásoknál telepítették le; 160 részben bel-, részben külföldi embert, akik önként jelentkeztek az ulánusoknál való szolgálatra, Bécsbe küldtek. Egy erdélyi embert a Károlyi-gyalogezredhez, 25 embert pedig, akik részben galiciai lakosok, részben pedig szolgálatra teljesen alkalmatlanok voltak, Galiciába kísértek és ott elcresztették őket. Ez utóbbiak kivételével valamennyien megtarthatták fegyverüket és ruhájukat. Hír szerint még 66 kozák volt ez időben Zenta felé útban. József császár ezekre vonatkozólag is utasítást adott a tábor parancsnokának. Knezevich őrnagynak, hogy hasonló szempontok szerint csoportosítva ossza őket is széjjel beérkezésük után.

A zaporogiak rövid magyarországi szereplése ezzel véget ért. A csajkásokhoz beosztott néhány zaporogi az évek során kipusztult vagy meghonosodott, az ulánusokhoz küldött kozákok vagy megszöktek, vagy teljesen beleolvadtak új csapattesteikbe. Amikor az újonnan felállított ulánus osztály 1791-ben egy ezreddé alakult át, már csak egy-két ember volt ott, aki magát „zaporoginak" vallotta.

Markó Árpád.

[6] *U. o.* 1786. Lit. G. Pag. 571.

A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben.

(Paget János feljegyzései 1849 jún. 13—aug. 27.)

Második és befejező közlemény.

„*(1849. július)* 21. Tegnap egész nap ágyban.

23. Ma felkeltem. Nagy ebéd Ferentzéknél Mária tiszteletére. Mindenféle jó hírek, de minden alap nélkül. Biztos hogy az oroszok Pesten és Budán voltak és posta nem is jött 12-dike óta, tehát Kemény Pali levele tévedés kell hogy legyen. Az embereknek mindenféle ostoba hireik vannak Szegedről,[1] — hogy ott angol, francia és török konzulok vannak és hogy megegyeztek abban, hogy Magyarország, Lengyelország, Havasalföld (44) és Törökország egyetlen nagy királyságot fognak alkotni stb. Oláh barátom, aki Pesten volt, itt van többekkel együtt, azt mondják azért, hogy Jankkal (Jancuval) békét kössön és egy oláh légiót alakítson, amellyel megint forradalmat kezdhetnek Havasalföldön. Találkoztam vele és Botzkó biztossal, ma meglátogat engemet.

24. Balchesco tegnap eljött és sokáig beszélgettünk. Azt mondja, Pesten igen nagy a felfordulás és majdnem vége lett a forradalomnak, mert Kossuth és a többiek mind Törökországba készültek menekülni. Görgei magatartása egészben véve megfejthetetlen. Mikor Dembinszky megérkezett, nyomban kifejtette véleményét Kossuth előtt és azonnal kész volt elhagyni az országot, ha semmi jót nem tehet. Kossuth azonban minden véleményét magáévá tette, kérte, fogadhatja-e Görgeit, aki meg akarja látogatni és el akarja fogadni terveit. Dembinszki azt mondotta (45), hogy nincs idő magánérzelmekre és kész fogadni Görgeit minden udvariassággal és együttműködni vele. Közben azonban a hadseregért és Szabóért küldött — a hadügyminisztérium főnöke Görgei alatt Dembinszkyhez jött és azt mondotta, lehetetlen háborút viselni Ausztria és Oroszország ellen és jobb lenne azonnal meghódolni Oroszországnak. Dembinszky ezt közvetlenül elmondotta Balchesconak és ugyanakkor írt Kossuthnak, hogy a kormánynak is az-e a szándéka, mert ebben az esetben eltávozik, mert nem akar az oroszok kezébe kerülni. Kossuth biztosította őt, hogy folytatják a háborút és pedig az ő vezetése alatt. Dembinszky nyomban cselekedni kezdett. Elhatározta, hogy a Tisza-Maros vonalat védi Erdéllyel kapcsolatban, amelyről azt mondotta, hogy 6 hónapig tartani fogja. 28.000 embere van Szolnoknál és 20.000 Vetter alatt. Görgei most 40.000 vagy több emberrel Ko-

[1] Az eredetiben: „Szegedin."

máromnál van az osztrákokkal maga mögött és az oroszokkal (46) maga előtt Pesten. Úgy látszik el van határozva, hogy nem rendeli magát alá Dembinszkynek. Majdnem elhatározták, hogy Bemet kihívják Erdélyből egész haderejével együtt és az országot ott hagyják az oroszoknak és oláhoknak, Dembinszky azonban az ellenkezőjét határozta és félő volt, hogy a székelyek sem hagyják el az országot. Nem igaz, hogy a minisztérium feloszlott, mind együtt vannak Szegeden és dolgoznak. Batthyányné azt üzente nekem, hogy szívesen meglátogatna bennünket és tartsak részére készen egy szállást, ha írni fog nekem. Igaz, hogy egy angol van Szegeden. Mr. Longward,[2] Sir Stratford Canning ügynöke, kit azért küldött, hogy a helyzetről jelentést tegyen. — Balchesco azt mondotta, oláh légiót szerveznek és ha Bem az oroszokat kiveri, ő követni fogja őket és felkelést szervez Havasalföldön. Reméli, hogy Jankkal (Jancuval) béke lesz, de még mindig az a rögeszméje (47), hogy meglesz a nyelvök a vármegyékben.

25. Huszár Károly azt mondotta nekem, hogy Inczédi Bemből nagyon kiábrándulva tért vissza, mert azt parancsolta neki, hogy Szász-Régenből keljen át a hegyeken, foglalja el a borgói szorost és inkább daraboltassa fel magát, mint hogy visszavonuljon. Erre a vállalkozásra 1000 katonát adott neki[3] 15.000 lándsással, kik az első lövésre mindenesetre szétszaladnának. Inczédi megköszönte a megtiszteltetést és ott hagyta őt. Úgy látszik Damaszkinnak csak 2500 embere maradt és ezekkel Szász-Régen és Vásárhely között van.[4] Az ellenség nem vonult vissza Beszterce mögé, de senki sem tudja pontosan, hol van. Tegnap este a Casinóban megfogtak egy fiatal Barcsait, mert hamisan kártyázott. A blaguard 800 pengőforintot vitt el. Félek, hogy még több ilyen fog történni, mert őrült módon kártyáznak. Csereynél láttam őt tegnap este Biasinival, mindketten egyidejüleg 600 pengőforintot tettek fel a kártyára. Biasini elment (48) majdnem 900 pengőforinttal a zsebében. Sándor nem játszik és azt mondta, nem is játszik többé, az boldogtalanná teszi Josót.

26. A város tele van szegény Pepi balesetével. Nagyfaluban — valószinüleg felfogták a rosszindulatú hirhordók, akiket Bánffy Zsigában[5] gyanítanak. Josó egy szót sem írt a dologról, de Sándor holnap kimegy és valószínűleg behozza őt. Úgy látszik, Pepinek nagy veszekedése volt a bérlővel, aki, azt mondják, azzal fenyegetőzött, hogy kiteszi őket. Úgy látszik, nagyon heves volt és ma olyan gyenge, hogy nem bír magával. Sok jó hir, bár a negyedrészük igaz volna. Győzelem Szőregnél, Szolnoknál stb. Angol beavatkozás és békeajánlat. Kilovagoltam Máriával és Rozáliával.

27. Jánost küldöttem őrségre magam helyett, mert megint nagy kelésem van. Sokáig beszélgettem Inczédivel, aki nagyon torkig van az öreg úrral. Bem Vásárhelyről Szász-Régenbe küldötte azzal az igérettel, hogy ott 6000 felfegyverzett embert talál,

[2] helyesen: Longworth.
[3] Helyesen: az 50. honvéd-zászlóaljat (960 fő), az 1. és 2. testőrszázadot (288 fő), továbbá 3 ágyút.
[4] Marosszentgyörgyön.
[5] Az eredetiben: Sigóban.

akikkel az ellenség hátában kell működnie. Ott azonban csak 2 századot talált, de pár nap alatt 1 zászlóalj és egy csomó lándsás ember érkezett és azokkal indulóban volt, mikor Damaszkin azt üzente neki, hogy megtámadják és vissza kell vonulnia.[6] Másnap Damaszkin csatlakozott és előrenyomultak, de ismét visszaverték őket. Inczédi írt Bemnek több csapatért, azt mondván, hogy a lándsás embereknek nem tudja hasznát venni, mert azok az első lövésre szétszaladnak, mire Bem azt válaszolta, hogy nem a szétszaladáshoz adott embereket, hanem azt parancsolta neki, hogy védelmezze meg Szász-Régent, ha minden emberébe kerül is. Inczédi a megbízatásról lemondott, Damaszkin Vásárhely mögé vonult vissza, de az oroszok minden valószínűség szerint nincsenek ott, mert a posta rendesen megérkezett. A csapatok Szamos-Újvárról (30) visszatértek Apahidára és Szamosfalvára és Vezéry Farkas a város védelméről beszél, de Inczédi azt mondja, lehetetlen. Gyulafehérvár ostromát megszüntették és Stein Déva felé ment. Az oláhok már megtámadták csapatainkat Borbándnál. Makrai itt van Medgyesről összes embereivel. Magyarországból győzelmi hirünk van, azt mondják, Görgei Kittelben van és Bécs felé menetel, de ha egyhamar nem történik valami, Erdély elveszett.

28. Tegnap ismét rossz hirek napja volt. Csapataink Szebenből[7] idejöttek. Azt mondják, az oroszok visszatértek Deckendorfba. Kemény Farkas azt mondja, nem fogja védeni a várost, hanem Gyaluban vesz állást. Sándor kiment, hogy megnézi Josót, hogy van, de nem fogja behozni. Pálffy János megérkezett Szegedről. Azt mondja, nincsen szó békéről. Ausztria egy lépést sem tett ebben az irányban. Azt mondja, Görgei az egyetlen ember, aki megment bennünket. Kossuth (31) gyorsan elveszti népszerűségét. Az oroszok úgy látszik, nem akarnak harcolni és nem nyomulnak előre, a mint tehetnék. Pálffy azt mondja, erős hajlam van az orosz szövetség iránt az osztrák ellen. A bolondok saját orraikat vágnák le az ellenség előtt.

29. Tegnap egész nap ágyban egy másik keléssel. A lóvásár megkezdődött és vannak lovak, de igen drágák. Zeyk Miklós azt írja Magyarországból, hogy 40.000 muskétás érkezett, de élelem[8] (az eredetiben *stock* = élelem, ellátmány — fordító) nélkül.[9]

30. Ismét ágyban. Az öreg Bem Moldvába rándult, megverte az oroszokat és elfogott egy csomó foglyot stb.

Augusztus 1. Tegnapelőtt ismét ágyban voltam, de tegnap elég vidáman keltem fel, hogy egy kis szabadságot élvezzek. A haderőt, mely Kemény Farkas alatt már Tordán volt útban Vásárhely felé, visszarendelték Besztercére, de megint előreparancsolták Vásárhelyre, Bem is ott lévén és azt gondolván, hogy (32) megtámadja az oroszokat, kik Szász-Régenben vannak. Levelet kaptam Gábortól, melyben azt írja nekem, hogy a méneket még mindig nem adták fel. Mind azt kívánják, hogy menjek Botzkóhoz, de annyira torkig vagyok az egész dologgal, hogy inkább át-

[6] A julius 23-i szászrégeni vereség következtében.
[7] Az eredetiben: „Hermannstadt."
[8] Az eredetiben: „stock."
[9] Grozestinél, jul. 23-án.

adnám a méneket egészen. Ferentz ebéd után Ugronhoz ment és az megígérte, hogy biztosan visszaszerzi őket.

2. A Közlöny Szemerének egy beszédét hozta, melyben ő átad bennünket az oláhoknak és rácoknak. A többség nyelve lesz irányadó a községekben és a bíróságoknál, de a magyar nyelv megmarad az országgyűlés és a központi törvényszékek nyelvének. A következménye az lesz, hogy az összes megyei tisztviselők oláhok lesznek és minden vagyonunk az ő prédájuk lesz. A dolgoknak olyan állapota, melyben tudatlanság és nyers erő áll szemben a civilizációval, a szegénység lesz úrrá a tulajdon fölött, a faji gyűlölet erőszakot vált ki és a nyelvek különbözőségének (53) igazságtalanságához kell vezetnie és... Az egyetlen vigasztalás, a mit a hirből meríthetünk, az, hogy a jövőre nézve körülbelül ugyanaz nekünk, hogy az oroszok vagy az osztrákok vernek meg bennünket — mindenesetre reánk nézve, de Magyarországra nézve is elveszett Erdély. Az országgyűlés ismét dolgozik és azt mondják, Nagyváradon telepedik meg — nem sok idő mulva itt lesznek.

3. Szegény öreg Türkösi, aki a nyugdíjáért jött be, tegnap kolerában meghalt alig 24 órai rosszullét után. Láttam őt reggel, de már egészen hideg volt és kék, sem nem hallott és szólni nem tudott többé. Kivéve nagy fájdalmakat a végtagjaiban, egyéb fájdalmai nem voltak, valóban a fájdalmak hiánya látszik jellemezni a mostani nyavalyát. Bem ismét a bolondját járta és igen valószínűleg utoljára. Megtámadott 16.000 oroszt Segesvárnál 3000 emberrel[10] és egy sok óráig tartó csatában megverte őket. A végén az oroszok 600 kozákkal támadtak és megszalasztottak bennünket. Bemet körülvették, lováról leütötték, ruháját 20 helyen átütötték (54) a kozákok lándsái és halottként hagyták ott, alig 8 huszárral és 4 ágyúval menekült meg — hogy mi lett a sereg többi részéből, azt senki sem tudja. Ez az ember teljesen meg van őrülve. Kemény István azt mondotta, hogy az országgyűlés vagy inkább a kormány Aradra, nem pedig Nagyváradra ment. Az oláh bizottság stb. ismét Szebenben van és ismét parancsot adott, hogy az oláhok keljenek fel; ezeknek azonban, úgy látszik, nem sok kedvök van a dologhoz. Békejavaslataink nem sok hatással voltak Jankra, mert Gyulafehérvárt földig leégette és azt mondják Thoroczkót is.

6. Kimentem Ferenccel Drágra, hogy megnézzem szegény ménesem maradványait, ami valóban szomorú látvány. Az oláhok magasabban kezdik hordani a fejöket és az oroszokról mint felszabadítóikról beszélnek. Többen, akik Drágon gyilkosságban kompromittálva voltak, most ismét visszajöttek és senki sem meri őket letartóztatni. Ferenc kevés kárt szenvedett, kivéve juhaiban — háza és ménje majdnem úgy vannak, amint hagyta őket és (55) góréja éppen úgy tele van szénával és gabonával, mint mindig. Sok széna és gabona vágatlanul áll még innen Drágig. Levelet kaptam Josotól, amikor visszajöttem és azt írtam neki, eljöhet Kolozsvárra, mert éppen most jött a hire annak, hogy Jank az amnesztiát elfogadta és 10.000 emberrel és tábornoki rangban

[10] Valójában körülbelül 3300—3400 magyar és mintegy 9500 orosz vett részt ebben az ütközetben.

Bemhez csatlakozik. Bem ezekkel Havasalföldre készül vonulni. Most 12.000 emberrel Medgyes közelében van. Tegnap különféle rossz hirek érkeztek Magyarországból, hogy Debretzent elfoglalták, Nagy Sándort megverték stb., de alaptalannak látszik. Az országgyűlés még mindig Szegeden van. Nem igaz, hogy az oláhok felégették Gyulafehérvárt és Thoroczkót. Gyulafehérvárott két vagy három ház égett le, baleset folytán és Szent-Györgyöt égette fel haragból egy szomszéd község. Szegény Thoroczkai háza és épületei teljesen elpusztultak. Ugy látszik Joso nagyon szeretne ide jönni. Inasa kolerában elhalt és dajkája súlyosan beteg.

11. 6-án ebéd után Bánffy János bejött megmondani, hogy éppen most hallotta, hogy legnagyobbik fia, Géza[11] kolerában megbetegedett, ha ugyan meg nem halt Nagy Faluban. Mivel még János maga is beteg volt, ajánlkoztam, hogy kimegyek helyette és behozom Pepit és a gyermekeket Kolozsvárra, mivel elhatározta, hogy tovább nem hagyja ott őket és azt gondoltam, behozom Josót is. János azonban velem akart jönni és 6 órakor elindultunk. Az országúton találkoztunk zsidó bérlőmmel, aki levelet hozott nekem Josótól, melyben a balhirt megerősítette. Szegény Jánost, aki mindig reménykedett, teljesen leverte a dolog. Kapuson aludt és Hunyadon pihent lovakat szerezve, megindult az eső és a rossz útak ellenére Nagy Falu felé. Csucsa mellett Sándorral találkoztunk, aki Kolozsvárra igyekezett, azt mondván, visszatér Nagy Faluba és magával viszi Josót és Pepit Hidegkútra, hogy ott töltsék az őszt és a telet. Mivel János azt mondta, nem engedi Pepit oda menni, Sándor kért, vigyem Josót vissza Kolozsvárra; abban állapodtunk meg, hogy ő elmegy, rendbe hozza Pepi részére az én lakásomat és Josó részére az övét és hogy én másnap elindulok, Pepi pedig a következő napon. Nincsen veszíteni való idő, mert az oroszok már Nagyváradon vannak, a kormány feloszlott és az ügy elveszett, úgy hogy az oroszok bevonulhatnak a Szilágyságba (57) és elvághatják útunkat Kolozsvár felé, amikor nekik tetszik. Mindnyájokat jól, de szegény Pepit nagyon megtörve találtuk. Joso azonban azt mondja, hogy csodálatosan tűrte a csapást és az első pillanat után nyugodt, sőt vidám lett. Folyton és nem egyszer vidáman beszél gyermekéről. A kolera itt rettenetesen erős volt, naponta 5—6 halottal. Hunyadon 12 vagy 14 van. Nagyon kis fájdalommal jár együtt, de nagy kimerültséggel. Szegény Géza halódása igen hosszú volt és Joso azt mondja, homloka forrón sütött és ajka habzott, orra és lehelete is egészen hidegek voltak. Joso állandóan vele volt és a szegény gyermek mikor már nem tudott beszélni többé, mindig megcsókolta kezét, amikor orvosságot adott neki. Szegény Pepi azt hiszi, nemcsak gyermekét veszítette el, hanem olyan valakit is, akiből kiváló ember lett volna. Félek, hogy csalódott volna, mert a gyermek finom nemes jellem jeleit mutatta, tehetségtelensége és durva modora mindent ellensúlyoztak — mindennap jobban és jobban látom, hogy (58) az érzék hiánya, hogy a látszatot megismerje és a modor hiánya hogy azt elfogadhatóvá tegye, több bajt okoz a lesujtottnak és

[11] Az eredetiben: „Geysa.„

több nyomoruságot okoz, mint amennyi az igazi bajból származik. Szánalomraméltó időt töltöttek itt, kitéve egy durva bérlő állandó támadásainak. Butorok és kényelem nélkül, szegényesen étkezve és mindent drágán megfizetve. Albert és felesége a lehető legrosszabbul viselkedtek, hogy ostobaságból-e vagy rosszakaratból, azt nehéz volna megmondani. Albert egészen ki van kelve magából és egyébről sem beszél csak diarrhaeáról, hányásról, oroszokról és oláhokról. A nyomorult lelkét is eladná, ha valaki aranyat adna érte. Vőm nem nagy valami, a jó Isten tudja, de drágakő Alberthez képest. Láttam szegény öreg Eszterházyt, akinek úgy látszik már alig van hátra hosszú ideje. Felesége gondosan ápolja őt, de még jobban aggódik Mikes miatt. Másnap reggel elindultunk, ott hagyván Pepit és Jánost, kik egy nappal később jöttek. Kis kunyhóban aludtunk a Meszes alatt és rajzoltunk, amíg a vacsora (59) elkészült. Rettenetes álomtalan éjszaka után másnap reggel félhat órakor elindultunk. Kraszna mellett Doboszyval (így!) találkoztunk, aki Kolozsvárra ment, de az úton meghallotta, hogy az oroszok ott vannak és visszafordult. Szemmelláthatólag magánkívül van. Azután Simonyival találkoztunk, egyenruha nélkül volt és Aradról menekült, ahol azt mondja, éppen úgy benn vannak az oroszok, mint Nagyváradon. Görgei seregével Szalonthán (így!) van, de teljesen körülvéve. Kossuth azt mondja, Lugoson van, útban, valószínűleg, Törökország felé. A kormány feloszlott és minden tagja igyekszik elrejteni magát ott, ahol azt hiszi, hogy legkevésbbé keresik. Ő torkig van az egész magyarországi hadsereggel és azt mondotta, inkább lenne Bem cipőtisztítója, mint amott őrnagy. Azt mondta, visszahozza nekem 330 pengőforintért Játékost (lónév — fordító). Hunyadra mentünk ebédre, hol egy csomó tisztet találtunk, akik Nagyváradról menekültek munícióval és mindenféle felszereléssel. Este 8 órakor (60) Kolozsvárra érkeztünk és Joso házát emberekkel tele találtuk, egy szobát sem, ahová bemehetett, Sándort pedig nem találtuk otthon. Úgy látszik, Bethlen Ferentz Löwenthálékat Joso szobáiba tette, két tiszt pedig lenn Sándor szobájában van. Sándor ostobán azt mondta Löwenthéléknak, hogy ott maradhatnak, mert Joso csak másnap jön, úgy hogy férje és anyósa között a földre került. Gombosné a tisztek ágyát kitette Sándor szobájából és ott kell maradniok éjszakára. Másnap reggel Sándor elhatározta, hogy Hidegkútra megy, a következő napon indul és a házat átadja Pepinek. Az ok az, hogy fél az oláhoktól és a *Bürgerektől*. Joso nem ellenkezik, mert azt reméli, hogy olcsóbban fognak élni. Sándor ugyanis azt mondta, ha mindenük elfogy, akkor lovait is itt kell tartania, mi neki sokba kerülne. Szegény gyermek fárad és izzad mindenért, arra is kész, hogy a bizonytalanságban vidékre menjen és a telet ott kényelmetlenül töltse, hogy megtakarítson valamit, amit (férje) az első szeszélyes gondolatra elpazaroljon, a mi ostoba fejébe ötlik (61). Ő tudja, hogy Joso az egész idő alatt kölcsönpénzből volt kénytelen élni, de azért kölcsönzött 3 lovat és éppen tegnap találkozott az utcán egy tiszttel, a kinek lovaglópálca volt a kezében és 10 pengőforintot adott neki, a mit elfogadott volna, ha nem látták volna. Szegény Joso, ha nem lesz annyira erős, hogy pénzügyeit maga nem intézze, ő és gyermekei

pár év alatt koldusokká lesznek. Gál Sándor megérkezett 1000 emberrel és 21 ágyúval, az egész, mi hadseregéből megmaradt. Tisztjeinek nagyobb része, egész vezérkara, kivéve a kis Dobait, átmentek az ellenséghez, Szabó Ferdinánddal az élükön. Bem egy második Vizaknát csinált Szebennél,[12] a melyből csak 8 huszárral menekült meg — minden ágyúját stb. otthagyta, serege megölve vagy szétszórva. Nekünk itt 4000 emberünk van, akik a legnagyobb bizonytalanságban vannak aziránt, hogy mit tegyenek. Bethlen Feri (az eredetiben „Ferry") előkészületeket tesz, hogy elmeneküljön, Simonyi és szegény Baumgarten itt vannak. Attól félnek, hogy mindennek vége van.

(62). 12. Kaziczy (az eredetiben „Kazinsky") azt írta Kemény Farkasnak, hogy tekintélyes erővel jön Magyarországból Nagy Bányán keresztül, hogy Naszódot megtámadja. Kemény Farkas csatlakozni akar hozzá és az ellenséget meg akarja támadni Besztercén és Vásárhelyen. Kilovagoltam Máriával, Rozáliával és Josoval és férjeikkel. Játékost ismét visszakaptam jobb állapotban, mint vártam, de Simonyinak 330 pengőforintot kell fizetni érte. Ha minden ménemet ilyen áron fogom visszakapni, úgy valószínűleg szószerint tönkretesz jószerencsém. Kemény Farkas azt mondja, levelet kapott a minisztériumtól, hogy az oláhok nem támadnak meg bennünket, ha mi sem támadjuk meg őket, de az oroszokra való tekintettel nem csatlakoznak hozzánk. Bethlen József elment Pöltenberg tábornokkal, hogy beszéljen az oroszokkal Debrecenben.

14. Bethlen Ferit Somlyóra küldték, nézze meg, hogy az oroszok előnyomulnak-e abban az irányban és azzal jött vissza, hogy oroszok nincsenek ottan. Hunyadon elfogott néhány embert, akik levelet hoztak az orosz tábornoktól Debrecenből az itteniekhez. A levél azt mondja, hogy Görgei parlamentairet küldött (63) feltételekkel, de ő az osztrákokhoz utalta őket. Úgy hogy elég ostobának látszik, hogy a koronát az oroszoknak felajánlottuk és nem találtuk őket elég. ..... nek, hogy azt elfogadják.[13] Azt írja, hogy megverte a magyarokat eddig minden csatában, amelyet vele kezdettek. Az oroszok most Mócson és környékén vannak — egy napi járásra innen. Elhatározták, hogy csapataink itt maradnak egész addig, amíg az ellenség közelebb jön hozzánk, hogy a város az oláhok ellenében biztosítható legyen. Mindenki rosszkedvű és azt hiszi, hogy végre minden elveszett. Most az első eset, hogy nekem sincsen semmi reményem többé. Leveleket kaptam Polyxenától és Arthurtól, valamint egyet Brown(e)tól, valószínűleg Mr. Longword (így! „Longworth" helyett), kit Colquhoun Szegedre küldött. Egy tiszt, akit nem ismerek és akivel az utcán találkoztam, adta nekem. Hála Istennek Polyxena és Olly biztonságban és jól vannak Angliában és Arthur mindent megtesz, amit csak tehet, kényelmükre. Nagy zavar van itten a bankjegyekkel. Mindenki siet (64) adósságaitól megszabadulni, amint csak tud, a hitelezők pedig bezárják ajtóikat, nehogy kifizessék őket. Az üzletek legnagyobb részben zárva vannak, hogy elkerüljék, hogy valamit el kelljen adniok. Brown(e) nagyon méltatlankodik azon a bánás-

[12] Helyesen: Nagy Csűrnél, aug. 6-án.
[13] A pontozott rész olvashatatlan.

módon, ahogyan eljártak vele, Andrássyval felváltották anélkül, hogy egy szót szóltak volna neki a dologról. Sir Straford Canning egyáltalában nem fogadná[14] és a Porta és a többi missziók követik példáját.

15. Sorsunk eldőlt. Ma bevonulnak az oroszok. Tegnap minden nyugodt volt körülbelül 5 óráig, mikor két huszár megérkezett a hírrel, hogy Makrayt,[15] akit azért küldöttek ki, hogy egy divizió huszárral és 2 ágyúval felderítő szolgálatot végezzen, körülfogták és segítséget kér. Ezek azonban szökevények voltak, de 6 órakor vágtatva jött Jósika Géza Kemény Farkashoz, aki akkor már nyeregben volt és riadót veretett, azzal, hogy Makray, miután az elővédet visszaverte, visszavonulóban van jelenleg Apahida (65) (és) Szamosfalva között, miután az ellenség az előbbi helyet már birtokba vette. Természetesen az egész város talpon volt, de sokkal nyugodtabban, mint az első alkalommal. Botzkó nem engedi a nemzetőrséget kivonulni, mert azt mondta, ugyanily módon rabolták ki Debrecent is. Kaptam egy öreg lovat és kilovagoltam előőrseinkhez, hogy a valóságban hogyan állnak a dolgok, de azok lengyelek voltak és nagyon sötét volt ahhoz, hogy valamit látni lehessen. Néhány ágyúlövést hallottam Szamosfalva túlsó oldalán. Láttam, hogy Joso nyugodt volt és hogy Sándor otthon van; oda mentem és nyugodtan vacsoráztam Ferenccel. Amint visszajöttem, láttam, hogy az egész katonaság elvonult, ágyúval, lőszerrel stb. és alig hiszem, hogy 20 katona maradt a városban. Úgy hallom, a várost feladták és azok valószínűleg holnap birtokba veszik. Sok tisztünk egész éjjel kártyázott is tegnap ebédidőig anélkül, hogy megmozdultak volna. Emberek, akiknek addig egy garasuk sem volt, százakat tesznek le gondolkodás nélkül. Hazai egy éjjel (66) elveszített 10.000 pengőforintot. Senki sem tudja, mit tegyen a pénzével, vagy hogy pénz-e az, amije van.

16. Szomorú, szomorú nap volt tegnap. Reggelinél János felesége azzal a kiáltással rontott be, hogy itt vannak a kozákok! Teámat befejezve felöltöztem és átmentem Farkashoz, ott találtam Rozáliát nem kis izgalomban. A hatóságok lovaiért küldöttek, hogy kivigyék a küldöttséget az oroszok elé és feladják a várost. Erre ő azt mondta nekik: „Nem! Keressenek lovakat azoknál, akik velök hasonló nézeten vannak. Barátainknak mindig oda adtam lovainkat, de ellenségeinknek soha!" Amint ezt nekem elmondotta, Farkas és Vass arra kértek, mondjam meg neki, hogy jobb lett volna, ha stb. stb. „Miért vagytok még megijedve, ti gyávák! Paget sem mondja, hogy igazam van és ha senkinek sincsen bátorsága, legalább nekem van!" — Bravo kis tigris! Amint kimentem, éppen két kocsi ment el fehér zászlóval, rajta Nemes Jankó, Grois stb. Amint lefelé mentem a Magyar Utzán, 5 kozák éppen elfogott egy vadásztisztet — az (67) alak teljes egyenruhában sétált abban a reményben, hogy el fogják fogni. Nagy csomó kozák ment át a városon Monostor felé, kétségkívül mint felderítők. Joso nyugodt és egyáltalában nincsen megijedve. 10 óra körül kezdett a csapatok zöme bevonulni. Urbán (amint utóbb hallottam) az élükön. Ő megállt Josoval szemben és egy leánnyal tréfálkozott, ki Biasiniban

[14] Akarja fogadni? — Az eredetiben „would not receive".
[15] Alezredes volt a 15. huszárezredben.

kávéslány[16] volt. Egy zászlóalj határőr[17] egy üteggel, 6 ágyúval jött egyenesen a lovasság[18] után és egy zászlóalj orosz gyalogságtól követve. Micsoda szörinyü emberkarikaturák voltak mutatós sisakjaikkal és rongyos hosszú kabátokban, rettenetesen szenvedve a borzasztó hőségtől és portól. A törzs 4 zászlóalj gyalogságból, 2 osztrák és 2 orosz és két nagyszerű lándsás divizióból, egy divizió könnyű lovasból és a hátvéd 1 zászlóalj oroszból és 2 divizió lándsásból állott. A lándsások nagyszerű csapatot alkotnak és (68) lovaik nagyok és erősek és kitünő állapotban vannak. A kozákok nem csunyák, de mizerábilisan kinéző, rosszul nyergelt vademberek. 12 óra körül lejöttem Ferenchez. A hátvéd a főtéren[19] táborozik, a lándsások a kaszárnya előtt. A többi mind elment Monostor felé. Nem sokkal azután néhány kozák behozott néhány kóbor katonát, akiket foglyul ejtettek. Nem bántották őket, sem a népet, mely kíváncsiságból köréjük sereglett. Vizet kértek és nagyon hálásak voltak, ha egy falat kenyeret adtak nekik. Néhány lengyelünk, akik úgy látszik, az emberek mögött állottak, nyomban osztrák szolgálatba lépett. Mária egészen letört — bár nem engedte, hogy Ferenc lovát odaadja és elmenjen a küldöttséggel. Sír és nagyon szomorú. Pepi jobban tartja magát, a szegény August egészen elveszett. Egy kicsit felvidítottam őket és 2 órakor visszamentem Josohoz ebédelni. Este Krisztinához mentem, aki betegen ágyban fekszik, nagyon fél, hogy a kozákok meg fogják gyilkolni, de nagyon nyugtalankodott, hogy elveszti bankjegyeit, mert (69) Haynau kiáltványt ragasztatott ki Pesten, azt követelvén, halálbüntetés terhe alatt, hogy minden fegyvert és minden Kossuth-bankót 48 óra alatt be kell szolgáltatni. Minden biztos és mindenki, aki részt vett a forradalomban, adja meg magát, hogy felakaszthassák őket. Lázár Móritz és felesége nem olyan bizakodók, mint amilyenek voltak. Mint rendesen, a nagynéniéknél vacsoráztam és hazajöttem ½10 órakor, minden a lehető legnyugodtabb volt. Az oroszok a főtéren a kapuk alatt aludtak, fegyvereik gulába voltak rakva. Alig tudtam menni, mert a nagynéniék alatt két sorban feküdtek és nehéz volt útat csinálni magamnak a lábakon keresztül. Udvariasaknak és nyugodtaknak látszanak. Mindenki elővette régi divatú kalapját abban a hitben, hogy a széleskarimájú kalapok[20] el vannak tiltva, eddig azonban senkivel sem volt bajom az enyém miatt. Vagyon- és életbiztonságot ígértek és hogy a városban kevés katona lesz elszállásolva.

(70) 17. Tegnap megint bejöttek és megzavarták reggelimet azzal a jelentéssel, hogy Urban a várost zsákmányolás végett feladta és hogy az már meg is kezdődött a Hidelvén. Felöltöztem és kimentem, de a hirt csak annyiban találtam igaznak, hogy némi erőszakosságot követtek el, de azoknak is mindjárt elejét vették. Rozáliát, Máriát és Josót kivéve, a városban mindenkinek van fekete-sárga zászlója, melyeket később a város parancsára ők is kötelesek voltak kitűzni. Úgy látszik, Grois Urbanhoz ment, kérve

[16] Az eredetiben „Café Magd".
[17] Az eredetiben „Grenzer".
[18] Az eredetiben „Chevaux Légers".
[19] Az eredetiben „on the Square".
[20] Kossuth-kalapok.

őt, engedje meg a Kossuth-bankók forgalmát, mert sokaknak nincsen más pénze, miből éljen, de ő azt mondta, semmit sem tehet amig Wohlgemuth meg nem érkezik. Ugyanakkor panaszkodott, hogy zászlók nincsenek kitűzve és ha nem lesznek, úgy nem tud felelni azért, hogy nem fognak-e fosztogatni és a hatóságok ennek megfelelően adták ki rendeletüket. A kis Patakinak egy orosz ezredes van a házában és mikor azt mondta neki, hogy kitűzi a zászlót azért, hogy a fosztogatást megelőzze, az ezredes így szólt: „Vegye (71) be azt és ne féljen semmitől, amíg én itt vagyok, addig egy lélek sem fog bejönni és valamihez nyulni — de ha úgy akarja, tűzze ki a zászlót, csak ne gondolja, hogy az a védelemhez szükséges." Biztosította Patakit, hogy az oroszok nem ellenségei a magyaroknak, hanem joban szeretik őket, mint az osztrákokat. Azt kérdezte, a magyarok miért nem kérték fel királyul Leuchtenberg herceget? Akkor az ország a legboldogabb lehetne a világon. Lázár Móritzot meglátogatta egy tiszt, aki a házban lakik és aki nem a legbarátságosabban beszélt az osztrákokról. Az orosz tábornoknak egy szárnysegédje azt mondta Bethlen Farkasnak, hogy amint a városba mentek, Urban látott néhány szegény embert, amint ágynemüiket cipelték el, mire néhány határőrnek meghagyta, hogy vegyék el tőlük és vigyék a kórházba, holott azok el akarták kerülni, hogy a katonáknak adják. Amint az orosz tábornok megérkezett, meghagyta nekik, hogy visszavigyék. Amikor azok zúgolódtak és azt mondották (72), hogy ezredesük parancsolta, azt kívánta, hogy Urban az ő jelenlétében adjon parancsot — azzal a megjegyzéssel: „On tudja ezredes, hogy a főtábornok parancsa nélkül tiltva van a polgárok tulajdonát érinteni." Orosz zene a főtéren és este parancsolt kivilágítás. Ferentz ágyban fekvő beteg kolerinnel, Sándor oldalfájással. Czetz szolgája visszajött és azt mondotta, hogy Czetz elküldötte őt, ő és Simonyi beadták lemondásukat, letették egyenruhájokat és elmentek, hogy Nagy Bányán elrejtőzzenek. Hogy Kemény Farkas Vásárhelyen rejtőzött el és hogy a tisztek mind elmentek, az egyik ezen, a másik azon az úton. Nem tudom elhinni.

18. Kemény István épen most jött (reggel 6 órakor), lélekzet nélkül, azt mondva, hogy Görgei letette a fegyvert és hogy mindennek vége van. Bem a Bánátba vonult és döntő vereséget szenvedett,[21] éppen úgy, mint Vetter, Guyon stb. Kornis Károly érkezett (73) a hirrel mint futár. Azt mondja, hogy az országút innen Csucsáig tele van halottakkal. Csapataink elbocsátották Kemény Farkast és Gál Sándort választották parancsnokukká. Most Deés felé járnak, hogy Kazinczyval egyesüljenek. Mikor tegnap este a nagynéniéknél vacsoráztunk, Lázár Móritzné bejött és azt mondotta, férjét éppen most tartóztatták le. Az estét éppen itt töltötték, midőn Móritzot kihívták azzal, hogy a tábornokhoz menjen valami lovak ügyében, amelyeket tőle loptak el, de mikor odament, egyszer csak észrevette, hogy fogoly. Szegény asszony a csapástól majdnem megőrült, de a fogságtól a legrosszabbat várja. Hogy mivel vádolják, azt nem tudom, attól félek, Szász Régen felégetése lesz a vád és ebben az esetben szegény fickónak nem lesz menekvése. Urban az ő személyes nagy ellensége. Haza kísértem

[21] Temesvárnál, aug. 9-én.

őt[22] és visszajövet egy orosz tiszttel találkoztam, aki ezt mondotta nekem: — „C'est une triste métier de faire la police ce n'est pas comme cela que je comprends la guerre".[23] A (74) főtéren láttam egy kozákot teljes galoppban, egy kocsit követve, amelyben szegény Móritz ült, azután hallottam, hogy Jósikáékhoz vitték őt, jó szobát adtak neki, a pipáját, könyveket stb. Farkasnak egy orosz ezredes van a házában elszállásolva, akivel kezdetben mindig veszekedett, de később mindenben engedett neki és meghívta vacsorára... Szegény Pepi teljesen oda van az ő Jánosáért, azt akarja, hogy meneküljön el, de azzal csak még nagyobb veszélynek tenné ki magát. Minden nap több dolgot hallunk arról a kis rokonszenvről, a mi az osztrákok (75) és az oroszok között van és az az egy bizonyos, hogy a tiszteket senki sem látja együtt. Kemény Györgynek a házában van egy fiatal unokaöcsém, egy honvéd és puszta félelemből képes volna kiszolgáltatni, de szerencsére nem kérték.

19. Az oroszok elmentek Deésre és Kornist magukkal vitték. Ha csapataink leteszik a fegyvert, jó, ha nem, úgy támadni fognak. Bánffy Hunyadot kifosztották. Minket most Urban és néhány osztrák csapat kényekedvére hagytak itt és egyáltalában nem csodálkoznék azon, ha megengedné az oláhoknak a város kifosztását. Tegnap párbaj volt egy orosz és egy osztrák tiszt között. Az oroszok nem akarnak egy asztalnál enni az osztrákokkal és minden nap jobban és jobban hizelegnek nekünk. Sok foglyot hoznak be a csucsai országútról, nagy részét szabadon eresztik. Láttam Lázárt, aki keserűen panaszkodik az osztrák tisztek szemtelensége[24] miatt, míg az oroszok mindent megtesznek, amit tőlük kérnek. Móritzot bezárták és (76) úgy marad egész addig, amíg Clam vagy Wohlgemuth megérkezik. Kornis annyira ostoba, hogy nem tudja megmondani, ki adta neki a levelet vagy valami mást, úgy hogy sokan kezdenek nem kételkedni abban, hogy léprecsalták. Azt mondja, Görgei Nagyváradon van, nem fogoly, hanem felügyelet[25] alatt. Mindenki fél és nem ok nélkül, hogy Urban kényekedvére vagyunk hagyva és annyira visszakívánják az oroszokat, amennyire féltek tőlük egy héttel ezelőtt. János annyira beteg, hogy ha nem vigyáz magára, nem igen éli túl.

20. Tegnap az a hir terjedt el a városban, hogy az oláhok az éjjel bevonulnak és kirabolják, de minden nyugodtan mult el, és bár az oroszok mind elvonultak és csak az osztrákok maradtak itt, nem hiszem, hogy valami veszély volna. Nincs azonban senki, aki az oroszokat nem tekintené barátoknak és már sokan megismerkedtek a tisztekkel. Tegnap egy Kossuth huszár-tiszt jött Zsibóról, hol a csapatok (77), amelyek innen oda mentek, vannak, egy levéllel az orosz tábornok[26] részére — valószínűleg hallották, hogy Görgei letette a fegyvert és ugyanazt kínálják fel. Károly azt mondják, igen jól viselte magát a multkori hunyadi dologban vagy akárhol, ahol az történt és az ellenség sok embert veszített. Több

[22] T. i. Lázár Móricnét.
[23] Szomorú kötelesség rendőrösködni, ez nem az, amit én háború alatt értek.
[24] Az eredetiben „insolence".
[25] Az eredetiben németül: „Aufsicht".
[26] Grotenhjelm.

mint száz sebesültünket hozták ide. Pepi végre kapott lakást Zeykéknél, én pedig annyi butort adok neki, amennyit csak tudok. Az oláhok Oláh Fenesre üzentek szombaton, hogy ha nem küldenek nekik 2000 pengőforintot, felégetik a falukat. A tulajdonosok védelmet kértek az osztrák tisztektől, mire azok meghagyták, hogy a birtokosoknak ne legyen bántódásuk, különösen ne Jósika báróéknak, akik a császárhoz mindig hívek maradtak — majdnem azt mondották, hogy a többiekkel nem törődnek. Amint hallom, az (oláh) tribunok mutogatni kezdik magukat az utcákon, állig felfegyverkezve; (78) és ketten közülök ki akarták rabolni Streicher gyógyszerészt. Nagy pénzzavarban vagyunk. A Kossuth-bankókat nem fogadják el, de az osztrák bankjegyeket és a huszasokat sem akarják felváltani.

21. Azt mondják, körülbelül 7000 orosz és osztrák táborozik a Feleken és bevonulnak ma Clam Gallassal és Wohlgemuthtal. Rendeltek 500 szekeret 32.000 adag kenyérrel. Ez azt mutatja, hogy tovább akarnak vonulni. Nem lehetséges, hogy Görgei feladásának egész története mese volna. Néhány magyar és székely érkezett ide a magyar hadseregből és azt mondják, hogy minden elveszett és a hadsereg szétszóródott. Legalább így mondja Kemény György. Azt mondta, hogy a huszárság és a tűzérség nem akarta letenni a fegyvert, amíg Görgei maga nem mondotta, mire a huszárok lovaikat agyonlőtték, kardjaikat eltörték, a tűzérek minden ágyújokat hasznavehetetlenné tették. Lázár még mindig fogoly és most 4 katona van egy szobában vele.

(79) 22. Megint egy rossz nap. Korán reggel megjöttek az osztrák csapatok, nagy számban, Clam-mal. Nekem tizszeresen rosszabbul esik látnom ezeket az embereket, mint az oroszokat. A főbb utcákon minden ház tele van katonákkal. A székely huszárokat a lovagló iskolában helyezték el, a gyalogság az utcákon fekszik, gulába rakott fegyverek mellett. A sétatér megszállt tábor. Souvigné Sándoréknál van megszállva. Kiabál, szidja rossz sorsát, azt mondja, kötelességérzete hajtotta erre, hogy saját anyjával is összetűzött stb., a fickó hipokrita! Dicséri Bemet és a mi csapatainkat! Weston és Truskalafsky, valamint mások is, elhagyták a hadsereget, mikor az még Havasalföldön volt. Azt mondja, ha nem tettük volna le a császárt, akkor nyertünk volna. A legnagyobb dícsérettel beszél Clamról. Az oláhok Oláh Fenesen Farkas kertjében táboroznak. Úgy látszik, nem nagyon akarják letenni a fegyvereiket és (80) nem lehetetlen, hogy közülök többeket meg fognak büntetni. Csapataink, amelyek Deésen voltak, Zsibó felé mentek és egyesülni fognak azokkal, akik innen mentek arra. Thoroczkai Pali fogoly Szebenben. Azt mondják, Bem elmenekült, csapatai vonakodtak harcolni. Stein letette a fegyvert.[28] Mindennap friss hírek vannak arról, hogy Görgei nem tette le a fegyvert, de mivel senkit sem látok és senkivel sem beszélek olyannal, aki valamit tudna, semmi bizonyosat nem tudok.

23. Valami baj lehet valahol, mert a csapatok nagy része ma reggel Zsibó felé vonult. Kazinczy és Gál Sándor ott egyesültek.

[27] Gróf *Clam-Gallas Eduard* altábornagy, az erdélyi cs. k. hadtest parancsnoka.

[28] Helyesen: Beke József ezredes, Dévánál, aug. 18-án.

Azt mondják, fegyverszünetet kértek és kaptak addig, amig valakit Aradra küldhetnek megtudni, hogy Görgei valóban letette a fegyvert vagy nem. A csapatok elvonulása innen (81) nem úgy fest, mintha igy állna a dolog. Tegnap sürgöny érkezett Clamhoz a cukrászdába és mikor azt elolvasta, igy szólt: „ha ez igaz, úgy rosszul állunk" — és az egész társaság rögtön elttávozott. Este meglehetős nagy mozgás volt a csapatok között és majdnem mind elmentek. Hirek vannak francia, angol és török segitségről Szebenben, az oroszok visszavonulásáról — de senki sem tud semmi biztosat sem. Clam tegnap kiment Fenesre és nagyon haragszik, hogy Mikesnek néhány lovát ellopták és hogy azoknak kárt okoztak. Azt mondják, az oláhok visszatértek hegyeik közé, nem akarván letenni fegyvereiket. Azt mondják, Jancu és Axintye leveleit találták Bem kocsijában Segesvárott, melyben azok annyira kompromittálva vannak, hogy a hősöket valószínűleg felakasztják. Sonini, aki úgy látszik, az égen játszik és folyton kérdezgeti (82) okos vőmet, nem valami barátságos hangon beszél az oroszokról és azt mondta: „adná az Isten, hogy csak már egyszer kimennének az országból olyan könyen, a mint bejöttek", mire Sándor azt felelte: „akkor mind az ő oldalukon lennénk", mire Sonini nagyon elcsodálkozott. Dícséri Clamot és azt kívánja, menjünk hozzá és tegyük nála tiszteletünket — azon ürügy alatt, hogy feltárnánk az ország állapotát, megmondanánk, hogy tisztességes embereket kell alkalmazni stb., de örömmel mondhatom, hogy Nemest kivéve senki sem hallgatta meg. Kemény Ferin át érintkeznek, de ő csak hivatalos formában látszik cselekedni, Nemes azonban egészen az ő emberük. Sonini egészen szomorúnak mutatja magát a miatt, mert régi barátai hátat fordítanak neki és több figyelmet követel azon cím alatt, hogy sok magyart mentett és védelmezett meg. Ezek egyike valami Mr. Sebes (83), de Sonini szerencsétlenségére annak igen csinos felesége van. Ez a Sebes mondotta Sándornak, hogy Puchner hadseregét a betegség és a szökevények 15.000-ről 5000-re fogyasztották le és csak a legnagyobb nehézséggel tudták ide visszahozni. Sonini azt mondja Weston mester nem csak „Ziemlich aber sehr ziemlich" volt.

24. Tegnap az egész város jobban mutatott és sok arcot lehetett látni, a mely 3—4 napig el volt rejtve. Majdnem minden katonaság elvonult Zsibó felé — ... vajjon kirabolják-e Drágot és szegény gazdaságom maradványait? Urban az éjjel itt volt és segitséget kért; azt mondják, az osztrákokra tüzeltek. Annyi bizonyos, hogy ezek szörnyű jó helyzetben vannak. Mielőtt Clam elutazott, magához hivatta Groist és megigérte, hogy nem hajtja be a 200.000 pengőforintot (84), a mi holnapra volt elrendelve felégetés és fosztogatás fenyegetése alatt. Azt mondják, az osztrákok lefegyverezték az itt hagyott oroszokat, mielőtt elindultak. Az osztrákok összes sebesültjeiket és podgyászaikat magokkal vitték. Azt mondják, a mi csapataink előnyomultak Drág felé. Thoroczkai azt mondja, hogy a menetelést egyedül azért rendelték el, mert a mi csapataink háromheti fegyverszünetet kértek, mielőtt letennék fegyvereiket, mit az oroszok elutasítottak. A mai vagy a holnapi nap megmutatja majd, kinek volt igaza. Azt mondják, Görgei tábornok lett az orosz hadseregben és hogy a törökök ma-

gyar zászló alatt Szebenben vannak. Igazán csinos kis zavar! Lázárhoz mentem. Nincsen szigorú őrizet alatt és mindenki elmehet hozzá, aki akar. Azt mondja, hogy az egész dolog csak Urban szeszélye és a segédtiszt, aki kihallgatta, azt mondotta, hogy itt valami tévedésnek kell lennie. Nem is volt Szász Régenben, mikor az leégett. Azt mondja, hogy Szász Régent a valóságban (85) Betzmann és Dorsner parancsára égették fel és hogy Betzmann személyesen parancsolta meg a nem égő házak felgyujtását. Azt mondotta, ne mondjam ezt el senkinek sem, de ha igaz, úgy kár volna, ha e finom fickók nem fizetnék meg az árát. Bánffy Jánoshoz mentem, aki még mindig ágyban fekvő beteg. Szegény Pepinek megint ki kellett költözködni valami fontos tiszt miatt. Abban a szobában, hol Lázár be van zárva, több dolgot találtam az én butoraim közül.

25. Tegnap mindenki meg volt rémülve. Ugy látszik, Clam csak elhalasztotta a sarcolás határidejét és annak kivetését. Azt mondotta, nem csak azoknak kell fizetni, a kiknek házuk van. Nem akarja, hogy „nyugodt polgárokat" zavarjanak, hanem azokat, akik tettleg részt vettek a forradalomban. Erre a város bizottságot nevezett ki és a mig csupán 200 pengőforintot vetettek ki, a távollevő Wesselényit, kinek itt vagyona nincsen (86) 5000 pengőforinttal adóztatták meg, a fiatal Bethlen Jánost 7000-el stb. stb. Ugyanazok a polgárok, akik pár nappal előbb még azt mondották reánk, hogy Pecsovicsok vagyunk, most az elsők, akik bennünket radikálisoknak neveznek. Ilyen gyalázatosságot vártam ugyan tőlük, de azt nem vártam, hogy a mintaarisztokrata Clam fogja őket bátorítani. Ma minden Kossuthbankót be kell adni, még ha nem kapunk is egyebet értök, mint egy elismervényt. Ma Béldit künn láttam, sáppadtnak és aggódónak látszik. Lázár meg van soványodva. Bánffy Józsi és Beldovics visszajöttek. Beldovics a sarkáig Schwarzgelb-bé lett és megindulással mondja el, hogy néhány magyart már hat és nyolc évi börtönre és rettenetes pénzbirságokra ítéltek — még egy hölgyet is, ki pénzt adott és biztatta őket. Az estét rendesen Krisztinával töltjük, hiányban van azóta, mióta bejöttek (87) az oroszok. A város minden este ki van világítva. Azt hiszem, riadótól félnek.

26. Tegnap több svadron könnyű lovas jött Galiciából. Ugy látszik, a Deésnél és Zsibónál álló hadsereg előrenyomul és helyét mások foglalják el. Az oláhok nem nyugodtak. A katonák 300 szekeret rendeltek Tordáról, mire az alispán válasz helyett megküldötte valami oláh prefektus rendeletét, hogy Torda készüljön el az oláh hadsereg bevonulására és valami fickónak engedelmeskedjék, akit ők Tordamegye prefektusának hívnak. Amint tegnap egy osztrák tiszt jött keresztül a Mezőségen, Jank(u) emberei kirabolták. Kettő közülök itt van fogságban. Az ostoba szamarak azt hiszik, hogy mivel mi nem vertük meg őket, senki sem tudja őket megverni. Bár az egészen a mi hibánk volt és a kombináció hiánya, hogy egészen ki nem írtották őket. Legalább van valami vigasz arra, hogy Enyedet (88) meg fogják boszulni és hogy ezek a nyomorultak nem kerülnek a fejünk fölé. Azt mondják, Jósika Samu és Lajos vonakodtak tiszteket venni magukhoz és hogy Jankó visszatért. Tegnap jelenetünk

volt Krisztinával. Mária, Pepi, Rozália, Joso és én ott voltunk, mikor Ferentz nevetve bejött és azt mondotta, hogy Fülesst, a huszárok volt preceptorát elfogták, hozzátéve, hogy nem volna kár érte, ha felakasztanák. Krisztina nagy csodálkozásunkra sirni kezdett, és a mig Lázár miatt egész nyugodt volt, ez az eset egészen kihozta sodrából. Hátat fordított nekünk és egész este nem szólt egy szót sem. Fülesst valószínűleg Roth elítélése miatt fogták el és ha ez a baja, úgy a jó Isten segitse. Mindennap rettenetes dolgokat hallok. A Kossuth-bankókat be kellett adni, mert ügyünk reménytelen és ez az egyetlen módja (89), hogy kapjunk érte valamit, ha beszolgáltatjuk. Nincs baj, ha meg akarjuk tartani, de nincs benne semmi haszon. Szegény öreg Bethlen Sándornak mindössze 15 pengőforintja maradt, mikor a magáét beadta és Jánost kivéve, aki pedig nincsen itt, egyik gyermeke sem tudja segíteni. Bethlen Ferinek 30 pengőforintja sincsen. Thoroczkainak van néhány dukátja és azt is felajánlotta, hogy megosztja az öregekkel. Mondtam Josónak, hogy szükség esetén adjon az enyémből az ő neve alatt. Hallom, hogy száz szegény teremtés ugyanilyen helyzetben van. Úgy látszik, elhatározták, hogy ezt az országot mindenképen tönkreteszik. Gúnyos dolog arról beszélni, hogy ezektől az emberektől sarcot fognak kicsikarni.

27. Azt mondják, a sarc dolgát elejtették vagy legalább annak a derék polgároktól kívánt formáját. Meg kell szereznem azok neveit, akik a kivetés végett bizottságot alakítottak, hogy el ne felejtsük őket. Szegény pajtásaink Zsibón letették a fegyvert[29] és a tiszteket mind letartóztatták (90) és azt mondják, Nagyváradra küldik őket. Az útak mindenütt tele vannak pénz és élelem nélkül hazatérő honvédekkel és úgyszólván megrabolnak mindenkit és elvisznek mindent, a kit és a mit találnak. Hatról hallottam, hogy falujokba visszatértek úgy, hogy három napig csak éretlen szilvát és kukoricát ettek. Éppen most adtak katonákat házunkba, kiket el kell szállásolni és etetni kell. Mivel konyhám nincsen, nehezen megy a dolog, de Szilvásy a főzést magára vállalta. Több mint 40 fogoly van a lyceumban és a város parancsot kapott, hogy még több helyet készítsen elő. Beldovics megigérte, hogy megszerez nekem egy könyvet, melyet Saguna németül írt és a melyben mind az a kegyetlenség benne van, mit a magyarok az oláhokon elkövettek. Bécsben karikaturák jelentek meg (91), melyek Teleki Sándort és Katona Miklóst úgy ábrázolják, a mint parasztokat akasztanak és a kővári kerületben a falvakat gyujtogatják. Beldovics látta Richardsont Csernovicsban. Azt mondotta, hogy onnan Lembergbe ment és onnan Komáromba, hogy a várat ostromló ágyúkat irányítsa. A Wiener Zeitungban leírta útját és az országútakon elkövetett és tőle látott borzalmakat. Sokat közölt ellenünk az angol lapokban. Sok pénze volt, a mire Krisztina mindjárt kémnek nyilvánította őt. Jasyban volt. Lord Palmerstontól a Házban elégtételt kértek Lady Horatio Weston kolozsvári javainak eladása miatt, de azt mondotta, miszerint akkor, mikor osztrák tiszthez ment nőül, a brit védelmet elveszítette."

Közli: *Horváth Jenő.*

[29] Aug. 25-én.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

József főherceg tábornagy: A világháború, amilyennek én láttam. II. kötet. Olasz háború. Doberdo. 8°, 842 l., 47 melléklettel. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1928. Ára: 64 pengő.

Az újabban megjelent kötet az olasz harctér eseményeivel foglalkozik még pedig az olasz hadüzenettől kezdve, 1926. február 17-ig.

Bevezetésül a hármasszövetségi szerződés főbb cikkeit idézi a szerző és az olasz hadüzenetet megelőző tárgyalások eseményeit sorakoztatja fel.

A mű hadtörténelmi tartalma, igen rövid kivonatban, a következő:

Midőn Olaszország magatartása kétessé vált, a hadseregfőparancsnokság elrendelte a monarchia délnyugati határának megfigyelését és lezárását.

Kezdetben mindössze 7 zászlóalj állott az innsbrucki és a görzi katonai parancsnokságok területén. Később Rohr Ferenc lovassági tábornok parancsnoksága alatt 5 csonka hadosztály, 1915. május havában pedig 75,000 puska és 200 löveg állott őrt a 660 km. hosszú határterületen. Ehhez a hadüzenet időpontjában, az 57. hadosztály érkezett be első megerősítésül.

Rohr lovassági tábornok feladata az volt, hogy a klagenfurti és a laibachi medencét zárja le s az Isonzo-arcvonalra irányítandó haderő felvonulását biztosítsa.

Rohr az Isonzo-szakaszon Goiginger altábornagyot bízta meg a védelemmel. Itt a helyzet a következőkép alakult ki:

a) A Krn-hegységtől a Wippach folyóig a 93. hadosztály 3 alszakaszra tagozódott; északon a tolmeini csoport (8½ zászlóalj, 4 üteg), középen a plávai csoport (2 zlj., 2 üteg), délen a görzi csoport (3 zlj., 1 üteg);

b) A doberdói fennsíkon Lukachich tábornok (5 zlj., 6 üteg);

c) Monfalconetől Triesztig a 94. hadosztály (11 zlj., 3½ lovasszázad, 6 üteg).

A hadseregfőparancsnokság a helyzetet mérlegelve, bizonyosra vette, hogy az olasz főerő Cividale és a tenger között fog felvonulni és a támadást az Isonzón át a doberdói fennsíkra és Görzre fogja végrehajtani; a főtámadás északi szárnyának biztosítására a Felső-Natisone völgyéből kisebb haderő a Kolovrat és Korada határgerincről a középső Isonzó szakaszára, illetőleg Karfreiten át az Isonzót keletről kísérő magaslatokra fog előtörni; a főlökések oldalban és hátban való biztosítására pedig egyidejűleg egy hadseregcsoport a Felső-Piave, a Felső-Taglia-

mento és a Fella völgyéből a Karni-Alpok határgerincén át fog támadni, hogy a Gail-, illetve a Dráva völgyét elfoglalja; egy-egy erős hadcsoport pedig Tirolt fogja keletről, délről és nyugatról körülkarolva megtámadni, hogy ott álló erőinket lekösse.

Ennek a mérlegelésnek alapján a hadseregfőparancsnokság azt tervezte, hogy a főerő az Isonzo-szakaszt aktive védelmezi; egy gyengébb csoport megakadályozza, hogy az ellenség a karintiai határon át a villachi és a klagenfurti medencékbe betörjön; Tirol védelmét pedig önálló erők látják el.

Ennek megfelelően a hadseregfőparancsnokság így intézkedett:

Az *Isonzo-szakaszon* (Krn-től a tengerig), Boroevics gyalogsági tábornok vezérlete alatt, az 5. hadsereg (93.,94., 57. és 48. hadosztály) s a XV. és XVI. hadtest fogja az aktiv védelmet kifejteni.

Karintiát (Krn-től Tirol keleti határáig), Rohr lovassági tábornok védi a 92. hadosztállyal, az 59. hegyi dandárral és a VII. hadtesttel.

Tirolt a Stilfsi-hágóig Dankl lovassági tábornok fogja védelmezni, a 90., 91. hadosztállyal és a bajor alpesi hadtesttel.

Az egész délnyugati arcvonal vezényletét Jenő főherceg, vezérezredes, veszi át.

A felvonulás befejezte után, a délnyugati határvédelem következőképen tagozódott:

A) *Tiroli hadseregcsoport:* parancsnoka Dankl lovassági tábornok.

B) *Karintiai hadseregcsoport:* parancsnoka Rohr lovassági tábornok.

Ezen belül: a jobb szárnyon József főhg. lov. tbk. csoportja;
balszárnyon Langer altbgy. csoportja;
hadseregcsoport tartalék Nagy tbk csoportja.

C) *5. hadsereg:* parancsnoka Boroevics gyalogsági tábornok.

Ezen belül:

I. védelmi szakasz (jobbszárny) XV. hadtest;
II. „ „ (jobbközép) XVI. hadtest;
III. „ „ (balközép) Goiginger altbgy. csoportja (57. és 94. hadosztály);
IV. „ „ Marics tbk. tengerparti csoportja;
Hadseregtartalék: 93. és 48. hadosztály.

Az olasz haderő így csoportosult:

1. hadsereg a tiroli határon, két csoportban:

a) Svájc és a Garda-tó között a III. hadtest és 8 zlj. alpini.

b) Garda-tó és Val Sugana között az V. hadtest és 7 zlj. alpini.

4. hadsereg a Brenta és a Felső-Piave között (I., IX. és VIII. hadtest és 7 zlj. alpini).

2. hadsereg a Felső-Piave és Udine-Cormons vasútvonal között 5 csoportban:

a) Karintia határán a Felső-Piave-től a Felső-Fellá-ig a *Carnia* csoport (28 zlj. és 14 zlj. alpini);

b) A Felső-Fellától a Felső-Natisoneig, a Felső-Isonzo-szakasszal szemben, a XII. hadtest 23. hadosztálya, a IV. hadtest és 8 zlj. alpini.

c) Cividale völgykatlanban, a Közép-Isonzo-szakasszal szemben, a II. és VI. hadtest.

3. *hadsereg* az aostai herceg parancsnoksága alatt, Udine és a tenger között, az Alsó-Isonzo-szakasszal szemben (IX., X. és VII. hadtest és a lovas hadtest.)

Erőviszonyok 1915. május hó végén:

a) *Tirolban és Karintiában:*

magyar részen 111.000 puska, 330 géppuska, 960 löveg;
olasz részen 220.000 puska, 440 géppuska, 950 löveg;

b) *az Isonzo-vonalon:*

magyar részen 96.700 puska, 230 géppuska, 430 löveg;
olasz részen 226.000 puska, 460 géppuska, 760 löveg.

A hadseregfőparancsnokság attól tartott, hogy az olasz erők az 5. hadsereg felvonulása előtt betörnek. Szerencsére az olasz haderő felvonulása igen lassan, tapogatódzva történt s így csapataink a kezdetleges védőállásban úgy-ahogy berendezkedhettek s főerőink is zavartalanul felvonulhattak.

A bevezető harcok (május 24. és június 20. között) három csoportra oszlanak:

a) *Krn-i harcok.*

Flitsch—Karfreit—Tolmeinnél az olaszok az Isonzót átlépték s a Vršič, Vráta, Krn, Kozliok és Plece magaslatokat megszállották.

Az arcvonalparancsnokság elrendelte, hogy az Isonzo keleti partján befészkelt olasz haderőket vissza kell vetni a folyó mögé.

Hegységharcra fel nem készült csapataink ezt az ellentámadást — megfelelő tűzérség hiján — eredménytelenül fejezték be.

b) *Plavai harcok.*

A II. olasz hadtest a Plavánál kiugró magaslatok elfoglalására támadást indított, hogy onnan észak felől törhessen elő Görz irányában. Makacs harcokban sikerült is nagyobb erőkkel átkelnie az Isonzón, de az uralkodó magaslatokat nem tudta csapatainktól elragadni.

c) *Görzi harcok.*

38. hadosztályunk a görzi hídfőt védte. Jobb szárnyával és közepével az Isonzo nyugati partján foglalt állást, balszárnyával az Isonzon innen.

Az olaszok ismételt támadásokkal igyekeztek visszavetni a nyugati parton álló csapatainkat, de minden erőfeszítésüket meghiusítottuk.

Az 1. Isonzo-csata (junius 23—julius 7.) A tenger és Udine között felvonult 3. olasz hadseregnek az volt a feladata, hogy védelmi állásunkat a doberdoi Karszt-fennsíkon áttörje s védelmi vonalaikat egyrészt Görz irányában, másrészt Trieszt felé felgöngyölítse.

Az aostai herceg parancsnoksága alatt álló hadsereg a hadüzenet után nyomban megkezdte előnyomulását az Isonzo alsó szakaszára, de olyan lassan tapogatódzva haladt előre (15 nap alatt 5—7 km.-t tett meg), hogy csapataink a támadás fogadására felkészülhettek.

Az olasz hadsereg 90,000 puskájával, 200 gépfegyverével, 400 lövegével szemben, Goiginger altábornagy csoportja állott; mindössze 30.900 puskával, 66 gépfegyverrel és 136 löveggel.

A több mint háromszoros erővel rendelkező olaszok eddig még nem tapasztalt hevességű hétnapos tűzérségi előkészítés után, június 30-án kezdették meg tömegtámadásaikat s 6 napon át szakadatlanul folytatták azokat.

A főtámadás a Karszt-fensíknak a tenger és Sagrado között fekvő szakaszára nehezedett. Erre az alig 6 km. széles szakaszra napokon át mintegy 250 tábori ágyú meg 15 nehéz tarack és mozsár ontotta tüzét. A június 23—26. közti napokon 50,000 tűzérségi lövés esett erre a szakaszra, s ezek ¼—½-e a nehéz és a legnehezebb lövegekből került ki.

A 7 napos tűzérségi tömegtűzzel s a rákövetkező 6 napos rohamtámadással, az olaszok csak a redipugliai szakaszon értek el némi sikert; s ott is csak annyit, hogy legelső vonalunkat 1½ km. szélességben 300—600 lépéssel hátrább kellett vonnunk, minthogy ott árkainkat és akadályainkat a tűzérség teljesen szétlőtte. Különben mindenütt régi állásainkban maradtunk.

Veszteségünk kb. 10.000 főnyi volt. Gyalogságunk és géppuskáink 2.450.000 töltényt lőttek el, tűzérségünk 28.440 lövést tett.

A csata után kiadott átcsoportosítási intézkedés szerint, a doberdói Karszt-fensík védelmét József főherceg, lovassági tábornok, vette át.

A 2. Isonzo-csata. (Jul. 18—aug. 10.) Az olaszok első támadási célja: a San Michele elfoglalása volt.

A főtámadást a 3. hadsereg intézte a doberdói Karszt-fensíkot védő József főherceg VII. hadteste és a XVI. hadtest ellen.

Erőviszonyaink:

olasz részen	224.000 puska, 600 géppusa, 1000 löveg;
részünkön	79,000 puska, 200 géppuska, 428 löveg.

A főtámadást a 2. olasz hadsereg támadása kísérte.

A főcsoportnál a XI. hadtest *közvetlenül* a S. Michelet támadta, a X. hadtest a doberdói-fennsíkot, a VII. hadtest pedig a M. dei Sei Busit és a M. Chosich-ot; azonban a két utóbbi hadtest közvetett támadási célja szintén a San Michele volt.

A 24 napig tartó csatában állásainkat 3. hadseregünk egész arcvonalán szilárdan megtartottuk. Csupán a Karszton, továbbá S. Martino és M. dei Sei Busi között jutottak az olaszok néhány száz lépéssel előbbre.

Veszteségünk júl. 16—aug. 3-ig 43,711 fő. Ebből a VII. hadtestre 43.590 fő esett.

A 3. Isonzo-csata. (Okt. 18—nov. 4.) Az olaszok első elérendő célul a Görzi-fennsík elfoglalását tűzték ki.

Leghevesebb támadásaik a görzi hídfő két szélső pillére, a M. Kuk és S. Michele ellen irányultak.

IV. hadtestük Plezzo és Tolmein irányában intézett eredménytelen támadásokat. A II. hadtest Globnánál és Zagoránál támadott s elfoglalta Zagora szélső házait; a M. Sabotino ellen intézett támadásait visszavetettük. A VI. hadtest Oslavia- és Peumá-nál, továbbá Grafenberg—Podgoránál támadta meg állásainkat; napokig tartó kemény harcokban voltak is átmeneti sikerei, de ellentámadásainkkal mindenütt visszavetettük. A XIV. hadtest Peteano-nál, a S. Michelen és S. Martinonál támadott; rövid megszakítással okt. 18-tól nov. 4-ig folytak itt a harcok; a S. Michele kétszer is olasz kézre került, de csapataink újból visszavették. A X. hadsereg S. Martino és M. dei Sei Busi között ért el óriási áldozatok árán jelentéktelen eredményt.

Végeredményben az ellenfél egyes helyeken 200—400 lépésnyi tért nyert.

VII. hadtestünk egymaga 1,020.000 puska- és géppuska töltényt lőtt el, tűzérségünk pedig 1120 lövedéket használt el.

A 4. Isonzo-csata. (Nov. 8—dec. 4.) Tulajdonképen kis szünettel megszakított folytatása a 3. Isonzo-csatának.

Az olaszok minden erejüket megfeszítve, hatalmasan fölényes számú tűzérségük támogatása mellett, többszörös túlerővel XVI. hadtestünket Plavánál, a VII-et a S. Michelén át akarták törni, hogy a görzi hídfőre irányított szembetámadásukat megkönnyítsék.

Az olasz hadműveleti cél Görz elfoglalásában zsugorodott össze, minthogy az előző három csatában nem sikerült Trient és Trieszt elfoglalása.

A kis Görz városkáért kíméletlenül latbavetettek minden élő és holt harceszközt. Az olasz haderő $^2/_3$-a, két hadsereg, 24 hadiállományú hadosztállyal, rohanta meg 5. hadseregünk 13 gyenge hadosztályát, sőt a siker biztosítására még a tiroli és karintiai arcvonalról 5 dandárt hoztak az Alsó-Isonzóhoz.

De a kitűzött célt mégsem érték el.

Az ellenség egyelőre elfulladt. 1915. december 3. és 1916. február 17-e között nagyobb események nem voltak.

Kispalócz.

Pilch Jenő: Horthy Miklós. Az Athenaeum Rt. kiadása. 408 lapoldal., 102 szövegközi fényképpel, 4 szövegközi vázlattal és 10 önálló melléklettel.

Tiz év mult el azóta, hogy Magyarország a győztes ellenfelek kénye-kedvének kiszolgáltatva vergődik a reá rakott bilincsekben. A paduai fegyverszüneti szerződés ellenére, hazaárulás következtében, közvetlen szomszédaink éppen úgy dúlták az országot, mint valamikor a tatárok és a törökök. — Hazánk kálváriajárása azonban még ezzel nem fejeződött, hanem azzal tetéződött be, hogy a megmaradt kis területen a proletárdiktatúra gyilkolt és pusztította a meglevő szegényes értékeket. Úgy látszott, mintha

az ezeréves Magyarország végórája ütött volna, mert az entente-hatalmak, egyrészt hazánk részeivel meggazdagodott szomszédaink rágalmazása folytán, másrészt talán nem látva az itt uralkodó kommunizmus messze kiható vészes hatását, nem akartak segítőkezet nyujtani annak a nemzetnek, amely annyi sok évszázadon keresztül ontotta vérét nemcsak hazája, hanem legtöbbször a „művelt nyugat" védelmében is.

Ezekben a vigasznélküli időkben, amikor a kommunizmus tévtanai következtében a magyar önmagát pusztította, a hazát és a magyar fajt szerető jobbjaink több ízben kísérelték meg azt, hogy megmentsék ezt a kis, szűk hont legalább attól a veszedelemtől, ami még ennek a megmaradását is fenyegette. Sajnos azonban, hogy ezek a kísérletek vérbefulladtak s nem érték el céljukat. A bécsi komité sem tudott segíteni. Ekkor végre megalakult Aradon az ellenforradalmi kormány, amely csakhamar Szegedre költözött. Ennek a kormánynak hadügyi tárcáját a Kenderesről ideérkezett Horthy Miklós vállalta el. Isten csodálatos rendelése volt, hogy éppen az ő kezébe jutott annak a kicsiny fegyveres erőnek vezetése, amely minden nélkülözés ellenére, csak a haza iránti szeretetből készen állott arra, hogy támogassa vezérét nemes munkájában. Horthy Miklós altengernagy úgy ebben, mint később a Nemzeti Hadsereg fővezéri állásában, olyan sziklának bizonyult, amelyet hasztalan ostromolt a minden oldalról ellene törő áradat. Ő nem ingott meg és csak a haza megmentését, jóvoltát tartva szeme előtt, vezette kisded hadseregét azon az úton, amelyen végső eredményében Csonka-Magyarország megmardását lehetővé tette.

Pilch Jenő könyve valóban nagy hiányt pótol, mivel nemcsak a legfőbb Hadúrnak, a Kormányzónak életrajzát nyujtja, hanem hiteles források alapján tömören ismerteti hazánk akkori szomorú belső állapotát és Horthy Miklós szervező, irányító és példátadó magatartását, akinek egyetlen, önzetlen célja volt: megmenteni a magyar hazát, az árva magyart!

A könyv egyes fejezeteiben idézett rendeletekből, parancsokból az tűnik ki, hogy mintha a fővezérség és a Magyar Nemzeti Hadsereg ellen rosszindulatú rágalmak, gyanusítások hangzottak volna el, amelyek ezek működését és célját fekete színben igyekeztek feltüntetni. Hogy ezek a rágalmak és gyanusítások mily alaptalanok és méltatlanok voltak, azt az olvasó a felhozott hiteles iratokból bebizonyítva látja.

Pilch Jenő 3 fejezetbe foglalta munkáját.

Az I. fejezet a „Békebeli szélcsendes tengerészeti évek" eseményeit írja le. A Horthy-család leszármazásának feltüntetése után, röviden beszél Horthy Miklós gyermek- és iskolaéveiről. A tengerészeti pályára saját óhaja folytán került s 1886 október 1-én mint II. osztályú tengerész hadapród megkezdte azt a pályát, amelyen a volt cs. és kir. haditengerészetnek, főleg azonban a Horthy és ezzel a magyar névnek elévülhetetlen érdemeket szerzett. Katonai szolgálata alatt összesen 30 kitüntetést kapott, köztük a legnagyobbat, a Mária Terézia-rendet is elnyerte.

Pilch röviden foglalkozik Horthy Miklós keletázsiai utazásával, majd ismerteti szárnysegédi idejét kedves epizódok közbeszúrásával. Ezután részletesebben leírja a Konstantinápolyban

eltöltött időt, amikor már mint a „Taurus" nevű felfegyverzett yacht parancsnoka működött. Erre az időre estek Bosznia és Hercegovina annektálása a Monarchia által, valamint az ifjútörököknek nem mindig vértelen mozgalmai. Horthy sokoldalú jelentéseiben kellően tájékoztatta a Monarchia vezető köreit az összes eseményekről. De nemcsak mint hajójának parancsnoka szerzett itten érdemeket, hanem társadalmilag is kivívta az ottani előkelő körök tiszteletét és közkedveltségét.

A II. fejezet „Hadak útján" címmel a Monarchia haditengerészetének állapotával, majd a világháború első idejében végrehajtott fegyverténveivel foglalkozik, amikor magára hagyatottan tengerpartjaink védelmében verte vissza az entente hadihajóinak többszöri előtörését. Horthy Miklós eleinte a „Habsburg" nevű csatahajónak, majd pedig rövid idő mulva az általa legendás hírnévre szert tett „Novara" gyorscirkálónak parancsnoka lett s mint ilyen, az entente földközi-tengeri flottájának őrködése ellenére, egy német búvárhajót levontatott Cephalonia szigetéig, ahonnan az a Dardanellákig eljutva, segédkezett a török hadseregnek. Mikor pedig Olaszország megüzente a háborút, flottánk megrohanta az olasz partokat. A Horthy vezette csoport Porto-Corsinit kapta célul. A szerző leírja részletesebben és vázlattal ellátva ezt a vállalkozást, amelyben átment a tűzkeresztségen és mint bajtársai közül többen írják, már ekkori magatartása következtében a fiatal tisztek bálványává lett.

Porto-Corsinit követte San Giovanni di Medua; az első előtörés az otrantoi csatornába; az otrantoi ütközet. A „Novara" Horthy vezetése alatt mindenütt olyan fényes eredménnyel harcolt, hogy parancsnoka a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét nyerte el. Az 1918. február 1-én kitört nyilt matrózlázadás idejében, Horthy már a „Prinz Eugen" nevű csatahajónak volt a parancsnoka s hajóján a fegyelmet mindvégig fenntartotta. Röviddel ezután a király őt ellentengernaggyá való egyidejű és soronkívüli előléptetése mellett, a flotta parancsnokává nevezte ki. Ez a kinevezés nemcsak a haditengerészet tisztikarában, hanem német szövetségesünk vezető egyéneiben is a legnagyobbfokú bizalmat váltotta ki.

A tengeriháború eseményei folytán újólag szükségessé vált az otrantoi zárlat megtámadása. Horthy, kellőképpen csoportosítva hajóit, el is indult a vállalkozás végrehajtására, ennek azonban „Szent István" nevű csatahajónk elsüllyesztése véget vetett.

Az összeomlás bekövetkezett; Horthynak — parancs szerint — át kellett adni a flottát a délszláv Nemzeti tanácsnak. Ő ezt a parancsot teljesítette úgy, hogy — mint egy szemtanú írja — mindvégig ura maradt a helyzetnek.

III. Fejezet. „A szegedi ellenforradalom." A szerző mielőtt Horthy Miklósnak Szegeden való megjelenését és további szereplését leírná, ismerteti az 1918-i októberi forradalom és a proletárdiktatúra eseményeit, majd az oláh csapatok előnyomulását; Budapestnek és a Dunántúl nagy részének megszállását, valamint a különböző ellenforradalmi kísérletek eredményét. A temesvári, aradi és szegedi ellenforradalom vezetőinek, nézeteltérések és torzsalkodások után, sikerült végre megalakítani a kormányt, mely-

nek elnökségét Károlyi Gyula gróf, s az ő kérésére, a hadügyminiszteri tárcát 1919 június 5-én Horthy Miklós altengernagy vállalta. Elhatározása különösen a tisztek körében keltett nagy örömet, hiszen benne látták azt a vezért, akinek vezetése alatt hazájuk megmentését remélhették.

A szerző rámutat könyvében azokra a nehézségekre, amelyek a produktiv munkát lehetetlenné tették. Horthy ezek ellenére se csüggedt el, hanem július 9-én a Nemzeti Hadsereg megszervezésére rendeletet terjesztett elő s ebben körvonalazza annak céljait. A kormány elleni intrikák, rágalmazások őt sem kímélték meg, ezért aztán, mikor Károlyi Gyula gróf, a franciák bizalmatlankodása folytán, a kormány átadását határozta el, ő is lemondott. Előzőleg azonban felszólalásaival a minisztertanácsokban döntően befolyásolta az új kormány összeállítását. Ezekben a válságos időkben, mikor a cselszövők aknamunkája folytán a katonaság körében is aggasztó elégületlenség jelei kezdtek mutatkozni: Horthy egy tiszti gyűlésen kifejtette a tisztek magatartását illető felfogását. Úgy itt, mint a Move országos ülésén is, beszédeivel annyira magával ragadta a tisztikar és a városi előkelőségek lelkét, hogy elűlt minden meghasonlás, elégületlenség és mindenkiben feléledt a szebb jövőbe vetett bizalom. Mindenki csak ő benne látta a megmentőt. E nagy népszerűsége következtében akkor, mikor Károlyi gróf kormányát az Ábrahám Dezső-féle minisztérium váltotta fel, őt — mint a szerző az erre vonatkozó forrásból idézi — nem merték elejteni, hanem a hadsereg főparancsnokságával bízták meg, nem is sejtvén, hogy tulajdonképpen ezzel sokkal nagyobb hatalmat adtak a kezébe és hogy későbbi magas állását ezzel még inkább megalapozták.

Az Ábrahám-féle kabinet is csalódott reményeiben, mivel a franciák sem a megigért segítséget nem adták meg, de még a hadsereg továbbfejlesztését sem engedték; a szerbek pedig a franciákhoz alkalmazkodtak. Horthy — hadsereg hiányában — nem akarta a fővezérséget vállalni, azonban alárendeltjei kérésére mégis tovább maradt és a mostoha viszonyok között azon fáradozott, hogy a reábízott fegyveres erőt összefogja, a tisztikart összeforrassza, továbbá, hogy úgy ezekben, mint a közönségben a hazafias érzést és a jövőbe vetett bizalmat ébren tartsa és fokozza. Ezt célozta minden tette, nyilvános szereplése és minden beszéde.

A szegedi kormány ama törekvése, hogy innen kiindulva, fegyveres erővel verje le a tanácsköztársaságot, nem sikerült.

Pilch könyve ezekután vázolja a Nemzeti Hadsereg magjának megalakulását, amelynek megszervezése, kialakulása és továbbfejlesztése Horthy hadügyminiszterségével vette kezdetét. Az ő lankadatlan tevékenysége, ami alárendeltjeire is áthatott, az ő izzó hazaszeretete, ami a kicsinyhitűeket fellelkesítette, meghozta az eredményt, mert ha nem is nagy, de olyan erőt gyűjtött össze, amely — ha fegyverzetet kap — alkalmas volt a fővezér honmentő céljának megvalósítására.

A szerző ismerteti a továbbiakban a tanácsköztársaság bukásával beállott eseményeket és az ezt követő tárgyalásokat, amikben megint csak Horthy fővezérnek jutott a főszerep. Ő hangoztatta folytonosan, hogy a Nemzeti Hadseregnek kell az oláhok

előtt Budapestre bevonulnia, majd pedig mikor a főváros megszállás alá került, azt, hogy a Dunántúlra kell átvonulni. Az az ellentét, mely a Budapesten megalakult és a Szegeden működő kormány között támadt, őt nem befolyásolta a hadsereg részére kitűzött cél tekintetében; ő csak a haza megmentését tartotta szem előtt, nem törődve a politikával és a politikusok torzsalkodásaival. Az volt a véleménye, hogy ha az oláhok a Dunántúlt is megszállják, akkor a nemzeti feltámadásnak még a reménye sem marad meg számunkra. Ezért tehát mind az entente részéről, mind a Budapestről érkezett parancs ellenére, seregét a szerb és az oláh hadsereg által üresen hagyott területsávon átvitte a Dunántúlra. Ő maga, szárnysegédével, repülőgépen Siófokra útazott.

A könyv szerzője a következő IV. fejezetben vázolja a Dunán túl uralkodott viszonyokat, valamint azokat az intézkedéseket, amelyeket a kormány és az osztrák területről bevonult Lehár-csoport tett a rend helyreállítására és a különböző oldalról fenyegető ellenséges előnyomulás meggátlására. Részletesen megemlíti azokat a szigorú parancsokat, amelyeket egyrészt a hadügyminisztérium, másrészt a fővezérség bocsátott ki, a lelkileg megmagyarázható „fehér terror", „népítéletek" és „atrocitások" megakadályozására. Abban az időszakban, ami a proletárdiktatúra megbukása és a karhatalmak, valamint a polgárőrségek működésének megkezdése között eltelt, fordultak elő felelőtlen elemek részéről törvénytelenségek és hatalmi túlkapások.

Horthy fővezér addig is, míg törzse Siófokra érkezik, Budapestre utazott, hogy József főherceg, kormányzó utasításait átvegye és a viszonyok felől tájékozódjék. Tárgyalt az entente missiókkal, majd Mardarescu oláh főparancsnokkal is.

A nemzeti hadseregnek a Dunán túl való megjelenése új helyzetet teremtett, mivel az itteni szervezkedést lehetővé tette. A továbbiakra nézve Horthy fővezér, Soós tábornok útján, a magyar kormány és a magyar politikai tényezők közbejöttével, az entente missiókkal és az oláh főparancsnoksággal tárgyalásokat folytatott, melyeknek eredményeképpen szeptember 7-én az entente elvileg egy 30.000 főnyi magyar haderő szervezését engedélyezte; az oláhok pedig további előnyomulásuk beszüntetését megígérték. Megjegyzendő, hogy az oláhokat a magyar-oláh personalunió eszméjének felvetése is befolyásolta.

Pilch foglalkozik ezután Német-Ausztriának a St. Germainben neki ígért Nyugat-Magyarország birtokbavétele tekintetében tanusított magatartásával, valamint Lehár ezredes működésével, aki bámulatos gyorsasággal olyan haderőt szervezett meg, amelylyel az osztrákokat nemcsak sakkban tartotta, hanem határsértés esetén a Bécs irányába való betörést is tervbe vette. Ezzel szemben a fővezérség nem ragadtatta el magát, hanem csak a betolakodók visszaverését tartotta szem előtt.

József kir. herceg, Kormányzó és a Friedrich-kormány lemondásával újra a legsúlyosabb válság köszöntött be. Ezekben az időkben megint csak Horthy neve volt az a reménycsillag, amely ébrentartotta a magyar lélekben a jövőbe vetett bizalmat. Ő ekkor sem csüggedt el, hanem lankadatlanul, minden eszközt felhasználva törekedett a kommunizmus által félrevezetett magyar né-

pet helyes útra terelni és a lezüllött állapotokat rendbe hozni. Az országszerte dúló politikai viszálykodás őt nem érintette.

Amint az oláh hadsereg megállítása sikerült, Horthy azonnal útra kelt, hogy közvetlenül érintkezzék a szabad magyar terület népével és hogy vígasztaljon, buzdítson, biztasson és lelkesítsen. Kaposvári, tabi, szombathelyi, kőszegi és soproni látogatásai mind diadalmenetek, itt mondott beszédei pedig eszményi hazaszeretetének tanubizonyságai.

A fővezérség irányítása alatt a karhatalmak, polgárőrségek és a mozgó tartalékok megszerveztettek, a katonai kerületi parancsnokságok felállíttattak s a toborzás megszakítás nélkül folyt. A szerző részletesen ismerteti a magyar fegyveres erő fejlődését, valamint annak viszonyait; leírja a hihetetlenül nehéz körülményeket, amelyeket azonban a fővezér és az ő egyéniségéből erőt és kitartást merítő tisztikar legyőzött és lassan bár, de megteremtette a fegyelmezett Magyar Nemzeti Hadsereget. Legjobb bizonyítéka ennek a ténynek az, hogy mikor az oláhok a Dunántúlról kivonultak s a magyar hadsereg csapatai foglalták el helyüket, sehol nem fordult elő zavar. — Horthy azonnal meglátogatta a felszabadult területeket. Szekszárd, Tolna, Fadd, Paks, Dunaföldvár, Székesfehérvár, Veszprém, Zirc, Győr, Esztergom, Tatabánya és Bicske voltak utazásának nevezetesebb pontjai. Az ő megjelenése — a szerző által idézett adatok szerint — mindenütt lelket öntött a csüggedőkbe s fokozta a bizakodók lelkesedését.

Az oláhok hosszas huza-vona után végre kiürítették Budapestet és így elérkezett az a pillanat, amikor Horthy fővezér megszervezett, fegyelmezett magyar nemzeti hadseregével bevonulhatott hazánk fővárosába. A szerző részletesen ismerteti a bevonulás katonai előkészületeit, a bevonulást magát és azokat a lélekemelő részleteket, amelyek ezt a magyar fővárosra nézve történelmi eseményt örökre emlékünkbe vésték.

A legutolsó, vagyis V. fejezet: „Budapest."

A Friedrich-kormánynak távoznia kellett. Sir George Clark, az entente legfőbb tanácsának kiküldöttje, egy pártközi konferencián kifejtette azokat az okokat, amik miatt az entente ezt a kormányt nem ismeri el. Egy olyan kormánynak kell jönnie, amelyben az egész ország népe képviselve van, tehát koncentrációsnak. Sir George Clark eme kijelentésének, úgyszintén hozzáfűzött intő szavainak, de még inkább Horthy fővezér felszólalásának hatása folytán megalakult, Huszár Károly vezetése alatt, a koncentrációs kormány s így ez a válság is megoldódott. Az ország törvényes és alkotmányos útra való visszatérése feletti tárgyalások során, Horthy még két ízben felszólalt s mindkét alkalommal döntően befolyásolta azokat. Az ő személye ekkor is — mint a könyv szerzője megjegyzi — mindenek fölé emelkedett. Az ő daliás alakja felé fordult mindenkinek reménykedése. A Horthy ellen tervezett kommunista merényletterv ismertetése után, a szerző a fejezet következő részeiben idézi a fővezérnek a tisztikar magatartására vonatkozó s különböző időkben kiadott rendeleteit, valamint a királykérdést illető, ugyancsak a hadseregnek intézett parancsát.

Mikor az oláhok az entente által meghatározott határok

mögé visszavonták csapataikat és a magyar nemzeti hadsereg elfoglalta helyüket, Horthy azonnal a felszabadult területekre indult, hogy üdvözölje a lakosságot és szemlét tartson csapatai felett. Hatvan, Vámosgyörk, Gyöngyös, Eger, Mezőkövesd és Miskolc, majd később Kiskúnhalas, Kiskőrös, Kalocsa, Szolnok és Jászberény voltak utazásának kiemelkedő pontjai. Igen nagyjelentőségű eseményszámba ment Horthynak a munkássághoz intézett beszéde, amit Tatabányán mondott, majd pedig a dorogi bányamunkások küldöttségének adott válasza.

Pilch könyvének ez a fejezete tömören jellemzi Csonka-Magyarország háromnegyedévi állapotát, amikor úgy erkölcsi, mint anyagi tekintetben leromlott minden és a közélelmezés, valamint a tüzelőanyaggal való ellátás is kátyúba jutott. Horthy Miklós volt az, aki kis hadseregére támaszkodva, megtalálta azt az útat, amelyen a rend elérhető volt és a politikai téren már-már újabb válságot előidéző törekvéseket a fővezérség politikai felfogását kifejtő, a hadsereghez intézett parancsával meghiúsította és a jogrend fentartását biztosította.

A fejezet vége az alkotmányosság helyreállítását és az államfői hatalom gyakorlásának ideiglenes rendezését tárgyalja. Ismerteti a nemzetgyűlésnek e tekintetben hozott törvényeit. Alig vetődött fel a kormányzói méltóság kérdése — írja a szerző — és még mielőtt a politikai pártok és a kormány döntése megtörtént volna, megszólalt a vidék és ideiglenes államfőül Horthy Miklóst kívánta. Ennek az országszerte megnyilvánuló kívánságnak hatása alatt, a pártok és a kormány is közös egyetértéssel Horthy Miklóst ajánlották az ország „gubernátori" méltóságába. A nemzetgyűlés 1920 március 1-én tartott ülésén, titkos szavazás útján, teljesítette a nép kívánságát és Horthy Miklóst Magyarország kormányzójává választotta.

Sz.

A világháború 1914—1918. Különös tekintettel Magyarország és a magyar csapatok szereplésére. Szerkeszti és kiadja a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár. I. kötet. Külpolitikai visszapillantás. A világháború kitörése. Események az orosz hadszíntéren 1914 augusztus 20-ig. 6 mellékleettel. 240 nagy 8-rét oldal.

Az úttörő mű előszavában bennefoglaltatik annak célja, tartalmának programmjával együtt. Elég, ha az előszóból, mely Gerbert Károlynak, a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár főigazgatójának tollából származik, néhány sort idézünk:

„Végre elérkezett a várva-várt időpont, amidőn a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár is megkezdheti hivatalos világháborús művének kiadását... Legfőbb törekvésünk azt a nagy célt óhajtja szolgálni, hogy a m. kir. honvédség tisztikarának, ma már ténylegesen nem szolgáló bajtársainknak és mindazon volt tartalékos és népfölkelő tiszteknek, akik a nagy harcot végigküzdötték, alapos katonai szakmunkát szolgáltassunk, hogy abból a nagy háború belső vonatkozásait és összefüggését, a hadműveletek tervezését, végrehajtását és kihatását, végül a magyar csapatok belső értékét

és teljesítőképességét megismerjük... Nem folyamodunk a dicsőítés olcsó eszközéhez; erre a magyar katona nem szorul... A háború a világon a legkomolyabb dolog, a haza és a nemzet sorsát dönti el! Érdemes, sőt szent kötelesség vele foglalkoznunk. *Sine praeteritis futura nulla.*"

Megragadja figyelmünket az utolsó néhány szó, amelyek örök érvényű történetfilozófiai igazságot hirdetnek: *Mult nélkül nincs jövő.* Nagyon jól tette a Levéltár, hogy ezt választotta — klasszikus latin nyelven — jelmondatául.

Az I. kötet külső szerkezete sikerült. Az előszót — rövid bevezetés után — 76 oldalon a külpolitikai események leírása követi. Az ez utáni 116 oldal a világháború kitörését s az orosz harctéren lezajlott kezdő eseményeket tárgyalja, végül a 22 oldal terjedelmű függelék főképpen a hadrendeket ismerteti. A szöveget betűrendes helységmutató fejezi be. Minden szakasz aránylag rövid részekből, fejezetekből, alfejezetekből áll; ez a beosztás az áttekintést megkönnyíti. A 6 melléklet — részben több, részben egyszínű — térképvázlat; ezek a szöveget érzékelhetően, előnyösen egészítik ki.

A szakaszok stb. gondolatmenetéről, tartalmáról, azaz a műnek belső szerkezetéről, a következőket írhatjuk:

Hedry Béla a külpolitikai előzmények leírásában végigvezeti az olvasót azokon a külpolitikai eseményeken, amelyek régebbi határa az 1873. év. Részletesen tárgyalja az európai diplomáciai és politikai hullámzásokat, amelyek hol barátokat, hol ellenséget termeltek ki, kezdve az első „háromcsászárszövetségen", a világháború küszöbéig. Ezekből a fejtegetésekből az olvasó nemcsak a legutóbbi évtizedek külpolitikai történetét ismerheti meg, hanem meggyőződhetik arról is, hogy az elkövetett hibák és az itt-ott felmerült gyengeség miatti elszigetelésünknek s egy, rendkívül erős ellenséges gyűrűvel való körülzárolásunknak el kellett következnie.

A szerző fejtegetéseiből bepillanthatunk a mult évtizedek sorsirányító személyeinek jellemébe, tevékenységébe is. Ott áll előttünk a nagy Bismarck hatalmas alakja, továbbá a túlságosan önérzetes II. Vilmos császáré s a megbántott VII. Edvárd angol királyé. Megismerhetjük a velünk egy ideig rokonszenvező Obrenovicsokat, majd az ellenséges érzelmű Karagyorgyevics Pétert; a gyengeakaratú II. Miklós orosz cárt s a külügyeket intéző államférfiakat Bismarck után is, Caprivin, Bülowon át Jagowig és — akit először kellett volna említenünk, mert messze kiemelkedett, Bismarckkal együtt, kortársai közül: Andrássy Gyula grófot és utódait Berchtold grófig. Föltűnik előttünk Greynek és Poincarénak markáns alakja, akik közül különösen ez utóbbi engesztelhetetlen gyűlöletet táplált Németország ellen. Izvolszki, Szaszanov és a többiek, akikről Hedry megemlékezik, kiegészítik azoknak névsorát, akik összetörésünket nagy buzgalommal előkészítették. Egy azonban bizonyos: Ősz uralkodónk, I. Ferenc József, mindenképpen meg akarta óvni népeit a háború szörnyűségeitől; szövetségeséhez, a német császárhoz, hű maradt. Pedig ha leveti a hűség díszes köntösét és felölti Machiavellinek szürke, azonban célszerű felöltőjét és Edvárd királyt Ischlben kevésbbé

hűvösen fogadja, akkor talán ezeresztendős Magyarországunk ma nem volna megcsonkított.

A kötet következő ívei már a világháború katonai leírásával foglalkoznak. Ezeket a fejezeteket is Hedry Béla írta. Miután ismertette a magyar-osztrák hadvezetőségnek háború esetére való előkészületeit, részletesen foglalkozik haderőnk mozgósításának történetével és fölhívja a figyelmet azokra a nehéz feladatokra, amelyek a haderő központi vezetőségére hárultak. Azután leírja Oroszország elleni felvonulásunkat. Érdekesen említi meg, hogy Conrad gróf, a haderő vezérkari főnöke, a világháború első napjaiban nagy bizalmatlansággal viselkedett Olaszországgal szemben, holott akkor még abban reménykedtünk, hogy talán szövetségesünk a Monarchia oldalán fog harcolni.

Hedry Béla dolgozatának további címe: Hadműveleti cél és terv. A szerző — mindent mérlegelve — arra a következtetésre jut, hogy Conrad terve nem sikerülhetett! Az ezutáni alfejezetek a német haderő mozgósításával, a keletporoszországi kezdő harcokkal és Oroszország katonai helyzetével foglalkoznak. A leírásokból rendkívül élesen domborodik ki, hogy a cár birodalma és Franciaország, katonai és anyagi téren erősen összekapcsolódtak. Azt is megtudjuk, hogy Oroszország csaknem a háború kitöréséig számolt azzal, hogy Oláhország is ellene fordulhat. A „Mozgósítás, felvonulás" című alfejezet az orosz haderő tevékenységét tárgyalja. Logikusan csatlakoznak ehhez az orosz-német harctéren, északon lezajlott események leírásai.

A könyv II. fejezete már a magyar-osztrák hadműveletekkel foglalkozik. Hedry Béla ismerteti a kapott híreket, a hadműveleti lovasfelderítést, azután Madarász László a hadműveleti repülőfelderítéssel s egyéb forrásokból származó adataival foglalkozik. A szerzők ezeket részletesen, hadseregenként tárgyalják.

Az 33 oldalon leírt hadműveleti lovasfelderítés ismertetésénél gyakran találkozunk a magyar huszárok tevékenységével. Megjegyezzük, hogy a 4. mellékleten észrevehetően föl vannak tüntetve azok a lovas alakulatok, amelyek részben, vagy egészen magyarok voltak. Erősen kiemelkedik a gorodok—satanowi ütközet, amelyben az 5. honvéd lovashadosztály súlyos helyzetbe került, sőt parancsnokát is elvesztette. Ennek a merész vállalkozásnak 17 tiszt, 430 huszár és 630 ló esett áldozatául. A 24. honvéd lovasdandár megoldotta a rábízott feladatot. Érdekesek azok a fejtegetések, amelyeket Hedry mint tanulságokat említ.

A hadműveleti repülőfelderítés 26 oldalon olvasható. Erről a szerző, Madarász László, azt a sajnálatos megállapítást közli, hogy a mozgósításkor minden hadsereg számára csak 1—1 repülőszázad, 4—6 géppel jutott. A repülőügy fejletlensége miatt, a repülők csak elvétve oldhatták meg a reájuk bízott feladatokat.

A felderítésnek egyéb forrásból származó adatai, amelyek legnagyobb része a kémek jelentésein alapult, egyes helyeken igen jóknak, de az 1. és 4. hadseregünkkel szemben felvonult orosz erőket illetően teljesen értékteleneknek bizonyultak.

A könyv függelékét Karojlovics Oszkár, Poppe Kornél és Madarász László állították össze. Ezek (hadseregszervezeti adatok és hadrendek) fontos kiegészítői a megelőző leírásoknak.

A hat mellékletet a m. kir. Térképezőintézet készítette.

Örömmel üdvözöljük a m. kir. Hadtörténelemi Levéltár úttörő vállalkozását. *A világháború* című nagy mű I. kötete a legszebb reményekre jogosít. Feszült figyelemmel várjuk a további köteteket.

Gabányi János.

A m. kir. honvédség története. 1868—1918.

A régi magyar királyi honvédségnek 1868-ban rakták le az alapját s éppen ötven esztendeig, vagyis a világháborút befejező 1918. évi összeomlásig állott fenn. Félszázad alatt gyenge palántából fejlődött hatalmas tölggyé; fennállásának utolsó öt esztendejében pedig a harcok mezején vívta ki az egész világ bámulatát és tiszteletét.

A nemzetünket mélységes gyászba döntő összeomlás, a régi honvédséget is a romok alá temette s a magyar népnek ez a féltve őrzött kincse, immár a történelemé lett. De sokkal kedvesebb volt nekünk, semhogy emlékét az idők folyamán elhomályosodni engedjük; ezért a Honvédelmi Miniszter elrendelte, hogy az 1868—1918-ig fennállott honvédség ötvenéves története megírassék, s az utókor számára könyv alakjában hagyassék hátra. A díszes könyv most jelent meg.

Gróf Csáky Károly magyar kir. honvédelmi miniszter az előszóban fejtegeti a „honvéd" név tündöklő jelentőségét, melyet immár az egész világ ismer. A miniszter előszavát szószerint közöljük: „A nagy elődök emlékének kegyeletes megőrzése nemcsak erény, hanem az utódok kötelessége is. A nemzet multjának könyvébe ragyogó betűkkel van beírva a „honvéd" név, azoknak a vitézeknek neve, akik a magyar virtus minden példájával bebizonyították, hogy igazi katonák, valódi magyar harcosok.

Háromszor tündökölt fel ez a név a nemzet egén.

Először az 1848/49-i szabadságharc hősi küzdelmeivel ejtette bámulatba a világot. Élete akkor nem tartott soká; alig másfél év után megszűnt.

Másodszor az országos fénnyel ünnepelt 1867. évi királykoronázás nyomán, 1868-ban hozott törvénnyel létesült ismét és kis csemetéből terebélyes fává nőtt. Másodrendű fegyveres erőnek szánták ugyan, de a magyarság lelkesedéséből és áldozatkészségéből a harcos csapatok legelsejévé fejlődve, a világháború minden csataterén barát és ellenfél legnagyobb tiszteletét vívta ki. A háborút befejező összeomláskor ez a honvédség is a történelemé lett.

Nehéz idők elmultával ma ismét van honvédségünk. A mai honvédség hivatott arra, hogy nagynevű elődjének, az 1918-ban megszűnt honvédségnek, emlékét megőrizze.

De hivatva van arra maga a nemzet is; a magyar nép minden fiának ismernie kell, hogy kik voltak a régi honvédek.

Ezekről a régi honvédekről beszél ez a könyv, amelyet most hazafiúi szívem teljes melegével ajánlok minden jó magyarnak."

A nagy mű megteremtésének gondolata gróf Csáky Károly

honv. miniszter örök érdeme, aki a könyv megalkotásával a magyar katonai tudomány székházának — a Hadtörténelmi Levéltárnak — akkori igazgatóját, Suhay Imre főtanácsnokot bízta meg és ezt a mű megjelenéséig szóló megbízatást akkor is fenntartotta, amikor Suhay főtanácsnokot a Honvédelmi Minisztérium VII. csoportfőnökévé nevezte ki.

Suhay Imre tábornok olyan meleg magyar érzésű előszóval vezeti be az olvasót a honvédség történetébe, hogy azt teljes egészében idézzük, mert kár volna belőle csak egy szót is kihagyni. „A midőn fennállásának félévszázados ünnepét éppen meg akarta ülni és arra minden előkészületet megtett: akkor szűnt meg a régi magyar királyi honvédség.

A világháború drámájának irtózatos zárójelenete, az összeomlás, a régi hatalmas monarchia romjai alá temette a nemzetnek ezt a büszkeségét, szemefényét, az igazi magyar véderőt is.

Félévszázadot élt ez az intézmény. Félévszázadnak önzetlen, minden áldozatra kész fáradságával és munkájával fejlődött naggyá, hatalmassá, ellenségeink előtt rettegetté.

Az eleinte gyenge keretekben szervezett és tulajdonképen csak kisegítésül szánt honvédség, fennállásának öt évtizede folyamán a fejlődésnek és megerősödésnek olyan hatalmas pályáját futotta be, amelyre nemcsak azok lehetnek büszkék, akik abban közremunkálkodtak, vagy akik a honvédek soraiban szolgáltak, hanem büszke lehet reá maga az egész magyar nemzet is.

Az az intézmény, amelyet eleinte csak második vonalnak tekintettek, a tettek idején, a világháború ötödféléves óriási harcaiban, annyira első vonalnak bizonyult, hogy nemcsak ellenségeink, hanem hatalmas szövetségesünk is, valamennyi magyar katonára általánosították a „honvéd" nevet.

Megvolt tehát a honvédségnek is az a dicsőségteljes hadimultja, amellyel a hosszú békeszolgálat alatt nem dicsekedhetett. És ez a hadimult forrása lett volna a katonaság életében megbecsülhetetlen értékű minden tradíciónak.

A sok élet és vér árán megszerzett hadiérdemek és emlékek gyümölcsét — sajnos — már nem élvezhette. A lelketlen gonoszság elvágta életerét és ez a pompás magyar katonaság is éppen úgy a történelemé lett, mint a magyar vitézségnek és hősi bátorságnak ezer év folyamán szerepelt minden más hadserege.

Magyarországnak volt ugyan annakelőtte is — 1848/49-ben — és van ma is honvédsége. Azonban egyik sem fejlődött a másikból, mert az 1848/49-es honvédség 1849 őszén, az 1868-ban felállított honvédség pedig a világháború befejeztével, mint intézmény megszűnt. A mai honvédség a sötétemlékű forradalmak után szervezett nemzeti hadseregből fejlődött.

A háromféle honvédség tehát külön-külön alakult. Mindaháromazonban lényegben ugyanaz volt: a magyar fegyveres erő, a régi törvényekben is ősidőktől foglalt „exercitus hungaricus."

A legelső honvédségnek, az 1848/49-esnek, emlékét és multját igen sok történelmi munka örökíti meg. Az 1868—1918-ig fennállott honvédség történetéről ugyancsak számos írás és könyv beszél, azonban az ötven esztendőt összefoglaló, teljes munka mindezideig nem látott napvilágot.

A nemzeti önérzetes büszkeség, a kegyeletes hála azt sugallja, hogy a magyar hadaknak erről a szervéről szintén adjunk teljes történelmi munkát az utókor kezébe.

Amit a forradalom árulása és hitszegése megakadályozott, azt hozzuk meg most az egykori magyar királyi honvédségnek és az ő emlékének.

Az 1918-ban elmaradt jubileum szerény pótlásaképen hadd olvassák ezt a könyvet úgy a csonka hazában, mint mindenütt, ahol magyarok laknak és ahol a magyarok iránt érzett rokonérzés honol a szívekben."

Mielőtt magával a honvédség szorosan vett történelmével foglalkozhatnánk, illő dolog a történelmi előzményekkel is megismerkedni, amelyek a honvédség megalakulását megelőzték. Ez a bevezetésnek következetes folytatását képező fejezet, a legilletékesebb tollból származik, egyik legelső magyar hadtörténészünk, Gyalókay Jenő, folyóiratunk szerkesztőjének tollából. Ezeket az adatokat ő hozta nyilvánosságra először.

A szerencsétlen 1866-i háború után, amely alapjában rázta meg Ausztriát, nem csupán maga a hadsereg, hanem a véderő eddigi egész rendszere is, gyökeres reformokra szorult. A hadügyminiszter alkotmányos úton óhajtotta a reformot megvalósítani. Mivel azonban a dolog sürgős volt, egyes részeit — rendeleti úton — máris végrehajtották Ausztriában. Ámde Magyarországon ez az eljárás, a függőben levő kiegyezési tárgyalások miatt, nem volt lehetséges. Ferenc József királyunk 1867 február 17-én helyreállította a magyar alkotmányt s 3 nappal később kinevezte miniszterelnökké gróf Andrássy Gyulát, akit egyúttal a kiegyezés értelmében alakuló m. kir. Honvédelmi Minisztérium vezetésével is megbízott. Az utóbbinak megteremtése lázas izgatottságot keltett Ausztriában, mert a honvédelmi minisztériumban, ha egyelőre sokkal szűkebbre fogott hatáskörrel is, az 1848-i magyar hadügyminisztérium feltámadását látták s az akkori események ismétlődésétől féltek. A nagyon bizalmatlan John hadügyminiszter, a magyar kormány kinevezését be sem várva, már 1867 február 19-én közhirré tette, hogy Ő Felsége az „úgynevezett" m. kir. Honvédelmi Minisztérium szervezését csakis azzal a feltétellel hagyta jóvá, hogy ezzel se a hadsereg egységén, se pedig a „legfőbb hadúr" jogain csorba ne essék. A hadsereg főparancsnoka — Albrecht főherceg — attól félt, hogy a magyar sorezredekben, a nemzeti hadsereget követelő ellenzék agitációja következtében, az elszakadás gondolata kezd majd újból lábrakapni, ami kétségkívül nagyon veszedelmes „forradalmi tünet" lett volna. Ugyanis a kiegyezésről szóló, 1867 május 29-én megszavazott XII. törvénycikk 11. §-a nem volt elég világosan fogalmazva, úgy hogy abból egy, a közös hadsereg részét alkotó magyar hadseregre is lehetett következtetni. A megvalósíthatót és a lehetetlent higgadtan mérlegelő, délibábot sohasem kergető Andrássy, olyan megoldást keresett tehát, amely a cs. kir. hadsereg egységének fenntartása mellett, a magyar kormánynak és nemzetnek fokozottabb hatáskört biztosíthat a hadügyek terén. Így született meg az a gondolat, hogy a John tervezte háborús rögtönzés, vagyis a népfelkelés helyett, egy, Magyarország államjogi helyzetének s a Monarchia ér-

dekének is jobban megfelelő másodvonalbeli alakulás létesüljön. Ez, bizonyos fokig, kárpótlás is lenne az adott viszonyok között meg nem valósítható nemzeti hadseregért. Azt is reménylette Andrássy, hogy ha a hadsereg egységét magyar részről is biztosítja, se a király, se a vezető katonai körök nem fognak a tervezett intézmény elé nagyobb akadályt gördíteni. Ámde ez a feltevés nem vált valóra. A király egyelőre nem volt engedményekre hajlandó; még kevésbé a hadügyminiszter s a hadsereg hangadó tagjainak túlnyomó része. Hogy azonban megtudják, mit kíván a magyar kormány, a hadügyminiszter megbízta Grivicsics György tábornokot, hogy tapogatódzék ebben az irányban Andrássynál. Grivicsics kétségkívül helyesen, józanul ítélte meg a helyzetet, ami jelentésének legutolsó részéből világlik ki, ahol ugyanis ezt írja: „Ha számításba vesszük a Magyarországon most uralkodó hangulatot, amelyet a szélső baloldallal szövetkezett „Honvédpartei" szít, olyanformán, hogy mindkettő a legnagyobb nyomatékkal követeli a hadsereg kettészakítását: akkor nem szabad fitymálni Andrássy politikai bátorságát és bizakodását, amellyel ezt a mérsékeltnek mondható katonai programmot az országgyűlés elé viszi s meg is akarja valósítani, kockára téve népszerűségét, állását és egész kabinetjét is."

Lovag Beck Frigyes ezredes, aki akkoriban a király katonai irodájának főnöke s így katonai ügyekben az uralkodó legközvetlenebb tanácsadója volt, a leghatározottabban ellenezte a közös hadsereg kettéosztását, amelyben a monarchia legnagyobb veszedelmét látta. Kifejtette, hogy minden megrázkódásnak, amely Ausztriát éri, Magyarországra is van hatása, s Magyarország azon a napon omlik össze, amelyen a Monarchia halottiéneke felcsendül. Ez a jóslás 51 év mulva be is teljesedett. Hosszas tárgyalások után 1867 december vége felé elkészült a Gelich-féle — már nem nemzetőrségről, hanem „honvédség"-ről szóló — törvényjavaslat is, amelynek egy példányát Grivicsics felvitte Bécsbe, a király katonai irodájába. Időközben Beck is tárgyalt Andrássyval, aki meggyőzte őt arról, hogy a nemzeti hadseregről (tehát a közöshadsereg kettéosztásáról) való lemondás fejében, meg kell adni Magyarországnak a maga honvédségét. Beck, ennek alapján, azt javasolta Bécsben, hogy ne csak magyar, hanem osztrák honvédséget is szervezzenek. Ezzel el lehet Ausztriában oszlatni azt az aggodalmat, hogy Magyarországon — a közöshadsereggel párhuzamosan — egy külön magyar haderő kelt életre, melynek az osztrák birodalomban nincs ellensúlya.

Nem lehet vita tárgya, hogy az a honvédség, amely 1868-ban született, nem volt tökéletes, aminthogy a kezdet stádiumában semmiféle intézmény se lehet az. De viszont az se tagadható, hogy fejlődésre képesnek bizonyult. A honvédség 50 éves története, csaknem állandóan, a fejlődés jegyében folyt le, csalhatatlan bizonyítékául annak, hogy szilárd volt az az alap, amelyre Andrássy ezt a gyanakvással és kétkedéssel fogadott nemzeti vívmányt állította.

A világosi fegyverletételnél, vagy Komárom 1849 évi kapitulációja alkalmával, aligha gondolták az akkori honvédek, hogy éppen pontosan két évtized mulva megint lesz honvédség, magyar

zászló alatt, magyar szolgálati nyelvvel. Az 1869. év novemberének elején széles e hazában felhangzott a magyar vezénylő szó; a legelső honvéd újoncokat képezték ki. Abban az időben a honvéd csapatok még nem voltak lehetőleg összpontosítottan elhelyezve, hanem minél több nagy és kisvárosnak jutott az új magyar katonaságból, amelynek zömét, természetesen, a gyalogság alkotta. A honvédségről szóló 1868. évi törvény 82 honvédzászlóalj szervezését rendelte el, amelyek közül 78 magyar, 4 pedig horvát szolgálati nyelvű legyen. Azért volt akkor csak ilyen kevés a horvát zászlóaljak száma, mert még fennállott a határőrvidék intézménye, amely Horvát- és Szlavonország nagy részét magába foglalva, az ottani lakosságra egészen más védkötelezettséget rótt, mint amilyen a Magyar Szent Korona országainak többi területén érvényben volt. A zászlóaljak szervezése 1869 tavaszán és nyarán, a zászlóaljparancsnokok kinevezésével, majd ősszel a tiszti és altiszti helyek legnagyobb részének betöltésével kezdődött. Az így megszervezett keretek azután november 1-én megkezdték az újoncok kiképzését. Az ország területét 82 honvéd zászlóaljjárásra osztották be, amelyek mindegyikéből egy-egy zászlóalj kapta legénységét. Tényleges állománya, vagyis kerete, a legelső szervezés szerint, csakis a zászlóaljtörzsből állott. A féldandárok átszervezése után, 1890-ben, a csapatok elnevezésében változás állott be. A féldandár név helyett az ezred elnevezés jött használatba. Az 1912. évi védtörvény a honvédség újoncjutalékát az eddiginek kétszeresére emelte. Ekkor a honvéd gyalogságot 32 ezredbe tagozott 97 zászlóaljba osztották be.

A honvéd csapatok felállításakor, 1869 őszén, az egész országban összesen 32 önálló lovasszázadot szerveztek, amelyek közül 28 huszár és 4 dsidás századként alakult. A század békeállománya körülbelül egy lovasszakasznak felelt meg; a hadiállományt a közös hadseregbeli lovasszázadéval egyenlő nagyra szabták. A honvéd lovasság szervezetében 1874-ben nevezetes változás következett be: az eddig önálló századokból ezredeket szerveztek.

1902-ben szőnyegre került a honvédtüzérség felállításának kérdése is. A hadsereg fejlesztéséhez és a honvédtüzérség felállításához azonban az évi újoncjutalék felemelésére volt szükség. A magyar politikai élet akkori viszonyai mellett nem volt remény arra, hogy ez belátható időn belül megvalósuljon. A véd-törvény módosítására 1904-ben tervezet készült, amely a szolgálati időt megrövidíteni akarta, de ezzel szemben az évi újoncjutalék számát emelte volna.

Tisza István gróf, magyar miniszterelnök, erélyesen követelte a magyar honvédtüzérség felállítását, amivel az ellenzék kezéből annak egyik legfontosabb agitációs eszközét akarta kivenni. Maga a közös hadügyminiszter, Pittreich lovag táborszernagy, pártolta Tisza gróf álláspontját. Az osztrák miniszterelnök, Koerber dr., ellenezte a magyar honvédtüzérséget.

Tisza István gróf hazafias lelke, végre 1912-ben, erélyes közbelépéssel, tető alá hozta az új véderőtörvényt és ezzel a honvédtüzérség felállítását is. Az 1912. évi honvédségi törvény értelmében összesen 70 ágyús-, tarackos- és lovas-üteget kellett felállí-

tani s a honvédség számára ugyanakkor megállapított magasabb újoncjutalék egy hányadát is már a honvéd tüzéralakulásoknak szánták. Az 1912. év végén beállott háborús feszültség kívánatossá tette, hogy minél több tüzérség létesüljön s ezért akként történt intézkedés, hogy mindjárt az első szervezési időszak elején, 2 tábori ágyúsezreden kívül, még 8 önálló tábori ágyúsosztályt is állítsanak fel.

Részletesen foglalkozik a könyv, a hosszas vajudás után 1848-ban rövid időre megnyitott, majd 1872-ben állandósított Ludovika Akadémia történetével is.

A Legfelsőbb Hadúr 1914 julius 25-én a haderő egyrészének mozgósítását rendelte el; hívó szavára lelkesedéssel mozdult meg az ország s hazafiúi kötelességtől áthatva siettek ezredeikhez azok, akiket a mozgósítási parancs zászló alá hívott. A háború népszerű volt; akiket a részleges mozgósítás még nem szólított fegyverbe, azok szinte irigyelték mozgósított bajtársaikat. De nem sokáig kellett várniok nekik sem. A kötekedő balkáni szomszéd északi hatalmas pártfogója, a mi mozgósításunkra hasonlóképen mozgósítással felelt. Most már kétfelé kellett védekeznünk; ennélfogva 1914 július 31-én immár az egész ország minden védköteles férfia megkapta a mozgósítási parancsot. A hadilábra állított honvédség minden csapata és alakulata pontosan, akadály nélkül érte el a hadilétszámot és pedig úgy azok, amelyek már békében fennállottak, valamint azok is, amelyek csak a mozgósításkor létesültek. Az ellenség óriási erejével szemben nem bizonyult elegendőnek a csapatok száma. Már az 1914. év végén 3 új honvéd gyalogezred létesült, majd a háború későbbi folyamán még újabb 12 ezred, úgy, hogy a világháború folyamán összesen 49 honvéd gyalogezreddel találkozunk. A honvéd lovasságnak a modern hadviselés során kevés alkalma nyilt a lóháton való harcra s így nem hogy szaporítani kellett volna, hanem ellenkezőleg, le kellett szállni a lóról a huszároknak és lőfegyverrel beállni a lövészárokba. Az újabb gyaloghadosztályok felállítása során, 1915-ben, ugyan új honvéd lovascsapattestet is állítottak fel, azonban ez már másfél év mulva megszűnt. Annál inkább megnövekedett a honvédtüzérség, amely a háború végéig több mint hatszorosa lett az 1914-ben mozgósított honvédütegeknek. Már az első csatákban megmutatták a magyar honvédek, hogy méltók arra a hírnévre, amelyet apáik ezer éven át szereztek a magyar fegyvernek. Nemcsak az orosz harctéren, a Balkán szikláin, nemcsak az olasz harctér Karsztján lett egyre ismertebbé, bámultabbá a honvéd név, hanem még a törökországi és a francia harcterek is megismerték azt. Az óriási küzdelem, amelyet a nemzet négy és fél esztendőn keresztül vívott, emberben és anyagban mérhetetlen áldozatokkal járt. A honvédség azonban az utolsó háborús év nélkülözései és kimerültsége mellett is állta a harcot, s az egykori monarchia csapataival együtt mindenütt az ellenség földjén hordozta diadalmas fegyvereit, amikor 1918 őszének szomorú emlékű eseményei a fegyvert orvul kiütötték kezéből. A harcterekről, messze országokból hazatérő honvédcsapatok feloszlottak. Feloszlatta őket az akkori forradalmi idők politikai áramlata.

A világháborúban résztvett honvéd gyalogos csapatok a 20.,

23., 37., 38., 39., 40., 41. és 42. számú honvéd gyaloghadosztályokat, a honvédhuszárság az 5. és 11. számú lovashadosztályt alkották.

Minden egyes hadosztály háborús története külön fejezetekben van leírva.

A népek nagy világküzdelmének során, melynek történelmébe a magyar honvédség számos lapra írta nevét, nem maradt el az érdemek elismerése sem. Amit katonaember csak elérhet, a minden harcostól hőn áhított Mária Terézia rendjel, 8 olyan hősnek is osztályrészül jutott, akik a magyar királyi honvédség soraiba tartoznak. Egyikök a rend középkeresztjét nyerte el, heten pedig annak lovagjaivá lettek. De nemcsak ez a nyolc Mária Terézia-renddel kitüntetett vitéz vitt véghez olyan haditettet, amelynek jutalmazására a többi kitüntetés közül még a legnagyobbat sem tartották elegendőnek. Huszonnyolc olyan hős honvédtiszt is akadt, akiket a Mária Terézia-rend káptalanja, bár ezt a magas kitüntetést nem ítélte oda nekik, különös kitüntetésképen inkább a tisztek számára alapított arany vitézségi éremre talált méltónak. De mindezek csak a legméltóbbak, a hősök hősei. *Ezeken kívül még mintegy félmilliónyi, vagyis pontosan 467.516 egyéb rendjelet és kitüntetést is kaptak a világháború folyamán a honvédség tagjai.* És nemcsak a legfelsőbb Hadúr, a magyar király, tüntette ki vitézeit. A szövetséges uralkodók is elismerték a magyar honvéd hősiességét s a részükről adományozott 1855 külföldi kitüntetése még szaporítja a fentemlített adatokat.

A Legfelsőbb Hadúr mozgósítási parancsa nemcsak a közöshadsereget és a honvédséget állította hadilábra, hanem fegyverbeszólította a népfelkelést is. Az 1914 julius 25-én kiadott részleges mozgósítási parancs ugyan még csak a budapesti, szegedi és zágrábi honvédkerületekre, s ekként az ott nyilvántartott népfelkelőkre vonatkozott. A néhány nap mulva, vagyis julius 31-én kihirdetett általános mozgósítás azonban már a Magyar Szent Korona országainak valamennyi népfelkelőköteles férfiát zászló alá hívta. A harcra hivatott népfelkelőcsapatokon kívül, részben mindjárt a háború elején, részben a későbbi időkben, még sok egyéb népfelkelőalakulás is létesült, melyeknek hivatását elnevezésük mutatja. Már a háború első hónapjának végén újabb népfelkelőcsapatokkal találkozunk, olyanokkal, amelyekről a mozgósítási tervek nem intézkedtek előre. Ezek voltak a hadtápzászlóaljak. A háború folyamán azonban a hadtápzászlóaljak egy részéből is harcoló csapatokat szerveztek. A háború későbbi éveiben, a csapatok legénységét tekintve, már csak az elnevezésben volt különbség közöshadseregbeli, honvéd vagy harcolóvonalbeli népfelkelő alakulások között.

A függelék 82 táblázatban, autentikus statisztikai adatokkal mindent megvilágít, ami tudományos célokat szolgálhat. Történész és katonai író számára ez a végtelen szorgalommal összehordott és könnyen áttekinthető módon rendezett statisztikai anyaghalmaz valódi kincsesbányát jelent, ahol minden felvethető kérdésre megkapja a keresett felvilágosítást. Nemcsak békebeli és hadilétszámokról találunk pontos kimutatásokat a fejlődés különböző időszakai szerint, hanem a dandárparancsnokságok, csapatok

és póttestek alárendelése, elosztása, kiegészítése és elhelyezése, a honvédség parancsnokai 1868—1914-ig bezárólag az ezredparancsnokokig, a honvéd kiegészítő kerületek elosztása, a népfelkelés területi beosztása, a tisztek illetékei és lakbére, a honvédség költségvetése, a világháború folyamán fennállott honvéd gyalog- és huszárezredek, a honvéd tüzérség fejlődése, a világháborúban szerepelt honvéd és népfölkelő gyalog és lovas seregtestek és tüzérdandárok, menet- és hadtápalakulások 1914—1918-ig, a világháború alatt a honvédségnek adományozott bel- és külföldi kitüntetések, a honvéd egyenruhák 1868—1918-ig és végül a hadak útja oly kimerítő tüzetességgel vannak táblázatos kimutatásokba összefoglalva, amelyek bármilyen irányú tudományos igényt is hézag nélkül kielégíteni képesek.

Még csak a képekről kell megemlékeznünk. 11 színes és 16 feketenyomású művészi értékű és kivitelü teljes kép diszití méltó módon a honvédség nagy könyvét és nem utolsó sorban járul a kielégítő benyomáshoz, melyet minden jó magyar hazafi érez, aki örömmel vette a könyvet kézhez és büszkén teszi azt ismét le.

P.

Hadseregünk ellátása a világháborúban, különös tekintettel a hadrakelt sereg élelmezésére. Tábori iratok, egyéb hadtörténelmi levéltári anyag és feljegyzések alapján *Álgya-Pap Sándor* honvédelmi államtitkár irányítása alatt és a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár közreműködésével írták *Gottl Jenő* és *Mojzer László* ny. á. hadbiztos-tábornokok. I. kötet. Események a balkáni harctéren. Csáthy Ferenc r. t. Budapest, 1928.

A honvédelmi miniszter áldozatkészsége lehetővé tette, hogy napvilágot lásson egy olyan hadtörténelmi munka, amely elsősorban gazdászatközigazgatási szempontból íródott.

A világháború történelmét katonai vagy politikai szempontból tárgyaló irodalom ma már eléggé terjedelmes. Ám a háború gazdasági történetével se nálunk, se pedig a külföldön eddig nem igen foglalkoztak. Pedig a világháború nemcsak fegyveres mérkőzésnek bizonyult, hanem olyan élet-halál harc volt, amely az állami és gazdasági élet minden ágazatában dúlt. Ennek a felismerésnek köszönheti a keletkezését az a kiadás alatt levő nagyszabású munka, amelyet egy nemzetközi szerkesztőbizottság, James Shatwel vezetése alatt, „*A világháború gazdasági és társadalmi története*" címen a Carnegie-alapítványból ad ki. Ez a könyvsorozat, amely az országok világháború alatti ipari, kereskedelmi, pénzügyi stb. viszonyait tárgyalja, nem terjeszkedik azonban ki a szorosan vett katonai gazdálkodásra.

Gottl és Mojzer könyve ezen a téren hézagot pótol és úttörő munka.

Kiindulva a nagyháború azon tanulságaiból, hogy

a) *az anyagi ellátás el nem hanyagolható tényezője a hadműveleti sikernek* és hogy

b) *a háború folyamán az anyagi ellátás lett esetenként a hadműveletek célja,*

olyan könyv szerkesztésére törekedtek, amely a háborús eseményeken kívül, a hadműveletekkel kapcsolatos katonai-gazdasági viszonyok történetét, a hadműveletek anyagi előkészítését és a csapatok mindenkori ellátását is tárgyalja.

Ez a szerzőknek sikerült is. Olyan könyvet írtak, amely szemléltetően tárja fel azokat az óriási fizikai és anyagi teljesítményeket, amelyeket a haderő és az ország a háború alatt végbevitt. Ezzel egyrészt forrásmunkát létesítettek, amely a hadműveleteket az anyagi ellátással együttesen tárgyalja, de tankönyvet is szerkesztettek, amelyből az anyagi ellátás szolgálatában alkalmazottak, elsősorban a hadbiztosok, tanulhatnak.

A szerzők a részletes ismertetésnél a magyar csapatokat, a magyarországi közös és honvéd hadosztályokat és a népfelkelő alakulatokat kimerítőbben tárgyalják, mert amint ők helyesen mondják:

„Csak természetes, hogy saját véreink sorsa érdekel bennünket leginkább és tudjuk, hogy azzal is emeljük a magyar katona dicsőségét, ha kimutatjuk, hogy katonáink nemcsak haláltmegvető hősök, de éhséget és szomjúságot fagyban és forróságban zúgolódás nélkül szenvedni tudó mártirok is voltak."

A mű most megjelent I. kötete a balkáni harctér eseményeit tárgyalja két részben. Még pedig:

I. rész: *A világháború előkészületei.*

II. rész: *A szerb-montenegrói harctér.*

Az I. rész I. fejezete az Osztrák-Magyar Monarchia védelerejével ismertet meg. Mozgósítás esetére a Monarchia szárazföldi hadereje 6 hadseregben alakult meg. Ezek 1914 augusztus havában 1374 zászlóaljból, 425 lovas századból és 2920 lövegből állottak. *Ezekből 592 378 zászlóalj és 216 lovas-század Nagymagyarországból származott. 1330 lövegnek pedig nagymagyarországbeli kezelő legénysége volt.*

Megtudjuk továbbá, hogy a Monarchia a világháború kitörésétől 1918 október 31-ig *8,321.850 főt*, vagyis az egész népességnek több mint 16·54%-át mozgósította. A bevonult 8,321.850 főből a történelmi Magyarországra 3,614.179 fő, vagyis a bevonultaknak 43·43%-a esik. Ha számításba vesszük, hogy a régi Magyar birodalom népessége csak 40·96%-át tette a Monarchia egész népességének, meggyőződhetünk arról az immár általánosságban elismert tényről, hogy Magyarország a világháborúban emberanyagban is nagyobb áldozatot hozott, mint amennyire népességének arányában köteles lett volna.

Szívbemarkoló, szomorú statisztikát találunk ebben a fejezetben a veszteségekről is. Magyarország összesen 2,138.000 fő veszteséggel vette ki részét a Monarchia élet-halál harcából, ebből *660.000 fő halott, 743.000 fő sebesült és több mint 700.000 fő hadifogoly volt.*

A haderő felszerelése sok tekintetben hiányos volt. Ennek oka egyrészt a Monarchia belpolitikai helyzetében gyökerezett, amely nem engedett meg mélyreható katonai előkészületeket, de magyarázatot talál abban, a háború tartamát illetőleg elterjedt meggyőződésben, mely szerint *a modern háború, a közgazdaság*

összeroppanása nélkül, legfeljebb néhány hónapig tarthat el. A 4½ évi időtartam meglepetés volt.

Beható ismertetés tárgya az élelmezés rendszere. A szerzők abból indultak ki, hogy az anyagi ellátás legfontosabb ágazata az élelmezés. Az élelemre mindennap szükség van, erről békében és háborúban nap-nap után gondoskodni kell és ezért könyvükben az anyagi ellátásnak ezt az ágát részletesen tárgyalják.

A könyv. 2. fejezete az osztrák-magyar véderő mozgósítását és felvonulását tárgyalja.

A vezérkar főnöke, háború esetére, a hadrakelt seregnek *három csoportban* való alakulását tervezte.

Abból kiindulva, hogy a Monarchia előreláthatóan olyan háborúval számolhat, amelyben Oroszország lesz a nagy ellenfél, amelyhez azonban egyik-másik balkáni állam (első sorban Szerbia) is csatlakozhatik, ereje zömét az orosz harctérre, egy kisebb csoportját pedig a balkáni harctérre szánta. Az orosz csoport, minden eshetőségre, még „*A*" és „*B*" lépcsőre tagozódott azon célból, hogy részleges mozgósítás esetében a „*B*" lépcső, ha a háború pusztán a Balkánra szorítkoznék, a balkáni csoport segítségére siethessen és ezzel együtt a Monarchia haderejének kb. a felét téve, a balkáni ellenféllel gyorsan leszámolhasson.

A Monarchia 1914 július hó 25-én abban a hitben, hogy az osztrák-magyar-szerb konfliktus elszigetelhető lesz, valóban csak a részleges mozgósítást rendelte el, aminek következtében a „Balkáni csoport" és az orosz csoport „*B*" lépcsője Szerbia ellen vonult fel. A csapatszállítások már megindultak, amikor Oroszország mozgósítása nálunk is általános mozgósítás elrendelését tette szükségessé.

A könyv részletesen tárgyalja a szállítások lebonyolítását és azokat a bonyodalmakat és késedelmeket, amelyeket a Balkánon felvonult „*B*" lépcsőnek az orosz harctérre való átirányítása okozott.

A II. rész a szerb-montenegrói harctér eseményeit foglalja magában. Tárgya az 1914. évi hadjárat Szerbia ellen és az 1915. évi közös támadás, amelyet a Monarchia, Németország és Bulgária, Szerbia ellen intézett.

A szerzők részletesen ismertetik a Szerbia elleni hadműveleti terveket és az abból fakadó hadműveleteket.

1914-ben Potiorek táborszernagy elhatározta, hogy támadással oldja meg azt a feladatát, mely szerint „*meg kell akadályozni a betöréseket a Monarchia területére, elsősorban olyanokat, melyek Bécs vagy Budapest irányában következhetnek be*". Ennek alapján a Boszniában és Hercegovinában felvonult 5. és 6. osztrák-magyar hadsereg aug. 12.-én megkezdte a Szerbia elleni támadást, melyet a Szerémségben és a Bánságban felvonult 2. hadsereg („*B*" lépcső) demonstratív módon támogatott, de amelynek harcaiba nagyobb részével akaratlanul is belesodródott.

A szerzők rendkívül érdekesen, világosan és tanulságosan fejtegetik ezen hadműveletek anyagi előkészületeit és az anyagi helyzet kihatásait. Így találunk részletes számvetéseket, melyeket az egyes hadtápparancsnokságok a szándékolt hadműveletek végrehajtására tettek és megismerjük azokat a nehézségeket,

melyek váratlanul felmerültek, amikor az elméleti számítást gyakorlatilag kellett végrehajtani.

Már a hadműveletek megindításánál műszaki (tehát anyagi) nehézségek merültek fel. A hadvezetőség u. i. a Drinán való átkelésre 4 hídverést tervezett; a rendelkezésre álló hídanyagból azonban csak 2 híd volt előállítható, aminek következtében súrlódások, torlódások állottak be és a folyón való átkelés nehéz óráiban átirányítások váltak szükségessé.

Mint tudjuk, Potiorek első támadása nem sikerült és az aug. 12-én Szerbiába bevonult csapatok aug. 24-én ismét a határ mögé vonultak vissza. A szerzők ezen hadműveletekkel kapcsolatosan, részletesen teszik szóvá a 31. gyaloghadosztály előkészületeit és a hadműveletek anyagi megalapozását. Igen tanulságos, anyagi szempontból is, a IV. hadtest elszállítása az északi harctérre.

Drámai részletekben bővelkedik a balkáni haderők második és harmadik támadó hadművelete, amelyek dec. 20-án az agyonhajszolt és anyagilag fel nem készült csapatok összeroppanásával fejeződtek be. A haderő ezekben a nehéz harcokban halottakban, sebesültekben és betegekben 197.654 főnyi veszteséget szenvedett, közel 70.000 fő pedig hadifogságba jutott. A támadás befejeztével ez a haderő már pusztán 67.000 főnyi puskaállománynyal rendelkezett.

De súlyos volt az anyagi veszteség is. A visszavonulásnál 11 teljes üteg és 20 löveg, 120 lövőszeres kocsi, 4 hegyi sütőde, 45 tábori sütőkemence, sok távíró- és hídanyag ment veszendőbe. A balszerencse, amely ezt a haderőt a harctéren kísérte, a harcvonal mögött a hadtápszolgálat és a vonatok rendjének teljes felborulásában mutatkozott. A felbomlás okai ezek voltak:

a) a vonatok kiforratlan szervezete,

b) a vonatok gyakori megfutamodása,

c) a lépcsőkötelékek megbontása, sebesültek visszaszállítása és végül

d) a vonatok rendetlen visszaözönlése a hátrálásnál.

A szerzők nemcsak ezeket a jelenségeket tárgyalják, hanem végigvezetik az olvasót a seregtestek anyagi felkészültségén, a hadtápszolgálat megszervezésén és részletesen megismertetik az anyagi szolgálat mindazon tényezőivel, amelyek a hadműveletek kifejlődésére és a támadás összeroppanására kihatással voltak.

Sokat fognak az anyagi ellátásban közreműködők tanulni a behatóan feldolgozott példákból, amelyek a hadtápszolgálat átszervezésére, a 40. és 42. honvéd hadosztálynak az egész hadműveletek alatti élelmezésére vonatkoznak.

Ezekből a példákból azonban nemcsak tanulni, hanem okulni is kell. A hadvezetőség nem értékelte kellően a seregtestek anyagi helyzetét, amikor hadműveleteit az anyagi hiányosság ellenére megszakítás nélkül erőszakolta.

A 40. honvéd hadosztály például, már november közepén, 10.000 pár bakancs pótlását kérte, mert a tartósan rossz, esős és havas időjárás folytán, a legénység lábbelije teljesen tönkrement. A pótlás a támadás befejeztéig se került a hadosztályhoz és ren-

geteg betegségnek, elkedvetlenedésnek, rossz hangulatnak volt az okozója.

A könyv végül, utolsó fejezetében, az 1915. év őszén Szerbia ellen indított támadó hadjárattal foglalkozik. Ezt a hadjáratot elsősorban Törökország anyagi megsegítése tette szükségessé, tehát olyan hadművelet volt, amelyet javarészt katona-gazdasági okok követeltek.

Abban az időszakban különben is erősen mutatkozott már a háború gazdasági kihatása. A központi hatalmak, a tengeri blokád által a világgazdasági vérkeringésből kirekesztve, egy ostromlott várhoz hasonlóan, anyagiakban szűkölködtek.

Mindezek ellenére, a Szerbia elleni újabb hadjárat már jobban volt megalapozva és megtörtént minden, hogy a csapatok ne nélkülözzenek. A hadvezetőség idejében gondoskodott megfelelő felszerelésről is, úgy hogy az őszi támadás megindításakor már a téli fölszerelés is biztosítva volt. Igaz, hogy ezen a téren a behozatal nehézsége és az ipar túlterheltsége határt szabott, de ezen belül a gondoskodás mintaszerű volt.

Mackensen tábornagy 1915. évi okt. hó 5-én indította meg a hadműveleteket, amelyeknek folyamán egy osztrák-magyar és egy német hadsereg a Dunát átlépte és a bolgár haderő által támogatva, majdnem egész Szerbiát elfoglalta. A szerzők a sikeres mozgóharc hadműveleteinek vázolásával párhuzamosan, a mindenkori anyagi helyzetet is tárgyalják. Behatóan fejtegetik az osztrák-magyar 3. hadsereg élelmezésének előkészítését, valamint annak végrehajtását a hadműveletek alatt.

A több mint 300 oldalas könyvet egy 45 drb. mellékletet tartalmazó füzet egészíti ki, amely tömör áttekintésben mindazt tartalmazza, ami a szövegben alkalmazva az olvasást megnehezítené, vagy nehézkessé tehetné. Összefoglalva mindent, örömmel állapítható meg, hogy *ez a magyar munka világirodalmi viszonylatban is úttörő. Hasonló könyv még nincs.* A mű élvezetes és tanulságos a nem katona számára, a katonának pedig nélkülözhetetlen és várva-várt segédkönyv. A szerzők olyan könyvet írtak, amelyet reklám nélkül is olvasni fognak és amelynek nemzetközi viszonylatban is maradandó értéke lesz.

Suhay Imre.

Schuld und Schicksal. Die Tragödie Wilhelm II. Sonderdruck der Grünen Briefe, Berlin-Steglitz. Commissionsverlag von Fr. Föerster, Leipzig. 8°, 115 oldal, ára 1.50 márka.

II. Vilmos szereplését mindmáig leggyakrabban olyan beállításban írták meg, mintha a nagy uralkodó a bűnök végtelen sorozatát követte volna el. Ez azért történt, mert életrajzát és szereplését azoknak a politikai pártoknak exponensei siettek a világ elé tárni, akiknek politikai érdeke volt, hogy a császár személyét s a császárság intézményét minél ellenszenvesebbé tegyék a német nemzet előtt és ezzel egyúttal biztosítsák annak a forradalomnak a vívmányait, amely pártjaiknak ajándékozta a hatalmat. II. Vilmos életrajzírói között Ludwig Emil halad az élen

(Wilhelm II. Berlin, 1926). Az ő érdekfeszítően megírt munkájának is minden sorából kiérzik császár- és császárságellenes politikai felfogása.

Ez a füzet komolyabban · és elfogulatlanabbul foglalkozik II. Vilmos személyével és tragédiájával. Szerzője, aki különben nem nevezi meg magát, azt mondja, hogy eddig mindig csak a császár bűneiről írtak és beszéltek; egyetlen életrajzírójának figyelme se terjedt ki arra, hogy mi szerepe volt az ő életében a megmásíthatatlan sorsnak. A szerző egyáltalán nem igyekszik szépíteni a császár szereplését. „Der Erfolg, der in der Politik alles ist — kezdi — hat Kaiser Wilhelm II. unrecht gegeben." Azt mondja azután, hogy a legtöbb problematikus lélek a zsenialitás első lépcsőfokán áll: II. Vilmos tragédiájának az volt az alapja, hogy erről az első lépcsőfokról nem haladhatott tovább. Sokan vádolják azzal a császárt, hogy kardcsörtető pozőr volt. Pedig azt is a sors rendelte, hogy ilyen legyen. Ha a császár nem mutatott volna kifelé nagy erőt, a Németbirodalom katasztrófája jóval előbb bekövetkezik. Az is igaz, hogy pozőr volt, de tagadhatatlan, hogy minden vezető életében előfordulnak alkalmak, amikor kénytelen pozőrködni. II. Vilmosra meglehetős ártalmas befolyással volt Bismarck kancellár, aki atyjának, a trónörökösnek akarata ellenére, egészen fiatal korában, nagyfontosságú diplomáciai megbízatásokkal ruházta fel a herceget. Bismarck, mondhatni éket vert ezzel apa és fiú közé; magához édesgette a fiatal herceget s állandó dícshimnuszaival, túlságosan nagyra nevelte Vilmos önbizalmát és önérzetét. „Ein solches Verfahren musste auf den besten Charakter verderblich wirken." Bismarck eljárása meg is bosszulta magát: a 30 éves császárnak jóformán legsürgősebb teendője volt, hogy a vaskancellár gyámkodásától megszabaduljon. Igaz, hogy Bismarck is siettette bukását, mert megtörtént, hogy a császár háta mögött és vele homlokegyenest ellenkező irányban tevékenykedett.

II. Vilmos tragédiájának egyik okozója volt az is, hogy környezetében nem volt elég gerinces ember, aki nyiltan elébe merte volna tárni a birodalom katonai helyzetét. Pedig a császár az őszinte szót — így pl. Moltkéét — mindig szívesen fogadta, sőt hálás is volt érte.

A baloldali politikusok ma Bismarck megbuktatásában látják a császár legnagyobb bűnét, pedig annak idején ők terelték a császárt erre az útra és ők tapsoltak neki legzajosabban, mikor a vaskancellárt elejtette. Másik főbűne, a baloldal felfogása szerint, hogy 1918 novemberében nem ment haza, hanem külföldre távozott. A császár ezt csapattisztek tanácsára, sőt sürgetésére tette. Elhitették a császárral, hogy a hadsereg tökéletesen megbízhatatlan, hangulata forradalmi és a császár ellen irányul; ez pedig nem volt igaz. Miksa badeni herceg, akkori kancellár, bejelentette a császár lemondását anélkül, hogy ezt előzőleg megbeszélte volna vele.

A császár rendkívül idealista lelkületű ember volt. Ez a tulajdonsága is okozója volt az ő és a Birodalom tragédiájának.

A. E.

Luftflotten. A bécsi „Militärwissenschaftliche und Technische Mitteilungen" című katonai folyóirat szerkesztősége külön kötetet adott ki, amely a légi szakértők sorozatos cikkeiben mindenről beszámol, ami a repülésre vonatkozik. A 730 oldalas vaskos kötet a légiflották kérdéseivel foglalkozik, azokat azonban nem egyetemes szempontból és rendszeresen tárgyalja, hanem kaleidoszkópszerűen közli a repülés írói gárdájának érdekesebbnél érdekesebb cikkeit.

A bevezető cikket *Fischer* volt közöshadseregbeli százados írta *„Die Luftflottenpolitik der Grossmächte"* címen.

Századunk elején a Wright testvérek egyetlen gépükön a földről a levegőbe emelkedtek és ezzel a repülő probléma gyakorlati megoldását is igazolták. Azóta alig 25 év telt el és a világ ma már több mint 15.000 katonai és 4000 utasszállító repülőgéppel rendelkezik. A repülőgéppel új katonai fegyver és fegyvernem keletkezett, amely az államok hatalmi elhelyezkedésére nagy befolyással van. Franciaország, Olaszország és Anglia óriási erőfeszítéssel törekszenek légihaderőiknek kiépítésére, de az összes többi nagy és kis államok is fokozott figyelmet szentelnek eme fegyver létesítésére és fejlesztésére.

Hogy a világ mikép vélekedik a katonai repülők értékéről, azt mi sem tárja fel meggyőzőbben, mint a Páris körüli békediktátumok, amelyek a legyőzött államokat a katonai aviatikától eltiltották. A hatalmas német nép a fentiek szerint duplán van bilincsbe verve, mert nemcsak a szárazföldön és a vízen, hanem a levegőben is le van fegyverezve. Pedig a korszerű világpolitika egyrészt továbbra is a régi értelemben vett katonai felkészültségen, de újabban már erősen a légi felkészültségen is épül fel.

A német *Kirschner* százados *„Die Organisation und Stärke der Weltluftstreitkräfte"* címen a világnak mai légifelkészültségéről számol be. Feltárja az egyes államok erőlködéseit, hogy a légifegyverkezésben lépést tarthassanak.

Katonailag rendkívül érdekesek *Fuller* angol ezredes fejtegetései *a légiharc kérdéseiről.* A légiharc már a világháborúban nagy szerepet játszott. A repülőgép azóta tökéletesebb és hatásosabb fegyverré vált, amelyre a jövő háborújában nagy szerep és talán ma még el sem gondolható lehetőségek várnak. A repülőgép jövőbeni felhasználása sokoldalú lesz. Értékes segédeszköze lehet a közigazgatási hatóságoknak a belrend fenntartásában, de veszedelmes fegyver a katonai vezetőségek kezében úgy a támadásban, mint a védelemben. Különösen alkalmasnak ígérkezik olyan fegyvernek, amellyel — sokszor függetlenül az eseményektől — a hadviselő államok és népek hadviselőakarata megsebezhető, vagy letörhető lesz. A biztonság állandó veszélyeztetése a közhangulatra mindig és mindenhol ki fog hatni.

Madarász magyar százados cikkében a cs. és kir. légicsapatot tárgyalja a világháború alatt.

A világháború készületlenül találta a cs. és kir. légihaderőt. A Monarchia 1914-ben 1 drb. kormányozható léghajóval, 10 kötött léggömbbel, 36 repülőgéppel és 9 repülőtérrel rendelkezett. A háború alatt ezen a téren is óriási fejlődés indult meg és

1918-ban az osztrák repülőgyárak már 1600, a magyar repülőgyárak pedig 780 repülőgépet állítanak elő. Igaz, hogy ugyanakkor a francia ipar évi 23.669, az angol 22.106 és az olasz 6500 repülőgépet szállít a haderőnek.

Annak ellenére, hogy az osztrák-magyar ipar az antant államokkal ezen a téren se tudott lépést tartani és, hogy légihaderőnk számbelileg mindig kisebb volt számbajövő ellenfeleinél: teljesítményei mégis megemlítésre méltók. Így például repülőink 1918 év első felében 81 napon 9017 repülést végeztek és ezalatt 1737 esetben légiharcot vívtak.

Streccius német ezredes a légi leszerelést tárgyalja. Vázolja azt a veszedelmet, amelyet a korszerű légierők nemcsak a haderőre, hanem a hátországra is jelentenek; kívánná ennek korlátozását, de nem igen tud olyasmit javasolni, ami ezt a korlátozást vagy leszerelést megvalósíthatná.

Engberding tengerészeti műszaki tanácsos cikke a *léghajóval*, annak a multjával és jövőjével foglalkozik. Fejtegetései rendkívül érdekesek és mindazt tárgyalják, ami a Zeppelin-kérdést — annak kezdetétől fogva — vonzóvá és misztikussá tette. Németország a háború folyamán 109 kormányozható léghajót építtetett, amelyekkel ismételten nagy eredményeket is ért el.

A hadicélokra használt kötött léggömbről *Hirsch* alezredes, a sárkányról pedig *Seidl* őrnagy cikke tájékoztat.

A cikkgyűjtemény azonban nemcsak magát a légifegyvernemet és annak harceszközeit tárgyalja, hanem bő teret enged a repüléssel kapcsolatos minden más kérdés tárgyalásának is. Érdekesek ezen a téren a különféle műszaki munkák, továbbá *Böhm* mérnök cikke a légihaderőknek üzemanyaggal való ellátásáról. Vagy *Guderian* őrnagy fejtegetései a repülőgép befolyásáról a gyalogság harcászatára. Hasonlóan érdekes *Franek* őrnagy cikke a repülő és a gyalogos közötti viszonyról. A szerző tanulságosan fejtegeti a repülők beavatkozását a földi harcba, ezen a téren különösen említésre méltók a világháborúból merített példái.

Ritter ny. német vezérkari százados a gázharcot és az elködösítést tárgyalja repülőgépekből. Ezen a téren a világháború kevés tapasztalatot nyujt; itt tehát óriási lehetőségek mellett tapogatódzunk és találgatunk. Az érdekesebbnél érdekesebb műszaki tanulmányok között, említésre méltó *Lippisch* cikke az újszerű repülőgéptípusokról, azután *Gradenwitz* fejtegetései a repülőgépek önműködő kormányzásáról és *Pröll* tanulmánya a motornélküli repülésről. Különös figyelmet érdemel továbbá dr. *Dock* tanársegéd cikke az aerofényképezés és az aerophotogrammetriáról és végül azok a különféle fejtegetések, amelyek a korszerű légvédelemmel foglalkoznak.

Értékessé teszi végül a „Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen" című folyóirat kiadványát két összeállítás. Az egyik *„Literaturübersicht"* címen a repüléssel kapcsolatos irodalmat, a másik *„Zeitschriftenrundschau"* címen a világ legfontosabb repülőszaklapjait sorolja fel.

Akit a repülés, különösen repülőink háborús ténykedése érdekel, az jól teszi, ha ezt az érdekes és tanulságos könyvet meg-

szerzi. Kapható: Redaktion der „Militärwissenschaftlichen und technischen Mitteilungen" Wien, I. Stubenring 1. Ára: fűzve 8, kötve 10 schilling.

Suhay Imre.

Die Kavallerie. Halbmonatschrift für kavalleristische Interessen, für Pferdezucht und Pferdesport. 2. Jahrgang. München, 1927.

22. füzet.

Gróf Zech kapitány befejezi az osztrák lovasság szervezésének és kiegészítésének már az előző füzetekben megkezdett ismertetését. Ez a közlemény a lovasság lóanyagának beszerzési módozatait tárgyalja I. Miksa császár korától kezdve egészen a világháború végéig.

Kirschner százados: „Megszűnt-e a lónak mint vontató eszköznek szerepe?" kérdés feletti nézeteit fejti ki. A rendelkezésére álló adatok nyomán kimutatja, hogy milyen nagy mérvben gyarapodott és mily előnnyel jár a motor alkalmazása.

Dr. P. Martell a német birodalom mostani állapotára való tekintettel, megemlékezik az 1807-ik évi tilsiti béke után Poroszországban beállott szomorú időkről, amikor Fichte János Gottlieb volt az, aki félelem nélkül tartott olyan lelkesítő beszédeket, hogy az elcsüggedt és hazájuk sorsán kétségbeesett hazafiakban ébren tudta tartani a feltámadás és felszabadulás reményét. A szerző méltatja Fichte jellemét és tevékenységét.

A következő rövid ismertetés a bajor tényleges tisztikarnak a háborúban szenvedett veszteségeit szemlélteti és pedig először általánosságban, azután pedig az egyes fegyvernemek szerint.

Eisermann H. „A német katonai temetők Verdun környékén" címmel, az ott vívott véres harcokban elesett német hősök temetőinek helyét és mostani állapotát írja le.

Gallwitz főhadnagy igen érdekesen vázolja azt, hogy amikor a hadijelentés szerint „semmi különösebb esemény nem történt", akkor bizony számos esetben nagyon nehéz órákat éltek át a fronton harcolók és sok élet pusztult el, noha semmi különös dolog nem fordult elő.

23. füzet.

Beckhaus szkv. őrnagy a következő három füzetre kiterjedő tanulmányában válaszol Kirschner századosnak a 22. sz. füzetben megjelent s a hadsereg motorizálására vonatkozó cikkére. Beckhaus, Kirschnertől eltérőleg, a lófogat megtartását és csak részleges motorvontatást tart helyesnek. Ezt a nézetét és véleményét a világháborúban szerzett személyes tapasztalataira és az amerikai hadseregben bevált módszerre alapítja.

Knoerzer-Suckow szkv. lovassági tábornok: „Stochodtól a Don folyóig" című dolgozatában röviden ismerteti 2 gyalog és 1 lovas hadosztályból álló hadtestének tevékenységét 1918 február 18-tól március 7-ig. A hadtest, az ukrán kormány kérelme folytán parancsot kapott arra, hogy a bolsevista orosz csapatokat,

amelyek sorában a cseh szökevényekből alakított két hadosztály is működött, Luck és Rovno-ból űzze el, majd pedig Kiewnek, Ukraina fővárosának, megszállására is utasíttatott. A gyorsan előrehaladó és energikusan támadó német csapatok elől a kegyetlenkedő és pusztító bolsevisták csakhamar visszavonultak s Kiew már március 1-én német kézre került. A szerző némileg kiérezhető nehezteléssel emlékezik meg a hadtestével érintkezésben volt osztrák-magyar csapatokról.

Eisermann H.: „Brest-Litowsk várának bevétele" címen ismerteti ennek az erős orosz várnak elfoglalását s ezzel kapcsolatban hadosztálya közreműködését. A leírásból hiányzik a magyar csapatok szerepének felemlítése, pedig azok is kivették részüket az itt vívott harcokból.

K. S. K. Szentmiklósi és óvári Pongrácz Artúr tábornokról emlékezik meg, akit mint a lovaglás legkiválóbb művészét állít olvasói elé. Pongrácz tábornok neve az egész művelt világnak lovas sportot űző köreiben ismeretes azon diadalai révén, amelyeket világszerte különböző versenyeken aratott.

Welsch O. szkv. őrnagy ismerteti azt a tengeri győzelmet, amelyet a szövetséges angol-orosz-francia hadiflotta a török felett Navarinonál 1827 október 20-án aratott. A leírás szerint ezt a hatásaiban rendkívül fontos csatát minden hadüzenet mellőzésével, tehát a népjogok megsértésével vívták a szövetségesek, de az bizonyos, hogy az elsűlyesztett hajók számát tekintve, a világtörténelem legnagyobb tengeri ütközete volt.

24. füzet.

Knoerzer-Suckow szkv. lovassági tábornok folytatja hadteste tevékenységének ismertetését Ukrainában. A hadtest a kötelékében beállott folytonos változás és a bolsevista csapatokkal vívott számos és heves harcok dacára, 2½ hónap alatt 1200 km. útat tett meg és pedig olyan országban, amelynek lakossága ellenséges érzülettel viseltetett iránta.

Kotschubey szkv. százados egy minket magyarokat érdeklő eseményt ír le „Egy lovasüteg elpusztulása" címen. A leírás Petrowski volt orosz vezérkari tiszt emlékirataiból vette tárgyát, aki szemtanuja volt ennek a hadtörténelemben párját ritkító esetnek. A cs. és kir. 7. lovas tüzérosztály 1. ütegéről van szó, amely, mint ismeretes, Kisszentmiklósról származott, tehát *magyar* volt. Sajnálatos, hogy a szerző az üteget mint osztrák tüzérséget említi, ami nem az ő hibája, hanem a mi derék szomszédaink bűne, mivel az ő politikájuk következtében a magyar ismeretlen volt a világ előtt.

Az esemény különben 1914 augusztus 23-án Keletgaliciában, Dzuryn mellett játszódott le, ahol 1. lovashadosztályunk ütközött össze a 2. vegyes kozákhadosztállyal. A nyilt állásban felvonult üteget az orosz tüzérség csakhamar leküzdötte s ekkor egy kozákszázad rohanta meg. Az üteg személyzete a parancsnokkal együtt az utolsó pillanatig kitartott s ott esett el a gondjára bízott ágyúk mellett. 45 hős tűzér holtteste tanúskodott a magyar vitézségről. Sebesült egy sem volt.

A cikk elolvasása után joggal kérdezheti mindenki, hogy hol volt az üteget fedező csapat és mit tett a lovas hadosztály az üteg pusztulását megakadályozandó? Szerző igen helyesen annak az óhajának ad kifejezést, hogy jó volna, ha a mi részünkről is hozzászólnának azok, akik ismerik a leírt esetet.

Suhay Imre tábornok tájékoztat Bulgária előkészületeiről a jövendő olympiádon való részvételt illetőleg.

1928. 3. évfolyam. 1. füzet.

Baun szkv. tábornok ismerteti az Olga királyné nevét viselő 25. (1. württembergi) dragonyos ezred történetét.

Pl. M. leírja és bírálja az angol lovasság magatartását az 1917. évi november 20-án vívott cambrayi csatában. Az angolok itt 8 gyaloghadosztállyal, rengeteg ágyúval, tankkal és repülőgéppel támadták meg az 54.-ik német hadosztályt s bárha sikerült is eredményt elérniök, nem tudták kihasználni győzelmüket, mivel 3 lovas hadosztályból álló hadcsoportjuk nem volt képes a reábízott feladatnak megfelelni. Vagy a vezetés volt rossz, vagy az összeköttetés hiányzott. Kétségtelen, hogy az angol lovasságban nem volt meg az önálló cselekvés készsége, mivel máskülönben nem szalasztotta volna el a csata napján több ízben kínálkozó alkalmat és áttörhetett volna a német védelmi vonalban ütött réseken. Maguk a németek is beismerik azt, hogy ezen a napon az angol lovasság beláthatatlan bajt okozhatott volna, ha kihasználja a kedvező időpontot. Szerencsére azonban, ott volt az a bizonyos „ha."

Az 54. német gyaloghadosztály csodálatos hősiességgel harcolt, mert bár a reázúdult nagy tömeg hátraszorította, mégis addig tartotta magát, míg az odairányított erősítések az ellenséget vissza nem vetették.

2. *füzet.*

Trimmel Ervin szkv. százados ismerteti a „Königlich Bayerisches 4. Chevauxlegers-Regiment König" történetét, az 1744-ik évben történt felállításától kezdve egészen 1919-ig, amikor a versaillesi békekötés feltételei folytán ezt az ezredet is feloszlatták.

Welsch O. szkv. őrnagy tárgyalja Jeruzsálemnek az angolok által 1917-ben történt elfoglalását. Bár a város elvesztе inkább csak erkölcsi hatással bírt, mégsem következett volna be, ha a legfőbb hadvezetőség és a hadseregcsoport parancsnoksága egyöntetű véleményen lettek volna. Itt is, mint sok más esetben, megboszulta magát az egyetnemértés, annál inkább, mivel a török csapatok lelkülete nem volt összehasonlítható a németekével.

Beckhaus szkv. őrnagy „Szovjetoroszország" címen több füzetre kiterjedőleg foglalkozik Schönaich tábornoknak nyilvánosságra hozott és az orosz vörös hadseregről írott fejtegetéseivel. A szerző kifejti, hogy Schönaich megállapításai nem felelnek meg a valóságnak, mivel Oroszország nem a békére, hanem a háborúra törekszik. Beckhaus felhívja a német nép figyelmét arra, hogy az angol és orosz közé beékelve mily kritikus helyzetben van,

tehát fel kell készülnie a harcra. A szerző a további fejezetekben részletesen foglalkozik az orosz vörös hadsereg belső szervezetével.

Eisermann H. beszámol a Lengyelországban levő német hadisirok meglátogatása céljából tett útjáról. Megállapítja, hogy a lengyel kormány nem felel meg a békeszerződésben vállalt kötelezettségének.

4. füzet.

Albedyll-Pasewalk szkv. őrnagy közli, Wedell-Burghagen volt hadnagy feljegyzései alapján, a 2. gárda dragonyos ezred 4. századának fegyvertényét 1870 augusztus 16-án. Mint ismeretes, ezen a napon volt a német-francia háborúnak Vionville és Mars la Tour mellett vívott híres csatája. Ebben vett részt Wedell-Burghagen hadnagy, mint az itt elesett Hindenburg kapitány századának szakaszparancsnoka. A leírás híven visszatükrözi azt az önfeláldozó és szívós küzdelmet, amelyet a német lovasság vívott a győzelem eléréséig.

Scheff Károly ny. százados „Látogatás" című elbeszélésében, egy az orosz-galiciai határon lejátszódott és az orosz tisztikar benső életét jellemző eseményt örökít meg.

Beckau R. ismerteti a Belgrádban megjelenő „Orosz katonai hiradó"-nak a német Reichswehrről írott tanulmányát. Orosz nemzetiségű szerzője elismeréssel adózik Seekt német vezérezredes tevékenységének, aki a német haderő újjászervezését irányítja s nem a nagy tömegre, hanem a kiválóan kiképzett keret-hadseregre veti a fősúlyt.

5. füzet.

„A háborúért való felelősség kérdése" című cikk szerzője, a háború befejezésének 10. évfordulója alkalmából, különböző nemzetiségű neves egyének nyilatkozatait idézve, rámutat arra, hogy nem Németország idézte fel a világháborút, hanem Poincaré. Ezt a tényt még maguk a francia publicisták is megerősítik, sőt ezek egyike a versaillesi békediktátumot az erőszak és rablás szülemányének, zsarolásnak és területelszakításnak, valamint a legyőzöttek egyoldalú lefegyverezésének minősítette.

Schlange szkv. főhadnagy „Douaumont erődben mint megfigyelő" című elbeszélésében a saját élményeit vázolja abból az időből, amikor Verdun birtokáért az ismeretes rendkívül heves és véres harcok dúltak.

Tepper Vilmos volt repülőgépvezető és helyettes őrmester: „Bombavető-repülőgépraj Páris felett." A német legfőbb hadvezetőség több ízben intette a franciákat, hogy szüntessék be a meg nem erődített és a hadműveleti tereptől távol eső német városok bombázását. Mivel a figyelmeztetés eredménytelen volt, a legfőbb hadvezetőség parancsára, az 1918 január 13-ról 14-re virradó éjszaka egy német repülőraj megtorlásképen bombázta Párist. Tepper mint az egyik gép vezetője vett részt ebben a vállalatban és igen szemléltetően írja le azt.

Ohe Werner rövid kivonatban ismerteti Pastre Gaston francia tűzértisztnek: „Három évig a fronton" című könyvét. Nevezett tűzértiszt Németországot ismerte, tárgyilagosan bírálja az eseményeket. Ezredével a front különböző pontjain harcolt, míg aztán Verdun-ba került, ahol mint felderítőtiszt működött. A német tűzérséggel behatóan foglalkozik s azt kiválónak minősíti.

6. füzet.

Gallent Ernő szkv. alzredes: „A volt osztrák hadsereg cs. kir. Landwehr-lovassága." Ismerteti az osztrák Landwehr-lovasság történetét 1869-től kezdve egészen a világháború végéig. Méltatja Jonak lovassági tábornok, a lovascsapatok szervezőjének érdemdús tevékenységét, valamint a Landwehr-lovasság kiválóságát, amely megakadályozta azt, hogy a világháború ideje alatt az orosz lovasság és kozákok elárasszák a német földet. Nézetünk szerint ez nemcsak a Landwehr-lovasság érdeme volt, hanem bizony nagy részben a magyar csapatoké is.

Dragoni Alfréd szkv. ezredes: „A Stochodtól a Don folyóig" cím alatt hozzászól a Knoerzer-Suckow német lovassági tábornok által az előző évi füzetekben közzétett tanulmányhoz. Teszi ezt azért, mivel abban a cs. és kir. XII. hadtest csapatairól is említés tétetik és pedig némi szemrehányással. Dragoni ezredes a XII. hadtest kötelékében szolgált, ismerte az eseményeket, tehát hívatott arra, hogy felvilágosításaival kimutassa a szemrehányás alaptalan voltát.

Gilardone György szkv. őrnagy: „A lándzsa megszüntetése a lovasságnál." Rövid történelmi visszapillantás után, annak a véleményének ad kifejezést, hogy e fegyvernek megszüntetése mégis jól megfontolandó volna, mivel azzal a lovasság számos esetben kiváló diadalokat aratott.

7—8. füzet.

Hutschenreuther Richárd szkv. százados ismerteti a bajor királyi 1. Chevaulegers ezred történetét 1682—1919-ig. Egyike volt a legrégibb és legbüszkébb német lovasezredeknek, de lehetett is, mert bárhová állította a sors, mindenütt kitüntette magát, sőt mikor 1919-ben az összeomlás bekövetkezett, akkor is fegyelmezetten kitartott helyén. A szégyenteljes béke következtében ez az ezred is feloszlott.

Spiess szkv. százados: „A widsii hadicsiny" című elbeszélésében leírja a bajor lovashadosztály két századához tartozó, kb. 40 főből álló lövészcsoportnak vakmerő éjjeli rohamát Widsire, amelynek folytán 2 orosz lovasezred 6 ágyúval és 8 géppuskával, menekülésszerűen elhagyta állását.

Dr. Neuffer Vilmos: „Bismarck." — 1928 április hó 1-én mult harminc éve annak, hogy Bismarck, a német egységes birodalom megteremtője 83-ik születésnapját ünnepelte s röviddel utána örök nyugalomra is vitték. Tíz évvel előbb — 1888 március hó 9-én — meghalt I. Vilmos császár, aki a szerény igényű katonának és a feltétlen kötelességteljesítésnek eszményképe volt. E két évforduló alkalmából a szerző rámutat arra, hogy e két legkiválóbb

egyénnek elmultával a német birodalomban mennyire romlottak az állapotok, amik végül a világháborúra vezettek. Nemcsak a vezetők bűne ez, hanem minden egyes ember elősegítette a hanyatlást. A világháború bebizonyította, hogy a német népben meg van a jó alap, csak vissza kell vezetni abba az állapotba, amelyben I. Vilmos császár és Bismarck idejében volt.

Dr. Rehmann Vilmos. Friedrich Karl porosz herceg születésének 100-ik évfordulója alkalmából röviden ismerteti Németország e kiváló hadvezérének élettörténetét.

Sz.

Raymond Poincaré. *Memoiren.* Die Vorgeschichte des Weltkrieges 1012—1913. Paul Aretz Verlag, Dresden 8°, 547 oldal; ára 25 Márka.

Az 1924. évben lezajlott francia választások megbuktatták az imperialista jobboldali pártokat. Ekkor Millerandnak, a kevéssel ezelőtt megválasztott, jobboldali párteszméket képviselő köztársasági elnöknek is le kellett mondania és ekkor került „nyugalomba" a revanche-eszme legfanatikusabb képviselője és a francia politikának 9 évig (1912—1920) mondhatni kizárólagos jogú irányítója, Raymond Poincaré is, aki nyomban hozzáfogott emlékeinek megírásához. Sorozatosan jelennek meg a könyvei Párisban „9 év" cím alatt. Eddig az 1912—1913. évekről szóló emlékiratait adták ki német fordításban, de francia eredetiben az 1914. évről, azaz a háború kitöréséről írott memoárja is megjelent.

Poincaré ebben a művében a háború előzményeit írja le. Talán mondani se kell, hogy a maga módja szerint. Szerinte a francia köztársaság, melynek ő 1913-tól 1920-ig elnöke volt, teljes ártatlanságot tanusított a háborút közvetlenül megelőző években s a világégésbe akarata ellenére — a központi hatalmak megátalkodottsága következtében — sodródott bele. Poincaré írása elfogultabb, mint az eddig megjelent memoárok bármelyike. Hallani se akar arról, hogy Franciaországnak a világháborúval politikai céljai lettek volna. Az orosz-angol-francia szövetséget tisztán a német és az osztrák-magyar erő- és hatalmi csoportosulás ellensúlyozására kellett megkötni. Az igazság azonban az, hogy Franciaország 1871 óta égett a revanche-vágytól; semmi szín alatt se akart másban, mint határozottan németellenes szövetségben résztvenni és Németországgal a szó igaz értelmében kibékülni. Hiszen tudjuk, hogy Németországnak, főképen II. Vilmosnak legszebb álma egy kontinentális szövetség összekovácsolása volt, melynek Franciaország, Németország, Ausztria-Magyarország és Oroszország lettek volna tagjai. Vilmos fáradhatatlan volt ennek az álmának megvalósításában. Fáradozásának eredményeként Miklós orosz cár 1905-ben végre aláírta Björkoeben az orosz-német szövetségi szerződést, amelyet már azon az alapon szerkesztettek meg, hogy ennek a szövetségnek idővel Franciaország is tagja lesz. A francia államférfiak azonban egy pillanatig se foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy elfogadják a németek

békejobbját. Németellenes alapon állottak és ezen az alapon mindenáron meg akartak maradni, mert ezt követelte a bosszúvágy és a vak gyűlölet, melyeknek legfőbb megszemélyesítője épen Poincaré volt.

A német-orosz szövetségi szerződés nem hogy a franciák belépésével megszilárdult és szélesebb alapra helyezkedett volna, hanem ellenkezőleg semmissé vált, mielőtt a gyakorlatban érezhette volna hatását. Franciaországnak sikerült Oroszországot a maga oldalán, egy németellenes szövetségbe vonnia, amely később Angliával és Olaszországgal bővült ki s amely szövetség Európa még megmaradó másik fele által, tökéletesen verhetetlen volt. És ennek a szövetségnek összekovácsolása körül Poincarénak igen nagy szerepe volt.

Érthetetlen, hogy Poincaré miért tolja másokra azt a francia szempontból kimagaslóan nagyszabású sakkhúzást, amelyet néhány segítőtársával (Viviani, Clemenceau, Sasonov, Izwolsky) hajtott végre s amellyel hazájának — pillanatnyilag —, olyan páratlanul hasznos szolgálatot tett. Poincarénak büszkének kellene lennie az ő háborújára s az ezt követő győzelemre. Ha ezt látnánk, mi is többre becsülnők őt, mint őszinte, gerinces francia hazafit, aki nem tett mást, minthogy egész szellemi képességével, hűen szolgálta hazája érdekeit.

Igy azonban Pilátus jut eszünkbe, aki megfeszíttette Jézust s aztán mosta a kezeit.

A. E.

Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes. VI. évf. 1. füzet. Páris. 1928.

A füzet Szinnyei Józsefnek van ajánlva. Tartalma: *Zsirai Miklós:* Szinnyei József. Születése 70. évfordulójára. *Meillet A.:* Az általános alaktan szakkifejezései. *Tagliavini Károly:* Magyar befolyás a régi román lexikonírásban. *Tronchon Henrik:* Angol befolyás a magyar irodalomban. *Sauvageot Aurél:* A szamojéd, tunguz és mongol nyelvekben közös „*egy*" számnévről. *Melich János:* Gepidák és románok: a Névtelen Jegyző Gelou-ja. *Gombocz Zoltán:* Észrevételek a törökből átvett magyar jövevényszavak összhangzásáról. *Tarklainen Viljo:* A mai finn irodalom. *Fábián István:* Francia irodalmi tanulmányok a budapesti egyetemen. *Máté Károly:* A magyar önéletírás kezdetei. *Lábán Antal:* A bécsi magyar kollégium. *B.:* Petőfi, d'Amiel levelezésében. *Angyal Dávid* két kritikai cikke: *Hudita:* Franciaország és Erdély XVII. századbeli diplomáciai kapcsolatainak története. *Hudita:* Franciaország és Erdély közötti, XVII. századbeli diplomáciai tárgyalásokra vonatkozó okiratok repertóriuma. *Léonard Emile G.* kritikai cikke: I. T. E. A. Tanulmányok Nápoly történetéből. *Eckhardt Sándor* „Magyarország a francia forradalom alatt" címen *Mályusz Elemérnek* „Sándor Lipót fhg nádor iratai" című tanulmányát ismerteti. *E. A.:* A turkológia könyvészete.

Ezeken kívül hadtörténelmi szempontból is érdekes két cikket tartalmaz a füzet. Mindkettő ama gigászi csata helyének

megállapításával foglalkozik, amelyben Attila hadait visszafordulásra kényszerítették Aëtius és Theodorik seregei.

A hagyomány tudvalévően ellenmondó adatokat őrzött meg a csata színhelyéről. A források egyrésze a Catalauni Mezőkben (Chalons-sur-Marne) jelöli meg a csata helyét, másrésze pedig az előbbitől igen távol fekvő vidékre, Tricasses-Mauriacum tájékára teszi azt. Vannak olyan hagyományok is, amelyek a Catalauni Mezőket és a Mauriacumi Mezőket, tévesen, azonosnak veszik. A hagyománynak ezt az ellenmondását maig sem sikerült tisztázni.

Ezt a hadtörténelmi rejtélyt iparkodik a megoldáshoz közelebb hozni *Eckhardt Sándornak* „Magyar hagyomány a Catalauni Mezőkről" című cikke s ugyanazt fejtegeti *Alföldi Andrásnak* a „Catalauni Mezők" című cikke is.

Eckhardt Kézai Simon mester következő sorait veszi alapul:

„Onnan pedig megindítván seregét, lerombolta Burgundiában Luxovicum (Luxeil), Bizancium ((Besançon), Chalons-(sur-Marne?), Masticonia (Maçon), Linginensis (Langres?) és Lugdulum (Lyon) városokat; végül a Rodanusnál leszállott a Catalauni Mezőkre, ahol seregét megosztva, népének harmadrészét kiválasztott kapitányokkal kiküldötte Marroquia (Marokkó) szultánja, Miramammona ellen. Miramammona ennek hallatára a húnok elől Sibilea (Sevilla) városából a sevillai tengerszoroson át Marokkóba futamodott. Eközben azonban Ethela királyt váratlanul megtámadta Etius nevű patricius tíz nyugati királlyal együtt. Midőn ezek hirtelen támadással igyekeztek lecsapni Ethelára, ez követek útján fegyverszünetet kért tőlük, hogy népének távollevő csapataival egyesülhessen; ezek azonban visszaútasították az ajánlatot s így a két sereg között reggeltől estig folyt a csata Beluider mezején."

Eckhardt valószínűnek találja, hogy az említett Beluider helynév azonos a gyakran előforduló Bellovidere, Belveoir, Beauvoir helységnévvel.

Van pedig a sok Beauvoir nevű helység között egy, amelynek fekvése a hagyománynak eléggé megfelel. Ez a Beauvoir Troyestől keletre 40 km.-re fekszik, Chalons-sur-Marnetől pedig 50 km.-re délre a l'Aube völgyében, közel Brienne-le-Chateauhoz, Morvilliers és Chaumesmil (Aube) szomszédságában.

Ez a helység ma már aligha van meg, de a XIII. században eléggé nevezetes szerepet játszott: ugyanis főfészke volt Franciaországban a Német Lovagrendnek. A térképeken Bellovidere (1269), Blaver (1281), Bellovisu (1282) és Belveoir (1286) néven fordul elő.

Igen valószínű, hogy Kézai mester vagy közvetlenül Beauvoir helység hagyományából merítette adatait, külföldi útazásai közben, vagy esetleg Magyarországba került német lovagok ajkáról vette azokat. A Campus Belvider eszerint a briennei fennsíkot jelentené. Minthogy Clairvaux alig 30 km.-re fekszik Beauvoirtól délre, azt is feltehetjük, hogy most is — mint sok egyéb esetben — a Magyarországba települt cisztercita barátok voltak a hagyomány közvetítői.

Kézai adatainak francia eredetét bizonyítja Attila útvonalának pontos megjelölése és az a körülmény is, hogy az idézett szövegben a Chalons helynév francia helyesírással van írva. Mindezekből a szerző Kézai adatainak hitelességét s egyúttal saját feltevésének helyességét is eléggé bizonyítottnak látja.

Alföldi András cikke szerint, Barthélemy A. a sokat vitatott kérdés elevenjére tapintott azzal a feltevésével, hogy a Catalaunum név csak későbbi, téves betoldás, s hogy valójában a Catalauni Mezőkben más nagyjelentőségű csata emlékét kell látnunk, amelyet helytelenül kapcsoltak össze Attila nevével. Barthélemy azonban, ahelyett hogy a források összekúszált szálait kibogozta volna, megelégedett azzal, hogy a téves betoldás idejét a VIII. vagy a IX. századra tette. Alföldi szerint azonban e betoldás sokkal előbb történt, és szerinte az összezavart történet elég pontosan újraszerkeszthető eredeti alakjának megfelelően, csak a tévedés eredetét kell kimutatnunk.

A tévedés Eutrope Breviariumával kezdődik. Szerzőjének egyik kifejezése majdnem változatlanul átment Jeromos Cronikájába és Tiron Prosper Cronikájába is, ahol a következő végleges alakot vette fel: „Aurelianus Tetrico apud Catalaunos prodente exercitum suum Gallias recepit."

A későbbi krónikások és másolók természetesen úgy-ahogy alkalmazták ezt a kifejezést; az V. század vége felé azonban olyan valaki, aki tudta, hogy Attila galliai hadjárata alkalmával elfoglalta Aurelianist (civitas Aurelianensis), azaz mai néven Orléans városát, és aki tudta azt is, hogy ebben a háborúban Attilának egyik ellenfele a Tetricus névhez hasonló nevet viselő király (Theodoricus) volt: összetévesztve a hasonló hangzású neveket, azt hitte, hogy ez a sor a húnoknak a Nyugattal való nagy csatájára vonatkozik; s ebben a téves hitben csak megerősítette az a körülmény, hogy a használt forrásmű szerint, ez az esemény is Galliában játszódott le.

A történelmi tévedés okozója nyilván nem volt gall származású, s a római történelemben, valamint a latin nyelvben nem igen volt jártas, s így nem tudta, hogy az „apud Catalaunos" kifejezés nem hozható összhangba a Tetricus-Theodoricus hadjáratokkal, sem pedig Orléans (Aurelianis) ostromával. Ugyancsak jóhiszeműleg tévedett abban is, hogy ezt a III. századbeli eseményt az V. századba helyezte át, összetévesztve a szóbanforgó történelmi adatot egy másik, hasonló hangzású szöveggel, amelyet Toursi Gergely őrzött meg számunkra, s amely fordításban így hangzik: „Attila pedig ... megtámadja Aurelianist s azt bevenni igyekszik. ...íme azonban Aëtius és Theodorus, a gótok királya, sietve megjönnek seregeikkel ... s megszalasztják Attilát, aki a Mauriai Mezőre szállva, fölkészült a csatára."

A tévedést, amely kétségtelenül Olaszországban jött létre, a VI. században átvette a hiszékeny Cassiodorus. Azonban már Cassiodorusnál tisztán mutatkozik az össze nem tartozó adatok egybeillesztésének káros következménye. A két szöveg neveinek hasonlósága mellett is két szembeszökő ellenmondásra lett figyelmessé a krónikaolvasó s ezeket igyekezett kiegyenlíteni. Ez pedig a következőképen történhetett:

1. A betoldás szerkesztője mindkét helynevet egymás mellé írta a szövegben, azon hiszemben, hogy mindkét név egyazon földrajzi pontra vonatkozik. Cassiodorus az ő lakonikus rövidségű krónikájában azonban már megelégedett az egyik megnevezés felemlítésével. Szerencsétlenségre a téves helynevet (Catalaun) választotta, ehhez azonban hozzáillesztette a helyes „Mauriacus Campus" névből a „campus" szót, s így jött létre az ideillő „Mariacus Campus" és az ide nem tartozó „apud Catalaunos" kifejezések helytelen összevonásából, a zavart okozó „Catalaunicus Campus" megjelölés, amelyet azután a későbbi krónikások betűszerint átvettek, sőt — igen helytelenül — itt-ott még a régibb eredetű kéziratokba is pótlólag beszúrtak.

De Cassiodorusnál is elő kellett fordulnia — másik helyen — mindkét névnek egymás mellett is, mert kivonatolója, Jordanes, így másolja le a kifejezést: „Campos Catalaunicos, qui et Mauriaci nominantur". (Katalauni Mezők, melyeket Mauriaiaknak is neveznek).

2. Még fontosabb az össze nem tartozó két szöveg összeolvasztásából származó másik ellenmondás.

A régebbi eseményekre vonatkozó s itt helytelenül használt idézet a Theodoricussal azonosnak vélt Tetricus árulásáról beszélt: „Tetrico prodente exercitum suum." A gótok dicsőítésére szerkesztett műben ez a szöveg nem maradhatott meg ebben az alakjában. Cassiodorus tehát az árulás szégyenét másokra tolta; szokása szerint az alánokat állította oda bűnbakul, akiket épúgy megvetett, mint a vandálokat. A Cassiodorusnak nem tetszõ szöveg tehát azt az alakot vette fel nála, melyet Jordanes hű átirata őrzött meg számunkra, s amely szerint Sangibanus, az alánok királya, volt az áruló.

A történelmi tévedés létrejöttét ekként kimutatva, Alföldi azt a következtetést vonja le, hogy a Catalauni Mezőknek semmi közük sincs Attila nagy csatájához. A Catalauni Mező annak a csatának volt színtere, amelyet Aurelianus, Pannónia nagy kormányzója vívott a bitorló Tetricus ellen, aki árulója lett az őt megfélemlítő saját legionáriusainak.

Suchter István.

A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár iratanyagának áttekintése.

A m. kir Hadtörténelmi Levéltár főigazgatósága ezen a címen egy rendkívül hasznos füzet kiadásával támogatja a hadtörténelmi iratokban kutatni óhajtó és a hadtörténelmi események feldolgozásával foglalkozó íróinkat. A 123 lapoldalra terjedő füzet részletes áttekintést nyújt az intézet tulajdonában levő iratanyagról, amely három csoportra oszlik, még pedig:

a) a világháborúban szerepelt parancsnokságok és csapatok iratai;

b) a világháború előtti időkre vonatkozó iratanyag;

c) a világháborúval kapcsolatos iratok és az 1918. óta letelt időkre vonatkozó anyag.

Ezt kiegészíti az intézet térkép-, terv- és vázlatgyűjteménye.

Az „áttekintés" legnagyobb részét az *a)* alatt megjelölt iratok alkotják. Az anyag hét főcsoportba beosztva van kimutatva. Külön-külön vannak a hadseregparancsnokságoknál felsőbb parancsnokságok, a hadsereg-, a hadtest-, a hadosztály-, a dandár- és dandár erejű csoport-, ezred-, végül az önálló zászlóalj és osztályparancsnokságok iratai. Sajnos, hogy az idetartozó anyag még eléggé hézagos, ami azonban érthető, hiszen egyrészt, mint azt a füzet bevezetése is jelzi, az 1918. év előtti idők magyar katonai vonatkozású iratai még jó részben a bécsi volt cs. és kir. hadilevéltárban vannak, másrészt, mint azt mindnyájan tudjuk, az összeomlás alatt és az azt követő időkben rendkívül sok parancsnokság és csapattest iratanyaga semmisült meg. Kétségtelenül nagy mértékben elősegítenék a Hadtörténelmi Levéltár nehéz munkáját mindazok, akiknek naplóik vagy egyéb háborús feljegyzéseik, irataik vannak, ha azokat — esetleg tulajdonjoguk fenntartása mellett — átengednék az intézetnek, amint azt a füzetből kivehetőleg már nehányan megtették.

A *b)* alatti iratanyag felöleli a Mohácsot követő török megszállás idejebeli és a törökök végleges kiűzésével kapcsolatos hadműveleti iratokat; az 1740-től 1914-ig Magyarországon működött katonai parancsnokságok és a magyar királyi testőrség iratait 1760—1850-ig; a magyar nemesfelkelésre vonatkozó adatokat 1797—1809-ig; az 1848/49. évi magyarországi hadjárat iratait; a cs. kir. hadi büntető és vizsgálóbíróságnak az 1848—49. évi magyar szabadságharcot követő évekből származó iratait; a magyarországi országos katonai törvényszék iratait 1772—1871-ig végül a honvédfőparancsnokság iratait 1869—1919-ig.

A *c)* alatt megjelölt anyag igen sokoldalú s a füzet azt könnyen, áttekinthetően csoportosítva tárja az olvasó elé.

Végül felsorolja a füzet azokat a háborús és katonai tárgyú tanulmányokat, amelyeket a Levéltár főigazgatósága megszerzett és amelyek a kutatók részére szintén hozzáférhetők.

A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár, nehéz anyagi és személyzeti helyzetében, a füzetben feltüntetett anyag összegyüjtésével és rendezésével nagyon szép munkát végzett s csak kívánatos volna, hogy a jövőben olyan anyagi és erkölcsi támogatásban részesüljön, amelyet céljai érdekében mindenkor megérdemel.

Sz.

Megjegyzések egy könyvismertetéshez.

Folyóiratunk jelen évfolyamának II. füzetében Horváth Jenő megtisztelő elismeréssel szól alulírottnak a Kossuth-emigrációról megjelent munkájáról, azonban egyes megjegyzései kiigazításra szorulnak. Horváth fogalmazásából nem vehetni ki, hibáz-

tatja-e végeredményképen s ha igen, miért azt, hogy bevezetésül a magyar ügy világhelyzetét festettük a katasztrófa körüli időkben. Hiszen csak természetes dolog az, hogy leírjuk, milyen világba került ki az emigráció? Vagy nem szabadna a szabadságharcba visszanyuló időkről írnunk, mert könyvünk címében az emigráció szó áll? Különben könyvünk érintett része nem öleli át az egész szabadságharc külpolitikai történetét, hanem csak az utolsó időszakról szól érdemlegesen; Horváth nyilván azzal a hittel olvasta, hogy összefoglaló külpolitikai történetet akarunk adni, aminek e szakasz tényleg nem válnék be. — Minthogy nem akartuk közölni a kérdés teljes bibliográfiáját, hanem csak a forrásmunkákat idéztük, nem említettük Horváth cikksorozatát sem, mint azt kifogásolja is. De cikkei akkor jelentek meg, amikor munkánk e szakaszával már elkészültünk és Horváth különben érdemes, de csupán rendszerező munkájában nem találhattunk speciális célunkra nézve sem új anyagot, sem új szempontokat.

Amit Horváth munkánknak a lengyel összefüggéseket tárgyaló részeiről említ, az is, nyilván szándéka ellenére, szemrehányásféleképen van megfogalmazva, mert hiszen tudtunkkal éppen a mi munkánk használ fel kezdeményezésszerűen először nagyobb lengyel levéltári anyagot a negyvennyolc-kilences külpolitika ismeretéhez. Inkább mi hívhattuk hát fel Horváth figyelmét e szempont fontosságára, mint ő a mienket.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy a Nemzeti Múzeumnak azon Kossuth-útlevelét, amely Horváth szerint elkerülte figyelmünket, munkánk teljes szövegében közölte.

Hajnal István.

KÖNYVTÁRA

XXIX. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK
MEGBIZASÁBÓL

SZERKESZTI:

GYALÓKAY JENŐ

I. FÜZET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1928.

TARTALOM

Lap

Dr. Szendrei János (Nekrolog) 1

Gyalókay Jenő: Hol lepte meg Dampierre Bethlen Gábort és a törököket 1604-ben? 3

Iványi Béla: A tűzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig (Kilencedik közl.) 18

Markó Árpád: Eger vára 1753-ban 34

Bártfai Szabó László: Gróf Széchenyi István katonai pályája (1809—1826) 38

Nagy Aurél: A cs. és kir. 4. huszárezred 4. századának tevékenysége 1914. aug. 12—15. 69

Tárca

Görgey Victor: Meghiusult merénylet II. Vilmos német császár ellen 1917-ben 83

Hadtörténelmi Okmánytár

Gróf Bethlen Elek naplójegyzetei az 1809-i erdélyi nemesfölkelésről. — 1. közl. (Közli Dr. Lukinich Imre) 88

Schweidel József tábornok naplótöredéke (1849. szept. 3—21.) 102

Hadtörténelmi Irodalom

A világháború története. Szerk. *Pilch Jenő.* (Ism. A. E.) 107

Báró Balás György: Bem József. (Ism. Gy. J.) 108

Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. (Ism. Dr. Jancsó Benedek) 111

Das deutsche Feldeisenbahnwesen I. (Ism. S—y) 114

Fritz Heigel: Taschenbuch der Tanks. (Ism. S—y) 115

Friedrich von Taysen: Das jugoslavische Problem. (Ism. S—y) 117

K. F. Nowak: Versailles. (Ism. S—y) 119

V. Margueritte: Die Verbrecher. (Ism. A. E.) 120

M. Paléologue: A cár országa a nagy háborúban. II. (Ism. —ch.) 124

S. D. Sasonoff: Sechs schwere Jahre. (Ism. S—y) 134

Szerkesztőség: Budapest, I., Böszörményi-út 3/B. V. 2.

Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalókay Jenő.

XXIX. ÉVFOLYAM.

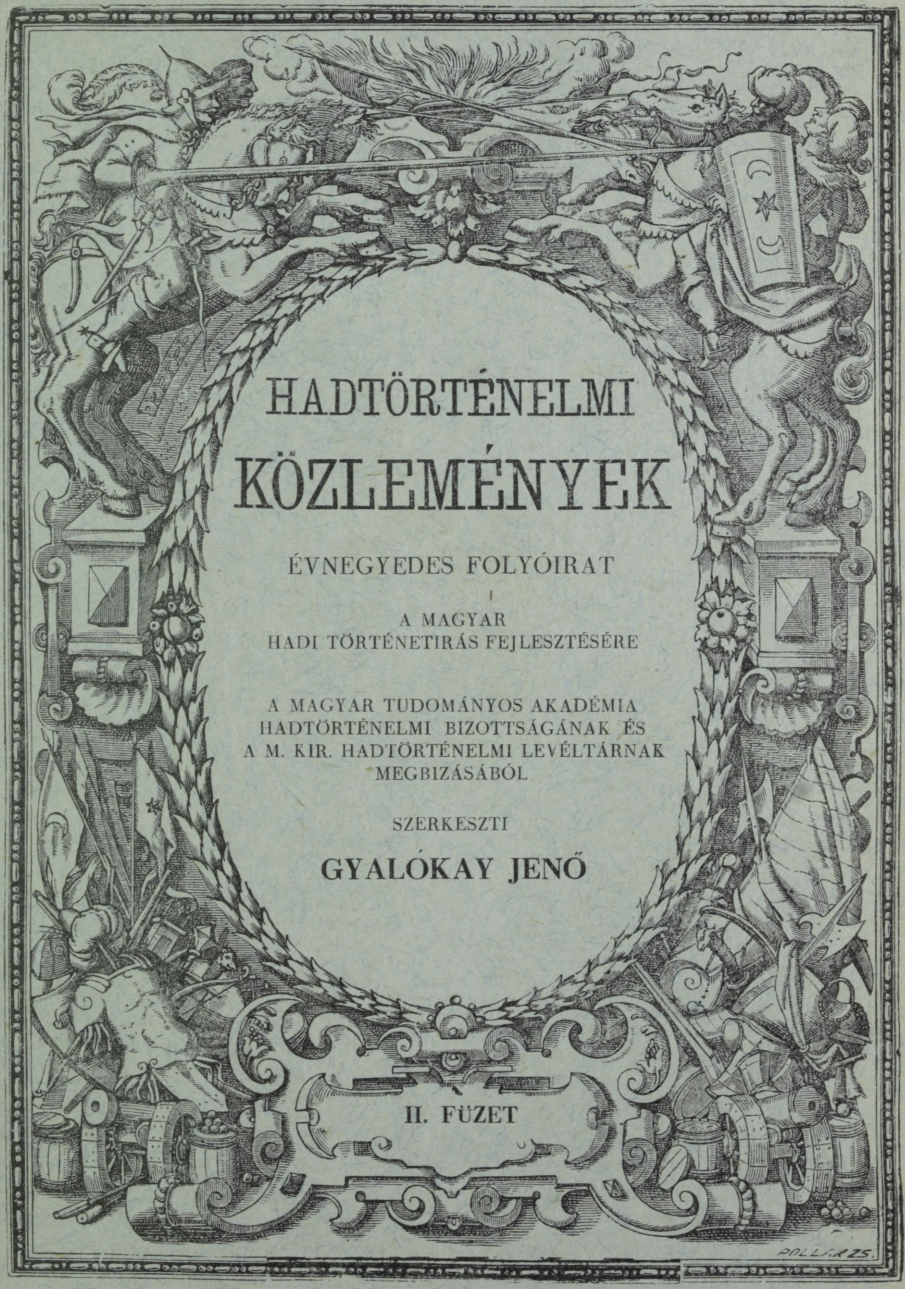

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

II. FÜZET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1928.

TARTALOM

Lap

Dr. Erdélyi Gyula: Újabb adatok Nagy Lajos tűzérségéhez 137
Follajtár József: Galgóc eleste 1663-ban 141
Dr. Iványi Béla: A tűzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig (Tizedik közlemény) 152
Vitéz Madarász László: Repülőink a világháborúban 177

Tárca

—y.: Báró Lakos János (1776—1843) 203

Hadtörténelmi Okmánytár

Gróf Bethlen Elek naplójegyzetei az 1809-i erdélyi nemesfölkelésről (2. és bef. közlemény. — Közli Dr. Lukinich Imre) 212
Báró Máriássy András táborszernagy jellemzése egy magyar gránátoshadnagy önéletrajzában (Közli Markó Árpád) 228

Hadtörténelmi Irodalom

Dr. Lukinich Imre: A Bethleni gróf Behlen-család története. (Ism. A. E.) 235
Dr. Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. I. (Ism. Horváth Jenő) 242
Gróf Gyulai Ferenc naplója, 1703—4. (Ism. Sz—ő) 244
Dr. Taubert Ernő: A katonaság elszállásolása és ellátása Somogymegyében, a XVIII. század első felében. (Ism. Gy.) 246
Dr. Szabó István: Debrecen 1848/49-ben. (Ism. J.) 246
Soós Elemér: Ónod-vár története, hadi és műleírása. (Ism. —ő.) 248
G. Frantz: Die Vernichtungsschlacht in kriegsgeschichtlichen Beispielen. (Ism. S—y.) 249
Br. Giesl: Zwei Jahrzehnte im nahen Orient. (Ism. S—y.) 251
Die Kavallerie: 1927. évf. 10—21. sz. (Ism. Sz.) 253
I. N. Daniloff: Dem Zusammenbruch entgegen. (Ism. A. E.) 253
Φρειδερίκου Μουράτ: Ὀυνυαδης και ἡ ὑπὸ Μωάμεθ Β τοῦ πορθητοῦ τοῦ Βελιγραδίου τῷ 1456. (Ism. Sz-ő) 257

Szerkesztőség: Budapest, I., Böszörményi-út 3/B. V. 2.
Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalókay Jenő.

XXIX. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

III. FÜZET.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1928.

TARTALOM

Lap

Gyalókay Jenő: A biharmegyei hadjárat 1604-ben 259

Dr. Janicsek István: Keleti krónikák a török-magyar világról 319

Dr. Iványi Béla: A tűzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig (11-ik közlemény) 325

Tárca

Berkó István: Melyik hát a legkülönb katona? 342

Hadtörténelmi Okmánytár

Fejes Márton hadipraktikája (1805.) 347

A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben. (Paget János feljegyzései, 1849 jún. 13—aug. 27.) Közli: Dr. Horváth Jenő (I. közlemény) 349

Hadtörténelmi Irodalom

Miskolczy Gyula: A horvát kérdés. (Ism. B. Szabó László) 363

Riedl Lajos: A cs. és kir. VI. hadtest a gorlicei csatában, 1915. május 2. (Ism. Gy.) 370

Marjalaki Kiss Lajos: Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848/49-ben. (Ism. A. E.) 370

R. v. Mach: Aus bewegter Balkanzeit. (Ism. S—y) 371

H. Schmidtke: Völkerringen um die Donau (Ism. S—y) 374

Charles Spindler: L'Alsace pendant la guerre. (Ism. Sadlon Cyrill) 376

Maurice Paléologue: A cár országa a nagy háborúban. III. (Ism.—ch.) 380

Tájékoztató a m. kir. Hadtörténelmi Levéltárról 388

Szerkesztőség: Budapest, I., Böszörményi-út 3/B. V. 2.
Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti Kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalókay Jenő.

XXIX. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

IV. FÜZET.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1928.

TARTALOM

Lap

Dr. Pogrányi-Nagy Felix: Torna vára 316

Dr. Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig (12. és bef. közl.) 419

Szász Ágost: Adatok a szent-gellérthegyi fellegvár történetéhez 454

Füspök József: A cs. és kir. 4. lovashadosztály harcai Jaroslawicénél (1914 aug. 21.) 458

Tárca

Markó Árpád: Zaporogi kozákok bevándorlása Magyarországra, 1785-ben 474

Hadtörténelmi Okmánytár

A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben (Paget János feljegyzései 1849 jun. 13—aug. 27.) Közli *dr. Horváth Jenő* (2. és bef. közl.) 482

Hadtörténelmi Irodalom

József kir. herceg: A világháború, amilyennek én láttam. II. (Ism. Kispalóc.) 497

Pilch Jenő: Horthy Miklós (Ism. Sz.) 501

A világháború 1914—1918. I. (Ism. Gabányi János) 507

A m. kir. honvédség története 1868—1918. (Ism. P.) 510

Gottl és Mojzer: Hadseregünk ellátása a világháborúban. (Ism. Suhay Imre.) 517

Schuld und Schicksal. Die Tragoedie Wilhelm II. (Ism. A. E.) 521

Luftflotten. (Ism. Suhay Imre.) 523

Die Kavallerie. 1927. évf. 22—24., 1928. évf. 1—8. sz. (Ism. Sz.) 525

Poincaré: Memoiren. (Ism. A. E.) 530

Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes. 1928. I. f. (Ism. Suchter István.) 531

A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár iratanyagának áttekintése (Ism. Sz.) 534

Hajnal István: Megjegyzések egy könyvismertetéshez. 535

Szerkesztőség: Budapest, I., Böszörményi-út 3/B. V. 2.

Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti Kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalókay Jenő.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS!

Az 1868—1918-ig fennállott régi magyar királyi honvédség ötvenéves történetéről a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár által kiadandó díszes munka immár nyomtatás alatt áll és legközelebb kerül szétküldésre. A mintegy 400 oldalra terjedő vaskos könyv a régi honvédség keletkezésének, fejlődésének és háborús szereplésének minden mozzanatáról megemlékezik, s nemcsak a honvédség csapatainak és parancsnokságainak, hanem a koronaőrségnek, a méneskarnak, a csendőrségnek, a képviselőházi őrségnek és a népfelkelésnek történetét is tartalmazza. Számos és igen részletes táblázatával, mint forrásmunka, mindenki számára becses adatgyüjteményül szolgál. Amellett a legapróbb részletekig terjedő pontossággal készített, színes- és feketenyomású művészi képei a pompás művet nemcsak kedvessé teszik, hanem a régi honvédség öltözetének és felszerelésének illusztrált, hiteles emlékkönyvévé is avatják. Előfizetési ára 25 pengő. Megrendelések, a pénz egyidejű beküldése mellett, a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár I. csoport igazgatójához (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4. sz. III. em.) intézendők.

A honvédség helyőrségi könyvtárai egy-egy példányt hivatalból kapnak.

Az illusztrációk közül kiválasztott 10 színes és 10 színezetlen képet tartalmazó képeslevelezőlap-sorozat szintén kapható. Egy sorozatnak az ára 6 pengő.

KÉRÉS.

Minthogy a nagy nyomdaköltségek miatt fölösleges számú példányt nem nyomathatunk, kérjük tisztelt előfizetőinket, hogy az előfizetést minél előbb megújítani szíveskedjenek.

A folyóirat előfizetési ára 1929-re is 5 pengő.

A Hadtörténelmi Közlemények kiadóhivatala

Budapest, IV. Váci-utca 38. I. (54034. sz. csekkszámla).

DUNÁNTÚL EGYETEMI NYOMDÁJA PÉCSETT

PÁLYÁZAT.

A Magyar Tudományos Akadémia másodszor is nyilt pályázatot hirdet:

az 1708 augusztus 3-án vívott trencséni csata

hiteles adatok alapján készült részletes leírására.

Jutalma a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár adományából 400 (Négyszáz) pengő.

A munka tervrajzát, valamely teljesen kidolgozott fejezet kíséretében, 1929. szeptember 30-áig kell a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári hivatalához beküldeni.

A legjobb tervrajz és fejezet szerzője záros határidővel megbízást kap a mű megírására. A jutalmat, újabb bírálat után, csak abszolút értékű — *mélyrehatóönálló forráskutatáson és részletes forráskritikán alapuló* — teljesen kész munka kaphatja.

A pályadíjnyertes dolgozat a Hadtörténelmi Közleményekben jelenik meg s nyomtatott ívenkint 80 pengő tiszteletdíjban is részesül.

A részletekre vonatkozóan Pilch Jenő ny. ezredes, a Magyar Tudományos Akadémia Hadtörténelmi Bizottságának előadója (Budapest, IV. Váci-u. 38. Tiszti Kaszinó könyvtára), továbbá a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztője ad bővebb felvilágosítást.

Budapest, 1928. szeptember 1.

Magyar Tudományos Akadémia.

KÉRÉS.

Kérjük tisztelt dolgozótársainkat, hogy *teljesen kész állapotban* küldjék be a Hadtörténelmi Közleményeknek szánt munkáikat, akkor is, ha azok netalán több közleményre terjednének. Folytatásról-folytatásra készülő dolgozatokat nem fogadhatunk el; továbbá olyanokat se, amelyekhez nincsenek csatolva a szövegben jelzett ábrák és vázlatok. Nem fogadunk el végül olyan cikket se, amelynek közlését határidőhöz köti a szerző.

Arra is kérjük tisztelt dolgozótársainkat, hogy munkáik *szövegében* feltétlenül mellőzzék a katonai szabályzatokban talán helytálló, de akadémiai folyóiratba semmiképen se való rövidítéseket. (Például: hds., hdt., ddr., gp., hdm. stb stb.) Az ilyesmit a katonai szakmában járatlan olvasó meg se érti.

A szerkesztőség.

A

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ELŐFIZETÉSI ÁRA 1928-RA IS

5 PENGŐ.

Kérjük mindazokat, akik az előfizetést még eddig nem ujították meg, hogy a fenti összeget minél előbb szíveskedjenek a kiadóhivatalba (Budapest, IV., Váczi ucca 38. sz. Tiszti Kaszinó könyvtára, 54034. sz. csekkszámla) beküldeni.

DUNÁNTÚL EGYETEM NYOMDÁJA PÉCSETT

KÉRÉS.

Kérjük tisztelt dolgozótársainkat, hogy *teljesen kész állapotban* küldjék be a Hadtörténelmi Közleményeknek szánt munkáikat, akkor is, ha azok netalán több közleményre terjednének. Folytatásról-folytatásra készülő dolgozatokat nem fogadhatunk el; továbbá olyanokat se, amelyekhez nincsenek csatolva a szövegben jelzett ábrák és vázlatok. Nem fogadunk el végül olyan cikket se, amelynek közlését határidőhöz köti a szerző.

Arra is kérjük tisztelt dolgozótársainkat, hogy munkáik *szövegében* feltétlenül mellőzzék a katonai szabályzatokban talán helytálló, de akadémiai folyóiratba semmiképen se való rövidítéseket. (Például: hds., hdt., ddr., gp., hdm. stb stb.) Az ilyesmit a katonai szakmában járatlan olvasó meg se érti.

A szerkesztőség.

A

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ELŐFIZETÉSI ÁRA 1928-RA IS

5 PENGŐ.

Kérjük mindazokat, akik az előfizetést még eddig nem ujították meg, hogy a fenti összeget minél előbb szíveskedjenek a kiadóhivatalba (Budapest, IV., Váczi ucca 38. sz. Tiszti Kaszinó könyvtára, 54034. sz. csekkszámla) beküldeni.

M. kir. Hadtörténelmi Levéltár

154. Lt. szám

1928.

FELHÍVÁS!

A világháború részleteinek hiteles adatait magukban foglaló egykorú térképekre, vazlatokra és fényképekre szüksége van a magyar hadtörténetírásnak. A Hadtörténelmi Levéltár ez úton is felhív mindenkit, aki ilyen térképekkel, vázlatokkal és fényképekkel rendelkezik, hogy azokat — akár a tulajdonjog fenntartásával is, nemesen hazafias adományozással neki átengedni szíveskedjék. Kívánatra szerény anyagi megtérítés is lehetséges. Csak olyan térképek és vázlatok jöhetnek tekintetbe, amelyeken a hadi helyzetek vagy erődítések hitelt érdemlően rajzolva vagy nyomtatva vannak. Szükséges azt is pontosan közölni, hogy a térképek, vázlatok és fényképek kiket, vagy milyen eseményt, a háború melyik időpontjában ábrázolnak. Régibb háborúkra vonatkozó térképek, vázlatok és fényképek szintén szóbajöhetnek. A Hadtörténelmi Levéltár (Budapest, I., Bécsikapu-tér 4. III. em.) úgy az átvételre, mint az erre vonatkozó felvilágosításra, akár szóbelileg, akár írásban, naponta 12 órától 14 óráig rendelkezésre áll.

A főigazgató megbízásából:

Berkó,
csoportigazgató.

DUNÁNTÚL EGYETEMI NYOMDÁJA PÉCSETT

LABORI DEDITUS
DUNÁNTÚL EGYETEMI NYOMDÁJA
— PÉCSETT —